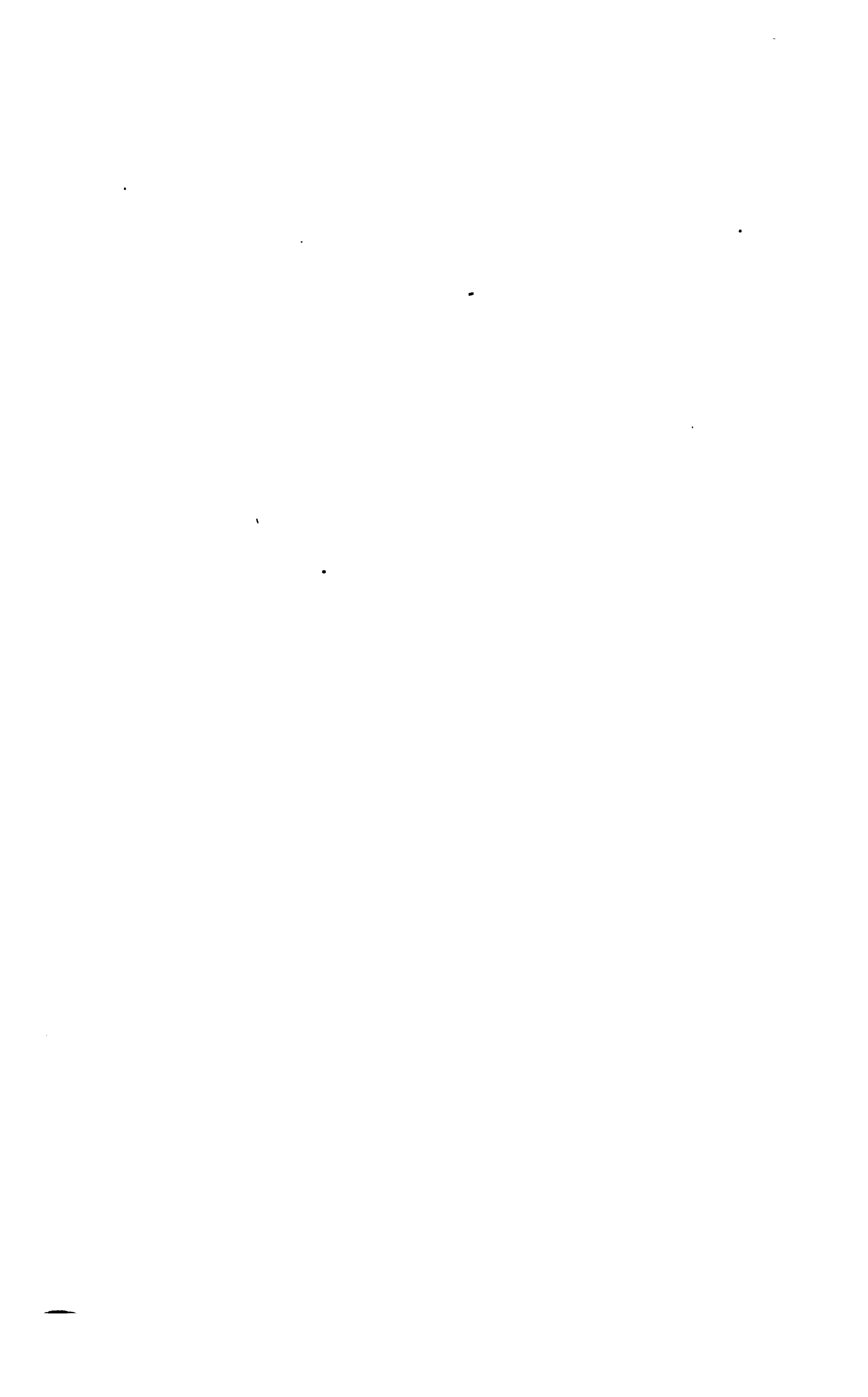

BIBLIOTHECA INDICA:

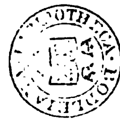
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 181, 184, 185, 187, 196, 198, 202, 213, and 260.

SRAUTA SU'TRA OF LA'TYA'YANA

WITH THE

COMMENTARY OF AGNISWA'MI',

EDITED BY

A'NANDACHANDRA VEDA'NTAVA'GI'S'A.

CALCUTTA:

PRINTED BY K. K. CHAKRAVARTY, VALMIKI PRESS.

1872.

श्रौतसूत्रं

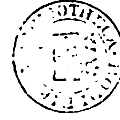
लाट्यायनाचार्य्य-प्रणीतम्।

अग्निस्वामिविरचितभाष्यसहितम्।

श्रीआनन्दचन्द्रवेदान्तवागीशेन

परिशोधितम्।

कलिकाताराजधान्याम्।

वाल्मीकियन्त्रे श्रीकालीकिङ्करचक्रवर्त्तिना

मुद्रितम्।

संवत् १९२८। खृ १८७२।

विज्ञापनम्।

छन्दोगानां यज्ञविधिप्रसिद्ध्यर्थं लाट्यायनाचार्य्येण अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढ़ं ब्राह्मणमादिमम्। षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्ततः सामविधिर्भवेत्। संहितोपनिषद्वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिता इत्येतेनोक्तेषु सामवेदीयेषु सर्वेषु ब्राह्मणेषु विहितानां मन्त्राणां परस्परविरोधादिदोषपरिहारार्थञ्चैतानि सूत्राणि विरचितानि। एतान्येव श्रौतसूत्राणि कल्पसूत्राणीति च कथ्यन्ते। अग्निस्वामिनाचार्य्येणैतेषां सूत्राणां भाष्यं विरचितम्। अस्मिन् ग्रन्थे दशसंख्याकाः प्रपाठकाभिधेयाः परिच्छेदा वर्त्तन्ते, प्रपाठकाश्च पुनः कण्डिकाभिर्विभक्ताः, तेनैतेषां प्रपाठकानाञ्मध्ये प्रथम द्वितीय तृतीय चतुर्थ पञ्चम षष्ठाष्टम नवमेषु द्वादश: कण्डिकाः सन्ति सप्तमे तु त्रयोदशसंख्यका दशमे विंशतिसंख्यकाश्च दृश्यन्ते, तेनायं ग्रन्थ एकोनचिंशाधिकशतसंख्यकैः कण्डिकाभिरन्वितो वर्त्तते।

तत्र प्रथमप्रपाठके तावत् परिभाषाया ऊर्द्ध्वं ऋत्विग् याच्यअध्यायनन्तरं व्रतप्रतिमन्त्रणादि पूतभृदाहवनीयाधिकारान्त उक्तः। द्वितीये स्तोमयोगादि सार्वक्रतुकसामान्यविधानान्तः। तृतीये षोड़शिनो गुणविधानादि वाणावयवद्रव्यविधानान्तः। चतुर्थे वाणावयवाच्छादनद्रव्यविधानादि वाजिभक्षणमन्त्रान्तः। पञ्चमे चातुर्मास्याधिकारे वरुणप्रघासिकशस्त्रकथनादि सोम-

चमसोभक्षणान्तः। षष्ठे सत्त्रिनः सामविधानादि अक्षरप्रतिहारान्तः। सप्तमे चतुरक्षरप्रतिहारादि होतुराज्ये गायत्रीगानान्तः। अष्टमे एकाह-अहीन-सत्राख्य काण्डवितयान्वितयज्ञस्य प्रतिकाण्डे पृथग्विधिविधानादि वाजपेयविधानान्तः। नवमे राजसूयविधानादि अहीनविधिविधानान्तः। दशमे सत्राधिकारे तत्परिभाषाविधानादि संवत्सरविधानान्तः प्रस्तावो निरूपितोऽस्ति।

कस्मिन् काले लाट्यायनाचार्य्यः प्रादुरभूत् कदा वा एतानि सूत्राणि तेन विरचितानि तन्निर्णयः कुत्रापि न दृश्यते, किन्तु केश्चिद्विद्भिर्विक्रमादित्यस्य सार्द्धशतवर्षपूर्वावधि सूत्ररचनकाल इत्यनुमीयते, तदनुमानस्यापि समीचीनत्वेन प्रमाणं नास्ति। पूर्वस्मिन् काले यदा अक्षररचनं लिपिकार्य्यं वा नाभूत्, तदा गुरुमुखात् श्रवणेन शिष्यपरम्पराणां कण्ठेऽभ्यस्तो वेद आसीत्, तदानीमल्पाभ्यासेन स्मृतबहुविषयमनायासेन शिष्याणां स्मरणार्थमाचार्य्याः संक्षेपतस्तदर्थं सङ्कलय्य अल्पाक्षरेण बह्वर्थप्रतिपादकानि सूत्राणि विरचितवन्तः, तेन विनोपदेशं तेषां तात्पर्य्यावधारणं न सम्भवतीति। अत आचार्य्यपरम्परया उपदेशं प्राप्तवन्तः शिष्यास्तेषां प्रकृतमर्थमवधारयन्ति। ये चान्ये व्युत्पत्तिबलेन तत्तात्पर्य्यावधारणाय प्रवृत्तास्ते विपरीतमर्थमुद्भावयन्ति। अतः सूत्राणां गुरूपदेशमवश्यमपेक्षणीयम्।

लाट्यायनश्रौतसूत्राणां सदृशानि द्राह्यायणाचार्य्यविरचितानि छन्दोगानामपराणि श्रौतसूत्राणि वर्त्तन्ते। तेषु प्रायश एतेषां

पाठार्थादेः सौसादृश्यो दृश्यते, यत्र कुत्रचित् किञ्चिन्मात्रविशेषो विद्यते तत्र तत्र तज्ज्ञापनार्थं मया सर्वेषां सूत्राणां निम्नदेशे पृथक्तया द्राह्यायणमतमुद्धृतम्। तेन लाट्यायनाचार्य्यविर-चितश्रौतसूत्रेभ्यो द्राह्यायणाचार्य्यकृतश्रौतसूत्रेषु कियान् विशेषो वर्त्तते तदवगमः सुकरो भविष्यतीति। धन्विकृतया लाट्या-यनश्रौतसूत्रवृत्त्या चैतेषां श्रौतसूत्राणामवयवार्थबोधनञ्च मया कृतमित्यलमतिपल्लवितेन।

आदिब्राह्मसमाज
कलिकाता } श्रीआनन्दचन्द्रवेदान्तवागीशस्य।

एतद्ग्रन्थसंशोधनार्थं पाठभेदप्रदर्शनार्थञ्च यानि पुस्तकानि मया संगृहीतानि तेषां विवरणान्यत्र निर्दिश्यन्ते ।

आस्यातिकसभापुस्तकगृहादानीतं मूलपुस्तकं १
पण्डितवामनाचार्य्यसकाशादानीतं मूलपुस्तकं १
काशीस्थसंस्कृतपाठगृहादानीतं मूलपुस्तकं १
आस्यातिकसभापुस्तकगृहादानीतमग्निस्वामिकृतभाष्यपुस्तकं १
पण्डितवामनाचार्य्यसकाशादानीतमग्निस्वामिकृतभाष्यपुस्तकं १
कलिकातासंस्कृतपाठगृहादानीतमग्निस्वामिकृतभाष्यपुस्तकं १
कलिकातासंस्कृतपाठगृहादानीतं धन्विकृतवृत्तिपुस्तकं ... १
कलिकातासंस्कृतपाठगृहादानीतं द्राह्यायणसूत्रपुस्तकं ... १

श्रीगणेशाय नमः ।

लाट्यायनीये

श्रौतसूत्रे

प्रथमः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

किमिदं सूत्रं नामशास्त्रं । किमर्थमिदमारभ्यते । यज्ञविधिप्रसिद्धये । इह हि छान्दोग्ये द्विविधोविधिः, अनुब्राह्मणिकः षट्प्रामाणिकश्च । तत्रानुब्राह्मणिकः, यजुषाकर्म्मसु लिङ्गतोविधानसमर्थग्रहणादित्यतआरभ्य, साधारणगुणविधिस्तु सर्वत्रेति यावत् । अपरः षड्भिः प्रमाणैर्निर्वर्त्यते । कानि पुनस्तानि षट् प्रमाणानि । ब्राह्मण सूत्र आर्षेयकल्प ऋक्सामसमाम्नायोपदेशाः । तत्र ब्राह्मणे ज्योतिर्दशाहौ क्लृप्तौ । षष्ठादिषु चतुर्ष्वध्यायेषु ज्योतिष्टोमः क्लृप्तः त्रिसंस्थः सविकल्पः सप्रायश्चित्तः, प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यत आरभ्य । तथा दशमे द्वादशाहस्य समस्तं ब्राह्मणं । तथा एकादशादिषु

पञ्चसु अध्यायेषु सोमेोयुज्यते षड्भ्यो ऽर्भ्यं इत्यत आरभ्य दशानामङ्गां स्तोत्रविधिः। तावेतौ ज्योतिष्टोमदशाहौ गवामयनादीनां सहस्रसम्वत्सरपर्यन्तानां प्रकृतिभूतौ। एवञ्चैवमेव समाम्नायं गृहीत्वा ऋग्यजुःसामाञ्च समाम्नायपरिपठितानां लिङ्गतोऽनुविधानमनारभ्यकर्मार्थताव्युत्पत्तेः। तदेवं सिद्धये इदमुच्यते।

ननु यज्ञविधिप्रसिद्धये सूत्रारम्भ इत्येतदनर्थकं, तस्मान्नारब्धव्यं। अथारब्धव्यं प्रयोजनं वक्तव्यं। उच्यते, आरब्धव्यमेव। कस्मात्, अस्पष्टाऽनिष्टपर्युदास शेषविध्येकविधिविकल्प समुच्चय नियमार्थं शास्त्रारम्भः। अस्पष्टाम्नानावत्, तत्र द्वादशदीक्षोपसद इति दीक्षोपसदोर्विभागसंशयं विभिनष्टि तिस्र उपसद इति। अनिष्टपर्युदासः, दक्षिणासीनः प्रतिहरतीति स विधिः पर्युदस्यते दक्षिणपूर्वमष्टमदेशमीक्षमाणः प्रतिहर्त्तेति। शेषविधिः, तत्र जप्यादप्रोक्तेऽपि करिष्यामीति विदित्वेत्यप्रोच्यमानेन गम्यते। तथा एकविधिविकल्पः, पर्येनमत्रिग्रन् ग्रामकामो यजेतेति श्रुतिः, इह च कामान्तरं कल्पते, कश्चिदर्थमर्हन्यो न प्राप्नुयात् अनृत्तां प्रथमेन यजेतेति। तथा समुच्चयः, अथ यत्सङ्कवबेलायां स आदिरित्यनेन सात्नविध्यं दर्शयता ॐकारउद्गीथादौ नियमितः, आदिशब्देनोङ्कार उच्यते, रथन्तरे वागित्यादेयमित्यनेन विकल्पे प्राप्ते आह, समुच्चयस्तु नानार्थत्वादिति प्रस्तावशान्त्यर्थो हि वागुद्गीथादेरोङ्कार इति। तथा नियमविधिः, विश्वरूपाणां गानमनारभ्य विधानात्सर्वत्र प्राप्तौ सत्यां ज्योतिष्टोमे नियम्यते, तानि नान्यत्र विश्वरूपाभ्यो न चान्यत्र

विश्वरूपा ज्योतिष्टोमा ज्योतिष्टोमादिति ज्योतिष्टोमे विश्वरूपाणां गानन्नियम्यते। तदेवमाद्यानां विधानानां अन्तरेण सूत्रारम्भान्न सिद्धिः। तस्माद्यदुच्यते आरब्धव्यं सूत्रमिति तद्युक्तं। एवं सिद्धे सूत्रारम्भे आरभ्यते।

अथ विध्यव्यपदेशे सर्वक्रत्वधिकारः* ॥ १ ॥

तत्र शास्त्रादौ अथेत्ययन्निपात आनन्तर्यापेक्षोमङ्गलार्थः पूर्वप्रकृतापेक्षोधिकारार्थश्चेति। मङ्गलार्थस्तावत् अथ प्रतिपद्यते, नाशयति, मङ्गलादिमध्यावसानानि हि शास्त्राणि आयुष्मन्त्येव वीरपुरुषाणि भवन्ति, शिष्याचार्ययोर्हितानि प्रथन्ते मङ्गलं। किं पुनरथशब्दे मङ्गलार्थत्वमिति चेत्। अप्रश्नस्तावत्, यावता औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः। अथायन्निपातपठितेष्वर्थेषु पठ्यते, अथ अर्थग्रहणप्रश्नाधिकारानन्तर्यपृष्टप्रतिवचनमङ्गलार्थपूजाचरितेष्विति उक्तं मङ्गलार्थत्वं। अथ पूर्वप्रकृतापेक्षत्वे किं प्रयोजनं, कानि चास्य पूर्वप्रकृतानीति। उच्यते, अपेक्षितं हि शास्त्रेण वक्तव्यं भवति, लघुनोपायेन तत्सिद्धं भवति। कथमपेक्षत इति चेत्, लोकवेदयोर्दृष्टान्त उत्तरत्वेन प्रयोगात्। दृश्यते चायमुभयोर्लोकवेदयोरस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानः। लोके तावत्, ओदनमपेक्ष्य तण्डुलपाकः कर्त्तव्यः, पर्य्येषणासिद्धान्येव मनसि कृत्वाथ तण्डुलमात्रं प्रति वक्तव्ये कृत्स्न ओदन इति, अथ शब्देन सर्व्वसाधनसम्पदं कृत्स्नां दर्शयति। तथा वेदे, पर्कादिषिक्तान्तं

---

* शाङ्खायनसूत्रे तु 'अथातः' इत्ययमेव विशेषः।

सामसमाम्नायसिद्धमालोच्याह, अथ सम्यगार्षप्रदेशो भवति,
ऋषीणां पृथङ्नामगोत्राणां प्रकृतिरिति, एवं च प्रयोगमाचाद्यस्मात्
पूर्व्वस्य साधनराशेः साध्यमर्थं प्रति प्रत्ययो भवति । अथोच्यते
कान्यस्य पूर्वप्रकृतानीति, ब्राह्मण ऋग्यजुःसामसमाम्नायार्षेयकल्प-
दृष्ट्यार्षेय धर्मशास्त्राङ्गानि लोकश्चेति । ब्राह्मणं तावत्, प्राण-
प्रभृतिभिरुपतिष्ठेरंस्तदुक्तं ब्राह्मणेन, निरुक्ताश्चानिरुक्ताश्च गाय-
तीति ब्राह्मणं भवति । ऋक्समाम्नायः, ऋचं सामेति
स्वाहाकारान्तया तृतीयामिति, उत्तरा वामदेव्यं गीत्वा तस्यर्चा-
मुपेयुरिति । यजुः समाम्नायः । महन्मेवोच इति, करिष्यन्
प्रतिमन्त्रयेतेति । सामसमाम्नायः, अग्निष्टुत्यवस्थसाम-
त्यग्नाविरिति गायेदिति, उत्तरास्त्वेतं प्रत्याग्नजङ्तृचे वैकस्यां
वा, तृचापत्तीनि तृचेषु चिरितराणीति । आर्षेयकल्पः, अग्नो-
र्यास्त्विकृता गर्भाः कल्पेन यथैवार्षेयकल्पेनोक्तमिति चौरक-
लभिः प्रत्यक्षविहितत्वार्षेयकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यत इति ।
दृष्टं, तस्मिन् सम्वत्सरमग्निमिन्धीत, यैकाग्नेः परिचर्य्या तया
सर्वेषां यज्ञोपवीतोदकाचमने नित्ये कर्मोपयतामिति । आर्षेया-
णि, दोषणीयायान्तार्थ्यसामनोगायेत्यमूषित्येते । धर्मशास्त्रं,
आर्षेयोनूचानः साधुचरण इति । शिक्षा, अद्रुतमविलम्बित-
मिति । व्याकरणं, एतान्येवोहस्थानानि, अन्यास्वतरेष्वन्त-
गतेषु च यथार्थमूहेदिति । निरुक्तं, नैतन्ध्वानामार्माः
चरस्त्यान्तेषामेकोव्यर्थः । ज्योतिषं, उदगयन पूर्वपक्ष पुण्या-
हसन्निपाते यज्ञकालोमादेश इति । छन्दोविचितिः, यथा

श्रवणं छन्दांस्यादिशन् मायश्चैवानुश्रवणमाम्नायनमिति। लोकः, श्रौदुम्बरीमुच्छ्रयिष्यन्, अन्वाहार्य्यपचनं प्रति यमुनामवबध्यमश्नव-यन्नीति। अधिकारार्थः, यस्मादपि लोके तावच्छुचये शीलवते अव्यक्तपादोपसङ्ग्रहाय अथातो शास्त्रमारभ्यते। तथा वेदे, गवादीनधिकृत्याह, अथैष गौरथैष आयुरथैषोपचितिरिति। एवमाद्यथशब्दस्यार्थसम्बन्धा लोकवेदप्रत्ययाः। एवं ज्योतिष्टोमादीनां यदनन्तरान्तानां विधिमधिकृत्याहाथेति। एव-मर्थोऽयमथशब्द इति सिद्धं।

विध्यव्यपदेशे सर्वक्रत्वधिकारः। विधेः अव्यपदेश इति षष्ठीसमासः क्रियते। विधीयते विधानं वेति विधिः। मदन्तेवोप इति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेतेत्येतदादि विधिर्वक्ष्यते। तदाद्यस्य विधेरधिकारोद्रष्टव्यः। अव्यपदेशे, नव्यपदेशोऽव्यपदेशः। अन-धिकृत्य कञ्चित्क्रतुमुपदिश्यमानोविधिः सर्वत्र भवति। व्यप-देशः, अग्निष्टुत्याग्नेयोनिगद इत्येतदादि विधिर्व्यपदेशविषय-एव भवति। सर्वक्रतुषु सर्वशब्दो निरवशेषवाची, क्रमेण सर्वक्रतूनामधिकारः। अधिकारोव्यापारः प्रसङ्ग इत्येकोऽर्थः। एष पदार्थः। अथ समुदायार्थः। एतदुक्तं भवति, अनधिकृत्य कञ्चित्क्रतुं विधिरुपदिश्यमानः सर्वत्र भवतीति।

एवञ्चेद्विधिरिति शक्यमवक्तुं, कस्मात्, निर्देशतः सिद्धेः। मदन्ते वोप इति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेतेत्येतदादिर्निर्दिश्यत एव विधिः। अव्यपदेश इत्येतदपि न वक्तव्यं, कस्मात्, सामान्य-विशेषाभ्यां विधयो भवन्ति। तत्र सामान्योविधिरौत्सर्गिकः सर्वत्र

भवति, अतस्तस्य विशेषोऽपवादः। तत्रापवादेनाविशेषो बाधिष्यते, तस्मात्कर्त्तव्यमवक्तुं। सर्वेष्वधिकार इत्यत्रापि सर्वग्रहणं शक्यमवक्तुं, कृतेपि सर्वग्रहणात्प्रसक्तमिदमन्यत्र विशेषग्रहणात्। अधिकारशब्दोऽप्यतिरिच्यत एव, कस्मात्, उक्तमधिकारार्थत्वमथशब्दस्येति, सर्वेष्वनुवर्त्तिष्यत्यथशब्दः प्रवर्त्तते शास्त्रादाविति। अतः सर्वमिदं सूत्रं नारब्धव्यं। अथारभ्यते प्रयोजनं वक्तव्यं। नानारब्धव्यं, आरब्धव्यमेव, कस्मात्, अनारम्भे विधिर्न सिध्येत। तत्र यत्तावदुच्यते विधिग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत्र ब्रूमः। कर्त्तव्यमेव। किमर्थं, शेषविध्युपसङ्ग्रहार्थं, येपि विधयोन परामृश्यन्ते सूत्रकारेण तेषामपि प्रसङ्गः स्यादिति, विधिग्रहणमावत्प्रातःसवने सवनमुखीयेभ्याहृतेषूपह्वमिच्छते लोकद्वारीयोपाकरणादि सिध्यर्थं। अव्यपदेश इत्येतदपि न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः, अव्यपदेशग्रहणं विकल्प समुच्चयप्रत्याम्नायप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं, एतेषामस्मिन्नेव शास्त्रे दर्शनात्। विकल्पस्तावत् दृश्यते, अभिप्रयायमभिषुण्वन्त्यभिक्रामन्ति समानत्राभिषुण्वन्ति प्रतिष्ठित्य इति सविकल्पः स्यादिति। तथा रथन्तरे वागोङ्कारयोः समुच्चयदर्शनात्, समुच्चयस्तु नानार्थत्वादिति। तथा प्रत्याम्नायोपि दृश्यते, सुत्यायां यज्ञसारथ्यहरहः सत्रे सत्रस्यर्द्धीति। तदेतेषां प्रसङ्गोमाभूदित्यत आह अव्यपदेश इति। यदुच्यते सर्वग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत्र ब्रूमः, यदि ह्ययं सर्वशब्दं न कुर्यात्तथापि सति ये ताण्डके परिपठिता ज्योतिष्टोमादयः सहस्रसम्वत्सरान्तास्तेषामेवाधिकारो गम्येत। सोयमाचार्यः सर्वशब्दं करोति।

येपि शाखान्तरे दृष्टाः एकाहाहीनसत्रेषु भूः सर्वमेधचतुर्थशार-त्यादयस्तेषामेवाधिकारः स्यादिति। यदुच्यते अधिकारग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत्र ब्रूमः, अधिकारग्रहणं नियमार्थं। कथं, अयमधिकार आतिदेशिकान् सर्वान् अधिकारान् बाधित्वा आसूत्रसमाप्तेः स्यादिति। तस्मादयुक्तमारब्धव्यं सूत्रमिति तद्युक्तं॥१॥

एवं सिद्धे सर्वाधिकारे वक्ष्यत्याचार्यः, महन्मेवोच इति करिष्यन् प्रतिग्रन्थयेतेति, तत्रायं संशयः किमियतैव प्रतिमन्त्रणं क्रियतां अथ कृत्स्नेन मन्त्रेणेति। एतस्मिन् संशये सत्याहाचार्यः,

मन्त्रविधिश्चादिग्रहणेन* ॥ २॥

तत्र मन्त्रशब्दः प्रतीतशब्दार्थः कर्त्तृपदार्थको महन्मेवोचादिषु यजुःषु वर्त्तते। विधीयते विधानं वेति विधिः। आदिग्रहणेन आदीयतेऽर्थोऽनेनेति आदिः। अयं सूत्रार्थः आदिग्टहीतोमन्त्रः कृत्स्नः प्रयोक्तव्य इति। अत्रोच्यते, यद्येवमर्थः, सूत्रारम्भो न कर्त्तव्यस्तर्हि, क्रुतेपि एतस्मादवगम्येत एतत्, आदिग्रहीतो मन्त्रः कृत्स्नः प्रयोक्तव्य इति, परिपठितानामादिग्टहीतोमन्त्रः प्रयोक्तव्य इति। ननु सिद्धं ग्टह्यप्रामाण्यादेवैतदाम्नायार्थत्वात्, पदार्थाभिसम्बन्धाच्छेषविशेषविधिः तद्विषय इति चेत्, स्थालीपुलाकवत्। अन्यच्च यावद्ग्रहणादुत्तरसूत्रारम्भाच्च, ग्टह्यप्रामाण्यात्तावदम्नात्मव्यक्तं परस्यादिग्रहणेन विद्यादिति, आम्नायार्थत्वादिति, यदि ह्यादिग्रहीतोमन्त्रः कृत्स्नो न प्रयु-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवमेव सूचितवान्।

ह्येताम्नायोनर्थकः स्यात्। सार्थकेन चाम्नायेन भवितव्यं। अतश्च गम्यते कृत्स्नमन्त्रप्रसङ्ग इति। पदार्थाभिसम्बन्धादवगम्यते कृत्स्नमन्त्रप्रयोग इति। इह पदानां पारम्पर्येणार्थाप्यभिसम्बन्धः, तन्मात्रत्वादिवत्। शेषविशेषविधेः शेषे यस्मादिशेषविधिरागच्छति। स च एव यहस्य भक्षये सुरेभ्यः सह इत्युदस्य हरिवद्धरिकासु चेत्सुवीरन्निति, सति कृत्स्नमन्त्रप्रयोगे एकदेशोद्धारः सम्भवति। शेषविशेषविधिस्तद्विषय एवेति, स्थालीपुलाकवत्, यथैकेनौदनसिक्थेन कृत्स्ना स्थाली परीक्ष्या खिन्ना नखिन्नेति। एकदेशेन पुलाकस्थानीयेन स्थाली स्थानीयोग्रन्थः कृत्स्नः परिच्छिद्यत इति। अन्यच यावद्यजुर्ग्रहणाद्यावद्यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रानिति। यावद् यजति समर्थन्तावत् प्रयोक्तव्यमिति। अर्थवादोद्धारं विदधत्सूत्रं कृत्स्नमन्त्रप्रकरणप्रसङ्गं ज्ञापयति। उत्तरसूत्रारम्भाच्च मन्यामहे कृत्स्नमन्त्रप्रकरण प्रसङ्ग इति। उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणमिति, उत्तरस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तोलक्ष्यते, सति च कृत्स्नमन्त्रप्रयोगे तल्लक्षणं सम्भवति। तदेवं सिद्धे कृत्स्नमन्त्र प्रयोगे यदुच्यते मन्त्रविधिस्त्वविग्रहणेनेत्येतदनर्थकं, कस्मात्सूत्रारम्भ, अथारभ्यते प्रयोजनं वक्तव्यं, यदुच्यते सूत्रन्नारब्धव्यमारब्धव्यमेवेत्यत्र ब्रूमः, कस्मात् सूत्रारम्भः अस्य विधेरप्रसिद्धेः। यत्तावदुच्यते गृह्यप्रामाण्यान्नारब्धव्यमित्यत्र ब्रूमः। तत्राप्येष एव विधिः कृत्स्नमन्त्रप्रयोगस्य। यदुक्तं आम्नायार्थवत्त्वादिति पर्कादिवदेतद्द्रष्टव्यं। यथा पर्कादेः षिमान्तस्य सामसमाम्नायस्य गवादिषु सहस्रसम्मतरान्तेषु न

सर्वस्य प्रयोगो दृष्टः। न च तावता तस्याम्नानमनर्थकं भवति पदार्थाभिसम्बन्धादिति यदुक्तमिति तत्र ब्रूमः। न लोकस्थात् पदार्थाभिसम्बन्धान्मन्त्रप्रयोगो भवति, रूपवन्त्यपि हि श्रुत्या विधीयन्ते, तं प्रोक्षेद्रानस्पत्योऽसीतिवत्, दुर्विज्ञानत्वाच मन्त्राणां न चैषु प्रत्यक्षमन्त्रानुष्ठेरतपरो वेति। शेष विशेषविधिरिति यदुच्यते, तत्र ब्रूमः। शेषविशेषविधिस्तद्विषयोऽपि गम्यते। स्थाली पुलाकवत् तद्विषय इति यदुक्तं, अनैकान्तिकोऽयं दृष्टान्तः, व्यभिचारकत्वादिति, एकेनौदनसिक्थेन स्थाली न कृत्स्ना परीक्ष्यते, पाकवैषम्यादेव व्यभिचारित्वाद्दृष्टान्तः। अन्यत्र यावद्यजुर्ग्रहणादिति यदुक्तं, अनेन वचनेन प्रसक्ते कृत्स्नमन्त्रप्रयोगे अयजति समर्थस्योङ्कारो विधीयते, यदप्युक्तमुत्तरसूत्रारम्भादित्येतदपि अनेनैव प्रत्युक्तं। एवमेतानि सूत्रानारम्भकारणानि प्रत्युक्तानि। तत्र यदुक्तमारम्भ्यं सूत्रमिति तद्युक्तं।

मन्त्रविधिस्थादिग्रहणेन। अयमर्थः, आदि प्रदिष्टो मन्त्रः कृत्स्नः प्रयोक्तव्य इति। अथ विधिग्रहणं किमर्थमिति चेत्, अधिकृत एव विधिर्विध्यपदेश इति। अत्रोच्यते, विधिग्रहणेन तस्य एतत्सुब्रह्मण्यामाहूय यजमानं वाचयतीति एवं चिराह्वयेति विध्यादि गृह्यते। अथ चशब्दः किमर्थमिति अर्थादि च विधिर्भवति इदमकमर्थं रथ इमा गावः सहश्रियेति। अपर आह, मन्त्रविधिस्थादिग्रहणेनेति यथा यजुःसमाम्नाये मन्त्रः पठितः तथा प्रयुज्यते। सम्मार्जने संमृजन्त्वित्यस्य पुनन्त्वित्यनेन प्रत्याम्ना-

योमा भूदेरवदिति, मह्यन्तोजसे ब्रह्मवर्चसायेति च ममायुष इत्यस्य च प्रत्याम्नायो माभूदित्यत आदित्यग्रहणेनेत्याह। अथ वा च शब्दः समुच्चयार्थः। आदित्यग्रहणेमाव्यपदेश इति वर्त्तते श्ववहृष्टतक्षादिवत्। एवमुक्तार्थं सूत्रं॥ २॥

एवं मन्त्रविधिस्यादित्यग्रहणेनेति सिद्धे कृत्स्नमन्त्रप्रयोगे अथ मन्त्रान्तः कथं विज्ञातव्य इत्यत्रोच्यते।

उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणं* ॥ ३ ॥

उत्तरस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तोलक्ष्यते, तल्लक्षणं उत्तरादिः पूर्वान्त इति। सिद्धे लक्षणग्रहणं किमर्थमिति चेत्, अत्रोच्यते। यदि श्वयं लक्षणग्रहणं न कुर्यादुत्तरस्य मन्त्रस्यादिः पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तः स्यात्, एवं पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तस्य उत्तरस्य मन्त्रस्य चादेः संसर्गः क्रियेत, एवं मा भूदित्यत आह लक्षणमिति॥ ३॥

इह वृतप्रतिमन्त्रणादीनि कर्माण्युपदेक्ष्यन्ते एकं कर्त्तारमधिकृत्य, अविशेषचोदिताश्च त्रय उद्गातारः। यस्त्वत्याऊर्वाचान्यानृत्विजो वृणते कस्मादुद्गातारोऽवृता आर्त्विज्यं कुर्वन्तीति। तचेदं संशेते अविशेषचोदितानां सर्वेषां प्राप्तौ कस्येमानि भवन्ति, अत आह आचार्यः।

एकश्रुतिविधानाम्नानात् कर्माणि चोद्गातैव कुर्य्यादनादेशे* ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवमेव।

एकवचनश्रुत्या ये विधीयन्ते, त एकश्रुतिविधानाः मह्यमेकोच इति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेतेत्येवमाद्या मन्त्राः। कर्माणि च पृथक्श्राविचोपादैर्मधुपर्कस्य पिवेदित्येवमादीनि उद्गातैव कुर्यादनादेश इति, आदेशादन्यचानादेशे। आदेशः, प्रस्तोता हविर्धानं गच्छेत् मध्यन्दिने हुतआदित्यग्रहे प्रतिहर्त्ता भवति। अथ वा एकश्रुतिविधानाद्धेतोः उद्गातैवोक्तः, एकस्य श्रुतौ विधानं उद्गाता सामवेदेनेति। अथैवशब्दः किमर्थमिति चेत्, अवधारणार्थः। सामान्यत्वादुद्गातृशब्दस्य यस्यैवानन्यशब्द संयोगः स एव मुख्यः। अनादेशग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं प्रथमसूत्रएव ॥ ४ ॥

उक्तमुत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणमिति, एतल्लक्षणं मह्यादीनां यजुषां उत्क्रान्तिरसीति पर्यन्तानां येषु पुनरिदं लक्षणं न सम्भवति, तामुच्छ्रयतीत्येवमादिवत्, तेषां कः प्रयोगः इत्यचाह।

यावद्यजुरनादिष्टान्तान् मन्त्रान्* ॥ ५ ॥

येषां मन्त्राणामन्तोनादिश्यते तान् एव यजुः प्रतीयात् तेषु यावदेव यजति समर्थन्तावदेव प्रयोक्तव्यमिति। येर्थवादा मध्ये पठितास्तेषामुद्धार इति ॥ ५ ॥

उक्तं मन्त्रविधिश्चादिग्रहणेनेति, तत्रोक्तं मह्यादिषु यजुःषु मन्त्रशब्दोस्य वर्त्तत इति। अथ ऋक्सान्नां को विधिरित्याह।

* प्राग्न्यायश्चोप्येवं। मन्त्रादिति का॰ पु॰ पाठः।

ऋचश्चादिग्रहणेन* ॥ ६ ॥

समाम्नाये या ऋक् तस्या ऋचः आदिग्रहणेन विधिर्भवति। अवधूय पवित्रमुदग्दशमवाङ्नाभि वितनुयुः पवित्रं त इति। साम-श्चेति च शब्दः, सामश्चादिग्रहणेन विधिर्भवति, अध्वर्युप्रेषितस्य-ग्नाविरिति गायेदित्यादिवत्। आदिनेति सिद्धे ग्रहणं किमर्थमिति चेत्, उच्यते। आदिना च ग्रहणेन चेत्येवमर्थं ग्रहणं अग्निष्ट-चतीत्यवश्चयवामहतिवत्॥ ६ ॥

इति परिभाषा।

उक्तं कर्माण्युद्गातैव कुर्यादनादेशे, तत्रोद्गातेत्युक्ते किं लक्षणं पुनरुद्गातारं कुर्यादित्युच्यते। तदुद्गातृलक्षणं विवक्षुराचार्यः सा-धारणत्वादृत्विग्गुणानां सर्वर्त्विजोऽधिकृत्य लक्षणमारभते।

ऋत्विगार्षेयोऽनूचानः साधुचरणोवाग्म्यन्यूनाङ्गो-नतिरिक्ताङ्गो द्वयसतश्चानतिकृष्णोऽनतिश्वेतः* ॥ ७ ॥

ऋत्विगिति जातिशब्देन। ऋत्विक्, आर्षेयः, अनूचानः, साधु-चरणः, वाग्मी, अन्यूनाङ्गः, अनतिरिक्ताङ्गः, द्वयसतश्च, अनति-कृष्णः, अनतिश्वेतः, दशपदं सूत्रं। अथेदानीमर्थो वक्ष्यते। ऋ-त्विक्, ऋतौ यजतीति ऋत्विक्, प्रजापतिरकामयत बहुः स्यां प्र-जायेयेति स आत्मन् हृत्यमपश्यत्तत ऋत्विजोऽसृजत यदृत्व्यासृजत तदृत्विजामृत्विक्त्वं। ऋत्विक् कस्मादीरिणः, ऋग्यष्टा भवतीति

* द्राह्यायणोऽप्येवं।

शाकपूणिः, ऋतुयाजी भवतीति नैरुक्ताः। आर्षेयः, ऋषेरपत्य-मार्षेयः, ऋषिदर्शनात् स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवः, तद्यदेनांस्तप-स्यमानान् ब्रह्म स्वयं लब्ध्वानर्षं तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते, आद्यमात् पुरुषादव्यवच्छिन्नं आर्षं यस्य स आर्षेयः। अनूचानः, अनूक्तवाननूचानः शिष्येभ्यो विद्यासम्प्रदानं यः कृतवान् सोऽनूचानः। साधुचरणः, साध्विति प्रशंसा, प्रशस्तकर्मेत्यर्थः, बहु ब्राह्मण-कर्मस्ववस्थितः। वाग्मी, वक्तुं समर्थः, अथ वा संस्कृतवाक् वाग्मी, योहि संस्कृतां वाचमुच्चारयति स वाग्मी, कः पुनर्व्वाचः संस्कारः, शब्दार्थन्यायेभ्योऽवगमः, यस्त्वेवं लक्षणां वाचमुच्चारयति स वाग्मी, न यो बहुतरं वचनमनर्थकं भाषते तद्धि वाक्छला-यालमित्युच्यते, योहि बहुभाषणः स न वाग्मी वाचालो वा-चाट इत्युच्यते, वाचोग्मिन्यालजाटचौ बहुभाषिणीति, सर्वथा यः प्रतिवचनसमर्थः स वाग्मी, योहि पृष्टः सन् न्यायेन प्रतिवचनं प्रददाति, स वाग्मी, मतिद्वैधे उत्पन्ने संशयच्छेत्ता, उदाहरणं चात्र कौषीतकिनः, कस्मात्कौषीतकीनां न कश्चनातीव जिह्नीते यज्ञावकीर्णा हीत्यप्रतिवचनदानात्। अन्यूनाङ्गः, ऊन-मेव न्यूनं स न्यूनाङ्गः, स अन्यूनाङ्गः। अनतिरिक्ताङ्गः, अङ्गानां चातिरिक्तता पुरुषलक्षणे सिद्धा, तत्र चोक्तं, ज्योतिषं पूर्वप्रकृत-मिति, तस्य चाङ्गं पुरुषलक्षणं, चतुःषष्ट्यङ्गत्वात्। द्व्यमतश्च, प्रमाणतश्च अन्यूनः, अनतिरिक्तः, प्रमाणे प्रमाणे द्व्यं द्व्यं समं यस्य स द्व्यमतः। अन्येषां द्वे सतश्चेति पाठः। तेषां कारिकयार्थो वर्ण्यते, अधश्चोर्द्ध्वञ्च नाभेस्तु समो यस्मात् प्रमाणतः। पादाङ्गुष्ठा-

कुविष्टब्धः स वै देवत उच्यते इति। अनतिकृष्णः, न अति-कृष्णः अनतिकृष्णः। अनतिश्वेतः, न अतिश्वेतः अनतिश्वेतः। अपरे वयपि निपातयन्ति, कृष्णश्वेतशब्दो नातिबालो नातिवृद्ध इति एवमुक्तार्थं सूत्रं ॥ ७ ॥

र्त्विजां लक्षणमुक्तं, अथ याज्यः किं लक्षणः स्यादिति अत-आह।

याज्यश्च प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यातः* ॥ ८ ॥

आर्षेयः अनूचानः साधुचरण इति। अथ वा याज्यश्च एवं लक्षणः यादृग्लक्षणार्त्विजः। प्रथमैर्वा त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यातः। लुप्तविभाषं सूत्रं। गुणग्रहणं ऋत्विग्वैश्ययोर्यथासम्भवं गुणा ग्राह्याः ॥ ८ ॥

सोमप्रवाकमकरिष्यन्नमः सोमाय राज्ञ इत्युक्त्वा प्रत्याचक्षीत* ॥ ९ ॥

साम्प्रतं विधिर्विवक्षितः, सोमं प्रब्रूते, सोमप्रवाकः, तम-करिष्यन् कर्म नमः सोमाय राज्ञ इत्येतद्यजुरुक्त्वा प्रत्याख्यानं कु-र्यात् किञ्चिदेव व्याक्षेपं कृत्वा अपदेशं प्रत्याचक्षीत। अथ करिष्यत एव, तावद्विधी वक्तव्ये कस्मादकरिष्यतः पूर्वमुच्यते प्रत्याख्यानमाचक्ष वक्तव्यत्वादकरिष्यतः पूर्वमुक्तं, करिष्यतो हि वृतप्रतिमन्त्रणादिः समिदाधानाहवनीयोपस्थानान्तोविधिर्वक्तव्यः स उच्यते ॥ ९ ॥

अकरिष्यतोविधिरुक्तः, अथ करिष्यतोविधिं विवक्षुराह।

---

* द्राह्यायणेऽप्येवं।

महन्मे वोच इति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेत* ॥ १० ॥

महन्मे वोचइत्यनेन यजुषा करिष्यन् प्रतिमन्त्रणं कुर्यात् ॥ १० ॥

तन्न जह्यादप्रोक्तेपि करिष्यामीति विदित्वा* ॥ ११ ॥

तत् कृतप्रतिमन्त्रणं यजुः न जह्यात् नोत्सृजेत् अप्रोक्तेपि सोमप्रवाकेणेति करिष्यामीति विज्ञाय। कोस्य विषयः सा-मर्थ्यात्† ॥ ११ ॥

अथ कृतप्रतिमन्त्रणं कृत्वा अनन्तरं सोमप्रवाके किं प्रतिपत्त-व्यमित्यत्राह ।

आवसथः ससोमप्रवाकाय लवणमन्नन्दध्नाहारयेत्* ॥ १२ ॥

आवसन्ति तमित्यावसथः, सोमं प्रब्रूते सोमप्रवाकः, तस्मै सोमप्रवाकाय तादर्थ्ये चतुर्थी। लवणमन्नं लवणेन सम्पृक्तमन्नं लवणमन्नन्तत् दध्ना सह हारयेत् भोजयेत्, एवं सूत्रार्थः। आ-वसथस्य सोमप्रवाकाय कर्त्तव्यः। तत्रैव चास्य भोजनमेय-मिति ॥ १२ ॥

प्रह्विणुयात् प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्म्मभ्यः* ॥ १३ ॥

सोमप्रवाकायान्नं हारयित्वाथानन्तरं प्रह्विणुयात् प्रस्तो-तृसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्मभ्यः, प्रह्विणुयात् प्रेषयेदित्यर्थः ।

---

* आम्नायसोप्येवं। † असमीचीनः पाठः किन्तु पुस्तकत्रयेऽपि समानत्वात् तादृश एव रक्षितः।

प्रणेता च सुब्रह्मण्यश्च प्रणेतृसुब्रह्मण्यौ पूर्वं कर्मण आरम्भात्
अथ वा तादर्थ्ये चतुर्थी यानि पुरस्तात् कर्माणि तान्युपसामादी-
नि तदर्थं ॥ १३ ॥

उक्तं प्रहिणुयात् प्रणेतृसुब्रह्मण्याविति । तयोः कर्मार्थं प्रा-
गमनं । कर्माणि च देवयजने क्रियते । अत आचार्यो देव-
यजनलक्षणं विवक्षुराह ।

प्रागुदक्प्रवणन्देवयजनं लोमशमवृक्षं समं* ॥ १४ ॥

प्रागुदक्प्रवणं देवजयनं। आपः प्राच्य उदीच्यो वा यत्र ग-
च्छन्ति। अथ वा प्रागुदीचीदिशं यत्रापः प्रवर्त्तन्ते तत् प्रागुदक्-
प्रवणं चालालक्षारिणीयत्रापः स्युरित्यर्थः। देवयजनं देवा
अस्मिन्निज्यन्त इति देवयजनं। लोमशं, अतिलोमशं तृणौषधि
बहुलमित्यर्थः। अवृक्षमस्मिन् वृक्षाः सन्त्यवृक्षं। समं, यत्र नवि-
षमाभूमिस्तत्समं। एवं लक्षणं देवयजनं स्यात् ॥ १४ ॥

किञ्च ।

पुरस्ताच्चास्यापः स्युः* ॥ १५ ॥

पुरस्तादिति दिङ्नियमः क्रियते। पूर्व्वप्रदेशे देवयजनस्य
आपः स्युरिति च शब्दः क्रियते। पुरस्तान्नियमः अन्यासु च
दिक्षु विप्रतिषेध इति । अस्येति समीपलक्षणा षष्ठी, स्युरिति स्वभा-
वतः स्युर्न कृत्रिमा इति ॥ १५ ॥

---

* शाङ्खायनीयेप्येवं ।

उक्तं च सभावतः स्युरिति। अथ पुनरुपपत्तिर्न स्यात् ततः किं स्यात्। अत्रोच्यते।

तदभावे महावृक्ष उदपानो महापथो वा* ॥ १६ ॥

तदिति पूर्वनिर्देशः, तासामभावः, भवनं भावः, न भावः अभावः, अपामभावे महावृक्षादयः स्युः। महांश्चासौ वृक्षश्च महावृक्षः आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरित्याकारः। अपरे वर्णयन्ति उदुम्बर इति। प्राजापत्य उदुम्बरः प्रजापतिर्वाव महानिति पूर्व एव तु साधीयान्। महतः समानाधिकरण इति। उदपानः कूपः। देशान्तरगामी पन्था महापथः॥ १६॥

न चास्य स्थलतरमदूरे स्यात्* ॥ १७ ॥

एवं लक्षणं चैव स्यात्, न चास्य देवयजनस्य स्थलतरं समीपे स्यात् आतिशायनिकस्तरः प्रत्ययो देवयजनमपि न स्थले भवतीत्येतद्दर्शयति। स्थलतरः पर्वतः, अस्येति सर्वेषु कल्पेषु स्यात् अनन्तरस्य विधिर्माभूदिति ॥ १७ ॥

देवयजनमात्रञ्च पुरस्तात्* ॥ १८ ॥

न चास्य स्थलतरमदूरे स्यादित्युक्तं। किञ्च देवयजनप्रमाणं चास्य पूर्वं प्रदेशे स्थितं न स्यात्॥ १८॥

---

* शाङ्खायनेऽप्येवं।

विपर्यस्याभिचरणीयेषु, स्थलादन्यद्देवयजनमा-चाद्य*॥ १९॥

उक्रमविशेषेण देवयजनलक्षणं। अथाभिचरणीयेषु विशेषवि-वक्षुराह। विपर्यस्याभिचरणीयेष्विति। यदिदं देवयजनलक्षण-मुक्तं एतदभिचरणीयेषु विपर्यस्तं भवति। विपर्यासः प्रातिलो-म्यं। किं सर्वमेव विपर्यस्तं नेत्युच्यते। किन्तर्हि, स्थलादन्य-द्देवयजनमाचाद्य। विपर्यासेऽपि सति नैव स्थलतरमदूरे स्याद्देवय-जनमाचश्च पुरस्तान्नैव स्यात्॥ १९॥

स्वयं व्रजेत् क्रय उपवसथ्ये वा† ॥ २०॥

उक्तं प्रह्विणुयात्प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्मभ्य इति। अथ तस्य गमनकालः क इति। अत्रोच्यते। आत्मना गच्छेत् क्रये उपवसथ्ये पुनः स्वयं व्रजेदनाहूतोपि॥ २०॥

उदङ्ङ्ःव तु गृहेभ्यः प्रथमं देवो देवमेत्विति† ॥ २१॥

अथ तस्य गमनक्रिया उच्यते। उदङ्ङ्ःव तु गृहेभ्यः प्रथमं निष्क्रामेत्। देवो देवमेत्वित्यनेन यजुषा। अथैव शब्दः किमर्थं उच्यते। अन्यतोपि गन्तव्ये उदङ्ङ्ःव तावत् प्रथमं प्रस्थानं कुर्यात्। अथ तुशब्दः किमर्थं उच्यते। अन्यतो द्वारेष्येवं॥ २१॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवं किन्तु तेनात्र सूत्रद्वयं कृतं। † द्राह्यायणोप्येवं।

दूरं व्रजित्वा विहाय दौष्कृत्यमिति* ॥ २२ ॥

दूरमध्वनोगत्वास्थेवस्थिते विहाय दौष्कृत्यमित्येतत् यजुर्जपेत्। विहाय दौष्कृत्यं व्रजामीत्यस्याध्याहारमपरे वर्णयन्ति। अपरे यावद्द्रव्यं कस्मादवचनात् ॥ २२ ॥

बद्धानामासीति पन्थानमापद्य† ॥ २३ ॥

देवयजनगामी यः पन्था तमापद्य अनन्यगामिनं बद्धानामासीत्येतत् यजुर्जपेत् ॥ २३ ॥

उत्तरं वेद्यन्तमाक्रम्य दक्षिणमीक्षमाणः पितरोभूरिति† ॥ २४ ॥

यस्योपवसथ्येऽह्नि आगमनं भवति स देवयजनमहावेदेरुत्तरमन्तमाक्रम्य दक्षिणमन्तमीक्षमाणः पितरोभूरित्येतद्यजुर्जपेत्। यस्य पुनः क्रयेऽह्नि आगमनं भवति स पत्नीसंयाजायां वेदिमाक्रमते महावेदेरभावात् ॥ २४ ॥

यजुरन्तरयेन्वाहारन्धानञ्जप्यः* ॥ २५ ॥

यजुषामन्तरयेऽन्वाहारन्धानजप्योमन्यते । अन्तरयस्त्यागः, उत्सर्गः। अन्वाहरणमन्वाहारः अनुत्सर्ग इत्यर्थः। कः पुनर्विषयः। सान्निपातिकोविधिः। तत्रानुजपः अलोपार्थः ॥ २५ ॥

---

* ड्राह्यायणाप्येवं।

† ड्राह्यायणेप्येवं किन्तु तेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतं।

उपेक्षणं शाण्डिल्यः* ॥२६॥

उपेक्षणं वर्जनमकरणमित्यर्थः। एवं शाण्डिल्योमन्यते। कस्मात् निमित्तापायात्। अपर आह। पितरोभ्ररिति ह्यन्तं यजुः अन्तरितं समाम्नाये। अयोहनु वै पितरः अवमा ऊर्वा काव्या इति। तस्याप्याहारन्धानं अयोमन्यते। कस्मादलोपात्। उपेक्षणं वर्जनं शाण्डिल्यः कस्मादपाठात् ॥ २६ ॥ १ ॥

इति प्रथमस्य प्रथमा कण्डिका ॥

अथ द्वितीया कण्डिका।

उक्तं स्वयं प्रजेत् क्रय उपवसथ्येवेति। तच उदङ्मुखेव तु गृहेभ्यः प्रथममित्युद्गाहकर्म प्रकृतमेतदादि। तचोक्तमुत्तरं वेद्यन्तमाक्रम्य दक्षिणमीक्षमाणः पितरो भ्ररित्येतद्यजुर्जपेदिति। अस्यानन्तरं मधुपर्कविधि विवक्षितः। तं विवक्षुराह।

पृथक् सावित्रीपादैर्मधुपर्कस्य पिबेत्* ॥ १ ॥

पृथक् नानेत्यर्थः। सावित्रीपादैः सविता देवता यस्याः सेयं सावित्री तस्याः पादैः पिबेत्। मधुना पृक्तन्दधिपयःकृतान्नं वा मधुपर्कः। दधनि पयसि वाथ चाहृतान्ने मधु दध्यान्मधुपर्क- मेतदाहुः। दधिमधुम्रक्षितेषु सक्तवः पृथगेवेति विहितास्त्रयस्तु मन्याः। तस्य मधुपर्कस्य पिबेत् अस्येति अवयवलक्षणा षष्ठी।

---

* शाङ्खायनीयेवं।

कथं पिबेद्यथा श्रेयः स्यादिति। ननु सावित्रीपादैरिति सिद्धे किं पृथक् ग्रहणमिति। उच्यते। उक्तं, सवितृदेवता सावित्रीति। एवं सर्वासां सवितृदेवतानां प्रसङ्गः प्राप्तः। अत आचार्यः पृथक्ग्रहणं करोति। यस्य ऋक्समाम्नाये पृथमाम्नानमस्येति। ननु यद्येवमर्थं न तस्मात् मुख्यां अग्ने वेदेत्येतां सावित्रीमुत्सृज्य गौणीं गृह्णीयात्। तन्न, इयमेव मुख्या। कथं मुख्येति चेत्। उच्यते। अथोपसीदत्यभिधीहि भोः सावित्रीं मे भवाननुब्रवीत्विति। अस्मिन्नेतस्या एवानुवचनं। तथा उत्तरा ऋक्समाम्नायाभिधानेषु सावित्री चतुर्थी भवतीत्येतस्या एव श्रुतौ विधानं। तथा शाखान्तरीयाध्ययनमथावशिष्टायां श्रुतौ एतामेव प्रतिजानते। तस्मात् पृथक्ग्रहणं नानार्थत्वादेवमुक्तं ॥ १ ॥

तत्रैतदाहरन्ति विष्टरं पाद्यप्रक्षालनमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कमिति* ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन् मधुपर्कविधौ एतदानयन्ति। विष्टराद्याहरणक्रमं कर्तव्यनियमार्थं बहुवचनं। दर्भासनं विष्टरः। पादप्रक्षालनार्थं उदकं पादप्रक्षालनं। अर्घार्थमुदकमर्घ्यं। आचमनार्थमुदकमाचमनीयं। मधुपर्कं उक्तलक्षणः। अथ तत्र ग्रहणं किमर्थमिति चेत्। उच्यते, मधुमन्योदमन्थयोर्मधुपर्ककल्पार्थं। ते च वक्ष्यन्ते। तत्र तत्रैतदाहरन्ति विष्टरादि ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणस्तु अर्हयिष्यन्त आहरन्ति विष्टरौ पाद्यमर्घ्यं इत्येव विशेषं सूचितवान्।

तदभावेऽद्भिः संप्रेक्ष्याग्नाङ्गनाय* ॥ ११ ॥

शूद्रवर्जं। उच्छिष्टयोग्ये पुनरग्न्यभावेऽद्भिः संप्रोक्ष्य क्षत्रियवैश्ययोः ॥ ११ ॥

कुरुतेति गवि प्रोक्तायां ब्रूयात्* ॥ १२ ॥

उक्तं आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिर्ब्रूयात्। एवं गवि प्रोक्तायां कुरुतेति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

उत्सृजत गां तृणानि गौरत्त्विति वा† ॥ १३ ॥

कुरुतेति ब्रूयादेवं वा ॥ १३ ॥

सर्वेषां यज्ञोपवीतोदकाचमने नित्ये कर्मोपयतां‡ ॥ ॥ १४ ॥

उद्गातृकर्मोक्तं। अथ सर्वेषां साधारणमुच्यते। सर्वेषामुद्गातॄणां यज्ञोपवीतञ्च उदकाचमनञ्च एते च नित्ये कर्म कुर्वतां एवं यज्ञोपवीती भवत्येवमाचान्तोदको भवतीति। यज्ञोपवीतञ्च उदकपूर्णञ्च कमण्डलुं। आचमन्ति तस्मादित्याचमनं। यज्ञोपवीतनित्यत्वे ब्रह्मचर्यं ज्ञापयति। अथ सर्वग्रहणं किमर्थं। उच्यते। सुब्रह्मण्यं चतुर्थानां ब्रह्मपञ्चमानां यजमानषष्ठानां सम्बन्धस्तदर्थं ग्रहणं ॥ १४ ॥

---

* लाट्यायनेऽप्येवं।

† लाट्यायने विशेषोऽस्ति।

‡ लाट्यायनेऽप्येवं किन्तु भेदविषये विशेषोऽस्ति।

अव्यवायोऽव्यावृत्तिश्च यज्ञाङ्गैः* ॥ १५ ॥

न व्यवायः अव्यवायः, न व्यावृत्तिः अव्यावृत्तिः, अन्तरागमनं व्यवायः, अनभिमुखता व्यावृत्तिः। केनाव्यवायोऽव्यावृत्तिश्च यज्ञाङ्गैः, कर्मोपयतामिति वर्त्तते ॥ १५ ॥

प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे¶ ॥ १६ ॥

प्राङ्मुखकरणमादेशादन्यत्र स्यात्, आदेशः प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठं-श्छिरसि गायत्रङ्गायेदिति। चशब्दः समुच्चयार्थः, अव्यवायो-ऽव्यावृत्तिश्च यज्ञाङ्गैरनादेश इति ॥ १६ ॥

क्रीते राजनि सुब्रह्मण्य उत्तरेण सोमवहनं गत्वान्तरेणेषे शमीशाखां पलाशशाखां वा सपलाशां पाणौ कृत्वा-ऽवतिष्ठेत¶ ॥ १७ ॥

उक्तं प्रहिणुयात् प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात्कर्मभ्य इति। तत्र सुब्रह्मण्यं कर्म विवक्षुरिदं सूत्रमारभते, क्रीते राजनि सुब्रह्मण्य इति। अथ कस्मात् कर्मभेदः क्रियते, प्रस्तोत्रीयं तावद्वक्तव्यं पूर्वं तार्क्ष्यसामादीनामित्यत्राह कृताकृतत्वात् तार्क्ष्यसामादीनां क्रम-भेद इति। क्रीते राजनि क्रीते सोमे, सुब्रह्मण्य इति कर्तृनिर्देशः उत्तरेण सोमवहनं गत्वा उत्तरेणेति दिङ्नियमः, गत्वेति क्रियोपदेशः। अन्तरेणेषे सोमवहनेषयोरन्तराले शमीशाखां पलाश-शाखां वा सपलाशां दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वावतिष्ठेत ॥ १७ ॥

---

* शाण्डायनोऽप्येवं, किन्तु तत्र छेदविकल्पे विशेषोऽस्ति।

¶ शाण्डायनोऽप्येवम्।

अध्वर्य्युसम्प्रैषं सर्वत्राकाङ्क्षेत् सुब्रह्मण्यायाम्* ॥१८॥

संप्रेषणं संप्रैषः तम् आकाङ्क्षेत् तावत्प्रतीक्षेत यावत् संप्रेषण-मिति सर्वत्र ग्रहणं सर्वासु सुब्रह्मण्यासु न केवलं प्राकण्या-मिति ॥ १८ ॥

रश्मी धारयंश्छाखया¶ प्रेष्योद्गावौ दक्षिणं पूर्व्वं ॥ १९ ॥

रश्मी अभीशू प्रग्रहावित्यर्थः धारयन् सव्येन पाणिना शाखया दक्षिणेन पाणिना गृहीतया प्रस्थापयेत् गावौ सोमवहनयुक्तौ दक्षिणं पूर्वम्, दक्षिणस्यां धुरि यो युक्तस्तं पूर्व्वं पश्चादुत्तरमि-त्यर्थः ॥ १९ ॥

सुब्रह्मण्योमिति त्रिराङ्गयेत्प्राचि वर्त्तमाने† ॥ २० ॥

प्राङ्मुखे वर्त्तमाने सुब्रह्मण्योमिति प्रणवं त्रिर्ब्रूयात्, वर्त्तति-र्गत्यर्थः ॥ २० ॥

षट्कृत्वः प्रतीचि* ॥ २१ ॥

प्रत्यङ्मुखे वर्त्तमाने षट्कृत्वः प्रणवं ब्रूयादिति वर्त्तते ॥ २१ ॥

पूर्व्वेण पत्नीशालां विमुक्ते छदिषि शाखामवगुह्य तामेवैषामनूत्क्रम्य§ यथार्थं स्यात् ॥ २२ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।
¶ प्रेष्येदिति द्राह्यायणः । तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।
† द्राह्यायणे मध्यमया वाचेत्यधिकमस्ति ।
§ द्राह्यायणे किञ्चिदधिकमस्ति ।

पत्नीशालाया: पूर्वप्रदेशे विमुक्ते अर्द्धविमुक्ते सति छदिषि च्छादनकटे शालाम् अवगुह्य अवलम्ब्य तामेवैषामनूत्क्रम्य अवतीर्य्य ततो यथार्थं स्यादिति कर्म्मण: समाप्तिं दर्शयति॥ २२॥

दक्षिणमनड्वाहꣳ सुब्रह्मण्याय दद्यात्* ॥ २३ ॥

दक्षिणस्यां धुरि यो युक्तोऽनड्वान् तं सुब्रह्मण्याय दद्यात् यजमान: सामर्थ्यात्॥ २३॥

उभाविति शाट्यायनकं विज्ञायते कर्म्मसंयोगात्* ॥२४॥

उभावप्यनड्वाहौ देयाविति शाट्यायनके श्रुति: कर्म्मसंयोगात् उभाभ्यां हि कर्म कृतं हेतूपादानं क्रियते कर्म्मसंयोगादिति यस्य येन कर्म्मसंयोग: स तद्द्रव्यं लभतइत्यर्थ:।

यस्मिन् कर्म्मणि यद्द्रव्यं यस्य सन्निहितं भवेत्।
तत्तस्यैव प्रदातव्यं होतुर्गोचपटो यथा॥ २४॥

इति प्रथमस्य द्वितीया कण्डिका।

अथ तृतीया कण्डिका।

आतिथ्यायाꣳ सꣳस्थितायां दक्षिणस्य द्वारबाहो: पुरस्तात्तिष्ठन्नन्तर्वेदिदेशेऽन्वारब्धे यजमाने पत्न्याञ्च सुब्र-

---

* शाट्यायनके विशेषोऽस्ति।

ब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा निगदं ब्रूयादिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषवृषणाश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारकौशिकब्राह्मणगौतमब्रुवाणैतावदहे सुत्यामिति यावदहे स्यात् * ॥ १ ॥

उक्ता आकटी सुब्रह्मण्या सुब्रह्मण्योमिति त्रिराह्वयेत् प्राचि वर्तमाने षट्कृत्वः प्रतीचीति प्रणवमात्रक्रियोक्ता इदानीं तस्याः ¶काल-देशक्रियाविधयो विवक्षिताः, तान् विवक्षुराचार्य्य इदं सूत्रमारभते, आतिथ्यायां संस्थितायामिति। आतिथ्या इष्टिः तस्यां संस्थितायां समाप्तायामित्यर्थः इत्विजस्य द्वारबाह्वोः पत्नीशालायाः पूर्वे प्रदेशे तिष्ठन्। कथं गम्यते पत्नीशालाया द्वारस्येति उच्यते, सम्बन्धादातिथ्यायां संस्थितायामिति पूर्वेण पत्नीशालायां तिष्ठन्नित्यूर्द्धता विधीयते। अन्तर्वेदिदेशे अक्षतं वेदिकरणं भवत्यतो देशस्त्याह। अन्वारब्धे यजमाने पत्न्यां च, अन्वारम्भणं स्पर्शनम्, सप्तमी क्रियते यस्य च भावेन भावलक्षणमिति समासः क्रमार्थः। सुब्रह्मण्योमिति त्रिः प्रणवमुक्त्वा निगदं ब्रूयात्। इन्द्रागच्छेत्येतदादिनिगदग्रहणं संव्यवहारार्थम् वक्ष्यत्यग्निष्टुत्स्वाग्नेयो निगद इति। एतावदहे सुत्यामिति यावदहे स्यादिति एतावदित्यत्र सुत्या निर्देश्या यावद्भिरहोभिः सुत्या, तावद्भिः परिगणनां कृत्वा निर्देशः कार्य्यः ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

¶ कालभेदक्रियेति का० पु० तथा स० पु० पाठः।

अद्येति समानाहनि* ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि सुत्या भवति तस्मिन्नहन्यद्येति ब्रूयात्, समानाहनीति किमर्थमद्येति सुत्यामिति सिद्धेः, उच्यते, कदाप्येकस्मिन्नहनि कृत्स्नं कर्म क्रियते, तस्मिन्नपि अद्य सुत्येत्येवं ब्रूयात्, कोऽस्य विषयः। साग्निकाः ॥ २ ॥

देवा ब्राह्मणा आगच्छतागच्छतागच्छतेति गौतमः* ॥३॥

सुत्यादेशानन्तरमेतद्ब्रूयात् इत्येवं गौतम आचार्य्य आह ॥ ३ ॥

आगच्छेति पूर्वं देवाह्वानाह्वानञ्जाप्यः* ॥ ४ ॥

एवं धानञ्जय्य आचार्य्यो मन्यते ॥ ४ ॥

आगच्छ मघवन्नित्येके* ॥ ५ ॥

एके आचार्य्याः पूर्व्वं देवाह्वानाम्मन्यन्ते ॥ ५ ॥

पूर्व्वयोः प्रणवयोर्विरमेत्¶ ॥ ६ ॥

अवस्येदित्यर्थः, विरामोऽवसानम् ॥ ६ ॥

मेने ब्रुवाणयोः† ॥ ७ ॥

एतयोश्च पदयोर्विरमेत् ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

¶ द्राह्यायणे प्रणवान्तयोरिति विशेषः।

† द्राह्यायणे ब्रुवाणेति चेति विशेषः।

षणे जारे चाग्नेय्याम्* ॥ ८ ॥

आग्नेय्यां सुब्रह्मण्यायां एतौ च विरामौ षणे जारे चेति ॥ ८ ॥

पृथग्यजते शब्देषु च¶ ॥ ९ ॥

विरमेदिति वर्त्तते पृथक्स्थानेत्यर्थः, यजते शब्देषु चेति उक्ते किं पृथग्ग्रहणमिति चेत् उच्यते, पितृपितामहप्रपितामहशब्दानां च समासो माभूदिति ॥ ९ ॥

एवं त्रिः† ॥ १० ॥

अनेन प्रकारेण त्रिः क्रिया सुब्रह्मण्यायाः ॥ १० ॥

आहूय† ॥ ११ ॥

आहूयेति विधिर्दृश्यते, एवं त्रिराहूय यजमानं वाचयति ॥११॥

पत्नीयजमानावुपहवमिच्छमानौ सुब्रह्मण्योपह्वयस्वेति† ॥१२॥

पत्नी च यजमानश्च पत्नीयजमानौ तावुपवहवं काङ्क्षमाणौ सुब्रह्मण्योपह्वयस्वेत्येवं ब्रूयातां उपह्वानमुपहवः ॥ १२ ॥

उपहूतइत्युपहवः¶ ॥ १३ ॥

सुब्रह्मण्यो याचित उपवहं दद्यात्, कः पुनरुपहवः उपहूत इत्युपहवः अयमुपहवप्रकारः ॥ १३ ॥

---

* द्राह्यायणे विशेषोऽस्ति ।

¶ द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम् ।

उपसृज्य यथार्थं स्यात् * ॥ १४ ॥

स्पष्टार्थः ॥ १४ ॥

एवं सर्वेषपसन्दतेषु¶ ॥ १५ ॥

बहुवचनसामर्थ्यात् तत्सिद्धेः सर्वग्रहणं निरर्थकमिति चेत् तत् कथं प्रतीष्टिषु स्यादिति उपसद्ग्रहणादिष्टिद्वये उपसत्प्रत्ययो माभूदिति ॥ १५ ॥

यास्योर्द्ध्वमुपसद्भ्य उत्करे तु तत्र तिष्ठन्† ॥ १६ ॥

यास्योर्द्ध्वमुपसद्भ्यस्सादेश्यन्ते सुब्रह्मण्यास्तासामप्येष एव विधिः अयन्तु विशेषः, उत्करे तु तत्र तिष्ठन्निति, तिष्ठन्निति वक्तव्ये तत्र ग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, माभूत् समीपसप्तमी प्रत्यय इति आहूते नोत्करे वक्तव्या। अपर आह उत्करे चाह तत्र तिष्ठन्निति हि आम्नायं तस्मादुत्करे तिष्ठन् सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयतीति ॥ १६ ॥

प्राक् सुत्यादेशान्नामग्राहः‡ ॥ १७ ॥

एवं चैता उत्करे भवन्ति किञ्च प्राक् सुत्यादेशान्नामग्राहो भवति एतावदहे सुत्यामिति प्रागस्माद्वचनात् ॥ १७ ॥

अग्नीषोमीयवपायां हुतायाम् परिहृतासु वसतीवरीषु

* आम्नायके अन्यथास्ति।

¶ आम्नायकेऽप्येवम्।

† आम्नायकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

‡ आम्नायकेऽप्येवम्। किन्तु तत्र छेदविषये विशेषोऽस्ति।

प्रातरनुवाकोपक्रमवेलायामसौ यजत इति प्रत्येकं गृह्णीयाद्-यजमाननामधेयान्यमुष्य पुत्रः पौत्रो नप्तेति पूर्वेषां* ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपायां हुतायां वसतीवरी परिहरणे कृते प्रातरनुवाकस्य आरम्भणवेलायां यजमाननामधेयानि गृह्णीयात् प्रत्येकम् एकमेकं प्रति प्रत्येकम् असाविति सर्व्वनाम्ना यजमानस्य नामधेयानि यजमाननामधेयानीति बहुवचनं क्रियते तत्सम्बन्धेन सर्वाण्येतानि पितृप्रभृतीनि यजमाननामधेयानि। अपर आह नक्ष-त्राख्यं यं नित्यं तृतीयं यत्तदमुष्यमेव भवति। सर्वनाम्नः स्थाने पितृ-पितामहप्रपितामहानां नामधेयानि गृह्णीयात् अमुष्य पुत्रः पौत्रो नप्तेति यथासंख्यम्। यथामुष्य पुत्रः पौत्रो नप्तेत्येतेषां पूर्वत्वे सिद्धे पूर्वेषामिति किमर्थमारभ्यते, उच्यते, एकशेषविधिप्रज्ञापनार्थं, कथमेकशेषो गृह्यतइति पूर्वेषां च पूर्वासां च ॥ १८ ॥

अथावरेषां यथाज्येष्ठꣳ स्त्रीपुꣳसां ये जीवेयुः¶ ॥१९॥

अथानन्तरमवरेषां नामानि गृह्णीयात् अवरे पुत्रपौत्र-प्रपौत्राः, कथमेतद्गम्यते तेषामपि त्रयाणामेवेति अथशब्दसामर्थ्यात् यथाज्येष्ठम् यो ज्येष्ठः यथाज्येष्ठम् उत्पत्तिक्रमतः किमविशेषेण न जीवेयुः ॥ १९ ॥

जनिष्यमाणानामित्युक्त्वा सुत्यादेशप्रभृति समापयेत्† ॥२०॥

---

* द्राह्मायणेऽप्येवं, किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति।

¶ द्राह्मायणेऽप्येवम्।

† द्राह्मायणे विशेषोऽस्ति।

अनिज्यमानानामिति सिद्धे उक्तेति किमर्थमारभ्यते, उच्यते, पृथग्यजते शब्देषु च विरमेदित्युक्तम् तदिहापि प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थम् उच्यते समासेन पितृपितामहप्रपितामहशब्दं कृत्वा यजत इति ब्रूयात् ॥ २० ॥

याग्नीषोमीयवपायां लुप्ता सा साद्यःक्रेषु* ॥ २१ ॥

याग्नीषोमीयवपा होमानन्तरकाला सुब्रह्मण्या सा साद्यःक्रेषु लुप्ता लोपः क्रियते, अथ सामर्थ्यादेव लोपे प्राप्ते निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायइति सूत्रं किमर्थमारभ्यते, अत्रोच्यते, तिस्रः सन्नियोगशिष्टाः सनामयाद्याः तासां सन्नियोगशिष्टानां सतीनां पूर्वस्याः लोपे उत्तरयोरपि लोपो गम्यते। सन्नियोगशिष्टानामन्यतमापायेऽपाय इति, अपर आह प्रतिनिधो माभूदिति, साद्यःक्रेष्वग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने अग्नीषोमीयं पुरोडाशं निर्वपतीति, अथोद्देशनिर्देशो किमर्थमिति चेत्, अत्रोच्यते, सूत्रकारस्यायमभिप्रायः सैव लुप्ता। अन्यच्च निमित्तापायेऽपि नैमित्तिकानि भवन्तीति। यथा सन्ततिष्वप्रस्तावास्वपि कुशाविधानमिति ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य तृतीया कण्डिका।

*साद्यःक्रयाख्ये विशेषोऽस्ति।

F

अथ चतुर्थी कण्डिका ॥

अग्निष्टुत्स्वाग्नेयो निगदः* ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्यायाः सार्वक्रतुको विधिरुक्तः, साम्प्रतं विशेषो विवक्षितस्तं विवक्षुराचार्य्य आह, अग्निष्टुत्स्वाग्नेयो निगद इति। अग्निष्टुत्सु यज्ञेषु आग्नेयो निगदो भवति अग्निर्देवता अस्येत्याग्नेयः, निगदश्च उक्तलक्षणः, अग्निष्टुत्स्वाग्नेयेति वक्तव्ये निगद इति कथं निगदस्यैव प्रत्याख्यानं स्यान्नेतरस्येति ॥ १ ॥

तत्र गौतमीयमग्न आगच्छ रोहिताभ्यां बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षण आङ्गिरस ब्राह्मणाङ्गिरस ब्रुवाणेति प्राक् सुत्यादेशात्* ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन्नित्यर्थः। गौतमस्येदं गौतमीयम्। अग्न आगच्छेत्येतदादिर्निगदः। प्राक् सुत्यादेशात् एतावदहे सुत्यामिति प्रागस्मात् ॥ २ ॥

देवानाꣳ स्थानेऽग्नयः* ॥ ३ ॥

देवानां स्थाने अग्नय इति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ धानञ्जय्योऽग्न आगच्छ रोहितव आगच्छ भरद्वाज-

---

* ब्राह्मणयशोऽप्येवम्।

स्वाजघनस्तः स्वनो पारावतान्विजपतो जारेत्याङ्गिरसप्रभृति-
समानम्* ॥ ४ ॥

अथानन्तर आनन्तर्य्ये गौतमीयो विधिरुक्तः, आग्नेयी च सुब्रह्मण्योक्ता। तथायं धानञ्जय्योक्तो विशेषः अग्न आगच्छ रोहितव इत्येतदादिः प्राक् सुत्याहेत्यादिति वर्तते, किञ्च ॥ ४ ॥

इन्द्र आगच्छेति ब्रूयाद्विश्व इति देवाननिरुक्तेषु¶ ॥ ५ ॥

आग्नेयी सुब्रह्मण्योक्ता। साम्प्रतं अनिरुक्त उच्यते, अग्ना-गच्छेति विश्वे आगच्छत इत्येवं ब्रूयात्, अनिरुक्तेषु उपहव्यादिषु। अनिरुक्तं देवतानामधेयं पारोक्ष्यम ॥ ५ ॥

अनिरुक्तप्रातःसवनयोश्च¶ ॥ ६ ॥

एवमेव सुब्रह्मण्या स्यात्, अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्य सोऽनि-रुक्तप्रातःसवनः अनिरुक्तप्रातःसवनश्चानिरुक्तप्रातःसवनश्चानिरुक्तप्रातः-सवनौ तयोरनिरुक्तप्रातःसवनयोः, कथं पुनर्गम्यते, यथायं बहु-व्रीहिः समासः। अथ पुनरयं तत्पुरुषः कल्पेतेति। यदि त्वयं बहुव्रीहिरभविष्यत् सुत्यासंश्रयमेव सूत्रमभविष्यत्। अनिरुक्तापूर्व-वाजपेयेष्विति। एवं क्रियमाणे एवं सूत्रम् अभविष्यत्। समासे च संशयो नाभविष्यत्। येन पुनरयं पृथक्सूत्रमारभ्यते, अनिरुक्तप्रातः-

---

*आम्नायपाठेऽत्र नास्ति।

¶आम्नायपाठेऽप्येवम्।

सवनयोश्चेति ज्ञापयति तत्पुरुषः समास इति अनिरुक्तश्च तत् प्रातःसवनं चानिरुक्तप्रातःसवनमिति। तेनापूर्ववाजपेययोः प्रातरनुवाकोपक्रमणकालैव सुब्रह्मण्या निरुक्ता स्यादिति उच्यते, न क्रतुसम्बन्ध एवायं गृह्यतां तदुच्यते मुक्तसंशयं सूत्रमभविष्यत् एवं चेत् अनिरुक्तापूर्ववाजपेयेष्विति एवं क्रियमाणे सूत्र इत्यत्र ब्रूमः, यद्येवं सूत्रमभविष्यत्, वाजपेयविचाराणां सर्वेषां प्रसङ्गोऽभविष्यदेवं माभूदित्यत आह, अनिरुक्तप्रातःसवनयोश्चेति ॥ ६ ॥

अभिषेचनीयदशपेयावन्तरेण सदा नामग्राहः* ॥ ७ ॥

अभिषेचनीयस्य दशपेयस्य अभिषेचनीयदशपेयौ तावन्तरेण याः सुब्रह्मण्याः ताः सर्वाः सनामग्राह्याः अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया भवति। सदाग्रहणं सत्राद्यपेक्षम्, अपरे ब्रुवते नामग्रहणमात्रमेवाक्षिति न निगदः ॥ ७ ॥

अहर्गणेष्वहराद्यन्तयोराह्वयेत्* ॥ ८ ॥

द्विरात्रप्रभृतिष्वहर्गणेषु अह्नः आदौ चान्ते चाह्वयेत्। अथ किमर्थमिदमारभ्यते, विद्यमाने आह्वाननिमित्ते प्रत्यहं वसतीवरीपरिहरणे प्रातरनुवाके च। उच्यते, वक्ष्यत्ययम् एकाष्टकादीक्षिण उपसर्गिनस्ते तूष्णीमेकचिंशमहरासीरन् सवनविधेन वा पशुना यजेरन्निति, अत्रापि कथं स्यादिति ॥ ८ ॥

उत्तरार्था हर्न्तिकी* ॥ ९ ॥

---

* शाट्यायनोऽप्येवम्।

या अह्नः अन्ते सुब्रह्मण्या सोत्तरार्था, उत्तरार्थमहर्गणेष्वहरा-
नन्तर्येणाह्वयेदिति। अत्रातिरात्रान्ते प्राप्ता तत्प्रतिषेधार्थमार-
भ्यते, उत्तरार्था हरत्निकीति ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयप्रभृत्यहीनेषु सर्वाः सनामग्राह्याः* ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयादि यत्कर्म अहीनेषु तस्मिन् याः सुब्रह्मण्याः ताः
सर्वाः सनामग्राह्याः स्युः। ननु अग्नीषोमीयप्रभृतयः सनामग्राह्या एव
भवन्ति, तत् किमिदम् अग्नीषोमीयप्रभृतीत्यारभ्यते, उच्यते, वक्ष्य-
त्ययं सर्वाः सनामग्राह्या इति। यद्ययमग्नीषोमीयप्रभृतीति न
ब्रूयात्, तदा प्राकृत्या आरभ्य सर्वाः सनामग्राह्याः स्युः, सर्वा इति
वचनात्, न हि तदस्ति यद्वचनान्न भवति। वचनस्यातिभारो
नास्ति वचनमुपलब्धुं शक्यते। अथाहीनग्रहणं किमर्थमिति चेत्,
ऐकाहिको विधिरुक्तः। सात्रिको वक्ष्यते, दीक्षानुपूर्वेण दीक्षितानां
सत्रेषु नामग्राह इत्यत आरभ्य तदेवमुभयत्रोक्ते विशेष उच्यमानः
प्रत्याम्नायाहीनादन्यत्र न स्यात्। तथा च सूत्रे उक्तम्, एकाहाहीन-
सत्राणीति चतुर्थी सोमजातिर्नास्ति। अतएव सिद्धेऽहीनग्रहणं न
कर्तव्यम्, क्रियमाणे कारणं वक्तव्यम्। उच्यते, कर्तव्यमहीनग्रहणम्,
अक्रियमाणे मुख्याहीनशब्दो गृह्यते येऽहीनकाण्डे पठितास्तएव
गृह्येरन् मुख्यत्वात् गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति कृत्वा सोऽय-
माचार्योऽहीनग्रहणं करोति। येऽप्यहीनकाण्डे न परिपठिताः। यथा
वरुणप्रघासद्विदिवसाकमेधश्यहव्युष्टिर्द्विरात्र इति। द्वादशाहीनस्या-

*आश्वलायनोऽप्येवम्।

होमभूतः, कथम् एतेषु सर्वेषु एव विधिः स्यादित्यतोऽर्थमहीन-ग्रहणम् ॥ १० ॥

दीक्षानुपूर्व्येण दीक्षितानाᳬ सत्त्रेषु नामग्राहः* ॥ ११ ॥

आहीनिको विधिरुक्तः । साम्प्रतं सात्त्रिक उच्यते, येनानु-पूर्व्येण दीक्षिताः सत्त्रिणस्तेनैव क्रमेण तेषां सुब्रह्मण्यायां नामग्रहणं स्यात् । आनुपूर्व्यं क्रमः । आनुपूर्व्येणेति सिद्धे किं दीक्षाग्रहणमिति, उच्यते, अनेनोक्तम्, असौ यजत इति प्रत्येकं ब्रूयादिति, तत्र प्रत्येकग्रहणे प्रयोजनमनेकयजमानतायां प्रत्येकं ब्रूयादिति एका-हाहीनेषु तत्रापि दीक्षणानुपूर्व्येणैव । अथ दीक्षितानामिति किमर्थम् उच्यते मेदिष्ठिनि दीक्षते प्रेतस्यैव नामग्रहणं स्यादिति । य एव प्रथमं सत्त्रिलेन दीक्षित इति ॥ ११ ॥

ऊर्द्ध्वमतिरात्रादग्रहणम्* ॥ १२ ॥

प्रायणीयादतिरात्रादूर्द्ध्वमग्रहणं नाम्नाम् ॥ १२ ॥

तस्यान्ते श्वः सुत्या गौतमस्य* ॥ १३ ॥

तस्य प्रायणीयस्यान्ते या वसतीवरी परिहरणात्मिका सा सु-ब्रह्मण्या, तस्यां श्वः सुत्यामागच्छेति ब्रूयात् । तस्येति निर्देशः क्रियते अहीनवदाद्यादेवेदतिरात्रार्थं, तस्य तस्येति ॥ १३ ॥

नार्मेधान्त एके* ॥ १४ ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

एके आचार्या मन्यन्ते, श्वः सुत्या संयुक्ता नार्मेधान्ता सुब्रह्मण्या स्यादिति। अहरावाच सुत्या स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अद्य सुत्या शाण्डिल्यस्य* ॥ १५ ॥

प्रायणीयस्यातिरात्रस्यान्ते शाण्डिल्य आचार्योऽद्य सुत्येति मन्यते ॥ १५ ॥

अनाक्रान्तं धानञ्जप्यस्तिसृषु चोत्तमासु नामग्राहः¶ ॥१६॥

अतिरात्रस्यान्तेऽनाक्रान्तं धानञ्जप्यो मन्यते, तिसृषु च सर्वो-त्तमासु नामग्राहः स्यादिति ॥ १६ ॥

उत्तमयोरिति गौतमः* ॥ १७ ॥

सर्वोत्तमयोर्नामग्राहः स्यादिति गौतम आचार्यो मन्यते एतस्मिन् कल्पे ॥ १७ ॥

तथा सत्यग्नीषोमीयवपायामग्रहणं धानञ्जप्योऽनाक्रान्तं वा† ॥ १८ ॥

तथा सति कल्पे अग्नीषोमीयवपायामग्रहणं नाम्नां धानञ्जप्य आचार्यो मन्यते। समाधिप्रधानत्वादनाक्रान्तमेव वा ॥ १८ ॥

---

*द्राह्यायणेऽप्येवम्।

¶द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

†द्राह्यायणे चेति विशेषः, तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

सर्वत्र सत्रेष्वग्रहणं शाण्डिल्यः* ॥ १९ ॥

सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सत्रेषु नामग्राहो न स्यादित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥ १९ ॥

ऊर्द्ध्वमतिरात्रादाग्नेय्येका द्वितीये पञ्चदशरात्रे* ॥२० ॥

प्रायणीयादतिरात्रादूर्द्ध्वमेका सुब्रह्मण्या आग्नेयी भवेत्। द्वितीये पञ्चदशरात्रे ॥ २० ॥

द्वे वा¶ ॥ २१ ॥

द्वे वा सुब्रह्मण्ये आग्नेय्यौ भवेयाताम् ॥ २१ ॥

सर्वाः प्राक् त्रिकद्रुकेभ्यस्तृतीये* ॥ २२ ॥

तृतीये पञ्चदशरात्रे आतिथ्यासंस्थानकालाया आरभ्य याः सुब्रह्मण्या ताः सर्वा आग्नेय्यः स्युः। प्राक् त्रिकद्रुकेभ्यः ॥ २२ ॥

कौण्डपायिनतापश्चितयोर्द्वादशाहे सुत्येति विदित्वा परिमाणाज्ञानं धानञ्जय्यः* ॥ २३ ॥

कौण्डपायिनामयनं कौण्डपायिनं, तापश्चितामयनं तापश्चितं, कौण्डपायिनञ्च तापश्चितञ्च कौण्डपायिनतापश्चिते तयोः कौण्डपायिनतापश्चितयोः। द्वादशाहे सुत्येति ज्ञात्वा परिमाणाज्ञानं धानञ्जय्यो मन्यते। एतावदहे सुत्यामिति यावदहे स्यादित्युक्तम् ॥२३॥

---

*द्राह्यायणेऽप्येवम्।

¶द्राह्यायणे चेति विशेषः।

सुत्यामागच्छेतीतराः* ॥ २४ ॥

अथ या अन्याः प्राक् परिमाणाङ्गानाम्नानात् तासु को विधिर-त्युच्यते, सुत्यामागच्छेतीतरा इति ॥ २४ ॥

ऊर्द्धं चातिरात्रात् प्रथमस्य सारस्वतस्य प्राक् श्वः सुत्यायाः* ॥ २५ ॥

वक्ष्यत्ययम् कौण्डपायिनसारस्वतयोरिज्ययनेषु सुत्यावदिति। तत्र सारस्वते ऊर्द्धमतिरात्रात् प्रायणीयायाः सुब्रह्मण्याः तासु च सुत्यामिति ब्रूयात्। प्राक् श्वः सुत्यायाः। तत्र प्रथमस्य सारस्वत-स्येति प्रथमग्रहणमतिरिच्यते। यावता सन्ततसुत्ये एवोत्तरे। अत्र प्रथमग्रहणं क्रियते कौण्डपायिनार्थम्। कौण्डपायिनोऽपि तत्र पक्षे तस्योपसदं न उपवसथकर्म ह्यातिरात्रमुपेयुरिति। तस्मादूर्द्ध-मतिरात्रात् सुत्यामागच्छेति ब्रूयात् प्राक् श्वः सुत्याया इति ॥२५॥

कौण्डपायिनसारस्वतयोरिज्ययनेषु सुत्यावच्छाण्डिल्यः*॥२६॥

शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते। अहरारम्भयोराह्वयेदिति ॥ २६ ॥

तथाग्निहोत्रमासे तथाग्निहोत्रमासे* ॥ २७ ॥

कौण्डपायिनसारस्वतयोरिज्ययनेषु यथाग्निहोत्रमासे कौण्ड-पायिनेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थी कण्डिका।

---

* लाट्यायनेऽप्येवम्।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

सर्वत्रानादेशे परिसामानि प्रस्तोता गायेत् स्वाध्यायवत् स्वासु* ॥ १ ॥

उक्तं प्रहिणुयात् प्रस्तोद्भ्यसुब्रह्मण्यो पुरस्तात् कर्मभ्य इति तत्र सुब्रह्मण्यीयमुक्तम् अनन्तरं प्रस्तोत्रीयं वक्तव्यम्। तत्र क्रमभेदस्य प्रयोजनमुक्तम् सुब्रह्मण्यप्रकरणएव साम्प्रतं प्रस्तोद्भकर्म विवक्षुरिदं सूत्रमारभते, सर्वत्रानादेश इति । तत्र पदानि सर्वत्र अनादेशे परिसामानि प्रस्तोता गायेत् स्वाध्यायवत् स्वासु । तत्र सर्वशब्दो निरवशेषवाची । सर्वविधिविषयो निर्देशः सर्वक्रतुष्वित्यर्थः । अनादेश इति आदेशादन्यत्र, आदेशः यथा अयं सहोता इति चिरुद्गाता गायेदिति । परिसामानीति कर्मनिर्देशः, परिच्छिन्नकर्तृकाणि सामानि परिसामानि परिगतलिङ्गानि वा सामानि परिसामान्युच्यन्ते । प्रस्तोतेति कर्तृनिर्देशः । गायेदिति क्रिया निर्दिश्यते । स्वाध्यायवदिति धर्मउच्यते स्वाध्यायेन तुल्या क्रिया स्वाध्यायवत् स्वासु, स्वास्विस्याश्रयविशेषो नियम्यते । स्वास्वासु च साम्नां इयी वृत्तिर्दृश्यते सर्वपदानामर्थः । अथ समुदायार्थः । यान्येतानि तार्क्ष्यसामादीनि उद्वंशीयान्तानि दीक्षणीयादिषूदवसानीयान्तेषु कर्मसूपदिश्यन्ते एतानि सर्वाणि प्रस्तोद्भकर्मेति । अचोच्यते, सर्वत्रग्रहणं तावन्न कर्त्तव्यम्, किमर्थम्, अक्रियमाणेऽपि सर्वत्रग्रहणे प्रत्येष्यतएतत् यथा सर्वत्रेति

* स्वाध्यायवोऽप्येवम् ।

कथम् विप्रव्यपदेशे सर्वक्रत्वधिकार इति वचनात् अधिकारनिवृत्त्यर्थमिति चेत्, दीक्षानुपूर्वेण दीक्षितानामिति तन्न। कस्मात्, प्रकरणसमाप्तेः। न प्रकृतमतिदेशा बाधन्त इति न्यायोपदेशात्। अनादेश इत्येतदपि अक्रममवक्रम्। कस्मात, सामान्यविशेषाभ्यां प्रवृत्तिर्विधीनाम्। अत्र सामान्यो विधिरौत्सर्गिकः तस्यापवादो विशेषः, तत्र चौत्सर्गिको विधिरपवादेन वाधिष्यते, तस्मात्क्रमअवक्रममनादेश इति परिशामानोति च वक्तव्यम् कस्मात, सर्वथा संव्यवहारार्थाः संज्ञाः शास्त्रे भवन्ति। न चानया संज्ञया शास्त्रे संव्यवहारोऽस्ति। प्रस्तोतृग्रहणमप्यतिरिच्यतएव कस्मात् प्रकृतत्वात् प्रचिनुयात् प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ इति, तेन संयोगादुद्गातृप्रसङ्ग इति चेत्, तन्न कस्मात् असम्भवात् स्वयं प्रजेत् क्रय चौपवसथ्येवेति। प्रतिहर्त्ता स्यादिति चेत्, तदपि न प्रकृतहानिः स्यात् अप्रकृतप्रत्ययस्य। प्रकृतो हि प्रस्तोता, अप्रकृतो हि प्रतिहर्त्ता। अथ गायेदित्येतदपि अतिरिच्यतएव साम चोद्यमानं गानादन्यत्र किं भजते। स्वाध्यायवदित्येतदपि न वक्तव्यम्। अदृश्यमाणविशेषं साम स्वाध्यायवदेव भवति, विशेषस्तु यथा मन्द्रमिवाग्र आददीताथ तारतरमथ तारतममिति अनिरुक्तं गेयं बल्बलानुकुर्वता गेयम्। अक्षरेणाक्षरेण प्रतिष्ठापयतोद्गेयमिति। स्वास्वित्येतदपि न वक्तव्यम् कस्मात्, अन्याभिरसंयोगात्। अविशेषेणादिश्यमानं स्वासु उज्झित्वा कथमस्वासु क्रियते अन्याभिरसंयोगः औत्पत्तिकसंयोगात् विमेदेवा इति वसिष्ठनिहवमूहेत्, तथा स्वयोनौनि सर्वचाभिरूपतरासंयोनीनि न इति। एवं सर्वेषां प्रतिपदमुद्धार उक्तः।

प्रथमेऽच्यते, प्रयोजनमुच्यताम्, अथाह यदुच्यते, नारभ्यानी-त्यारभ्यानीति ब्रूमः। कस्मादारम्भो विधिप्रसिद्धेः। अन्तावदु-च्यते, सर्वत्र प्रस्तोऽतिरिच्यत इति तत्र, न केवलमस्मिंश्छास्त्रे प्रथमादेशः, अन्यत्रापि यथा अध्वर्यवित्याहोद्गातेति। यत् सर्वत्रेति न ब्रूयादिस्वरूपाणां गानं प्रस्तोतुः स्यात् परिणामशब्द-त्वात् अत आह सर्वत्रानादेश इति। आदेशग्रहणमुत्तार्थं प्रथम-सूत्रएव विकल्पसमुच्चयप्रत्याम्नायप्रसङ्गो माभूदिति। यदुच्यते परिणामानीति न वक्तव्यम् शास्त्रे संव्यवहाराभावादित्यत्र ब्रूमः। अस्ति संज्ञासंव्यवहारः शास्त्रेण च यस्यातिरेको यथान्यैः परिणामभि-रिति यदुच्यते। प्रकृतत्वात् प्रस्तोतृग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत्र ब्रूमः। कर्त्तव्यमेव कस्मान्नियमार्थम्। व्याहृतिसामानुगानमस्य प्रस्तोतुः स्या-दिति व्याहृतिसामानि गायेत् यजमानमित्येकश्रुतिविधानात् उद्गातुर्माभूदिति। अथ यदुक्तं गायेदिति न वक्तव्यम् साम चोद्य-मानं गानक्रियां भजतइत्यत्र ब्रूमः। आख्यातप्रचोदनान्नास्ति दोषः। दृश्यन्ते हि वाक्यान्युभयोर्वेदलोकयोः उच्यमानार्थानि गम्यमानार्थानि अर्थप्रद्योतानि च। उच्यमानार्थानां तावत् यथाद्वारं दीयतामिति यथा गम्यमानार्थद्वारमिति दीयताम् अपिधीयतां वेति, यथा व्रीहिमिति संग्रहकारेण तथा वेदे ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेणर्द्धि-कामो यजेतेति। अथैव गौरथैव आयुरिति इदमाख्यातप्रयोगे न दोषः। अथ यदुक्तं गायत्रयन्तरवदविशेषग्रहणाभावात् कथमन्यं धर्मं भजतइति तस्मात् स्वाध्यायवदिति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः। परिणामानां प्रयोगे संशयः किमनुद्धृतान्यनुसंहतस्तोभानि

क्रियन्ताम् अथोद्धृतान्येवोपसंहृतस्तोभानि च क्रियन्ताम् केन वा स्वरेण क्रियन्तामिति एष संशयः। आम्नाये कानिचिदनु-संहृतस्तोभानि पठ्यन्ते कानिचिदाद्यन्तसुब्धानि केषुचित् पाद-श्लिष्टा गीतिः पठ्यते। तत्रायं संशयः, किं तेनैव धर्मेण युज्यता-मथान्यो धर्म इति। तथोद्धृतः किं प्राप्नोति चतुर्थोदात्ततमात् स्वरादृथ्यन्तरानुद्धृत इति प्रागुपायाश्च चेत् समानपुरुषवचने तृतीयप्रभृती-नामुदात्ततमः कश्चित् स्वरो भवति, तमुद्धृत इत्यापद्यते। तथाच यज्ञे क्रियत इति च शार्ङ्गादीनामुद्धृतः प्राप्नोति एतस्मिन् प्राप्ते स्वाध्यायवदित्याह। अतः शार्ङ्गादिषु उद्धृतो निवर्त्तते अनुपदस्य स्तोभानुसंहारः स्यादित्येष स्वाध्यायधर्मः। ननु यद्येष स्वाध्यायधर्मः, किमर्थमुद्धृतस्तोभानि पठ्यन्ते। उच्यते, लाघवार्थमन्त्राह, यदि लाघवार्थमुद्धारः, किमर्थमन्यान्यनुपदसुब्धानीति उच्यते स्तोभ-स्थानस्वरनिदर्शनार्थम्। कथं पुनरेतद्गम्यते यथा निदर्शनार्थम् न नियमार्थमिति निदर्शनार्थमेवेति गम्यताम् स्मृतिलेशात्, स्मृति-र्नाम अमूल आगमः पारम्पर्यमित्यर्थः। एवं विशिष्टाः स्मरन्ति। पदाय पदाय स्तोभा अनुवर्त्तन्त इति लिङ्गम्, यदिहकारेणा-भ्यस्तमिति च, कथं पुनरेतद्गम्यते, यथा निदर्शनार्थमिदमिति। पदाय पदाय स्तोभा अनुवर्त्तन्त इति राचोग्न एवायं विधिरिति, नेति ब्रूमहे। नित्यानुवादोऽयन्तस्याहावोहाव इति स्तोभांस्तोभति विश्वं समन्विणं दह विश्वं समन्विणं दहेति। तदा अतिच्छन्दःसु भवति यद्दे सप्तपदासु भवति तस्य त्रिर्निधनमिति अवगम्यते नित्यानुवाद इति। पाद्यविध्योपपत्तेस्तानुसंहारः कर्त्तव्य इति।

अनुसंहारे क्रियमाणे विधावशोकश्चो भवति उपासनविधानाच सार्वा क्रियेष्यते। उपासनमन्त्रेऽपि तावल्लोकेषु पञ्चविधं साम्नोपासीतेति। अतस्त्विदानीं प्रयोगः, तथाच

स्मृतेर्लिङ्गाच राणाम्ने प्रयोगे याज्ञिको विधिः।
पाञ्चविध्योपपत्तेश्च स्तोभसंहार इष्यते।
उद्धारः पुनराचार्यैः स्वाध्याये लाघवार्थिभिः।
प्रोक्तस्तस्मिन् प्रतिष्ठा च संहारस्तेन चेष्यते॥ इति।

एवं च श्रूयते। नग्नानि ह वा एतानि सामानि भवन्ति यान्यस्तुभानीति। तस्मात्स्तोभाननुसंहरान्ते साम्नामनग्नताया इति अत आह, स्वाध्यायवदिति, एष स्वाध्यायधर्मः, ये पुनर्वर्णयन्ति नानु-संहार इति तेषामेते दोषाः प्रसज्यन्ते अथ यदुक्तमन्याभिरसंयोग औत्पत्तिकः संयोगादिति। अतः स्वास्विति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः। आभिरूप्यमलिङ्गम् अस्ति राणायनीयके तु ग्रुक्तचन्द्रयोः* च्छगन्तरं इह च च्छगन्तरं गृह्यते, नियुत्वान्वाय वागश्नवाह, गोरमन्वतेति। अतो नियमार्थमाह, स्वास्विति एवमेतेषां पदानामारम्भकारणानि सर्वाणि, तस्माद्युक्तः सूत्रारम्भ इति॥१॥

तृचापत्तीनि तृचेषु त्रिरितराणि¶॥२॥

यानि तृचापत्तीनि स्वासु तानि तृचेषु कर्त्तव्यानीति। यान्यतृचा-पत्तीनि तानि त्रिः कर्त्तव्यानि। स्वास्वित्येतदनुवर्त्तते॥२॥

---

* श्रेयोः श्रेयान्तरम् इति स० पु० तथा का० पु० पाठः।

¶ सायायस्योऽप्येवम्।

अन्तरेण चात्त्वालोत्करौ सञ्चरः सर्वत्रानादेशे* ॥ ३ ॥

चात्वालोत्करयोरन्तरासञ्चरः सञ्चरन्ति तेनेति सञ्चरः । सर्वत्र सर्वकर्मणामित्यर्थः । अनादेशे आदेशादन्यत्र सर्वत्र । ग्रहणं तस्मादेतेनैव प्रसुते प्रपद्येतैतेन निष्क्रामेदिति । सुत्यायामेव केवलं माभूदिति ॥ ३ ॥

तदाप्रानं तीर्थं* ॥ ४ ॥

य एष सञ्चर उक्तः, चात्वालोत्करावन्तरेण तदाप्रानमिति सांव्यवहारिकी संज्ञा । आप्रानेन स गच्छेदिति तीर्थमिति संव्यवहारिकमेव, तरन्ति तेनेति तीर्थम् संव्यवहारः दक्षिणं नयेयुस्तीर्थेन ॥ ४ ॥

अग्नौ चीयमाने पश्चिमेन पुच्छङ्गत्वा दक्षिणेऽपिकक्षे तिष्ठेद्यत्र वोपदध्युः* ॥ ५ ॥

अग्नौ चीयमाने अग्निचित्यायामिदं कर्मोपदिश्यते । चीयमान इति वर्त्तमानकालोपदेशः । पश्चिमेन पुच्छं गत्वा पश्चिमेनेति दिङ्नियमः । गत्वेति क्रियोपदेशः । उपविश्य दक्षिणेऽपि कक्षे तिष्ठेदिति । न यावदङ्गानि निवर्त्त्यन्ते, लक्षिताङ्गाग्निचेचं भवति तस्मिन् काल इत्यर्थः । अपिकक्षो वक्ष्येते यत्र वोपदध्युः यस्मिन्वा

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

देशे चाध्वर्यव उपधानं कुर्युः तस्मिन् वा तिष्ठेदिति देशोपदेशः। नोद्गाता ॥ ५ ॥

पश्चिमेन पक्षावपिकक्षौ* ॥ ६ ॥

उक्तं दक्षिणेऽपि कक्षे तिष्ठेदिति, कः पुनः प्रदेशोऽपिकक्षसंज्ञ इति अचाह, पश्चिमेन पक्षाविति ॥ ६ ॥

पूर्वेणोपल्लयौ* ॥ ७ ॥

पूर्वेण पक्षयोः उपल्लयौ वक्ष्यति, उत्तरे चोपल्लये स्थं हृदय-मालभ्य प्रजापतिहृदयमिति ॥ ७ ॥

पुष्करपलाश उपधीयमाने हिरण्मये पुरुषे स्वयमातृण्णासु च शर्करासु व्याहृतिसामानि गायेद् यजमानं सत्यं पुरुषो भूर्भुवः स्वरित्येतासु पृथक्* ॥ ८ ॥

उक्तमग्नौ चीयमाने पश्चिमेन पुच्छं गत्वा दक्षिणेऽपि कक्षे तिष्ठेदिति। अथ तस्मिन्देशेऽवस्थितस्य किं कर्मेत्यथोच्यते पुष्करपलाश उपधीयमान इति, पुष्करं पद्मं तस्य पत्रं पलाशं तस्मिन्नुप-धीयमाने हिरण्मये पुरुषे सुवर्णमये पुरुषे तस्मिन्नुपधीयमाने। स्वयमातृण्णासु च शर्करासु स्वभावभिन्नास्वित्यर्थः। चौत्पत्तिकानि न कृत्रिमाणि यासां शर्कराणां छिद्राणि ताः स्वयमातृण्णाः तासु चोप-

---

*द्राह्यायणेऽप्येवम्।

-धीयमानासु व्याहृतिसामानि व्याहृतिषु भवानि सामानि व्याहृतिसामानि तानि गापयेद् यजमानम् सत्यं पुरुषो भूर्भुवस्वरित्येतासु एतानि सामानि यथोद्दिष्टानि पृथङ्गानेत्यर्थः एकस्मिन्नेकस्मिन्नुपधीयमाने एकमेकं साम गापयेत् प्रतिद्रव्यमानुपूर्व्येण ॥ ८ ॥

तेषाᳫं स्थाने स्वयं चिन्वान ऋतनिधनमाज्यदोहं पुरुषव्रतमेकानुगानं रथन्तरं वामदेव्यं बृहदिति* ॥९॥

तेषां व्याहृतिसाम्नां स्थाने स्वयञ्चिन्वान इति याचिको विधिरुपदिश्यते तस्मिन्नेतानि सामानि यथोद्दिष्टानि भवन्ति ॥९॥

रथन्तरप्रभृतीनि विकल्पन्ते लोकसामभिरावृत्तैः* ॥१०॥

रथन्तरं वामदेव्यं बृहदिति विकल्पन्ते लोकसामभिः प्रतिलोमैः सह ॥ १० ॥

सञ्चितमग्निं दक्षिणेन गत्वाग्न आयूᳫंषीति प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठंश्छिरसि गायत्रं गायेन्निरुक्तम्* ॥ ११ ॥

चीयमाने गानमुक्तम् इदानीं सञ्चितगानमुच्यते, सञ्चितमग्निं समस्तश्चितः सञ्चितः अथाग्निग्रहणं किमर्थम् अग्नौ चीयमान इति प्रकृतोऽग्निः, अत्रोच्यते, शिरआदीन्यङ्गानि प्रकृतानि तेषु गानमुपदिश्यते सोऽयमाचार्योऽग्निग्रहणं करोति, कथम्, अविद्य-

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

मानेष्वङ्गेष्वपि गानं प्रवर्त्ततएव यथा चक्रचितमभिपरं स्विष्वीते-त्यादिषु विकारेषु वाजसनेयके च अनाविष्कृतचित्याग्नौ दक्षिणेन गत्वेति सद्भर उपदिश्यते अग्न आयूंषीत्येतस्यान्तच शिरसः समीपे प्रत्यङ्मुखः तिष्ठन् त्रिर्गायत्रं गायेन्निरुक्तम् प्रत्यङ्मुख इति प्राङ्मुखकरणस्थानादेशइति प्रकृतं निरुक्तम् एतद्वै गायत्रस्य क्रूरं यन्निरुक्तमिति निरुक्तता अनुपपद्यमाना सेह वचनादारभ्यते निरुक्त-मिति आनिरुक्तत्वं स्तोत्रापन्नस्य भवति ॥ ११ ॥

प्रत्याव्रज्य रथन्तरं दक्षिणे पक्षउदङ्मुखः पश्चाद्वा प्राङ्मुखः* ॥ १२ ॥

प्रत्याव्रज्य येनैव गतस्तेनैवाव्रज्य दक्षिणे पक्षे उदङ्मुखः तिष्ठन् रथन्तरङ्गायेत् पश्चाद्वा पक्षस्य तिष्ठन् प्राङ्मुखो गायेत् ॥ १२ ॥

पश्चिमेन पुच्छं गत्वा बृहदुत्तरे पक्षे दक्षिणामुखः पश्चाद्वा प्राङ्मुखः* ॥ १३ ॥

पश्चिमेन पुच्छङ्गत्वा उत्तरस्य पक्षस्य समीपे दक्षिणामुखस्तिष्ठन् बृहद्गायेत् पश्चिमेन वा प्रदेशे तिष्ठन् प्राङ्मुखो गायेत् ऊर्द्धता ॥१३॥

प्रत्याव्रज्य यज्ञायज्ञीयं पुच्छे संवत्सरश्चेदैतः सौत्यो वा* ॥ १४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

प्रत्याक्रम्य पुच्छस्य पश्चिमे प्रदेशे तिष्ठन् यज्ञायज्ञीयं गायेदिति अत्र प्राङ्मुखता सिद्धा प्राङ्मुखकरणस्थानादेशदृति यदि संवत्सरो दैक्षः सौत्यो वा भवति ॥ १४ ॥

ऋतुष्ठा यज्ञायज्ञीयमन्यत्र* ॥ १५ ॥

यदि दैक्षः सौत्यो वा संवत्सरो न भवति ततः ऋतुष्ठा यज्ञायज्ञीयं गायेत् ॥ १५ ॥

वामदेव्यं दक्षिणेऽपि कक्षे तिष्ठन् गायेत् प्रजापतिहृदयमुत्तरे* ॥ १६ ॥

प्रजापतिहृदयमुत्तरेऽपि कक्षे तिष्ठन् गायेत् ॥ १६ ॥

एतानि गौतम उत्तरेणाग्निं गत्वा* ॥ १७ ॥

एतानि यथाविहितानि तेनैव क्रमेण गायेदिति गौतम आचार्यो मन्यते अयं तु विशेषः उत्तरेणाग्निं गत्वा ॥ १७ ॥

एतान्येव प्रदक्षिणं प्रत्यन्ताद्वानञ्जप्यो यज्ञायज्ञीयं पुच्छे प्रजापतिहृदयस्थाने च वामदेव्यम्¶ ॥ १८ ॥

एतान्येव यथाविहितानि प्रदक्षिणं गायेत् प्रतिपक्षिस्थानं

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

¶ द्राह्यायणोऽप्येवम् । किन्तु तेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

यावदन्तमिति अयं तु विशेषः यज्ञायज्ञीयं पुच्छे प्रजापतिहृदयस्थाने च वामदेव्यमिति ॥ १८ ॥

दक्षिणेनाग्निं गत्वा गौतमीये व्यत्ययं ये पक्षयोः शाण्डिल्यः* ॥ १९ ॥

शाण्डिल्यो मन्यते एष एव गौतमोक्तः कल्पो भवति अयं तु विशेषः दक्षिणेनाग्निं गत्वा ये च पक्षयोः सामनी विहिते ते च व्यत्ययेन भवतः अन्योन्यस्थानापत्तिर्व्यत्ययः ॥ १९ ॥

शिरसि च गीत्वोत्तरे पक्षे* ॥ २० ॥

अयं च विशेषः शाण्डिल्यो मन्यते, शिरसि च गीत्वा तत उत्तरे पक्षे गेयमिति ॥ २० ॥

यथागीतमितराणि* ॥ २१ ॥

एवं स्युः ॥ २१ ॥

उत्तरे चोपल्लये स्वं हृदयमालभ्य प्रजापतिहृदयमध्वर्युपथे ध्यैतम्¶ ॥ २२ ॥

उत्तरे चोपल्लये स्वं हृदयमालभ्य प्रजापतेर्हृदयम् चशब्दः

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

¶ द्राह्यायणोऽप्येवम् । किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

माष्ठिकश्रमतानुकर्षणार्थः स्वं हृदयमिति स्वशब्दः क्रियते अग्नेरङ्गानि प्रत्यङ्गानि प्रकृतानि अतः स्वशब्दं करोति। अध्वर्युपथे श्रितम्, येन पथा अध्वर्युरग्निमारोहति तस्मिंश्छ्रितम्॥ २२॥

इति प्रथमस्य पञ्चमी कण्डिका।

अथ षष्ठी कण्डिका।

प्रवर्ग्यवत्युत्तरेण सम्राड़ासन्दीं गत्वा पश्चात्तिष्ठन्नध्वर्यु-प्रेषितस्त्वग्नायिरिति गायत् पदाय पदाय स्तोभेत्*॥ १॥

आग्निकं सामगानमुक्तं पुष्करपलाशउपधीयमानइत्यत आरभ्य अध्वर्युपथेश्रितमित्येवमन्तम् इदानीं प्रवर्ग्यकर्मोच्यते तद्विवक्षुराह, प्रवर्ग्यवतीति। अत्रोच्यते, किमर्थं पुनरिदं भिन्नक्रमादादिश्यते तार्क्ष्यसामादीन्येव तावदादेष्टव्यानि आसन्नतमानि। अत्राह, एतानि तावदवश्यभावित्वात् पूर्वमादिश्यन्ते, तार्क्ष्यसामादीनि पुनः कामतः प्रयुज्यन्ते, तस्मादेषामवश्यभावित्वाद्भिन्नक्रम आदेशः प्रवर्ग्योऽस्मिन्नस्तीति प्रवर्ग्यवत्तस्मिन् प्रवर्ग्यवति कर्मणि उत्तरेण सम्राड़ासन्दीं गत्वा सम्राड् घर्मः स यस्यां निधीयते सा सम्राड़ासन्दी तस्याः पश्चिमे प्रदेशे तिष्ठन्नध्वर्युप्रेषितस्त्वग्नायिरिति गायेत् प्रेषणं नाम संस्कारार्थं सम्बोधनं प्रेषितः सन् त्वग्नायिरिति एतत् साम गायेत् गानङ्गायनमा-

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम्। किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

षार्य्यप्रवृत्तिः सर्वत्राय प्रकरणादौ गानग्रहणं करोति । पदाय पदाय स्तोभेत्, अनुपदं स्तोभमनुसंहरेत् । अथेदं किमर्थमारभ्यते, यथा-सिद्धमेतत् स्वाध्यायवदिति । अत्रोच्यते, आधिकारिकमिदं सूत्रं प्रकरणादौ प्रकारप्रदर्शनार्थी विधिः ॥ १ ॥

निधनायैव स्तौभीं वाचं विसृजेत्* ॥ २ ॥

इह पूर्वः स्तोभः अनुपायः उत्तरः सोपायः अत्र किं पूर्वस्यानु-संहारः उत उत्तरस्येति, एतस्मिन् संशये सति आचार्य्य आह, निधनायैव स्तौभीं वाचं विसृजेदिति । निधनायैव अर्थे सोपायः स्तोभः कार्य्यः न पदायेत्यर्थः एवशब्दादन्येष्वप्येवमेव ॥ २ ॥

उपग्रहप्रभृतीनि स्वरयन्तउपेयुर्ये धर्मउपयुक्ताः स्युः* ॥३॥

उपग्रहादीनि निधनानि स्वरयन्त उपेयुः स्वरेण सह ब्रूयुः एकार उपग्रहः अथ किमर्थमारभ्यते, उपायपरत्वादेकारस्य कथं वा न निधनाङ्गं स्यादेकारः, उच्यते, एकादशाक्षरनिधनो भवतीति श्रवश्रुतेरनिधनाङ्गमपि कल्पेतोपग्रहः अतो नियमार्थमाहोपग्रह-प्रभृतीनि ॥ ३ ॥

पत्नी च* ॥ ४ ॥

निधनमुपेयात् ॥ ४ ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

एवं मध्ये* ॥ ५ ॥

योऽयं विधिरुक्तः स एवमेव मध्ये कार्य्यः ॥ ५ ॥

प्राप्य चाहवनीयायतनम्* ॥ ६ ॥

प्राप्य चाहवनीयस्याग्नेरायतनं एवमेव सामगानम् अनेनैव प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

परिषिच्यमानेऽप उपस्पृश्य वार्षाहरम्* ॥ ७ ॥

परिषिच्यमाने घर्मे अप उपस्पृश्य वार्षाहरं साम गायेत् ॥ ७ ॥

इष्टाहोत्रीयं परिषिक्ते* ॥ ८ ॥

परिषिक्ते घर्मे इष्टाहोत्रीयं साम गायेत् ॥ ८ ॥

तस्य सर्वे निधनमुपेयुः* ॥ ९ ॥

तस्येष्टाहोत्रीयस्य सर्वे ऋत्विजो निधनं ब्रूयुः ॥ ९ ॥

दीपं चेद्घर्मपात्राणि हरेयुर्नाकाङ्क्षेत परिषेचनम्¶॥ १० ॥

दीपश्चेद्घर्मपात्राणि हरेयुरध्वर्यवः तत्र पात्रे परिषेचनं न प्रतीक्षेत गायेदेव साम यत्परिषेचनसमनन्तरकालं दिधा यत्रापः

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

¶द्राह्यायणे विशेषोऽस्ति।

प्रवर्त्तन्ते, तद्वीपं कः पुनरस्य कर्मणो विषयः यदा मध्यन्दिने घर्म-क्रिया सास्य विषयः ॥ १० ॥

श्यैतं प्रत्याव्रजꣳस्तृचे वैकस्यां वा* ॥ ११ ॥

आहवनीयायतनाद् द्वीपाद्वा प्रत्याव्रजन् श्यैतङ्गायेत्, तृचे वैकस्यां वा तृचापत्तीनि तृचेष्विति तृचक्रियायां प्राप्तायां श्यैतस्य एकस्यां वेति विकल्पयति, अपरे च पुनः विनिविष्टविषयां विभाषां वर्णयन्ति, द्वीपात् प्रत्याव्रजंस्तृचे आहवनीयायतनादेकस्यां कस्मात् द्वीपाद्वा-गच्छतः प्रकृष्टत्वादध्वनस्तृचे गानस्य सम्भवोऽस्ति, आहवनीयायतनात् तु सन्निकृष्टत्वात् पत्नीशालाया एकस्यामेव ॥ ११ ॥

यजमानो निधनमनूपेयात्* ॥ १२ ॥

तृचे वैकस्यां वा गीयमानस्य प्रस्तोचोच्यमानं निधनं यजमानोऽनु-ब्रूयात्, कुत एतत् श्रुतेः एवं हि श्रूयते प्रत्याव्रजं श्यैतं यजमानो निधनमिति ॥ १२ ॥

पूर्वया द्वारा प्रपद्योत्तरेणाग्नीं गत्वा पश्चाद्गार्हपत्यस्य तिष्ठन् महावीरायतनं प्रेक्षमाणो वामदेव्यं गायेदिति धान-ञ्जय्यः¶ ॥ १३ ॥

---

* द्राह्यायणे छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

¶ द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

पूर्वया द्वारा पत्नीशालां प्रविश्य पत्नीशालाग्नेरुत्तरेण गत्वा पश्चिमे प्रदेशे गार्हपत्यस्याग्नेः तिष्ठन् महावीरायतनं प्रेक्षमाणः यस्मिन् देशे रोचते घर्मस्यदायतनं प्रेक्षमाणो वामदेव्यं गायेदिति धानञ्जय्य आचार्य्य आह ॥ १३ ॥

आसीनोऽन्त्यानीति शाण्डिल्यः* ॥ १४ ॥

त्यग्रायिप्रभृतीनि आसीनोऽन्त्यानि गायेत वामदेव्यमित्येवं शाण्डिल्य आचार्य्य आह, केचिदेवं वर्णयन्ति, आसीनोऽन्त्यानीति तिष्ठन् गायेत् वामदेव्यमन्त्यासीनः शान्त्यर्थं हि कर्मणोऽनुचरं वामदेव्यम् तस्मा गानमयुक्तं श्रुतश्चेदं वामदेव्यम् गार्हपत्यस्य पश्चादिति, अपरे च वर्णयन्ति, तिष्ठन्नेव वामदेव्यं गायेत् आसीनं न्याय्यं छान्दोग्यम् वामदेव्यस्य लिङ्ग वाचनिकं तिष्ठन् गानं कथं मे पुनरेतदनुच्यमानं मन्यते, यथास्य न न्यायम् छान्दोग्यं न तिष्ठन्न्यायमिति उच्यते, श्रुतेः उदङ्ङासीनः उद्गायति प्रत्यङ्ङासीनः प्रस्तौति दक्षिणासीनः प्रतिहरतीति ॥ १४ ॥

गणः सामान्युत्तराणि* ॥ १५ ॥

अत ऊर्द्ध्वं यान्यादेक्ष्यामः तार्क्ष्यसामादीन्युदवसानीयान्तानि दीक्षणीयादिषूदवसानीयान्तेषु कर्मसु तानि सर्वाणि गणः गणो गामसङ्घः ॥ १५ ॥

---

*शाट्यायनोऽप्येवम्।

I

आभिरूप्यात् कर्त्तव्यानीत्येके* ॥ १६ ॥

आभिरूप्यं नाम लिङ्गं तस्मादाभिरूप्यात्कर्त्तव्यानि श्रुतिर्नास्ति एवमेके आचार्य्या ब्रुवते ॥ १६ ॥

न वा कुर्य्यात्* ॥ १७ ॥

न वा कुर्यादश्रुतत्वात् अपरे ब्रुवते अग्नीषोमीयसवनीययोरपि पशुबन्धयोराभिरूप्यात् सामगानप्रसङ्ग इति इष्टिषु च सामिधेन्यनुवचनीयादिषु तस्मान्न कुर्यात् ॥ १७ ॥

स्वे वा यज्ञे कुर्य्यादित्येके* ॥ १८ ॥

भिन्नेष्वाचार्य्यमतेषु अलोपो लोपान्न्यायतर इति न्यायात्कर्त्तव्यानि, यदप्युक्तमाभिरूप्यप्रसङ्गात् सोमाङ्गभूतेषु हविर्यज्ञेषु सामगानप्रसङ्ग इति तन्नोपपद्यते वक्ष्यति हि यावद्वचनं कर्मयोग इति, अपरे ब्रुवते गणः सामान्युत्तराणाभिरूप्याद्वा क्रियेरन् यानि वा विधास्यन्ते तार्क्ष्यसामादीनि ॥ १८ ॥

दीक्षणीयायां तार्क्ष्यसामनी गायेत्त्यमूष्विव्येते* ॥ १९ ॥

दीक्षणीयायामिष्टौ तार्क्ष्यसामनी गायेत् त्यमूष्विव्येते अत्रोच्यते किमन्यान्यपि तार्क्ष्यसामानि सन्ति येन ऋक्ग्रहणं कृतमिति अत्रोच्यते, सन्त्यन्यान्यपि तार्क्ष्यसामानि शाखान्तरेषु तास्वेकं

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

ब्राह्मणं ब्राह्मणानुसारी च कल्पः तस्मात्तस्मिन्नपि अन्येषु तार्क्ष्यसामसु छन्दोग्रहणं विशेषणार्थं कृतमिति तथा तार्क्ष्यः सुपर्ण इति पर्याय-शब्दात् सौपर्णान्यपि स्युरिति एवं माभूदतो विशेषणार्थं कृतमिति अथोच्यते, यदि विशेषणार्थं छन्दोग्रहणं कृतमिति अनिर्देशः किमर्थ-मेते इति अथोच्यते, नैवायं सामनिर्देश इति किन्तर्हि, काल-निर्देशोऽयं एते असृग्रमिति आगते आसन्ने हविषि साम स्यादिति ये पुनः सामनिर्देशं वर्णयन्ति तेषां नियमार्थो निर्देशः तत्र ह्याग्ना-वैष्णवं हविः तार्क्ष्यसाम्नोऽस्याभिरूप्यं नास्ति तदसत्यस्याभिरूप्ये अवि-नाभवनामानं शब्दमालोच्य स्वस्त्ययनमित्येतत् आहैतदिति किञ्चान्यत् यद्यप्यनेकं हविः दीक्षणीयायां भवति तदाप्येते एव॥ १९॥

प्रायणीयायां प्रवद्भार्गवं* ॥ २०॥

प्रायणीयायामिष्टौ प्रवद्भार्गवं साम गायेदिति वाक्यशेषः॥ २०॥

उदयनीयायामुद्वत्* ॥ २१॥

उदयनीयायामिष्टौ उद्वद्भार्गवं गायेत् प्रकृतस्य भार्गवशब्दस्यानु-कर्षणार्थः उदयनीयायामक्रमे सामोपदेशो लाघवार्थः॥ २१॥

आतिथ्यायां गायत्रीसामौशनम्* ॥ २२॥

अतिथ्यायामिष्टौ औशनङ्गायेत् गायत्रीसाम त्रैष्टुभान्यपौ-शनानि सन्ति अतो विशेषणार्थं गायत्रीग्रहणं॥ २२॥

---

*ब्राह्मणपाठोऽप्येवम्।

अञ्जन्ति घर्मं तत्र ग्रार्ङ्गम्* ॥ २३ ॥

अञ्जन्तीत्येतत् बहुवचनं कालार्थं यस्मिन् काले महावीरं आध्वेनाध्वर्युरनक्ति तत्र गायेत्, चि: शेषाणि यानि वक्ष्यन्ते तानि सर्वाणि वक्त्र्, वहद्गायेत् आरूढवदाङ्गिरसञ्च चिर्गायेत् कथमेतद्गम्यते, उच्यते, तत्र शब्दसामर्थ्यात् द्राह्यायणके हि पाठे शार्ङ्गारूढवदाङ्गिरसे चिरभ्यस्येदितराणि पराणा तथा च होता चिर्होपपत्निस्येवमिति तदिह तत्र शब्देनाचार्यो गुरुकरणेन ज्ञापयति, असमासगुरुक्रमभेदः पुनर्वचनमर्थापत्तयः शेषमर्थमभिवर्त्तयन्तीति ॥ १३ ॥

रजतजातरूपे उपदधाति तच्छुक्रचन्द्रे* ॥ २४ ॥

राजतसौवर्णयोः शतमानयोरुपधानं करोत्यध्वर्युर्यस्मिन् काले तत्र शुक्रचन्द्रे गायेत्, राजते शुक्रं सौवर्णे चन्द्रम् तच्छब्देनानयोः कर्मणोर्नानाकालत्वमपि ज्ञापयति ॥ २४ ॥

अभीन्धते तद्धर्मस्य तन्वौ* ॥ २५ ॥

रोचनार्थं घर्मंश्चनैरभीन्धते अध्वर्यवः घर्मस्य तन्वौ गायेत् ॥२५॥

रुचितं प्राङस्तद्धर्मस्य वा रोचनमिन्द्रस्य वा* ॥ २६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यदा इषितं घर्मं प्राकुरध्वर्युरेवः इषितो घर्म इति तद्धर्मस्य वा रोक्नं गायेत् इन्द्रस्य वा तत् ॥ २६ ॥

धेनू उपद्दजन्ति तद्धेनु* ॥ २७ ॥

गोर्धेनुरजा च धेनुस्ते वत्सवर्कराभ्यां मिश्रयन्ति तत्र धेनुं गायेत्, सकृदेव न प्रतिद्रव्यम् ॥ २७ ॥

तस्य देवतायै सोपायं स्तोभमाहरेन्न पादायेति गौतमः¶ ॥ २८ ॥

तस्य साम्नः देवतार्थं सोपायं स्तोभं कुर्य्यात् न पादार्थमुपायम् एवमाह गौतमः ॥ २८ ॥

उत्तमं पादं पुनरभ्यस्येद्यथा पञ्च निधने वामदेव्ये† ॥२९॥

धेनोरुभयं पादं पुनरभ्यसेत् कथम्, यथा पञ्च निधने वामदेव्ये तेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥

पय आहरन्ति तत्पयः* ॥ ३० ॥

धेनू दुग्ध्वा तत्पय आहरन्ति तत्र पयो गायेत् सकृदेव तद्ग्रहणसामर्थ्यात् ॥ ३० ॥

---

* आम्नायेऽप्येवम्।

¶ आम्नाये विशेषोऽस्ति।

† आम्नायेऽप्येवं, किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति।

आसिञ्चन्ति तस्मिन्धुसामात्वा विश्वन्विति* ॥ ३१ ॥

तप्ते घर्मे तत्पयश्चासिञ्चन्ति तत्र सिन्धुसाम गायेत् सकृदेव ॥३१॥

शफाभ्यां परिगृह्णन्ति तद्वसिष्ठस्य शफौ* ॥ ३२ ॥

शफाभ्यां परिग्रहाभ्यां महावीरं परिगृह्णन्ति तत्र वसिष्ठस्य शफौ गायेत् ॥ ३२ ॥

ह्रियमाणे व्रतपक्षौ* ॥ ३३ ॥

होमार्थं घर्मे ह्रियमाणे व्रतपक्षौ गायेत्, अत्र तद्ग्रहणं न करोति अविप्रतिपत्तिः सर्वेषामध्वर्यूणामेतस्मिन्नानुपूर्व्ये ॥ ३३ ॥

हुतेऽश्विनोर्व्रते अहोरात्रयोर्वा* ॥ ३४ ॥

हुते घर्मेऽश्विनोर्व्रते गायेत्, अहोरात्रयोर्वा व्रते गायेत् विकल्पः, अपरे विनिवेशं वर्णयन्ति, अतिरात्रे अहोरात्रयोर्व्रते अन्यत्राश्विनोर्व्रते ॥ ३४ ॥

रौहिणाभ्यां पुरोडाशाभ्यां चरन्ति तद्राजन रौहिणके* ॥ ३५ ॥

रौहिणसंज्ञौ पुरोडाशावेककपालौ तयोर्हूयमानयोराजनरौहिणके गायेत् एकत्र राजनमन्यत्र रौहिणकं यथाकालम् ॥ ३५ ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

परिघर्मꣳ सम्राडासन्द्याꣳ समारोपयन्ति तदारूढ-
वदाङ्गिरसमित एत इति स्वर्णिधनं* ॥ ३६ ॥

महावीरधवित्रशफादिद्रव्यं घर्मोपकरणं घर्मम् तदासन्द्यां
समारोपयन्ति, तदारूढवदाङ्गिरसं गायेत्, इतएत तदारूढमिति
स्वर्णिधनं स्वःशब्दं निधनं कुर्य्यात्, अनया विद्यया संस्तुतोऽभिष्टुतो-
ऽनुमतस्य घर्मो भवत्यत आह ॥ ३६ ॥

ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयो घर्मो भवतीति ब्राह्मण¶ ॥३७॥

एवं ब्राह्मणमाह, ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयो घर्मो भवतीति ॥३७॥

अग्निं प्रणयन्ति तत्राग्नेर्व्रतम्* ॥ ३८ ॥

यस्मिन् कालेऽध्वर्यवोऽग्निं प्रणयन्ति, तत्राग्नेर्व्रतं गायेत्, तच्च
अस्मादत्र केचिदनुव्रजनम् इच्छन्ति ॥ ३८ ॥

अग्नीषोमौ तत्रोभयोर्व्रते* ॥ ३९ ॥

अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ तयोः प्रणीयमानयोरुभयोर्व्रते
गायेदनुसिक्तम् अग्निप्रणयनवत् ॥ ३९ ॥

सुत्यायां यज्ञसारथ्यवरच्छः† ॥ ४० ॥

---

*आम्नायकेऽप्येवम्।

¶आम्नायके एतदत्र नास्ति।

† आम्नायके विशेषोऽस्ति।

सुत्यायां यज्ञसारथि गायेत्, अहरहरित्यहर्गणार्थम् अहर्गणेषु हि सकृत्कृते हतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा प्रथमादह्न ऊर्द्धमुत्तरेष्वहःसु संशयः स्यात् अतोऽहरहरित्याह कः पुनरस्य यज्ञसारथिनो देशः कालश्चेति अचोच्यते, प्राक्प्रातरनुवाकोपाकरणादाग्नीध्रिये आग्नीध्रीये सुत्यार्थमाज्येषु प्रणीयमानेषु प्रणयनाधिकारसामर्थ्यात् प्रणयन्तीति प्रकृतं तस्य पश्चात्तिष्ठन् गायेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

सत्रे सत्रस्यर्द्धिं* ॥ ४१ ॥

अहरहः सत्रे सत्रस्यर्द्धिं गायेत्, यज्ञसारथिनः प्रत्याम्नायः ॥ ४१॥

उक्षा चेदनूबन्ध्य औक्ष्णो रन्ध्रे* ॥ ४२ ॥

यदि उक्षा अनूबन्ध्यो भवति, तदा औक्ष्णो रन्ध्रे गायेत्, उक्षा सेचनसमर्थो गौः ॥ ४२ ॥

ऋषभ आर्षभं* ॥ ४३ ॥

ऋषभे अनूबन्ध्ये आर्षभं गायेत्, ऋषभः अनड्वान् भूत्वा पुनर्वृषभत्वमापन्नः ॥ ४३ ॥

उन्नते त्रैककुभं* ॥ ४४ ॥

उन्नतेऽनूबन्ध्ये त्रैककुभं गायेत्, अत्यर्थं ककुभं सुमहान् भूतः उन्नत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

वशायां वाशं* ॥ ४५ ॥

वशा नाम बन्ध्या तस्यामनूबन्ध्यायां वाशं गायेत् ॥ ४५ ॥

अज आजिगं* ॥ ४६ ॥

अजेऽनूबन्ध्ये आजिगं गायेत् ॥ ४६ ॥

मेष और्णायवं* ॥ ४७ ॥

मेषेऽनूबन्ध्ये और्णायवं गायेत् ॥ ४७ ॥

पयस्यायां स्वरं पयोनिधनं* ॥ ४८ ॥

पयस्यायामिष्टौ अनूबन्ध्यस्थाने क्रियमाणायां स्वरम्पयोनिधनं गायेत् ॥ ४८ ॥

उद्वसानीयायामुद्वंशीयं* ॥ ४९ ॥

उद्वसानीयायामिष्टौ उद्वंशीयं गायेत् ॥ ४९ ॥

उपक्रम्य समापयेदाक्रतोरपवर्गात्* ॥ ५० ॥

सामगानमुक्तं गणः सामान्युत्तराण्यभिरूप्यादित्यत आरभ्य एतदुपक्रम्य समापयेत् आयज्ञसमाप्तेरित्यर्थः, का पुनरियमाशङ्का यदारभ्य न समाप्नुयादिति अचोच्यते, गणः सामान्युत्तराणीत्युक्तम्

* लाट्यायनोऽप्येवम्।

सर्वेषां क्रिया वेति एकेषामध्वर्यूणां प्रथमयज्ञेन प्रवृत्त्यादित्यारभ्यते, तच शार्ङ्गादीनामसम्भवात् तार्क्ष्यसामादीनामप्यक्रिया प्राप्नोति, अत आचार्यो यत्नमारभते, अप्रवर्ग्येऽपि तार्क्ष्यसामादीन्यारभ्य समापयेत् कस्मात् अलोपो लोपाज्ज्यायतर इत्येतस्मात् अन्यच न केवलमेतदर्थं सूत्रमारभ्यते, किन्तु सर्वकर्माणि उपक्रम्य समापयेदाकृतोरपवर्गात्, यथा शास्त्रेऽस्मिन्नाचार्याणां विप्रतिपत्तयो दृश्यन्ते तस्यां ते श्वः सुत्या गौतमस्य नार्मेधान्तइत्येकेऽश्वः सुत्या शाण्डिल्यस्यानाकानं धानञ्जय्य इति एवमादिषु येनैवाचार्यमतेनोपक्रमेत तेनैव समापयेत् विधिसंरम्भान्न कुर्य्यात् तथा उद्गातारो ब्रह्मा सुब्रह्मण्याश्च उपक्रम्य स्वानि कर्माणि समापयेरन् अन्योन्यस्य कर्म न कुर्य्यात् तथा काम्ये कर्मणि प्रारब्धे अर्द्धसमाप्तएव यदि न फलावाप्तिः स्यान्न च तत्कालमेवासौ कामावाप्तिरिति कृत्वा विरमेत् लोकवत् निदानम् इह हि अवभ्रियत एवार्थः तदर्थं समापयेत् कः पुनरसावर्थः नित्यं स्वर्गः ब्रवीति तथाप्याहुरर्द्धार्थएव खल्वयम्भवति अनुख्यर्थः श्रुत्यर्था अभ्यवयन्तीति निदानं स्वर्गे नित्ये दृष्टं प्रायश्चित्तिरिति तथा यजमाननिमित्तायामापदि प्राप्तायां न तत्कालमेव विरमेत् एकेषां विधिः दीक्षितश्चेदन्तराकार्यो म्रियेत मरणान्तं कर्मेति तत्तथा सति समापयेदेव उक्तं हि अतोऽन्य आहारात् गतप्राणावस्था भवन्ति तस्मात्ते प्रेतेऽपि समापयितव्या इति तथा विश्वरूपा ब्राह्मणे असितम्रगाह स्म वै पुरा कश्यपा उद्गायन्तीत्यधिकृत्याह, प्राणं वा अहं यज्ञं समस्थापयं यथा तु वै ग्रामस्य यातस्य शीर्षं वा भग्नं वानुसमावछेदेवं वा अहं यज्ञस्यातोऽधिकरिष्यामीति

एवमर्थं गृहीत्वा नाङ्गसमाप्तौ विरमेत् समापयेदेव तथा यथै-वोपक्रमेत् तथा समापयेत् कुतः पुनरियमाशङ्का अन्यमारभ्यान्यं समापयेदिति क्वापि च दर्शनात् क्वापि वनेनायजाभ्यः चतु-रात्राय जामदग्न्याय दीक्षे ब्रह्मचारिणं सम्पन्नं कुलीनं परिहृत्य तस्य चित्‌तत्पश्चद्ब्रमहरूपेतं बभूवार्थंतरसमर्थं साधयित्वा प्रत्याजगाम समापयमिदमहर्योगमितिशीर्णमतेत्यातुरतिरात्रमुपदधौ ब्रह्मचारिणश्च परिहारेण यज्ञप्रत्यवहारेण च स कृशो बभूव यस्त्वेतौ दोषौ परिहरेन्न कृशः स्यादित्येतस्माद्दोषादाशङ्कमानः आचार्य्य आह उपक्रम्य समापयेदाक्रतोरपवर्गादिति ॥ ५० ॥

इति प्रथमस्य षष्ठी कण्डिका ।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

औदुम्बरीमुच्छ्रयिष्यन् पूर्वेण देवयजनं गच्छेद्दक्षिण-तश्चेदस्यावसथः स्यात्* ॥ १ ॥

प्राक्सोमीयमुक्तं परिमाणगानं साम्प्रतमौद्गात्रमुच्यते तत्रेदं प्रथममौद्गात्रम् औदुम्बरीकर्म उदुम्बरस्य विकारः औदुम्बरी अव-

---

* शाट्यायनोऽप्येवम् ।

यवो वा तामौदुम्बरीमुच्छ्रयिष्यन् उद्गाता पूर्वेण देवयजनस्य गच्छेत् उच्छ्रयिष्यन्निति भविष्यत्कालनिर्देशः देवयजनमुक्तलक्षणं यदि दक्षिणतो देवयजनस्यावसथः स्यादुद्गातुः अचोद्यते कथं पुनरेतद्गम्यते यथौदुम्बरीमुच्छ्रयणमुद्गातुर्भवति न तत्प्राप्नोति प्रस्तोत्रधिकृतत्वात् अचोद्यते, परिणामगतं प्रस्तोतुरधिकृतं तत्परि-समाप्तम् अनन्तरमौद्गात्रं विवक्षितं श्रुतिश्च प्रजापतिर्देवेभ्य ऊर्जं व्यभजदित्येवमधिकृत्याह, यदुद्गातौदुम्बरीं प्रथमेन कर्मणाभ्यारभते स्वयैव तद्देवतयात्मानमालिंग्याय वृणीतेतामुच्छ्रयतीति एवं कृत्वा सूत्रकार आह, एकश्रुतिविधानात्सम्यक्त्वात् कर्माणि चोद्गातैव कुर्यादनादेश इति अत औदुम्बर्युच्छ्रयणमुद्गातुः सिद्धम् ॥ १ ॥

उत्तरेण यद्यन्यतः* ॥ २ ॥

यदि अन्यस्यान्दिश्यावसथः स्यादुद्गातुः प्राच्यामुदीच्यां प्रतीच्यां वा तत उत्तरेण देवयजनस्य गच्छेत् ॥ २ ॥

पूर्वां सदसोद्वार्यां अभ्रावन्तरेण प्रपद्याग्रेणौदुम्बरीं गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठन्नध्वर्युणा सहोच्छ्रयेत् द्युतानस्त्वेति¶ ॥ ३ ॥

पर्वौ सदसः द्वार्यौ द्वारार्थौ अभ्रौ अभ्रः खातः तयो अभ्रयोरन्तरा प्रपद्य औदुम्बरीं प्रागग्रां विन्यस्तां पूर्वेण गत्वा उदङ्मुखस्तिष्ठन् उद-

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

¶ द्राह्यायणे विशेषोऽस्ति ।

प्रत्यवहरणं प्राक्संचरणमामादेश इति परिभाषितं तस्मात्पूर्वमिति तिष्ठन्नित्यूर्द्धता विधीयते। अध्वर्युणा सह उत्कृषेत् अध्वर्युणा सहोत्कर्षणं कुर्यात् द्युता नस्थेत्येतदादिना मन्त्रेण ॥ ३ ॥

आयोरिति श्वभ्रेव दध्यात्* ॥ ४ ॥

आयोरित्येतदादिना मन्त्रेण श्वभ्रेव दध्यात् प्रक्षिपेत् ॥ ४ ॥

अवधाय जपेन्नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य चक्षसे। मामा यूनर्वाचासोदूर्गस्यर्ज्जोदा ऊर्ज्जम्मे देह्यूर्जं मे देह्यन्नं मे देह्यन्नं मे धेहीति* ॥ ५ ॥

औदुम्बरीमवधाय श्वभ्रे एतद्यजुर्जपेत् यथा सूचितं अर्थवादेतिकरणमध्यपतितमेतद्यजुः तत्सूत्रकारेणोद्धृता अर्थवादेतिकरणं कृत्स्नमेव दर्शितम् ॥ ५ ॥

तान्न विसृजेदावच्छादनात्* ॥ ६ ॥

तामौदुम्बरीन्न विसृजेत् आ अवच्छादनात् अवच्छादनं छदिषोऽध्यूहनं तामिति निर्देशः औदुम्बर्यां भग्नायामपहृतायां दग्धप्ररूढ़ायामन्यामाहृत्य तथैवाहृतोत्कृषेत् अत्रापि तान्न विसृजेदावच्छादनात् ॥ ६ ॥

---

*द्राह्यायणेऽप्येवम्।

अध्वर्य्युणाभिहुतायां जुहुयात् तस्यैवावृतान्तरेण विशाखे घृतेन द्यावापृथिवी आप्रोणाथाᳰ स्वाहेति पूर्वां* ।७।

यथाध्वर्य्युणाभिहुता स्वाहौदुम्बरी तथाभिजुहुयात् तस्यैवा-ध्वर्योरावृता आवृत् परिक्रमस्तेनैव विधिनेत्यर्थः अन्तरेण विशाखे तस्यैवावृतेत्युक्तं यद्यप्येतस्मिन् देशेऽध्वर्य्युर्न जुहुयात् तथाप्युद्गाता विशाखयोरन्तराले जुहुयात् यथा सूचितेन मन्त्रेण पूर्वां ॥ ७ ॥

प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां* ॥ ८ ॥

अनेन मन्त्रेणोत्तरामाहुतिं जुहुयात् अनेन यथोक्तेन स्वाहा-कारान्तेन मन्त्रेणोत्तरामाहुतिं जुहुयात् ॥ ८ ॥

अन्यतरां वा स्वाहाकारद्वितीयां यथा भूमिमाज्यं प्राप्स्यतीति* ॥ ९ ॥

अनयोराहुत्योरन्यतरां वा जुहुयात् स्वाहाकारद्वितीयां तथा च जुहुयादस्खलनमविच्छिद्यमानम् आज्यं यथा भूमिमृच्छिष्य-तीति ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्, किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

अधस्ताद्विशाखस्य परिगृह्य जपेद्दिवि देवां इ४ह मयि प्रजामिति* ॥ १० ॥

विशाखस्याधस्तादुभाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा यथासूचितं यजुर्जपेत् ॥ १० ॥

अन्तरीक्षे वया४सि इ४ह मयि पशूनिति मध्ये* ॥११॥

एतद्यजुर्जपेत्, एतत् यजुर्यथा सूचितं मध्य औदुम्बरीं परिस्पृश्य जपेत् ॥ ११ ॥

पृथिव्या मध्योषधीर्इ४ह मयि सजातानिति मूले* ॥ १२ ॥

मूले परिस्पृश्य औदुम्बरीमेतद्यजुर्जपेत् यथासूचितञ्च ॥ १२ ॥

ऊर्द्ध्वं होमाद्यजमानं धानञ्जय्यः* ॥ १३ ॥

ऊर्द्ध्वं होमात् कर्मोपदिश्यते तद्यजमानं धानञ्जय्य इच्छति कस्मात् आत्मवाचकत्वात् मन्त्राणां मयि प्रजां मयि पशून् मयि सजातानिति ॥ १३ ॥

स्वयमिति गौतमशाण्डिल्यौ* ॥ १४ ॥

उद्गाता स्वयमिति गौतमशाण्डिल्यावाचार्यावाहतुः कस्मात् यां वै काञ्चर्त्विगाशिषमाशासते यजमानस्यैव सेति ॥ १४ ॥

---

*द्राह्यायणेऽप्येवम्।

अवच्छाद्यमानायां दिव्यं छद्मासि सन्ततिनाम विश्व-
जनस्य छाया नमस्तेऽस्तु मामा हिꣳसीरिति* ॥ १५ ॥

अवच्छाद्यमानायामौदुम्बर्यामेतद्यजुर्यथालक्षितं जपेत् ॥१५॥

दक्षिणेन अभ्रान् गत्वा परौ द्वार्यावन्तरेण प्रपद्यैतत्
कुर्य्यादिति शाण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

अग्रेणौदुम्बरीं गत्वेत्यत आरभ्य आसमाप्तेरेतत्कर्म दक्षिणेन
सदोनिमित्तान् स्थूणा अभ्रान् गत्वा अपरौ द्वारार्यौ यौ अभ्रावन्तरेण
प्रविश्य कुर्य्यात् इति शाण्डिल्य आचार्य्य आह ॥ १६ ॥

उत्तरेणेति धानञ्जप्यः* ॥ १७ ॥

यदेतत्कर्मोक्तं शाण्डिल्यीयं एतदेव सर्वं धानञ्जप्य आचार्य्य
इच्छति अयं विशेषः उत्तरेण अभ्रान् गत्वा ॥ १७ ॥

गौतमीयमितरत्* ॥ १८ ॥

यत्तु प्रथमं विधानमुक्तं तद्गौतमाचार्य्यसंकीर्त्तितं किमर्थमेत-
दुक्तमित्येतत् उक्तमुपक्रम्य समापयेदाकर्तोरपवर्गादित्येतदर्थम् ॥१८॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यथेतन्निष्क्रामेत्* ॥ १९ ॥

यथागतं यथाप्रविष्टं तथैव निष्क्रामेत् यदि पूर्वया यद्यपरया तामेव निष्क्रामेत् ॥ १९ ॥

इति प्रथमस्य सप्तमी कण्डिका।

अथ अष्टमी कण्डिका।

यूपमुच्छ्रीयमाणमनुमन्त्रयेत्तृमण ऊर्द्ध्वभरसन्त्वेति* ॥१॥

औदुम्बर्युच्छ्रयणमुक्तम् अनन्तरं यूपानुमन्त्रणं विवक्षितं तद्विवक्षुराचार्य्य इदं सूत्रमारभते यूपमुच्छ्रीयमाणमिति। यूपमिति कर्मणि द्वितीया यूपशब्दः प्रतीतपदार्थकः उच्छ्रीयमाणमिति वर्त्तमानकालोपदेशः अनुमन्त्रयेतमिति क्रियोपदेशः नृमण ऊर्द्ध्वभरसन्त्वेति मन्त्रोपदेशः, अत्रोच्यते, यूपमिति न कर्त्तव्यं कस्मात् उच्छ्रीयमाणशब्दसामर्थ्यादेव ज्ञायते मन्त्रलिङ्गाच्च नृमण ऊर्द्ध्वेति ऊर्द्ध्वो हि यूपः उच्यते, कर्त्तव्यं यूपग्रहणं अक्रियमाणे औदुम्बर्य्या अनुमन्त्रणं प्रतीयात् उद्गातृणामौदुम्बरीसंयोगात् अतो यूपग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यं, ननु नृमण इति लिङ्गे आदेशे ऊर्द्ध्वभर-

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

L

सन्त्वित्येतेषामक्षराणां किमर्थं ग्रहणमिति अत्रोच्यते, वक्ष्यति हि एतान्येवोहस्थानानीति ॥ १ ॥

एतान्येवोहस्थानानि यावन्तः स्युः* ॥ २ ॥

एतान्येव पदानि ऊहस्य स्थानानि यावन्तो यूपाः स्युः, ननु एतान्येवोहस्थानानीति सिद्धे यावन्तः स्युरिति किमर्थमारभ्यते, अवीति एकैकस्मिन् यूपे अनुमन्त्रणं माभूदग्निष्ठ एव सर्वेषां संस्कारार्थमूहः स्यादिति कस्मात् भिन्नकालत्वात् यूपोच्छ्रयणस्य नृमण ऊर्द्धभराः सन्तो युष्मानूर्द्धभरा इत्येवं ॥ २ ॥

यत्र तिष्ठन्त उच्छ्रीयमाणं पश्येयुरिति शाण्डिल्यः* ॥३॥

यस्मिन्देशे स्थिता उच्छ्रीयमाणं पश्येयुरुद्गातारः तत्रैव स्थिता अनुमन्त्रयेरन्निति शाण्डिल्य आचार्य्य आह, कस्मात् उच्छ्रीयमाणमिति वर्त्तमानकालनियमात् ॥ ३ ॥

अन्तर्वेद्येवेति धानञ्जप्यो न बहिर्वेदि यजुरवकल्पत इति ¶ ॥ ४ ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

¶द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

अन्तर्वेद्येव तिष्ठन्तोऽनुमन्त्रयेरन्निति धानञ्जय्य आचार्य्य आह कस्मात् बहिर्वेदि प्रयुज्यमानं यजुर्न समर्थं भवतीति श्रुतेः न केवलमसमर्थं भवतीति अवकल्पते च असम्यक् च कल्पते न सम्यक् प्रयुक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

विश्वरूपाणां गानं यजमानेनोक्तः प्रत्याचक्षीत * ॥ ५ ॥

प्रस्तोत्रा गेयं परिशामत्वादिति चेत् अत्रोच्यते, नैवं कुतः श्रुतेः आध्वर्य्यवित्याहोद्गाता मास्म मे निवेद्य होत्रे प्रातरनुवाकमुपाकरोदिति सोऽध्वर्य्युः प्राह आह्नतो व्रजति स पूर्वया द्वारा हविर्द्धाने प्रपद्यते स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्योत्तरं चक्रमभ्युपश्रयमाण उदङ्ङासीनो विश्वरूपा गायतीति तदेतद्गानं प्रति यजमानेनोक्तः सकारणं प्रत्याचक्षीत न गास्यामि कस्मात् यज्ञाभावात् ब्रह्माभावात् सम्पद्‌तिरेकदर्शनादिति ॥ ५ ॥

गायेति चेदेव ब्रूयान्न मामनामन्त्र्य प्रातरनुवाकमुपाकुर्य्या इत्यध्वर्य्युं ब्रूयात् ¶ ॥ ६ ॥

यदि यजमानः गायेदिति ब्रूयात्पुनः तदा उद्गाताध्वर्य्युं ब्रूयात् मामपृष्ट्वा प्रातरनुवाकस्योपाकरणं माकार्षीरिति अथैव-

---

* द्राह्यायणे विशेषोऽस्ति।

¶ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

शब्दः कस्मादुद्गायेति चेद्देवेति अवधारणार्थः, ब्रूयाद्देवेति यथैव सकारणं प्रत्याख्यानं कृत उद्गाता तथैव सकारणं यजमानो ब्रूयाद्-गायेति उक्तं ग्रहाभावाच्छस्त्राभावाच्च सम्पद्दतिरेकदर्शनाच्च गास्यामी-त्यत्र ब्रवीमि वषतोवर्योर्योइः प्रातरनुवाकः शस्त्रं न च सम्पद्दतिरेकः यथान्यैः परिमाणमभिरिति ॥ ६ ॥

एवमुक्तः सन्नुद्गाता किं कुर्य्यादित्युच्यते ।

होतारं प्रातरनुवाकायोपविष्टं पूर्वेण गत्वा यजमानस्य पूर्वया द्वारा प्रपद्यान्तरेण हविर्द्धाने पूर्वेण चक्रे उदङ्मुख उपविशेत् तूष्णीम् * ॥ ७ ॥

होतारं प्रातरनुवाकशंसनार्थमुपविष्टं पूर्वेण गत्वा यजमानस्य तेनैव गत्वा पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रविश्य हविर्द्धानयोरनयोरन्तराले चक्रयोः पूर्वे प्रदेशे उदङ्मुख उपविशेदुद्गाता तूष्णीं, ननु किं मन्त्रेणोप-वेशनं प्रकृतं येन तूष्णीमाह, उच्यते बहिष्पवमानप्रकरणे यजुषोपवेशनं विधायाह, एवं सर्वस्तोत्रेष्वासीरन्निति तदिह स्तोत्रसंशब्दनात् सर्व-शब्दसामर्थ्यात्प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमाह तूष्णीमिति स्तोत्रसंशब्दनन्तु अध्वर्योः किं स्तुतं स्तोत्रमिति ॥ ७ ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

पुरस्ताद् यजमानः प्रत्यङ्मुखः * ॥ ८ ॥

उद्गातुः पूर्वे प्रदेशे यजमानः प्रत्यङ्मुख उपविशेत् तूष्णीम् ॥ ८ ॥

युञ्जे वाचं शतपदीङ्गायेत् सहस्रवर्त्तनि गायत्रं त्रैष्टुभं जगद् विश्वा रूपाणि सम्भृता देवा ओकांसि चक्रिर इत्येतस्यां पङ्क्तौ त्रिर्गायत्रं गायेदिति धानञ्जप्यः स्वाध्यायस्वरेण मनसैव यजमान उपस्वरेत् ¶ ॥ ९ ॥

युञ्जे वाचमित्येतदाद्यायां यथासूत्रितायां पंक्तौ त्रिर्गायत्रं गायेदिति धानञ्जप्य आचार्य्य आह स्वाध्यायस्वरेण मन्त्रेणेति, अपरे ब्रुवते येन स्वरेण नित्यः स्वाध्यायः क्रियते तेनेति मध्यमेनेति अथैतस्यामिति किमर्थं छन्दोऽन्तरमेतस्यामेव पंक्तौ स्यादिति उत्तरसूत्रोक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

त्रिषु त्रिषु पदेषु गायेदिति गौतमः पूर्वं पूर्वमतिसृजन् * ॥ १० ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम्।

¶ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

एतस्यामेव पंक्तौ त्रिषु त्रिषु पदेषु गायत्रं गायेत् पूर्वं पूर्वं विसृजन् युञ्जे वाचं शतपदीङ्गायेत् सहस्रवर्त्तनि गायत्रं त्रैष्टुभञ्जग-दिति प्रथमङ्गायेत्, सहस्रवर्त्तनि गायत्रं त्रैष्टुभञ्जगद् विश्वा रूपाणि सम्भृतेति द्वितीयं, गायत्रं त्रैष्टुभञ्जगद् विश्वा रूपाणि सम्भृता देवा ओकांसि चक्रिरइति तृतीयम् ॥ १० ॥

प्रगाथकारं वा * ॥ ११ ॥

एतस्यामेव पंक्तौ प्रगाथकारं वा गायत्रं गायेत् प्रगाथकारं कृत्वा प्रयोगस्तु युञ्जे वाचं शतपदीङ्गायेत् सहस्रवर्त्तनि गायत्रं त्रैष्टुभं जगदिति प्रथमं गायेत्, गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्गायत्रं त्रैष्टुभञ्जगद् विश्वा रूपाणि सम्भृतेति द्वितीयं, विश्वा रूपाणि सम्भृता विश्वा रूपाणि सम्भृता देवा ओकांसि चक्रिरइति तृतीयम् ॥ ११ ॥

गीत्वा यथार्थं स्यात् * ॥ १२ ॥

एतेषां कल्पानामन्यतमेन गीत्वा यथा प्रयोजनं गच्छेत् ॥ १२ ॥

विश्वरूपास्वेङ्गायेत् ज्योतीं‌ष्यपि गायेत् * ॥ १३ ॥

यदि विश्वरूपा गायेत् ततः ज्योतींष्यपि गायेत्, ननु किमर्थं

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

पुनरयं यद्यर्थः क्रियते चेदिति यदा विश्वरूपाणां गानं यत्नेन प्रतिष्ठापितमिति उच्यते, अयं ह्याचार्यो वक्ष्यति एतं परिक्रमं सर्वक्रतुषु विद्यादिति, तद् विश्वरूपाणां गानं सर्वक्रतुषु प्राप्नोति सोऽयमाचार्य्यः ज्योतिष्टोमादन्यत्र विश्वरूपाणां गानं ज्ञापयति कथं एतत् विश्वरूपाणां गानं ज्योतिष्टोम एव प्रवर्त्तते नान्यत्रेति ननु वक्ष्यत्याचार्य्यो न चान्यत्र विश्वरूपात् ज्योतिष्टोमादिति सत्यमेतत् अस्य तु पुनर्वचनस्य तत्रैव प्रयोजनं वक्ष्यामः कः पुनर्ज्योतिर्गानस्य कालो गानविधिश्चेति ॥ १३ ॥

परिहिते प्रातरनुवाके यो नप्त्रीयं नाम सूक्तं पुरा तस्माद्धोतारमारमयित्वाग्रयणस्य वानुहिङ्कारं पवित्रं धारयन्नास्तावं वा प्राप्य स्तोमयोगादग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्य इत्येतेषु पदेषु त्रिस्त्रिरेकैकमभ्यासं मनसा गायत्रं गायेत्* ॥ १४ ॥

परिहिते समाप्ते प्रातरनुवाके परिधानीयायां ऋचायामित्यर्थः अपोनप्त्रीयं नाम सूक्तं तस्मात्पूर्वं पुरा विरम्यतां तावदित्युक्त्वा आग्रयणस्य वानुहिङ्कारं आग्रयणो ग्रहः तस्य गृहीतस्य हिंकारस्य पश्चात् आग्रयणं गृहन्नध्वर्युर्हिंकरोति पवित्रं धारयन् पवित्रं विगृह्णन्ति हस्तकार्य्यमेव तद् यन्नग्रहक्रियत इति आस्तावं वा

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम्।

प्राग्य पुरा बहिष्पवमानस्य स्तोमयोगात् एतत्कालत्रयमुपदिष्टं ज्योतिर्गानस्य विकल्पेन अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्येतेषु यथासूचितेषु पदेषु एकैकस्मिन् पदे त्रिस्त्रिर्गायत्रं गायेत् अभ्यस्याभ्यस्य अभ्यासम् ॥ १४ ॥

तानि नान्यत्र विश्वरूपाभ्यः* ॥ १५ ॥

यदा तावदुक्तं विश्वरूपास्वेद्गायेत् ज्योतींष्यपि गायेदिति तत्किमिदं पुनस्तानि नान्यत्र विश्वरूपाभ्य इति अत्रोच्यते, यत्कालत्रयमुक्तं ज्योतिर्गानस्य तदिह पुनर्नियम्यते विश्वरूपगानानन्तरमेव ज्योतिर्गानं स्यादिति अपरे पुनर्वर्णयन्ति एतद् विश्वरूपाणां गानं यएवंविद्यजमानस्तस्यैव स्यात् नाविदुष इति कस्मात् अनियमाद् विश्वरूपास्वेद्गायेदिति तेन विदुष एव यजमानस्य विश्वरूपाणां गानन्नाविदुष इति उक्तं एवं हि यजमान उपस्तरेदिति एतद् विदुषो यजमानस्योपस्तरणं सम्भवति तानीति तानि ज्योतींषि लोकद्वारीयोपस्तरणादीनि चैवं विदुष एव यजमानस्य प्रवर्त्तेरन्नानेनं विदुष इति ॥ १५ ॥

न चान्यत्र विश्वरूपात् ज्योतिष्टोमात् ज्योतिष्टोमात्* ॥१६॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

ज्योतिष्टोमादन्यत्र विश्वरूपायां गानं न स्यात् ननु यदा तावत् पूर्वमेव ज्ञापितं ज्योतिष्टोमएव विश्वरूपायां गानं नान्यत्रेति तत् किमिदं पुनरुच्यते, न चान्यत्र विश्वरूपात् ज्योतिष्टोमादिति उच्यते, ज्योतिष्टोमेपि यावदाहारं न स्यादिति प्रथमाहार एव भवेदिति सहचरणानि ज्ञेतानि विश्वरूपासु ज्योतींषि च ज्योतिष्टोमस्येति ॥१६॥

इति प्रथमस्य अष्टमी कण्डिका।

अथ नवमी कण्डिका।

युगपत्कर्मसु सर्वेषूद्गातुर्दक्षिणमनु बाहुं प्रस्तोता सव्यं प्रतिहर्त्ता* ॥ १ ॥

वक्ष्यत्ययमाचार्य्यः होता प्रातरनुवाकमनूच्याभ्रुवुषा इति यदा ब्रूयादथ वेदिमाक्रामेयुस्तदा त्रिधिरेति सर्वेषामुद्गातॄणां युगपत्-कर्मोच्यते, तस्य को विधिरिति तं विवक्षुराह, युगपत्कर्मस्विति युगपदिति यान्येकवेलायामेतेषु युगपत्कर्मसु सहकर्तृकेषु कर्मसु सर्वेषु सर्वशब्दः निरवशेषवाची उद्गातुर्दक्षिणं बाहुं अनु प्रस्तोता

---

*द्राह्यायणेऽप्येवम्।

भवेत् सव्यं बाहुं अनु प्रतिहर्त्ता कर्मस्विति बहुवचननिर्द्देशात्सिद्धे सर्व्वकर्मस्वे सर्व्वशब्दः किमर्थमिति चेत् अत्रोच्यते, यदि अयं सर्व्वशब्दं न कुर्य्यादेवाक्रमणादिषु कर्मसु तद्विधानं प्रतीयते सोऽयमाचार्य्यः सर्व्वग्रहणं करोति पूर्व्वमप्याक्रमणाद् यत्कर्म्मोक्तं यूपानुमन्त्रणं तस्मिन्नप्येष एव विधिः स्यादिति ॥ १ ॥

होता प्रातरनुवाकमनूच्याभूदुषा इति यदा ब्रूयादथ वेदिमाक्रामेयुर्म्मदाग्निधिरेति* ॥ २ ॥

होता प्रातरनुवाकं शस्त्रमनूच्य यदा यस्मिन् काले अभूदुषा इत्येतं शब्दं ब्रूयात् अथानन्तरं वेदिमाक्रामेयुर्म्मदाग्निधिरेत्येतदादिना यजुषा अत्र होतृग्रहणं किमर्थमिति चेत् यदा प्रातरनुवाको होतृकर्तृक एव अत्रोच्यते, होतर्य्येव प्रातरनुवाककर्त्तरि कदाचिदपि प्रातरनुवाकस्य कर्त्ता होता न भवति न तस्मिन् कः पुनरस्य विषयः प्रायणीयोऽतिरात्रोवेदचिरात्रस्तेषामध्वर्य्यूणामसमाप्त एवाहनि प्रातरनुवाक उपाक्रियते न तत्राक्रमणं कुर्युः होतैव यदा ब्रूयात्तदा कुर्य्युः अतः प्रातरनुवाकग्रहणं होतृग्रहणं च करोति ॥ २ ॥

बहिर्वेद्येतज्जपित्वा मा मा हिंसीरित्येनावनवेतिधानञ्जप्यः* ॥ ३ ॥

बहिर्व्वेद्येतद्यजुर्ज्जपित्वा म्मदाग्निधिरेत्येतदादि वेदिरसीति यावत्

---

*द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

मामाहिंसीरित्येतावतैवाक्रमणं कुर्य्युरिति धानञ्जय्य आचार्य्य आह ॥ ३ ॥

सवनमुखेषु च* ॥ ४ ॥

सवनमुखे पवमानमुखे यदाक्रमणं तदेवं प्रकारं सर्वेषु सवनमुखेषु स्यात् अभ्युदयाकाले आज्यानामन्ते निःसृप्य पृष्ठानामन्ते च निःसृप्य, चशब्दो धानञ्जय्यमतानुकर्षणार्थः ॥ ४ ॥

यजुषाहरहरिति गौतमः¶ ॥ ५ ॥

गौतम आचार्य्य आह, आक्रमणं अहरहर्यजुषा स्यादिति अहर्ग्रहणं चाहर्ग्रहणार्थं अहर्गणे सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा उत्तरेष्वहःस्वक्रिया माभूदिति ॥ ५ ॥

सकृत्कृताविति शाण्डिल्यः* ॥ ६ ॥

एकाहेषु चाहर्गणेषु च सकृदेव स्यादिति शाण्डिल्य आचार्य्य आह ॥ ६ ॥

यावद्वाक्रामेयुरित्येके* ॥ ७ ॥

---

*शाट्यायनेऽप्येवम् ।

¶ शाट्यायनेऽप्येवम्, किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

एके आचार्या ब्रुवते यावत्कृत्वा वेदिमाक्रामेयुः तावत्कृत्वा यजुर्ब्रूयेति अपरे पुनर्विनिवेशं वर्णयन्ति अनुसवनमेकाहेषु यजुषाहरहरिति अहीनेषु सकृत्कृताविति सत्रेषु यावद्वाक्रामेयुरिति औत्सोमेषु ॥ ७ ॥

हविर्धानं प्रवेक्ष्यमाणा वसतीवरीरनुप्रविशेयुः* ॥ ८ ॥

हविर्धानं प्रवेक्ष्यमाणा अध्वर्यवः वसतीवरीसंज्ञा आपः ता अनुप्रविशेयुः तासां पश्चात्प्रविशेयुः ॥ ८ ॥

तस्य रराट्यामालभ्य विष्णोः शिर इति* ॥ ९ ॥

तस्य हविर्धानस्य रराट्यामालभ्य विष्णोः शिर इत्येतद् यजुर्जपेयुः रराट्यानाम द्वारस्योपरिस्थितं मण्डलं ललाटस्थानीयं तस्येति तस्य नात्मनः ॥ ९ ॥

इष ऊर्ज इति प्रविशन्तः¶ ॥ १० ॥

इष ऊर्ज इत्येतदादि यजुर्हविर्धानं प्रविशन्तो जपेयुः अपरे साकाङ्क्षमिदं यजुर्वर्णयन्ति इष ऊर्ज आयुषे वर्चसे च प्रविशाम इति ॥ १० ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

¶ द्राह्यायणेन परसूत्रेण सहैकसूत्रं कृतम् ।

अन्तरेणेषे बाहूनवहृत्य पार्ष्णीरनुद्द्यच्छन्तो युनज्मीति राजानमभिमृशेयुर्यः प्रातःसवनाय* ॥ ११ ॥

इर्षा च इर्षा च तयोरिषयोरन्तरेण बाहून् प्रसार्य पार्ष्णीरक्षिपन्तः युनज्मीत्येतेन यजुषा सोमं राजानमभिमृशेयुः यः प्रातःसवनार्थमुपक्लृप्तः ॥ ११ ॥

अविभक्तश्चेत्सर्वम्¶ ॥ १२ ॥

यद्यविभक्तः स्यात् सर्वमभिमृशेयुः ॥ १२ ॥

नचेत्प्राप्नुयुर्देशेनैव¶ ॥ १३ ॥

यदि न प्राप्नुयुः सोमन्देशेनैव प्रसार्य बाहूनवमृष्टं मन्येयुः अथैवशब्दः किमर्थं, उच्यते, अन्यस्मिन्नप्यभिमर्शने देशेनैव यथा तदुपदानुशंसन् होतापोऽप्रियोया ब्रूयात् तदेनमन्वालभेरन्नुपाहूयाना इति ॥ १३ ॥

प्रस्तोता प्रथमोऽतिसर्पेत्¶ ॥ १४ ॥

साम्प्रतमत्रेषां दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चिमे प्रदेशे कर्म वक्ष्यते तदर्थं प्रस्तोता प्रथमोऽतिसर्पेत् ॥ १४ ॥

---

*आम्नायखेन पूर्वसूत्रेण सहैकसूत्रं ज्ञातम्।

¶आम्नायेऽप्येवम्।

तत उद्गाता* ॥ १५ ॥

ततोऽनन्तरं उद्गाता अतिसर्पेत् ॥ १५ ॥

ततः प्रतिहर्त्ता* ॥ १६ ॥

ततोऽनन्तरं प्रतिहर्त्ता अतिसर्पेत् ततस्तत इत्येष गतिक्रमः सर्वत्र सदःप्रवेशननिर्गमनादिषु कर्मसु ॥ १६ ॥

दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य पश्चात् सव्यावृत उपविशेयुर्ऋतस्य सदन इति¶ ॥ १७ ॥

द्वे हविर्द्धानसंज्ञके अनसी तयोर्दक्षिणस्य पश्चिमे प्रदेशे सव्यावृत उपविशेयुः ऋतस्य सदन इत्येतेन यजुषा युगपत्कर्मन्यायेन प्राङ्मुखाः ॥ १७ ॥

पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चर्चः सर्वत्र जपेयुर्यास्तु करिष्यन्तः स्युः¶ ॥ १८ ॥

पुरस्ताच्च उपरिष्टाच्च ऋचः सर्वत्र जपेयुः सर्वत्र स्तोत्रेषु न केवलं

---

* द्राह्यायणेनैताभ्यामेकसूत्रं कृतम् ।

¶ द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

वर्द्धिष्यत्रमाने यासु यासु स्तोत्रं करिष्यन्तः स्युः अथ पुरस्ताच्चेति कस्मादुच्यते उपरिष्टाच्चेति वक्तव्ये सर्वथा उपरिष्टाच्छब्दः पुरस्तात् क्रियामपेक्षते सम्बन्धिशब्दाद्वेोच्यते स्तोत्रसम्बन्धात्पुरस्ताज्जपोपरिष्टाज्जपयोः सामकल्पितच्छन्दोविकारः प्राप्नोति अतोऽयमाचार्य्यः पुरस्ताच्चेति ब्रवीति तेन किं नैवर्चः सामिकं धर्ममपेक्षन्ते य एवौत्पत्तिकः स्वाध्यायधर्मस्तेनैव प्रयुज्येरन्निति कथं पुनरेतदनुक्तं गम्यते यदृचः सामिकं छन्दोविकारं गृह्णन्तीति उच्यते श्रुतेः श्रुतिर्हि न किष्टं कर्मणा नशदिति बृहत्यः सत्योभ्यारम्भेण जगत्यः एषोऽस्य धारया सुत इति ककुभः सत्योभ्यारम्भेण त्रिष्टुभ इति च अत्र न किष्टं कर्मणा नशदित्येकैव बृहती तथा एषोऽस्य धारयासुत इत्येकैव ककुप् तत्र सत्या जगत्यो विकारे बृहत्यः ककुभः सत्य इति बहुवचनस्यासम्भवः तदेवं दृष्ट्वा सूत्रकारो यत्नमारभते, कथं पुरस्ताज्जपोपरिष्टाज्जपयोरविकारः स्यादिति अत्रोच्यते यद्येवं बृहत्यः सत्यः ककुभः सत्य इति अस्य बहुवचनस्य कथमर्थवत्त्वमिति उच्यते, प्रगाथधर्मं गृहीत्वा ब्रवीति ब्राह्मणं एष प्रगाथानां धर्मः प्रथमच्छन्दःक्रिया तथा प्रगाथेषु प्रथमच्छन्दःक्रिया तच्चोदितत्वादिति एवमेतं सामान्यं प्रगाथधर्मं गृहीत्वा ब्राह्मणमाह, बृहत्यः सत्य इत्यादि एवमेतद् ब्राह्मणमर्थवद्भवतीति अथ पुरस्तादुपरिष्टाच्चेति वक्तव्ये पुरस्ताच्छब्दे चशब्दः किमर्थं क्रियते, उच्यते नियमार्थं यद्यपि प्रमादात् कथञ्चित् पुरस्ताज्जपो न क्रियेत उपरिष्टाज्जपः क्रियेतैव न सन्नियोगशिष्टावेताविति कृत्वा उपरिष्टाज्जपो निवर्त्तते, सन्नियोगशिष्टानामन्यतमापाये उभयोरप्यपाय इति ॥ १८ ॥

अत्र तु बहिष्पवमानस्य* ॥ १९ ॥

अस्मिन् चात्वालदेशे बहिष्पवमानमेव जपेयुः अथ अत्रशब्दः किमर्थमिति चेत् उच्यते, अस्मिन्नेव काले उपवेशनानन्तरं जपेयुः न चणमपि तिष्ठेयुरिति ॥ १९ ॥

अभिषुते राजन्यृतपात्रमसीति द्रोणकलशमालभ्य वानस्पत्य इति प्रोक्षेयुः¶ ॥ २० ॥

अभिषुते सोमे राजनि अध्वर्युभिः ऋतपात्रमसीत्यनेन यजुषा द्रोणकलशमालभ्योद्गातारः वानस्पत्य इत्यनेन यजुषा प्रोक्षेयुः अधोऽधोक्षं द्रोणकलशं प्रोक्षन्तीति ॥ २० ॥

दक्षिणे पाणावुद्गाता दशापवित्रं कुर्वीत¶ ॥ २१ ॥

प्रागद्रोणकलशप्रतिपत्तेः अध्वर्युणा दीयमानं दशापवित्रमुद्गाता दक्षिणेन पाणौ गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अत्रश्चेदुपहन्युः पुनः प्रोक्षेयुः¶ ॥ २२ ॥

यदि द्रोणकलशं प्रोक्षन्तः कदाचित् प्रमादादक्षं स्पृशेयुः तेनैव विधिना पुनः प्रोक्षेयुः ॥ २२ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवं किन्तु तत्र तुशब्दो नास्ति।

¶ द्राह्यायणेऽप्येवम्।

अन्तरेणाक्षविष्कम्भौ दर्भापवित्रं प्रास्येदनुपप्लम्* ॥ २३॥

अक्षोपाक्षकयोरन्तरेण दर्भापवित्रं प्रास्येत् अनुपप्लम् अप्लु-
म् कम् अक्षमुपाक्षं वा उपाक्षो विष्कम्भः ॥ २३ ॥

संहितौ चेदुभावुपरि¶ ॥ २४ ॥

संहितौ चेदक्षविष्कम्भौ एकलग्नौ उभयोरुपरिष्टात् प्रास्येत्
दर्भापवित्रम् ॥ २४ ॥

सर्वं रथोपस्थमुपर्युपरि ॥ २५ ॥

यदि तद्धविर्द्धानं सर्वमेव रथोपस्थं स्यात् अक्षविष्कम्भाधिष्ठा-
नानि सर्वाण्येव लग्नानि स्युः सर्वेषामुपरिष्टाद् दर्भापवित्रं समीपेन
प्रास्येत् ॥ २५ ॥

उत्तरेण रथजङ्घाꣳ रथचेत्† ॥ २६ ॥

यदि रथः स्यात् हविर्द्धानं उत्तरेण रथजङ्घायाः दर्भापवित्रं

---

* आम्नायके विशेषोऽस्ति ।

¶ आम्नायकेऽप्येवम् ।

† आम्नायकेनैताभ्यामेकसूत्रं कृतम् ।

N

प्रास्तेत् सर्वेषु कल्पेषु अनुपपन्नम् रथो हविर्द्धाने भवत इति स्तेना-
दिष्वभिचरणीयेष्वस्य विषयः ॥ २६ ॥

इति प्रथमस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

प्रत्यास्य ग्राव्णो युञ्ज्यात् प्रदक्षिणमष्टमदेशेषु स्थवीयां-
स्यभ्यन्तराणि कृत्वा* ॥ १ ॥

कृतसदनाद्यथागतं प्रत्याश्योद्गातार अभिषवस्थानं उपविशेयुः
तत उद्गाता ग्राव्णो युञ्ज्यात् ग्राव्ण इति द्वितीयाबहुवचनं युञ्ज्या-
दिति क्रियोपदेशः प्रदक्षिणमिति योजनानुपूर्वम् अष्टमदेशेष्वष्टमेषु
दिग्भागेषु स्थवीयांस्यभ्यन्तराणि कृत्वा यानि स्थवीयांसि तानि
अभ्यन्तराणि कृत्वा यानि अणीयांसि तानि बाह्यानि ॥ १ ॥

तानि मुखानि¶ ॥ २ ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

¶द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यानि खवीर्यांणि तानि सुखानि, ननु उक्तं भवता सर्वे उद्गातारः प्रत्याभजेयुरिति अयं च समानकर्तृक आदेशः एकमधिकृत्योच्यते प्रत्याभज्य ग्राव्णो युञ्ज्यादिति तत्कथं बहुत्वाभावात् सर्वेषामुद्गातॄणामधिकार इति उच्यते, अर्थात् अयं हि ग्राव्णां योजनमुक्त्वा वक्ष्यति तानभिमृश्य जपेयुरिति ॥ २ ॥

दक्षिणार्द्ध्यपूर्वार्द्ध्यं प्रथमम्* ॥ ३ ॥

दक्षिणपूर्वस्यान्दिशि प्रथमं ग्रावाणं स्थापयेत् उक्तं क्रमानुपूर्वं दक्षिणमिति ॥ ३ ॥

तानभिमृश्य जपेयुर्मरुत इति* ॥ ४ ॥

तान् ग्राव्णः यथास्थानं स्थापितानभिमृश्य मरुत इत्येतद् यजुर्जपेयुः दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धमित्येतत् प्रकृतम् अत आह तानिति ॥ ४ ॥

ऋतसदन एतज्जपित्वा युक्तास्थ वहतेत्येतावतैवेति धानञ्जप्यः* ॥ ५ ॥

ऋतसदनस्थानएव मरुत इत्येतदादि घोषणामीवाञ्चातयध्वमित्येवमन्तञ्जपित्वा युक्तास्थ वहतेत्येतावतैवाभिमृशेयुरिति धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

पश्चात् दक्षिणतो वा द्रोणकलशमभ्यूहेयुरिदमहमिम-मिति यजमानशब्दं सर्वत्र यथार्थं कुर्युः* ॥ ६ ॥

अधिषवणचर्मणि ग्राव्णां पश्चिमे प्रदेशे दक्षिणे वा द्रोणकलश-मभ्यूहेयुः इदमहमिममित्यनेन यजुषा यस्मिन् यजुषि यजमान-शब्दः तमेकद्विलबहुलेषु यथार्थमूहेयुः सर्वशब्दः अन्येष्वपि यजुःषु यो यजमानशब्दस्तमपि यथार्थं कुर्युः धारागुमन्त्रणं पृष्ठहोमा-दिषु ॥ ६ ॥

अनुजपेयुरन्येन कृते मन्त्रौ ब्राह्मणविहितादन्यत्र¶ ॥७॥

अन्येन कृते योजनाभ्यूहने अनुजपेयुर्योजनाभ्यूहनमन्त्रौ ब्राह्मण-विहितादन्यत्रेति ये ब्राह्मणविहिताः कल्पाः यं दिव्यादित्येवमादयः न तेष्वनुजपोऽस्ति स्वयमेव ते कर्त्तव्याः, मन्वयमपि प्रथमः कल्पो ब्राह्मणविहित एव ग्राव्णः संसाद्य द्रोणकलशमभ्यूहन्तीति तत् किमि-दमारभ्यते ब्राह्मणविहितादन्यत्रेति उच्यते, सत्यमेतदेवं किन्तु संसादनाभ्यूहने श्रुते न तु योजनाभ्यूहनमन्त्रौ नियुक्तौ ब्राह्मणेन सूत्रकारेण लिङ्गतः कल्पितौ अत आह ब्राह्मणविहितादन्यत्रेति ॥७॥

एष कल्पः काम्यानां द्रेध्यकल्पादन्यत्र¶ ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

¶ द्राह्यायणोऽप्येवं, किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

योऽयं प्रथमः कल्प उक्तः प्रत्याग्नस्य यावन्तो युञ्ज्यादित्यत आरभ्य एष एव विधिः काम्यानां किं सर्वेषां न किं तर्हि द्वैष्यकल्पादन्यत्र ॥८॥

विपर्यस्य तु तस्मिंस्तूष्णीञ्च योजनाध्यूहने* ॥ ९ ॥

य एषः प्रथमकल्पे विधिरुक्तः एष द्वैष्यकल्पे विपर्यस्तः सर्वो भवति प्रदक्षिणमष्टमदेशेष्वित्येतत्तावदप्रदक्षिणं स्ववीर्यांस्त्वभ्यन्तराणि इति तानल्पीयांस्त्वभ्यन्तराणि स्ववीर्यांसि बाह्यानि दक्षिणार्द्ध-पूर्वार्द्धं प्रथममिति तद्द्वैष्यकल्पे पश्चात् स्यात् किञ्चान्यत तूष्णीं च योजनाध्यूहने यावणां योजनं द्रोणकलशस्य चाध्यूहनं ते तूष्णीं भवेयाताम् एते कर्मणी द्वैष्यकल्पे ॥ ९ ॥

इदमहममुमिति दक्षिणापरमष्टमदेशं निरूहेत्¶ ॥१०॥

उक्तं यं द्विष्यादिमुखान् यावन्तः स्कलेदमहममुममुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्या विशोऽमुष्यादस्याधानिरूहामीति निरूहेदिति ब्राह्मणे द्रोणकलशस्य निरूहणं श्रूयते तत्कतमस्यां दिशि असौ द्रोणकलशो निरूहयितव्य इत्यत आह, इदमहममुमिति दक्षिणपश्चिममष्टम-दिग्भागं प्रति द्रोणकलशं निरूहेत् इदमहं कुर्वीनहमसलथ-स्त्वभिकाङ्क्षया: पुत्रम् उदीच्यां दिशि यवाससाया निरूहामीति अथ प्रियकल्पे इदमहं कुमारगुप्तं द्रष्यस्यापि न्यायपुत्रं प्राच्यान्दिशि आखायसाखेऽध्यूहामि इति प्रयोगः ॥ १० ॥

---

*आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

¶ आश्वलायनोऽप्येवम्।

द्वेष्यप्रियकल्पयोर्मन्त्रौ राजन्यूहेत्* ॥ ११ ॥

द्वेष्यकल्पस्य च प्रियकल्पस्य च मन्त्रौ राजन्यधिकरणभूते-ऽध्यूहेत् ॥ ११ ॥

तस्य च विश्रमादिश्रेत्तान्त्वैवान्नाद्येन¶ ॥ १२ ॥

तस्य च राज्ञः विश्रमादिश्रेत् अमुष्या विशोऽमुष्यां विशीति प्रयोगः तामेव च विशामन्नाद्येनाविश्रेत्, अमुष्मादन्नाद्यादमुष्मिन्नन्नाद्ये इति प्रयोगः ॥ १२ ॥

उपांशुसवनो नाम ग्रावा पञ्चमस्तमुपरिष्टाद्द्रोणकल-शस्य कुर्यात् राष्ट्रजिघांसुः प्रतीवेशां बलवतीं विश्रमादि-शन्* ॥ १३ ॥

अथो तदुभयमनावृत्येदमहमात्तेजसि ब्रह्मवर्चसेऽध्यूहामीत्य-ध्यूहेत्तेजसे च ब्रह्मवर्चस आत्मानमध्यूहतीति हृतीयं काम्यं गतार्थ-मिति कृत्वा सूत्रकारेण न परामृष्टं यः कामयेत विशा राष्ट्रं हन्या-मिति व्यूह्य ग्राव्णोऽधोद्रोणकलशं सादयित्वोपांशुसवनमुपरिष्टादभि-निदध्यादिदमहममुया विशाऽदो राष्ट्रं हन्मीति अत्र सन्देहः क उपांशुसवन इत्यत्राह सूत्रकारः उपांशुसवनो नाम ग्रावा पञ्च

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

¶ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

मध्यममुपरिष्टात् द्रोणकलशस्य कुर्यात् राडजिघांसुरिति हन्तु-मिच्छन् जिघांसुः प्रतीवेशां प्रबला या विट् तां बलवतीमादिशन् इदमहमुद्रीच्या विशामुं राजं हन्मीति प्रयोगः ॥ १३ ॥

एतेषामेकं कृत्वा पथ्यं कुर्यादिति गौतमः* ॥ १४ ॥

एतेषां काम्यानां कल्पानां यो यस्य चिकीर्षितस्तं कृत्वा पथ्यं कुर्या-दिति गौतम आचार्यो मन्यते पथ्येनोपेतः पथ्यः प्रथम इत्यर्थः ॥१४॥

तमेवेति धानञ्जय्यः¶ ॥ १५ ॥

तमेव कल्पं कृत्वा अथान्यत्कर्म प्रतिपद्येत नैव पथ्यं कुर्यादिति धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते ॥ १५ ॥

पृष्ठानामन्ते पूर्वया द्वारा निष्क्रम्य काम्यं शा-ण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

पृष्ठेषु समाप्तेषु पूर्वया द्वारा सदसो निष्क्रम्य काम्यं कुर्यादिति एवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥ १६ ॥

पवित्रेण द्रोणकलशं संमृज्याद्वसवस्त्वेति बुध्नं रुद्रा-स्त्वेति मध्यमादित्यास्त्वेति बिलम्* ॥ १७ ॥

---

*लाट्यायनेऽप्येवम्।

¶ लाट्यायने तदेवेति विशेषः।

नित्ये योऽजनाध्यहनप्रकरणे काम्यानां प्रकल्पानां प्रसङ्गादिधिवत् सांप्रतमनन्तरां कर्मप्रतिपत्तिं विवक्षुराह, पवित्रेण द्रोणकलशं संमृज्यादिति पुनन्ति तेनेति पवित्रं दशापवित्रेण द्रोणकलशं संमृज्यादुद्गाता वसवस्त्वेत्यनेन यजुषा द्रोणकलशस्य बुध्नं संमृज्यादिति रुद्रास्त्वेति मध्यमादित्यास्त्वेति बिलं संमृज्यादिति वर्त्तते ॥ १७ ॥

एतेषामेकैकेन त्रिस्त्रिरनुसवनं संमृज्यादिति धानञ्जय्यः* ॥ १८ ॥

एतेषां यजुषां वसवस्त्वेत्येतदादीनाम् एकैकेन त्रिस्त्रिरनुसवनं संमृज्यादिति धानञ्जय्य आचार्य आह, वसवस्त्वेति प्रातःसवने सर्वाणि स्थानानि संमृज्याद् रुद्रास्त्वेति मध्यन्दिने आदित्यास्त्वेति तृतीयसवने सर्वाणि स्थानानि संमृज्यादिति वर्त्तते ॥ १८ ॥

सर्वैः सर्वेष्विति शाण्डिल्यः* ॥ १९ ॥

सर्वैर्यजुर्भिर्वसवस्त्वेत्येतदादिभिः सर्वेषु सवनेषु सर्वाणि स्थानानि संमृज्यात् एकैकेनैकैकं स्थानं त्रिस्त्रिरित्यर्थः एवं शाण्डिल्य आचार्य आह ॥ १९ ॥

अवधूय पवित्रमुदग्दशमवाङ्नाभि वितनुयुः पवित्रन्त इति* ॥ २० ॥

---

*द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अत्रैतेषां कल्पानामेकैकेन सम्मार्जनमवधूय पवित्रमुदगग्रम-मवाङ्गभि वितनुयुः पवित्रन्त इत्येतयर्चा ॥ २० ॥

सन्ततायां धारायामुद्गाता जपेत् प्रघुक्रेत्यमुष्य राज्या-येति प्रियꣳ राजानमादिशेत्* ॥ २१ ॥

पूयमानस्य सोमस्य सन्ततायां धारायां अविच्छिन्नायामुद्गाता जपेत्प्रघुक्रेत्येतयर्चः अमुष्य राज्यायेत्येतस्य सर्वनाम्नः स्थाने यो यस्य प्रियः स्याद्राजानमादिशेत् ॥ २१ ॥

राज्ञो राज्यायेति वा यजमानस्यैवं† राज्ञो राज्यायेति वा* ॥ २२ ॥

यजमानस्य राज्ञो राज्यायेति वा यजमानस्यैवं यजमानस्य राज्ञो राज्यायेति वा ॥ २२ ॥

सोमस्य राज्ञो राज्यायेति वा¶ ॥ २३ ॥

यजमानस्यैवं सोमस्य राज्ञो राज्यायेति वा ॥ २३ ॥

सोमस्येत्येव ब्रूयात् सोमराजानो हि ब्राह्मणाः¶ ॥ २४ ॥

---

* आम्नायवाक्योऽप्येवं किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं जातम् ।

† यजमानस्य राज्ञ इति मू० पु० पाठः ।

¶ आम्नायवाक्योऽप्येवम् ।

एवमस्येऽवधारणार्थः, सोमराजानो हि ब्राह्मणा इति हेतूपादानमस्यैव नियमार्थम्॥ २४ ॥

आग्रयणं गृह्णन्नध्वर्युर्हिंकरोति तदा प्रवृणीरन्नग्निः प्रस्तोताहं मानुषो बृहस्पतिरुद्गाताहं मानुषो वायुः प्रतिहर्त्ताहं मानुष इति* ॥ २५ ॥

आग्रयणो नाम ग्रहस्तं गृह्णन्नध्वर्युर्हिंकरोति तदा तस्मिन् काले प्रवृणीरन् अग्निः प्रस्तोतेत्येतदादिभिर्यथालिङ्गितैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रणार्थं यदाग्रयणे निर्हिंकरोति तेनैवास्योद्गातारो वृता भवन्ति ॥ २५ ॥

न प्रवृणीरन्निति धानञ्जय्यः* ॥ २६ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह न प्रवृणीरन्निति सर्वत्र वृता एवेति द्रोणकलशोपसदने यद्द्रोणकलशमुपसीदन्ति तेनोद्गातारो वृताः द्रोणकलश एवैनानार्त्विज्याय वृणीत इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

प्रवृणीरन्नेवेति शाण्डिल्यः* ॥ २७ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्यः प्रवृणीरन्नित्येवमाह, प्रतिनिमित्तं हि नैमित्तिकानि भवन्ति अपि चार्थवादरूपको अलोपश्च लोपान्न्यायतर इति ॥ २७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

अत्र वाचं यच्छेयुः* ॥ २८ ॥

अस्मिन् काले वाग्यमनं कुर्युः ॥ २८ ॥

हतसदने वा* ॥ २९ ॥

हतसदने वा वाचं यच्छेयुः दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चाद्धृत-सदनम् ॥ २९ ॥

वेदिं वाक्रामन्तः* ॥ ३० ॥

अभ्युपाकाले वद्याक्रमणं उक्तं तस्मिन् काले वा वाचं यच्छेयुः ॥ ३० ॥

स्तुते बहिष्पवमाने विसृजेरन्* ॥ ३१ ॥

स्तुते बहिष्पवमाने स्तोत्रे वाचं विसृजेरन् ॥ ३१ ॥

इति प्रथमस्य दशमी कण्डिका।

अथ एकादशी कण्डिका।

उत्तराद्धविर्धानात् ध्रुवस्थालीं हरन्तः पश्चिमेनोद्गातॄन् हृत्वा तेनैव प्रतिहरेयुः* ॥ १ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम्।

ग्रहग्रहणाधिकारो वर्त्तते, गृहीतेषु सर्वेषु ग्रहेषु ध्रुवो गृह्यते ततोऽद्धाल्पसम्बन्धं कश्चिदिवस्तराद, उत्तराद्धविर्द्धानादिति हविर्द्धानसंज्ञके द्वे शकटी दक्षिणं उत्तरञ्च तयोरुत्तराद्धविर्द्धानादिति अपादानलक्षणा पञ्चमी हविरस्मिन्निधीयतइति हविर्द्धानम् ध्रुवो नाम ग्रहः स्थाल्यां गृह्यते तां ध्रुवस्थालीं हरन्तः उद्गातॄणां पश्चिमेन प्रदेशेन हृत्वा गृहीते सोमे तेनैव पुनर्नयेयुः अव्यवायार्थं नित्यं परकर्तृकेषु बहुवचनं नैगानपरेण हरेयुरपि प्रकुर्वता अध्वर्यवो भवन्तीति ॥ १ ॥

अध्वर्युं निष्क्रामन्तं प्रस्तोता सन्तनुयात्* ॥ २ ॥

हविर्धानात् निष्क्रामन्तम् अध्वर्युं प्रस्तोता सन्तनुयात् उत्तरीयैकदेशे गृह्णीयात् अविच्छेदार्थम् ॥ २ ॥

तमुद्गाता¶ ॥ ३ ॥

तं प्रस्तोतारं उद्गाता सन्तनुयात् ॥ ३ ॥

उद्गातारं प्रतिहर्त्ता¶ ॥ ४ ॥

सन्तनुयादिति वर्त्तते ॥ ४ ॥

तं ब्रह्मा¶ ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

¶ द्राह्यायणोऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रचतुष्टयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तं प्रतिहर्त्तारं ब्रह्मा सन्ननुयात् ॥ ५ ॥

ब्रह्माणं यजमानः* ॥ ६ ॥

सन्ननुयादिति वर्त्तते विच्छेदे हि प्रायश्चित्तश्रवणात्सर्वे सन्नता भवन्ति ॥ ६ ॥

न राजानमालभ्यानुपस्पृश्याप आज्यमालभेरन्¶ ॥ ७ ॥

साम्प्रतमेतेषामाज्यहोमो वक्ष्यते तैश्च सोमः पूयमानः स्पृष्टः अत आह न राजानमालभ्यानुपस्पृश्याप आज्यमालभेरन्निति ॥ ७ ॥

तथाज्यꣳ राजानꣳ सर्वत्र¶ ॥ ८ ॥

तथाज्यमालभ्यानुपस्पृश्यापः सोममालभेरन् सर्वशब्दः अतेऽप्या-ज्यालभ्रात् अनुपस्पृश्यापो नैव सोममालभेरन् ॥ ८ ॥

अध्वर्युणा हुते प्रवृत्तहोमौ जुहुयुर्गत्यानुपूर्व्येण वैकु-रानामासि शूर्येमेति‡ ॥ ९ ॥

अध्वर्युणा हुते प्रवृत्तहोमौ जुहुयुः प्रवृत्तहोमाविति संज्ञा गत्यानुपूर्व्येणापि प्रस्तोता प्रथमोऽतिसर्पेत् तत उद्गाता ततः प्रतिहर्त्तेति गत्यानुपूर्व्यं वैकुरानामासीति प्रथमां शूर्योमेति द्वितीयां अथ

---

* माल्लायखोऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रचतुष्टयेनैकसूत्रं कृतम् ।

¶ माल्लायखोऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

‡ माल्लायखोऽप्येवम् ।

गत्यानुपूर्व्येणेति किमिदं यावता दृष्टाप्यानुपूर्व्यमुक्तम् एवं चाध्वर्युं निष्क्रामन्तं प्रस्तोता सन्तनुयान्तमुद्गातोद्गातारं प्रतिहर्त्तेति होमेऽप्येतदेवानुपूर्व्यं ग्रहीष्यते व्यतिक्रमहेत्वसम्भवात् अयोच्यते, गत्यारम्भेण अन्योऽपि यो होमः तत्रापि गत्यानुपूर्व्यमेव स्यात् यथा आग्निध्रीये दे आहुती जुहुयुरिति ॥ ९ ॥

सᳬस्तुतसोमे त्वधिकामुद्गाता जुहुयात् संवेशायोपवेशायेति यथासवनं छन्दाᳬस्यादिशन्* ॥ १० ॥

यदि सोमो संस्तुतौ स्यातामित्येवमधिकृत्याह, सुषमिद्धे होतव्यमग्निर्वै सर्वा देवताः सर्वा एव देवताः पश्यन् जुहोति संवेशायोपवेशायेति छन्दोदेवत्यासिद्ध आहुतयश्च उच्यन्ते तासां कालो विवक्षितः होता च अत आह, संस्तुतसोमे तु प्रवृत्तहोमौ कृत्वा अधिकामाहुतिमुद्गाता जुहुयात् संवेशायोपवेशायेति यथासवनं छन्दांस्यादिशन् यत्र यस्मिन् सवने यथासवनम् तुशब्दः छन्दोविशेषणार्थः अधिकग्रहणं प्रवृत्तहोमयोः प्रत्याम्नायो माभूदिति ॥ १० ॥

चतुरᳬ सामेति स्वाहाकारान्तया तृतीयां सर्वत्र स एवेति शाण्डिल्यः† ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेऽप्येवं किन्तु तत्रैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

एवं सामेत्येतयर्चा स्वाहाकारान्तया द्वतीयामाहुतिं जुहुयात् उद्गाता सर्वत्र संस्तुतसोमे च स एवोद्गाता जुहुयात् नेतरो द्वतीयामाहुतिम् ॥ ११ ॥

महागिरिमहानदीरथाह्वर्वायुव्यवायेष्वसंस्रवः* ॥ १२ ॥

महागिरिः महान् पर्वतः महानदी महती नदी रथाह्वः रथस्याक्रागमः वायुर्देवताविशेषः एतैर्व्यवाये असंस्रवः संस्रवो न भवति पूर्वपश्चिमवातैर्वायुव्यवायो लक्ष्यते अन्यथा सर्वदा सम्भवात् व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ १२ ॥

पृथग्जनपदे च* ॥ १३ ॥

पृथग्जनपदे तु पुनः पुनरव्यवायेऽपि महागिर्यादिभिः संस्रवो न भवति पृथग्जनपदः पञ्चालाः कुरवः मत्स्या इति ॥ १३ ॥

अविद्विषाणमात्रादित्येके* ॥ १४ ॥

अविद्विषाणमात्रादेवासंस्रव इत्येके आचार्या मन्यन्ते ॥ १४ ॥

हुत्वा जपेयुर्ब्रह्माहं गायत्रीं वाचं प्राणं प्रजापतिं प्रपद्येऽस्मानमास्रवणं पर्यूह इति* ॥ १५ ॥

यदा सर्वैर्हुतं भवति अथ ब्रह्माहं गायत्रीं वाचमित्येतद्यजुर्जपेयुः ॥ १५ ॥

---

* ब्राह्मणोक्ताव्यवस्थेयम्।

अध्वर्युमन्वावर्त्तेरन्त्सर्पन्तः* ॥ १६ ॥

यथाध्वर्युरावर्त्तेत तथैव आवर्त्तेरन् अव्यवायोऽव्यावृत्तो नाद्रियेरन्त्सर्पन्त इत्यारभ्यते, उत्तरयोरपि सवनयोरेवमेव स्यादिति ॥ १६ ॥

सव्यैः पाणिभिः पृथग्दक्षिणा तृणानि निरस्येयुर्योऽद्य सौम्य इति* ॥ १७ ॥

किञ्चिद्गत्वा सव्यैर्वामैः पाणिभिर्हस्तैः पृथङ्नाना दक्षिणस्यां दिशि तृणानि निरस्येयुः निरासः प्रक्षेपः योऽद्य सौम्य इत्यनेन यजुषा ॥ १७ ॥

चात्वालदेशं प्राप्याध्वर्यावुपविष्टे तस्मात् प्रत्यगुपविशेयुर्याम आत्मेति* ॥ १८ ॥

चात्वालसन्निकृष्टो देशः तं प्राप्याध्वर्यावुपविष्टे तस्मादध्वर्योः पश्चिमे देशे उपविशेयुर्याम आत्मेत्येतदादिना यजुषा ॥ १८ ॥

प्रत्यङ्मुखः प्रस्तोता† ॥ १९ ॥

प्रस्तोता प्रत्यङ्मुख उपविशेत् ॥ १९ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रभेदेनैतत्सूत्रं कृतम् ।

उदङ्मुख उद्गाता ॥ २० ॥

प्रस्तोतर्युपविष्टे अनन्तरमुद्गाता उदङ्मुख उपविशेत् ॥ २० ॥

पश्चिमेनोद्गातारं गत्वा दक्षिणापूर्वमष्टमदेशमीक्षमाणः प्रतिहर्त्ता ॥ २१ ॥

उद्गातारमुपविष्टं पश्चिमेन गत्वा प्रतिहर्त्ता दक्षिणपूर्वमष्टमदिग्-भागमीक्षमाणः उपविशेत् ॥ २१ ॥

सव्याधरानुपस्थान् कृत्वा द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्ष-माणाः समानि मुखानि धारयन्तः* ॥ २२ ॥

सव्यान् वामानुपस्थान् ऊरून् अधरान् कृत्वा द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ तयोः द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणाः समानि मुखानि धारयन्तः मनःसमाध्यर्थम् ॥ २२ ॥

एवं सर्वस्तोत्रेष्वासीरन्* ॥ २३ ॥

योऽयं विधिरुक्तः प्रत्यङ्मुखः प्रस्तोतेत्यत आरभ्य समानि मुखानि धारयन्त इति यावत् नैष बहिष्पवमानमधिकृत्योक्तः अतः सर्व-स्तोत्रेषु भवति कुत एतत् यस्मादप्यत्येतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पव-

† आज्ञायकोऽप्येवं किन्तु तेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

* आज्ञायकोऽप्येवम्।

मानयोरिति अत आहैवं सर्वस्तोमेष्वाशीरश्चिति, ननु अस्यैवं सर्वपृष्ठं न कार्य्यं एवं स्तोमेष्वाशीरश्चिति सिद्धेः उच्यते, वक्ष्यति हि एवं परिक्रमं सर्वक्रतुषु विद्यादिति पाठान्तरे चैव ज्योतिः सर्वे कामा इति एवं ज्योतिषं दर्शयति एवं परिक्रमं सर्वक्रतुषु विद्यादिति ज्योतिषं सर्वक्रतुषु विध्यन्तरं दर्शयति वक्ष्यति च तदनन्तरं षोडशी शाखा स्तोष्यमाण इति त्रिसंस्थेऽपि ज्योतिष्टोमे प्रकृतिभूते षोडशी नास्ति अत षोडशिन्येष विधिर्न प्राप्नोति अप्राकृतत्वात् विकृतः षोडशी तथा मानसादिषु नैमित्तिकेषु च न प्राप्नोति अत आह सर्वस्तोमेष्वाशीरश्चिति ॥ २३ ॥

अपरेणोद्गातॄंस्त्र्यवरार्ध्या उपगाः* ॥ २४ ॥

उद्गातॄणां दक्षिणे प्रदेशे अवरार्ध्या उपगाः स्युः अवरार्ध्य-शब्दः निकृष्टवचनः त्रयाणामधो न भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

चतुरवरार्ध्यानेके* ॥ २५ ॥

एके चतुरवरार्ध्यान्मन्यन्ते न तत्रोपदेशः द्विगुभिरेवोद्गायन्तीति अथ परार्ध्याः कियन्त उपगातार इति षट् परार्ध्या इति ॥ २५ ॥

न एतेनाक्षरेणोपगायेयुर्हो इति मन्द्रस्वरेण सन्ततं सर्व-वाच्येष्वारमन्तः* ॥ २६ ॥

---

* शाङ्खायने विशेषोऽस्ति ।

यदि त्र्यवराद्ध्या यदि चतुरवराद्ध्या यदि षट्पराद्ध्याः तएते-नाक्षरेणोपगायेयुर्हो इति मन्त्रस्वरेण सन्ततम् अविच्छिन्नं यान्युद्गातॄणां सहवाच्यानि तेषु विरमेयुरुपगातारः सहवाच्यानि निधनानि अथ उपगायेयुर्हो इति सिद्धेः एतेनाक्षरेणेति किमर्थमारभते उच्यते, सूत्रान्तरमारभते अपि चोपगातॄणां अभिमुखुद्गातार एव कुर्युरिति एतस्मिन् कल्पेऽप्येतेनैवाक्षरेणेति ॥ २६ ॥

तस्मात्त्वन्तरेण स्तुयुः* ॥ २७ ॥

तस्मात् मन्त्रात् व्यन्तरेणोत्कृष्टेनोद्गातारः स्तुयुः स्वरे स्वरे सप्तध-वान्तराणीव्यन्तरपरिमाणं तस्मात् व्यन्तरेण स्तुयुः ॥ २७ ॥

समेन वा प्रातःसवने* ॥ २८ ॥

उपगातृस्वरतुल्येन वा प्रातःसवने स्तुयुः मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकान्तरेण वा* ॥ २९ ॥

मन्त्रादेकान्तरेण वा स्तुयुः ॥ २९ ॥

इति प्रथमस्य एकादशी कण्डिका।

---

* आग्नायवे विप्रियेयोऽस्ति।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

प्रस्तरं प्रतिगृह्य प्रस्तोता ब्रह्मंस्तोष्यामः प्रशास्तरित्युद्गात्रे प्रयच्छेत्* ॥ १ ॥

उक्तमेवं सर्वस्तोत्रेष्वाशीरमिति अनन्तरमध्वर्युः प्रस्तरं प्रस्तोत्रे प्रयच्छति सोमः पवत इत्यनेन यजुषा ततः परं अध्वर्योः सकाशात् प्रतिगृह्य प्रस्तोता ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरित्यनेन यजुषा उद्गात्रे प्रयच्छेत् प्रस्तरमिति कर्मणि द्वितीया प्रतिगृह्येति दीयमानं गृहीत्वा प्रस्तोतेति कर्तृनिर्देशः प्रयच्छेदिति क्रियोपदेशः प्रस्तरो दर्भमुष्टिः उक्तम् अध्वर्युः प्रस्तरं हरतीति तस्मादध्वर्युणा प्रस्तरईषदिव विधूयो विधूतमिव हि तृणमयमेव उपावर्त्तन्तइति ॥ १ ॥

तेन दक्षिणां जङ्घामुपहत्य युञ्ज्यात् स्तोममग्नेस्तेजसेति* ॥ २ ॥

एतेन प्रस्तरेण उद्गाता दक्षिणां जङ्घां स्पृष्ट्वा युञ्ज्यात् स्तोममग्नेस्तेजसेति एतदादिना यजुषा प्रस्तरमासाद्योद्गायेद्धविषोऽस्कन्दाय यजमानं तु स्वर्गाल्लोकादवम्रष्ठातीत्युक्ताह अष्ठीवतोऽपस्पृशतोद्गेयन्तेनास्य हविरस्कन्नं भवति न यजमानं स्वर्गाल्लोकादवम्रष्ठातीत्यतः सूत्रकारः तेन दक्षिणां जङ्घामुपहत्येत्याह ॥ २ ॥

अन्नं करिष्यामीति जपेत्* ॥ ३ ॥

---

* शाण्डिल्योऽप्येवम् ।

युक्ता स्तोममनन्तरम् अन्नं करिष्यामीत्येतदादि यजुर्जपेत् ॥ ३ ॥

तूष्णीं चात्वालमुदपात्रञ्चावेक्षेरन्* ॥ ४ ॥

तूष्णीं अमन्त्रकमित्यर्थः सर्वे उद्गातारः तूष्णीञ्चात्वालमुदपात्रं चावेक्षेरन् ॥ ४ ॥

सामासि प्रतिमाभाहीत्यादित्यम्* ॥ ५ ॥

सामासि प्रतिमाभाहीत्यनेन यजुषा आदित्यमवेक्षेरन्निति वर्त्तते ॥ ५ ॥

तूष्णीं वा* ॥ ६ ॥

यजुषा वा आदित्यमवेक्षेरन् तूष्णीं वेति विकल्पयति ॥ ६ ॥

सकृद्धिङ्कृत्य बहिष्पवमानेन स्तुवीरन्* ॥ ७ ॥

अत्रोच्यते, सकृदिति किमर्थमारभ्यते, यदा तावदुक्तं नवभिः स्तुवन्ति हिङ्कारो दशमो दशाक्षरा विराडिति उच्यते अयं हि त्रिवृत्स्तोमकं बहिष्पवमानमधिकृत्य विधिरारभ्यते विराट् सम्पदर्थं यत्र पुनः स्तोमवृद्धिः स्यात् अनेकसामानेकदैवतं वा बहिष्पवमानं स्यात् तत्र हिङ्कारं प्रति संशयः स्यात् किन्नु प्रतिसाम प्रतिदैवतं वा स्यादिति, अतोऽयमाचार्यो यत्नमारभते सकृद्धिङ्कृत्य बहिष्पवमानेन स्तुवीरन्निति। अथ बहिष्पवमानग्रहणं किमर्थमिति चेत् अत्रोच्यते,

---

* लाट्यायनोऽप्येवम्।

वक्ष्यत्ययं एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोरिति तथापि सकृदेव हिङ्कारः प्राप्नोति नैतत् तत्र ह्ययं वक्ष्यति साम्ने साम्ने हिंकुर्युरिति अथोच्यते, न ह्येकविधौ प्रत्याम्नायो गम्यते विकल्पः प्रतीयते अतोऽयमाचार्यो यत्नमारभते बहिष्पवमानेनेति ॥ ७ ॥

अहिङ्कृता प्रथमा रेतस्याः* ॥ ८ ॥

अहिंकृता प्रथमा स्तोत्रीया स्याद्बहिष्पवमाने तस्याः संव्यवहारिकीयं संज्ञा रेतस्येति वक्ष्यति हि रेतस्यैकचिकस्य बहिष्पवमानमिति ॥ ८ ॥

हिङ्कृताः पराः* ॥ ९ ॥

रेतस्या याः पराः स्तोत्रीयाः तासु हिङ्कारः स्यादिति ॥ ९ ॥

रथन्तरवर्णोऽन्तमाविसृष्टहिङ्कारा† ॥ १० ॥

रथंतरवद्वर्णो यस्या सेयं रथन्तरवर्णा या चोत्तमा बहिष्पवमानस्य स्यात् अविसृष्टहिङ्कारा च स्यात् हिङ्कारो न विसृज्यते आकारो विसर्गः ॥ १० ॥

तस्या ऊर्द्ध्वं प्रस्तावाच्चत्वार्यक्षराण्यभिष्टोभेत्† ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् किन्तु तेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तस्या रथन्तरवर्णाया ऊर्ध्वं प्रस्तावाच्चत्वार्यक्षराणि रथन्तर-वदभिष्टोभेत् ॥ ११ ॥

अवमकरमिति स्तुत्वा जपेत्* ॥ १२ ॥

अवमकरमित्येतदादि यजुर्जपेदुद्गाता एकश्रुतिविधानात् ॥१२॥

श्येनोऽसीति प्रस्तरे यजमानं वाचयेत्* ॥ १३ ॥

श्येनोऽसीत्येतदादि यजुः प्रस्तरेऽधिकरणे यजमानं वाचयेत् ब्राह्मणप्रस्तरं अनुस्तारभे इति लिङ्गात् ॥ १३ ॥

तꣳसर्वत्र स्तुत्वोपह्वयेरन्* ॥ १४ ॥

तं यजमानं सर्वस्तोत्रेषु स्तुत्वोपह्वयेरन् सर्वग्रहणं न केवलं बहि-ष्पवमाने उपहव उपलक्षणः ॥ १४ ॥

संवर्चसेतीक्षकान्सहकारिणश्च प्रेक्षमाणो जपेत्* ॥१५॥

संवर्चसेत्येतदादि यजुः ये तत्रेक्षकाः ये चास्य सहकारिणः तान् प्रेक्षमाणो जपेत् ॥ १५ ॥

नमो गन्धर्वायेत्यादित्यम्* ॥ १६ ॥

---

* माध्यमयोरप्येवम् ।

नमो गन्धर्वायेत्येतदादि यजुरादित्यमीक्षमाणो जपेत् ॥ १६ ॥

देशेनैवान्तर्हितश्चेत्* ॥ १७ ॥

अन्तर्हितश्चेदादित्यः स्यात् देशेनैवावेक्षेत् कोऽस्य विषयः यदपि बहिष्पवमानेन स्तुवन्ति तत्प्रकरणे किमर्थमिति चेत् उच्यते, अन्यत्रापि देशेनैव सुभूरसीत्यादित्यमुपतिष्ठेरन् उद्‌यन्तमद्यत्वरीति च एतदर्थं दर्शयति ॥ १७ ॥

एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोः* ॥ १८ ॥

वक्ष्यत्ययं यथासदनमुपविश्य प्रस्तोता हविर्धानं गच्छेन्माध्यन्दिने कृतं आदित्यग्रहे प्रतिहर्त्ता भव इति योऽयं हविर्धानं गच्छेत् स एव कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोः विष्णोः शिर इत्यत आरभ्य सर्वग्रहणं निरवशेषवाचि एवमतिप्रसक्तो ब्रवीति ॥ १८ ॥

प्रवरास्तु निवर्त्तन्ते चात्वालावेक्षणप्रभृति च प्राग्धिङ्का- रात्† ॥ १९ ॥

अग्निः प्रस्तोताहं मानुष इत्येतदाद्यः प्रवरा निवर्त्तन्ते तूष्णीं चात्वालमुदपात्रं चावेक्षेरन्निति एतदादि यत्कर्म तत् सर्वं प्राग्धि- ङ्कारान्निवर्त्तते ॥ १९ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

प्रवेशनसम्मार्जने चान्तरेण तृतीयसवने* ॥ २० ॥

प्रवेशनञ्च सम्मार्जनञ्च प्रवेशनसम्मार्जने इव उर्ज इति प्रवेशनं वसवस्त्वेति सम्मार्जनन्तयोः प्रवेशनसम्मार्जनयोः अन्तराले यत्कर्म तृतीयसवने तच्च सर्वन्निवर्त्तते चशब्दात् पूर्वसूत्रोक्तञ्च ॥ २० ॥

कुम्भन्तु तत्र सम्मृज्यादुत्तरे हविर्धाने यः पूर्वो द्रोणकलशावृता† ॥ २१ ॥

तच्च तृतीयसवने कुम्भस्य सम्मार्जनं कुर्यात् न द्रोणकलशस्य तुशब्दो विशेषणार्थः उत्तरे हविर्द्धानसंज्ञकेऽनसि यः पूर्वस्थापितः तं सम्मृज्यात् न पश्चिमं द्रोणकलशावृता यो द्रोणकलशसम्मार्जनविधिः तेन सम्मार्जनविधिना आवृत्परिक्रमो विधिरिति समानार्थः ॥ २१ ॥

तं पूतभृदित्याचक्षते तं पूतभृदित्याचक्षते* ॥ २२ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेऽप्येवं किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

तं कुम्भं योऽस्मै पूर्वः तं पूतक्रतिरित्येवमाचक्षते एते पूतक्रतावमीययोरप्यधिकारं मन्यन्त इति ॥ २२ ॥

इति प्रथमस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ।

द्वितीयः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

सोमयोगेऽग्निर्युनक्त्वित्यस्य स्थाने वायुर्युनक्तु सूर्यो युनक्त्विति नानासवनयोः* ॥ १ ॥

उक्तं एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोरिति सर्वस्मिन्विध्यन्ते प्राप्ते प्रवरास्तु निवर्त्तन्त इति एतदादि यन्निवर्त्तते तदुक्तं साम्प्रतं सोमयोगविशेष उच्यते सोमयोगमन्त्रे अग्निर्युनक्त्वित्येतस्य पदस्य स्थाने वायुर्युनक्तु सूर्यो युनक्त्विति नानासवनयोरेते पदे स्यातां नाना पृथगित्यर्थः वायुर्युनक्तु मनसेति माध्यन्दिने सूर्यो युनक्तु वाचेति तृतीयसवने ॥ १ ॥

विहारं धानञ्च्योऽग्नेस्तेजसा बृहस्पतिस्त्वेति प्रातःसवन इन्द्रियस्येन्द्रियेण बृहस्पतिस्त्वेति माध्यन्दिने सूर्यस्येति तृतीय-सवने† ॥ २ ॥

अस्मिन्नेव सोमयोजने मन्त्रे याः समस्तास्तिस्रो देवता आद्या-

---

* आग्नायबोटप्प्येवम् ।

† आग्नायबोटप्प्येवं किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तासामासामनुसवनं विहृतां क्रियां धानञ्जय्यो मन्यते तदुच्यते, अग्नेस्तेजसा बृहस्पतिस्त्वा युनक्त्विति प्रातःसवने इन्द्रस्येन्द्रियेण बृहस्पतिस्त्वा युनक्त्विति माध्यन्दिने सूर्यस्य वर्चसा बृहस्पतिस्त्वा युनक्त्विति तृतीयसवने ॥ २ ॥

सर्वैरेकैकं यथाम्नायꣳ शाण्डिल्यः* ॥ ३ ॥

सर्वैरेभिरेकैकं सोमयोजनं यथाम्नायं शाण्डिल्यो मन्यते, यथाम्नायग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, विहारः प्रकृतः तस्माभूदिति ॥ ३ ॥

साम्ने साम्ने हिंकुर्युः* ॥ ४ ॥

सामार्थं सामार्थं हिंकुर्युः उक्तं सकृद्धिङ्कृत्य बहिष्पवमानेन स्तुवीरन्निति तत्र सकृद्धिङ्कारः इह पुनः प्रतिसाम हिङ्कारः स्यात् ॥४॥

वृषकोऽसि स्वरोऽसीति यजमानवाचने* ॥ ५ ॥

वृषकोऽसि स्वरोऽसीत्येतदादियजुषी यजमानवाचने स्यातां नानासवनयोः क्रमेण श्येनोऽसीत्येतस्य स्थाने ॥ ५ ॥

स्तुत्वा बहिष्पवमानेन प्रस्तरादुभयतश्चतुरङ्गुलं परि-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

छित्त्वा तृणं चात्वाले प्रविध्येद्यदि स्तुतं यदि वाद्य सुष्टुतमर्वाक् स्तुतं यदि वातिष्टुतं यत्तयोरन्येन दिवमारुहेमेममन्येन जयेम लोकमिति* ॥ ६ ॥

उत्तरयोः पवमानयोरातिदेशिको विधिरुक्तः साम्प्रतं यदनन्तरं प्रकृतं कर्म तदुच्यते, स्तुत्वा बहिष्पवमानेन अनन्तरं प्रस्तरात्तृणं गृहीत्वा तदुभयतः परिछिद्य तृणं चतुरङ्गुलं कार्य्यं तच्चात्वाले प्रविध्येत् प्रक्षिपेत् प्रक्षेपः प्रव्याधः यदि स्तुतमित्येतदादिना मन्त्रेण एकश्रुतिविधानादुद्गाता अङ्गुलिच्छेदनसंशये येन कर्म कृतं तस्य परिमाणम् ॥ ६ ॥

तत्रैवोदपात्रं निनयेयुः समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छतारिष्टास्तन्वो भूयास्म मापरा सेचिनो धनमिति* ।७।

तस्मिन्नेव चात्वाले उदपात्रन्निनयेयुः यत्तत् उदपात्रं तस्मिन् कर्मण्यङ्गभूतं तदेव चात्वाले निनयेयुः समुद्रं वः प्रहिणोमीत्येतदादिना यजुषा ॥ ७ ॥

बहिर्वेद्युदञ्चोऽयुञ्जि पदान्युत्क्रामेयुः प्रागुदग्भ्यः* ॥८॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

तदुदपात्रं निनीय अनन्तरं बहिर्वेदिमुदङ्मुखा अर्धुषि पदानि उत्क्रामेयुः गच्छेयुः प्राग्दक्षिणाभ्यः चि पञ्च सप्त नव वा ॥ ८ ॥

आग्नेज्याग्नीध्रीयं बहिष्पवमानर्चोऽधीयीरन्* ॥ ९ ॥

आग्नेज्य आग्नीध्रीयन्तस्मिन् बहिष्पवमानर्चः अधीयीरन् ननु किमिदं बहिष्पवमानर्चोऽधीयीरन्निति आग्नेज्याग्नीध्रीयमुपरिष्टाज्जप इति वाच्ये उच्यते, स्तोत्रधर्मः प्रवृत्तः प्रत्यङ्मुखः प्रस्तोतोदङ्मुख उद्गाता दक्षिणपूर्वमष्टमदेशमीक्षमाणः प्रतिहर्त्तेति योऽयमाचार्यैः पुनरारभते बहिष्पवमानर्च इति कथं य एव पुरस्ताज्जपस्य धर्मः स एव धर्मः स्यादिति प्राङ्मुखैः क्रियेति ॥ ९ ॥

अन्वाहारिषोम्मामिति यमिति शंकेत तस्मा आग्नीध्रीय आहुतीवज्रं प्रहरेद्यज्ञमन्वन्त उपचते नमस्ते सत्योऽसि सत्यसंस्कृतस्तस्य तेय ऊनं योऽक्षतं योऽतिरिक्तमदर्शत्तस्य प्राणेनाप्यायस्व स्वाहेति† ॥ १० ॥

प्रतिपक्षतया अन्वाहारिषीत् क्षपणवादं हतकाम् अयं पूर्वमिति उद्गायतामिति शंकेत पुनरप्यभिव्याहरेदिति तस्मै तदर्थं आग्नीध्रीये आहुतिवज्रं प्रहरेत् यज्ञमन्वन्तइत्येतदादिना यजुषा आहुति-

* ग्राह्यायस्वे विग्रेषोऽस्ति ।

† ग्राह्यायस्वोऽप्येवम् ।

वक्तः व्यभिचारार्था आहुतिः अनुव्याहारप्रशमनार्थं अनुव्याहारो नाम अभिद्रोहाभिप्रायंहितः प्रश्नः ॥ १० ॥

न व्यभिचरेतेति धानञ्जय्यः* ॥ ११ ॥

यदुक्तं तथा आशीरीव आहुतिवर्जं प्रहरेदिति तन्न कुर्यात् कस्मात् यतः यदेनमनुव्याहरति स आर्तिमार्छतीति श्रुतेः व्यभिचरेदेतस्मिन् यदेनमनुव्याहरति स आर्तिमार्छत्येव तस्माच्च व्यभिचरेतेति इति धानञ्जय्यस्य मतम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयस्य प्रथमा कण्डिका।

अथ द्वितीया कण्डिका।

अहीनबहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन् प्रथमादह्नोऽन्यत्र* ॥ १ ॥

बहिष्पवमानस्य कल्पो विधिश्चतः साम्प्रतमहीनयज्ञेषु देशविशेषो विवक्षितः स उच्यते, अहीनबहिष्पवमानैरिति अहीनस्य बहिष्पवमानानि अहीनबहिष्पवमानानि तैरहीनबहिष्पवमानैः सदसी स्तुवीरन् देशेन देशः प्रत्याम्नायते प्रथमादह्नोऽन्यत्र प्रथमे-

---

* लाट्यायनोऽप्येवम्।

ऽहनि चात्वालदेशे स्तुत्वा शेषेषु सदसि स्तुवीरन् ननु बहिष्पवमानै-रिति बहुवचनसामर्थ्यादहीनविधौ सिद्धे कस्मादहीनग्रहणं क्रियते यावता एकाहेषु बहुत्वासम्भवात् सत्रेषु च विशेषवचनादाद्यन्तयोश्च सर्वेष्विति अतः प्रत्याख्यायाहीनात् न चान्या चतुर्थी यज्ञजाति-रस्ति यस्यामिदं विधानं कल्पेत तस्मादहीनग्रहणं न कर्त्तव्यं क्रिय-माणे च प्रयोजनं वक्तव्यम् उच्यते यदुच्यतेऽहीनग्रहणं न कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यमिति ब्रूमः कस्मात् शेषविधिप्रसिद्ध्यै द्वादशाहेऽहीनभूते एकाहमिश्रेषु चाहीनेषु वरुणप्रघासद्विदिवसाकमेधत्रिरात्रव्युष्टि-द्विरात्रेषु अक्रियमाणेऽहीनग्रहणे संशयः स्यात् सोऽयमाचार्यो सुत्र-संशयं सूत्रमारभते, अहीनबहिष्पवमानैरिति अथ प्रथमाहश्चोऽन्य-त्रेति अहर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं कस्मात् प्रथमादन्यत्रेति सिद्धे न चैक-स्मिन्नहन्यनेकबहिष्पवमानं नास्ति उच्यते, कर्त्तव्यमहर्ग्रहणं कस्मात् अक्रियमाणे प्रथमेऽहनि नैमित्तिकबहिष्पवमानावृत्तौ सदसि स्तवनं स्यात् बहिष्पवमानानन्तरे सोमापहारे सोमदाहे वा आभ्यासिक-संस्कारे सति हविषः स्तुत्यर्थत्वात् पवमानानां संस्कारावृत्तौ पव-मानाभ्यासवृत्तिः प्राप्नोति पवमानाभ्यासवृत्तिस्सेति वचनात् हवि-स्तुतिः पवमाने इति च तस्मादहर्ग्रहणे क्रियमाणे नास्ति दोषः ॥ १ ॥

आद्यन्तयोश्च सत्रेषु* ॥ २ ॥

आद्यन्तयोश्च ये अहनी सत्रेषु ताभ्यामन्यत्र सदसि स्तवनं सत्रेषु समाप्त्यर्थम् ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

प्राग्धिष्ण्येभ्यो विहरणान्निष्क्रम्य तृणप्रासनप्रभृति समापयेयुः* ॥ ३ ॥

यदपि बहिष्पवमानक्रियायामयं विशेषः प्राग्धिष्ण्येभ्योऽग्नीनां विहरणात् तृणप्रक्षेपणादि कर्म निष्क्रम्य समाप्नुयुः चतुरङ्गुलं परिछिद्य तृणं चात्वाले प्रविध्येदित्यत आरभ्य आ उपरिष्टाज्जपात् ॥ ३ ॥

वैढत्रिरात्रे सत्रन्न्यायं गौतमः* ॥ ४ ॥

वैदत्रिरात्रे सत्रं न्यायं गौतम आचार्यो मन्यते उभयतोऽतिरात्रत्वात् ॥ ४ ॥

अहीनन्यायं धानञ्जप्यः* ॥ ५ ॥

अहीनेषु यो न्यायस्तं धानञ्जप्यो मन्यते अहीनत्वात् ॥ ५ ॥

मन्द्रं प्रातःसवने स्तुवीरन्नुत्तरोत्तरयुत्तरयोः† ॥ ६ ॥

मन्द्रः स्वरस्तं श्रित्वा प्रातःसवने स्तुवीरन् उत्तरमुत्तरं श्रित्वा उत्तरयोः पवमानयोः स्तुवीरन् मन्द्रे सप्तयवान्तराणि भवन्ति अतः श्रित्वेत्युक्तम् अन्यथा हि मन्द्रेण प्रातःसवनं स्तुवीरन्निति स्यात् ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

मध्येन वोभयोः* ॥ ७ ॥

मध्येन स्वरेण वा उभयोरुत्तरयोः सवनयोः स्तुवीरन् ॥ ७ ॥

एतस्यां वेलायां प्राश्नीयुः¶ ॥ ८ ॥

एतस्मिन् काले इत्यर्थः स्तुत्वा बहिष्पवमानेन चलिताभोजन-काल उपदिश्यते एतस्मिन् काले भुञ्जीरन्नान्तराभोजनं स्यात् आद्धिभक्षणात् ॥ ८ ॥

अनुसवनन्तु सन्नेषु सवनमुखीयान् भक्षयित्वा सन्नेषु नाराशंसेषु† ॥ ९ ॥

अनुसवनन्तु सन्नेषु भोजनं सवनशब्दो विशेषणार्थः कं विशिनष्टि कालं सवनमुखीयान् भक्षयित्वेति सवनमुखीयानां भक्षणमुक्तं भवति नतुभक्षयित्वा सन्नेषु नाराशंसेषु ततो भुञ्जीरन् ननु सन्नेषु नाराशंसेषु इत्युक्ते सवनमुखीयानां भक्षणमुक्तम्भवति नह्यभक्षितेषु सवनमुखीयेषु नाराशंसानां सादनमस्ति तस्मात्सवनमुखीयान् भक्षयित्वेत्यतिरिच्यते नैतत् कुतः बह्वृचानां द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसाः पूर्वयोस्तु तृतीयाविति तत्र संशयः स्यात् किं पूर्वेषु नाराशंसेषु सन्नेषु उत्तरोत्तरेष्विति तद्विवे-चनार्थमारभ्यते ये सवनमुखीयानन्तरं नाराशंसास्तेषु सन्नेष्विति ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणे विशेषोऽस्ति।

¶ द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

वपायां हुतायां धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन्* ॥ १० ॥

सवनीयस्य पशोर्वपायां हुतायामनन्तरं धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् तद्धिष्ण्योपस्थानं वक्ष्यते ॥ १० ॥

चात्वाले तु मार्जनं पूर्वं सर्वेष्विदमापः प्रवहतावद्यञ्च मलञ्च यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणमापोमा तस्मादेनसो दुरितात्पान्तु विश्वतोऽसिर्मा मुञ्चामि शपथाद्धिर्मा वरुणादुत निर्मा यमस्य पड्बिंशात्सर्वस्मादेव किल्बिषात् सुमित्रियान आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्म इति* ॥ ११ ॥

चात्वाले तु मार्जनं पूर्वं सर्वेषु धिष्ण्योपस्थानाद्भवति मार्जनं मन्त्रपूताभिरद्भिरभ्युक्षणं इदमाप इत्येतदादिना मन्त्रेण सकलमधुनोच्यते ॥ ११ ॥

सम्राडसीत्याहवनीयमुपस्थायोदञ्चो गत्वास्तावचात्वालशामित्रानुदङ्मुखाः स्तुतो नभोसंस्पृष्ट इति* ॥ १२ ॥

सम्राडसीत्यनेन मन्त्रेण आहवनीयमुपस्थाय उदङ्मुखा गत्वा आस्तावचात्वालशामित्रान् आस्तावञ्च चात्वालञ्च शामित्रञ्च आस्तावचात्वालशामित्राः तानुपतिष्ठेरन् उदङ्मुखाः उदङ्मुखा इति आङ्मुख-

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

करणं प्रत्याम्नायते स्तुतो नभोसंस्पृष्ट इति एतदादिभिर्मन्त्रैः यथा-संख्येन ॥ १२ ॥

विभुरसीत्याग्नीध्रीयमुपतिष्ठेरन्* ॥ १३ ॥

विभुरसीत्यनेन मन्त्रेण आग्नीध्रीयस्योपस्थानं कुर्युः ननु आहव-नीयमुपस्थायेति प्रकृतमुपस्थानं कस्मादुच्यते उपतिष्ठेरन्निति उच्यते उदङ्मुखा इति प्रकृतं तन्माभूत् अतः उपतिष्ठेरन्नित्युच्यते कथं आग्नीध्रीयं गत्वा प्राङ्मुखा उपतिष्ठेरन्निति ॥ १३ ॥

तमुत्तरेण सञ्चरः सर्वत्र* ॥ १४ ॥

तमाग्नीध्रीयमुत्तरेण सञ्चरः सर्वत्र एनपायोगे द्वितीया सर्वत्रेति न केवलं धिष्ण्योपस्थाने तमिति निर्देशः क्रियते केषाञ्चित् परिश्रिते भवति केषाञ्चिद्बहिर्भवति यदि परिश्रिते यदि बहिस्तस्यैवोत्तरेण सञ्चरः ॥ १४ ॥

दक्षिणेनोत्तरयोः सवनयोर्यदा हविर्द्धानमाहवनीयञ्च पृष्ठहोमाय* ॥ १५ ॥

दक्षिणेनाग्नीध्रीयस्य सञ्चरः उत्तरयोः सवनयोर्यस्मिन् काले हवि-र्द्धानगमनं भवति आहवनीयग्रहणादन्योऽपि पृष्ठाश्रितो होमः आह-वनीय एव स्यात् यथा वैराजमिति ॥ १५ ॥

---

* आम्नायस्तोऽप्येवम् ।

पूर्वस्याᳫं सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तो वह्निरिति होतुर्धिष्ण्यम्* ॥ १६ ॥

पूर्वस्यां द्वारि कस्य सदसः तिष्ठन्तो वह्निरित्येतदादिना यजुषा होतुर्धिष्ण्यमुपतिष्ठेरन् ॥ १६ ॥

श्वात्र इति मैत्रावरुणस्य* ॥ १७ ॥

धिष्ण्यमुपतिष्ठेरन् ॥ १७ ॥

तुथ उशिगन्धारिरवस्युरिति ब्राह्मणाच्छᳫंसिप्रभृतीनामुदञ्चः* ॥ १८ ॥

तुथ इत्येतदादिभिर्यजुर्भिः ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानामुदञ्चो धिष्ण्याः तानुपतिष्ठेरन् ॥ १८ ॥

तत्रैव तिष्ठन्तः शुन्ध्युरिति मार्जालीयम्† ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव प्रदेशे तिष्ठन्तः शुन्ध्युरित्येतदादिना यजुषा मार्जालीयमुपतिष्ठेरन् ॥ १९ ॥

ऋतधामेत्यौदुम्बरीम्* ॥ २० ॥

ऋतधामेत्यनेनौदुम्बरीमुपतिष्ठेरन् ॥ २० ॥

---

* आम्नायशेऽप्येवम् ।

† आम्नायशे विशेषोऽस्ति ।

समुद्र इति ब्रह्मणः सदनम्* ॥ २१ ॥

समुद्र इत्यनेन यजुषा ब्रह्मणः सदनमुपतिष्ठेरन् तथैव तिष्ठन्त इत्येतदनुवर्त्तत एव ॥ २१ ॥

उत्तरेण सदो गत्वान्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तोऽहिरिति प्रजह्वितम्* ॥ २२ ॥

उत्तरेण सदसः गत्वा वेदेरन्तः अन्तर्वेदि अन्तरित्यव्ययं न बहिर्वेदीत्येतदुक्तं भवति प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तः अहिरिति प्रजह्वितमुपतिष्ठेरन् पात्नीवतोऽग्निः केषाञ्चिद्गार्हपत्यादतिप्रणयनो भवति केषाञ्चिदाहवनीयात् यस्मादतिप्रणयनो भवति स गार्हपत्यः योऽन्यः स प्रजह्वितः ॥ २२ ॥

अज इति गार्हपत्यम्* ॥ २३ ॥

अज इत्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन् ॥ २३ ॥

सगरा इति दक्षिणाग्नेरायतनम्* ॥ २४ ॥

सगरा इत्येतदादिना यजुषा दक्षिणाग्नेरायतनमुपतिष्ठेरन् ॥२४॥

काव्य इति दक्षिणं वेद्यन्तम्* ॥ २५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

कव्य इत्येतद्धारिणा यजुषा महादेवैर्धिष्ण्यमन्त्रमुपतिष्ठेरन्॥२५॥

तत्रैव तिष्ठन्तः सर्वान् समन्वीक्षमाणाः पातमेति* ॥ २६ ॥

एतस्मिन्नेव देशे तिष्ठन्तः सर्वानाहवनीयादीन् धिष्ण्यान् समन्वीक्षमाणाः पातमित्येतद् यजुर्जपेयुः ॥ २६ ॥

एकैकमुपस्थायैतद्ब्रूयुरिति शाण्डिल्यो बहुशब्दानेकवत् कुर्वन्तः† ॥ २७ ॥

आहवनीयादारभ्य एकैकं धिष्ण्यमुपस्थायैतद् यजुर्जपेयुरिति शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते तस्मिन् यजुषि यान् बहुशब्दांस्तानेकवत्कुर्वन्तः प्रयोगस्तु पाहि माग्नेरौद्रेणानीकेन पिपृहि मा नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीरित्येवमादि ॥ २७॥

इति द्वितीयस्य द्वितीया कण्डिका।

अथ तृतीया कण्डिका।

रौहकीणि चेत् कुर्युरादित्यं प्रथममुपतिष्ठेरन्नध्वनामिति* ॥ १ ॥

रौहकीये प्रवचने यानि धिष्ण्योपस्थानयजूंष्याम्नातानि यदि-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवं किन्तु तेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

तानि कुर्युः ततः प्रागाहवनीयोपस्थानादादित्यन्तावदुपतिष्ठेरन् अध्व-नामध्वपत इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १ ॥

आहवनीयमुपस्थाय तमेवापि जोऽसि जायमान इत्यपि जोऽसि नवजात इति वा यमग्निमनुप्रहरन्ति तमभिप्रेत्य* ॥ २ ॥

आहवनीयं पूर्वोक्तेन विधिना उपस्थाय तमेवोपतिष्ठेरन् अपि जोऽसि जायमान इति अपि जोऽसि नवजात इति वा एतयोरन्य-तरेण यमग्निन्निर्मथ्य आहवनीये प्रहरन्ति तमग्निमाभिमुख्येन प्रेत्य समीपे गत्वा उपतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

यदा चात्वालमथोत्करन्तुमुलोऽस्याक्रन्द इत्वेति* ॥ ३ ॥

यदा यस्मिन् काले चात्वालमुपतिष्ठेरन् अथानन्तरमुत्करमुप-तिष्ठेरन् तुमुलोऽस्याक्रन्द इत्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

यदा शामित्रमथ यत्रोवध्यन्निखनन्त्यूवध्यगोष्ठोसि पा-र्थिव इति* ॥ ४ ॥

यस्मिन् काले शामित्रमुपतिष्ठेरन् अथानन्तरं यस्मिन् देशे पशोः ऊवध्यन्निखनन्ति तं देशमुपतिष्ठेरन् ऊवध्यगोष्ठोऽसि पार्थिव इत्यनेन यजुषा ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यदाग्नीध्रीयमथ यत्राच्छावाकआसीनो होतर्युपहवमिच्छ-त्युपहव्योऽसि नमस्य इत्युपहव्योऽसि तनूपा इति वा* ॥ ५ ॥

यस्मिन् काले आग्नीध्रीयमुपतिष्ठेरन् अथानन्तरं यत्र यस्मिन् देशे अच्छावाकआसीनः होतरि उपहवमिच्छति तं देशमुपतिष्ठे-रन् उपहव्योऽसि नमस्य इति उपहव्योऽसि तनूपा इति वा एतयोरन्य-तरेण वा ॥ ५ ॥

यदा ब्रह्मणः सदनमथ सदस्यस्य सदस्योऽसि मलिम्लुच इति* ॥ ६ ॥

यस्मिन् काले ब्रह्मणः सदनमुपतिष्ठेरन् अनन्तरं सदस्यस्य सदन-मुपतिष्ठेरन् सदस्योऽसि मलिम्लुच इत्यनेन मन्त्रेण सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् ॥ ६ ॥

यदा दक्षिणं वेद्यन्तमथ प्राजापत्यमसीति पत्नीशाला-मैन्द्रमसीति सदो वैष्णवमसीति हविर्द्धानमैन्द्राग्नमसीत्याग्नी-ध्रीयं वैश्वदेवमसीति वा* ॥ ७ ॥

यस्मिन् काले दक्षिणं वेद्यन्तमुपतिष्ठेरन् ततोऽनन्तरं पत्नी-शालादीन्याग्नीध्रीयान्तानि आगाराण्युपतिष्ठेरन् यथादिष्टैर्मन्त्रैः, ननु आग्नीध्रीयस्य पूर्वमेवोपस्थानं कृतं तत् किमिदं पुनरादिश्यत-

* शाङ्खायनेऽप्येवम्।

इति प्रोच्यते, तदाग्नीध्रीयस्य कृतम् इमानि तु पत्नीशालादीनां परिश्रितानामुपस्थानानि प्रकृतानि तस्मादाग्नीध्रीयपरिश्रितस्येद-मुपस्थानमिति ॥ ७ ॥

अथ तथैव समस्तेन सर्वे स्थ सोम्यासः सर्वे सोमं पिबत सर्वे सोमस्य पीतिमानशध्वे पातमेति समानं परम्* ॥ ८ ॥

अथ अस्मात् कर्मणोऽनन्तरं यथापूर्वं समस्तोपस्थानं कृतं तथैव तेन प्रकारेण सर्वान्समन्वीक्षमाणाः सर्वे स्थ सोम्यास इत्येतद्यजुर्जपित्वा अनन्तरं पातमेत्येतदादि पूर्वोक्तं जपेयुः ॥ ८ ॥

ऋतस्य द्वारौ स्थ इत्यपरौ द्वारबाहू संमृज्य मा मा सन्ताप्तमिति प्रविशेयुः¶ ॥ ९ ॥

द्वयोर्धिष्ण्ययोरन्तरेण धिष्ण्यानुपस्थाय अनन्तरं ऋतस्य द्वारौ स्थ इत्यनेन मन्त्रेण सदसः अपरौ पश्चिमौ द्वारबाहू संमृज्य मा मा सन्ताप्तमित्यनेन यजुषा सदसि प्रविशेयुः सम्मार्जनं शोधनम् ॥ ९ ॥

दक्षिणेनौदुम्बरीं गत्वा तस्या उत्तरत उपविशेयुर्नमः सखिभ्यः इति† ॥ १० ॥

---

* लाट्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

¶ लाट्यायनेऽधिकमस्ति ।

† लाट्यायनेऽप्येवम् ।

दक्षिणेन प्रदेशेनोदुम्बर्यां गत्वा तस्या उत्तरे प्रदेशे उपविशेयुः नमः सखिभ्य इत्यनेन यजुषा तस्या इति निर्देशो माभूत् सदस उत्तर इति ॥ १० ॥

पूर्वेण प्रस्तोतारं प्रतिहर्त्ता गच्छेदेतस्याम्* ॥ ११ ॥

एतस्यां वेलायां धिष्ण्योपस्थानानन्तरायां पूर्वेण प्रदेशेन प्रस्तोतारं प्रतिहर्त्ता गच्छेत् अपरे ब्रुवते एतस्यामित्येतस्यामौदुम्बर्याम् अयमेव नित्यः सञ्चर इति ॥ ११ ॥

एतस्यां वेलायाꣳसमुपह्वयेरन्* ॥ १२ ॥

एतस्यामिति काकाक्षिन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते एतस्यां वेलायामस्मिन् काले समुपह्वयेरन्, ननु एतस्यां वेलायामिति किमर्थमारभ्यते अथ समुपह्वयेरन्नित्यानन्तर्ये सिद्धे उच्यते, अन्यदप्यस्ति पूर्वेण प्रस्तोतारं प्रतिहर्तुः गमनं न तस्मिन् समुपह्वयेरन् धिष्ण्योपस्थानानन्तरं प्रवेशनकालएव समुपह्वयेरन् ॥ १२ ॥

सर्वे सत्रेषु* ॥ १३ ॥

यजमाना उपह्वयध्वमित्येवोपह्वानमिति सर्वे यजमानाः सत्रेषु समुपह्वयेरन् ॥ १३ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम् ।

मिथोऽन्यत्र* ॥ १४ ॥

सत्रादन्यत्र मिथः द्वौ द्वौ समुपह्वयेरन् ॥ १४ ॥

सर्वे यजमानम्* ॥ १५ ॥

सत्रादन्यत्र सर्वे त्रयोऽपि उद्गातारो यजमानमुपह्वयेरन् उद्गातार उपह्वयध्वमिति प्रार्थिताः सन्त उपहूत इत्यनुज्ञां कुर्युरित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वारबाहुसम्मार्जनप्रभृत्येतत् सर्वं कुर्युर्यदा धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन्* ॥ १६ ॥

ऋतस्य द्वारौ स्थ इत्येतस्मादारभ्य एतत् सर्वं कुर्युः यावत् यजमानसमुपह्वानमिति यस्मिन् काले धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन्, ननु एतत् सर्वमिति किमर्थं द्वारबाहुसम्मार्जनप्रभृतीति सिद्धे उच्यते, उक्तं यदा धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन्निति वक्ष्यति च अथ धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन्निति तस्मिन् प्रकरणे अनुपस्थानं प्राप्तिश्च इति तद्धिष्ण्योपस्थानानन्तरं कर्म अनुपस्थानेन प्राप्नोति सोऽयमाचार्यो नियमार्थमारभते एतत् सर्वं कुर्यादिति कथं अनुपस्थानेऽपि स्यादिति ॥ १६ ॥

याजमानब्रह्मत्वे चेदुद्गाता कुर्यादाग्नीध्रीयमुपस्थाय पूर्वेण परिक्रामेत्* ॥ १७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यजमानस्य कर्म याजमानं ब्रह्मणः कर्म ब्रह्मत्वं ते याजमानब्रह्मत्वे यद्युद्गाता मूत्रेण कुर्यात् तदाग्नीध्रीयमुपस्थाय तस्य पूर्वेण गच्छेत् किं विषयं पुनरिदं कर्मोद्गातुः उच्यते आपत्कल्पे ॥ १७ ॥

सादसानुपस्थाय तत एवेक्षमाणः पात्नीशालान्* ॥ १८ ॥

सादसान् धिष्ण्यानुपस्थाय सदसि भवाः सादसाः तानुपस्थाय तस्मिन्नेव देशेऽवस्थित ईक्षमाणः पात्नीशालान् धिष्ण्यानुपतिष्ठेत् पत्नीशालायां भवाः पात्नीशालाः ॥ १८ ॥

इतरथेतरौ* ॥ १९ ॥

इतरथा इतरौ अष्टौ पूर्वोक्तेन विधिना धिष्ण्यान् उपतिष्ठेयाताम् ॥ १९ ॥

इति द्वितीयस्य तृतीया कण्डिका।

अथ चतुर्थी कण्डिका।

ऋतस्य द्वारौ स्थ इति पूर्वौ द्वारबाहू संमृज्य दक्षिणस्य पुरस्तादुदङ्मुख उपविशेदिति धानञ्जप्यः† ॥ १ ॥

---

* आम्नायकोऽप्येवम्।

† आम्नायके विशेदिति।

सादसान् पात्नीशालांश्च धिष्ण्यानुपस्थाय अनन्तरसूतस्य द्वारौ स्थ इत्यनेन यजुषा पूर्वो द्वारबाहू सदसः संमृज्य दक्षिणस्य द्वारबाहोः पूर्वे प्रदेशे उदङ्मुख उपविशेदित्येवं धानञ्जय्यः आचार्य आह ॥ १ ॥

पश्चात् प्रत्यङ्मुख इति शाण्डिल्यः* ॥ २ ॥

पश्चिमे प्रदेशे दक्षिणस्य द्वारबाहोः प्रत्यङ्मुख उपविशेदित्येवं शाण्डिल्य आचार्य आह ॥ २ ॥

उक्ते प्रवेशनोपवेशने ॥ ३ ॥

प्रवेशनोपवेशनार्थीये यजुषी पूर्वमेवोक्ते मा मा सन्ताप्त नमः सखिभ्य इति च ॥ ३ ॥

ऋत्विक्पथेन गत्वा समस्तोपस्थानप्रभृति समानम्† ॥ ४ ॥

याजमानमुक्तं साम्प्रतं ब्रह्मत्वं विवक्षितं तदुच्यते, ऋत्विक्पथेन गत्वा समस्तोपस्थानादारभ्य सर्वान् समन्वीक्षमाणाः पातमेत्येतस्मात् सर्वं समानम् ॥ ४ ॥

दक्षिणार्द्धे तु सदसः पूर्वमुपवेशनं प्रस्तोतुः प्रत्युपवेशनं

---

* द्राह्यायणे विशेषोऽस्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

ब्रह्मोपवेशनेन निरस्तः परावसुरिति दक्षिणातृणं निरस्येदा-वसोः सदने सीदामीत्युपविशेत्* ॥ ५ ॥

अयन्तु विशेषः प्रागेवाग्नीध्रादुपवेशनात् दक्षिणे प्रदेशे सदस उप-वेशनं प्रस्तोतुरुपवेशनं प्रति तच्च ब्रह्मोपवेशनेन, ननु किमिदं ब्रह्मोप-वेशनेनेति यदा वक्ष्यत्येवोपवेशनम् उच्यते, वक्ष्यत्ययं ब्राह्मणः प्रकरणे प्रतिपत्तौ धिष्ण्यानुपस्थायोक्तं सदस्युपवेशनमिति निरस्तः परावसु-रित्यनेन यजुषा दक्षिणातृणन्निरस्येत् आवसोः सदने सीदामीत्य-नेन उपविशेत् ॥ ५ ॥

भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष इत्युक्त्वौदुम्बरीं गत्वो-पविशेत्† ॥ ६ ॥

उपविशानन्तरम् एतद्यजुर्जपेत् अनन्तरमौदुम्बरीं गत्वा पूर्वो-क्तेन यजुषोपविशेत् ॥ ६ ॥

अनूपविशेतामितरौ† ॥ ७ ॥

तमुपविष्टमनन्तरं प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारावुपविशेतां पूर्वोक्तेनैव यजुषा ॥ ७ ॥

---

* शाण्डिल्यमतेनैतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम्।

† शाण्डिल्यमतेऽप्येवम्।

एतेनानुपूर्वेण सर्वं यथासनञ्चिकीर्षेत्* ॥ ८ ॥

यदि याजमानब्रह्मत्वे उद्गाता कुर्यात् तदा याजमानं ब्रह्मत्वमौद्गात्रमित्यनेनानुपूर्वेण सर्वं यथासनं उपवेशनादि कुर्यात् ॥ ८ ॥

ग्लायेच्चेदध्वैदम्बर्यैव* ॥ ९ ॥

यदि ग्लायेदौदुम्बर्यामेवासीनः सर्वं कुर्यात् ग्लानिरशक्तिः ॥ ९ ॥

सदस्य एवमेव धिष्ण्यानुपतिष्ठन् ब्रह्माणमनुप्रविशेद् ब्राह्मणाच्छंसिनं वा† ॥ १० ॥

सदस्य एवमेव यदिदमुद्गातॄणां धिष्ण्योपस्थानमुक्तमनेनैव प्रकारेण कुर्वन् ब्रह्माणमनुप्रविशेत् ॥ १० ॥

तेनास्य समुपहवः स्याद्भक्षस्य समानः† ॥ ११ ॥

यदि ब्रह्मणा यदि वा ब्राह्मणाच्छंसिना यस्यानुप्रविष्टः तेन सह सदस्यस्य समुपहवः स्यात् न केवलं समुपहवो भक्षस्य तेनैव तुल्यः स्यात् ॥ ११ ॥

बीभत्सेयाताञ्चेत्रानाचमसौ स्याताम्* ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यदि बीभत्सेयातां नाना चमसौ स्यातां बीभत्सा नाम घृणा स्यातामिति एतावेव चमसौ नाना स्याताम् अन्येषां तु सत्यामपि बीभत्सायां नैव नाना चमसः स्यात् ॥ १२ ॥

सर्पत्सु न प्रत्यं सदः कुर्यात्* ॥ १३ ॥

सवनसंस्थासु सर्पणेषु सर्पत्सु ऋत्विग्यजमानेषु न सदस्यः प्रत्यं सदः कुर्यात् ॥ १३ ॥

तस्य दधिभक्षान्तं कर्म* ॥ १४ ॥

तस्य सदस्यस्य दधिभक्षान्तं कर्म भवति नोर्द्ध्वम् ॥ १४ ॥

स निवर्त्तेत सत्रेषु* ॥ १५ ॥

स दधिभक्षतो निवर्त्तेत सत्रेषु सदस्यस्य कथं पुनरेतद्गम्यते यथा दधिभक्षतो निवर्त्तेते सदस्यस्य न सदस्य एवेति उच्यते सदस्यो हि सत्रोत्पादक एव आवर्त्तवाः सदस्या इति, ननूक्तमग्निष्टोमान्तमहःसत्रेष्विति सत्रेषु दधिभक्षप्राप्तिरेव नास्ति अग्निष्टोमान्तत्वादह्नाम् अत्रोच्यते, सविधिरह्नाद्गुणामुक्तो न सदस्यस्य सदस्यस्य हि अविशेषेणोक्तं दधिभक्षान्तं कर्म एकाहादीनसत्रेषु सोऽविशेषवचनप्राप्तो दधिभक्षः सत्रेषु विशेषवचनेन स निवर्त्तेत सत्रेष्विति ॥ १५ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

विसंस्थिते सवने पूर्वया द्वारान्तरेण होतुर्धिष्ण्यं मैत्रावरुणस्य च सञ्चरः* ॥ १६ ॥

विसंस्थिते असमाप्ते सवने अन्तरेण होतुर्धिष्ण्यस्य मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य गत्वा पूर्वया द्वारा सदोनिष्क्रमणकर्माङ्गमेव सञ्चरः ॥१६॥

तद्ययेतं तद्ययेतं* ॥ १७ ॥

तद्यथा गतं एवं सदसि सञ्चरः सिद्धो भवति गान्धर्वयोजनमपि यत्र सञ्चरारम्भे ॥ १६ ॥

इति द्वितीयस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

चमसं प्रतिगृह्य प्रस्तोता दक्षिणोऽराकाधाय दक्षिणेन पाणिनापिधायासीत* ॥ १ ॥

भिक्षोपचारानुक्रम् अनन्तरं चमसमुखेनोपाचमयानाहरन्ति तत्र उच्यते, चमसं प्रतिगृह्णाति चमसमासन्निति चमसः तद्भक्षणीय-

---

* मूलावशेषोऽप्येवम् ।

मात्रं प्रतिप्रस्थम् हविष जरासाधाय हविषेण प्राविज्ञापिधायावीत
अपिधानमाच्छादनम् ॥ १ ॥

उपह्वयमानायामिडायामनूप धारयेदनुपह्नम्* ॥ २ ॥

उपह्वयमानायामिडायाममवं इडाह्वानसमीपे धारयेदनुप-
ह्नम् अधृत्वन्। एष उपह्वानधर्मः प्रामृपाद्यमानात् अग्निर्भ
ह्याद ॥ २ ॥

वषट्कर्तुरनुभक्ष सर्वेच भक्षयेयुर्मिथ उपह्य† ॥ ३ ॥

वषट्कर्त्तरि भक्षितेऽस्मिंश्चमसे ततो भक्षयेयुः स्वं चमसं मिथः
अन्योन्यमुपह्य, ननु वषट्कर्त्ता चमसं भक्षितं ततोऽनुभक्षयेदिति
तद्युक्तं कुतः अन्विति कालापेक्षा न भक्षप्राप्तिः मिथ उपह्य
इत्येतस्माच यस्य भक्षप्राप्तिः स एवोपह्वं याचनीयः अनुज्ञार्थत्वात्
उपह्वानस्य सर्वग्रहणाच्च केवलं सवनमुखीयानां सर्वेषाच्चमसानां
एष भक्षधर्मः ॥ ३ ॥

उद्गाता प्रथमः† ॥ ४ ॥

चमसं भक्षयेत् असौ चमसः प्रस्तोत्रा प्रथमं प्रतिपन्नः अतोऽस्यैवा-

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

† आश्वलायने इदविषये विशेषोऽस्ति।

वत्सरं भक्षणं प्राप्नोति अतः आश्वलायना प्रथम इति कथं भक्षये-
दित्युच्यते ॥ ४ ॥

दक्षिणमनु बाहुं दण्डं कृत्वा श्येन इत्यवेक्ष्येन्दविति हिर-
ण्यं भक्षयेद् यथासवनं छन्दांस्यादिशन्* ॥ ५ ॥

दक्षिणं बाहुमनु चमसस्य दण्डं कृत्वा श्येन इत्यनेन यजुषा
अवेक्ष्य सोमम् इन्दवित्यनेन हिरिभक्षयेद्रूपं क्रियाभ्यासे भक्षमन्त्रः
यद्यस्मिन्सवने छन्दो यथासवनं गायत्रछन्दस इति प्रातःसवने त्रिष्टुप्-
छन्दस इति माध्यन्दिने जगतीछन्दस इति तृतीयसवने एवमादि-
शन् ॥ ५ ॥

ऊर्द्ध इति मुख्यान् प्राणानभिमृशेत सोमराजन्नीति हृदयं
सोमगोभिरिति नाभिम्[¶] ॥ ६ ॥

ऊर्द्ध इत्यनेन यजुषा मुख्यान् प्राणानभिमृशेत मुखे भवा-
मुख्याः प्राणा इन्द्रियाणि, सोमराजन्नीत्यनेन यजुषा हृदयं सोम-
गोभिरित्यनेन नाभिम् अभिमृशेतेति वर्त्तते ॥ ६ ॥

एवमितरौ कुर्याताम्[†] ॥ ७ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

¶ आश्वलायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

† आश्वलायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

एवमेव इतरौ प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारौ कुर्यातां ॥ ७ ॥

प्रतिहर्त्ता पश्चात्* ॥ ८ ॥

अथ तयोः कः क्रम इत्युच्यते, प्रतिहर्त्ता पश्चात् ॥ ८ ॥

तं स आप्याययेदभिमृश्याप्यायस्वेति¶ ॥ ९ ॥

तं चमसं स प्रतिहर्त्ता आप्याययेत् अभिमृश्य आप्यायस्वेत्यनेन मन्त्रेण अयातयामार्थम् अथ सग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, वक्ष्यति सुब्रह्मण्यचतुर्था उद्गातृचमसं भक्षयेयुः षट् चान्य इति तैरपि भक्षिते स एवाप्याययेत् प्रतिहर्त्ता ॥ ९ ॥

सर्वे वैतया गायत्र्या¶ ॥ १० ॥

सर्वे वा आप्याययेयुः आप्यायस्वेत्येतया गायत्र्या अथैतया गायत्र्येति किमर्थमिति चेत् उच्यते, संव्यवहारार्थं वक्ष्यति गायत्रीं द्विर्ब्रूयुरिति गायत्र्येवानुसवनमाप्यायनमिति च ॥ १० ॥

तां तृतीयसवने द्विर्ब्रूयुः सन्ते पयांसीति माध्यन्दिने† ॥११॥

---

* आम्नायकेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

¶ आम्नायकेन द्वाभ्यामेकसूत्रं कृतम्।

† आम्नायकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

तां गायत्रीं तृतीयसवने सोमाप्यायने विगृह्णीयुः यन्मे पर्वाणीत्ये-तयर्चा माध्यन्दिने आप्यायनं छन्दःसम्पदर्थम् ॥ ११ ॥

गायत्र्यैवानुसवनमाप्यायनमिति शाण्डिल्यः* ॥ १२ ॥

गायत्र्यैवाप्यायस्वेत्येतया सहर्चानुक्रमया अनुसवनमाप्यायनमिति शाण्डिल्य आह ॥ १२ ॥

द्वितीयाः सवनेषु नाराशंस्याः पूर्वयोश्च तृतीयेॱ ॥ १३ ॥

द्वितीयाश्चमसाः सवनेषु त्रिष्वपि नाराशंससंज्ञाः पूर्वयोः सवनयोः प्रथमद्वितीययोस्तृतीयो च ॥ १३ ॥

तेषामनवेक्ष्य भक्षणमवमैरिति प्रातःसवन ऊर्वैरिति माध्यन्दिने काव्यैरिति तृतीयसवनेॱ ॥ १४ ॥

तेषां नाराशंसानामनवेक्ष्य भक्षणं यदेतच्चेन दृष्टावेक्षणं एतत्तेषां न स्यात् अवमैरित्येतद्वारिभिर्विहितैरनुसवनं भक्षयेयुर्यथाक्रमम् ॥१४॥

पितृभिरिति सर्वत्रानुषजेत्† ॥१५॥

---

* आम्नायसे विशेषोऽस्ति ।

ॱ आम्नायसेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आम्नायसोऽप्येवम् ।

पितृभिर्भक्षितस्येत्येतदादि सर्वत्रानुसंहरेत् सर्वेषु सवनेषु सर्वत्र च अन्येष्वपि मन्त्रेषु पितृशब्दमनुसंहरेत् अवमैश्च पितृभिरित्येतदादि ॥ १५ ॥

प्रत्यभिमर्शने यथाकामी* ॥ १६ ॥

यदेतद्वृष्ट इति सुत्यात् प्राणानभिमृशतीत्येतदादि प्रत्यभिमर्शनम् एतत् गाराश्वे कुर्यान्न वा अपरे वर्णयन्ति पितृभिरिति सर्वत्रानुसंहरेत् इत्यस्य पितृशब्दस्यानुसंहरेत् प्रत्यभिमर्शने यथाकामी इन्द्रशब्दस्य स्थाने पितृशब्दं वा कुर्यात् यथाजातमेवाभिमर्शनं कुर्यात् सर्वप्राप्तिपरत्वार्थत्वादिन्द्रस्य ॥ १६ ॥

प्रथमद्वितीयौ पूर्वयोः सवनयोराप्याययेत् प्रथमं तृतीयसवने† ॥ १७ ॥

प्रथमद्वितीयौ चमसौ पूर्वयोः सवनयोः प्रातःसवनमाध्यन्दिनयोः आप्याययेत् प्रथमञ्चमसं तृतीयसवने आप्याययेत् ॥ १७ ॥

आवर्त्तिषु तृप्ते प्रतिगृह्य प्रस्तोता प्रयच्छेद्यथा प्रस्तरम्* ॥१८॥

आवर्त्तिस्तोत्रेषु तृप्ते प्रतिगृह्य प्रस्तोतोद्गात्रे प्रयच्छेत् यथा

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

प्रस्तरं येन प्रकारेण प्रस्तरदानं ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरिति प्रस्तोतृ-ग्रहणं किमर्थमिति चेत् यथा प्रस्तरमित्यनेनैव सिद्धे यदा प्रस्त-रस्य प्रस्तोतैव सम्प्रदाता भवेोच्यते, यदाप्यन्यदुपाकरणद्रव्यं तथापि प्रस्तोतैव प्रयच्छेत् यथा वैरूपोपाकरणे व्यजनमरणी वैराजे महानाम्नीष्ववकामिश्रा आपः महाव्रते वाणः इत्येतदादि ॥ १८ ॥

अनाह्रियमाणयोर्न मन्त्रं जप्यात्* ॥ १९ ॥

अनाह्रियमाणयोस्तृणयोर्मन्त्रान्नोत्सृजेत् यदा तृणाभ्यामुप-करणम् ॥ १९ ॥

तथैव जङ्घामुपहत्य युञ्ज्यात् स्तोमन्दीक्षायै तपसो मनसो वाच इति नाना धानञ्जप्यो यत्रानन्तराणि चत्वारि † ॥२०॥

तथैव तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः यथैव प्रस्तरेण बहिष्पवमाने उक्तं जङ्घामुपहत्य युञ्ज्यात् स्तोमं दीक्षायै वर्णेनेत्येतदादिभिः नाना पृथ-गित्यर्थः यत्र यस्मिन्ननन्तराणि चत्वारि स्तोत्राणि एवं धानञ्जप्य आचार्य आह ॥ २० ॥

अन्तः सर्वेषां प्रजापतिस्त्वेति* ॥ २१ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यद्येतत् प्रजापतिस्त्वेति सर्वेषामनन्तरमाम्नातम् एतत् प्रत्येक-मनुषज्यते दीक्षार्थे वर्षेण प्रजापतिस्त्वा युनक्तु एवं सर्वेषु ॥ २१ ॥

उत्तरमुत्तरं लुप्येताऽल्पीयःसु* ॥ २२ ॥

अल्पीयःसु स्तोत्रेषु उत्तरमुत्तरं स्तोमयोजनं लुप्येत यथाग्निष्टोमे चीण्युत्तराणि लुप्तानि, अथ किमर्थमिदं सूत्रं आरभ्यते यदा निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायो भविष्यत्येव उच्यते, सन्नियोगशिष्टान्येतानि स्तोमयोजनानि यत्रानन्तराणि चत्वारीति तत्राकात्स्न्र्येन संशयः स्यात्, अथाल्पीयःसु किमर्थमिति चेत् उच्यते प्रकारदर्शनार्थं कथम् अन्यत्रापि बहुष्वल्पेषु लोपप्राप्तौ उत्तरमुत्तरं लुप्येत यथा वैराजेऽग्निमन्थने आह, अभ्यात्मं प्रजननं हत्वा त्रिःप्रदक्षिणमभिमन्त्र्य-द्रायचं छन्दोऽनु प्रजायस्व त्रैष्टुभं आगतमानुष्टुभं वैराजमिति गोतम इत्युक्त्वाह चतुर्भिरिति धानञ्जय्यस्त्रिभिरिति शाण्डिल्य इति तथा महाव्रतावहारोहणं छन्दोभिरुक्त्वाह वैराजपञ्चमैरिति गोतम-श्चतुर्भिरिति धानञ्जय्यस्त्रिभिरिति शाण्डिल्य इति अत्राप्युत्तरमुत्तरं लुप्येताल्पीयःस्विति ॥ २२ ॥

प्रथमेन वाजपेयसाम्नो युञ्ज्यात्* ॥ २३ ॥

प्रथमेन मन्त्रेण वाजपेयसाम्नः सोमं युञ्ज्यात् नेऽग्निसाम्नः

---

* आम्नायवर्ते विशेषोऽस्ति ।

प्रथमेन सोमयोजनं कृतम् इदानन्तर्याद्द्वितीयस्य प्राप्तिः तन्मा-भूदित्येतत आह प्रथमेनेति ॥ २३ ॥

तत्प्रभृतीनि रात्रौ* ॥ २४ ॥

प्रथमप्रभृतीनि रात्रौ सोमयोजनानि भवन्ति षोडशिमत्यति-रात्रे द्वितीयप्रभृतीनि रात्रौ प्राप्नुवन्ति तत्प्रतिषेधार्थमाह प्रथम-प्रभृतीनि रात्राविति ॥ २४ ॥

तथातिरिक्तस्तोत्रेषु* ॥ २५ ॥

तथैवातिरिक्तस्तोत्रेषु प्रथमप्रभृतीत्येव सन्धेरनन्तरत्वात्तत्रापि द्वितीयप्रभृतिप्राप्तौ तथेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

सर्वैरेकैकं यथाम्नायं शाण्डिल्यः* ॥ २६ ॥

सर्वैर्होत्रायै वर्षिनेत्येतदादिभिरेकैकस्मिन् स्तोत्रे यथाम्नातैः सोम-योजनं स्यात् यथापाठमित्यर्थः यथाम्नायग्रहणं विहृतैर्माभूदिति ॥२६॥

आवर्तिन्यायः सन्धौ* ॥ २७ ॥

आवर्तिस्तोत्रेषु यो न्यायः सोमयोजनादीनां स सन्धौ स्यात् कुतः संस्तवः पराक्त्वात्सन्धेः ॥ २७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

उपवसथ्येऽहनि न समामनेरन्* ॥ २८ ॥

उपवसथ्येऽहनि चतुर्दश्यां समाम्नानं न कुर्युः क्व पुनः समाम्नानं प्राप्तमुपवसथ्येऽहनि निषिध्यत इति उच्यते, सोमगतस्य साम्नः पाठविध्ये भक्तिष्वाचार्याणां अनेकधा प्रतिपत्तिः तद्यथादावेकः कल्पोमाङ्गीक्रियते तदा सोमकाले भक्तीः प्रति अन्योऽन्येन विप्रतिपत्तिः स्यात् स चान्यायः तदेवं माभूदित्यत अहादेवोद्गातुः कल्पो य दृष्टः स सम्प्रतिपत्तव्यः अतोऽर्थं समाम्नानमादावेव कर्त्तव्यं स्यात् तस्योपवसथ्येऽहनि प्रतिषेधः ॥ २८ ॥

इति द्वितीयस्य पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद् यज्ञियस्य वृक्षस्य खदिरस्य दीर्घसत्त्रेष्वेके प्रादेशमात्रीः कुशाः पृष्ठास्त्वतः समामज्ञातोऽङ्गुष्ठपर्वपृथुमात्रीः प्रज्ञाताग्राः कारयित्वा गन्धैः प्रलिप्य

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

सर्पिषा सन्नेष्वेके वेष्टुतेन वसनेन परिवेष्ट्य क्षौमशाणकार्पासानां केनचिदुपर्यौदुम्बर्यां वासयेत्* ॥ १ ॥

कर्मस्वयमुक्तं उपवसथेऽहनि न समामनेरविति किन्तु प्रस्तोता तु कुशाः कारयेत् तुशब्दो विशेषणार्थः उपवसथएवाहनि प्रस्तोता कुशाः कारयेत्, कारयेदित्यन्यं कुशानां कर्त्तारं शायति, यज्ञियस्य वृक्षस्य यज्ञमर्हतीति यज्ञियः यज्ञियस्य वृक्षस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी खदिरस्य दीर्घसत्रेष्वेके एके आचार्या मन्यन्ते दीर्घसत्रेषु खादिर्यः कुशाः स्युरिति किं कारणं दारुप्राधान्यात् प्रादेशमात्रीः प्रादेशप्रमाणाः कारयेत् कुशपृष्ठालक्षणः आकृतिरुच्यते लक्षं प्रति कुशपृष्ठाः स्युः समा मध्यतः मध्यं प्रति समाः स्युः अङ्गुष्ठपर्वपृथुमात्रीः पृथुलेनाङ्गुष्ठपर्वमात्राः स्युः प्रज्ञातायाः कारयित्वा प्रज्ञातानि अग्राणि यथा भवन्ति तथा कारयेत् ननु कारयित्वेति किमर्थं यदा प्रस्तोता तु कुशाः कारयेदिति प्रकृत एव करणे उच्यते प्रणाशे कुशानां भङ्गे वा पुनरन्याः कारयित्वा प्रयुञ्जीत नान्यत् प्रायश्चित्तमस्ति गन्धैः प्रलिप्य कुशाः सर्पिषा सन्नेष्वेके एके आचार्याः सन्नेषु सर्पिषा प्रलेपं मन्यन्ते वेष्टुतेन वसनेन परिवेष्ट्य विष्टतीषु योजितं वेष्टुतं तेन वाससा सर्वतो वेष्टयित्वा क्षौमशाणकार्पासानां केनचित् क्षुमायाः विकारः क्षौमं शणस्य विकारः शाणं कार्पासानां विकारः कार्पासम् एतेषां वाससामेकेन वेष्टयित्वा औदुम्बर्याः शाखायाः शालाया उपविष्टाद्वासयेत् ॥ १ ॥

---

* आम्नायवर्जमेतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम्, तत्र विशेषोऽप्यस्ति।

तां ए श्वोभूते कुशैर्दर्भाग्रैर्वेष्टयित्वैवंजातीयेनैव वसनेन प्रदक्षिणमूर्द्धदशेन परिवेष्ट्य स्पृष्टोऽनपश्रित उद्गायेत्* ॥ २ ॥

तामौदुम्बरीं स एव श्वोभूत इत्येवं ब्रुवते तस्मिन् भूते स्तोत्रकाले कुशैर्दर्भैर्वेष्टयित्वैवंजातीयेनैव वसनेन यज्जातीयं वैष्टुतं प्रदक्षिण-मूर्द्धदशेन परिवेष्ट्य प्रदक्षिणमिति नियमः क्रियते न प्रसव्यम् ऊर्द्ध-दशेन नाधोदशेन परिवेष्ट्य सर्वतो वेष्टयित्वा स्पृष्टः अनपश्रित उद्गा-येत् वक्ष्यति कारणं धिष्ण्योऽयं भवति न धिष्ण्यमाबाधयेदिति ॥ २ ॥

धृष्टमपश्रयेतेत्येके¶ ॥ ३ ॥

धृष्टं प्रगल्भं स्वल्पमित्यर्थः अपश्रयेत इत्येके तावता ह्यपश्रय-णार्था इयं भवतीभिः स एव तदूर्जिश्रित इति ॥ ३ ॥

स्तोष्यमाणानां मध्ये वैष्टुतं वसनं प्राक्समासं वोदक्स-मासं वा उपरिदशमास्तीर्य प्रस्तोता कुशा विदध्यात् प्रस्ता-वान्तेषु † ॥ ४ ॥

स्तोष्यमाणानामिति प्रत्युपस्थितं कालं ज्ञापयति स्तोष्यमाणानां

---

* आह्वायकेऽप्येवम्।

¶ आह्वायके विशेषोऽस्ति, अधिकोऽप्यस्ति ।

† आह्वायकेऽधिकमस्ति ।

स्तोमकर्त्तृणां मध्ये विष्टुतिप्रयोजनं वसनं द्विगुणं कृत्वा प्राक्समासं वा देशान्तपार्श्वान्तयोः संश्लेषः समासः तं समासं प्राङ्मुखम् उदङ्मुखं वा कृत्वा उपरिष्टात्समास्तीर्य्य प्रस्तोता कुशानां विन्यासं कुर्य्यात् प्रस्तावान्तेषु ॥ ४ ॥

आद्येऽनेकप्रस्तावेषु* ॥ ५ ॥

अनेकप्रस्तावेषु सामसु महादिवाकीर्त्त्यवैलान्दमहानाम्न्यादिषु सामसु आद्ये प्रस्तावे कुशाः प्रास्तापयेत् ॥ ५ ॥

उदगग्रं प्रथमं विष्टावं प्राक्संस्थं प्रत्यग्वा* ॥ ६ ॥

उदगग्राभिः कुशाभिः प्रथमं विष्टावं विदध्यात् प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा ॥ ६ ॥

तं पश्चिमेन मध्यदेशेनोदक्संस्थं प्रागग्रं प्रत्यग्वा* ॥७॥

तस्य प्रथमस्य विष्टावस्य पश्चिमे प्रदेशे द्वितीयं विष्टावं विदध्यात् उदक्संस्थं प्रागग्रं प्रत्यगग्रं वा ॥ ७ ॥

तं पश्चिमेनोदगग्रं प्रत्यक्संस्थमेवं विधाः पर्य्याया उत्तरोत्तराः † ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

तस्य द्वितीयस्य विष्टावस्य पश्चिमे प्रदेशे तृतीयं विष्टावं विदध्यात् एवमेकः पर्यायो भवति तस्य प्रथमस्य पर्यायस्य उत्तरे प्रदेशे द्वितीयः तस्याप्युत्तरे तृतीयः, ननु किमिदं बहुवचनम् एवं विधाः पर्याया उत्तरोत्तरा इति यावत् यावता उक्त एकः पर्यायः अन्यौ द्वौ विधेयौ उच्यते, बहुवचनं चतुष्टोमार्थं वक्ष्यति चतुष्टोमयोश्चतुष्पर्याया इति अन्यौ च पञ्चदशादिषु स्तोमेषु नानापर्यायविष्टावाः स्युः ॥ ८ ॥

पर्यायविष्टावान्सन्दध्यात्* ॥ ९ ॥

पर्यायांश्च विष्टावांश्च सन्दध्यात् संहतान् कुर्यात् संलग्नान् कुर्यात् ॥ ९ ॥

पर्यायादिषु हिंकारेण स्तुवीरन् † ॥ १० ॥

पर्यायस्यादौ हिंकृत्य स्तुवीरन् ननु तत् किमिदमारभ्यते यदा प्रतिपर्यायं हिंकार आम्नात एव ब्राह्मणेन तिसृभ्यो हिंकरोतीत्येवमादि, उच्यते कृतपर्यायेषु स्तोमेषु तदाम्नातम् अकृतपर्यायेषु चतुष्पर्यायादिषु च संशयः स्यादयेवमारभ्येत ॥ १० ॥

उत्तमां प्रस्तुत्यैवेति प्रशंसितारमीक्षेत* ॥ ११ ॥

स्तोत्रस्य उत्तमां स्तोत्रीयां प्रस्तुत्य प्रस्तावं कृत्वा प्रस्तोता एवेति

---

* शाखान्तरे विशेषोऽस्ति।

† शाखान्तरेऽप्येवम्।

ब्रुवन् प्रशंसितारमीक्षते कालप्रज्ञापनार्थं होतॄणाम् उत्तमं प्रतिहारं प्रत्याह्वयन्तीति श्रुतेः तत्प्रज्ञापनार्थं तद्यथैवोत्तरमेवेति ॥ ११ ॥

स्तुतस्य स्तुतमसीति यजमानवाचनम्* ॥ १२ ॥

स्तुतस्य स्तुतमसीत्येतद् यजुः यजमानवाचनमावर्त्तिस्तोत्रेषु ॥१२॥

सवनसंस्थासु प्रशास्त्रोक्तो यथेतमपरया द्वारा निष्क्रम्य पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बहिर्वेदि मूत्रं कुर्युः* ॥ १३ ॥

सवनसंस्थासु सवनसमाप्तिष्वित्यर्थः प्रशास्त्रा सर्पतेत्युक्ताः यथेतं यथागतं दक्षिणेनौदुम्बर्यां गत्वा अपरया द्वारा निष्क्रम्य पश्चिमया पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बहिर्वेदि मूत्रं कुर्युः वेदेर्बहिः मूत्रं कुर्युः यदि मूत्रिताः स्युः न नियमः अवधिरुपदिश्यते मूत्रोच्चारयोः अथ किमर्थं बहिर्वेदीति कुतः संशयः यथान्तर्वेदिमूत्रोच्चारयोः क्रिया स्यादिति उच्यते, बहिर्वेदिग्रहणं देशप्रकर्षार्थं न वेदेः समीपदेशे प्रदृष्टे स्यादिति अथ बहुवचनं किमर्थं सवनसंस्थास्विति यदा प्रातः-सवनमाध्यन्दिनयोरेव सवनयोः सर्पणं भवति तृतीयसवनसमाप्तौ निः-सर्पणं तत् किमिदं बहुवचनमिति उच्यते, एतदर्थं बहुवचनं क्रियते सवनसमाप्तौ संस्थासु चेति कथं संस्थासमाप्तौ च सर्पणं स्यादिति यथा अतिरात्रे अग्निष्टोमान्ते सर्पणम् उक्थ्येषु तच्छस्त्रेषु च समाप्तेषु सर्पणं स्यात् षोडशिनि स्तुते अनुशस्ते सर्पणम् अप्तोर्याम्प्यप्येवमेव ॥१३॥

---

* आप्तोर्यामोऽप्येवम् ।

वाचं यच्छेयुर्यावदुदक्याः स्युः* ॥ १४ ॥

उदकमर्हतीत्युदक्याः यावदुक्तशौचाः स्युस्तावद्वाग्यमनं कुर्युः आ उपस्पर्शनात् ॥ १४ ॥

एतन्मृगतीर्थम्* ॥ १५ ॥

यदेतदुक्तं पश्चिमेनाग्नीध्रीयमिति एतस्य संज्ञेयं मृगतीर्थमिति मार्गतामेतत्तीर्थं यद्यर्थिनो भवन्ति निर्गमने अन्ये ब्रुवते मृगतीर्थमिति उक्तम् आग्राम्यान् पशून् लभन्ते आरण्यान् सृजन्तीति तदारण्यानां पशूनामनेनोत्सर्जनमिति ॥ १५ ॥

तेन न भूयः शम्यापरासाद्गच्छेयुः* ॥ १६ ॥

तेन मृगतीर्थेन निष्क्रम्य शम्यापरासात्परतो न गच्छेयुः ॥ १६ ॥

यो भूयो जिगमिषेदाग्नानेन स गच्छेत्* ॥ १७ ॥

शम्यापरासात् परतो यः प्रकृष्टतरं देशं गन्तुमिच्छेत् आग्नानेन तीर्थेन निष्क्रम्य स गच्छेत् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयस्य षष्ठी कण्डिका।

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

अथ सप्तमी कण्डिका।

अथ धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् समस्तेनोत्तरयोः सवनयोरिति गौतम शाण्डिल्यायनौ* ॥ १ ॥

उक्तं सवनसंस्थासु प्रस्तोत्रोक्ता यथेतमपरया द्वारा निष्क्रम्य पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बहिर्वेदि मूत्रं कुर्युरिति तद्यदि तावन्निष्क्रमणानन्तरं मूत्रोच्चारे कुर्वन्ति ततः कृतशौचा आचान्तोदकाः यदिदमादेक्ष्यते तत् कुर्युः अथ मूत्रोच्चारे नैव कुर्युः तदा यथोक्तेन विधिना निष्क्रम्यायानन्तरं धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् समस्तेन उक्तं तत्रैव तिष्ठन्तः सर्वान् मन्त्रोच्चमाणाः पातमेति एतत् समस्तोपस्थानम् अनेनोत्तरयोः सवनयोरुपतिष्ठेरन् एवं गौतम शाण्डिल्यायनावाचार्यावाहतुः ॥ १ ॥

सर्वेणेति धानञ्जय्यः† ॥ २ ॥

आहवनीयोपस्थानादारभ्य प्रत्येकं सर्वेण धिष्ण्युपस्थानविधिना उपतिष्ठेरन्निति धानञ्जय्य आचार्य आह ॥ २ ॥

अनुपस्थानं शाण्डिल्यः† ॥ ३ ॥

न उपस्थानमनुपस्थानं एतस्मिन्नेव काले शाण्डिल्य आचार्योऽनुपस्थानं मन्यते ॥ ३ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्।

एवमेव निष्क्रम्य पृथक् स्तोत्रेभ्यः समस्तेनोपतिष्ठेरन्यान्यूर्द्ध्वमुक्थेभ्यः* ॥ ४ ॥

एवमेव निष्क्रम्य यथायवनसंस्थास्तु इत्युक्तम् पृथक् स्तोत्रेभ्यः पृथक्स्थानेत्यर्थः तदर्थं समस्तेनोपतिष्ठेरन् यान्यूर्द्ध्वमुक्थेभ्यः कतमानि पुनस्तानि पृथक्स्तोत्राणि यदर्थमिदमुच्यते यथा षोडश्यर्थे वाजपेयसामार्थे चोक्तमेवं सर्पणं संस्थास्विति वक्ष्यति च पर्यायेभ्यस्तु रात्रेरिति उच्यते, यथा षोडश्यर्थे तथातिरिक्तस्तोत्रेषु च स्तोत्राय स्तोत्राय सन्ध्यर्थे सर्पणं स्यादिति ॥ ४ ॥

पर्यायेभ्यस्तु रात्रेः* ॥ ५ ॥

रात्रौ तु पर्यायादौ सर्पणं स्यादिति न पृथक् स्तोत्रेभ्यः एतदर्थं तुशब्दः ॥ ५ ॥

यथासनमुपविश्य प्रस्तोता हविर्द्धानं गच्छेन्मध्यन्दिने* ॥ ६ ॥

धिष्ण्योपस्थानानन्तरं द्वारबाहुसंमार्जनप्रभृति सर्वं कृत्वा यदस्य समासनं तस्मिन् यथुपोपविश्य प्रस्तोता हविर्द्धानं गच्छेन्माध्यन्दिने कर्मार्थमुक्तम् एतत् सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोरिति ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

ऊत आदित्यग्रहे प्रतिहर्त्ताभर्वे* ॥ ७ ॥

ऊते आदित्यग्रहे प्रतिहर्त्ता हविर्द्धानं गच्छेत् आर्भवे कर्मार्थम् ॥७॥

उभयत्र सर्वे सत्रेषु* ॥ ८ ॥

उभयोः पवमानयोरुत्तरयोः हविर्द्धानं गच्छेयुः सत्रेषु सर्वउद्गातारो यजमानत्वात् ॥ ८ ॥

पवमानयोरुत्तरयोर्धिष्ण्यविहरणे मार्ज्जालीयं हरन्तः पश्चिमेन यजमानं हृत्वा तेनैव प्रतिहरेयुः* ॥ ९ ॥

पवमानयोरुत्तरयोर्माध्यन्दिनार्भवयोर्धिष्ण्येष्वग्निविहारे मार्जालीयमग्निं हरन्तः पश्चिमेन यजमानस्य हृत्वा तेनैव पुनर्नयेयुः अव्यवायार्थम् उद्गातृणामनेन कर्मणा कः सम्बन्ध इति चेत् उच्यते उक्तं याजमानत्वे चेदुद्गाता कुर्यादिति तत्र सम्बन्धः ॥ ९ ॥

मध्यन्दिनेन स्तुत्वा सत्रेषु दधिघर्मस्य भक्षयेयुः समुपहूय दधिक्राव्ण इति* ॥ १० ॥

माध्यन्दिनेन पवमानेन स्तुत्वा सत्रेषु दधिघर्मस्य एकदेशं भक्षयेयुः सर्वे समुपहूय न मिथः दधिक्राव्ण इत्येतयर्चा ॥ १० ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तस्या उत्तमं पदं दशमेऽहन्यभ्यस्येयुः* ॥ ११ ॥

तस्या ऋचः दशमेऽहनि माचिके उत्तमं पदं अभ्यस्येयुः पुनर्ब्रूयुः अनुष्टुप्पारोचार्थम् अथ तस्या इति किमर्थं प्रकृतैव सा उच्यते दशमेऽहनि तार्त्तीयसवनिके दधिभचे तस्या ऋचः उत्तमाभ्यासः स्यात् हेतुसमत्वात् तस्माद्भदिति ॥ ११ ॥

पूर्वेण पत्नीशालामन्तरेणाग्नीध्रीयं सदश्च दक्षिणा नयेयुस्तीर्थेन* ॥ १२ ॥

पूर्वेण पत्नीशालां गमयित्वा आग्नीध्रीयसदसोरन्तरेण दक्षिणा नयेयुः आप्रानेन तीर्थेन ॥ १२ ॥

सर्वासान्देवस्य त्वेति पुरस्ताज्जपः* ॥ १३ ॥

सर्वासां दक्षिणानां देवस्य त्वेत्येतदादि मन्त्रः पुरस्ताज्जपः स्यात् ननु सर्वासामिति किमर्थं दक्षिणानामिति बहुवचनात् सिद्धेः उच्यते, उक्तं पूर्वेण पत्नीशालामन्तरेणाग्नीध्रीयं सदश्च दक्षिणा नयेयुस्तीर्थेनेति, अनुच्यमाने एतस्मिन्ननेन दक्षिणापथेन नयनं यासां तासामेवैष पुरस्तात् स्यात् नान्यासामिति तस्माद्भदित्यत आरभ्यते सर्वासामिति कथं यास्तु न नीयन्ते सर्वासामेव पुरस्ताज्जपः स्यादिति

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

यथा निमित्तं धान्यपक्षम् उदीचीमुद्राचे मुख्येभ्यो ग्रामवरान्दर-तोत्येतदादि ॥ १३ ॥

वरुणस्त्वेति यथादेवतं प्रतिगृह्णीयात्* ॥ १४ ॥

वरुणस्त्वेत्येतदादि यजुर्जपित्वा यथादेवतं प्रतिगृह्णीयात् यथा दक्षिणाया देवतां नाम्नोद्दिश्य यथा वरुणायाश्वमिति ॥ १४ ॥

यथाजाति मृगान्* ॥ १५ ॥

प्रतिगृह्णीयादिति वर्त्तते या यस्य जातिस्तामादिश्य यथावयवे मृगमिति ॥ १५ ॥

अप्राणश्च † ॥ १६ ॥

अप्राणञ्च यद्द्रव्यं यच्च यथाजाति प्रतिगृह्णीयात् न प्राणिति तदप्राणम् अनिन्द्रियमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुंवन्मिथुनान्यन्यत्राजाभ्यः* ॥ १७ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणे विशेषोऽस्ति ।

पुंवन्मिथुनानि प्रतीयात् यथा अश्वश्चाश्वी चाश्वौ पुरुषश्च पुरुषी च पुरुषौ अन्यथाजाभ्यः अजांस्तु मिथुनधर्मेण न प्रतिगृह्णीयात् नानादेवतात्वात् अन्यैवाजाया देवता अन्यैवाजस्य अग्नयेऽजम् अग्नीषोमाभ्यामजामिति ॥ १७ ॥

तेन क इदमित्युपरिष्टाज्जपः* ॥ १८ ॥

सावित्रादेर्दक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रस्य तेनामृतत्वमश्रीय क इदं कस्मा अदादित्युपरिष्टाज्जपः ॥ १८ ॥

तत्रोहापादीनि त्वा देवि दक्षिणेऽद इति च यत् तत् स्यात् तेन दात्र इदमाविशैतत्त इति च भुञ्जतीति च भूयासिंऽसीरिति च† ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन् दक्षिणाप्रतिग्रहणे ऊहापादीनि ऊहमापद्यन्ते ऊहापादीनि ऊहितव्यं व्यक्तिवचनैः का व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकादिवचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि ननु अधिकृते मन्त्रे तत्रेति किमर्थम् उच्यते, ऊहनित्यतादर्शनार्थं तत्र तस्मिन् मन्त्रे सति ऊहमेतान्यापद्यन्ते त्वां देवि दक्षिणे अद इति च यत् तत् स्यात् तेन दात्रे

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

इदं आविश एतत्ते इति च भुञ्जतीति च भूयात् हिंसीरिति च ऊहो वक्ष्यते देवस्य त्वा देवस्य वां देवस्य वः, वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे, वरुणो वां नयतु देव्यौ दक्षिणे वरुणो वो नयतु देव्यो दक्षिणः वरुणायाश्वं वरुणायाश्वौ वरुणायाश्वान् वरुणायाश्वे वरुणायाश्वः, तेनामृतत्वमशीय ताभ्याममृतत्वमशीय तैरमृतत्वमशीय तयामृतत्वमशीय ताभ्याममृतत्वमशीय ताभिरमृतत्वमशीय, वयः-शब्दस्य भूयाच्छब्देन सह सामानाधिकरण्यं तच्चाप्ययं ऊहपदेषु न परिसंख्यातः तथाप्यूहयितव्यः भूयाच्छब्देन सामानाधिकरण्यात् वयोदात्रे भूयात् वयसी दात्रे भूयास्तां वयांसि दात्रे भूयासुः वयोदातृभ्यां भूयात् वयसी दातृभ्यां भूयास्तां वयांसि दातृभ्यां भूयासुः वयोदातृभ्यो भूयात् वयसी दातृभ्यो भूयास्तां वयांसि दातृभ्यो भूयासुः, क इदं कस्मा अदात् क इमे कस्मा अदात् क इमानि कस्मा अदात् क इमं कस्मा अदात् क इमौ कस्मा अदात् क इमान् कस्मा अदात् क इमां कस्मा अदात् क इमे कस्मा अदात् क इमाः कस्मा अदात्, समुद्रमाविशेत् समुद्रमाविशेतां समुद्रमाविशन् द्विवचनबहुवचनयोर्लङ् आदेशात् सूत्रविधानात्, कामैतत्ते कामैते ते कामैतानि ते कामैष ते कामैतौ ते कामैते ते कामैषा ते कामैते ते कामैतास्ते, कामाय भुञ्जती भुञ्जत्यौ भुञ्जत्यः मा मा हिंसीः मा मा हिंसिष्टम् मा मा हिंसिष्ट ॥ १८ ॥

अश्वरथश्चेद्दद्यात् पूर्वेणाग्नीध्रीयमवस्थाप्य पुरस्ताज्जपं जपित्वा दर्भमुष्टिनाश्वमुखानि संमृज्याद् द्वाभ्यां द्वाभ्यामश्व-

नामभ्यामेकैकस्याश्वोऽसीत्येतत्प्रभृतिभिरुदक्षऽस्थमिति धानञ्जय्यः* ॥ २० ॥

वयस्वरथं दद्याद् यजमानः तमश्वरथमुद्गाता आग्नीध्रीयस्य पूर्वप्रदेशे समीपे स्थापयित्वा पुरस्ताज्जपञ्जपित्वा पुरस्ताज्जप उक्तः देवस्य त्वेति दर्भमुष्टिनाश्वमुखानां संमार्जनं कुर्यात् द्वाभ्यां द्वाभ्यामश्व-नामभ्यां एकैकस्याश्वस्य अश्वोऽसीत्येतत्प्रभृतिभिरश्वनामभिः उद-क्संस्थत्वविशेषक्रमम् एवं धानञ्जय्य आचार्य आह ॥ २० ॥

धुर्यौ प्रथममित्यपरम् † ॥ २१ ॥

धुरि युक्तौ धुर्यौ अश्वौ तौ प्रथमं संस्कुर्यादित्यपरं विधानम् ॥२१॥

दक्षिणं पूर्वम् † ॥ २२ ॥

दक्षिणस्याम्धुरि योयुक्तस्तं पूर्वं संस्कुर्यात् पश्चादुत्तरमिति ॥२२॥

तथा प्रष्टी † ॥ २३ ॥

यथा धुर्यौ तेनैव क्रमेण प्रष्टी संस्कुर्यात् पार्श्ववर्त्तिनौ प्रष्टी ॥२३॥

सर्वाण्येकैकस्मिन् उदक्षऽस्थमिति शाण्डिल्यः † ॥२४॥

---

* शाट्यायनकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† शाट्यायनकोऽप्येवम्।

सर्वाण्यश्वनामानि अष्टावपि एकैकस्मिन्नश्वे प्रयुञ्जीत दक्षिणा-द्वारभ्यानन्तर्येण उदकसंस्थमिति शाण्डिल्य आचार्य आह ॥ २४ ॥

सर्वाण्येकस्मिꣳस्तूष्णीमितराणीत्यपरम्* ॥ २५ ॥

सर्वैरष्टाभिरश्वनामभिरेकमश्वं दक्षिणस्य मुख्यं संख्यात् तूष्णी-मितराणि संख्यात् उदकसंस्थमेव इत्यपरं विधानम् ॥ २५ ॥

एतान्येवाश्वास्वतरेष्वश्वतरीषु च यथार्थमूहेत्* ॥ २६ ॥

एतान्येवाश्वनामानि अश्वासु अश्वतरेषु च अश्वतरीषु च यथार्थ-मूहेत् यद्यश्वाभिर्युक्तः स्यात् अश्वतरैर्वा अश्वतरीभिर्वा तत्र तत्र यथासम्भवमूहेत् ऊह उच्यते अश्वासि अन्त्यासि मय्यसि हयासि वाजिन्यसि सप्त्यसि दृष्यसि अर्वत्यसि इति अश्वतरोऽसि शेषाश्ववत् अश्वतर्यसि शेषाश्वावत् ॥ २६ ॥

त्रिभिश्चेदर्द्धान्येकस्मिन्नर्द्धानि द्वयोर्द्वैधन्द्वयोः* ॥ २७ ॥

त्रिभिश्चेद्युक्तो भवति अर्द्धान्येकस्मिन् प्रयुञ्जीत अर्द्धानि द्वयोः द्वे द्वे नामनी पूर्वोक्तेनैव क्रमेण द्वैधन्द्वयोः यदि द्वाभ्यां युक्तो भवति तदा द्विधा नामानि विभज्य युञ्जीत पूर्वोक्तेनैव क्रमेण ॥ २७ ॥

इति द्वितीयस्य सप्तमी कण्डिका ।

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

आदित्यानामिति रथशिर आलभ्य जपेत्* ॥ १ ॥

आदित्यानामित्येतद्यजुः रथशिर आलभ्य जपेत् शिरःप्रष्टनी-रथकारेभ्यो ज्ञेया ॥ १ ॥

यद्रथ्यꣳ स्याद्दायोरिति चर्मण्यं प्रतिगृह्णीयात् † ॥ २ ॥

रथस्येदं रथ्यं यत्किञ्चिद्रथाङ्गं चर्मण्यं चर्मणा निर्वृत्तं चर्मण्यं तद्दायोष्ट्वेत्यनेन यजुषा प्रतिगृह्णीयात् ॥ २ ॥

नक्षत्राणामित्यस्थिमयम् † ॥ ३ ॥

यदस्थिमयं रथ्यं तन्नक्षत्राणामित्यनेन यजुषा प्रतिगृह्णीयात् ॥३॥

सूर्य्यस्येत्ययो लोहे † ॥ ४ ॥

सूर्यस्येत्यनेन यजुषा कार्ष्णायसं यत्स्यात् रथ्यं ताम्ररजतकांस्य-रीतिकादिभ्यो लोहेभ्यो निर्वृत्तं तत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ ४ ॥

हिरण्यञ्च † ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन चतुर्भिरेकसूत्रं कृतम् ।

अनेनैव मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् यद्द्रव्यं वक्ष्यति हिरण्यमिति जातरूपं प्रतिगृह्णीयादिति मन्त्राम्नानसामर्थ्यादेतस्मिन् क्रमेण द्रव्यदेवतोपदेशः अतः प्रतिग्रहविधिस्तु प्रकरणे एव वक्ष्यते साम्प्रतं रथगिर आलभ्यानन्तरम् ॥ ५ ॥

दक्षिणेन रथं गत्वा रथन्तरमसीति दक्षिणं चक्रमालभेत्* ॥ ६ ॥

दक्षिणेन रथस्य गत्वा रथन्तरमसीत्यनेन यजुषा दक्षिणं चक्रमालभेत् ॥ ६ ॥

वामदेव्यमसीत्यधिष्ठानम्* ॥ ७ ॥

वामदेव्यमसीत्यनेन यजुषा अधिष्ठानमालभेत् रथमारुह्य रथी यत् स्थानमधितिष्ठति तदधिष्ठानम् ॥ ७ ॥

बृहदसीत्युत्तरं चक्रम्* ॥ ८ ॥

बृहदसीत्यनेन यजुषोत्तरं चक्रमालभेत् ॥ ८ ॥

अङ्कान्यङ्कू इति चक्रे एव संमृज्यात्* ॥ ९ ॥

अङ्कान्यङ्कू इत्यनेन यजुषा चक्रयोः संमार्जनं कुर्यात् एवेति प्रवृत्तावधारणं क्रियते ॥ ९ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

वैश्वानर इति दक्षिणेन प्रादेनारोहेत्* ॥ १० ॥

वैश्वानर इत्यनेन यजुषा दक्षिणेन पादेन प्रथममारोहेत् ॥१०॥

आरुह्य जपेद्गिर्द्वैषत इति* ॥ ११ ॥

उभाभ्यामारुह्य गिर्द्वैषत इत्येतद् यजुर्जपेत् ॥ ११ ॥

कृशेति सव्यानभीशूनायच्छेत्* ॥ १२ ॥

कृशेत्यनेन यजुषा यौ रथस्य सव्ये पार्श्वेऽश्वौ तयोरश्मीनायच्छेत् आयतान् कुर्यात् रश्मीनिति बहुवचनमुभयतो रश्मयोभवन्त्य-श्वानाम् ॥ १२ ॥

दासेति दक्षिणानवगृह्णीयात्* ॥ १३ ॥

दासेत्यनेन यजुषा दक्षिणयोरश्वयोरश्मीनवगृह्णीयात् अव-ग्रहणमाचं नात्यन्तं गच्छेत् ॥ १३ ॥

अवरुह्य सकृदारुणमुक्त्वा यथा देवतमादिश्योपरिष्टा-ज्जपं जपेदिति गौतमः* ॥ १४ ॥

अवतीर्य्य रथात् सकृदारुणं यजुरुक्त्वा यथादेवतमादिश्य

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

उक्तं वायोरिति यमेवं प्रतिमन्त्रीयादित्येतदादि द्रव्याणामश्वानां रथस्य गौतम आचार्य्य आह* ॥ १४ ॥

संमार्जनप्रभृत्येतत् सर्वं कृत्वा विमुच्य नाना पुरस्ताज्जपोपरिष्टाज्जपौ वारुणमश्वेभ्यो रथाय चेति धानञ्जप्यः † ॥१५॥

संमार्जनप्रभृत्यवरोहणान्तं एतत् सर्वं कृत्वा विमुच्याश्वौ नाना एकैकस्मिन् द्रव्ये पुरस्ताज्जपोपरिष्टाज्जपौ भवेतां वारुणन्तु यजुः अश्वार्थमेव स्याद्रथार्थञ्चेति एवं धानञ्जप्य आचार्य आह ॥ १५ ॥

स्थायेश्चेद् यथासनं व तत् सर्वं जपेत् † ॥ १६ ॥

यद्येतत्कर्म नोत्सहेद्यथादेशं कर्तुं तदा चौदुम्बर्यामेवोपविष्ट एतत् सर्वं जपेत् ॥ १६ ॥

पृष्ठ्यञ्चेद्दद्यात् प्रागवारुणादश्वनामानि जपेत् † ॥ १७ ॥

---

* पुस्तकत्रयेऽप्यत्र पतितमनुमीयतेऽसंबद्धत्वात्, द्राह्यायणे तु "रथादवरुह्य वडवाश्वा नयतु देवि दक्षिणे इत्येकं वाक्यं मन्त्रं वडवयमनेनोहेन सकृदुक्त्वा यथादैवतमश्वांश्च रथञ्च आदेश्य तेनामृतत्वमसीयेत्युपरिष्टाज्जपमूहेन सकृद्ब्रूयात् तद् यथा वडवोवो नयतु देव्या दक्षिणाः वडवायास्मान् उत्तानायाङ्गिरसाय रथन्तरमम्तृतत्वमसीयेतीति" धन्विकृतटीकास्ति ।

†. द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

यदि पृष्ठ्यमन्वन्द्धयाद् यजमानः पृष्ठेन वहतीति पृष्ठ्यः, तदा पुरस्ताज्जपं जपित्वा प्राग्वारुणात् मन्त्रादयनामानि जपेत् ॥ १७ ॥

पुरस्ताज्जपाद्वा* ॥ १८ ॥

प्रागिति प्रकृतम् ॥ १८ ॥

तथादान्तेषु* ॥ १९ ॥

तथा अदान्तेष्वश्वेषु यथा पृष्ठ्यः तेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यद्द्रथ्यं स्यात्तेन तत् प्रतिगृह्णीयात्* ॥ २० ॥

रथमिव रथ्यं चर्मणादि यद्द्रव्यं रथेन तुल्यं तेन तत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ २० ॥

अनस्येति प्राग्वारुणादवेः* ॥ २१ ॥

अनस्यानपतिरित्येतद्यजुः प्राग्वारुणात् मन्त्रादवेः प्रतिग्रहे जपेत्, ननु तत् किमिदं प्राग्वारुणादिति यदा प्रागेव वारुणात् मन्त्रादयं मन्त्रः पठितः उच्यते विकल्पार्थं वक्ष्यति पुरस्ताज्जपादेति ॥ २१ ॥

पुरस्ताज्जपाद्वा* ॥ २२ ॥

---

* आश्वायबोध्येवम् ।

वारुणाद्वा प्राक् पुरस्तादपाद्वा जपेत् ॥ २२ ॥

ग्रास्त्वा कृतं निति वसनस्य* ॥ २३ ॥

ग्रास्त्वा कृतं नित्येतद्यजुः वाससः प्रतिग्रहे प्राग्वारुणात् स्यात् पुरस्तादपाद्वा ॥ २३ ॥

तदुदस्येदताम्तवे* ॥ २४ ॥

तद्वा ग्रास्त्वा कृतमिति यजुः उत्क्षिपेत् अताम्तवे वसने यत्र तन्तुभ्यो निर्वृत्तं तदताम्तवं नवतादि चर्ममयं कुशिचादि ॥ २४ ॥

हिरण्यमल्पीयो भोगादागच्छेदौदुम्बर्य्यामाश्लेषयेत्* ॥२५॥

हिरण्यमल्पीयः यस्य भोगो नास्ति तदौदुम्बर्यामाश्लेषयेत् ॥२५॥

आग्नीध्रीये वा जुहुयात्* ॥ २६ ॥

आग्नीध्रीये वा तद्धिरण्यं जुहुयात् न भोगाय कल्पेत् ॥ २६ ॥

समस्तान् श्रोत्रियवानेकक्रतौ प्रतिगृह्णीयात्* ॥ २७ ॥

एकस्मिन् क्रतौ श्रोत्रियवान् समस्तान् प्रतिगृह्णीयात् न व्यस्तान्

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

न पृथगित्यर्थः, अपरे ब्रुवते एककताविति ज्योतिष्टोमे एतत् तद्य-
दाङ्गरेबोयच्च इत्येतस्मात् ॥ २७ ॥

तथा तिलमाषान्* ॥ २८ ॥

यथा व्रीहियवान् तथा तिलमाषान् तेन प्रकारेणेत्यर्थः प्रति-
गृह्णीयादिति वर्त्तते ॥ २८ ॥

प्राजापत्येनानादिष्टदेवताः प्रतिगृह्णीयात्* ॥ २९ ॥

यासां दक्षिणानां देवता अनादिष्टास्ताः प्राजापत्येन मन्त्रेण
गृह्णीयात् प्रजापतये गर्दभमित्येतदादिवत् ॥ २९ ॥

तूष्णीमयज्ञे दक्षिणा इति धानञ्जप्यः* ॥ ३० ॥

या अयज्ञे दक्षिणाः तासु प्रतिग्रहणमन्त्रो निवर्त्तते इत्येवं धान-
ञ्जप्य आचार्यो मन्यते कः पुनरयज्ञाधिकार इति उच्यते यज्ञस्य
उद्वाचे कश्चिद्धिरण्यादिकं ददाति यथा हिरण्यमस्यीयो भोगादागच्छे-
दैदुम्बर्यीमाश्रयेदिति यज्ञस्य चलितो देव इति च कन्याप्रदानादि
तत्र तूष्णीं प्रतिगृह्णीयादिति ॥ ३० ॥

भूर्भुवः स्वरिति गौतमः* ॥ ३१ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन प्रतिगृह्णीयात् एवं गौतम आचार्य
आह ॥ ३१ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

ओमिति वोमिति वा* ॥ ३२ ॥

ओमित्येवं वा प्रतिगृह्णीयात् एवं मन्यते गौतमः ॥ ३२ ॥

इति द्वितीयस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

पूर्वं गाराग्रंसन्धवियवायवनीये प्रस्तोता पृष्ठयोमं जुहुयाद्यत्पृष्ठं स्यात्तद्दिग्याद्ः पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहुतमिमं यज्ञमभिसंवसानाद्योवात्तृप्यन्तु सुमनस्यमानाः स्वाहेति पूर्वाम्* ॥ १ ॥

इविधानप्रतियहविधानमुक्तं वाम्प्रतमनन्तरं पृष्ठ्यस्तोपाकरणं तत्सम्बद्धं प्रस्तोतृकर्मोच्यते द्वौ गारावंशो माध्यन्दिने तयोः पूर्वं भक्षिता वाचवनीयेऽहो प्रस्तोता पृष्ठ्योमं जुहुयात् तस्मिन्नहनि यत् पृष्ठं स्यात्तदादिग्य अदः पिबतु सोम्यं मध्वायुरित्येतद्दादिना मन्त्रेण अद इति सर्वनामस्थाने रथन्तरं पिबत्वित्येतदादिवत् ॥ १ ॥

स्वाहाकारेणोत्तराम्* ॥ २ ॥

पूर्वां यथोक्तेन मन्त्रेण हुत्वा उत्तरां स्वाहाकारेण जुहुयात् ॥२॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

द्वैधं जुञ्जयादिति धानञ्जय्योऽह्नः पिबतु सोम्यं मध्वायुर्द-धद्यज्ञपतावविह्रुतं स्वादेति पूर्वामिमं यज्ञमित्युत्तराम्* ॥ ३ ॥

द्वैधं द्विधा कृत्वा एवं जुञ्जयादिति धानञ्जय्य आचार्य आह ॥३॥

षोडशिकपृष्ठेभ्य इति¶ ॥ ४ ॥

षोडशिकपृष्ठार्थमेवमभिसमन्यं कृत्वा ॥ ४ ॥

रेवतीषु वारवन्तीयमिति षष्ठे पृष्ठादेशं गौतमो महा-व्रतमिति व्रते† ॥ ५ ॥

रेवतीषु वारवन्तीयं पिबतु इत्येव षष्ठेऽहनि पृष्ठादेशं गौतम आचार्यो मन्यते महाव्रतं पिबत्वित्येवं महाव्रते ॥ ५ ॥

रेवत्यश्च वारवन्तीयञ्चेति धानञ्जय्यो यावन्ति पृष्ठस्थानि स्युः सर्वाण्येव प्रसञ्चक्षीत पिबतु दधदिति च यथार्थ-मूहेत्* ॥ ६ ॥

रेवत्यश्च वारवन्तीयञ्चेत्येवं षष्ठेऽहनि पृष्ठादेशं धानञ्जय्यो मन्यते

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

¶ द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यावन्ति सामानि महाव्रते पृष्ठस्थानि भवन्ति सर्वेषामेव परि-संख्यानं कुर्यात् पिबतु दधदिति चैते पदे यथार्थमूहेत् प्रयोगस्तु रैवत्यस्य वारवन्तीयस्य पिबतां सोम्यं मध्वायुर्दधतीति शेषो मन्त्रः सामान्यः एवं षष्ठे गायत्ररथन्तरबृहद्राजनभद्राणि पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधती दधन्तीति चेत्येवं महाव्रते मन्त्रशेषः सामान्यः एवे-त्युक्तम् उभयपक्षेणाम्नातं भद्रे पुच्छे यज्ञायज्ञीये च पुच्छे यथार्थं न केवलमेवं षष्ठमहाव्रतयोः यत्र यत्रानेकसामपृष्ठता तत्र तत्रैव-मर्थवत्त्वात् ॥ ६ ॥

बृहता रथन्तरेण वा स्तोष्यमाणः प्राक् स्तोमयोगादिमा व्याहृतीर्मनसा ध्यायेदेरमिति* ॥ ७ ॥

बृहता रथन्तरेण वा स्तोष्यमाणः स्तोतुमिच्छन् उद्गाता स्तोम-योगात्पूर्वं इमा व्याहृतीर्मनसा ध्यायेदैरमित्येतदाद्याः यथाम्नानादेव सिद्धे इमले संख्याग्रहणं किमर्थं इमेति चेत् उच्यते अनुलिङ्ग विभागो माभूदिति, व्याहृतिग्रहणं संव्यवहारार्थं वक्ष्यति स्तवं पूर्वं व्याहृतिभ्य इति ॥ ७ ॥

रथन्तरएवर्चं यस्ते गोष्विति* ॥ ८ ॥

रथन्तरएव केवले स्तवं ध्यायेत् यस्ते गोष्वित्येतां एवशब्दः अन्यत्र प्रयुक्ते रथन्तरे माभूदिति स्तवमिति संव्यवहारार्थमेव स्तवं पूर्वं व्याहृतीभ्य इति ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

युक्त्वा स्तोममेतद् ब्रूयादिति शाण्डिल्य ऋचं पूर्व्वं व्याहृतिभ्य इति* ॥ ९ ॥

यदेतदुक्तं प्राक् स्तोमयोगाद्व्याहृतीर्मनसा ध्यायेदेरमित्येतदादि एतद्युक्त्वा स्तोमं ब्रूयादिति शाण्डिल्य आचार्य्य आह अथन्तु क्रमः ऋचं पूर्व्वं व्याहृतीभ्य इति ॥ ९ ॥

इतरं धानञ्जप्यम्* ॥ १० ॥

यत्पूर्व्वमुक्तं तत् धानञ्जप्यस्य मतम् ॥ १० ॥

रथन्तरे प्रस्तूयमाने सर्व्वत्र सम्मीलेत्* ॥ ११ ॥

रथन्तरे साम्नि प्रस्तूयमाने सर्व्वत्र सम्मीलेत् यावत्कालः प्रस्तूयते तावत्कालः सम्मीलनं कुर्य्यात् अथ सर्व्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते एवं ब्राह्मणम् ईश्वरं वै रथन्तरमुद्गातुश्चक्षुः प्रमथितः प्रस्तूयमाने संमीलेत्स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति प्रथमायामृच्यस्य विधेः क्रियां दर्शयति स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति तेन यद्विषयमेव प्रतिवीक्षमाणमादिश्यते तद्विषयमेवं सम्मीलनं गम्यते सोऽयमाचार्य्यः सर्व्वत्रेत्येवमारभते कथमुत्तरयोरपि स्तोत्रीययोः सम्मीलनप्रतिवीक्षणे भवेयातामिति यावता रथन्तरधर्म्मोऽयं नायमृग्धर्म्मः स्वर्दृशशब्दः कालमात्रज्ञापकः वक्ष्यति प्राक् प्रतिहारं चतुरक्षरं त्रिधा तत् सर्व्वत्र प्रतिवीक्षेतेति अपरे वर्ण-

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

यन्ति वक्ष्यत्ययं तस्मात्पृच्छ्यते यतो निवर्त्तेरन्धर्मा इति तत्कथं निवर्त्तमानेष्वन्येषु धर्मेषु सम्मीलनं स्यादिति अतः सर्वत्रेत्युक्त-मिति ॥ ११ ॥

एकैकं मनसाक्षरं स्तोभैर्वाचा संयुञ्ज्यात् प्रथमस्वरैर-कारैर्भकारादिभिरक्रान्तैर्द्वितीयस्वरोत्तमैः* ॥ १२ ॥

एकैकमुद्गीथाक्षरं मनसा ध्यायेत् स्तोभैर्वाचा संयुञ्ज्यात् उक्तं ब्राह्मणे वल्गता कुर्वता गेयमिति एतत् स्तोभरूपं सूत्रकारः स्वत्य-क्षरं दृष्ट्वा विकल्पयति प्रथमस्वरैरकारैर्भकारादिभिरक्रान्तैरिति अक्षराणां स्तोभानाञ्च युगपत्क्रियां दर्शयति वल्गता कुर्वता गेय-मिति प्रथमस्वरैरकारैः उक्तस्वराः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्राति-स्वार्या इति तैरकारैर्भकारादिभिर्भकार उच्चारणार्थः भकारैस्ते अकारा उच्चार्यन्ते अक्रान्तैः अक्रान्ताः तान् प्रयुञ्जीत द्वितीयस्वरो-त्तमैः यस्तेषामुत्तमो वर्णः स द्वितीयेन स्वरेण स्यात् ॥ १२ ॥

एतद्यथाधीतमित्याचक्षते* ॥ १३ ॥

एवं प्रयुज्यमानं रथन्तरं यथाधीतं प्रयुक्तं भवतीति एवमाच-क्षते एतच्च रथन्तरं यथाधीतं प्रयोक्तव्यमिति अथ एके ब्रुवते एतेषा-मेव वल्गेति स्तोभानां अनुकरणमकार इति अपरा स्तुतिः रथ-न्तरे लक्षरमकारान्तरवन्ति व्यञ्जनानि यथाक्षरं दर्शयेत् तद्यथा

---

* लाट्यायनेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम्, तथा तेषु छेदविषये विभेदोऽप्यस्ति ।

स्वरेण सर्वाणि व्यञ्जनानि व्याप्तान्येवं सर्वान् कामानवाप्नोति यश्चैवं वेद यश्चैते स्वरवन्तः प्रयुज्यन्ते यश्चैवं विद्वान् प्रयुङ्क्ते यथा चाग्नि-चन्द्रसूर्याभास्वन्तोऽपहततमस्काः सद्दृश्यमाना भवत एवं साम च भात्यग्निर्भाति चन्द्रमा भाति सूर्यो भान्ति ज्योतींषि भाति रथन्तर-मिति भकाराणामेव दीप्तिं दर्शयति स्वरवतां रथन्तरस्य स्तोभानां स्वरवन्तः प्रयोक्तव्या इति यत्र तु व्यञ्जनवन्तः प्रयुज्येरन् क्षोधुका च वध्यायिनाव प्रजयावुद्गातृयजमानौ स्यातान्तस्मादन्वक्षरं प्रयुञ्जानः स्वरवन्ति व्यञ्जनानि यथाक्षरं दर्शयेत् एका स्मृतिः तस्माद्विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

प्राक् प्रतिहाराच्चतुरक्षरं शिष्ट्वा तत् सर्वत्र प्रतिवीक्षेत* ॥१४॥

प्राक् प्रतिहाराच्चत्वार्यक्षराणि शिष्ट्वा तच्चतुरक्षरं प्रतिवीक्षेत सर्वग्रहणस्य प्रयोजनं समीक्षणविधावेवोक्तम् ॥ १४ ॥

स्तुत्वा वरञ्चोदयेत्¶ ॥ १५ ॥

स्तुत्वा रथन्तरेण यजमानं वरं प्रति प्रेरयेत् ॥ १५ ॥

तस्याप्रष्टस्य सतो निवर्त्तेरन्धर्माः † ॥ १६ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम्, तथा तेषु हेरविषये विशेषोऽप्यस्ति।

¶ द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्रायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तस्य रथन्तरस्य अपृष्ठस्य सतः निवर्त्तेरन् धर्माः व्यावृत्य स्तोत्रा-द्ययो धर्माः सर्वे निवर्त्तेरन् अतोऽस्य ग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते तस्येति तस्यैव न बृहद्वामदेव्ययोस्तु पुनरपि रथन्तरं पृष्ठयोः सतो निवर्त्तेरन्धर्माः तथा सत इति पृष्ठगतस्य तु रथन्तरस्य गुणभूतस्यापि सतो नैव निवर्त्तेरन्धर्माः तथा बृहतः ॥ १६ ॥

सह स्तोभैरिति गौतमः* ॥ १७ ॥

सह स्तोभैर्धर्मा निवर्त्तेरन्नित्येवं गौतम आचार्यो मन्यते ननु सर्वे एवामीषेष धर्मा निवृत्ताः कुतस्तोभनिवृत्तिर्येन गौतमस्तो-भान्निवर्त्तयतीति उच्यते, वक्ष्यति स्तोभा एवान्वियुरिति धानञ्जप्यः इति उक्तं परमतमनुमतमप्रतिषिद्धमिति तेन गौतमस्यानिष्पृष्टा एव स्तोभक्रियाः ॥ १७ ॥

स्तोभा एवान्वियुरिति धानञ्जप्यः † ॥ १८ ॥

सर्वेऽन्ये धर्माः अपृष्ठस्य निवर्त्तेरन् स्तोभा एव केवला अन्वि-युरित्येवं धानञ्जप्यो मन्यते ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमसामसन्धिसाम्नोरेवापृष्ठं स्तोभेदिति शाण्डि-ल्यः † ॥ १९ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अग्निष्टोमसाम वा यदा स्यात् वन्हिसाम वा तदा अवहृतमपि स्तोभेत् एवं माखिक्य आह ॥ १९ ॥

सर्वत्राऽस्वस्तोत्रीयं न स्तोभेदिति स्थविरो गौतमः* ॥२०॥

सर्वत्र पृष्ठगतश्चान्यत् स्वानगतश्चास्वस्तोत्रीयं न स्तोभेदिति स्थविरो गौतम आह ॥ २० ॥

इति द्वितीयस्य नवमी कण्डिका।

अथ दशमी कण्डिका।

वामदेव्येन स्तोष्यमाणः प्राक् स्तोमयोगात्प्रावो अश्वा अजा-वयोऽव्रीहियवा इति मनसा ध्यायेत्* ॥ १ ॥

इहद्रथन्तरयोः सामान्यविशेषधर्मा उक्ताः साम्प्रतं वामदेव्य-धर्मा विवक्षिताः तान्विवक्षुराह। वामदेव्येन स्तोष्यमाण इति वाम-देव्येन साम्ना स्तोष्यमाणः स्तोतुमिच्छन् पूर्वं स्तोमयोगात् गावो अश्वा अजा इत्येतदादि मनसा ध्यायेत् अन्योऽन्यधर्म उक्तः यथाकुर्वीपुच्छा-मिति, अथ विषमासः किमर्थमिति चेत् गोऽश्वाजाविव्रीहियवान् मनसा ध्यायेत् इत्येवं वक्तव्यमासीत् उच्यते यद्येवमवक्ष्यत् तदा

---

* आम्नायवेदोऽप्येवम्।

गवादीनां द्रव्याणां ध्यानमभविष्यत् तदेवं माभूदित्यत आह आचार्यो गावो अश्वा इत्येतदादि तेन किं गावो अश्वा इत्येतदादि मन्त्रं मनसा ध्यायेदिति ॥ १ ॥

अग्न्याग्नि यः कामो यजमानस्य स्यात् स सिध्यत्विति ध्यायन्नुपासीत* ॥ २ ॥

अग्न्याग्नि स्तूयमाने यः कामो यजमानस्य भवेत् स सिध्यत्वित्येवं ध्यायन् यजमान उपासीत अत्र सन्देहः किं क्रतुकामस्य ध्यानं उत यथाकाम्यं कामस्य ध्यानमिति उच्यते, क्रतुकामस्य ध्यानं न यथाकाम्यं कथमेतद्गम्यत इति चेत् उच्यते, उद्देशनिर्देशाभ्यां यः स इति यः क्रतुकामस्तं ध्यायेदिति अन्यथा हि अग्न्याग्नि यजमानः कामं ध्यायेदित्येवमवक्ष्यत्सूत्रम् ॥ २ ॥

तथेतर उद्गायन्* ॥ ३ ॥

तथा इतर उद्गाता यजमानस्य कामः सिध्यत्वित्येवं ध्यायन्नुद्गायेत् ॥ ३ ॥

आर्भवेण स्तुत्वा पुरोडाशादेकैकं पिण्डमश्नीयुरुत्तराऽपरया द्वारा हविर्द्धानं प्रपद्याधस्तात् स्वस्य चमसस्य कुर्यु-

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यदासन्नः स्यादत्र पितरोमादयध्वं यथा भागमावृषायध्व-मिति* ॥ ४ ॥

आर्भवेन पवमानेन स्तुत्वा तार्तीयसवनिकात्पुरोडाशात् एक-देशं गृहीत्वा एकैकं पिण्डम्बीं स्तीर्त्वा अपरया द्वारा पश्चिमया द्वारा हविर्द्धानं प्रविश्य अधस्तात्तस्य चमसस्य समीपे दर्भेषु पिण्डा-न्दद्युः यस्मिन् काले आसादितः स्यात् हविर्द्धाने चमसः पिण्डा-न्निधाय जपेयुः अत्र पितरोमादयध्वं यथा भागमावृषायध्वमिति ॥४॥

तमाह्रियमाणं प्रतिमन्त्रयेरन्नमीमदन्त पितरो यथाभाग-मावृषायिषतेति* ॥ ५ ॥

तं चमसं भक्षार्थमाह्रियमाणं प्रतिमन्त्रयेरन्नमीमदन्त पितर इत्यनेन ॥ ५ ॥

सोम्यमाहृतमुद्गातावेक्षेतायुर्म प्राण इति* ॥ ६ ॥

सोम्यं चरुमाहृतं उद्गातावेक्षेत आयुर्मे प्राण इत्येतदादिना यजुषा साम्नां वै देवानां चरुमासीनानामित्येतदादि ब्राह्मणं सोम्य-स्यावेक्षणं दर्शयति उद्गातृग्रहणं आचार्यमतेन सर्वेषां कर्मणि प्रकृते अवश्यमुद्गातृग्रहणं करोति ॥ ६ ॥

पुनरस्मासु दधासीत्यन्तः* ॥ ७ ॥

---

* शाट्यायनोऽप्येवम्।

अत्र सोमावेक्षणमन्त्रस्य पुनरन्यास्तु इन्द्रपीतस्येतोऽन्तः अथोच्यते उत्तरादिः पूर्वोक्तमन्त्रमिति एवं विज्ञायमाने मन्त्रस्थाने तत् किमिदं विज्ञापनं क्रियत इति उच्यते वक्ष्यति तं हुतमेऽन्वभ्यस्येयु-रिति तच्चैतावन्मन्त्राभ्यासप्रदर्शनार्थमिति ॥ ७ ॥

तं हुतमेऽन्वभ्यस्येयुः* ॥ ८ ॥

तमेवैवमन्त्रवाक्यं हुतमेऽपीति द्विर्ब्रूयुः ॥ ८ ॥

यज्ञे यज्ञमित्येके* ॥ ९ ॥

आयुर्मे प्राण इत्येतस्य प्राणमन्त्रस्य स्थाने यज्ञे यज्ञमित्येतमेके आचार्या मन्यन्ते ॥ ९ ॥

पूर्वेण त्वेवावेक्षेत* ॥ १० ॥

तुशब्दो व्यावृत्त्यर्थः यदेतत् पूर्वोक्तमवेक्षणमन्त्रं तेनैवावेक्षेत न द्वितीयेन ॥ १० ॥

तस्मिन्नङ्गुष्ठानामिके अवधायाक्षिणी विमार्ष्टि येना-श्राजिमिति † ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणे विशेषोऽस्ति ।

तस्मिन्नुत्तरधृते सोम्ये चरौ अङ्गुष्ठम् अनामिकाङ्गुलिञ्चावधाय भक्षिणौ विभक्षयेत् येनाग्नाविमित्येतदादिना चक्षुषा तस्मिन् चक्षुर्वा यदि पूर्वं चक्षुत्तरेणावेक्षेत कुर्यादेवैतत् ॥ ११ ॥

एवमितरौ कुर्याताम्* ॥ १२ ॥

एवमनेन विधिना इतरौ भक्षौ कुर्याताम् ॥ १२ ॥

प्रतिहर्त्ता पश्चात्* ॥ १३ ॥

एव क्रमः प्रस्तोता पूर्वः पश्चात् प्रतिहर्त्ता ॥ १३ ॥

तमुत्तरेण प्रतिहर्त्तारं हरेयुः † ॥ १४ ॥

तमवेक्षितं सोम्यं प्रतिहर्त्तुरुत्तरेण हृत्वा पश्चिमया द्वारा निष्काम-येयुः यदि वा ब्राह्मणोक्तेन विधिना प्राश्नीयात् दक्षिणार्द्धं सदसो गत्वैतं सोम्यातिशेषं प्राश्नीयादिति ॥ १४ ॥

यज्ञायज्ञीयस्य हिंकारं प्रति पत्नीमुद्गातेक्षेत † ॥ १५ ॥

पत्नी चोद्गातारमीक्षेत ॥ १५ ॥

निधनं प्रति पत्नी दक्षिणमूरुमभिषिञ्चेत् † ॥ १६ ॥

---

* भाष्यकारेण सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† भाष्यकारोऽप्येवम् ।

निधने उच्यमाने पत्नी पाचेऽप्यलीभिरद्भिः स्वं दक्षिणमूरुमभिषिञ्चेत् तत् दक्षिणमूरुमभिषिञ्चन्त इति हि ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

तृतीयायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां सर्वं तदुदकं निनयेत्* ॥ १७ ॥

तृतीयायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां पत्नी स्वकिमूरौ सर्वन्तदुदकं निनयेत् सर्वशब्दो निरवशेषवाची उत्पत्तिस्तोत्रीयायां कर्मस्तोत्रीयायां प्रस्तुतायामिति विवदन्ते तृतीयाशब्देन कर्मस्तोत्रीयायां न्याय्यतरम् ॥ १७ ॥

उत्तमायां स्तोत्रीयायां भुवद्वाजायिभुवद्वाजेष्वित्यभ्यस्येन्नामिति च निधनमनुष्टुभमुत्तमामक्षरेणान्तत इति श्रुतेति* ॥ १८ ॥

स्तोत्रस्योत्तमायां स्तोत्रीयायां भुवद्वाजायि भुवद्वाजेष्विति एवमभ्यासं कुर्यात् अस्य चतुरक्षरस्याभ्यासे सति नामिति च निधनं कुर्यात् यस्मादेवं ब्राह्मणम् अनुष्टुभमुत्तमां सम्पादयतीति अक्षरेणान्ततः प्रतिष्ठाप्यमिति च ॥ १८ ॥

अनभ्यासन्त्वाचार्य्या निधनञ्च यथाम्नायं शाण्डिल्यः† ॥१९॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

अनभ्यासमेवाचार्या मन्यन्ते चतुरक्षरस्य निधनस्य यथाम्नायमेव कुर्युरित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते अनभ्यासश्चेति चशब्दः तु-शब्दो हेत्वर्थः को हेतुः यस्मात्पञ्चोपन्यासब्राह्मणमेवेदं प्रकरणाद्दिता वा इति हि ॥ १९ ॥

तद्यदानुशंसन् होतापोच्छिष्टोया ब्रूयात्तदैनमन्वालभे-रन्नपावृण्वानाः* ॥ २० ॥

तद्यज्ञायज्ञीयं यदा यस्मिन् काले अनुशंसन् होतापोच्छिष्टोया यथा ब्रूयात् तदा तस्मिन् काले एनं होतारं अन्वालभेरन् स्पृशेयुः अपावृण्वानाः प्रावरणान्यपास्यमानाः अपावृण्वाना इति सर्वेषां पूर्वं प्रावृतानां क्रियां दर्शयति उक्तं प्रावृतेनोद्गेयमिति वैश्वानरेणा-नभिदाहायेति तत् सूत्रकारः सर्वेषां प्रावरणं दर्शयति हेतुसम-र्थात् किं हेतुसमत्वम् अनभिदाहः ॥ २० ॥

अन्यत् स्थानगतस्य निवर्त्तेरन् धर्माः* ॥ २१ ॥

यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमसाम्नोऽन्यस्थाने प्रयुज्यमानस्य सर्वे धर्मा निवर्त्तेरन् ॥ २१ ॥

यदन्यदग्निष्टोमसाम स्यात्तस्य स्युः* ॥ २२ ॥

यदन्यदग्निष्टोमसाम भवेत् तस्य धर्मा भवेयुः ॥ २२ ॥

---

* शाण्डिल्योऽप्येवम्।

अहिङ्कारे तु प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्गातेक्षेत* ॥ २३ ॥

अहिङ्कारेऽग्निष्टोमसाम्नि प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्गाता ईक्षेत पत्नी चोद्गातारम् ॥ २३ ॥

अनुब्राह्मणमार्चिकान् सकामान् सर्वत्र कुर्यादप्यन्यस्मिन् साम्नि* ॥ २४ ॥

ये ब्राह्मणे ऽयं साम्नि प्रतिसकामा उक्ताः एवं कृत्वोद्गेयं पत्नी-स्वयमिति सुप्रजस्त्वमिति चैतान् सर्वेऽग्निष्टोमसामसु कुर्वीत सर्व-ग्रहणं पवमानगतेऽपि यज्ञायज्ञीये भवति न केवलं यज्ञायज्ञीये यज्ञस्मिन् रथन्तरेऽपि यत्र प्राप्नोति किमर्थं उच्यते यदा रथ-न्तरेष्वपु अन्यत्पृष्ठं क्रियते तत्राहापि अस्तुव इति सुस्तुव इति वा सकामयेत् ॥ २४ ॥

इति द्वितीयस्य दशमी कण्डिका ॥

अथ एकादशी कण्डिका ।

तृतीयसवने सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु भक्षयित्वा सोमं विमुञ्चेयुरेतस्य त्वेति* ॥ १ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम् ।

तृतीयसवने सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु भक्षयित्वा चमसं स्तोम-विमोचनं कुर्युः ऋतस्य त्वेत्यनेन यजुषा, ननु तत् किमिदं तृतीयसवन-ग्रहणं यदा सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेष्वित्युक्तम् उच्यते इदन्तावद्यजुरुपरि सन्निभक्षात्समाम्नातं तत्र विमोचनं यजुषा तस्मिन्नेव काले प्राप्नोति अतः तृतीयसवनग्रहणं तावत्क्रियते कथं न केवलमुपरि सन्निभक्षात् स्तोमविमोचनं स्यात् यस्यां यस्यां संस्थायां क्रतुः समाप्यते तस्या-मस्यां संस्थायां स्यादिति अथ सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् स्तोत्रे-ष्विति बहुवचनसामर्थ्यात्सिद्धे सर्वत्वे इदमुच्यते इदं स्तोमविमो-चनं कृतान्तस्तोत्रे दृष्टं प्रतिस्तोत्रञ्च स्तोमयोजनं भवति युक्तस्य च विमोचनं भवत्येव तस्य च युक्तस्य स्तोमस्य यस्मिन् काले विमो-चनमित्येष संशयः अतः सर्वग्रहणं करोत्याचार्यः कथं पूर्वेष्वपि स्तोत्रेषु एकैकस्मिन् स्तोत्रे भक्षयित्वा स्तोमं विमुञ्चेयुः अत्र तु तृतीय-सवने कथमिति ॥ १ ॥

दक्षिणैः पाणिभिः कुशाः संलोभयेयुः* ॥ २ ॥

संलोभनं एकत्रीकरणं कुर्युः ॥ २ ॥

यजमानवाचनादनन्तरमत्र वा यजमानं वाचयेत्तन्तवे-मा ज्योतिषेत्यसावनुमातनु ष्व ज्योतिषेति यथाज्येष्ठं पुत्राणां नामानि गृह्णीयात् † ॥ ३ ॥

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम् ।

यजमानवाक्यादनन्तरं यदेतत् स्तुतस्य स्तुतमसीति यजमानवाचनं एतस्मादनन्तरं एतत् कर्म कुर्यात् तदुच्यते अथ वा अस्मिन् काले कुमाराणां संलोभनं कृत्वा कुर्युः इति विकल्पः तन्तवे मा ज्योतिषेत्युक्त्वा अयावनुमातनुहि ज्योतिषेति यथा ज्येष्ठं पुत्राणां नामानि गृह्णीयात् अयाविति सर्वनामस्थाने नाम गृह्णीयात् यो यो ज्येष्ठो यथा ज्येष्ठं प्रयोगस्तु तन्तवे मा ज्योतिषा यज्ञदत्त अनुमातनुहि विष्णुमित्र अनुमातनुहि सोमभूते अनुमातनुहि ज्योतिषा अपरे प्रत्येकं पुरस्ताज्जपोपरिष्टाज्जपौ कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

जनिष्यमाणा इत्यजातेषु* ॥ ४ ॥

अजातेषु पुत्रेषु जनिष्यमाणा इति सर्वनामस्थाने कुर्यात् प्रयोगस्तु तन्तवे मा ज्योतिषा जनिष्यमाणा अनुमातनुत ज्योतिषा अजातपुत्रस्यैष कल्पः अपरे ब्रुवते जातपुत्रोऽपि पुत्राणां नामानि गृहीत्वा जनिष्यमाणा इति गृह्णीयात् आशीर्योगत्वात् जनिष्यमाणा इत्यजातेष्विति प्रतिपत्तिरियमिति ॥ ४ ॥

जातेष्वजातेषु च पुत्रा इत्येव सत्रेषु* ॥ ५ ॥

जातेषु अजातेषु च पुत्रेषु सत्रेषु पुत्रा इत्येवं नामग्रहणं प्रयोगः तन्तवे मा ज्योतिषा पुत्रा अनुमातनुत ज्योतिषा यद्येकः कुर्यात् तथापि बहुवचनं कुर्य्यात् नोऽहं कुर्य्यात् ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

वषट्कृते हारियोजनस्य यथेतमपरया द्वारा निष्क्रामन्तो जपेयुः सोमेहीति* ॥ ६ ॥

वषट्कृते हारियोजनस्य हविषः हारियोजनस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी यथेतं यथागतमित्यर्थः दक्षिणेनौदुम्बर्य्यां गत्वा पश्चिमया द्वारा निष्क्रामन्तो जपेयुः सोमे हीत्येतदादि यजुः अथापरया द्वारेति किमर्थं यदा यथेतमित्युक्ते सिद्धमेवैतत् ते हि समस्तोपस्थानं कृत्वा अपरयैव द्वारा प्रविष्टाः अथोच्यते विसंस्थिते सवने पूर्वया द्वारा सञ्चर इत्युक्तं न चात्र सवनं समाप्यते तद्यथापरयेति न ब्रूयात् विसंस्थिते सञ्चरेण निर्गमनं स्यात् एवं माभूदित्यत आह अपरयेति यथेतमिति चोक्ते ते पिण्डं पितृयज्ञं कृत्वा पूर्वया द्वारा प्रविष्टाः तत्रैषोऽपि सञ्चरो गम्येतापरयेत्यनुच्यमाने ॥ ६ ॥

सुभूरसीत्यादित्यमुपतिष्ठेरन्* ॥ ७ ॥

सुभूरसीत्यनेन यजुषा आदित्यमुपतिष्ठेरन् ॥ ७ ॥

अस्तमितश्चेद्गार्हपत्यम्* ॥ ८ ॥

यद्यस्तमितः स्यादादित्यः ततोऽनेन यजुषा गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन् सोऽस्य विषयः षोडशीवाजपेयौ अन्यस्मिंश्च कालातिक्रमे ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

आग्नीध्रीये द्वे आहुती जुहुयुरपां पुष्पमिति पूर्वां स्वाहाकारेणोत्तराम्* ॥ ९ ॥

आग्नीध्रीयेऽग्नौ द्वे आहुती जुहुयुर्गत्वानुपूर्व्येण अपां पुष्पमित्यनेन यजुषा पूर्वामाहुतिं जुहुयात् स्वाहाकारेणोत्तरां अथाहुती इति द्विवचनेन सिद्धे किमिदं संख्याग्रहणं द्वे इति उच्यते नियमार्थम् उक्तं ह्यनेन हिरण्यमप्योयो भोगाद्दागच्छेद्धोतुमर्थामाक्षेपयेदाग्नीध्रीये वा जुहुयादिति तस्य हिरण्यस्यायं होमकालः यावै द्वितीया आहुतिस्तस्यामेव हिरण्यं प्रक्षिप्य जुहुयादिति ॥ ९ ॥

हारियोजन्यो नाम धाना द्रोणकलशे भवन्ति तासामुद्गाता प्रथम आददानः समुपहूता भक्षयिष्याम इति ब्रूयात्* ॥ १० ॥

हारियोजन्य इति संज्ञा धानानां द्रोणकलशे ताः स्थापिता भवन्त्यध्वर्युभिः सोममिश्राः तासां धानानामवयवमुद्गाता आददानः समुपहूता भक्षयिष्याम इति ब्रूयात् आदानं ग्रहणम् ॥ १० ॥

तथेतरौ* ॥ ११ ॥

तथेतरौ यथोद्गाता कुर्यात् तेनैव विधिनेतरौ प्रष्टी कुर्याताम् ॥ ११ ॥

---

* आह्यायणोऽप्येवम् ।

उन्नेतर्युपहवमिष्ट्वा हारियोजनस्य त इति तिरोऽह्न्येऽत्यतिरात्रे यथाधीतं वा सर्वत्र द्विरूपप्राय पश्चादाहवनीयस्यान्तः परिधि निवपेयुः* ॥ १२ ॥

उन्नेतरि इत्यधिकरणसप्तमी उपहवमिष्ट्वा उपहवं याचित्वा हारियोजनस्य त इत्येतेन यजुषा यद्वक्ष्यते तत् कुर्य्युः तिरोऽह्न्येऽत्यतिरात्रे एतदधिकं कुर्य्युः यथाधीतं वा सर्वत्र अतिरात्रे चानतिरात्रे च द्विरुपप्राय आहवनीयस्य पश्चिमे प्रदेशे परिधीनामभ्यन्तरतो निवपेयुः नाग्नौ ॥ १२ ॥

अनुप्रहृतेषु भस्मान्ते* ॥ १३ ॥

यदि परिधयः अनुप्रहृताः प्रक्षिप्ता अग्नौ भवन्ति तदा भस्मान्ते समीपे निर्वपेयुः ॥ १३ ॥

अपउपस्पृश्याष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्येत्येतत्प्रभृतिभिरिकारान्तैः* ॥ १४ ॥

उपधानात् अनन्तरं अपः स्पृष्ट्वा एकैकः अष्टौ अष्टौ शकलानि आहवनीये प्रक्षिपेयुः देवकृतस्येत्येतत्प्रभृतिभिर्मन्त्रैः इकारान्तैरिति मन्त्रान्तज्ञापनार्थम् ॥ १४ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

सकृदेव सर्वाण्युत्तमेनेति गौतमः* ॥ १५ ॥

सर्वान् मन्त्रानुक्त्वा सकृदेव सर्वाणि सकलानि उत्तमेन मन्त्रेण प्रक्षिपेयुरिति गौतमस्त्वाचार्य आह ॥ १५ ॥

अप्सु षोमानाम चमसास्तात्वाल देशेऽद्भिः पूर्णास्तेषु हरितानि तृणानि प्रास्तानि भवन्ति † ॥ १६ ॥

अप्सु षोमा इति संज्ञा ते अप्सु षोमाश्चमसास्तालसन्निकृष्टे देशे अद्भिः पूर्णा स्थापिता भवन्ति तेषु हरितानि तृणानि प्रास्तानि भवन्त्यध्वर्युभिः ॥ १६ ॥

ते स्वं चमसं पर्युपविश्याप्सु धीतेत्यवमृश्य जपेयुः* ॥१७॥

ते उद्गातारः स्वकीयचमससन्निधावुपविश्य दक्षिणेन पाणिना स्पृष्ट्वा अप्सु धीतेत्येतदादि यजुर्जपेयुः ॥ १७ ॥

मधुमन्तमिति पाणीनुपजिघ्रेरन्* ॥ १८ ॥

मधुमन्तमित्यनेन यजुषा पाणीनुपजिघ्रेरन् ॥ १८ ॥

समुद्रइत्युदञ्चञ्चमसं निनयेयुः* ॥ १९ ॥

---

* लाट्यायनोऽप्येवम् ।

† लाट्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

अमदृभ्य इत्यनेन यजुषा उदङ्मुखं चमसं कृत्वा तत्स्था आपः नीचैः चमसैः भूमौ निनयेयुः॥ १९॥

कामेत्यभ्यात्ममावर्त्तयेयुः* ॥ २०॥

कामेत्यनेन यजुषा अभिमुखमात्मनः चमसमावर्त्तयेयुः॥ २०॥

ऊर्गित्युरःसु पाणीन्निदधीरन्* ॥ २१॥

ऊर्गित्यनेन यजुषा उरःसु पाणीन्निदधीरन् निधानं स्थापनम्॥२१॥

प्राणसोमेति मुख्यान् प्राणानभिमृशेरन्* ॥ २२॥

प्राणसोमेत्यनेन यजुषा मुख्यान् प्राणानभिमृशेरन् मुखे भवा मुख्याः प्राणा इन्द्रियाणि अक्षिणी नासिके कर्णाविति॥ २२॥

आग्नीध्रीयं गत्वा दधिभक्षं भक्षयेयुरसमुपहूय दधिक्राव्ण इति* ॥ २३॥

आग्नीध्रीयपरिश्रितं गत्वा दधिभक्षं भक्षयेयुरसमुपहूय दधिक्राव्ण इति अनया ऋचा असमुपहूयेति समुपह्वानपूर्वकाः सर्वे भक्षा विहिताः तदिह भूयस्त्वं गृहीत्वा प्रवर्त्तंते तस्य प्रतिषेधः असमुपहूयेति॥ २३॥

इति द्वितीयस्य एकादशी कण्डिका।

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

अग्निष्टपतीत्यवभृथ साम* ॥ १ ॥

अग्निष्टपतीति स्तोभलिङ्गेन अवभृथसामादेशः उक्तो ग्रहणेन चेति ॥ १ ॥

तस्यावृद्यथा प्रथमस्य प्रवर्ग्यसाम्नः* ॥ २ ॥

तस्यावभृथसाम्न आवृद्विधिः यथा प्रथमस्य प्रवर्ग्यस्य साम्नः येन प्रकारेणेत्यर्थः प्रथमं प्रवर्ग्यसाम त्वग्नाविरित्येतत् अथ तस्येति किमर्थमिति चेत् उच्यते अवभृथसामान्तराण्युपदेक्ष्यन्ते अभिषेचनीयाय चिराचयोः तदर्थं तस्य ग्रहणम् ॥ २ ॥

सर्व ऋत्विजो निधनमुपेयुः* ॥ ३ ॥

तस्यावभृथसाम्नः सर्व ऋत्विजो निधनं ब्रूयुः सर्वग्रहणं यथा प्रथमस्य प्रवर्ग्यसाम्नः इत्युक्तं तस्मिंश्च घर्मोपयुक्तानां निधनोपपत्तिः तन्माभूदतः सर्वग्रहणं कथमिह सर्वेषामृत्विजां निधनोपपत्तिः स्यादिति ॥ ३ ॥

इष्टाहोत्रीयमभिषेचनीये* ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अभिषेचनीये क्रतौ दृढाश्चोचीयमवभृथसाम स्यात् ॥ ४ ॥

समस्येति वा* ॥ ५ ॥

समस्येति वावभृथसाम स्यादित्यभिषेचनीये दृढाश्चोचीयं वेति विकल्पयति ॥ ५ ॥

अश्वत्रिरात्रे नानावभृथान्यहानि* ॥ ६ ॥

उक्तमहीनेषु दधिभक्षान्तान्यहानि प्रागुदयनीयादतिरात्रादिति च अयमश्वत्रिरात्रे विशेषः नानावभृथान्यहानीति नाना पृथगित्यर्थः ॥ ६ ॥

तेषां प्रथमस्य सनादग्न इत्यवभृथसाम* ॥ ७ ॥

तेषामाश्वमेधिकानामह्नां प्रथमस्याह्नः सनादग्न इत्येतदवभृथसाम स्यात् अवभृथसामग्रहणं तत्र साममात्रं न स्तोत्रोऽवभृथ इति ॥ ७ ॥

यद्वा उ विश्पतिरिति द्वितीयस्य त्वमग्ने यज्ञानामिति वा* ॥ ८ ॥

यद्वा उ विश्पतिरित्येतत् साम द्वितीयस्याह्नोऽवभृथसामेति प्रकृतं त्वमग्ने यज्ञानामिति वा विकल्पः तृतीयस्य सिद्धं प्राकृतम् ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अवभृथेऽष्टौ संस्थितायामवभृथनिचुं पुणनिचेरुरसि निचुं पुणावदेवैर्देवकृतमेनोयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव-रिषस्पाहीत्यप उपस्पृश्य त्रिरभ्युत्तेरन्* ॥ ९ ॥

अवभृथेष्टौ समाप्तायां अवभृथनिचुं पुणेत्येतदादिना यजुषा या-स्यावभृथेष्टिं कुर्वन्ति ताः स्पृष्ट्वा स्नात्वा त्रिरभ्युत्तेरन् क्रियाभ्यावे मन्त्राभ्यास इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

आदित्यमुपतिष्ठेरन्नुद्वयन्तमसस्परिज्योतिः पश्यन्त उ-त्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्य्यमगन्म ज्योतिरुत्त-ममिति* ॥ १० ॥

अभ्युत्तरणानन्तरं आदित्यमुपतिष्ठेरन् उद्वयन्तमसस्परीत्येतदा-दिना मन्त्रेण ॥ १० ॥

अस्तमितश्चेदाहवनीयम्* ॥ ११ ॥

यद्यस्तमित आदित्यः स्यात् तदाहवनीयमुपतिष्ठेरन् उद्वयन्तम-सस्परीत्येतयर्चा विशेष उक्तः प्रागेव अस्तमितश्चेद्गार्हपत्यमित्ये-तस्मिन् ॥ ११ ॥

तस्मिन् समिध आदध्युरेधोऽस्येधिषीमहीति प्रथमाᳬ समिदसि समेधिषीमहीति द्वितीयां यदेनश्चकृमावयं

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यदान्य कृतमारिमानया समिधा वयं सर्वन्तद्पमृज्य च इति तृतीयाम्* ॥ १२ ॥

तस्मिन्नाहवनीये सर्वे समिधमादध्युः आधानं प्रक्षेपः एधोस्येधिषीमहीत्येतदादिभिर्यथोद्दिष्टैर्मन्त्रैः अथ तस्मिन्निति किमर्थमिति चेत् यदास्तमितस्येदाहवनीयमित्यधिकृत एवाहवनीयः अत्रोच्यते उपस्थिते चानुपस्थिते च तस्मिन्समिधमादध्युरेव अन्यथा तस्योपस्थाने सति समिदाधानं स्यात्॥ १२ ॥

तमेवोपतिष्ठेरन्नपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि पयस्वानग्न आगमन्तं मा संसृज वर्चसेति* ॥ १३ ॥

तमेवाहवनीयमुपतिष्ठेरन् अपो अद्यान्वचारिषमित्येतदादिना मन्त्रेण अपृथग्भ्रेण सोममुपचरति सोममिष्ट्वा भवयन्ति तमेवेति प्रकृतावधारणम् आदित्यस्य समुपस्थानमुक्तम् अतः तमेवाहवनीयमित्यवधारयन्ति ॥ १३ ॥

प्रागुदयनीयादतिरात्रादप्सु षोमान्तमक्षः सत्रेषु* ॥१४॥

सत्रेषु उदयनीयादतिरात्रात्पूर्वाणि यान्यहानि तेषु दधिभक्षादिकर्मशेषो न भवति ॥ १४ ॥

दधिभक्षान्तमहीनेषु* ॥ १५ ॥

---

* माध्यायनोऽप्येवम्।

अहीनेषु दधिभक्षाणामन्यहानि भवन्ति प्रागुदयनीयादहति-रात्रादिति वर्त्तते ॥ १५ ॥

यावन्त्यहानि राजानं भक्षयेयुस्तावत् स्वब्राह्मणयोच्छिष्टं न दद्युरग्निर्वा प्रोक्ष्य दद्युः* ॥ १६ ॥

यावन्त्यहानि राजानं सोमं भक्षयेयुः ऋत्विजस्तावत् स्वब्राह्मणयोच्छिष्टं न दद्युः अग्निर्वा प्रोक्ष्य छादनं कृत्वा दद्युः किमिदम् उच्यते, श्रुत्यन्तरेषु दृष्टं राजन्यवैश्ययोः सोमभक्षाभावो भक्षविशेषा-म्नानादिति एवं विधिं सूत्रकारः प्रकारान्तरेण दर्शयामास ॥ १६ ॥

तदेष श्लोकः सोममेतत् पिबत यत् किञ्चाश्नीत ब्राह्मणा मा ब्राह्मणायोच्छिष्टं दातमायात् सोममसोमप इति † ॥१७॥

तदेष श्लोक इति एतमेवार्थमनुवदति सोममेतत् पिबतेत्येतदा-दिना श्लोकेन ॥ १७ ॥

एतं परिक्रमꣳ सर्वक्रतुषु विद्यात् सर्वक्रतुषु विद्यात् ¶ ॥१८॥

योऽयं मन्त्रविधिस्वादिग्रहणेनेत्येतदादिविधिः परिक्रान्त एतं

* शाङ्खायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† शाङ्खायनेऽप्येवम् ।

¶ शाङ्खायनेऽप्येवं किन्तु तस्य मध्ये एतस्मादुत्तरे अतिरिक्तं सूत्रद्वयं वर्त्तते ।

सर्वक्रतुषु आनीयात्, ननु उक्तः सर्वक्रत्वधिकार इति तत् किमिदं पुन-
रुच्यते सर्वक्रतुषु विद्यादिति उच्यते अन्तप्रज्ञापनार्थं कथं अथ
विध्यव्यपदेशे सर्वक्रत्वधिकार इति एतदादिर्विधेरयमन्त इति एतं
सर्वक्रतुषु विद्यादिति अपर आह, सर्वक्रतोरधिकारः सर्वक्रत्वधिकार
इति सर्वक्रतुः ज्योतिष्टोमः कुतः श्रुतेः एष वा प्रथमो यज्ञानामि-
त्युक्ताह यथा वा इदमग्नेर्जातादग्नयो विक्रियन्त एवमेतस्माद्यन्ये
यज्ञा विक्रियन्त इत्युक्ताह यो हि विद्वदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तन्दी-
पयतीत्येतदाद्युक्ताह एतद्यदाऽऽरेको यज्ञ इत्येतद्धि सर्वे ज्योतिष्टोमा
भवन्तीति एतद्विधानमापद्यमानाः सर्वे ज्योतिष्टोमा भवन्तीति
सर्वक्रतुषु ज्योतिष्टोमः तदादावेव सर्वक्रत्वधिकार इति ज्योतिष्टोमा-
धिकारः तेषां पुनरुक्तदोषो नास्ति एवं ज्योतिष्टोमविधिं सर्वक्रतुषु
विद्यात् अधिकविधेस्तु प्रत्याहारं कुर्यात् ॥ १८ ॥

इति द्वितीयस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः।

तृतीयः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

षोड़शिसाम्ना स्तोष्यमाणो यथासनमुपविश्य हविर्द्धानं गत्वा षोड़शिग्रहमवेक्षेतोद्गाता यस्मादन्य इति* ॥ १ ॥

उक्तं सार्वक्रतुकं सामान्यविधानं साम्प्रतं षोड़शिनो गुणविधानमुच्यते सार्वक्रतुकोऽयं षोड़शी द्विरात्रिके चतुर्थेऽहन्युत्पन्नः अत्रैव चास्य हिरण्यं सम्प्रदानं षोड़शिना स्तुवतइत्येवमादयो धर्माः पठिताः तेषां विधानं विवक्षुराह षोड़शिसाम्ना स्तोष्यमाण इति, ननु उक्तं त्वया चतुर्थेऽहनि षोड़शी उत्पन्न इति तत् प्रकरणे चैव धर्मा वक्तव्याः स्युः तत् किमिदं विप्रकरणे गुणविधानम् आरभ्यत इति यदा च तस्मिन्नेव प्रकरणे यस्मादन्यो न परो अस्ति जात इत्येतदादि मन्त्रं विधायोक्तम् उद्गाता ग्रहमवेक्षेत इति इदञ्चावेक्षणविधानं किमर्थमिति चेत् अत्रोच्यते तदिदम् अवेक्षणं प्रकरणे स्तोत्रान्ते उक्तं तत्रायं संशयः किं कालं प्रति तावत् किं तस्मिन्नेव कालेऽवेक्षणमथान्यस्मिन्निति तथा किं हविर्द्धानस्थस्यैव अथावेक्षणप्रवृत्तिः सदसीति अवेक्षणं हि सदसि प्रवृत्तं सोमानां सौम्यस्य च तथा एते धर्मा हिरण्यसम्प्रदानादयः चतुर्थोत्पादाः अथच षोड़शी प्रकरणान्तरेष्वपि श्रूयते

---

* आम्नाययोऽप्येवम् ।

सर्वसोमातिरात्रादिषु तत् किमेते धर्माः प्रकरणस्य भवन्ति उत प्रकरणान्तरेष्वपि षोडशिनं भजतइति कुतः पुनरयं संशयः उच्यते, अप्राकृतत्वात् षोडशिनः तेन किं प्राकृतो हि विधिर्विकृतीर्भजत अप्राकृतस्तु न वचनाद्विकृतीर्भजत इति अतोऽयमाचार्यं एता-ञ्शङ्कान् परिजिहीर्षुः सार्वक्रतुकानन्तरं षोडशिनो विधानमारभते कथम् एतं सार्वक्रतुकं विधानं षोडशिनः स्यादिति यदि ह्येतं विधान-माचार्यः प्रकरण आम्नायस्य तद्विषयमेवाभविष्यत् तन्माभूदतो विप्र-करण आरम्भः षोडशिसाम्ना स्तोष्यमाणः यथासनमुपविश्य हविर्धानं गत्वा षोडशिग्रहमवेक्षेत उद्गाता यस्मादन्य इति एष पदानां विच्छेदः अर्थो वक्ष्यते षोडशिसाम्नेति कर्त्तृकरणलक्षणा तृतीया स्तोष्यमाण इति भविष्यत्कालोपदेशः यथासनमुपविश्य संस्थायासने निःसृप्य समस्तोपस्थानं कृत्वा कृत्स्नेन वा अकृत्वा वा स्वस्मिन्नासन उपविश्य हविर्धानं गत्वा षोडशिग्रहमवेक्षेत उद्गाता यस्मादन्य इत्यनेन मन्त्रेण, ननु षोडशिसाम्नेति सामग्रहणं किमर्थं यदायं षोडशिशब्दः कृतेऽपि सामग्रहणात् स्तोत्रवाची भविष्यत्येव अयं हि षोडशिशब्दः त्रिषु वर्त्तते स्तोत्रे ग्रहे संस्थायामिति स्तोत्रे तावत् योगाय चीषु द्विपदासु इष्टता षोडशिना स्तुत इति ग्रहे प्रातःसवने षोडशिनं गृहीतं तृतीयसवने प्रजनयतीति स्वआयतने षोडशी गृह्यतइति च संस्थायां सोऽब्रवीत् षोडशी तेऽयं यज्ञक्रतुरस्त्विति सोऽयं षोडशिशब्दः प्रयु-ज्यमान स्तोत्रग्रहसंस्थासु इत्यर्थात् प्रतीयते तदिह षोडशिना स्तोष्यमाण इत्युक्ते कृतेऽपि सामग्रहणात् सवनसामर्थ्यात् साम्नेति गम्यतएव तत् किमिदं सामग्रहणमिति अत्रोच्यते यस्य षोडशिन

उक्थानन्तरविधानं तस्मिन्नेव क्रमे धर्माः प्राप्नुवन्ति इदञ्च षोड़शी-सामसंस्थान्तरेऽपि प्रयुज्यते तदस्यान्यस्मिन् स्थाने प्रयुज्यमानस्य धर्मा भवन्ति उत नेत्येव संशयः सोऽयमाचार्यः सामग्रहणं करोति कथं स्थानान्तरेऽपि प्रयुज्यमानस्य धर्मा भवेयुरिति क्व पुनरस्य स्थानान्तरे प्रयोगः अत्यग्निष्टोमे षोड़शिनं गृह्णीयादिति ॥१॥

एवमेव प्रातःसवने* ॥ २ ॥

योऽयं षोड़शिग्रहस्यावेक्षणे विधिरुक्तः षोड़शिसाम्ना स्तोष्यमाण इत्येतदादि तेनैव प्रातःसवनेऽप्यवेक्षेत यदि प्रातःसवनेऽपि गृह्णीत प्रातःसवने षोड़शिनं गृह्णीतान्तं तृतीयसवने प्रजनयति ॥ २ ॥

यदि चोत्तरयोरपि गृह्णीयुः* ॥ ३ ॥

यद्युत्तरयोरपि सवनयोर्गृह्णीयुः तयोरप्यनेनैव प्रकारेणा-वेक्षेत ॥ ३ ॥

अश्वः कृष्णः पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति धानञ्जप्यः* ॥ ४ ॥

उक्तः अश्वः कृष्ण उपतिष्ठति साम्नेत्यत्राथे तस्य स्थाननिर्देशः क्रियते अश्व इति प्रतीतपदार्थकः शब्दः कृष्ण इति वर्णनिर्देशः पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति धानञ्जप्यः आचार्य आह ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अपरस्यां प्राङ्मुख इति शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

अपरस्यां सदसो द्वारि प्राङ्मुखोऽवतिष्ठेदेवं शाण्डिल्य आचार्य आह ॥ ५ ॥

कृष्णाभावे श्यावः* ॥ ६ ॥

कृष्णस्याजस्याभावे श्यावः स्यात् श्याव इत्यनिरुक्तो वर्णः न कृष्णो न श्वेतः तयोरन्तरेण वर्त्तते ॥ ६ ॥

तदभावे यः कश्चाजः* ॥ ७ ॥

तस्याभावः तदभावः तदिति पूर्वनिर्देशः तस्य श्यावाजस्याभावे यः कश्चाजः स्यात् अथ यः कश्च इति सिद्धे किं पुनरजग्रहणमधिकं क्रियतेऽस्य इति उच्यते, अन्यथाप्यभावे यः कश्चाजः स्यात् यथा तस्मा अमुमादित्यमजं श्वेतं कृत्वा दक्षिणामानयन्निति तथा अजश्यावो दक्षिणा सन्निरुक्तः समन्त्रणो देय इति तत्रापि श्वेतश्यावयोरभावे यः कश्चाजः स्यात् ॥ ७ ॥

गौर्वाजोवान्याभावे* ॥ ८ ॥

अजयो न स्यात् गौर्वाजो वा भवेत् अजेत्यग्रहणं पुनः किमर्थम् उच्यते, तदभावे यः कश्चाज इत्युक्तं श्वेतश्यावयोरप्यभावे यत्र-

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

त्रोपहव्ययोः यः कल्पश्च इति तयोरपि गौर्वाञ्जो वास्वाभाव इति प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमव्ययहणं करोति, कथं, षोडशिन्येव गौर्वाञ्जो वास्वाभावे भवेत् न तथातयोरपीति ॥ ८ ॥

योयः सामाङ्गं ब्रूयात् स हिरण्यं धारयेत्* ॥ ९ ॥

उक्तं हिरण्यसम्प्रदानं षोडशिना स्तुवत इति तद्विवेकार्थमाह, यो यः षोडशिसाम्नः अङ्गं ब्रूयात् स स हिरण्यं धारयेत् स्वस्यां स्वस्यां भक्तौ ॥ ९ ॥

उद्गाता निधनमुपयन्तु* ॥ १० ॥

उद्गाता निधनं ब्रुवन्तु तं हिरण्यं धारयेत् ॥ १० ॥

सर्वे वाभिम्नृग्येयुः* ॥ ११ ॥

सर्वे वा हिरण्यमभिम्नृग्येयुर्निधनमुपयन्तः ॥ ११ ॥

अवसर्पति प्रथमं पर्यायं गायेच्छन्नम्* ॥ १२ ॥

अवसर्पत्यादित्ये षोडशिसाम्नः प्रथमं पर्य्यायं गायेत् छन्नम् अप्रकाशम् अव अधोभावे स्रगतौ ननु कथमेतद्गम्यते यथा अवसर्पत्यादित्यइति उच्यते उपरिष्टाद्वक्ष्यत्यस्तमिते तृतीयमाविरिति ॥ १२ ॥

---

* आह्वायबोऽप्येवम्।

विषिते द्वितीयमाध्येन* ॥ १३ ॥

विमते षिते विषिते विगते शृङ्गे वर्षे द्वितीयं पर्यायं गायेन्मध्य-मेन स्वरेण ॥ १३ ॥

अस्तमिते तृतीयमाविः* ॥ १४ ॥

अस्तङ्गते आदित्ये तृतीयं पर्यायं गायेत् प्रकाशम् ॥ १४ ॥

यदोपाकुर्युस्तुवीरन्नेव † ॥ १५ ॥

इह प्रथमं कालनियमः कृतः अवसर्पति प्रथमं पर्यायमित्ये-तदादि सोऽयं विकल्पयति यदा यस्मिन् काले उपाकुर्युरध्वर्यवः तस्मिन्नेव काले स्तुवीरन् न स्वं कालमाद्रियेरन् अपरे विनिवेशं वर्णयन्ति सन्धिकाले षोडशिनि अत्यग्निष्टोमेऽहनि अतिरात्रे रात्रा-विति, अपरे ब्रुवते विचारितं, किमर्थमिदम् षोडशिन उद्गातुरिति उच्यते अत्राचार्य्याणामुभयथा प्रतिपत्तिः येषामहरन्ते तेषामह-न्युपाकरणं येषां रात्रौ तेषां रात्राविति अतोऽयमाचार्य्य आर-भते यदोपाकुर्युः तदा अप्रकाशं स्तुवीरन्नेवेति अथ तत्र कः स्वर इत्युच्यते ॥ १५ ॥

अहनि क्रुष्टं रात्रावाविः † ॥ १६ ॥

---

* आज्ञायवेऽप्येवम्।

† आज्ञायवेन स्थमद्वयेनैकत्र' ज्ञातम्।

यदाहन्युपाकुर्युः तदा आकाशं कुर्वीरन् रात्रौ प्रकाशम् ॥१६॥

उद्गात्रे दद्यादश्वहिरण्ये दक्षिणावत्सु* ॥ १७ ॥

उद्गात्रे दद्याद् यजमानः अश्वहिरण्ये अश्वञ्च हिरण्यञ्च अश्वहिरण्ये दक्षिणावत्सु यज्ञेषु अथ दक्षिणावत्स्विति किमर्थम् अदक्षिणेषु दानप्रसङ्ग एव नास्ति उच्यते, पश्वत्ययं सर्वेष्वप्यदक्षिणाप्रसङ्गं तेन सत्यप्यङ्गदक्षिणाप्रसङ्गे सर्वेषु षोडशिन्यश्वहिरण्ये निवर्त्तयति ॥१७॥

सत्र एव ग्रहस्य भक्षयेयुरैन्द्र०सह इत्युदस्य हरिवद्धरिकासु चेत् कुर्वीरन् † ॥ १८ ॥

षोडशिग्रहस्य सत्र एव भक्षयेयुः नैकाहाहीनेषु ऐन्द्र० सह इत्यनेन मन्त्रेण उदस्य हरिवद्धरिकासु कुर्वीरन् योऽस्मिन् कर्म्मणि हरिवाहन्दः तम् उत्क्षिप्य उद्धृत्य यद्धरिकासु चेत् षोडशिनं कुर्वीरन् अथ पुनः हरिवतीषु कुर्वीरन् नैव हरिवच्छन्दमुद्धरेयुः हरिवत् कृतेन मन्त्रं प्रयुञ्जीरन् सर्वेकाभ्यः किमर्थं सत्र एवेति उच्यते, न केवलं षोडशिग्रहस्य अन्ये ये ग्रहास्तेषामपि च सत्र एव भक्षयेयुः नैकाहाहीनेषु एतस्मान्यतरस्मिन् क्रतौ नियामानां द्रव्याणां भक्षयेयुरित्येतदाहिना ॥ १८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं व्याख्यातम् ।

अनुष्टुप्छन्दसा चमसस्य* ॥ १९ ॥

योऽनुष्टुप्छन्दसा इति स्तोत्रे यस्मिन् चमसः तस्यानुष्टुप् छन्दसा भक्षयेयुः ॥१९॥

पूर्वेण वा* ॥ २० ॥

मन्त्रेण चमसस्य भक्षयेयुः ऐन्द्रं वह इन्द्रेणेन उदरस्य हरिवद्-हरिकासु सुवीरमित्यनुवर्त्यतएव ॥ २० ॥

तथा कुर्वन्निन्द्रस्य सखा वृत्रघ्नस्य राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतं तयोरहमनुभक्षं भक्षयामि वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यन्त्विति ग्रहस्य* ॥ २१ ॥

तथा कुर्वन् पूर्वेण मन्त्रेण चमसस्य भक्षणम् इन्द्रस्य सखा वृत्रघ्नस्य राजेत्येतदादिना यथाम्नातेन मन्त्रेण ग्रहस्य भक्षयेयुः ॥ २१ ॥

इन्द्रमिद्धरीति वा वाग्देवी सोमस्य पिबत्वित्येतदधिकया* ॥ २२ ॥

इन्द्रमिद्धरिवदित्येतयर्चा वाग्देवी सोमस्य पिबत्वित्येतदधिकया भक्षयेदिति विकल्पः ॥ २२ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

ऐन्द्रः सह इति चमसस्य सवे त्रिष्टुप्छन्दसा वाजपेयसाम्नि भक्षयेदिति गौतमः* ॥ २३ ॥

वाजपेयसाम्नि त्रिष्टुप् छन्दसा इत्येव छन्द आदेशं कृत्वा भक्षयेदिति गौतम आचार्य्य आह तच्छन्दस्त्वात् सोमस्य ॥ २३ ॥

अनुष्टुप्छन्दसेति धानञ्जप्यशाण्डिल्यौ † ॥ २४ ॥

अनुष्टुप्छन्दसा वाजपेयसाम्नि भक्षयेदिति धानञ्जप्यशाण्डिल्यावाचार्य्यावाहतुः यदूर्द्धमुक्थेभ्यः अनुष्टुभः सभाग इति अनुष्टुप् छन्दसा रात्रौ ॥ २४ ॥

अनुष्टुपच्छन्दसा रात्रौ † ॥ २५ ॥

न भक्षयेयुः अनुष्टुभत्वात् रात्रेः ॥ २५ ॥

पृथक् तृचेभ्यः सन्धौ हिं कुर्युः † ॥ २६ ॥

पृथक्त्वानेत्यर्थः नानातृचेभ्यः सन्धौ हिंकुर्युः नानादैवत्यत्वात्तृचानाम् ॥ २६ ॥

इष्ट यजुष इति भक्ष्यः † ॥ २७ ॥

---

* आह्वायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आह्वायणोऽप्येवम् ।

दृष्टचक्षुष इत्यनेन चक्षुषा मन्त्रो भक्षः ॥ २७ ॥

गायत्रच्छन्दसातिरिक्तस्तोत्रेष्विति गौतमः* ॥ २८ ॥

अतिरिक्तस्तोत्रेषु गायत्रच्छन्दसा भक्षणमिति एवं गौतम आचार्यो मन्यते समाप्तेषु भक्षच्छन्दःसु पुनरुपक्रमे कोऽन्यो गायत्रात् स्यादिति ॥ २८ ॥

पृथग्भक्षच्छन्दोभिरनुपूर्वमिति धानञ्जप्यशाण्डिल्यौ* ॥२९॥

यानि चत्वारि भक्षच्छन्दांसि तैः पृथक् पृथक् आनुपूर्व्येण चतुर्ष्वन्तेषु तदानुपूर्व्येण भक्षयेयुरिति धानञ्जप्यशाण्डिल्यावाचार्यावाहतुः सम्भवाच सर्वेषां भक्षच्छन्दसाम् अर्थाच, कोऽर्थः अग्न्यादीनां देवतानाञ्च छन्दोभावात् ॥ २९ ॥

अनुष्टुप्छन्दसा वा* ॥ ३० ॥

मन्त्रेण भक्षयेयुः अनुष्टुप्भागनिमित्तत्वात् यदूर्द्ध्वमुक्थेभ्यः अनुष्टुभः सभाग इति ॥ ३० ॥

अच्छन्दसा वा* ॥ ३१ ॥

अच्छन्दसा वा मन्त्रेण भक्षयेयुः उपयुक्तत्वात् भक्षच्छन्दसाम् ॥३१॥

---

* माशायनोऽप्येवम्।

सन्धिवद्वा* ॥ ३१ ॥

यथा वा सन्धौ तथा वा भक्षयेयुः प्रकृतत्वात् मन्त्रस्य चानुप- देशाद्वान्येषाम् ॥ ३१ ॥

इति तृतीयस्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

आहिताग्निरसोमयाजी परं सोमेन याजयित्वा परि- भक्षं कुर्वीत* ॥ १ ॥

उक्ताः षोडशिनो धर्माः सोमस्य च भक्षविधानमुक्तं चात्र्यति- रिक्तस्तोमाप्नोतीति साम्प्रतमुपरि भक्षविधानमुच्यते आहिताग्निः आ- हिता अग्नयो येन स आहिताग्निः असोमयाजी येन सोमेन इष्टं स सोमयाजी न सोमयाजी असोमयाजी परम् अन्यं सोमेन याज- यित्वा अपरिभक्षं कुर्वीत अपरिभक्ष इति कर्मणः संज्ञा परस्याग्निषु येन सोमो भक्षितः तेन स्वाग्नयः परिभक्षिताः पितरश्च तदपरि- भक्षार्थमिदं कर्मारभ्यते ननु आहिताग्निग्रहणं किमर्थमिति चरा

---

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

अवक्ष्यदसोमयाजीति वक्ष्यमाणाहिताग्नेः सोमयागः स्यात् अन्यार्थेन वाहिताग्नित्वं विज्ञायते इह गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेषु आज्याधिश्रयणद्रव्यानिधानाज्यग्रहणान्यादेष्यन्ते हुतायां प्रातराहुतावाज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्योदगुद्वासयेत् कंसे चमसे वा द्रव्याणवधाय दक्षिणाग्नावुपसादयेत् स्फ्यदर्भमुष्टी च पश्चिमेन गार्हपत्यं गत्वा पश्चादाहवनीयस्योपविश्य स्रुवेण स्रुच्याज्यं गृह्णीयाद्यावद्गृहीती स्यादिति अस्य च कर्मणो नान्तरेणाहिताग्नेः प्रसिद्धिः तदेवमर्थादाहिताग्नित्वे सिद्धे यदुच्यते आहिताग्निरित्येतदनर्थकं तस्मादाहिताग्निग्रहणं न कर्त्तव्यं क्रियमाणे कारणं वक्तव्यम् उच्यते, यद्याहिताग्निग्रहणं न कुर्यात् अनाहिताग्नेर्याजनप्रसङ्गो न स्यात् सोऽयमाहिताग्निग्रहणं करोति आहिताग्निरसोमयाजी परं सोमेन याजयित्वा इत्यं कर्म कुर्यात् अनाहिताग्निर्याजयित्वापि परं न वेदं कुर्यात् यावता तस्याग्नयो नैव सन्ति येषामपरिभवार्थमेवेदं कर्म क्रियते अथासोमयाजीति किमर्थं यावता वक्ष्यति सोमयाज्यपीति शाण्डिल्य इति असोमयाजिग्रहणं कथमुच्यते अनिष्टप्रथमस्येदं कर्म स्यात् इति सोमयाजी हि अनाहिताग्निरपि भवति सत्रेषु तथाप्यसावसोमयाज्येव अथ परग्रहणं किमर्थं यदा याजयितृत्वं सिद्धमेतत् परमिति उच्यते, परग्रहणं परमेव याजयित्वा न पितरं वा पुत्रं वा भ्रातरं वेति निर्गुणः स्वजनः एभ्यो योऽन्यः परः पर एव सः ॥१॥

सोमयाज्यपीति शाण्डिल्यः* ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

सोमयाज्यप्येतत् कर्म कुर्य्यादिति शाण्डिल्यः आचार्य्य आह, साम्प्रतमस्याप्यरिभवस्य कर्मणः कर्त्तव्यतोच्यते ॥ २ ॥

हुतायां प्रातराहुतावाज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्योदगुद्वासयेत्* ॥ ३ ॥

हुतायां प्रातराहुतौ हुतेऽग्निहोत्रे आज्यं घृतं गार्हपत्याग्नावधिश्रित्य उदक् उद्वासयेत् ॥ ३ ॥

कंसे चमसे वा द्रप्सानवधाय दक्षिणाग्नावपसादयेत्* ॥ ४ ॥

कंसे वा भाजने दारवे वा चमसे दधिद्रप्सानवधाय दध्यवयवान् दक्षिणाग्नेः समीपे स्थापयेत् ॥ ४ ॥

स्फ्यदर्भमुष्टी च* ॥ ५ ॥

स्फ्यस्य दर्भमुष्टिश्च स्फ्यदर्भमुष्टी दक्षिणाग्नेः समीपे स्थापयेत् ॥५॥

पश्चिमेन गार्हपत्यं गत्वा पश्चादाहवनीयस्योपविश्य स्रुवेण स्रुच्याज्यं गृह्णीयाद्यावद्गृहीती स्यात्* ॥ ६ ॥

द्रप्सान् स्फ्यदर्भमुष्टी च स्थापयित्वा अनन्तरं पश्चिमेन प्रदेशेन

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

गार्हपत्यस्य गत्वा आहवनीयस्य पश्चिमे प्रदेशे उपविश्य यत्तदाज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्योदगुद्वासितं तस्मात् स्रुवेण स्रुचि गृह्णीयात् यावद्गृहीती स्यात् यदि चतुर्गृहीती यदि पञ्चगृहीती ॥ ६ ॥

तज्जुहुयादिमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरमापिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषि कृन्मर्त्यानाᳪ स्वाहेति* ॥ ७ ॥

यदि चतुर्गृहीतं यदि पञ्चगृहीतं तज्जुहुयादिमामग्ने इत्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ७ ॥

एवमेव गृहीत्वापां पुष्पमस्योषधीनाᳪ रसोग्नेः प्रियतमा तनूरिन्द्रस्य प्रियतमᳪ हविः स्वाहेति* ॥ ८ ॥

एवमेव गृहीत्वा यदि चतुर्गृहीतं यदि पञ्चगृहीतं अपां पुष्पमित्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण जुहुयात् ॥ ८ ॥

आज्यस्य पूर्वान् ग्रहान् गृहीत्वा दध्न उत्तमं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति* ॥ ९ ॥

आज्यस्य पूर्वान् ग्रहान् गृहीत्व यदि चतुर्गृहीतं चैनाज्यस्य

---

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

गृहीत्वा इत्र उत्तमं यदि पञ्चगृहीतं चमार आज्यस्य गृहीत्वा इत्र उत्तमं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति अनेन यजुषा जुहुयात् ॥ ९ ॥

दधिशेषꣳ स्रुच्यानीयोदङ्ङावृत्य प्राश्नीयात्तव सोम व्रते वयं मनस्तनूषु पिप्रतः प्रजावन्तो अशीमहीति* ॥ १० ॥

दध्नो गृहीतावदानस्य अवयवः स्यात् तं स्रुच्यानीय स्रुचि कृत्वोदङ्ङावृत्य प्राश्नीयात् तव सोम व्रते वयमित्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

प्रक्षाल्य स्रुचं यथेतं प्रत्याव्रज्य प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणा दक्षिणाग्नेः स्थण्डिलꣳ समुह्याद्भिः सम्प्रोक्ष्य स्फ्येन सकृदुल्लिख्योल्मुकमुपनिधाय दर्भानुपस्तीर्याप उपनिनीयामीषां द्रप्सानान्निपृणुयादवमेभ्यः पितृभ्यः स्वधा सह भक्षेभ्य इति प्रथमम्* ॥ ११ ॥

प्राश्य दधिशेषम् आचम्य प्रक्षाल्य स्रुचं अद्भिस्तत्पात्रं शोधयाग्नेः यथागतं प्रत्याव्रज्य दक्षिणाग्नेः समीपं प्राचीनावीतित्वमुक्तं गृह्ये एवं प्राचीनावीती भवतीति तत्कृत्वा दक्षिणाग्नेः दक्षिणे प्रदेशे स्थण्डिलं समुह्य शोधयित्वा अद्भिः सम्प्रोक्ष्य स्फ्येन सकृदुल्लिख्य उल्लेखनं कृत्वा उल्मुकं उपनिधाय उल्मुकं लेखायाः समीपे निधाय दर्भा-

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

गुपस्तीर्य अपो निनीय दर्भेषु अमीषां द्रव्याणामिष्टण्यात् ये ते दधिद्रप्साः कंसे चमसे च कृत्वा दक्षिणाग्नेः समीपे स्थापिताः तेषा-मेकदेशं गृहीत्वा तेषु दर्भेषु निपृणुयात् निदध्यात् अवमेभ्य इत्यनेन यथासूचितेन मन्त्रेण प्रथमम् ॥ ११ ॥

ऊर्वेभ्यः काव्येभ्य इत्येवमेव दक्षिणा पृथक्* ॥ १२ ॥

योऽयं विधिरुक्तः प्रथमस्य निपरणस्य अनेनैव विधिना तस्य दक्षिणार्द्धे द्वितीयस्य निपरणं कुर्यादूर्वेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण तदनन्तर-मनेनैव विधिना तृतीयं निदध्यात् काव्यम् इत्यनेन उक्तं पितृभिरिति सर्वेचानुसंहरेदित्येतदादि ॥ १२ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमित्युक्त्वोदङ्ङावर्त्त-तासित्वा यावन्मन्येत तावदभिपर्या वर्त्तमानो जपेदमी मदन्त पितरो यथाभागमनन्तरिताः पितरः सोमपीथादिति †॥ १३॥

एवं सर्वेषां निधानं कृत्वा अत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग-मित्युक्त्वा आसित्वा यावत् मन्येत तावत् यावन्तं मन्येत मनुष्याणां भोजनकालं तावन्तमासित्वा भुक्तं पितृभिरिति मत्वा ततः आभि-मुख्येन पर्य्यावर्त्तमानो जपेत् अमीमदन्त पितर इत्येतं यथासूचितं मन्त्रम् ॥ १३ ॥

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम् ।

† शाङ्खायनेऽप्येतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तान् दर्भान् इध्माःश्च दक्षिणाग्नौ प्रहरेत्* ॥ १४ ॥

तान् दर्भान् येषु निपरणं कृतं तांश्च इध्मान् ये निहिताः तान् दक्षिणाग्नौ प्रहरेत् प्रक्षिपेत् ॥ १४ ॥

इति तृतीयस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

अतोऽनन्तरं कर्त्तव्यमित्युच्यते ।

यज्ञोपवीती भूत्वाप उपस्पृश्य गृहान् व्रजञ्जपेद्गृहा मा बिभीत मावेपिढ्वमूर्जं बिभ्रत एवमस्यूर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानेमि मनसा दैवेन येषामध्येति प्रसवस्त्वेषु सौमनसो बहुर्गृहानुपह्वयामहे तेनोजानन्तु जान उपहूता इह गाव उपहूता अजावयोऽथो अन्नस्य यो रस उपहूतो गृहेषु न इति* ॥ १ ॥

इह प्राचीनावीतिना कर्म्म कृतं पैतृकमनन्तरमाह यज्ञोपवीती भूत्वेति यज्ञोपवीती भूत्वाप उपस्पृश्य अपः स्पृष्ट्वा गृहान् व्रजन् जपति गृहामाबिभीतेत्येतदादि यथासूचितं मन्त्रम् अत्रोच्यते गृहान् व्रजन् जपेदित्याह अथेदं पूर्वं कर्म कस्मिंश्चिद्देशे कृतमिति

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

येनेदानीमाह गृहान् प्रजन् जपेदिति तत्रैके तावद्वर्णयन्ति योऽग्नि-होत्र एवासौ यज्ञभूमिगतः अतस्तस्मिन् देशे इदं कर्म्म कृतमिति अतोऽनन्तरं गृहान् प्रजन्निदञ्जपेदिति, अपरे वर्णयन्ति त्रेताग्निग्रहणं हविर्य्यज्ञेभ्यः पृथगेव भवति तस्मिन्निदं कर्म्म कृत्वा गृहान् प्रजन्नेत-ज्जपेदिति, उभयमविरुद्धम् ॥ २ ॥

पश्चाच्छालाग्नेरुपविश्य जपेदिह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पुरुषा इहो सहस्रदक्षिणोऽपि पूषा निषीदत्विति* ॥२॥

गृहान् प्रविश्य शालाग्नेः पश्चिमे प्रदेशे उपविश्य जपेदिह गावः प्रजायध्वमित्येतदादि यथासूचितम् ॥ २ ॥

अग्नेस्तृणानि प्रत्युह्य यः सुहृत्तमभिभाषेत* ॥ ३ ॥

शालाग्नेः समीपे यानि तृणानि प्रातर्होमस्तरणसम्बन्धीनि तानि प्रत्युह्य योऽस्य सुहृत्तमस्य पिता वा पुत्रो वा भार्य्या वा तं प्रथम-मभिभाषेत ॥ ३ ॥

गोषु गा अपि सृजेदुपेदमुपपर्च्चनमासु गोषूपपृच्यता-मुपर्षभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्य्य इति* ॥ ४ ॥

गोषु गा अपिसृजेत् या अस्य स्वागावः तासु या दक्षिणा प्राप्ता-स्तामिश्रयेत् उपेदमुपपर्च्चनमिति यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

* शाङ्खायनेऽप्येवम्।

सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दीक्षयेत्* ॥ ५ ॥

साम्प्रतमस्य गवामयनस्य विधिः विवक्षितः तं विवक्षुः सर्वसत्राणां सामान्यं विधानमारभते सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दीक्षयेदिति सत्रेष्वित्यधिकरणे सप्तमी सर्वानिति निरवशेषवाची शब्दः सत्रेषु सर्वान् सत्रिणः अध्वर्युर्दीक्षयेत् ॥ ५ ॥

दीक्षिष्यमाणान्दर्शयेत् सल्याचेयमरुन्धतीं ध्रुवमुदपात्रं य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते* ॥ ६ ॥

दीक्षिष्यमाणान् सल्याचेयादीनि दर्शयेत् दृशिरत्र प्रेक्षणे सल्याचेय आदर्शः अरुन्धत् ॥ ६ ॥

नैतानि परासुः पश्यतीति† ॥ ७ ॥

किमर्थं पुनरेषां दर्शनमुच्यते नैतानि परासुः पश्यति येषां पराभूताः असवः प्राणाः मुमूर्षवस्ते सल्याचेयादीनि न पश्यन्तीति ॥ ७ ॥

तान्न दीक्षयेत्† ॥ ८ ॥

तान् परासून दीक्षयेत् कस्माद्यतः असमाप्ते सत्रे तेषां मृत्यु-

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

भवति एतत् विधानं संवत्सरसत्रं यावद्वृष्ट्यं ऊर्द्ध्वं मृतस्य विधान-दर्शनात् ॥ ८ ॥

दीक्षिष्यमाणाः संवदेरन् सह नः साधुकृत्या नाना पाप-कृत्या यास्मिन् सत्रे* ॥ ९ ॥

दीक्षाकाले उपस्थिते संवदेरन् एतत् समयं कुर्युः सह नः साधु-कृत्याः साधूनां कर्मणां या क्रिया सा नः साधारणी या पापानां सा पृथक् अस्मिन् सत्रे ॥ ९ ॥

अथ यत् पुरा चकृम कर्त्तारस्तस्य यथोपस्थितमेव नस्त-दिति* ॥ १० ॥

अथ यत्पुरास्माः कृतवन्तः कर्त्तारः यथोक्तं करिष्यामः यथोप-स्थितमेव नस्तदिति यः करोति तस्यैव तदिति, ननु अनुक्तेऽप्येवमेव नह्यन्येन कृतमन्यस्मिन्नृच्छति कर्मकर्त्तारं गच्छति अत्रोच्यते, प्राक् सत्रदीक्षायाः तेषां साधारणं इष्टकापशुर्भवति ऊर्द्ध्वं वक्ष्यति संवत्सरं संवसेयुर्द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा यावद्वा सुनुयुरिति तस्मा न्निवृत्त्यर्थमारभते यास्मिन् सत्रे इति ॥ १० ॥

तेषां दीक्षाप्रभृति पत्नीशालायां भोजनसंवेशने स्या-ताम्* ॥ ११ ॥

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम्।

तेषां सर्वेषां दीक्षामारभ्य पत्नीशालायां भोजनं संवेशनञ्च भवेतां प्रभृति शब्द आदौ ॥ ११ ॥

उपवसथ्यप्रभृत्याग्नीध्रीये* ॥ १२ ॥

उपवसथ्यादह्न आरभ्य सर्वेषां भोजनसंवेशने आग्नीध्रीये भवेयाताम् ॥ १२ ॥

सन्निवेशयोर्वाचं यच्छेयुः* ॥ १३ ॥

द्वयोरपि सन्निवेशयोर्वाग्यमनं कुर्य्युः आसूर्य्योदयादानक्षत्रदर्शनाच ॥ १३ ॥

विचक्षणान्तां वाचं भाषेरन्* ॥ १४ ॥

वाग्यमनादनन्तरं यां वाचं भाषेरन् तां विचक्षणान्तां विचक्षणमन्ते यस्याः सा विचक्षणान्ता, अपरे ब्रुवते विचक्षणान्तामिति साध्वन्तां वाचं ब्रूयुरिति पूर्व्वस्य तु यः श्रेयान् तस्य साधुवचनप्रसङ्गोऽस्ति ॥ १४ ॥

न कञ्चनाभिवादयेरन्* ॥ १५ ॥

योऽप्यवश्यमभिवादनीयः तमपि नाभिवादयेरन् चनेत्ययं निपातः नेत्ययं प्रतिषेधः ॥ १५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

न शूद्रेण सम्भाषेरन्* ॥ १६ ॥

न शूद्रेण सह सम्भाषणं कुर्युः ॥ १६ ॥

नाधिष्ण्यउत्तपेरन्* ॥ १७ ॥

ये परिगृहीता अग्नयः तान्मुक्त्वा अन्येष्वग्निषु नोत्तपेरन् ॥ १७ ॥

न प्रतीच्या द्वारा पत्नीशालाया निष्क्रामेयुः* ॥ १८ ॥

स्पष्टार्थः ॥ १८ ॥

प्राञ्चमुदञ्चं वोच्चारं कुर्वीरन्* ॥ १९ ॥

देवयजनस्य प्रागुदग्वा निष्क्रम्य मूत्रपुरीषे कुर्वीरन् ॥ १९ ॥

न बहु वदेयुः* ॥ २० ॥

नाप्रयोजनं बहु वदेयुः ॥ २० ॥

न दन्तान् दर्शयेरन्* ॥ २१ ॥

न कस्यचिद्दन्तान् दर्शयेरन् जायते वाव दीक्षयेति ॥ २१ ॥

नाकृतस्याश्नीयुः* ॥ २२ ॥

हविरुच्छिष्टभक्षाः स्युः ॥ २२ ॥

---

* माध्यायनोऽप्येवम्।

ननानन्यो अतः पश्येत्* ॥ २३ ॥

नैनान् भुञ्जानानन्यः पश्येत् परिवेष्टृभ्योऽन्यश्च ॥ २३ ॥

सर्वेषां सवनानां प्राश्नीयुः* ॥ २४ ॥

सर्वेषां सवनानां सवनमुखीयान् भक्षयित्वा सद्मसु नाराशंसेषु भोजनं कुर्युः ॥ २४ ॥

क्रोधानृते वर्जयेयुः* ॥ २५ ॥

स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥

एतानि व्रतानि दीक्षासु † ॥ २६ ॥

एतानि यथोद्दिष्टव्रतानि दीक्षासु भवन्ति ॥ २६ ॥

दीक्षोपसत्सु वा † ॥ २७ ॥

अथवा दीक्षासु चोपसत्सु च ॥ २७ ॥

आवा सत्रान्तात् † ॥ २८ ॥

यावद्वा सत्रसमाप्तिरिति एतानि यथासम्भवं स्युः ॥ २८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणे एतदत्र नास्ति ।

उदयास्तमययोरभ्याश्रावणाच्च बहिर्वेदि प्रसुते वर्जयेयुः* ॥ २८ ॥

आदित्यस्य उदयास्तमयौ अभ्याश्रावणञ्च हविषः प्रसुते सुत्यासु बहिर्वेदि वर्जयेयुः एतेषु कालेषु बहिर्वेदिस्थानमासनं वा वर्जयेयुः॥२८॥

इति तृतीयस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

तेषाञ्चेदेनांऽस्त्रयाणां किञ्चिदेयाद् गृहपतावुपहवमिच्छेरन् † ॥ १ ॥

तेषां उदयास्तमयाभ्याश्रावणानां बहिर्वेदि स्थानं किञ्चिदागच्छेत् गृहपतावुपहवमिच्छेरन् उपहवे गृहपतिरधिकरणभूतः गृहपतेः सकाशादुपहवमिच्छेयुः ॥ १ ॥

तञ्चेदुद्गातरि † ॥ २ ॥

तं यदि गृहपतिः एषां त्रयाणां किञ्चिदागच्छेत् उद्गातुः सकाशादुपहवं गच्छेत् ॥ २ ॥

दीक्षानुपूर्व्येण वा सर्वेषाम् † ॥ ३ ॥

---

* आश्वलायने विशेषोऽस्ति ।

† आश्वलायनेऽप्येवम् ।

दीक्षानुपूर्व्येण वा यो यस्मानन्तरं दीक्षितः स तस्मादुपस्वभिप्रेत ॥ ३ ॥

परिहृतासु वसतीवरीषु संविशेयुः* ॥ ४ ॥

वसतीवरीपरिहरणे कृते ततः स्वपेयुः ॥ ४ ॥

तेषाञ्चेत् कश्चित् प्रेयाद्तीर्थेन निर्हृत्याहार्येणानाहिताग्निं दहेयुः* ॥ ५ ॥

तेषां सत्रिणां यदि कश्चित् म्रियेत तमतीर्थेन निर्हृत्य निष्क्राम्य आहार्येणाग्निना अनाहिताग्निन्दहेयुः तेषां सत्रिणां आहार्येण लौकिकेनेत्येतद्विधानं अनाहिताग्नेरपि सत्रासनं दर्शयति ॥ ५ ॥

अरण्योरग्नीं समारोप्य ते आप्रानेन निर्हृत्य निर्मन्थ्येनाहिताग्निम्* ॥ ६ ॥

अरण्योः अग्नीन् समारोपणं कृत्वा मन्त्रवत्ते अरणी आप्रानेन तीर्थेन निर्हृत्य निर्मन्थ्येनाग्निना आहिताग्निं दहेयुः ते इति किमर्थम् उच्यते, प्रेतोऽत्राधिकृतः अतस्ते इत्याह, ते अरणीतीर्थेन निर्हरेयुः नत्वाहिताग्निमपि तीर्थेन, ननु यदा तावदुक्तं दीक्षिष्यमाणान् दर्शयेत् स्वस्याचेयादीनि नैतानि पराञ्चः पश्यन्तीति तांश्च दीक्षयेदिति तददर्शिता नैव दीक्षन्ते तत् किमिदमारभ्यते तेषाञ्चेत्

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

कश्चित् प्रेयादित्यादि अथ पुनरहर्गिंतोऽपि स्रियन्ते ततः तद्विधानानर्थक्यम् उच्यते यान्येतानि निमित्तानि तानि परिमितकालानि तेषां दीर्घसत्रेष्वसम्भवः अतोविधानं तदर्थम् ॥ ६ ॥

मध्यमस्य रात्रिपर्य्यायस्य दैवोदासं होतृषाम स्यादौर्द्ध-सद्मनं वा* ॥ ७ ॥

इह सत्रिप्रकरणे मध्यमे पर्य्याये द्वे होतृषामनी पठिते तयोश्च द्वयोरेकस्मिन् क्रतौ सम्भवो नास्ति एकार्थत्वात् अतो ब्रवीति दैवोदासं होतृषाम स्यादौर्द्धसद्मनञ्चेति विकल्पयति सत्रे ॥ ७ ॥

अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि भर्गायशी इति प्राग्विषुवतो व्यत्यासं स्यातामिति गौतमः* ॥ ८ ॥

इह मशकः पठत्याभिप्लविके द्वितीयेऽह्नि परितोषिष्ठ तासु तमिति माधुछन्दसस्य भर्गस्य यशो वेति तत् किमयं विनिवेशार्थं विभाषितः अथैकत्र यद्गृयमेव विकल्पयति सोऽयमाचार्य्यो विनिवेशं विकल्पयति अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि भर्गो यश इति प्राग्विषुवतोव्यत्यासं स्यातामिति ये प्राग्विषुवतोऽभिप्लवाः तेषु भर्गस्य यशसीति द्वितीयेऽहनि व्यत्यासं स्यातामिति प्रथमे भर्गः द्वितीये यश इति ॥८॥

ऊर्द्धञ्च त्रिष्वभिप्लवेषु* ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

ऊर्ध्वञ्च विषुवतः ये त्र्योऽभिप्लवाः तेषु च भर्गो यशो भर्ग इति ॥ ९ ॥

यशोभर्ग इति परेषु* ॥ १० ॥

तेषामप्यूर्द्ध्वं येऽभिप्लवाः उत्तरस्मिन् पक्षसि † तेषु यशो भर्ग इत्येवं व्यत्यासः स्यात् ॥ १० ॥

सकृद्द्विर्वा यशः पुरस्तात्तथोपरिष्टाद्भर्ग इतरेष्वित्यपरम्* ॥ ११ ॥

अपरमन्यद्विधानं सकृद्द्विर्वा यशः पुरस्ताद्भवेत् तथोपरिष्टाद्विषुवतः त्रिष्वभिप्लवेषु सकृद्द्विर्वा यशो भवेत् भर्ग इतरेषु अभिप्लवेषु स्यात् ॥ ११ ॥

भर्गः पूर्वस्मिन् पक्षसि यश उत्तरस्मिन्नित्यपरम्* ॥ १२ ॥

अपरम् अन्यत्तृतीयं विधानं भर्गः पूर्वस्मिन् पक्षसि स्यात् यश उत्तरस्मिन्निति अभिप्लवेष्विति प्रकृतम् ॥ १२ ॥

एताभ्यामुक्ते वीङ्क ग्राह्वाग्राह्वीये* ॥ १३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† पक्षसीत्यसंस्कृतः पाठः पक्षे इति साधुः किन्तु पक्षस पुस्तकेष्व प्यनेकत्र सूत्रे वृत्तौ चैवं दर्शनात्तथैव रक्षितः ।

आभिप्लविक एवं चतुर्थेऽहनि पठति वौङ्कश्नुङ्वाश्नुङ्कीयश्चेति तयोरप्येत एव विकल्पाः स्युः ये भर्गयशसः ॥ १३ ॥

विषुवत ऊर्द्धं वौङ्कमेव स्यादिति धानञ्जप्यः* ॥ १४ ॥

विषुवत ऊर्द्धं येऽभिप्लवास्तेषु वौङ्कमेव स्यात् न श्नुङ्वाश्नुङ्कीयम् इत्येवं धानञ्जप्य आचार्यो मन्यते एवशब्दोऽवधारणार्थः ॥ १४ ॥

पञ्चमे यदच्चर्यामे गेयꣳ सन्ततिः स्यान्मानवात्पूर्वस्मान्नꣳ स्यात्* ॥ १५ ॥

पञ्चमेऽभिप्लवे यस्मिन्नहनि यामे गेयं सन्ततिः स्यात् तस्मिन्मानवात् पूर्वस्मात्रं स्यात् इहत्याम् अजाम्यर्थेन उक्षमर्षासोम युमत्तम इति गायत्रञ्च य एवञ्चापत्यं सन्ततिः आकरवर्णन्तान्युत्तरेष्विति ॥ १५ ॥

इषोवृधीयसमन्ते पृष्ठ्यानन्तर्ये षष्ठे* ॥ १६ ॥

एवं मशकः पठति आभिप्लविके षष्ठेऽहनि इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इति गायत्रस्याम्बसूक्तञ्च सत्रादिषोवृधीयं कुर्य्यात् मृज्यमानः सुहस्त्येत्यैडश्चौचोरञ्चं चिनिधनञ्चाप्यास्य सत्रात् समन्तं कुर्य्यात् सत्रात् सत्रादित्युक्तेन वै स्पष्टं कतरस्मिन्नभिप्लव इति सोऽयमाचार्य्यः स्पष्टी-

---

* आह्वायशोऽप्येवम्।

करोति पृष्ठ्यानन्तर्य्ये षष्ठेऽहनि इषोद्यीयस्य समन्ताद्य इषोद्यीय-समन्ते यस्याभिप्लवस्यानन्तरः पृष्ठ्यः स्यात्तस्य षष्ठेऽहनि कुर्य्यात् अथ षष्ठग्रहणं किमर्थमिति चेत् यदा षष्ठे विषये एव एते उक्ते उच्यते आवृत्तस्याप्येतस्मिन् पक्षसि नियमार्थम् ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिन् पक्षसि त्रिषु चतुर्थोऽभिप्लवो लुप्येत* ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिन् पक्षसि षष्ठे मासि चीनभिप्लवान् पठति तत्र त्रिषु कर्त्तव्येषु प्रथमो लुप्यताम् उतान्य इति संशयः सोऽयमाचार्य्य आह त्रिषु कर्त्तव्येषु चतुर्थो लुप्येत आकारवर्णवानिति ॥ १७ ॥

एत एवावृत्ता ऊर्द्ध्वं विषुवतोऽभिप्लवाः* ॥ १८ ॥

य एते पूर्वस्मिन् पक्षसि अभिप्लवा अनुक्रान्ताः एत एव सर्वे उत्तरस्मिन् पक्षसि आवृत्ता भवेयुः उत्तमादुत्तमाद्दारभ्येरन् नतु प्रतिमासम् ॥ १८ ॥

तेषां प्रतिलोममहान्युपेयुः* ॥ १९ ॥

तेषामभिप्लवानाम् आवृत्तानां सताम् अहान्यपि प्रातिलोम्येन कुर्युः षष्ठादह्न आरभ्य प्रातिलोम्येन यावत् प्रथमम् ॥ १९ ॥

पृष्ठ्यस्वरसाम्नाञ्च* ॥ २० ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

पृष्ठ्यस्य स्वरसामानस्य पृष्ठ्यस्वरसामानः तेषां पृष्ठ्यस्वरसाम्नां उत्तरस्मिन् पञ्चस्मि प्रातिलोम्येन अहान्युपेयुः ॥ २० ॥

दशरात्रसमोपे त्रिषु चतुर्णामावृत्तानां प्रथमो लुप्येतेति धानञ्जय्य उत्तम दूषोवृधीयसमन्ते स्यातामिति* ॥ २१ ॥

दशरात्रस्य सन्निकर्षे ये गोआयुषः पूर्वाश्वयोऽभिप्लवाः तेषु चतुर्णामावृत्तानां यः प्रथमः स लुप्येत एवं धानञ्जय्यो मन्यते उत्तमे चाभिप्लविके उत्तमे दूषोवृधीयसमन्ते स्यातामिति ॥ २१ ॥

विपरीतमेतच्छाण्डिल्यायनस्य † ॥ २२ ॥

एतद्विधानं विपरीतं शाण्डिल्यायनस्य विपर्ययः प्रातिलोम्यं उत्तमो लुप्येत प्रथम दूषोवृधीयसमन्ते स्यातामिति ॥ २२ ॥

विषुवत्समीपे च † ॥ २३ ॥

विषुवत्समीपे च येऽभिप्लवास्तथ्येषु चैवमेव शाण्डिल्याय- नस्य ॥ २३ ॥

त्रिष्वभाव दूषोवृधीयसमन्तयोः † ॥ २४ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्।

त्रिष्वभिप्लवेषु कर्त्तव्येषु अभावः अक्रिया हृषोद्दधीयसमन्तयोः ॥ २४ ॥

भावस्त्वाचार्य्याणां भावस्त्वाचार्य्याणाम्* ॥ २५ ॥

हृषोद्दधीयसमन्तयोः भावः आचार्य्याणां मतेन, तुशब्द अक्रियापेक्षानिवृत्त्यर्थः ॥ २५ ॥

इति तृतीयस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

पृष्ठ्ये रथमतिवहेयुः पश्चात् प्राञ्चं दक्षिणतो वोदञ्चं बहिर्वेदि रथन्तरस्य स्तोत्रे* ॥ १ ॥

अभिप्लवे ये संशयास्ते निर्णीताः साम्प्रतं पृष्ठ्यस्य धर्म्मा विवक्षिताः तद्विवक्षुराह पृष्ठ्ये रथमतिवहेयुरिति इह ब्राह्मणं प्रजापतिर्वा एतां गायत्रीं योनिमपश्यत् स आदीधीतास्माद्योनेः पृष्ठानि सृजा इति स रथन्तरमसृजत तद्रथस्य घोषोऽन्वसृज्यतेत्येतदादि एषां पृष्ठानां रथन्तरादीनां घोषादयो धर्म्मा ज्योतिष्टोमप्रकरणे आम्नाताः तेषाञ्च समुदितानामसम्भवः ज्योतिष्टोमे तैश्च धर्म्मैः प्रतिप्रयोगमवश्यं

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

भवितव्यं ततः तत्प्रत्यनुष्ठेयाः यावता अनुब्राह्मणस्थान्तर्घोषाः पृष्ठ-धर्माः तत्प्रत्यनुष्ठेया इति तेषां समुदितानां प्रयोगविषयोऽयं विधि-स्तमाह पृष्ठ्ये रथमतिवहेयुरिति अत्रोच्यते, तत् किमिदं पृष्ठ्यग्रहणं यावता अभिप्लवस्थानन्तरः पृष्ठ्य एव आभिप्लविकस्तु विधिरुक्तः त-च्छेषो विधिरुच्यमानः आनन्तर्यादत्र पृष्ठ्यो भवत्येव वैरूपादीनाञ्चा-सम्भवादभिप्लव इति उच्यते पृष्ठ्यग्रहणं क्रियते विशेषविध्यर्थं पृष्ठ्यानां समस्तानां धर्म्मार्थं पृष्ठान्यस्मिन् सन्तीति पृष्ठ्यः एतद्दर्शयति यत्र यत्र समुदितानि पृष्ठानि भवेयुः तत्र तत्र धर्मा भवेयुरिति यथा विश्वजिति विश्वजिच्छिल्पोऽप्तोर्यामोति पृष्ठ्य इत्यधिकरणे सप्तमी आधारोऽधिकरणं आश्रियते रथघोषादयो धर्मा रथमतिवहेयुः शीघ्रं वहेयुः पश्चात्प्राञ्चन्देवयजनस्य पश्चात् प्राङ्मुखं वहेयुः दक्षिणतो वा उदञ्चम् अतिवहेयुः बहिर्वेदि वेदेर्बहिः रथन्तरस्य स्तोत्रे रथन्त-रस्य साम्नः स्तोत्रे स्तूयमाने आस्तोत्रान्तात् ॥ १ ॥

बृहतो दुन्दुभिमाहन्युः* ॥ २ ॥

बृहतः स्तोत्रे स्तूयमाने दुन्दुभिमाहन्युः स्तनयित्नुशब्दोऽनुकर्ष-णार्थः नहि शक्यं स्तनयित्नुशब्दं बलादुपपादयितुम् अतो दुन्दुभिं वादयेयुः बहिर्वेदीति प्रकृतम् ॥ २ ॥

उपवाजयमाना वैरूपेण स्तुवीरन्नुपवाज्यमाना वा* ॥ ३ ॥

---

* शाट्यायनोऽप्येवम् ।

व्यजनेन इतरेतरम् उपवाजयमानाः सन्तः वैरूपेण साम्ना स्तुवी-रन् अन्यैर्वोपवाज्यमानाः इतरेतरमेकेन व्यजनेन ॥ ३ ॥

वाचयित्वा यजमानं स्तुतमसीत्यनेन वातआवात्विति तृचेनानुमन्त्रयेत्* ॥ ४ ॥

कतमस्यानुमन्त्रणं व्यजनस्य यो घोषवाह: ॥ ४ ॥

वैराजस्य स्तोत्र उपाकृत उपर्य्यनूरुसकलं निधाय तृणे च तस्योपरि तिरश्चीमरणिं निधायाभ्यात् संप्रजननं कृत्वा त्रिः प्रदक्षिणमभिमन्थेद्गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्व त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभं वैराजमिति गौतमः* ॥ ५ ॥

वैराजस्य साम्नः स्तोत्रे उपाकृते पुरस्ताज्जपं जपित्वा ऊरो-रुपरिष्टात् सकलम् आनुलोम्येन निधाय प्रस्थापयित्वा तृणे च तस्य सकलस्योपरि तिरश्चीमरणिं स्थापयित्वा अभिमुखमात्मनः अग्नेः प्रजननं कृत्वा येन प्रदेशेनाग्निः अवतार्य्यते तदुत्तरारण्या त्रिः प्रद-क्षिणमभिमन्थेत् गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्वेत्येतदादिना मन्त्रेण एवं गौतम आचार्य्य आह ॥ ५ ॥

चतुर्भिरिति धानञ्जय्यः* ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

चतुर्भिश्छन्दोभिरिति धानञ्जय्य आचार्य्यो मन्यते गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्व त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमिति ॥ ६ ॥

त्रिभिरिति शाण्डिल्यः* ॥ ७ ॥

त्रिभिश्छन्दोभिरिति शाण्डिल्य आचार्य्य आह, गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्व त्रैष्टुभं जागतमिति क्रियायाः सर्व्वत्रानुवचनम् ॥ ७ ॥

अरण्योः सन्धानमालभ्योपजिघ्रेत् तेजोऽसि तेजो मयि धेहीति* ॥ ८ ॥

अरण्योः सन्धानमालभ्य स्पृष्ट्वा उपजिघ्रेत्तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्यनेन मन्त्रेण, घ्रा गन्धोपादाने ॥ ८ ॥

मथ्यमाने स्तोमं युञ्ज्यात्* ॥ ९ ॥

मथ्यमानेऽग्नौ यथाविधानं स्तोमयोजनं कुर्य्यात् ॥ ९ ॥

जाते स्तुवीरन्* ॥ १० ॥

जातेऽग्नौ स्तुवीरन् अग्निघोषे ॥ १० ॥

वाचयित्वा यजमानं पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः पाह्यंहसः सह रय्या निवर्त्तस्वाग्नेऽपिन्वस्व धारया

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

विश्वस्या विश्वतस्परीत्यनुमन्त्र्याभिजुहुयात् तदुक्तं ब्राह्मणेन* ॥ ११ ॥

वाचयित्वा यजमानं स्तुतस्य स्तुतमसीति पुनरूर्जा निवर्त्तस्वेत्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण अग्निमनुमन्त्र्य प्राहरत्याहवनीये आज्येनाभिजुहुयात् तदुक्तं ब्राह्मणेन प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इति विराजाभिजुहोतीति ॥ ११ ॥

स्वाहाकारेणोत्तराम्* ॥ १२ ॥

उत्तरामाहुतिं स्वाहाकारेण जुहुयात् आगत्योपरिष्टाज्जपः ॥ १२ ॥

अपः सावका उपनिधाय महानाम्नीभिः स्तुवीरन्* ॥१३॥

अप इति कर्मणि द्वितीया सह अवकाभिः सावकाः अवकाः शैवालाः ॥ १३ ॥

यो यः सामाङ्गं ब्रूयात् स उद्घोषं जनयेत्* ॥ १४ ॥

यो यः स्वभक्तिं ब्रूयात् स उद्घोषं कुर्य्यात् निधने तु सर्वे ॥ १४ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

वाचयित्वा यजमानं ता निनयेदास्तावेऽनाधृष्टासि तान्वा सोमोराजावनुयाम पीता उपतिष्ठन्त आपोये आकरा ऋषभा ये स्वराजस्ते अर्षन्तु ते वर्षन्तु ते कृणवन्त्विषमूर्जꣳ राय-स्पोषन्तद्विदेयेति* ॥ १५ ॥

वाचयित्वा यजमानं आपः अवकामिश्रा निनयेत् निक्षिपेत् आ-स्तावे अनाधृष्टासीत्येतदादिना यजुषा यथासूचितेन आस्तावस्था-नासदेशे प्रक्षिपेत् ॥ १५ ॥

समन्यायन्तीति वा † ॥ १६ ॥

समन्यायन्तीति एतयर्चा वा निनयेत् ॥ १६ ॥

समुद्रं वः प्रहिणोमीति वा † ॥ १७ ॥

समुद्रं वः प्रहिणोमीत्येतदादिना यजुषा वा निनयेत् ॥ १७ ॥

सर्वैर्वा* ॥ १८ ॥

सर्वैर्वा निनयनमन्त्रैः अनाधृष्टासीत्येतदादिभिः निनयेत् ॥ १८ ॥

अष्ठीवतोरवका उपोहेरन्* ॥ १९ ॥

---

* शाख्यायनेऽप्येवम् ।

† शाख्यायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

सर्वेषां अष्ठीवतोरङ्गप्रदेशयोः स्थापयेयुः अष्ठीवतोरिति जानुभ्यामुपरि ॥ १९ ॥

छदिषि वर्षकामोऽध्यास्येदिति शाण्डिल्यः* ॥ २० ॥

छदिषि छादनस्योपरि वर्षकामः निदध्यात् एवं शाण्डिल्य आचार्य्य आह ॥ २० ॥

गोष्ठे पशुकामः* ॥ २१ ॥

अवका निदध्यात् ॥ २१ ॥

सभायां यशस्कामः* ॥ २२ ॥

यशस्कामः सभायामवका निदध्यात् ॥ २२ ॥

श्मशानेऽभिचरन्* ॥ २३ ॥

अभिचरन् अभिचारं कुर्वन् श्मशाने अवका निदध्यात् शं शरीरं तद्यस्मिन् शेते तत् श्मशानम् ॥ २३ ॥

इति तृतीयस्य पञ्चमी कण्डिका।

---

* शाङ्खायनोऽप्येवम्।

अथ षष्ठी कण्डिका।

वारवन्तीयस्य स्तोत्रे धेनुः संवाशयेयुर्दक्षिणतः कृत्वोत्तरतो वत्सान्* ॥ १ ॥

उक्तं स रेवतीरसृजत तद्वा घोषोऽन्वसृज्यतेति ताश्च रेवत्यः पवमाने प्रयुज्यन्ते रथन्तरादीनां पञ्चानां पृष्ठानां पृष्ठस्थानेषु प्रयुज्यमानानां सन्निधौ रथव्यतिवर्त्तनादयो धर्म्माः प्रयुक्ताः तत्सन्निधित्वात् धर्म्माणां किं सन्निधौ रेवतीनां पवमान एव क्रियते धर्माः अथ पृष्ठस्थाने इत्यत आह, वारवन्तीयस्य स्तोत्रे धनूः संवाशयेयुरिति अपां वा एष रसो यद्रेवत्यो रेवतीनां रसो यद्वारवन्तीयमिति रेवतीनां वारवन्तीयं रसः सारमिति तद्वारवन्तीयमिति सन्निधौ प्रयुज्यमाना रेवत्यः प्राप्नुवन्ति वारवन्तीयस्य साम्नः स्तोत्रे धेनुः संवाशयेयुः कथं संवाशयेयुः देवयजनस्य दक्षिणे प्रदेशे कृत्वा गा उत्तरतो वत्सान् कृत्वा ॥ १ ॥

पूर्वेण सदः संसृज्य पश्चिमेनाग्नीध्रीयमुदीचीरत्यजेयुः* ॥२॥

समाप्ते स्तोत्रे सदसः पूर्वे प्रदेशे मिश्रयित्वा वत्सैः समाधाय आग्नीध्रीयस्य पश्चिमे प्रदेशे उदीचीन्दिशं प्रति प्रस्थापयेयुः निष्कालयेयुः इदमुद्गातृकर्म तत्संयोगात् रथप्रवर्त्तनादिधेमन्ताः पृष्ठधर्माः

---

* शाट्यायनोऽप्येवम।

सर्वत्र भवेयुः तेषामुपदिष्टत्वात् यस्य येन कर्मणा संयोगः सतद्द्रव्यं लभते प्रतिलोमयमुद्गाता एतत् दद्यात् ॥ २ ॥

वाचयित्वा यजमानं गोनामभिरनुमन्त्रयेत इळे काम्ये चन्द्रे ज्योत इडेरन्ते जुष्टे सनरि मयि वोरायः अयन्तामिड़ एअदित एहि जुष्टे जुष्टिन्ते गमेयमुपहूता उपहवं वोभी-येति* ॥ ३ ॥

वाचयित्वा यजमानमुद्गाता गाः गोनामभिरनुमन्त्रयेत इळे काम्ये इत्येतदादिभिर्यथासूचितैः अथोच्यते गोनामभिरिति कि-मर्थं यदा सर्वाणि निर्दिष्टान्येव, उच्यते गोनामग्रहणं संव्यवहारा-र्थम् अन्यथापि यत्र गोनामानीति ब्रूयात् तत्रैतान्येव प्राप्स्यानि यथा इविषेऽथाः कर्णे गोनामानि अपिलेति यानि च प्रकरणाम्ना-तान्येव तानि च ॥ ३ ॥

सप्तर्षभा इति वा* ॥ ४ ॥

सप्तर्षभा इत्येतयर्चा वा उपमन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

उभाभ्यां वा* ॥ ५ ॥

सप्तर्षभा इळे काम्ये इत्येतदादिना मन्त्रेण वानुमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

अग्निश्चेदुपाकुर्युस्तानिनयेदास्तावे आपोहिष्ठीयाभिः* ॥६॥

यद्यग्निरुपाकरणं कुर्युरध्वर्यवः ता आपः निनयेदास्तावे आपोहिष्ठीयाभिः ऋग्भिः अग्निरुपाकरणस्य कः सम्बन्धः आपोवै रेवत्य इति ॥ ६ ॥

षष्ठेऽहनि सꣳस्थितेऽबह्ववादिनः स्युर्न चाधीयीरन्नोत्तरस्याह्न उपाकरणात् † ॥ ७ ॥

आम्नाये च जड्डषो वा एतर्हि वाग्यदा षडहः सन्तिष्ठते न बह्ववदेदान्यं प्रश्नेत्यान्यस्मै प्रब्रूयात् मधु वाग्नये घृतं वा यथोक्तमेवहं प्रत्यन्ति तथा तदिति एते संस्थाधर्म्माः सूच्यन्ते अत आह षष्ठेऽहनि संस्थितेऽबह्ववादिनः स्युरिति षष्ठेऽहनि समाप्तेऽबह्ववादिनः स्युः न चाधीयीरन् आ उत्तरस्याह्न उपाकरणात् उपाकरणं नाम प्रारम्भः एतद्दर्शयति अन्येद्युःसमाप्तिस्वध्ययनं कुर्वीतेति अथ षष्ठग्रहणं किमर्थमिति उच्यते नियमार्थमेव यदा षड्हः सन्तिष्ठतइति तदा कृत्स्नस्य प्रथमेऽहनि संस्थानं तत्र संस्थाधर्म्माः प्राप्नुवन्ति सोऽयमाचार्यः षष्ठग्रहणं करोति कथं आवृत्तेऽप्येतस्मिन् स्युरिति एतदाहन्तेऽरूपं य इह उपक्रमधर्म्मास्ते आवृत्तः संस्थाधर्माः ये तत्र संस्थाधर्मास्ते इह उपक्रमधर्मा इति ॥ ७ ॥

---

* आम्नायकोऽप्येवम्।

† आम्नायकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

सर्पिर्मधुभ्यामृत्विजो भोजयेदहीनेषु* ॥ ८ ॥

सर्पिषा मध्वा च यजमानः ऋत्विजो भोजयेदहीनेषु सर्पिरिति घृतस्य पर्यायः ॥ ८ ॥

अन्यतरेण वा* ॥ ९ ॥

सर्पिषा मध्वा वा एकेन भोजयेत् ॥ ९ ॥

सर्पिषैव तृतीयसवने सत्रेषु † ॥ १० ॥

सर्पिषैव तृतीयसवने भोजनं सत्त्रिणाम् एवशब्दो मधु निवर्त्तयति अथ तृतीयसवनग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते षष्ठेऽहनि संस्थिते एतेनोक्तं तत् सत्रेषु यदेव तार्त्तीयसवनीकभोजनमुपदिष्टम् तदेव सर्पिषा स्यात् तत् संस्थितेऽहनि भोजनमस्तु सत्त्रिणां न अनुसवनमस्तु सत्रेष्विति तद्यथाकाम्यादेवेति ॥ १० ॥

एतस्यान्यतरस्मिंस्त्र्यहेति ग्राह्याणां भक्षयेयुः स्तुत्वा पृष्ठेन † ॥ ११ ॥

एतस्य पृष्ठ्यस्य षडहस्य अन्यतरस्मिंस्त्र्यहे अतिग्राह्याणां भक्षयेयुः अतिग्राह्या ग्रहाः अतिरिक्ताः प्रकृतेभ्यो गृह्यन्ते इत्यतिग्राह्या यस्मिं-स्त्र्यहे गृह्येरन् तस्मिंस्तेषां भक्षयेयुः, कस्मिन् काले स्तुत्वा पृष्ठेन ॥११॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्।

विषुवद्गतयोश्च* ॥ १२ ॥

विषुवद्गतयोश्च अतिग्राह्याणां भक्षयेयुः ॥ १२ ॥

त्रिष्टुपच्छन्दसा † ॥ १३ ॥

त्रिष्टुप्छन्दसा मन्त्रेण भक्षयेयुः ॥ १३ ॥

पूर्वं चमसेभ्यः † ॥ १४ ॥

पूर्वं सर्वचमसेभ्यो भक्षयेयुः ॥ १४ ॥

अन्यत्र चैतस्मिन् काले यानाहरेयुः* ॥ १५ ॥

अन्यत्र च अन्ययज्ञेषु च एतस्मिन् काले यान् ग्रहान् भक्षाना-हरेयुस्तेषां त्रिष्टुप्छन्दसा पूर्वं चमसेभ्यो भक्षयेयुः ॥ १५ ॥

सत्र धर्मैः सर्वत्र पृष्ठ्यः स्यात्* ॥ १६ ॥

एते पृष्ठ्यस्य धर्मा गवामयनप्रकरण आम्नाताः एते यत्र यत्र पृष्ठाः प्रयुज्यन्ते तत्र तत्र स्युर्न केवलं गवामयने ॥ १६ ॥

दशमव्रते च* ॥ १७ ॥

---

* शाखायनेऽप्येवम्।

† शाखायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

दृश्यमश्वादृश्यतश्च यत्र यत्र क्रियेतां तत्र तत्र सद्धर्मौ ॥ १७ ॥

आभीवर्त्तस्तोत्रीयानाभिप्लविकान् पृष्ठ्ये संशयेद्ब्राह्मणाच्छंसिना कालेयर्चोऽच्छावाकेन सर्व्वत्र यदा पवमाने स्याताम्* ॥ १८ ॥

ये आभीवर्त्तस्तोत्रीयाः आभिप्लविकाः तान् सर्वत्र पृष्ठ्ये संशयेत् ब्राह्मणाच्छंसिना यदाभीवर्त्तपवमाने स्यात् कालेयवर्चः अच्छावाकेन संशयेत् यदा तत् पवमाने स्यात् न केवलं पृष्ठ्ये कालेयस्य अन्यत्रापि यदा कालेयं पवमाने स्यात् तत्राऽप्येतस्य स्तोत्रीयं शंसयेदच्छावाकेन यथा विश्वजितीति ॥ १८ ॥

सर्वत्रेन्द्रक्रतुं ब्राह्मणाच्छंसिनोर्द्धं विषुवतः प्रागतिरात्रात्* ॥ १९ ॥

ऊर्द्धं विषुवतः यान्यहानि तेषु सर्वेष्विन्द्रक्रतुं ब्राह्मणाच्छंसिनः शंसयेत् प्रागतिरात्रात् उदयनीयम् अतिरात्रं वर्जयित्वा सर्वशब्दो निरवशेषवाची ॥ १९ ॥

विश्वजिति वैराजे धर्म्मान् कुर्यात्* ॥ २० ॥

उक्तं यत्र यत्र समुदितानि पृष्ठानि प्रयुज्येरन् तत्र तत्र एषां

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

रथव्यतिवर्जमानादयो धर्माः स्युरिति तदिह सर्वपृष्ठविश्वजित् तस्मिन् विश्वजिति रथन्तरादीनां सर्वेषां पृष्ठ्यादीनां वैराजेऽधिकरणे धर्मान् कुर्य्यात् एतद्धि धर्माणां स्थानं होतापि सर्वेषां तस्मिन्नेव योनीः संशति ॥ २० ॥

इतरेष्वपि पृष्ठेष्वित्याचार्य्यमतिः* ॥ २१ ॥

इतरेष्वपि पृष्ठेषु धर्मान् कुर्य्यात् एषा आचार्य्याणां मतिः सन्निकृष्टन्यायत्वाद्धर्माणाम् इतरेषु त्रिषु पृष्ठेषु महानाम्नीवैरूपरेवतीषु स्वधर्माः स्युः बृहद्रथन्तरवैराजानां वैराजा धर्माः स्युरिति ॥ २१ ॥

सप्तमेऽहन्यग्नेरर्कोऽध्यर्द्धेडश्च सोमसाम मौक्षस्य पूर्वयोः* ॥ २२ ॥

इह ब्राह्मणे अष्टमनवमयोरह्नोः स्वाभिरामर्कदीर्घतमसोऽर्काबाम्नातौ अग्नेरर्कोऽन्तरितः तमग्नेरर्कं सप्तमेऽहनि कल्पयत्याचार्य्यः सप्तमेऽहन्यग्नेरर्कोऽध्यर्द्धेडश्च सोमसाम मौक्षस्य पूर्वयोरिति यस्ते मदो-वरेण्य इति गायत्रं तृचे कृत्वा एतस्मिन्नेव सामतृचः स्यात् अग्नेरर्कोऽध्यर्द्धेडश्च सोमसाम मौक्षमिति ॥ २२ ॥

मौक्षसोमसामनी गायत्र्योत्तरयोरग्नेरर्कस्तिसृष्विति वा* ॥ २३ ॥

---

* आह्वायनोऽप्येवम्।

अथवा गायत्रमेकर्चे कृत्वा तस्योत्तरयोर्मौक्षवीमसामनी कृत्वा तस्मिन्नेव तृचे अग्नेरर्कशिरःसु कुर्य्यात् अरण्ये गेयमिदमपवित्र-मिति ॥ २३ ॥

साकमश्वेड़ानां संचारौ व्यतिहरन्त्येके* ॥ २४ ॥

साकमश्वस्य इड़ानां संचारस्य च अष्टमनवमयोरह्नोर्व्यतिहार-मेके आचार्य्याः कुर्वन्ति आष्टमिकी इड़ा विभक्तिर्नवमेऽहनि कृत्वा अष्टम एव कल्पयति इड़ा संचारोऽष्टमस्य विभक्तिर्नवमेऽहनि क्रियत इति व्यतिहारो नाम अन्योऽन्यस्थानोपादानं इडानां संचारौ साक-मश्वस्य स्थाने कुर्वन्ति साकमश्वमिडानां संचारस्येति ॥ २४ ॥

सुरूपक्रौञ्चे एकर्चयोरेके* ॥ २५ ॥

अष्टमेऽहनि सुरूपं गायत्र्यत्र्यचसमाम्नातं क्रौञ्चं चानुष्टुभि उष्णिक्ककुभावेकर्चौ कृतौ तदेके आचार्य्या लिङ्गं दृष्ट्वा विकल्पयन्ति आचाग्निष्टुर्मद्दोनामिति प्राणवत्यो भवन्तीति अस्य च बहुवचनस्य उष्णिक्ककुभोरेकर्चे क्रियानर्थक्यं तदेके उष्णिक्ककुभौ तृचयोः कुर्वन्ति उष्णिक्ककुभोस्तृचैकर्चत्वमन्यथा तेनेति सुरूपक्रौञ्चे एक-र्चयोः ॥ २५ ॥

नवमस्य ज्योतिष्टोमः पर्यासः† ॥ २६ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

नवमेऽहनि वक्ष्यमाणे एवं ब्राह्मणं पठति यथा उत्तमः षडृचो भवतीत्युक्त्वाह त्र्यृच उत्तमो भवतीति न च तस्मानन्तरस्तृचोऽस्ति षडृचः तस्मानन्तरः नचावच्छेदं कृत्वा कल्पना युक्ता वचते वचनात् सोऽयमाचार्य्यः प्राकृतं पर्य्यासं विधित्सुराह नवमस्य ज्योतिष्टोमः पर्य्यास इति अनादिष्टे प्रकृतिप्रत्ययात् ॥ २६ ॥

साप्तमिक इत्येके* ॥ २७ ॥

एके आचार्य्याः साप्तमिकः पर्य्यासः स्यादित्येवमाहुः कस्मात् सप्रभृतित्वात् उक्तं सप्रभृतयो भवन्तीति ताः स्वसनादयः ॥ २७ ॥

तस्य बृहत्यामरण्ये गेयानि त्र्यृचेषु पृष्ठ्यस्य च † ॥ २८ ॥

तस्य ग्रहणं यदि ज्योतिष्टोमः पर्य्यासः यदि साप्तमिकः तस्य बृहत्यामेकादशसामानि पठितानि तेषां त्र्यृचैकर्चत्वक्लृप्तिः कल्पयति यान्यरण्ये गेयानि तानि त्र्यृचेषु स्युः पृष्ठ्यस्य च अन्यान्येकर्चेषु ॥ २८ ॥

वासिष्ठमध्यास्यायाम् † ॥ २९ ॥

तत् किमिदमारभ्यते अनुप्राप्तमेव वासिष्ठमध्यास्यायाम् आचार्य्यैरपि प्रकरणेऽध्यास्यायामेव गीतम् उच्यते नियमार्थमारभ्यते वक्ष्यते सर्वेव त्र्यृचेषु योरजामीत्यपरमिति न तत् कस्मै वासिष्ठं स्यात् अध्यास्याविषयमेव वासिष्ठमिति ॥ २९ ॥

---

* आश्वलायनेन सूत्रद्वयमेकसूत्रं कृतम्।

† आश्वलायनोऽप्येवम्।

वैयश्वं प्रागभर्गाद्वाभीशवं यशसः* ॥ ३० ॥

पाठक्रमं विकल्पयति अजाल्यर्थेन वैयश्वं प्रागभर्गाद्भवेत् आभी-शवं यशसः प्रागिति वर्त्तते ॥ ३० ॥

सप्तैव तृचेषु यैरजामीत्यपरम्* ॥ ३१ ॥

अपरः कल्पः षष्ठ्यां सप्तैव तृचेषु स्तुः यैः क्रियमाणैर्जामि न भवति एतदपरं आचार्य्यमतं प्रथमः कल्पो यथाम्नातानां क्रिया-शेषे विकल्पः ॥ ३१ ॥

दीर्घतमसोऽर्कोऽन्त्यः सामराजं वा* ॥ ३२ ॥

अन्ते दीर्घतमसोऽर्कः सामराजञ्च तयोश्च द्वयोरेकस्मिन् सम्भवो नास्ति तस्माद् विकल्पः स्यात् एकार्थत्वात् ॥ ३२ ॥

पृष्ठस्तोत्तरयो दीर्घतमसोऽर्कौ माण्डवञ्चैडं साम-राजेऽन्त्ये* ॥ ३३ ॥

यदा तावत् दीर्घतमसोऽर्कोऽन्त्यः स्यात् तदा सामराजस्याभाव एव यदा पुनः सामराजमन्त्यं स्यात् तदा पृष्ठस्तोत्तरयोः स्तोत्रीययोः दीर्घतमसोऽर्कः स्यात् माण्डवं चैडं दीर्घतमसोऽर्कः अर्कोऽनुयहार्थः माण्डवं स्तोमपूर्णार्थम् ॥ ३३ ॥

इति तृतीयस्य षष्ठी कण्डिका ।

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

दशमस्य बहिष्पवमानं द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानामह्ना-मनुरूपाः प्रथमाच्च बहिष्पवमानं तन्नवर्चम्* ॥ १ ॥

दशानां पूरणः दशमः दशमस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी बहि-ष्पवमानमिति स्तोत्रोपदेशः द्वितीयप्रभृतीनामिति निर्दिष्टदुपदेशः प्रभृतिशब्दः आद्याभिधायी पञ्चानामिति संख्या अह्नामिति अह-र्निर्देशः अनुरूपा इति बहिष्पवमानं तन्नवर्चं नवर्चमिति संज्ञा बहिष्पवमानस्य आद्यद्वितीयान्त्यास्तृचः प्रतिपदनुरूपपर्यायः प्रथमा-च्चाह्नः बहिष्पवमानमन्त्यन्नवर्चं नवर्चमिति संज्ञा एतद्दशमस्याह्नो बहि-ष्पवमानम् अन्नोच्यते यदा तावदेव बहिष्पवमानं दाशमिकं क्लृप्त-मेव सर्वं ब्राह्मणे पञ्चानामह्नामनुरूपैः प्रत्यवयन्ति नवर्चा भवन्ति या एवामूः प्रयच्छन् या आवदधातीति च सम्बन्धोऽस्य दर्शितः प्राथमिकस्य नवर्चस्य वारुणेका भवति आदित्येका भवतीति च सिद्धचोदना तत् किमिदं सिद्धे सति पुनरारभ्यते दशमस्य बहिष्पव-मानमिति उच्यते, आचार्यस्येयं प्रवृत्तिः यत्र हि कालो वा विशेषो वा कश्चिद्विवक्षितो भवति तत्र सिद्धस्यापि सतो विधिः पुन-रुपादानं करोति यथा एकत्रिके सद्यः सर्वं कुर्युरेकदीक्षस्युपसत्क इति गौतमस्यस्य गायत्रपार्श्वमार्भवो या इत्येति पुरोजित्यमिति शाण्डिल्य इति एतद् विवक्षुः सिद्धमिदं गायत्रपार्श्वं पुनरामनति

---

* ब्राह्मायबोऽप्येवम् ।

एवमिह विधिशेषं विवक्षुः सिद्धोपादानं करोति कः पुनर्विधिः शिष्यते यो वक्तव्यः उच्यते, ब्राह्मणं पञ्चानामङ्गामनुरूपैः प्रत्यवयन्तीति तथा वक्तव्यम् एतदर्थं सिद्धमपि सन्तं पुनराहरते उच्यते यद्येवं सिद्धेऽपि सति पुनराहरते दशमग्रहणं तावन्न कर्त्तव्यं कस्मात् नावमिकं विधानमुक्तं शेषोऽपि विधिरुच्यमानः संख्यानात् दशमादन्यत्र न भवेत् तस्माद्दशमग्रहणं शक्यमवक्तुं बहिष्पवमानग्रहणं शक्यमेव वक्तुं बहिष्पवमानस्य ग्रहणस्य किं कारणं तच्छक्यत्वात् तन् विवक्तव्यम् अत्र होतुराज्यादारभ्य सुवसिद्धो न आवहेत्येतस्माद्दाशमिकानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षशिष्टानि तस्मात् कारणं न वक्तव्यं द्वितीयप्रभृतीनामित्येतदप्यनारब्धव्यमेव यस्माद्द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु बहिष्पवमानद्वितीयात्तृचस्तेषामनुरूपा इति संज्ञा पवस्वेन्द्रो वृषासुत इत्येतदादीनां अङ्गामनुरूपा इत्येतच्च न वक्तव्यं कस्मात् उक्तं पञ्चानामङ्गामनुरूपैः प्रत्यवयन्तीति प्रथमाच्च बहिष्पवमानस्त्रिवर्चमित्येतदपि न वक्तव्यं कस्मात् उक्तं नवर्चो भवतीति या एवामूः प्रथमन् या अवदधाति ता एता उद्धरतीति प्राथमिकेनैव बहिष्पवमानेन सम्बन्धं दर्शयति तस्मात् सर्वमेव सूत्रं नारब्धव्यम् आरम्भे वा प्रयोजनं वक्तव्यम् अत्रोच्यते, यदुक्तं नारब्धव्यमित्यारब्धव्यमिति ब्रूमः शेषविध्यर्थं यत्तावदुच्यते दशमग्रहणं न कर्तव्यमिति अत्र ब्रूमः कर्त्तव्यमेव छन्दोमा इति पठति अभ्यसज्ञः पञ्चाहस्यारः छन्दोमा विश्वजिदतिरात्र इति तत्रेदं संख्यानतो नवमं तत्राथं संशयः किमत्र दाशमिकं बहिष्पवमानं भवत्युत उत्पत्तिकत्वात् नावमिकं माभूदिति यावता निदानकारेणापि विचारितं कथं

दशमधर्मा मानसमिति कर्त्तव्या इत्येके तत्राहर्जीवत इति अक-र्त्तव्य इत्यपरमदशमश्च लुप्तश्च दशरात्र इति सोऽयमाचार्य्योऽनिय-मार्थं दशमग्रहणं करोति कथं अदशमेऽप्येतस्मिन् बहिष्पवमानं स्यादिति, अथ यदुक्तं बहिष्पवमानग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत्र ब्रूमः बहिष्पवमानग्रहणं क्रियते नियमार्थं कथं एतस्मिन्नहनि न कदा-चिदन्यं बहिष्पवमानं स्यादिति कुतः पुनराशङ्का यथान्यं बहि-ष्पवमानं स्यादिति उच्यते, मशकः पठति द्वादशाहविचारेषु अपि वा प्रतिपदावेवान्योन्यस्याः स्थानं व्यतिहरेदिति न कदाचिदपि बहिष्पवमानस्य विकारः स्यात् दशमेऽहनीति, अथ यदुक्तं द्वितीय-प्रस्तौनामिति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः अन्योन्यस्य स्थानं द्वितीय-प्रस्तौनामेव स्युः, अथ यदुक्तं पञ्चानामित्यत्र ब्रूमः अविद्यमाने-ष्वपि पञ्चानामेव कुर्युः यथा छन्दो भवति दशरात्रे, अथ यदुक्त-मस्तामिति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः अहर्व्यत्यासेऽप्यानुपूर्व्येण स्यात्, अथ यदुक्तमनुरूपा इति न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः अनुरूपग्रहणं साप्तमिकप्रतिषेधार्थं कथं समूहिते द्वादशाहे एता अनुरूपा न स्यु-रिति येषामेवानुरूपा संज्ञा ता एवेति, अथ यदुक्तं प्रथमाच्च बहि-ष्पवमानं तत्रवर्चमित्येतदपि न वक्तव्यमित्यत्र ब्रूमः अवच्छिन्नबहि-ष्पवमानं कृत्स्नं छन्दोमा मति दशरात्रे तन्माभूदिति तस्मात् सूत्र-मारब्धव्यम् ॥ १ ॥

अनुरूपेषु तृचा प्रतिलोमा ऋचो नवर्चं इति गौतमः* ॥२॥

---

* शाण्डायनोऽप्येवम्।

उक्तं पञ्चानामह्नामनुरूपैः प्रत्यवयन्ति यथाभ्यारोह्य प्रत्यवरो-हेत्तथा तदिति तत्प्रत्यवरोहणं किं स्तृक्प्रातिलोम्येन अथवा तृचः प्रातिलोम्येनेति उच्यते अनुरूपेषु तृचा प्रतिलोमा ऋचो नवर्चे षाष्ठि-कादनुरूपादारभ्य प्रातिलोम्येन तावद्यावद्द्वितीयक इति तैः प्रत्य-वरोहः न ऋचामपि असृक्षत प्रप्राजिनः पवमानस्य विश्ववित्पव-मानो अजीजनत्तदेते अस्य्मिन्द्रवः पवस्वेन्द्रोवृषासुत इत्येष कर्म्म-क्रमः तत ऋचः प्रतिलोमाः स्युः उपास्मै गायतानर इत्यत आरभ्य यावदस्य प्रत्नामनुद्युतमिति एवं प्रत्यवरोहणं गौतम आचार्य्यो मन्यते ॥ २ ॥

सर्वत्र तृचा इति धानञ्जप्यः* ॥ ३ ॥

सर्वत्र सर्वस्मिन् बहिष्पवमाने तृचा प्रातिलोम्येन धानञ्जप्य आ-चार्य्यो मन्यते अनुरूपाणां यथोक्तं नवर्चे तु उपस्मिगाय तस्तृच एव प्रत्नेन जन्मनास्य प्रत्नामनुद्युतमित्येवन्तृचः प्रातिलोम्यम् ॥ ३ ॥

यथाधीतं नवर्चमिति शाण्डिल्यायनः* ॥ ४ ॥

अनुरूपाणां यथोक्तमेव प्रातिलोम्यं नवर्चे तु यथाधीतमेवेति एवं शाण्डिल्यायन आचार्य्यो मन्यते ॥ ४ ॥

सर्वत्चर्चः प्रतिलोमा इति शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

सर्वत्रानुरूपेषु नवर्चेष्वृचः प्रतिलोमाः स्युरित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते, द्वितीयकादनुरूपादारभ्य यावत् षाष्टिक इति एते ऋक्प्रतिलोमाः स्युः अन्यथा हि यदि षाष्टिकादारभेरन् एवमुभयप्रातिलोम्यं स्यात् ऋक् प्रातिलोम्यन्तृचप्रातिलोम्यञ्च नवर्चे तु सर्वमृक्प्रतिलोममेव स्यात् उपास्मै गायतानर इत्यत आरभ्य यावदस्य प्रत्नेति ॥ ५ ॥

अप्रतिभामेतस्मिन्नहन्यनुष्टुम्मात्रां कृत्वाचक्षीरन्* ॥ ६ ॥

अप्रतिभां न प्रतिभाम् अनवस्थानमित्यर्थः यदेतस्मिन्नहनि प्रतिभायाः स्तोत्राङ्गं किञ्चित्तदनुष्टुम्मात्रां कृत्वाचक्षीरन् उक्तं यावत्यनुष्टुप्तावतीं वाचं सम्पाद्य विब्रूयुरिति अथ मात्राग्रहणं किमर्थमिति उच्यते ऋक्न्यायमाद्रियेरन् दाचिं अन्मात्रां कृत्वाचक्षीरन् ॥६॥

ज्यायसि छन्दसि लुम्पेयुरक्षराणि कनीयस्यभ्यस्येयुः † ॥७॥

ज्यायस्त्वं नाम वृद्धिः कनीयस्त्वं ह्रासः ज्यायसि छन्दस्याख्यातव्ये अनुष्टुम्मात्रां कृत्वा अधिकान्यक्षराणि लुम्पेयुः कनीयसी अभ्यस्येयुः के येषामुद्गातॄणामिदं कर्म्म उपदिष्टम् ॥ ७ ॥

अग्निष्टोमसाम्ना स्तुत्वा प्राक् पत्नीसंयाजेभ्योयदेभिः प्रस्तुते परार्ध्यं प्रजितः स्यात्तद्गत्वा प्रत्याव्रज्य मनसानुतस्याद्

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

हुतेषु पत्नीसंयाजेषु गार्हपत्य उद्गाता जुहुयादुपस्रजन्धरुणं मात्रे मातरं धरुणोधयन् रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्-स्वाहेति पूर्वम्* ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमसाम्ना स्तुत्वा प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः षडेभिरुद्गातृभिः प्रस्तुते सोमे प्रसवादारभ्य सर्वैर्दूरङ्गतं स्यात् तद्गत्वा प्रत्याव्रज्य मनसानुस्मार्ते यद्युत्साहो न स्यात् गमनागमने मनसा गमनागमने कृत्वा हुतेषु पत्नीसंयाजेषु गार्हपत्य उद्गाता जुहुयात् उपस्रजन्धरुणं मात्र एतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण उद्गातृग्रहणं न सर्व एव ॥८॥

स्वाहाकारेणोत्तराम्* ॥ ९ ॥

उत्तरामाहुतिं स्वाहाकारेण जुहुयात् ॥ ९ ॥

आहवनीयं गत्वा पश्चात्तिष्ठन्तोऽयं सहोहा इति त्रिरुद्गाता गायेत् निधनमितरावनूपेयाताम् † ॥ १० ॥

गार्हपत्ये उद्गाता हुत्वा अध्वर्युणा सम्प्रेषिते आहवनीये गत्वा तस्य पश्चिमे प्रदेशे तिष्ठन्तो यद्वक्ष्यते तत् कुर्युः किं पुनस्तत् अयं सहोहा इत्येतत्साम त्रिरुद्गाता गायेत् निधनमितरौ प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारौ

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणेनानेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

उद्गातारमुपयन्तं अनुपेयातां गामग्रहणं उक्तमतिछन्दसाहवनीयमुप-
तिष्ठन्त इति स्वधा माभूदिति ॥ १० ॥

यजमानसञ्चरेण गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविशेयुः* ॥११॥

यजमानस्य यः सञ्चरस्तेन गत्वा नोद्गातृसञ्चरेण पूर्वया द्वारा
सदः प्रविशेयुः ॥ ११ ॥

इति तृतीयस्य सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

यदा अध्वर्युरुपाकुर्य्यादथ मानसेन स्तुवीरन् नायं गौः
पृश्निरक्रमीदिति गायत्रेण पृथक् स्तोत्रीयाभ्यो हिंकारं
त्रिकेन स्तोमेनास्तोमयोगा यजमानवाचनेन † ॥ १ ॥

यस्मिन् काले अध्वर्युरुपाकरणं करोति अथानन्तरं मानसेन
स्तोत्रेण स्तुवीरन् मनसा क्रियत इति मानसम् उक्तं मनसोपावर्त्त-
यत्येतदादि अयङ्गौः पृश्निरक्रमीदित्येतस्मिंस्तृचे गायत्रेण साम्ना
उक्तं सार्पराज्ञ्या ऋग्भिः स्तुवन्तीति एता सार्पराज्ञ्यः पृथक् स्तोत्री-

---

* माध्यायने विशेयोरिति ।

† माध्यायनेनैतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम् ।

याभ्यो हिङ्कारं पृथक् नानेत्यर्थः स्तोत्रीयाभ्यो हिंकारं कुर्युः विकेच स्तोमेन उक्तं पराचीभिः स्तुवन्तीति एवं पराक्रम् अस्तोमयोगा यजमानवाचनेन नात्र स्तोमयोजनं स्यात् न च यजमानवाचनम् ॥ १ ॥

प्रतिहारवेलायां प्रतिहर्त्तापान्यात्* ॥ २ ॥

प्रतिहारदेशकाले प्रतिहर्त्ता अपान्यात् उक्तं तस्माद्ध्यं प्राणेन करोति प्राणिति चापानिति च तदपानसंज्ञकवायुरन्तः प्रवेशयेत् ॥२॥

उत्तमां प्रस्तुत्यैपेति होतारमीक्षेत* ॥ ३ ॥

उत्तमां स्तोत्रीयां प्रस्तुत्यैपेत्यनेन होतारमीक्षेत् ॥ ३ ॥

सर्वमेतस्मिन् स्तोत्रे मनसा कुर्युः* ॥ ४ ॥

समीक्षणेन विज्ञापयन्तः* ॥ ५ ॥

यत्किञ्चिदस्मिन् स्तोत्रे पुरस्तादुत्पादि तत्सर्वं मानसं कुर्युः समीक्षणेन विज्ञापयन्तः ब्रह्मंस्तोष्यामः प्रशास्तरित्यतः आरभ्य समीक्षणमात्रेण विज्ञापनं कुर्वन्तः सर्वप्रैषेषु प्रज्ञापनं मनसैव स्यादिति ॥४॥५॥

यमध्वर्युर्भक्षं प्रयच्छन् मन्येत तस्य मनसोपहूय कस्त्वा कं भक्षयामीति भक्षयेयुः* ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

चमसाध्वर्युर्भक्षं प्रयच्छन्नन्वेत यदि ग्रहं यदि चमसं तस्य मनसोपह्वय कस्मा कं भक्षयामीति भक्षयेयुः मनसैव उक्तं ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्रोचमुपावर्त्तयतीति न भक्षं स्रोचेण सम्बध्यतेऽतः पुनर्मनसेत्याह ॥ ६ ॥

ब्रह्मोद्यं वदन्तीति गायत्रीं त्रिर्ब्रूयुरिति धानञ्जय्यः* ॥७॥

उक्तं ब्रह्मोद्यं वदन्ति ब्रह्मवर्चस एव प्रतितिष्ठन्तीति किं पुनर्ब्रह्मोद्यमिति उच्यते गायत्रीं त्रिर्ब्रूयुरिति धानञ्जय्य इति गायत्र्यास्त्रिर्वचनं ब्रह्मोद्यं सा च गायत्री परिभाषिता तं स आप्याययेदभिमृश्याप्यायस्वेत्युक्ताह सर्वे वैतया गायत्र्येति ॥ ७ ॥

चतुर्होतारमभिप्रेत्यैतदिति गौतमः † ॥ ८ ॥

चतुर्होतारं ब्रह्मोद्यमभिप्रेत्य एतद्ब्राह्मणम् इति गौतम आचार्य्यो मन्यते ॥ ८ ॥

यथाश्वत्रिरात्र इति शाण्डिल्यः † ॥ ९ ॥

स्वाहाकृतिभिस्र चरते पूर्वेण सद उपविश्य ब्रह्मोद्यं वदेयुरिति एतद्ब्रह्मोद्यमिहापि स्यादिति शाण्डिल्य आह ॥ ९ ॥

एतस्यां वेलायां वरान् वृणीरन् मनसा यानिच्छेयुः † ॥१०॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्।

एतस्यां वेलायां वरान् वृणीरन्मनसा यो यस्येप्सितः स तं वरं वृणीते ॥ १० ॥

उत्तरत उद्गातौदुम्बरीं गृह्णीयात् पश्चात् प्रतिहर्त्ता दक्षिणतो ब्रह्मा पुरस्तादितरे सर्वे* ॥ ११ ॥

उत्तरे प्रदेशेऽवस्थित उद्गाता औदुम्बरीं गृह्णीयात् अन्वारभेत् पश्चात्प्रतिहर्त्ता पश्चिमे प्रदेशे चावस्थितः प्रतिहर्त्ता अन्वारभेत् दक्षिणतो ब्रह्मा अन्वारभेत् पूर्वप्रदेशेऽवस्थिता इतरे सर्वे अन्वारभेरन् ॥११॥

अथ जपेयुरिह धृतिरिह स्वधृतिरिह रन्ति रिह रमध्वं, मयि धृतिर्मयि स्वधृतिर्मयि रमो मयि रमध्वमिति वा* ॥ १२ ॥

अथशब्द आनन्तर्ये अन्वारभ्याथानन्तरं जपेयुः इह धृतिरित्येतदादि यथासूचितं मन्त्रं मयि धृतिरित्येतदादि वा ॥ १२ ॥

उभौ वा* ॥ १३ ॥

उभौ वा मन्त्रौ जपेयुः ॥ १३ ॥

वाग्यता अपिधाय द्वारे आसीरन्नानक्षत्रप्रवचनात्* ॥१४॥

एवं जपित्वानन्तरं वाग्यता वाचं यमयित्वा अपिधाय द्वारे

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

आसीरन् आकुतः कालात् आ नक्षत्रप्रवचनात् यावन्नक्षत्रं प्रोक्त-मिति उक्तं वाचं यच्छन्ति दुग्धानीव वै तर्हि छन्दांसि यातयामा-न्यन्तगतानि तान्येव तद्रसेनाप्याययन्त्यथोऽन्वस्तनामेवाभिसन्तन्व-न्तीति ॥ १४ ॥

प्रोक्ते नक्षत्रे पूर्वया द्वारा निष्क्रम्य सुब्रह्मण्याप्रणवैर्वाचं विसृजेरन्निति धानञ्जय्यः* ॥ १५ ॥

उक्तम् आसीरन् आनक्षत्रप्रवचनादिति ततोऽन्येन प्रोक्ते नक्षत्रे पूर्वया द्वारा सदसो निष्क्रम्य सुब्रह्मण्याप्रणवैः सुब्रह्मण्योमित्येभिः वाग्विसर्गं कुर्युरिति धानञ्जय्यः आचार्यो मन्यते ॥ १५ ॥

श्रुत्वैवाहूयमानाया इति शाण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

वसतीवरीपरिहरणस्यान्ते सुब्रह्मण्येनाहूयमानायाः सुब्रह्मण्यायाः प्रणवान् श्रुत्वा वाचं विसृजेयुरित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते न स्वयं प्रणवं ब्रूयुरिति ॥ १६ ॥

वरवरणवाग्यमने यजमान एव कुर्यादहीनेषु* ॥ १७ ॥

वरवरणञ्च वाग्यमनञ्च ते वरवरणवाग्यमने यजमान एव कुर्यादहीनेषु एवशब्दोऽवधारणार्थः सर्वकर्तृकमिदं कर्मोपदिष्टं तद् यजमानः कुर्यादहीनेषु इति सर्वर्त्विजो न कुर्युः ननु यदा द्वावेवा-हीनौ ताण्डके ययोर्द्वममहः तयोश्च अहीनत्वादयाहच्छन्दोमवांश्च

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

द्वादशाहः तत् किमिदं बहुवचनं अहीनेष्विति उच्यते शाखान्तराभि प्रायेण अथवा पौण्डरिके चतुष्टोमे च विचारितं कथं द्वादशधर्मा मानसमित्यकर्त्तव्या इत्येके तत्त्वेन नामधेयेनैकाह आदिश्यते चतुष्टोमोऽग्निष्टोमे इत्यथापि न दाशमिकं लिङ्गं दृश्यते यथैतद् बहिष्पवमानस्यावृत्तिसाम्नां विप्रच्यावनमनुष्टुभं परोक्षौपिकीर्वेदिति शाण्डिल्यः कर्त्तव्या इत्याचार्या येऽन्ये मानससंयुक्तेभ्यः संस्थापनीयं मानसं चतुष्टोमेऽग्निष्टोम इति सोऽयमाचार्य्य अनेनैव बहुवचनेन एवं विधिमादर्शयतीति॥ १७ ॥

क्वत्वेतरे यथार्थं क्वत्वेतरे यथार्थम्* ॥ १८ ॥

वरवरणवाग्यमने यजमान एव कुर्यादहीनेषु इतरे ऋत्विजः वरवरणवाग्यमनाभ्यां यदन्यत्कर्मोक्तं तत् कृत्वा यथार्थं स्युः इति कर्मणः समाप्तिं दर्शयति ॥ १८ ॥

इति तृतीयस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

महाव्रतस्य पृष्ठ्य उपाकृते युक्त्वा स्तोमं परिमादो गायेदिति भाण्डितायनः* ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

इह महाव्रतप्रकरणे त्रयोदशपरिमादः पठिता ब्राह्मणेन पुरस्ता-दाहवनीयमुपतिष्ठन्त इत्यत आरभ्य यावद्गार्हपत्योपस्थानमिति तद-नन्तरं पठति आसन्दीमारुह्योद्गायतीति परिमाद्गानानन्तरं महा-व्रतस्य स्तवनं दर्शयति तेषां परिमादां क्रियाविधिं विवक्षुरिदं सूत्र-मारभते महाव्रतस्य पृष्ठे उपाकृते युक्त्वा स्तोमं परिमादो गायेदिति महाव्रत इति कर्मणो नामधेयं तस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी पृष्ठमिति स्तोत्रसंज्ञा तस्मिन् पृष्ठे उपाकृते उपाकरणं नामाध्वर्यवं कर्म उपा-वर्त्तध्वमिति युक्त्वा स्तोमं स्तोमयोजनं कृत्वा यथोक्तेन मन्त्रेण परि-माद इति संज्ञा परिमाद्भिस्तरन्ति त्वक् च वा एतल्लोम च महाव्रतस्य यत्परिमाद इति गायेदिति क्रियोपदेशः भाष्यिकृताप्यत्र वृत्त्यापार्थ-मतसंकीर्त्तनं एष सूत्रार्थः महाव्रतस्य क्रतोः होतृपृष्ठे उपाकृते स्तोमयोजनं कृत्वा ततः परिमाद्गानमिति उच्यते, इममर्थः निरव-शेषमुक्तं तस्मादनन्तरं महाव्रतशाब्दा तं द्वादशाहस्य द्वादशाहानि महाव्रतश्चेति तदेवमानन्तर्यादेव प्राप्ते महाव्रतके विधौ परिमाद-सम्बन्धात्र यावता महाव्रतादन्यत्र परिमादो न भवन्ति तत् किमिदं महाव्रतग्रहणं महाव्रतस्य पृष्ठे इति उच्यते नियमार्थं महाव्रतग्रहणं महाव्रतस्यैव प्राप्तावेतस्मिन् पृष्ठ उपाकृते नान्यत्र पृष्ठमात्रे यथा वक्ष्यति महेन्द्रस्य महाव्रतपृष्ठ इति ॥ १ ॥

प्रतिगृह्य तृणे अयुक्तेति गौतमशाण्डिल्यौ धानञ्जु-प्यश्च* ॥ २ ॥

---

* शाण्ड्यायनोऽप्येवम् ।

प्रतिगृह्य हवे उपाकरणिके अयुक्ता सोमं परिमादो गायेदि-
त्येवं गौतम आण्डिक्यावाचार्यौ वाहतुः धानञ्जय्यश्च ॥ २ ॥

प्रागेव स्तोत्रोपाकरणादित्येके* ॥ ३ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते प्रागेव स्तोत्रोपाकरणात् परिमादो गाये-
दिति ॥ ३ ॥

दक्षिणेनाग्नीध्रीयं गत्वोत्तरेणाग्निं प्राणप्रभृतिभिरुप-
तिष्ठेरꣳस्तदुक्तं ब्राह्मणेन* ॥ ४ ॥

आग्नीध्रीयस्य दक्षिणेन गत्वा इष्टकाचितस्याग्नेः उत्तरेण गत्वा
प्राणप्रभृतिभि स्तथ्यस्य सामान्तैः आहवनीयादिगार्हपत्यान्तानि
ब्राह्मणोक्तानि उपतिष्ठेरन् तदुक्तमुपस्थानविधानं ब्राह्मणेन प्राणेन
पुरस्तादाहवनीमुपतिष्ठन्तइत्येतदादि ॥ ४ ॥

सर्वाण्युद्गाता सकृत्सकृद्गायेत् †॥ ५ ॥

सर्वाण्येतानि प्राणप्रभृतीनि सकृत्सकृदुद्गाता गायेत् अथ किं
सकृत्सकृदिति उच्यते, उक्तं अयं सहोत्रा इति त्रिरुद्गाता गायेदिति
तद्दर्शनमपि गम्यते अत आह सकृत्सकृदिति ॥ ५ ॥

निधनमितरावनूपेयाताम् † ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयमेकसूत्रं कृतम् ।

इतरौ प्रष्टौ उद्गात्रा सह निधनमुपेयातां प्राणेन पुरस्तादाहव-नीयमुपतिष्ठन्त्वइति सर्वेषामुपस्थानमुक्तन्तत्सूचकार उद्गातुः प्राणा-दीनि विधाय इतरयोर्निधनमुपेत्य बहुवचनस्यार्थवत्त्वं दर्शयति ॥६॥

अपि मध्ये निधनेषु* ॥ ७ ॥

मध्ये निधनेष्वपि सामसु इतरावनूपेयातान्निधनानि ॥ ७ ॥

आद्यन्तस्तुब्धेषु पदाय पदाय स्तोभेत्* ॥ ८ ॥

यान्याद्यन्तस्तुब्धानि सामानि तेष्वनुपदं स्तोभं कुर्यात् तत् किमिदं सिद्धे सति पुनरारभ्यते उच्यते, एतेषां सचस्याद्यन्तस्तुब्धं पचते अयज्ञागुपसंहार आविक्षेषु पादेषु विहितः तच च दैवतानि तिष्ठन्ति तेष्वपि पदाय पदाय स्तोभेदित्यत आरभ्यते ॥ ८ ॥

तेनैव प्रत्याव्रज्य पुच्छम्* ॥ ९ ॥

येनैव गतास्तेनैव प्रत्याव्रज्य पुच्छमुपतिष्ठेरन् यथोक्तेनैव साचा प्राङ्मुखाः ॥ ९ ॥

व्रतपक्षयोः पूर्वेण दक्षिणं पक्षम्* ॥ १० ॥

उक्तं व्रतपक्षाभ्यां पक्षावुपतिष्ठन्त इति तयोर्व्रतपक्षयोः पूर्वेण दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठेरन् अर्थादापक्षमुत्तरेणोत्तरमिति ॥ १० ॥

---

* लाट्यायनेऽप्येवम्।

उत्तरमपि कक्षमुपतिष्ठेरन्* ॥ ११ ॥

उक्तं प्रजापतेर्हृदयेनापि कक्षे उपतिष्ठन्त इति तत्र द्वावपि कक्षौ कतरस्योपस्थानमिति अत्राह, उत्तरमपि कक्षमुपतिष्ठेरन्निति ॥ ११ ॥

विश्वेदेवा इति वसिष्ठनिहवमूहेत्* ॥ १२ ॥

ब्राह्मणं वसिष्ठस्य निहवेन चात्वालमुपतिष्ठते वैश्वदेव्यामृचि भवतीति सोऽयमाह, विश्वेदेवा इत्येतस्यामृचि वसिष्ठस्य निहवमूहेदिति अस्य हि अन्यत्रोत्पत्तिः अत ऊहेदित्युक्तम् ॥ १२ ॥

चात्वालमुपस्थायोत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पश्चात्तिष्ठन्तः*॥१३॥

चात्वालमुपस्थायाग्नीध्रीयस्योत्तरेण प्रदेशेन गत्वा पश्चिमे प्रदेशे तिष्ठन्तः तस्योपस्थानं कुर्युः उक्तं सत्रस्याग्नीध्रमुपतिष्ठन्त इति॥१३॥

तत एव प्रत्यङ्मुखा इति धानञ्जय्यः* ॥ १४ ॥

चात्वालस्योपस्थानं कृत्वा तस्मिन्नेव देशेऽवस्थिताः प्रत्यङ्मुखाः आग्नीध्रीयमुपतिष्ठेरन्नित्येवं धानञ्जय्यः आचार्यो मन्यते ॥ १४ ॥

तस्योत्तमं निधनमातमितोरुपेयुः* ॥ १५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यदि पश्चात्तिष्ठन्तः यदि चात्वालदेशे तस्य सन्धस्तुर्द्धः उत्तम-निधनमातमितोः उपेयुः तावदुद्र्धयेयुर्यावन्नान्तः उक्तम् आतमितो-र्निधनमुपयन्तीति ॥ १५ ॥

पूर्वेण हविर्द्धाने पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखाः* ॥ १६ ॥

ब्राह्मणं श्लोकानुश्लोकाभ्यां हविर्द्धाने उपतिष्ठन्त इति हवि-र्द्धानयोः पूर्वे प्रदेशेऽवस्थिताः प्रत्यङ्मुखाः श्लोकानुश्लोकयोः साम्नोः पूर्वेण श्लोकेनेत्यर्थः हविर्द्धानयोरुपस्थानं कुर्युः ॥ १६ ॥

पश्चादितरेण* ॥ १७ ॥

पश्चिमे प्रदेशे तयोरेव स्थिताः प्रत्यङ्मुखाः अनुश्लोकेनोपतिष्ठेरन् त एव हविर्द्धाने ॥ १७ ॥

तत एवेक्षमाणा मार्जालीयं यत् इन्द्रेषु नाके सुपर्ण-मिति † ॥१८॥

तत्रैव देशेऽवस्थिताः ईक्षमाणा मार्जालीयं साम्नेनोपतिष्ठेरन् उक्तं साम्नेन मार्ज्जालीयमुपतिष्ठन्त इति तत्र सर्वेषां साम्नां प्राप्तौ नियमयति यदिन्द्रेष्विति साम्नामनेकत्वान्नियमयति यन्नाके सुपर्णमिति सामन्तत् स्यादिति ॥ १८ ॥

---

* ब्राह्मणबलेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† ब्राह्मणबोऽप्येवम्।

यथा हविर्द्धाने तथा सदः* ॥ १९ ॥

यथा हविर्द्धाने उपस्थिते तेनैव प्रकारेण सद उपतिष्ठेरन् उक्तमायुर्नवस्तोभाभ्यां सद उपतिष्ठन्त इति पूर्वे प्रदेशे सदसः प्रत्यङ्मुखा अवस्थिताः तमायुषा साम्नोपतिष्ठेरन् पश्चादितरेण पश्चिमे प्रदेशे प्राङ्मुखा अवस्थिताः नवस्तोभेन साम्नोपतिष्ठेरन् ॥ १९ ॥

अन्तर्वेदेः प्रत्यङ्मुखा गार्हपत्यमिति धानञ्जप्यः* ॥ २० ॥

उक्तं ऋच्यस्य साम्ना गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इति अन्तर्वेदेरन्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्त गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन् यथोक्तेनैव साम्ना ॥ २० ॥

तस्यैव पश्चात्तिष्ठन्त इति शाण्डिल्यः* ॥ २१ ॥

तस्यैव गार्हपत्यस्य पश्चिमे प्रदेशेऽवस्थिताः प्राङ्मुखा उपतिष्ठेरन्नित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥ २१ ॥

इन्द्रप्रभृति प्रत्यक्षं निधनमुपेयुः* ॥ २२ ॥

ब्राह्मणं यत्परोक्षं निधनमुपेयुर्ह्रीतमुखं प्रतिमुञ्चेरन् यत्प्रत्यक्षमुपयन्ति ह्रीतमुखमेवापजयन्तीति इन्द्रशब्दादारभ्य प्रत्यक्षं निधनं ब्रूयुः लोकवत् प्रत्यक्षपरोक्षे आमन्त्रितं प्रत्यक्षं निर्दिष्टं परोक्षं देवदत्तः सः देवदत्तः इन्द्रेति प्रत्यक्षम् स इन्द्र इति परोक्षम् ॥ २२॥

---

* अस्मायबोऽप्येवम् ।

इति तृतीयस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका।

अथ राजानꣳ सन्नाहयेत्* ॥ १ ॥

परिमाद: गीत्वा अथानन्तरं राजानं सन्नाहयेत् अथशब्द आनन्तर्य्ये राजानमिति क्षत्रियं सन्नाहयेत् अन्यत् भक्तं सन्नद्धाः कवचिनः परियन्तीति ॥ १ ॥

तस्य द्व्यवरार्द्ध्यौ रथावनुयायिनौ स्याताम्* ॥ २ ॥

तस्य राज्ञः द्व्यवरार्द्ध्यौ रथौ अनुयायिनौ स्यातां भवेयातां पश्चाद्यायिनौ सर्वे निकृष्टौ द्वौ यदि बहवो रथा न स्युः ननु तस्य द्व्यवरार्द्ध्या रथा अनुयायिनः स्युरित्येवं सूत्रं कर्त्तव्यमासीत् तत्रैवमपरे वर्णयन्ति द्व्यवरार्द्ध्यौ मनुष्यौ यस्मिन् रथे सोऽयं द्व्यवरार्द्ध्यो रथः द्व्यवरार्द्धश्च त्र्यवरार्द्धश्च द्व्यवरार्द्ध्यौ एकस्मिन्नेव एकस्मिन् रथे बहवो मनुष्या अभिप्रेताः तत आह द्व्यवरार्द्ध्या इति ॥ २ ॥

पूर्वेण देवयजनꣳ सन्नह्येरन्नन्ये तस्मात्* ॥ ३ ॥

देवयजनस्य पूर्वे प्रदेशे सन्नह्येरन् राजानं मुक्त्वान्ये अनुयायिनः॥३॥

दक्षिणेन परियायुः* ॥ ४ ॥

सन्नद्धाः सन्तः दक्षिणेन देवयजनं परिगच्छेयुः ॥ ४ ॥

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम्

पूर्वेण पत्नीशालामुद्गाता गत्वा दक्षिणे वेद्यन्ते प्राचो दर्भानास्तीर्य्य तेष्वेनं प्राङ्मुखमुपवेशयेत्* ॥ ५ ॥

उद्गाता पत्नीशालायाः पूर्वेण प्रदेशेन गत्वा महावेदेर्दक्षिणे वेद्यन्ते दर्भान् प्रागग्रान् आस्तीर्य तेषु दर्भेषु एनं राजानं प्राङ्मुखम् उपवेशयेत् ॥ ५ ॥

अथास्मै वर्म्माभिहरेदन्यं वाभिहरन्तमनुमन्त्रयेत उत्तिष्ठ राजन् परिवर्म्मास्यस्व युक्तो रथो विततो दैव आखणोविशां राजा ब्राह्मण एधि गोप्तेति † ॥ ६ ॥

अथशब्द आनन्तर्य्ये प्रागग्रेषु दर्भेषूपवेश्य राजानम् अनन्तरमस्मै वर्म्म बध्नीयात् उत्तिष्ठ राजन्नित्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण अन्यं वाभिहरन्तमेनं मन्त्रं ब्रूयात् ॥ ६ ॥

पश्चिमेन परियाहीत्युक्त्वा तेनैव प्रत्याव्रज्योत्तरएनं वेद्यन्तेऽवस्थाप्य ब्रूयाद् हस्तत्वं बध्नीष्वोज्यमायुधं कुरुष्व त्रीनिषूनुपकल्पयस्वायस्मायान्यमेव कञ्च चतुर्थमिति* ॥ ७ ॥

राजानं पश्चिमेन देवयजनं परियाहीत्युक्त्वा येनैव गतस्तेनैव पुनराव्रज्य उत्तरे वेद्यन्ते एनं राजानम् अवस्थाप्य ब्रूयात् हस्तत्वं

---

* आह्वायनोऽप्येवम् ।

† आह्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यश्चीष्व उच्चमायुधं कुरुष्व चोनिषून्‌पकल्पयस्व अनुतिष्ठीष्व आयम्या-यान् कार्ष्मायमान् यमेव कञ्च चतुर्थमिति यं कञ्चेषुचतुर्थस्य नि-यमः ॥ ७ ॥

प्रतिधत्स्वेति ब्रूयात्* ॥ ८ ॥

इषुं प्रतिधत्स्वेति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तं प्रतिदधानमनुमन्त्रयेत वैष्णवताय प्रतिधत्स्व शंकुमा-पप्रोऽस्मो तेति पप्रद्ब्रह्मणो गुप्त्यै विधृत्यै धारयात्त्वेति* ॥ ९ ॥

तं राजानं प्रतिदधानम् इषुं सन्दधानं अनुमन्त्रयेत वैष्णवताय प्रतिधत्स्व शंकुमित्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

संहत्यातिष्ठेति ब्रूयात्* ॥ १० ॥

संहतेषु रथमारोहेति ब्रूयात् राजानम् ॥ १० ॥

दक्षिणेन रथपथं कृत्वोत्तरेणाग्नीध्रीयं पूर्वापरे चर्मणी विबध्नीयुः* ॥ ११ ॥

दक्षिणेन प्रदेशेन रथपथं कृत्वा कस्य दक्षिणेन वक्ष्यति पूर्वापरे चर्मणी विबध्नीयुरिति तयोश्चर्मणोर्दक्षिणेन उत्तरेणाग्नीध्रीयम् एत-प्रयोगे द्वितीया आग्नीध्रीयस्य उत्तरे प्रदेशे पूर्वापरे चर्मणी विब-

* शाङ्खायनेऽप्येवम् ।

ध्येयुः पूर्वश्च अपरश्च पूर्वापरे चर्मप्रहारान्लहीनं ते चर्मणी द्वे विध्येयुः ॥ ११ ॥

तं ब्रूयात् प्रदक्षिणं देवयजनं परीयात् पूर्वश्चर्मागमनेषु विध्येरेकैकेनोत्तरोत्तर्यनतिपातयन्* ॥ १२ ॥

तं राजानं ब्रूयादुद्गाता प्रदक्षिणं देवयजनं परीयात् पूर्वं चर्म यत्तदागमनेषु विध्येः आगमनागमनेषु एकैकेनेषुणा विध्येः उक्तं त्रीनिषूनुपकल्पयस्वेति उत्तरोत्तरा वेधस्य वेधस्योपरिष्टादुत्तरोत्तरो प्रथमस्योपरिष्टाद्द्वितीयः द्वितीयस्योपरिष्टात् तृतीय इति अनतिपातयन् भूमावपातयन्निषुं तथा विध्येद्यथा तस्मिन्नेव चर्मणि संसक्ता भवन्ति ॥ १२ ॥

अपरस्मा इतरे यथाभिप्रेतमस्येयुः* ॥ १३ ॥

अपरस्मै चर्मणि इतरे रथिनः यथाभिप्रेतं यथेष्टं क्षिपेयुः ॥१३॥

तृतीयेन विध्वोदङ् प्रयायाः* ॥ १४ ॥

एवं ब्रूयाद्राजानं तृतीयेनेषुणा विध्वा उदङ्मुखः प्रयायाः गच्छेत् ॥ १४ ॥

तदा चतुर्थमिषुं यान्दिशं मन्येथास्तामस्येर्गा इष्ट्वावतिष्ठेथाः* ॥ १५ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रपञ्चकेनैकसूत्रं कृतम् ।

तदा तस्मिन् काले उदङ् गच्छत् चतुर्थमिषुम् उक्तं यमेव कञ्च चतुर्थमिति यान्दिशं मन्येथाः इच्छा भवेत् तामस्येः एतदुक्तं भवति उदङ्गच्छन् चतुर्थवाणं यान्दिशं प्रति इच्छा भवति तां दिशं क्षिपेत् यस्मिन् देशे गाः पश्येयुः तस्मिन्नेव देशे अवतिष्ठेथा अवस्थानं कुर्वीरन् ॥ १५ ॥

तत्र त्वा विश्रम्भयेयुः* ॥ १६ ॥

तत्र यस्मिन्देशे अवतिष्ठेरन् तस्मिन् देशे त्वा विश्रम्भयेयुः वर्मादि-सन्नहनमपनयेयुः ॥ १६ ॥

आह्मणमुक्तेमम् † ॥ १७ ॥

हिङ्कारवेलायां कारयेरिति † ॥ १८ ॥

भूमिदुन्दुभिमाव्रजेत् † ॥ १९ ॥

एवं सम्प्रेष्य राजानं अनन्तरं आह्मणं ब्रूयात् यदिदं मया राज्ञे उपदिष्टम् एतत्सर्वं राजानं हिङ्कारवेलायां कारयेरिति एवमुक्त्वा भूमिदुन्दुभिमाव्रजेत् क्व भूमिदुन्दुभिर्भवतीत्यत आह ॥१७॥१८॥१९॥

---

* आम्नायबलेन सूत्रपञ्चकेष्वेकसूत्रं कृतम्।

† आम्नायबलेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम्।

इति तृतीयस्य दशमी कण्डिका।

अथ एकादशी कण्डिका।

पश्चादाग्नीध्रीयस्यार्द्धमन्तर्वेदि श्वभ्रस्य खातꣳ स्यादर्द्धं बहिर्वेदि* ॥ १ ॥

उक्तं भूमिदुन्दुभिर्भवतीति स भूमिदुन्दुभिरुच्यते आग्नीध्रीयस्य पश्चिमे प्रदेशे वेदेरन्तः अन्तर्वेदि अर्द्धं श्वभ्रस्य खातं स्यात् श्वभ्रः गर्त्तः अर्द्धं बहिर्वेदि श्वभ्रस्य खातं स्यादिति ॥ १ ॥

आर्षभेणोत्तरलोम्ना चर्मणाभिविहितं स्यात्* ॥ २ ॥

स श्वभ्रः आर्षभेण चर्मणा ऋषभस्य अवयवमार्षभं तेन आर्षभेण उत्तरलोम्ना उपरि लोमानि यस्य चर्मणः तदिदमुत्तरलोम्ना तेन आर्षभेन उत्तरलोम्ना चर्मणा अभिविहितं स्यात् सर्वतः अवनद्धः स्यात् ॥ २ ॥

त्वं वागसि ये नः सत्रे अनिन्दिषु दीक्षायाꣳ आन्त आसितेराद्विन्तेभ्यो दुन्दुभेराद्विमस्मभ्यमावदेति, परावद्द्विषन्त घोरां वाचं परावदाथास्मभ्यꣳ सुमित्रियां वाचं दुन्दुभे कल्याणीं कीर्त्तिमावदेति, परावदद्विषतो वाचमुर्द्धादौ ये विषूकुद्वाथास्मभ्यं पुष्टिं राद्धिꣳश्रियमावदुन्दुभ इत्येनमेतैः पृथगाहत्य वालधानेनान्यं वाह्नन्तमनुमन्त्र्याप उपस्पृश्य

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

पश्चात्तिष्ठन्तोऽग्निमुपतिष्ठेरन् नमस्ते गायत्राय यस्ते पुरो यस्ते शिरो नमस्ते रथन्तराय यस्ते दक्षिणतो यस्ते दक्षिणः पक्षो नमस्ते बृहते यस्ते उत्तरतो यस्ते उत्तरः पक्षो नमस्ते यज्ञायज्ञीयाय यस्ते पश्चाद्यस्ते पुच्छं नमस्ते वामदेव्याय यस्ते आत्मा यस्ते मध्यमित्येतैः पृथगङ्गान्यन्वर्थम्* ॥ ३ ॥

त्वं वागसोत्येतदादिभिः यथासूचितैर्मन्त्रैः इतिकरणप्रज्ञापितान्तैः एतैर्भूमिदुन्दुभिं पृथगाहत्य बालधानेन पृथक् नानेत्यर्थः बाला अस्मिन् धीयन्ते इति बालधानं पुच्छं तेन बालधानेन वादयित्वा अन्यं वा ब्राह्मणं वादयमानं अनुमन्त्र्य अपः स्पृष्ट्वा पश्चात्तिष्ठन्तोऽग्निमुपतिष्ठेरन् पश्चिमे प्रदेशे इष्टकाचितस्याग्नेः तिष्ठन्तः शिरआदोनामङ्गानामात्मनश्चोपस्थानं कुर्युः नमस्ते गायत्राय यस्ते पुरो यस्ते शिर इत्येतदादिभिर्यथासूचितैर्मन्त्रैः पृथक् नानेत्यर्थः अर्थमनु अन्वर्थं अर्थानुसारेण नमस्ते गायत्रायेति शिरः नमस्ते रथन्तरायेति दक्षिणं पक्षं नमस्ते बृहत इत्युत्तरं नमस्ते यज्ञायज्ञीयायेति पुच्छं नमस्ते वामदेव्यायेति आत्मानम् ॥ ३ ॥

अथ समस्तेन तस्मै ते सुभोः सुभवो भूयास्म नामासि नाम भूयासमाविरस्याविर्माकुरु सवितः प्रमासुवयां मनुष्याणां भूतौ सम्पश्यसि तेष्वभिभूयासꣳश्रियं मयि धेहीति † ॥ ४ ॥

---

* शाखायनेनैतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम्।

† शाखायनोऽप्येवम्।

व्यस्तानामुपस्थानं कृत्वा अथानन्तरं समस्तानां सामस्त्येनैव मन्त्रेणोपस्थानं कुर्युः तस्मै तद्दृत्येतदादिना मन्त्रेण यथासूत्रितेन॥ ४ ॥

उपस्थाय सदः प्रविशेयुः* ॥ ५ ॥

उपस्थाय व्यस्तसमस्तैस्ततोऽनन्तरं सदः प्रविशेयुः ॥ ५ ॥

इति तृतीयस्य एकादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

अपरया द्वारौदुम्बरीमासन्दीमौञ्जविवानाम् अतिहरेयुः* ॥१॥

उक्तम् उपस्थाय सदः प्रविशेयुरिति साम्प्रतं पृष्ठेन स्तवनमुक्तम् आसन्दीमारुह्योद्गायतीति तस्या आसन्द्याः प्रवेशनमुच्यते अपरया द्वारा सदसः पश्चिमयेत्यर्थः औदुम्बरीमासन्दीमुदुम्बरस्य विकारः औदुम्बरी आसन्दी संज्ञा आस्यते अस्यामित्यासन्दीं मौञ्जविवानामतिहरेयुः मौञ्जं विवानं मुञ्जेभ्यो निर्वृत्तां मौञ्जविवानामतिहरेयुः प्रविशेयुः ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यज्ञियस्य वृक्षस्यौदुम्बराभावे* ॥ २ ॥

यद्युदुम्बरो न स्यात् यस्य कस्यचित् यज्ञियस्य वृक्षस्यावयव-निष्पन्ना स्यात् आसन्दी यज्ञमर्हति यज्ञियः ॥ २ ॥

मुञ्जाभावे दार्भम्* ॥ ३ ॥

यदि मुञ्जो न स्यात् दर्भमयं विवानं स्यात् अभावोऽनुपपत्तिः ॥३॥

प्रादेशमात्राः पादा अरत्निमात्राणीतराण्यङ्गानि † ॥ ४ ॥

उक्तं प्रादेशमात्री भवतीति तस्या आसन्द्याः प्रादेशमात्राः पादा इतराण्यङ्गानि अरत्निप्रमाणानि स्युः अङ्गुलं प्रादेशोऽरत्निरित्येतदादीनि परिमाणानि सिद्धानि ग्रन्थान्तरे ॥ ४ ॥

दक्षिणेनौदुम्बरीᳪ हृत्वा तस्या उत्तरतो निदध्युः* ॥ ५ ॥

तामासन्दीमौदुम्बर्य्या दक्षिणेन प्रदेशेन हृत्वा तस्या उत्तरार्द्धे सन्निकर्षे स्थापयेयुः तस्या इति किमर्थम् उच्यते, सदोऽप्यधिकृतम् अतस्तस्या इति ब्रवीति तस्या औदुम्बर्य्या उत्तरतो न सदसः ॥ ५ ॥

तामुत्तरेणोद्गाता गत्वा पश्चादुपविश्य भूमिस्पृशोऽस्याः पादान् कृत्वा कूर्चावधस्तादुपोह्याभिमृशेद् बृहद्रथन्तरे ते

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

पूर्वौ पादौ श्यैतनौधसे अपरौ वैरूपवैराजे अनूचौ शाक्वररैवते तिरश्ची इत्येतैः पृथगङ्गान्यन्वर्थम्* ॥ ६ ॥

तस्या आसन्द्या उत्तरेण प्रदेशेनोद्गाता गत्वा पश्चिमे प्रदेशे उपविश्य भूमिस्थः अस्या आसन्द्याः पादान् हत्वा कूर्चौ तस्या अधस्तादुपोह्य तानभिमृशेत् बृहद्रथन्तरे ते पूर्वौ पादावित्येतदादिभिर्यथासूचितैर्मन्त्रैः पृथगासन्द्यङ्गान्यन्वर्थं पृथगङ्गानेत्यर्थः अर्थमनु अन्वर्थं यथालिङ्गमित्यर्थः ॥ ६ ॥

विवयनमालभ्यर्चः प्राञ्च आताना यजूꣳषि तिर्यञ्चः सामान्यास्तारणꣳ श्रीरुपबर्हणं वाकोवाक्यमतीरोका वारवन्तीयꣳ सन्धयोराजनमात्मा प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयमिति* ॥ ७ ॥

यदि मौञ्जं यदि दार्भं विवानमालभ्य स्पृष्ट्वा ऋचः प्राञ्च इत्येतदादिना यथासूचितं मन्त्रं जपेत् ॥ ७ ॥

तां मुखेनोरसा बाहुभ्यामिति स्पृष्ट्वारोहेत् वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा रोहन्तु तानन्वधिरोहामि राज्याय, रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा रोहन्तु तानन्वधिरोहामि वैराज्यायादित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा रोहन्तु तानन्वधिरोहामि स्वाराज्याय, विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसा रोहन्तु तानन्वधिरोहामि साम्राज्यायेति* ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

तामासन्दीं सुखेनोरसा बाहुभ्यां च स्पृष्ट्वा आरोहेत् वषव-सोत्येतदादिभिर्यथासूचितैर्मन्त्रैः तामिति किमर्थम् उच्यते, विवा-गमासन्द्येति प्रकृतम् अतस्तामित्याह ॥ ८ ॥

अथैतैरेव देवता उदस्य राजशब्दञ्चामुना त्वा छन्दसा रोहामीत्यारोहेत्* ॥ ९ ॥

अथशब्दो विकल्पार्थः अथागमपरः विकल्प एतैरेव मन्त्रैर्देवता उत्क्षिप्य पदानामन्विष्य राजशब्दञ्च अमुना त्वा छन्दसा रोहामीत्या-रोहेत् प्रकारमुपदिश्यते गायत्रेण त्वा छन्दसा रोहामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा रोहामि जागतेन त्वा छन्दसा रोहामि आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा रोहामि इति ॥ ९ ॥

वैराजपञ्चमैरिति गोतमः* ॥ १० ॥

एतैः उदस्य देवताराजशब्दैः वैराजपञ्चमैरारोहेत् इत्येवं गोतम आचार्यो मन्यते वैराजेन त्वा छन्दसा रोहामीत्येव पञ्चमे प्र-योगः ॥ १० ॥

चतुर्भिरिति धानञ्जय्यः † ॥ ११ ॥

---

* आह्वायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† आह्वायनोऽप्येवम्।

एतेषामेवोद्गस्य देवताराजशब्दानां चतुर्भिः पूर्वैः सोमैरारोहे-दित्येवं धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते ॥ ११ ॥

त्रिभिरिति शाण्डिल्यः* ॥ १२ ॥

एतेषामेव पूर्वैस्त्रिभिरिति शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते उक्ता-र्थानामेव, ननु आनन्तर्यार्थो अथशब्दः कस्मान्न भवति अथानन्तर-मेतैरुद्गस्य देवताराजशब्दैः आरोहेदिति उच्यते, उक्तं छन्दोभि-रारोहतीति तदेकेनैवारोहणस्यार्थवत्त्वं कृतं भवति अथ पुनः समुच्चयः कल्प्यते तदा पूर्वेण कल्पेनारुह्य पुनरारोहणार्थमवरोहणं स्यात् तन्माभूदित्यतो विकल्पार्थोऽथशब्दः कल्प्यते ॥ १२ ॥

आरुह्य जपेत् स्योनामासदᳪ सुखदामासदं नमस्तेऽस्तु मा मा हिᳪसीरिति* ॥ १३ ॥

आरुह्य आसन्दीं स्योनामासदमित्येतं मन्त्रं जपेत् ॥ १३ ॥

तस्मिन्नारोहति कूर्चानारोहेयुः प्रष्टी ब्रह्मा गृहप-तिः* ॥ १४ ॥

तस्मिन्नुद्गातरि आरोहति आसन्नार्थान् पूर्वकल्पितान् कूर्चाना-रोहेयुः के प्रष्टी पार्श्ववर्त्तिनौ प्रष्टी प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारौ ब्रह्मा गृह-पतिश्च ॥ १४ ॥

---

* लाट्यायनेऽप्येवम् ।

आसन्द्या व्याख्यातं द्रव्यं वाणस्य द्रव्यं वाणस्य * ॥ १५ ॥

आसन्द्या व्याख्यातम् उक्तं निर्दिष्टं द्रव्यं वाणस्य उक्तं वाणं वितन्वन्तीति तत् किंमयो वाणो भवति तदुच्यते आसन्द्या व्याख्यातं द्रव्यं वाणस्येति औदुम्बरो वाणः स्यात् उदुम्बराभावे यज्ञियवृक्षस्य ॥१५॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

इति तृतीयस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

चतुर्थः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

रोहितेनानडुहेनोत्तरलोम्ना चर्मणापिहितः स्यात्* ॥१॥

उक्तम् औदुम्बरो वाण इति वाणो वीणा स वाण रोहितेनानडुहेनोत्तरलोम्ना चर्मणा पिहितः स्यादिति रोहितेनेति वर्णनिर्देशः अनडुहेनेति अनडुहविकारमानडुहम् उपरिष्टाल्लोमानि कृत्वा तेन उत्तरलोम्ना चर्मणा अपिहितः स्यात् योवाण अपिनद्धः ॥ १ ॥

तस्य दशसु पश्चाच्छिद्रेषु दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युर्मौञ्ज्यो दार्भ्यो वा* ॥ २ ॥

तस्य वाणस्य दशसु पश्चाच्छिद्रेषु दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युः एकस्मिन्नेकस्मिंश्छिद्रे दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युः उक्तं शततन्त्रीको भवतीति अग्रमालोक्य पश्चाच्छब्दः इह तन्त्र्यः नाद्यः स्नायुमय्यः लोके प्रसिद्धः तासामत्र द्रव्यविशेषमारभते मौञ्ज्यो दार्भ्यो वेति अन्यथा हि आसन्ना व्याख्यातं द्रव्यं वाणस्येति सिद्धमेव ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

त्रिष्विति शाण्डिल्यश्चतुस्त्रिꣳशन्मध्यमे त्रयस्त्रिꣳशताव-
भित इति* ॥ ३ ॥

त्रिषु पञ्चाच्छिद्रेषु इति शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते त्रीणि पञ्चाच्छिद्राणि स्युर्न द्वयेति तेषां त्रयाणां पञ्चाच्छिद्राणां मध्यमे चतुस्त्रिंशत्तन्त्वो बद्धाः स्युः ये मध्यमस्याभितश्छिद्रे तयोः त्रयस्त्रिंश-त्रयस्त्रिंशत्तन्त्वो बद्धाः स्युः ॥ ३ ॥

पुरस्तादेकैकशस्तांस्त्रैधं विभज्य भूर्भुवः स्वरित्येताभिः पृथगुत्तरोत्तर्युद्गूहेत्* ॥ ४ ॥

तास्तन्त्वः यदि द्वयस्तु पञ्चाच्छिद्रेषु यदि त्रिषु बद्धाः त्रैधं विभज्य त्रिधा कृत्वा चतुस्त्रिंशन्मध्यमे त्रयस्त्रिंशतावभित इति भूर्भुवः स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिः पृथक् एकैकया उत्तरोत्तर्युद्गूहेत् उत्-क्षिपेत् मूलत आरभ्य तत उपरिष्टादिति ॥ ४ ॥

तमभिमृशेद्वदो वद वदा वदी वदो वदोरुः पृथुः सुगः सुगं त्वः कर्मः करणः करः करस्सुरभीषाट्चाभीषाची चाभिमा-तिषश्चाभिमातिषा च सासहिश्च सहीयाꣳश्च सहस्वाꣳश्च सहमानाश्चोद्वयाश्च बृहद्वयाश्च सवयाश्च बृहद्वयाश्चैन्द्रीं वाचं बृहतीं विश्वरूपाꣳ शतायुषीं प्रवद देव वाणेति* ॥ ५ ॥

---

* शाट्यायनोऽप्येवम् ।

तं वाणमभिमृशेत् वदो वद इत्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

शिथिलाऽस्तन्तुना यच्छेदेभिर्नो वाण तन्तुभिः शतं राज्ञीरिहावहारात्स्म सर्वेतार्श्मजीवा ज्योतिरश्नीमहीति* ॥ ६ ॥

शिथिलान् मन्द्रायस्तान् आयच्छेत् यो यो वाणस्य शिथिलस्तन्तुस्तम् आयच्छेत् आयत्तं कुर्य्यात् बध्नीयात् एभिर्नो वाण तन्तुभिरित्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

वाक्सवँ मनोज्योतिर्मा नो भद्र इति जपित्वा वादयेदिन्द्रेण तयेषीकया वेतसशाखया च सपलाशया मूलतः* ॥७॥

वाक्सर्वं मन इत्येतदादि यजुर्जपित्वा वादयेद्वाणं इन्द्रेण तयेषीकया इषीका काशः इन्द्रः कालः स्वभावनतया न वाच्यवशामितया वेतसशाखया च सपलाशया तया इषीकाशाखयोर्मूलाभ्यां वादयेन्नाग्राभ्याम् ॥ ७ ॥

प्राणाय त्वेत्यूर्द्ध्वमुल्लिखेदपानाय त्वेत्यवाचम्* ॥ ८ ॥

प्राणाय त्वेत्यनेन मन्त्रेणोर्द्ध्वमुल्लिखनं कुर्य्यात् अपानाय त्वेत्यवाचम् प्रातिलोम्यम् ॥ ८ ॥

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम् ।

व्यानाय त्वा व्यानाय त्वेति त्रिः संलिख्योदञ्चं प्रोक्षेत्* ॥ ९ ॥

व्यानाय त्वा व्यानाय त्वेति त्रिः संलिख्य वाणम् उदञ्चम् उदङ्मुखं प्रोक्षेत् ॥ ९ ॥

आघ्नाणमुक्त्वेममुल्लिखन्नास्वेति* ॥ १० ॥

आघ्नाणं विधिज्ञम् एवमुक्त्वा इमं वाणमुल्लिखं नास्वेति ॥ १० ॥

आहतं दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणा इति ब्रूयात् † ॥ ११ ॥

आहन्ध्वं दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणा इति एवं ब्रूयात् ॥ ११ ॥

इति चतुर्थस्य प्रथमा कण्डिका।

अथ द्वितीया कण्डिका।

अलाबुवीणां वक्राकपिशीर्ष्ण्यौ च पूर्वस्यां द्वारि बहिःसदसम् † ॥ १ ॥

---

* आश्वायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† आश्वायनेऽप्येवम्।

उक्तं प्रवदन्तु वीणा इति ब्रूयादिति अलाबुवीणां वक्रा कपि-शीर्ष्णीं च सदसः पूर्वस्यां द्वारि बहिर्भवेयुः अलाबुवीणां वक्रा कपि-शीर्ष्णीं चेति वीणाविकारः अलाबुवीणा प्रजाता वक्रात्यर्थं कुटिला कपिशीर्ष्णी बध्नीत कः ॥ १ ॥

वक्राकपिशीर्ष्ण्यौ दुन्दुभिंश्च प्रतिमन्त्रयेत या वक्रायां कपिशीर्ष्ण्यां दुन्दुभौ यश्च वाद्यं घोषो यो महतो महांस्तेन नोराद्धि मावदेति* ॥ २ ॥

वक्रा कपिशीर्ष्णीं दुन्दुभींश्च प्रतिमन्त्रयेत यो वक्रायां कपि-शीर्ष्णीमित्येवमादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

महावीणापि शीलवीणे चापरस्यामन्तरिति गौतम-शाण्डिल्यौ बहिरिति धानञ्जय्यः* ॥ ३ ॥

महावीणापथ्यापि शीलवीणा अपरे ब्रुवते शूर्पवीणेति अपरस्यां द्वारि सदसोऽन्तः स्यातामिति एवं गौतमशाण्डिल्यावाचार्यौ मन्येते बहिःस्यातामिति धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते ॥ ३ ॥

अलाबुवीणापि शीलवीणे च प्रतिमन्त्रयेतालाबुवीणेऽपि शीली च यं मन्त्रमधिजग्मतुस्तेनेदमुपगायतां ते साममहये-ष्यत इति* ॥ ४ ॥

---

* आस्रायणेऽप्येवम्।

आहतदुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणा इत्येतच्च सर्वं कुर्यात् अलावु-वीणापिच्छोलवीणे च प्रतिमन्त्रयेत अलावुवीणापिच्छोली चेत्येतदा-दिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

पश्चिमेनोपगातॄन् द्वे द्वे एकैका पत्नी काण्डवीणां पि-च्छोराञ्च व्यत्यासं वादयेत्* ॥ ५ ॥

उपगातॄणां पश्चिमे प्रदेशे उपरिष्टा द्वे द्वे वीणे एकैका पत्नी वादयेत् व्यत्यासं किं वीणे काण्डवीणां पिच्छोराञ्च वक्रायां वेणु-मय्याञ्च पिच्छोरा वैणवी ॥ ५ ॥

उपमुखं पिच्छोरां वादनेन काण्डमयीम्* ॥ ६ ॥

मुखस्य समीपे उपमुखं काण्डमयीं वादनेन वादयेत् ॥ ६ ॥

ता अपघाटिला इत्याचक्षते* ॥ ७ ॥

ता वीणाः काण्डमय्यः पिच्छोराश्च अपघाटिला इत्याचक्षते उक्तं तं पत्न्योऽपघाटिलाभिरुपगायन्त्यालिङ्ग्यमेव तत् पत्न्यः कुर्वन्तीति ॥७॥

ताः प्रतिमन्त्रयेत यां पत्न्यपघाटिलां मृदुकं वादयिष्यति साराणिमपवाधतां द्विषन्तं तेजनित्वगिति* ॥ ८ ॥

---

* शाङ्खायनोऽप्येवम्।

ता अपघाटिलाः प्रतिमन्त्रयेत यां पत्यपघाटिलाम् इत्येतदादिना मन्त्रेण ॥ ८ ॥

सर्वमनुवीक्षमाणो जपेदाक्रन्दा उलूलयः प्रक्रोशा यवाक्षति सर्वा सत्रस्य सा राद्धिस्तथेदꣳ साम गीयत इति* ॥९॥

दुन्दुभ्यादि सर्वमनुवीक्षमाणो जपेत् आक्रन्दा उलूलयः प्रक्रोशा इत्येतदादिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

जपेदेव सुपर्णोऽस्मि गरुत्मान् प्रेमां वाचं वदिष्यामि बहु करिष्यन्तीं बहु करिष्यन् स्वर्गमयिष्यन्तीं स्वर्गमयिष्यन् मामिमान् यजमानानिति* ॥ १० ॥

इमं मन्त्रं जपेदेव मन्त्रा हि कर्मकारणाः कर्म तद्धि भवति इमं मन्त्रं जपेदेव किञ्चिदनेन कुर्यात् ॥ १० ॥

इति चतुर्थस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

ब्राह्मणोऽभिगरः पूर्वस्याꣳ सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेत्* ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अभिगृणातीत्यभिगरः अभिष्टौतीत्यर्थः सदसः पूर्वस्यां द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेत् ॥ १ ॥

वृषलोऽपगरोऽपरस्यां प्राङ्मुखः* ॥ २ ॥

वृषलः शूद्रः अपगृणातीत्यपगरः स अपरस्यां द्वारि प्राङ्मुख उपविशेत् ॥ २ ॥

स ब्रूयान्नारात्सुरिमे सत्रिण इति* ॥ ३ ॥

वृषलोऽपगरो ब्रूयात् न अरात्सुरिमे सत्रिण इति ॥ ३ ॥

अरात्सुरित्यभिगरः* ॥ ४ ॥

अरात्सुरित्येवमभिगरो ब्रूयात् ॥ ४ ॥

दक्षिणेन मार्जालीयमर्योऽन्तर्वेदि दक्षिणामुखस्तिष्ठेद् बहिर्वेदि शूद्र उदङ्मुखः † ॥ ५ ॥

मार्जालीयस्य दक्षिणे प्रदेशे अर्यो वैश्यः वेदेरन्तः अन्तर्वेदि दक्षिणामुखस्तिष्ठेत् बहिर्वेदि शूद्र उदङ्मुखः वेदेर्बहिः बहिर्वेदि तिष्ठेदिति च प्रकृतम् ॥ ५ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

अर्याभावे यः कश्चार्यो वर्णः* ॥ ६ ॥

यदि वैश्यो न लभ्यते यः कश्चार्यो वर्णः स्यात् ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वा ॥ ६ ॥

तौ श्वेतं परिमण्डलं चर्म व्यायच्छेतां † ॥ ७ ॥

उक्तं शूद्रार्यौ चर्म व्यायच्छेते इति तौ शूद्रार्यौ श्वेतं परिमण्डलं चर्म पृथक् आयच्छेताम् आक्षिपेताम् उक्तं परिमण्डलं चर्म भवत्यादित्यस्यैव तद्रूपं क्रियत इत्येवं रूप आदित्य उपलभ्यते श्वेतं वर्णतः परिमण्डलम् आकृतितः ॥ ७ ॥

शूद्रः पूर्वः † ॥ ८ ॥

शूद्रः पूर्वमाक्षिपेत् चर्म आत्माभिमुखं पश्चादार्यो वर्ण इति ॥८॥

पूर्वेणाग्नीध्रीयं ब्रह्मचार्युत्तरवेद्युदङ्मुखस्तिष्ठेद्दक्षिणे वेदि पुंश्चली दक्षिणामुखी* ॥ ९ ॥

आग्नीध्रीयस्य पूर्वे प्रदेशे वेदेरभ्यन्तरतः ब्रह्मचारी उदङ्मुखस्तिष्ठेत् ब्रह्म मैथुननिवृत्तिः तच्चरतीति ब्रह्मचारी आदिष्टव्रतो गृहीतनियमः बहिर्वेदि पुंश्चली दक्षिणामुखी पूर्वेणाग्नीध्रीयमित्ये-

---

* ब्रह्मायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

तत् प्रशस्तम् तस्मिन् देशे पुंश्चली दक्षिणामुखी तिष्ठेत् पुमांसं प्रति चलतीति पुंश्चली ॥ ९ ॥

सा ब्रूयाद्दुश्चरितिं नवकोर्णिन्निति* ॥ १० ॥

सा पुंश्चली ब्रह्मचारिणं ब्रूयात् दुश्चरितिनवकोर्णिन्निति ॥१०॥

धिक्काजाल्मिपुंश्चली ग्रामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य शिश्नप्रणेजनीति ब्रह्मचारी* ॥ ११ ॥

ब्रह्मचारी पुंश्चलीमेवं ब्रूयात् धिक्काजाल्मि पुंश्चली ग्रामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य शिश्नप्रणेजनीति ॥ ११ ॥

एवमातृतीयं व्यत्यासम्* ॥ १२ ॥

एवमनेन प्रकारेण व्यत्यासधर्मेण सर्वेषान्त्रिभिः क्रिया स्यात् ॥१२॥

सर्वेषां कर्मणि निष्ठिते तदेवाभिगरस्त्रिर्ब्रूयात्* ॥ १३ ॥

सर्वेषामधिकृतानां कर्मणि समाप्ते यदुक्तं पूर्वमभिगरेण तदेव पुनस्त्रिर्ब्रूयात् अरात्सुरिति ॥ १३ ॥

अवसृज्य शूद्रः प्रद्रवेत्* ॥ १४ ॥

शीघ्रं प्रयायात् दुष्प्रकर्षणतो ॥ १४ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

तं तेनैवावक्षिणुयात्* ॥ १५ ॥

तं शूद्रं भद्रावन्तं आर्य्यस्तेनैव चर्मणा हन्यात् ॥ १५ ॥

यथाभिप्रेतमितरां ब्रह्मचार्य्याक्रोशेत्* ॥ १६ ॥

यो योऽस्याभिप्रेतः आक्रोशः तेन तेन ब्रह्मचारी पुंश्चलीमाक्रोशेत् ॥ १६ ॥

पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बहिर्वेदि परिश्रिते मिथुनौ सम्भवेतां यौ वर्णौ लभेरन्* ॥ १७ ॥

आग्नीध्रीयस्य पश्चिमे प्रदेशे वेदेर्बहिः परिश्रिते प्रदेशे परिश्रयणमावरणं मिथुनौ स्त्रीपुमांश्च मिथुनौ सम्भवेताम् एकत्र भवेतां मिथुनधर्मेण यौ वर्णौ लभेरन् यौ वर्णौ क्षत्रियः परिलभेरन् तौ सम्भवेतां तत् किमिदं यौ वर्णौ लभेरन्निति उच्यते तुल्यवर्णासम्भवे वर्णसङ्करो न स्यादिति वर्णेष्वनियमः ॥ १७ ॥

गृहपतेर्दास्यो नवानुदकुम्भान् पूरयित्वा प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्त्यमन्त्राऽऽइदं मध्विदं मध्विति वदत्यः पञ्चावरार्द्ध्याः पञ्चशतपरार्द्ध्याः पञ्चविंशतिः साम्प्रताः † ॥ १८ ॥

---

* आह्लायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

उक्तं परिकुम्भिन्यो मार्जालीयं यन्तीदम्मध्विदम्मध्विति इति गृह-पतेर्दासकर्मकराः नवानुदहरणान् कुम्भान् उदकस्य पूरयित्वा प्रद-क्षिणं मार्जालीयं कुर्वन्त्यः परीयुः हैमहा ३ इदम्मध्विदं एवं वदन्त्यः कियत्यस्तादास्य इत्युच्यते पञ्चावरार्द्ध्याः सर्वनिकृष्टाः पञ्च परार्द्ध्याः किं वत्य इत्युच्यते पञ्चशतं परार्द्ध्याः सर्वोत्तमाः पञ्चविंशतिः साम्प्रताः पञ्चविंशतिर्युक्ताः अनुरूपास्य कर्मणः पञ्चविंशं महाव्रतमिति एवन्ताः सम्प्रयुक्ता भवन्ति एवं लोकेऽपि भवति साम्प्रतमनुरूपं युक्तम् अनेन चेष्टितमिति ॥ १८ ॥

सर्वासु स्रक्तिषु दुन्दुभीनावघ्नीयुः* ॥ १९ ॥

सर्व्वासु स्रक्तिषु दुन्दुभयो वदन्तीति ब्राह्मणं सर्व्वासु स्रक्तिषु सदसः दुन्दुभीनावघ्नीयुः स्रक्तयः कोणाः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्तरि वाचो व्याहारयेयुर्यावतीरधिगच्छेयुः* ॥२०॥

उत्तरोत्तरीति तारतरा इति अपरे ब्रुवते ब्राह्मणाधिकृत्य कथाः कारयेयुरिति परस्परतः उत्तरोत्तरयुक्ताः यावतीर्लभेयु-रिति ॥ २० ॥

घोषांश्च* ॥ २१ ॥

उत्तरोत्तरं कारयेयुः भेरीशङ्खपटहमृदङ्गहस्त्यश्वाश्वतरगर्दभा-दीनां यावतोऽधिगच्छेयुः उक्तं हि सर्वा वाचो वदन्तीति ॥ २१ ॥

---

* आम्नायवोऽप्येवम् ।

हिंकारमन्वभिगराः प्रस्तुतयः कृत्वा यथार्थꣳस्युः* ॥ २२ ॥

स्तोत्रस्य हिंकारमनु अभिगरप्रस्तुतयः स्वानि कर्माणि कृत्वा यथार्थं स्युः ये ये ऽर्था यथार्थः ॥ २२ ॥

आस्तोत्रान्तात्कुम्भिन्यः सर्वे च घोषाः* ॥ २३ ॥

आस्तोत्रसमाप्तेः एताः कुम्भिन्यः सर्वे च घोषाः स्युरिति ॥ २३ ॥

इति चतुर्थस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

पञ्चविꣳशे चतुर्विꣳशस्योत्तमे पर्याये परिचरायामावपेदिति गौतमः* ॥ १ ॥

उक्तं यदा अहश्चतुर्विंशं प्रायणीयं तदेतदुदयनीयं यत्संवत्सरमन्नं सम्भरन्ति सैषा पञ्चविंश्युपजायत इति तच्चतुर्विंशे पञ्चविंशः श्रूयते यां सा पञ्चविंशो स्तोत्रीयोपजायते तस्याः स्थानं कल्पयत्याचार्यः पञ्चविंशे स्तोमे कर्त्तव्ये चतुर्विंशस्य स्तोमस्य उत्तमे पर्य्याये तां पञ्चविंशतिपरिचरायामावपेदिति गौतम आचार्य्यो मन्यते परिचरा मध्यमे विष्टावे उत्तमे पर्य्याये आवापस्थानं परिचरा तृचाभागेत्युत्तमे इति ॥ १ ॥

---

* आह्वायनोऽप्येवम् ।

आवापस्थान इति धानञ्जप्यः* ॥ २ ॥

चतुर्विंशस्य स्तोमस्योत्तमे पर्य्याये यदावापस्थानं तस्मिन्नावपेदित्येवं धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते ॥ २ ॥

प्रथमस्यावापस्थान इति शाण्डिल्यः* ॥ ३ ॥

चतुर्विंशस्तोमे यः प्रथमः पर्य्यायः तस्य यदावापस्थानं तस्मिन्नावपेदित्येवं शाण्डिल्य आचार्य्य आह ॥ ३ ॥

चतुर्विंशेन वा स्तुत्वा मध्यमामहिंकृतां तृचस्य प्रस्तुयात्* ॥ ४ ॥

चतुर्विंशेन वा स्तोमेन स्तुत्वा तृचस्य मध्यमां स्तोत्रीयां ताम् अहिंकृतां प्रस्तुयात् ॥ ४ ॥

स आस्कन्दो नाम* ॥ ५ ॥

सविधिरास्कन्दो नाम तस्येयं संज्ञा आस्कन्द इति ॥ ५ ॥

तन्न कुर्यादिति शाण्डिल्यायनः* ॥ ६ ॥

तमास्कन्दं न कुर्य्यादित्येवं शाण्डिल्यायन आचार्य्यो मन्यते तमिति निर्देशः किमर्थमिति चेत् उच्यते, वक्ष्यत्ययम् आस्कन्दन्तु

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

गौतमस्तु लारिंग्रे धानञ्जय्य इतरेष्विति तथापि शाण्डिल्यायनस्या-
निष्ट एवास्कन्दः अत आह तमिति ॥ ६ ॥

**उत्तमायां स्तोत्रीयायामस्तुतायां पादावुपावहरेत् सह-
निधनेन भूमौ प्रतिष्ठापयेत्* ॥ ७ ॥**

ब्राह्मणं, एकस्यां स्तोत्रीयायां स्तुतायां पादावुपावहरति सह
निधनेन प्रतिष्ठामुपयन्त्येष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठन्तीति तदुच्यते,
समाप्ते स्तोत्रे आत्मन एकस्यां स्तोत्रीयायामवशिष्टायां उद्गाता
आसन्द्याः पादावुपावहरेत् सह निधनेन भूमौ प्रतिष्ठापयेत् निधनं
ब्रुवन् भूमौ प्रतिष्ठापयेत् ॥ ७ ॥

**आह्रियमाणे भक्षे प्रतिलोमैरारोहणीयैरवरुह्य जपे-
न्मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञम्मिमिक्षतां पिपृतान्नोभरीम-
भिरिति † ॥ ८ ॥**

आह्रियमाणे भक्षे यैर्मन्त्रैः आसन्दीमारूढ़ः तैः प्रतिलोमैः अव-
रुह्य अवतीर्य्य जपेत् मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतदादि मन्त्रं यथा-
सूचितं प्रातिलोम्येन विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसावरोहन्तु
तानन्ववरोहामि साम्राज्याय आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसावरोहन्तु
तानन्ववरोहामि स्वाराजाय रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसावरोहन्तु

---

* द्राह्यायणेनानेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तामन्ववरोहामि वैराज्याय वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसावरोहन्तु तामन्ववरोहामि राज्यायेत्येवं प्रातिलोम्यं अथ यद्युद्धृतदेवताराज्यशब्दैः आरोहेत् तत्राप्येवमेव प्रातिलोम्यम् आरोहणे ॥ ८ ॥

अथ आसीनाः शेषेण स्तुवीरन्* ॥ ९ ॥

अवरुह्य आसन्दीकूर्चेभ्यो यानि स्तोत्राणि अवशिष्टानि तैः स्तुवीरन् ॥ ९ ॥

उदयनीयेऽतिरात्रे सꣳस्थितेऽवभृथमभ्यवेयुरनुपमज्जन्तः† ॥ १० ॥

महाव्रतस्य विधिरुक्तः अनन्तरम् उदयनीयेऽतिरात्रे उदयत्येतस्मिन्नित्युदयनीयः अस्मिन्नुदयनीयेऽतिरात्रे संस्थिते समाप्ते अवभृथं गच्छेयुः उक्तं प्रागुदयनीयादतिरात्रादप्सुषोमान्तमहःसत्रेषु इधिभक्षान्तमहोनेष्विति तत् उदयनीयेऽतिरात्रे समाप्ते अवभृथमभ्यवेयुरनुपमज्जन्तः तस्मिन्नुदकेन मज्जेयुः ॥ १० ॥

पाणिभिस्तु सन्धावेरन्† ॥ ११ ॥

पाणिभिस्तूदकं गृहीत्वा उद्धर्षणं कुर्युः ॥ ११ ॥

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम् ।

† शाङ्खायनीये क्लेदविषये विशेषोऽस्ति ।

यस्याञ्च पत्नी स्यात् पृष्ठन्तया व्युद्रावयेत्* ॥ १२ ॥

यस्यामिन्नवभृथे पत्नी स्यात् पृष्ठन्तया व्युद्रावयेत् उद्धर्षयेत् यस्याञ्च पत्नी स्यादित्यपत्नीका अपि भवन्त्येतद्दर्शयति यस्याञ्चेति किम् उच्यते, विद्यमानास्वपि पत्नीषु कस्यचिदस्मिन्नेवावभृथे पत्नी सन्निहिता न स्यात् रजतादिस्त्रीधर्मात् सोऽन्यस्याः सकाशात्पृष्ठं व्युद्रावयेत् अत आह यस्याञ्चेति ॥ १२ ॥

तानुन्नेतोद्दानयेत्* ॥ १३ ॥

तान् सचिवः तस्मादवभृथात् उन्नेता उद्दानयेत् उत्थाप्यानयेत् ॥ १३ ॥

उदेत्य गृहपतिः सोमोपनहनं परिदधीत* ॥ १४ ॥

उदेत्य तस्मादवभृथात् गृहपतिः सोमोपनहनं वासः परिदधीत ॥ १४ ॥

वस्त्राणीतरे* ॥ १५ ॥

उदेत्यावभृथात् इतरे सचिवः अन्यानि वस्त्राणि अहतानि परिदधीरन् ॥ १५ ॥

अभ्युत्क्षणप्रभृति समापयेयुः* ॥ १६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्

परिधीय वस्त्राण्यप उपस्पृश्य अभ्युक्षणादारभ्य शेषं कर्म समापयेयुः यावदाहवनीयोपस्थानमिति ॥ १६ ॥

येनेतोगच्छेयुरन्येन प्रत्याव्रजेयुः* ॥ १७ ॥

येन मार्गेण इतो देवयजनादवभृथं गच्छेयुः तेनैव न प्रत्याव्रजेयुः अन्येन प्रत्याव्रजेयुः ॥ १७ ॥

अनूबन्ध्य वपायां हुतायां दक्षिणे वेद्यन्ते केशश्मश्रूणि वापयेरन्* ॥ १८ ॥

अनूबन्ध्य पशोः वपायां हुतायां दक्षिणे प्रदेशे केशांश्च श्मश्रूणि च वापयेरन् ॥ १८ ॥

तस्मिन् सꣳस्थिते प्राञ्च उदञ्चो वा गत्वा पृथगुदवसानीयाभिरिष्टिभिराहिताग्नयो यजेरन्* ॥ १९ ॥

तस्मिन्ननूबन्ध्ये संस्थिते समाप्ते अरण्योरग्निं समारोप्य प्राञ्च उदञ्चो वा गत्वा पृथक् नानेत्यर्थः उदवसानीयाभिरिष्टिभिराहिताग्नयो यजेरन् इष्टिग्रहणमतिरिक्तमिति चेत् उच्यते इयमिष्टिः प्रकृतौ यथा गृहीता विकल्पते तदिहेष्टिग्रहणं नियमार्थं क्रियते विकल्पो न स्यादिति आहिताग्नयो यजेरन्निति अनाहिताग्नीनामपि सत्रासनं दर्शयति ॥ १९ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

गृहपति यजमानमनाहिताग्नय उपासीरन्* ॥ २० ॥

ये अनाहिताग्नयः ते गृहपतिं यजमानं उदवसानीययेष्ट्या उपासीरन् यजमानग्रहणं तद्दिष्टिप्रतिषेधार्थं गृहपतिमेव यजमानं न दृष्टिमम् ॥ २० ॥

तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्निति धानञ्जप्यः* ॥ २१ ॥

ये आहिताग्नयस्ते यद्देवत्या उदवसानीयेष्टिस्तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्निति धानञ्जप्य आचार्य्य आह ॥ २१ ॥

संवत्सरं संवसेयुः* ॥ २२ ॥

उदेत्य सत्रात् संवत्सरं एकस्मिन् एकत्र नयेयुः ॥ २२ ॥

द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा* ॥ २३ ॥

द्वादशरात्रं वा संवत्सरं संवसेयुः अहोरात्रौ वा अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ अहोरात्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥

यावद्वा सुनुयुर्यावद्वा सुनुयुः* ॥ २४ ॥

यावदेव वा सुनुयुः तावदेव संवासः ऊर्द्धं सत्रात् याथाकाम्य-

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

मित्यपरे ब्रुवते उक्तं सत्रं सार्वक्रतुकमिदं तद्गवामयने संवत्सरे संवसेयुः द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा अन्येषु सत्रेषु यावन्तमेव कालं सोमं सुनुयुः तावन्तमेव कालं संवसेयुरिति ॥ २४ ॥

इति चतुर्थस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

अथातो गवामयनविकल्पाः* ॥ १ ॥

उक्तङ्गवामयनम् अनन्तरं विकल्पा वक्ष्यन्ते अथ अतः गवामयन-विकल्पाः अथ इत्ययं निपातः आनन्तर्य्ये उक्तङ्गवामयनम् अथानन्तरं तस्यैव विकल्पाः वक्ष्यन्ते इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

सर्वं ज्योतिष्टोमेनैके* ॥ २ ॥

सर्वङ्गवामयनं प्रायणीयादतिरात्रादारभ्य यावदुदयनीया इति ज्योतिष्टोमेन पक्षे आचार्य्याः कल्पयन्ति सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, यावत्यः संस्था गवामयने स्युस्तावत्सु विकृतो ज्योति-ष्टोमः स्यादिति संस्थायाः स्थाने तत्संस्थो ज्योतिष्टोमः स्यादिति ॥२॥

अतिरात्रचतुर्विंशनवाहशतातिरात्रावा यथास्थानꣳ स्युः शेषो ज्योतिष्टोमेन* ॥ ३ ॥

---

* द्राह्मायणेऽप्येवम् ।

प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशमहःप्रायणीयमेव अभिजित्त्रयः स्वरसामानो विषुवान् आवृत्तास्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदित्येष भवाहः महाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इत्येतान्यहानि यथास्थानं स्युः यस्य यत स्थानं यथास्थानं शेषो ज्योतिष्टोमेन अन्यः सत्रे स्याद्यः शेषः सर्वो ज्योतिष्टोमेन भवेत् पुनः ज्योतिष्टोमग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, पूर्वस्मिन्नुक्तं गवामयनसंस्थानं विकृतो ज्योतिष्टोमः सर्वत्र स्यादिति तदिह पुनः ज्योतिष्टोमग्रहणं क्रियते अतिरात्रादिभ्यो यथास्थानकृप्तेभ्यः योऽन्यः सत्रे शेषः सोऽग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमः स्यादिति ॥ ३ ॥

अत्र वा गोआयुषी पृष्ठ्याभिप्लवौ दशरात्रमित्युपाहरेत् स संवत्सरप्रवर्हः* ॥ ४ ॥

अत्र वास्मिन् कल्पे योऽयमुक्तस्तस्मिन् तस्मिन् स्थाने गोआयुषी पृष्ठ्याभिप्लवो दशरात्रमित्येतत् कुर्यात् संकल्पः सम्वत्सरः प्रवर्ह इति संवत्सरोत्पादितः संवत्सरः प्रवर्हः वृह उद्यमे ॥ ४ ॥

संव्याहृतश्च* ॥ ५ ॥

संव्याहृतमिति चैतद्विधानमुच्यते ॥ ५ ॥

नाना छन्दोभिर्वयं कल्पयामो यथैतद्ब्राह्मणम् † ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैवास्त्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

नाना पृथगित्यर्थः यदेतद्गवामयनस्य संस्था ब्राह्मणं अतिरात्र-श्चतुर्विंशं प्रायणीयमह इत्यत आरभ्यते एतेषामह्नां प्रत्यहमेकैकस्य विकल्पं करिष्यामः ॥ ६ ॥

अतिरात्रमुभयसामानं कुर्वन्नान्धीगवादुत्तरे उद्दल-बृहती षोड़शिमाꣳश्चेदौद्दलस्थाने नानदम्* ॥ ७ ॥

यदि प्रायणीयमतिरात्रमुभयसामानं कुर्य्यात् तदा आन्धी-गवस्योत्तरयोः स्तोत्रीययोः उद्दलबृहती कुर्य्यात् उद्दलस्य बृहच्च उद्दलबृहती यदि षोड़शमन्तमतिरात्रं कुर्य्यात् तत उद्दलस्य स्थाने नानदं कुर्य्यात् उक्तं योऽनुष्टुभि नानन्दं कुर्य्यात् गौरीवितेन षोड़शिना सुवतेजसा श्रियमुपैति न श्रिया अवपद्यते इति ॥ ७ ॥

पूर्वो बृहतः सामतृचः † ॥ ८ ॥

बृहतः पूर्वः सामतृचः स्यात् बृहत्तृचस्य ॥ ८ ॥

चतुर्विंशमरथन्तरमेके † ॥ ९ ॥

चतुर्विंशमहः प्रायणीयं अरथन्तरमेके आचार्य्या इच्छन्ति नाच रथन्तरं स्यादिति ॥ ९ ॥

---

* आह्वायस्येनानेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आह्वायस्याऽप्येवम् ।

रथन्तरपृष्ठं वा बृहदनुष्टुप्कम्* ॥ १० ॥

रथन्तरं वा पृष्ठं कृत्वा बृहदनुष्टुभि कर्त्तव्यमिति अथ रथन्तरं वा स्यादेतदिति ॥ १० ॥

अग्निष्टोमसꣳस्थश्चेत्त्रिꣳशान्याज्यानि षट्त्रिꣳशानि पृष्ठानि* ॥ ११ ॥

ब्राह्मणम् अथोक्थ्याऊरग्निष्टोममेव कार्य्यमिति अथ तद्यग्निष्टोमसंस्थं स्यात् त्रिंशस्तोमान्याज्यानि स्युः षट्त्रिंशस्तोमानि पृष्ठानि ॥ ११ ॥

षट्त्रिꣳशानि वा होतृकसामानि* ॥ १२ ॥

मैत्रावरुणादीनां होतृकाणां सामानि षट्त्रिंशानि स्युः होतुराज्यपृष्ठश्च चतुर्विंशमेव स्यादिति वा ॥ १२ ॥

पृष्ठानां वाष्टाचत्वारिꣳशानि* ॥ १३ ॥

पृष्ठानां वाष्टाचत्वारिंशानि स्युः होतृकसामानीति प्रकृतं होतुः पृष्ठश्चतुर्विंशमेव एवं वा स्यात् ॥ १३ ॥

सर्वाणि वा त्रिꣳशानि स्तोत्राणि* ॥ १४ ॥

---

* ब्राह्मणपाठोऽप्येवम् ।

अथवा द्वादशस्तोत्राणि त्रिंशस्तोत्रेण स्तुः ॥ १४ ॥

व्यत्यासं वा त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ* ॥ १५ ॥

व्यत्यस्य व्यत्यस्य व्यत्यासं त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ व्यत्यासं स्याताम् त्रिणवं बहिष्पवमानं त्रयस्त्रिंशं होतुराज्यं एवमुत्तराणि सर्वाणि व्यत्यासेन एवं वा स्यात् ॥ १५ ॥

एतदन्तरुक्थ्यम्* ॥ १६ ॥

एतत्प्रायणीयं अन्तरुक्थ्यं या स्तोत्रीया सम्पत् प्रायणीये उक्तं यावत्यश्चतुर्विंशस्तोक्थ्यस्य स्तोत्रीयास्तावत्यः संवत्सरस्य रात्रय इति तां सम्पदं प्रायणीये अग्निष्टोमसंस्थे स्तोमव्यत्यासेन उक्थ्य-संस्था सम्पद्यते अत आहैतदन्तरुक्थ्यमिति ॥ १६ ॥

अभिप्लवꣳ स्वरसाम्नश्च ज्योतिष्टोमतन्त्रे एके कल्प-यन्ति* ॥ १७ ॥

अभिप्लवं स्वरसाम्नश्चेति कर्मणि द्वितीया अभिप्लवं षडहं स्वर-साम्नश्च एके आचार्या ज्योतिष्टोमस्य तन्त्रे कल्पयन्ति उक्तं भूयिष्ठं तन्त्रलक्षणमुत्तरयोः सवनमुखीये गायत्र्याविति शौचिवृक्षिर्मौञ्ज-न्द्विनोवाचार्यौ आमिति इह तु भूयिष्ठं तन्त्रलक्षणमित्येतदेव

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

अस्मिन् ज्योतिष्टोमे एव छन्दः भवति अभिप्लवस्वरसामसु स्तोमं तन्त्रविशेषः स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरित्यभिप्लवे सप्तदशा भवन्तीति स्वरसामसु अभीवर्त्तसुज्ञानगौरीवितानि श्रुतत्वात् तत्र द्वितीयेऽहनि पञ्चदशं बहिष्पवमानन्तृचन्याज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं सवनं एकविंशं तृतीयसवनं सोक्थं तत्र बहिष्पवमाने आवापः एते असृग्रमिन्दवः राजा मेधाभिरीयत इति सुचक्लृप्तिषु दृष्टत्वात् रथन्तरपृष्ठे साम्नः पुनानः सोमधारयेति द्विहिङ्कारन्तितृचेषु मेधातिथमेकस्यां रौरवं* विष्टारपङ्क्तौ यौधाजयन्तितृचेषु एष व्यत्यासन्यायः उष्णिक्ककुभौ तृचस्य ज्योतिषाद्येवोक्थानि एतदेव तृतीयमहः बहिष्पवमानन्त्वविकृतन्त्रिवृत्स्तोमत्वात् चतुर्थं तृतीयेनैव व्याख्यातं पञ्चमं द्वितीयेनैव षष्ठं प्रथमेनैव व्याख्यातं स्वरसामसु ज्योतिष्टोमतन्त्रे उपास्मै गायता नर उपोषु जातमप्तुरन्तान्त्वा तृप्तानि बिभ्रतं पवमानस्य ते वयं पवमानस्य ते कवे अग्न आयाहि वीतय इत्याज्यानि प्रसोमासो विपश्चित इति गायत्रञ्चाश्वञ्चाभिसोमास आयव इति पौरुहन्मनञ्चद्वैगतञ्च गौगवञ्च यौधाजयञ्चौशनमत्यं यज्ञा यथा अपूर्व्येति रथन्तरं स्वासु वामदेव्यं तं वोदस्ममृतीषहमित्यभीवर्त्तः स्वासु कालेयं स्वादिष्टया मदिष्टयेति गायत्रं चतुष्कवैष्टम्भञ्च या पवस्व देवयुः पवते हर्यतोऽहरिति सफसुज्ञाने काशीतम्बा प्रसुन्वानायान्धस इति गौरीवितन्तितृचेषु गौरीवितमेकस्यां गौतममेकस्यामौदलमेकस्यामिति वा स्वरन्तितृचेषु यत्पयोनिधनमभिप्रियाणीत्यैडं कावमन्त्यं स्वरं यदि विकल्पयेद्यज्ञा-

---

* मानदमिति पुस्तकान्तरपाठः।

यज्ञीयमग्निष्टोमसाम एतावेव द्वितीयतृतीयौ स्वरसामानौ स्वरन्तु इहन्निधनयोर्यत्पूर्वं तत् स्यादुत्तरमावृते तृतीये प्रथमस्वरं ज्योतिषाण्युक्थानि यद्युक्थ्याः अग्निष्टोमसत्त्वेव ॥ १७ ॥

तथा सताꣳ शाट्यायनिनः षडहविभक्तीरनुकल्पयन्ति* ॥ १८ ॥

तथा सतान्तेषां अभिप्लवस्वरसाम्नां ज्योतिष्टोमतन्त्रे कल्पमानानां संयोगाय शाट्यायनकं ब्राह्मणं अधीयते ये ते दशरात्रप्रकरणे याः षडहस्य देवताविभक्तयः सामान्तविभक्तयश्च पठिताः ता अनुकल्पयन्ति अग्न आयाहि वीतयेऽग्निं दूतं वृणीमहेऽग्निनाग्निः समिध्यतेऽग्निर्वृत्राणि जङ्घनदग्ने स्तोमं मनामहे यमग्ने पृत्सु मर्त्यमित्येता अग्निविभक्तयः एकैकं प्रत्यहं होतुराज्यानि आयाहि सुषमाहित इन्द्रमिद्गाथिनो इहदिन्द्रेण सन्दिदृचस इन्द्रो दधीचो अस्थभिरुत्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्धि विश्वा अपद्विष इत्येता इन्द्रविभक्तयः ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यानि प्रत्येकमेव अथ सामान्तविभक्तयः उशनं प्रथमे वासिष्ठं द्वितीये उभयतस्तोभं गौतमं तृतीये आभीशवञ्चतुर्थे आनूपं पञ्चमे इहवद्वामदेव्यं षष्ठे एताः स्वरविभक्तयः नौधसम्प्रथमे श्यैतं द्वितीये महावैष्टम्भं तृतीये आथर्वणं चतुर्थे बार्हद्गिर पञ्चमे गोष्ठः षष्ठे एता निधनविभक्तयः कालेयं प्रथमे माधुच्छन्दसं द्वितीये

* शाट्यायनोऽप्येवम् ।

रौरवं तृतीये पृश्नि चतुर्थे रायोवाजीयं पञ्चमे गोष्ठ एव षष्ठे एता इडाविभक्तयः तासां कल्पना उभयन्तावत्प्रथमेऽहनि माध्यन्दिनान्त-मेव स्थितं द्वितीयेऽहनि इह वद्वासिष्टं गौतमं माध्यन्दिने तृतीयेऽहनि पुनानः सोमधारयेति कालेयन्तिसृषु विष्टारपङ्क्तौ रौरवं गौतमं प्रथमायां यौधाजयन्तिसृषु चतुर्थेऽहनि पुनानः सोमधारयेति कालेय-मेकस्यां आथर्वणन्तिसृषु आभीशवं प्रथमायां यौधाजयन्तिसृषु प्रथमेऽहनि पुनानः सोमधारयेति कालेयन्तिसृषु आनूपमेकस्यां रौरवं विष्टारपङ्क्तौ यौधाजयन्तिसृषु षष्ठेऽहनि उच्चातेजातमन्धस इति गायत्रन्तिसृष्वामहीयवमेकस्याञ्जराबोधीयमेकस्यां इह वदा-मदेव्यमेकस्याम् एताः सामान्तविभक्तयः अथ निधनविभक्तयः गौष-सम्प्रथमेऽहनि ब्रह्मसामसिद्धं श्वैतं द्वितीये महावैष्टम्भं तृतीये चतुर्थेऽहन्याथर्वणम् अन्यत्र विकल्पितं विभक्त्यर्थेन बार्हद्गिरं पञ्चमे ब्रह्मसाम षष्ठेऽहनि पुनानः सोमधारयेति कालेयमेकस्यान्दैर्घश्रव-समेकस्यां रौरवमेकस्यां पुनस्त्रिभिर्निवृत्याम्य उद्वत्प्राजापत्यमेकस्यां गोष्ठ एकस्यां सोमवर्णेन आभ्यर्थेन च सामान्तकल्पना अथ इडा-विभक्तयः कालेयं प्रथमे सिद्धमच्छावाकसाम माधुच्छन्दसं द्वितीये कालेयस्य च उतानुपृष्ठो हृदया पुनानः सोमधारयेति कालेयन्ति-सृषु मेधातिथमेकस्यां रौरवं विष्टारपङ्क्तौ यौधाजयन्तिसृषु रौरवं तृतीयेऽच्छावाकसामपृश्निः चतुर्थे रायोवाजीयं पञ्चमे षष्ठेऽहनि गोष्ठ उभयथा कॢप्तः स्वरसामानः आभिप्लविके रौरवाद्यैस्त्रिभिः सिद्धाः एषां ज्योतिष्टोमतन्त्रे कॢप्तानामभिप्लवस्वरसाम्नां षडहिकानां विभक्तीनामनुकल्पना आध्यायनिकानाम् ॥ १८ ॥

द्विविधमभिप्लवमेक उपवत्यग्नियवती च व्यत्यासम्प्रति-
पदौ राथन्तरबार्हतानि चाज्यानि* ॥ १९ ॥

द्विविधमभिप्लवमेके आचार्य्याः कल्पयन्ति द्विः प्रकारं द्विविधं
किं द्विविधं उपवती अग्नीयवती च व्यत्यासम्प्रतिपदौ व्यत्यस्य व्यत्यस्य
रथन्तरबार्हतानि चाज्यानि व्यत्यासमेवेति प्रकृतम् राथन्तरेषु
तत्रोपास्मै गायतानर इति प्रतिपत् अग्न आयाहि वीतय इत्येतदा-
दीनि राथन्तराण्याज्यानि बार्हतेषु पवस्व वाचो अग्निय इति प्रतिपत्
अग्निं दूतं वृणीमह इत्येतदादीनि बार्हतान्याज्यानि एतद्द्विविधम् ॥१९॥

आज्यप्रतिपदावौशनकावे अन्त्ये पार्थयामे वा बार्हतानां
स्वयोन्यभीवर्त्तौ रथन्तरपृष्ठेषु श्रौतकर्चं बृहत्पृष्ठेषु † ॥ २० ॥

एवं वा द्वैविध्यं स्यात् आज्यप्रतिपदौ आज्यस्य प्रतिपच्चाज्य-
प्रतिपदौ उपवतीति प्रतिपत् अग्न आयाहि वीतय इति होतुराज्यं
माध्यन्दिनार्भवयोरौशनकावे अन्त्ये स्वयोन्यभीवर्त्तः एष प्रथमतृतीय-
पञ्चमेष्वहःसु आभिप्लविकेषु अन्यत्प्रकृतिवत् अग्नियवती प्रतिपत्
अग्निं दूतं वृणीमह इति होतुराज्यं माध्यन्दिनार्भवयोः पवमानयोः
पार्थयामे अन्त्ये श्रौतकर्च्चं अभीवर्त्तः एष द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु द्रव्य-
विशेषः अन्यद्यथा प्रकृति पूर्वं वा यथोक्तं द्वैविध्यं एतद्वा ॥ २० ॥

---

* शाण्डिल्यायनमतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† शाण्डिल्यायनेनानेन सूत्रपञ्चकं कृतम्।

व्यूढं पृष्ठ्यमेके* ॥ २१ ॥

उक्तं मशकेन पृष्ठ्यः षडहः समूढो वा व्यूढो वेति तमिह पृष्ठ्यमेके आचार्य्या व्यूढमिच्छन्ति ॥ २१ ॥

तस्य समूढात्प्रथमस्याह्नो बहिष्पवमानम्* ॥ २२ ॥

तस्य समूढस्य यतः पृष्ठ्यस्य षडहस्यैव समूढात् प्रथमस्याह्नो बहिष्पवमानं स्यात् समूढादित्यपादानलक्षणा पञ्चमी ननु च समूढे व्यूढे चाविच्छिन्ने समूढादेव बहिष्पवमानमेकमेव पठितमधिकृतं तत् किमिदं तस्य समूढात् प्रथमस्याह्नो बहिष्पवमानमिति उच्यते, द्वादशरात्रिकं पृष्ठं प्रकृतित्वेनाभिप्रेत्यैवमुच्यते अनादेशे प्रकृतिः प्रत्ययो भवति तत्प्रकृतित्वेन बहिष्पवमानम् ॥ २२ ॥

समूढमेके रथन्तरबृहत्पृष्ठम्* ॥ २३ ॥

एके आचार्य्याः समूढमेवेच्छन्ति पृष्ठ्यं अयन्तु विशेषः रथन्तरबृहत्पृष्ठं भवति ॥ २३ ॥

नाना पृष्ठे चोत्तरे चतुरहे रथन्तरबृहती व्यत्यासम्भवमानेषु बृहतीषु रथन्तरमनुष्टुप्सु बृहते द्वितीये † ॥ २४ ॥

बृहद्रथन्तरमिति प्रकृतं अत आह नाना पृष्ठे इति नाना पृष्ठे

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

यस्मिन् पृष्ठ्ये षड़हे उत्तरे चतुरहे पवमानेषु रथन्तरबृहती व्यत्यासं कुर्य्यात् व्यत्यस्य व्यत्यस्य व्यत्यासं बृहतीषु रथन्तरं कुर्य्यात् अनुष्टुप्सु बृहत् तृतीयपञ्चमयोः रथन्तरं बृहतीषु कुर्य्यात् चतुर्थ-षष्ठयोर्बृहदनुष्टुप्सु बृहती अनुष्टुप् रथन्तरं बृहतीषु षष्ठयोः बृहत्सु इति बहुवचनस्य विषयस्ते द्वितीये रथन्तरबृहती द्वितीये स्यातां रथन्तरं बृहत्यां द्वितीयम् अनुष्टुभि बृहद्द्वितीयम् ॥ २४ ॥

बृहदुत्तमं समूढ़े ॥ २५ ॥

यदि समूढ़ः स्यात् अनुष्टुभि बृहदुत्तमं स्यात् चतुर्थषष्ठयो-रन्धोरजाम्यर्थेन अर्थादापन्नं द्वितीयं व्यूढ़ इति ॥ २५ ॥

आप्कारणिधनात् पूर्वं कौल्मलबर्हिषम्* ॥ २६ ॥

तृतीयेऽहन्याप्कारणिधनादर्वाक् कौल्मलबर्हिषं स्यात् रथन्तरा-गमे अजाम्यर्थेन ॥ २६ ॥

आन्धीगवाच्छ्यावाश्वम्* ॥ २७ ॥

चतुर्थेऽहन्यान्धीगवात्पूर्वं श्यावाश्वं स्यात् बृहदागमे स्तोम-वर्गेन ॥ २७ ॥

उपोत्तमं समूढे* ॥ २८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यदि समूढः स्यात् अनुष्टुभि उपोत्तमं स्यात् मानवस्यावास्य अआम्यर्थेन ॥ २८ ॥

इति चतुर्थस्य पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

आनूपोपक्रमा बृहती पञ्चमे* ॥ १ ॥

आनूपारम्भणा बृहती स्यात् पञ्चमेऽहनि रथन्तरागमे अआम्यर्थेन ॥ १ ॥

मानवात्पूर्वं हारायणम्* ॥ २ ॥

पञ्चमेऽहनि मानवात्पूर्वं हारायणं स्यात् स्तोमवर्गेन ॥ २ ॥

मधुश्च्युन्निधनादाकूपारम्* ॥ ३ ॥

षष्ठेऽहनि बृहदागमे मधुश्च्युन्निधनात्पूर्वं आकूपारं स्यात् ॥ ३ ॥

उपोत्तमं समूढे* ॥ ४ ॥

यदि समूढः स्यात् तदा उपोत्तमं आकूपारं स्यात् ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

बृहतः पूर्वे त्रय एकर्चाः* ॥ ५ ॥

बृहतः पूर्वं त्रय एकर्चाः स्युः सोमवर्गेण ॥ ५ ॥

रथन्तरादुत्तरे* ॥ ६ ॥

रथन्तरादुत्तरे त्रय एकर्चाः स्युरिति रथन्तरं प्रकृत तृतीयपञ्च-मयोरङ्गोः ॥ ६ ॥

षष्ठे च बृहतो व्यूढे* ॥ ७ ॥

यदि व्यूढः स्यात् ततः षष्ठेऽहनि बृहतः उत्तरे त्रय एकर्चाः स्युः समूढे तु पूर्वं एवं चतुर्थे व्यूढे च समूढे च पूर्वं एव ॥ ७ ॥

नित्यौ च शम्रकण्वा तृतीये पृष्ठ्ये* ॥ ८ ॥

तृतीयेऽहनि रथन्तरादुत्तरे त्रय एकर्चाः स्युः नित्यौ च शम्रकर्णौ पौरुमद्गाच्कारणिधने, अथ किमर्थमिदमारभ्यते नित्यौ च शम्रकर्णा-विति स्थितयोः उच्यते नियमिते रथन्तरादुत्तरे त्रय एकर्चा इति तद्यदि नारभेत सङ्करदोषः स्यात् तयोः रथन्तरबृहतोः कृत्यामनु-ष्टुप्सु कल्पना तृतीयेऽहन्यभिसोमास आयव इति पौरुमद्गं प्रथमायां रथन्तरस्त्रिष्टुप्सु गौतमान्तरिचकौत्समवर्हिषाणि सामतृचः आच्कार-णिधनमध्यास्यायां चतुर्थेऽहनि पुरोजिती वो अन्धस इति नानद-

* आम्नायकोऽप्येवम्।

मेकस्यां बृहच्छ्यावाश्वान्धीगवानि तृचेषु उष्णिक्ककुभो तृचस्थे पञ्चमेऽ-हनि सोमउक्थास: सोऽहभिरिति आनूपरथन्तरे तृचयो: हारायण-मानववाश्वानि सामतृच: सामतृचाग्नेस्त्रिणिधनम्तृचे षष्ठे सोमा: पवन्त इन्दव इति गौरीवितबृहतोस्तृचयो: आकूपारमधुश्च्युन्निधन-क्रौञ्चानि सामतृच: मध्ये निधनमैडं क्रौञ्चे चतुर्थे पुरोजिती वो अन्धस इति नानदान्धीगवसावाश्वानि सामतृच: बृहत्तृचे एते एव व्यूढकल्प: समूढकल्पे सोमा: पवन्त इन्दव: इति गौरीवितमधु-श्च्युन्निधने तृचयो: क्रौञ्चे द्वे आकूपारञ्च सामतृच: बृहति समूढे पृष्ठ्ये ॥ ८ ॥

अभीवर्त्तकालेये बृहतीष्वनुकल्पयेदिति गौतम:* ॥ ९ ॥

अभीवर्त्तकालेये बृहतीष्वनुकल्पयेदित्येवं गौतम आचार्य्य आह नित्यं सांवत्सरिकं कल्पमनुवदति ॥ ९ ॥

नेति धानञ्जय्य:* ॥ १० ॥

धानञ्जय्योऽभीवर्त्तकालेये न कल्पयितव्ये इत्येवमाह ॥ १० ॥

व्यूढं नानुकल्पयेदिति शाण्डिल्यायन:* ॥ ११ ॥

व्यूढं पृष्ठं प्रति अभीवर्त्तकालेये नानुकल्पयेदित्येवं शाण्डिल्या-यन आचार्य्य आह समूढमनुकल्पयेदिति ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

एकविंशत्यहकारिण उपरिष्टादभिजितः पृष्ठ्यमुपयन्ति प्राक् च विश्वजितः स्वरसामस्तोकथ्यान्* ॥ १२ ॥

योऽयं संवत्सरस्य मध्ये नवाहः पठितः अभिजित्त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदिति एतस्य स्थाने अपरे एकविंशत्यहं कुर्वन्ति उपरिष्टादभिजितः प्राक् स्वरसामभ्यः पृष्ठ्यमुपयन्ति प्राग्विश्वजितः स्वरसाम्नः कृत्वा पृष्ठ्यमुपयन्ति स्वरसामानस्तोकथ्यान् कुर्वन्ति, विचारितमिदं ब्राह्मणेन नानारूपकथ्याः कार्य्याश्च अग्निष्टोमाश्च इत्येवमुक्ताह नदारूविवीवधमिव वा एतयदग्निष्टोमो विषुवानग्निष्टोमौ विश्वजिदभिजितावथेतरउक्थ्याः स्युरित्यग्निष्टोमा एव सर्वे कार्य्या इति यदग्निष्टोमन्तमेव शब्देन नियमितमेवं नियमिते सति किमुक्थ्यत्वं स्वरसाम्नां प्रत्याम्नातमेव अथ विकल्प इति उच्यते, न प्रत्याम्नायते न च विकल्प्यते ये एकविंशत्यहकारिणः ते उकथ्यान् कुर्वन्ति ये नवाहकारिणः ते अग्निष्टोमानेव एवञ्च कृत्वा निदानकारोऽप्याह अथैते स्वरसामानस्त्वग्निष्टोमान्नवाहकारिणः कुर्युरुकथ्यानेकविंशत्यहकारिणो योऽन्यथा कुर्य्यादकुशलः पुरुष इति विद्यादिति ॥ १२ ॥

अभिजिद्विश्वजितौ व्यतिहरन्त्येके* ॥ १३ ॥

अभिजिच्च विश्वजिच्चाभिजिद्विश्वजितौ तावेके आचार्य्या व्यति-

---

* आम्नायस्तोऽप्येवम् ।

हरन्ति व्यतिहारो नामान्योऽन्यस्य स्थानापत्तिः अभिजितः स्थाने विश्वजित् विश्वजितः स्थाने अभिजित् ॥ १३ ॥

अभिजितो रथन्तरपृष्ठस्य राथन्तरी प्रतिपद्धोतुराज्य-स्याभिवायुमित्यौशनं ज्योतिष्टोमं परं सुज्ञानमुष्णिहि श्या-वाश्वात् पूर्वं गौरीवितबृहतो* ॥ १४ ॥

एके अभिजितं रथन्तरपृष्ठं कुर्वन्ति तस्याभिजितो रथन्तरपृष्ठस्य राथन्तरी प्रतिपत् स्यात् उपास्मै गायता नर इति होतुराज्यस्य राथ-न्तरमेव अग्न आयाहि वीतय इति अभिवायुमित्यौशनं माध्यन्दिना-न्त्यं स्यात् ज्योतिष्टोमं परं जगनाद्यत् परं तत् सर्वं द्रष्टव्यं ज्योतिष्टोमं पौष्कलस्य तु स्थाने सुज्ञानं श्यावाश्वात्पूर्वं गौरीवितबृहती सोम-कल्पनाय गौरीवितसबलात् बृहदुभयसामलात् ॥ १४ ॥

स्वयोनिनी रथन्तरबृहती स्वरसामस्वेके † ॥ १५ ॥

एके आचार्याः स्वरसामिकान् पृष्ठस्तोत्रीयान् व्यावर्त्य स्वयो-निनी रथन्तरबृहती कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

स्वरपृष्ठाश्चेत्स्वारसामिकेषु पृष्ठस्तोत्रीयेषु यथास्वं स्वारा-णि चार्भवान्त्यानि द्वैगतगौतमयोः स्थाने रथन्तरमन्तरिक्षस्य गौतमं स्वरस्य बृहत्द्वितीये नित्यस्य सामतृचः ¶ ॥ १६ ॥

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रपञ्चकं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

¶ द्राह्यायणेनानेन सूत्रषट्कं कृतम् ।

यदि स्वरपृष्ठाः स्वरसामानः चिकीर्षिताः स्युः स्वरसामान एते भवन्तीति सामशब्दस्य प्रकृतस्य पृष्ठगामित्वात् ततः स्वरसामिकेषु पृष्ठस्तोत्रीयेषु मध्यकाद्यातेषु यथा स्वरसामानि स्युः पयोनिधनं प्रथमे बृहन्निधनं पूर्वं द्वितीये प्रथमं तृतीये स्वाराणि चार्भवान्यानि स्युः नेतराणि द्वैगतगौतमयोः स्थाने रथन्तरं स्यात् द्वैगतस्य प्रथमे गौतमस्य तृतीये अन्तरिक्षस्य स्थाने गौतमं स्यात् तृतीयस्य स्वरस्य स्थानेऽनुष्टुभि बृहत् स्यात् द्वितीये नित्यश्च सामतृचः गौरीवितमेकस्यां क्रौञ्चमेकस्यामासितमेकस्यां बृहदनुष्टुभि द्वितीये प्रथमतृतीययोरह्नोरनुष्टुभः ॥ १६ ॥

ऊद्धलवाष्ट्रीसाम्नोरुद्धारः* ॥ १७ ॥

गौरीवितमेव तृचस्यमनुष्टुभि प्रथमतृतीययोरह्नोः ऊद्धलवाष्ट्रीसाम्नोरुद्धारः कुर्य्यात् ॥ १७ ॥

विषुवतोदिवैके प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति* ॥ १८ ॥

विषुवतः दिवा एव एके आचार्य्याः प्रातरनुवाकस्योपाकरणमिच्छन्ति ॥ १८ ॥

बहिरस्यैके बहिष्पवमानेन स्तुवते* ॥ १९ ॥

यदसि सवनं प्रकृतं तदस्य विषुवत एके आचार्य्या बहिरिच्छन्ति

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

अध्वर्यौरुद्गातुश्चायं प्रातरनुवाकवहिष्पवमानयोरेव विधिर्दृष्टः दिवा-कीर्त्यत्वात्त्कः ॥ १९ ॥

अग्निरिन्द्रायेोपास्मै पवस्व वाच इति स्तोत्रीयं प्रशुक्राः* ॥ २० ॥

अग्निरिन्द्राय पवते उपास्मै गायता नरः पवस्व वाचो अग्रिय इत्येतासितस्र ऋचः सन्धार्यैकचं कृत्वा एतत् स्तोत्रीयं प्रशुक्रा आचार्या मन्यन्ते ॥ २० ॥

वात आवात्विति माषशरावयः* ॥ २१ ॥

माषशरावय आचार्या वात आवात्वित्येवं स्तोत्रीयं कुर्वन्ति स्तोत्रीयो वहिष्पवमानाद्यतृचः ॥ २१ ॥

यज्ञायज्ञीयभासे व्यतिहरन्त्येके* ॥ २२ ॥

एके आचार्या यज्ञायज्ञीयभासयोः व्यतिहारं कुर्वन्ति अन्योऽन्य-स्थानापत्तिर्व्यतिहारः यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति भासमनु-ष्टुभि ॥ २२ ॥

बण्महाँ असि सूर्येन्द्रमिद्देवतातये आयन्तइव सूर्यमिति मध्यन्दिवाकीर्त्यस्तोत्रीया विकल्पते* ॥ २३ ॥

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम्।

महादिवाकीर्त्त्यस्य नित्यस्तोत्रीयस्य स्थाने एतेषां यथोद्दिष्टानां एकः स्यादिकल्पेन विकल्पो नाम तुल्यार्थप्राप्ताविष्टताध्यवसायः ॥२३॥

इति चतुर्थस्य षष्ठी कण्डिका।

अथ सप्तमी कण्डिका।

बृहत्पृष्ठश्चेदग्नियवती प्रतिपत्तृतीयात् साहस्रादाज्यानि नित्यैर्विकल्पन्त उत्सेधस्थाने रथन्तरं तस्य महादिवाकीर्त्त्य-मयं सोम इति पार्थमाभिजितानि पृष्ठानीन्द्रक्रतौ श्यैतङ्गाः ककुबुष्णिग्गायत्र्युद्वरति पिपीलिकमध्यां श्यावाश्वविकर्णगौरी-विताभ्योगवैादलभासान्यनुष्टुभ्यौदलस्थाने वा वाङ्निधनं क्रौञ्चमरण्ये गेये तृचयोर्मतात्परे* ॥ १ ॥

यदि बृहत्पृष्ठो विषुवां स्यात् ततस्तस्मिन्नग्नियवती प्रतिपद्भवेत् तृतीयात्साहस्रादाज्यानि च स्युः अग्निं दूतं वृणीमह इत्येतदादीनि नित्यानि वा यानि विषुवति तानि स्युः नित्यैर्विकल्पन्त इत्येतदुक्तं उत्सेधस्थाने रथन्तरं बृहत्यान्तस्य महादिवाकीर्त्त्यान्तस्य रथन्तरस्य स्थाने महादिवाकीर्त्त्यं भवेत् अयं सोम इति पार्थं स्यात् त्रिष्टुं अग्नानाया: स्थाने आभिजितानि पृष्ठानि, आभिजितानीति किमर्थ-

---

* आम्नायबलेनैतेन द्वादशस्तनानि कृतानि।

मारभते यद्वा बृहत्पृष्ठयेदिति बृहत्पृष्ठत्वात् सिद्धम् इन्द्रक्रतौ श्रैतमिति च वक्ष्यति अनेनैव श्रैतेन सिद्धिर्भवति उच्यते, आभिजितानि पृष्ठानीत्यनेन सिद्धस्यैव सोचीयाविशेषणार्थम् अभिजितस्य ग्रहणम् इन्द्रक्रतौ श्रैतम् इन्द्रक्रतुं न आभरेत्येतस्मिन् प्रगाथे श्रैतं स्यात् गोः ककुबुष्णिहौ गोरित्यपादानलक्षणा पञ्चमी विषुवतो ककुबुष्णिहौ अपोह्य गोः आहरेत् तदेतद्वाच्यमविशेषादुष्णिहं कथन्तर्हि वाच्यमेव गोः ककुबुष्णिहाविति उच्यते, बृहत्पृष्ठ इदधिकृत्य कथं ज्योतिष्टोमेन बृहत्पृष्ठे गोरेव ककुबुष्णिहौ स्याताम् उद्धरति पिपीलिकमध्यां पर्य्युष्विेत्येतामनुष्टुभं पिपीलिकमध्यामुद्धरति साम पुरोजित्यां कल्पयत्यतस्तामुद्धरति श्यावाश्वविकर्णे गोरीवितान्यौगवैरदलभासान्यनुष्टुभि एतानि यथास्युवितान्यनुष्टुभि भवन्त्वद्रस्थाने वार्त्रघ्नं क्रौञ्चं भवेद्वा न वा अरण्ये गेये विकर्णभावे द्वयोः स्याताम् अन्यानि सर्वाण्येकर्चानि स्युः अनुष्टुभि अतात्परे ये सामनी ते अतादाहरेत् सूर्य्यवतीषु कावं कुर्य्यात् यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम्नः ॥ १ ॥

विश्वजिति यज्ञायज्ञीयबृहती व्यतिहरन्त्येके * ॥ २ ॥

एके आचार्य्याः विश्वजिति यज्ञायज्ञीयबृहतो व्यतिहारं कुर्वन्ति यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम तस्य स्थाने बृहदनुष्टुभि ॥ २ ॥

बृहत्पृष्ठयेत्तृतीयात् साहस्यात् प्रातःसवनं कालेयस्थाने

* आज्ञायज्ञोऽप्येवम् ।

समन्तमाभिजितानि पृष्ठानीन्द्रक्रतौ यद्यैतद्गोः ककुबुष्णि-हावुद्धरति पिपीलिकमध्या अनुष्टुप्प्रभृति प्रतात्* ॥ ३ ॥

यदि विश्वजित् बृहत्पृष्ठः स्यात् ततस्तृतीयात् त्र्यहस्यात् प्रातः-सवनं भवति पवस्व वाचो अग्रिय इत्येवमादि कालेयस्य स्थाने सञ्जातं भवति बृहत्यां आभिजितानि पृष्ठानि अत्र न भवन्ति बृह-द्रादीनि इन्द्रक्रतौ यद्यैतं भवति गोः ककुबुष्णिहौ भवतः पर्य्यूष्विति-तदाद्या उद्धरति अनुष्टुप्प्रभृति प्रतात् अनुष्टुभमारभ्य योऽन्यो द्रव्य-विशेषः सांवत्सरिकाद्भवति ॥ ३ ॥

उत्तरे पञ्चस्वयनविकल्पाः † ॥ ४ ॥

यदुक्तं नानाहोभिर्वयं कल्पयामो यथैतद्व्याप्नुयामिति सा विकल्पना समाप्ता साम्प्रतमुत्तरे पञ्चस्वयनविकल्पा वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः अयनविकल्पा गतिविकल्पा इत्यर्थः अयनप्रकृतिः ॥ ४ ॥

अभिप्लवपृष्ठ्यान् प्रतिलोमानुपयन्त्यहरावर्त्तकारिणः † ॥५॥

अभिप्लवाश्च पृष्ठ्याश्च अभिप्लवपृष्ठ्याः तानभिप्लवपृष्ठ्यान् प्रति-लोमान् कुर्वन्ति ये अहरावर्त्तकारिण आचार्य्याः अभिप्लवपृष्ठ्यानहः प्रतिलोमान् कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

---

* लाट्यायनेनानेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

† लाट्यायनोऽप्येवम् ।

पृष्ठ्याभिप्लवाननुलोमान् मासावर्त्तकारिणः* ॥ ६ ॥

ये मासावर्त्तकारिण आचार्याः ते पृष्ठ्योपक्रमान् अभिप्लवावसानान् कुर्वन्ति अतः आनुलोम्यम् ॥ ६ ॥

गो आयुषी च विपरिहरन्ति* ॥ ७ ॥

ये मासावर्त्तकारिणः ते गो आयुषोर्व्यतिहारं कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

उत्तमं सम्भार्य्यं कुर्वन् सप्तमान्मासान् पृष्ठ्याभिप्लवामुद्धरेत् पञ्चायनमासान् कृत्वा दशरात्रमिश्रादभिप्लवमुद्धरेत् † ॥ ८ ॥

यद्युत्तमं मासं सम्भार्य्यं कुर्य्यात् ततः सप्तमान्मासान् पृष्ठ्यं चोभिप्लवामुद्धरेत् स्वरसामानो विश्वजितश्च कृत्वा अन्यान् अयनमासान् कुर्य्यात् पृष्ठ्यस्थलाश्वाभिप्लवाः षड़हाः एषोऽयनमासः पञ्चायनमासान् कृत्वा दशरात्रमिश्रान् मासान् अभिप्लवमुद्धरेत् त्रयः स्वरसामानो विश्वजित् अभिप्लवौ षड़हौ आयुश्च गौश्च द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतञ्चातिरात्रश्चेत्येतत्परिसंख्यं सम्भार्य्यं मासस्योत्तमस्य ॥ ८ ॥

तथा सति पूर्वे पक्षसि विकल्प्यः* ॥ ९ ॥

---

* नारायणवृत्तावप्येवम् ।

† नारायणवृत्तावनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तथा सति विकल्पे उत्तमे समार्थे क्रियमाणे पूर्वे पक्षसि विकल्पो भवति पक्षःसामान्यात् ॥ ९ ॥

षष्ठादभिप्लवपृष्ठानुद्धृत्य चतुर्विंशादुत्तरान् कुर्यात्* ॥१०॥

षष्ठात्स्तोमभिप्लवान् पृष्ठ्यश्चोद्धृत्य चतुर्विंशात् प्रायणीयादह्न उत्तरान् कुर्यात् अतिरात्रं कृत्वा तत्र चतुर्विंशं प्रायणीयमहः तत्र-स्तोमभिप्लवान् पृष्ठ्यञ्च कृत्वाभिजितं त्रयः स्वरसामानः॥ १० ॥

समौ पक्षौ चिकीर्षन् पञ्चायनमासान् कृत्वा दशरात्र-मिश्रं मासमुद्धरेत् पञ्चदशौ पक्षौ अतस्यापरिमात्कं बृहत्-पृष्ठं विश्वजितम् † ॥ ११ ॥

समौ पक्षौ कर्त्तुमिच्छन् उत्तरस्य पक्षस्य प्रथमे मासि त्रयः स्वरसामानो विश्वजित्पृष्ठ्यस्तोमभिप्लवान् कृत्वा ततः परं पञ्चायन-मासान् कुर्यात् पञ्च कृत्वा दशरात्रमिश्रं मासमुद्धरेत् पञ्चदशौ पक्षौ अतस्य कुर्यात् परिमादश्च तस्मिन् कुर्यात् एवं पञ्चविंशादतात् पञ्चदशस्तोत्रीयाः ह्रसन्ते ततस्ते पञ्चदशचतुर्विंशाः सम्पद्यन्ते एवं प्रायणीयेन चतुर्विंशेन समत्वं भवति बृहत्पृष्ठं विश्वजितं करोति एवं यावन्तः पूर्वस्मिन् पक्षसि पृष्ठोपायास्तावन्त एवोत्तरस्मिन् भवन्ति एतत्पक्षसामत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† आह्वायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

विश्वजित उपरिष्टादायुषमेक उपयन्ति* ॥ १२ ॥

एके आचार्य्या विश्वजित उपरिष्टादायुषं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

तथा सति गो आयुषोरैकाह्निके बृहत्यौ* ॥ १३ ॥

तथा सति विकल्पे गो आयुषोरैकाह्निके बृहत्यौ भवेतां ॥ १३ ॥

दशराचमेक आवर्त्तयन्ति* ॥ १४ ॥

एके आचार्य्या दशराचमप्यावर्त्तयन्ति आवर्त्तं सर्वमुत्तरं पत्तं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

तस्मादूतं यदा परं व्रतान्ते मानसं सांवर्ग्यजिता गोतमाः* ॥ १५ ॥

तस्मादावृत्ताद्दशरात्रात्परं यदा व्रतं भवति तदा तस्य परस्तान्मानसम्भवति एवं सांवर्ग्यजिता गोतमा आचार्य्या मन्यन्ते नतु तेन समयमिति ॥ १५ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

इति चतुर्थस्य सप्तमी कण्डिका।

अथ अष्टमी कण्डिका।

ज्योतिषामयनविकल्पाः* ॥ १ ॥

इह गवामयनस्य षष्ठ्यधिकं त्रिंशतं पठितान्यहानि ब्राह्मणेन संवत्सरविकल्पाश्चानेके श्रूयन्ते ज्योतिर्नक्षत्रादयस्तेषां कल्पना चिकीर्षिता पुरा तदारभते ज्योतिषामयनविकल्पा इति ज्योतींषि नक्षत्रादीनि तेषाङ्गतिविकल्पा वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

तत्र यदादितोऽन्ततस्तदूर्द्धं विषुवतः* ॥ २ ॥

तत्र तेषु ज्योतिषाङ्गतिविकल्पेषु पूर्वस्मिन् पक्षसि यद्यदादितो वक्ष्यन्ते तदूर्द्धं विषुवतः अन्ततः प्रत्येतव्यम् ॥ २ ॥

मासि मास्याद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुकाः* ॥ ३ ॥

ये ते सावना मासाः त्रिंशिनः कल्पिताः तेष्वेकैकस्मिन्मासि आद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुकाः त्र्यहा भवन्ति आभिप्लव एवेत्यर्थः उत्तरे पक्षस्यान्यस्य ॥ ३ ॥

स षट्त्रिंशदूनो नाक्षत्रः सप्तविंशिनो हि मासाः† ॥४॥

स एवं क्रियमाणः संवत्सरः सावनात् संवत्सरात् षट्त्रिंशता-

---

* द्राह्मायणोऽप्येवम्।

† द्राह्मायणीये छेदविषये विशेषोऽस्ति।

होभिः ऊनो भवति नाक्षत्रः नक्षत्रमितः सप्तविंशिनो मासा भवन्ति तत्र सप्तविंशतिर्नक्षत्राणीति ॥ ४ ॥

षष्ठाद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने ज्योतिर्गौरायुः ज्योतिरेवावृत्ते स नवोनो नाक्षत्र एव त्रयोदशी* ॥ ५ ॥

षष्ठस्य मासस्य य आद्योऽभिप्लवः तस्य स्थाने ज्योतिर्गौश्च स्याताम् ज्योतिरेवावृत्तः स्यात् न गौः उक्तं तत्र यदादितोऽन्ततस्तदूर्ध्वं विषुवत इति स सावनात् संवत्सरान्नवभिरहोभिरूनः पञ्चार्धहानि पूर्वस्मिन् पञ्चसु लुप्तानि पञ्चोत्तरस्मिन् स नाक्षत्र एव संवत्सरो भवति त्रयोदशी तत्रापि सप्तविंशिन एव मासाः त्रयोदश भवन्ति ॥ ५ ॥

युग्ममासेष्वाद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने तत्पश्चात्र्यहः स षडूनश्चान्द्रमसः* ॥ ६ ॥

युग्ममासेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु प्रथमस्याभिप्लवस्य स्थाने तत्पश्चात्र्यहः अभिप्लवपश्चात्र्यहः तत्र यदादितोऽन्ततस्तदूर्ध्वं विषुवत इत्येतदनुवर्त्तते एवं सावनात् संवत्सरात् षड्भिरहोभिरूनश्चान्द्रमसः एषा चान्द्रमसी गतिः ॥ ६ ॥

षष्ठादौ त्रिकद्रुकानभिप्लवश्चोपदध्यात् सोऽष्टादशाधिकः पौर्णमासी प्रसवस्तैर्ष्यगयनिक आदित्यस्य* ॥ ७ ॥

---

* आम्नायशोऽप्येवम् ।

षष्ठस्य मासस्यादौ त्रिकद्रुकानभिप्लवञ्चोपदध्यात् उपधानं कुर्य्यात् ज्योतिषं दर्शावधि माससुशन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्कर-राशिचारात्। त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमाहुः नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्र-माच। बृहस्पतिः अभ्युदये रवेर्मासश्चान्द्रश्च पितृकर्मणि। यज्ञे सावन-मित्याहुरार्चं सर्वव्रतादिषु। पूर्वस्मिन् पक्षसि यदादितोऽन्ततस्तदूर्द्ध-मित्यनुवर्त्तते एवं सावनात् संवत्सरादष्टादशभिरहोभिरधिकः पूर्व-स्मिन् पक्षसि अतिरिच्यते नवोत्तरस्मिन् एवमष्टादशाधिकः पौर्णमास्यां चास्य प्रसवः स्यात् स आदित्यः संवत्सरः तैर्यगयनिकः कदाचिदा-दित्यस्यैषा गतिर्भवति तिर्य्यग्गतिः आन्तरिक्षी गतिः तिरश्ची ॥ ७ ॥

उत्सर्जनानि मासि मासि* ॥ ८ ॥

ब्राह्मणं आ वा एते संवत्सरं प्यायमन्ति य उत्सृजन्ति यथा वै दृतिराध्मात एवं संवत्सरोऽनुत्सृष्ट इत्येतान्युत्सर्जनान्यादर्शयति ततस्तदुत्सर्जनानि उच्यन्ते, उत्सर्जनानि मासि मासि भवन्ति ॥८॥

यथान्त एवमावृत्तानामादिः* ॥ ९ ॥

यथा अन्तः वक्ष्यते पूर्वस्मिन् पक्षसि एवमावृत्तानामादिः उत्त-रस्मिन् पक्षसि स्यात् ॥ ९ ॥

पूर्वेष्वभिप्लवेषु षष्ठमहरुक्थ्यं कृत्वाग्निष्टोममुत्तमे* ॥१०॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

मासि मासि पूर्वेष्वभिप्लवेषु षष्ठमहरुक्थ्यं कृत्वा उत्तमेऽभिप्लवे चतुर्थे षष्ठमहरग्निष्टोमं कुर्य्यात् उक्तं यद्युत्सृजेयुरुक्थान्युत्सृजेयुरिति उत्सर्गिणामेव विधिः यथान्त एवमादित्यानामाद्दिरित्युत्तरपाक्षिको विधिरुक्तः ॥ १० ॥

तदैकत्रिकस्तोमम्* ॥ ११ ॥

तद्वा षष्ठः उत्तमस्याभिप्लवस्य षष्ठं यदग्निष्टोमसंस्थमुक्तं तदेकत्रिकस्तोमं स्यात् उक्तं अथ खल्वाहुरेकत्रिकं कार्य्यन्तदेव साक्षादुत्सृष्टमिति तस्यैकत्रिकस्तोमस्य द्रव्यमुच्यते ॥ ११ ॥

अग्न आ याहीति बहिष्पवमानं गायत्रं गायत्र्यामाश्वमैडं बृहत्यां गौष्ठं वायारुचेति गायत्रपार्श्वमार्भवः † ॥ १२ ॥

अग्न आ याहीत्यस्यां बहिष्पवमानेऽवस्थितायां गायत्र्यां यथा गायत्रं स्यात् आश्वमैडं बृहत्याम् अवस्थितायामेव गौष्ठं वा अयारुचेत्यस्यामृचि गायत्रपार्श्वमार्भवः अन्यत् समानमेव ॥ १२ ॥

सवनविधं पञ्चं कुर्वन्नुत्तममभिप्लवपञ्चाहं कृत्वा षष्ठस्थाने सवनविधः पञ्चः* ॥ १३ ॥

उक्तम् अभ्युद युञ्जन्ति छिद्रो वा एतेषां संवत्सर इत्याहुर्य्ये

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

सोमसुत्ययभ्रीति पशुमालभन्तइति प्रातः पशुमालभन्ते तस्य वपया प्रचरन्तो येतदादिविधिरुक्तः सवनविधस्य पशोः तं सवनविधं पशुं कुर्वन्नुत्तममभिप्लवपश्चाहं कृत्वा षष्ठस्याह्नः स्थाने सवनविधं पशुं कुर्य्यात् उत्तरपाक्षिको विधिरुक्तः ॥ १३ ॥

प्रथमस्याभिप्लवं पश्चाहं कृत्वा मासान्ते सवनविधः पशुः* ॥ १४ ॥

षष्ठमासस्याद्याभिप्लवस्य स्थाने तत्पश्चाहं कृत्वा मासान्ते सवनविधं पशुं कुर्य्यात् ॥ १४ ॥

सर्वानूनानेके प्रथममभिप्लवपश्चाहं कुर्युः† ॥ १५ ॥

एके आचार्य्याः सर्वान्मासानूनानिच्छन्ति केन न्यायेनेत्युच्यते प्रथममभिप्लवपश्चाहं कुर्युः मासि मास्याद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने तत्पश्चाहं कुर्युः ॥ १५ ॥

अहनी वा समस्येयुरभिप्लवपृष्ठ्ययोः सान्निपातिके* ॥१६॥

अह्नोर्वा समासं कुर्युः मासि मास्यभिप्लवपृष्ठ्ययोः आभिप्लविकस्य षष्ठमहः षाष्ठिकस्य प्रथमन्ते एकस्मिन्नहनि कुर्युः ॥ १६ ॥

अभिप्लवयोरुत्तमे* ॥ १७ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

† आश्वलायनेनानेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

उत्तमे गवामयनस्य मासि अभिप्लवयोः सान्निपातिके अहनी समस्येयुः तत्र आनन्तरं पृष्ठ्यो नास्ति ॥ १७ ॥

तथा सत्येकादश्यां पूर्वपक्षस्य दीक्षित्वा त्रयोदशदीक्षाः कुर्वीरन्* ॥ १८ ॥

तथा सति विकल्पे एकादश्यां पूर्वपक्षस्य दीक्षित्वा सत्रिणः त्रयोदशदीक्षां कुर्वीरन् ॥ १८ ॥

सप्तदश वा* ॥ १९ ॥

स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥

व्यत्यासं वा पूर्णा नानूनपूर्णा नावृत्ताच्छालङ्कायनिनः† ॥२०॥

व्यत्यासं वा व्यत्यस्य वा पूर्णम् न ऊनं पूर्णमिति एवं पूर्वस्मिन् पक्षसि मासानां क्रिया मन्यन्ते एवम् ऊनं पूर्णम् ऊनं पूर्णमित्युत्तर-स्मिन् पक्षसि शालङ्कायनिनो मन्यन्ते ॥ २० ॥

एकाष्टकादीक्षिणा उपसर्गिणस्ते तूष्णीमेकविंशमव-रासीरन् † ॥ २१ ॥

उपसर्गविधानमुक्तम् अन्ये उपसर्गिणो भवन्ति ये उपसर्गिणस्ते

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम् ।

† शाङ्खायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

एकाष्टकायान्दीक्षिते ते किं कुर्युरित्युच्यते एकाष्टकादीक्षिण उपसर्गिणः मासि मासि तूष्णीमेकविंशमहरासीरन् ॥ २१ ॥

सवनविधेन वा पशुना यजेरन्* ॥ २२ ॥

तस्मिन् मासि मास्येकविंशेऽहनि सवनविधेन वा पशुना यजेरन् सवनविधस्य पशोर्विधानमुक्तम् ॥ २२ ॥

अध्वर्युवक्तृचैः समयं कृत्वा दीक्षेरन्नेवमविलोपो भवतीति भवतीति* ॥ २३ ॥

अध्वर्युभिर्वक्तृभिश्च सह समयं कृत्वा विधिं प्रति ये विकल्पाः तेषाम् एककल्पं सर्वेऽङ्गीकृत्य दीक्षेरन् एवं क्रियमाणे न विवादो भवति कर्मणः हेतूपादानं किमर्थमिति चेत् उच्यते, एतत्प्रकरणविषयमेव केवलं विधानं माभूदिति कथं सर्वकर्मस्वध्वर्युवक्तृचैः सह समयं कृत्वा दीक्षेरन् अलोपहेतुत्वादिति ॥ २३ ॥

इति चतुर्थस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुखः कुर्याद्धोमेभ्योऽन्यत्† ॥१॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

† आश्वलायनेनापि सूत्रद्वयं कृतम् ।

उक्तं गवामयनं सविकल्पं साम्प्रतं ब्रह्मत्वं विवक्षितं इन्द्रो ह वै विश्वामित्रायोक्थमुवाच वसिष्ठाय ब्रह्मवागुक्थमित्येवं विश्वामित्राय मनो ब्रह्म वसिष्ठाय तदा एतद्वासिष्ठं ब्रह्मापि हैवंविदं वा वासिष्ठं वा ब्राह्मणं कुर्वीतेति एवं ब्राह्मणपरामर्शः क्रियते उद्गाचे तस्य ब्रह्मणः कर्मोच्यते तद्दिवसुराह सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः उदङ्मुखः कुर्य्यादिति सर्वत्र सर्वकर्म्मस्वित्यर्थः सर्वशब्दो निरवशेषवाची ब्रह्मेति कर्त्ता निर्द्दिश्यते दक्षिणत इति दिक्परिग्रहः क्रियते कस्य दक्षिणतः उच्यते, कर्मणः क्रियमाणस्य दक्षिणे प्रदेशे स्यात् उक्तं तस्माद्ब्राह्मणं दक्षिणत आसयतीति उदङ्मुख इति कर्मसूदङ्मुखता निर्द्दिश्यते ब्राह्मणः कुर्य्यादिति क्रियोपदेशः सर्वेषां कर्म्मणां क्रियमाणानां दक्षिणतो ब्रह्मा स्यादिति एष सूत्रार्थः होमेभ्योऽन्यत्कर्म उदङ्मुखः कुर्य्यात् होमस्तु प्राङ्मुख एव प्राङ्मुखकरणस्यानादेश इति अत्रोच्यते, सर्वग्रहणन्तावन्न कर्त्तव्यं किं कारणम् अधिकृतत्वात् सर्वकर्मणां विध्यपदेशे सर्वत्रत्वधिकार इति सोऽयं विधिरव्यपदेशे आदिश्यमानः सार्वक्रतुको भविष्यत्येव तस्मात् सर्वग्रहणं प्रक्षमवक्तुम्, अथ पुनः क्रियते कारणं वक्तव्यम् उच्यते, अत्र तावद्यं सर्वशब्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थः सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दीक्षयेदित्येषोऽधिकारः प्रवृत्तः तस्मात् सर्वशब्दो युक्तो ब्रह्मणः कर्मादौ उच्यते, यद्येवं तथापि न कर्त्तव्यः सर्वशब्दः कस्मात् अर्थसमाप्तेः योऽसौ सत्राधिकारः प्रवृत्तः तस्यार्थः समाप्तः किञ्चान्यत् न प्रकृतमतिदेशा बाधन्त इति च न्यायोपदेशात् न ह्यातिदेशिको विधिः सामान्यस्याधिकारस्य प्रवृत्तस्य बाधको भवति तस्मात् सर्वशब्दस्तद्वचस्य एव

उच्यते, एवं तावदयं सर्वशब्दः शेषविध्युपसंग्रहार्थोऽस्तु उद्गाथं सोममधिकृत्योत्पन्नं सर्वक्रत्वधिकार इति सोऽयमाचार्यः सर्वशब्दं करोति कथं एतद्गम्यतं पाकहविः सोमेषु सर्वेषु स्यादिति उच्यते, यद्येवमर्थं सर्वग्रहणं तथापि न कर्त्तव्यमेव अक्रियमाणेऽप्येतस्मिन् न गम्यत एवैतत् यथा सर्वत्रेति कथं पाकयज्ञादीन् वक्ष्यति एकाग्नौ यज्ञास्तेषां होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् अन्याधेये दक्षिणया द्वारा प्रपद्य चातुर्प्राश्यनिर्वपत्सु तूष्णीमुपविशेत् इष्ट्यादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेत् मिथुनौ दक्षिणान्वारम्भणीयायामिष्टौ अमावास्यायान्दोहनपवित्रे मार्जयेरन्नापोहिष्ठीयाभिः चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासानां समयजुर्हरिष्यत्सु यजुषोपविशेत् पशूनां यूपाहुतिं होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् सौत्रामण्यां सुराकर्मस्वाम्राजमासीतेति एवमेकविंशतिसंस्थापि यज्ञे सिद्धे अस्मत्ते सर्वग्रहणं न तदवश्यमेव तस्मान्न कर्त्तव्यमिति उच्यते, कर्त्तव्यमेव अक्रियमाणे एतस्मिन् ये सोमाङ्गभूताः पाकहविर्यज्ञास्तास्तेषु न प्रतीयेत यद्वार्षद्रुतमधिकृत्य ब्रवीति मैतन्यवानामार्माः सरस्वत्यान्तेषामेकोऽध्वर्युस्तस्मिन् संवत्सरमग्निमिन्धीत तथैकाग्नेः परिचर्या तथेति संवत्सरादूर्द्ध्वं परिणमनस्याग्नौ कुरुक्षेत्रे तस्यामग्नीनाधाय यथाकालमन्वारम्भणीययेष्ट्वा प्रसज्येतेति तथा कौषकपायिनो मासन्दीक्षिता भवन्ति ते मासि मासि सोमं क्रीणन्ति तेषां द्वादशोपसदमुपसद्भिश्चरित्वा सोममुपनह्य मासमग्निहोत्रं जुह्वति मासन्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते मासं वैश्वदेवेन मासम्वरुणप्रघासैः मासं साकमेधैर्मासं शुनासीर्येणेति एवमेते पाकहविर्यज्ञाः सोमाङ्गभूता इष्टाः तदक्रियमाणे सर्वशब्दे एतेष्वेवैतद्गम्यतं न प्रतीयेत

तस्माभूदित्यत आह सर्वत्रेति उच्यते, यद्येवमर्थं तथापि न कर्त्तव्यम् अस्मिन्नेव पाकहविर्यज्ञप्रकरणज्ञापकानि वक्ष्यन्ते यथा शूलगवे च बलीन् क्रियमाणाननुगच्छेत् इत्यादिषु सर्वेषु यज्ञुषोपविशेत् एतत् सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम् अङ्गभूतानां वेत्येतदुक्तं भवति पशूनां यूपाकृतिं होष्यत्सु यजुषोपविशेत् वपायां हुतायामिदमाप इति चात्वाले मार्जयित्वा सर्वपशूनां यथार्थं स्यात् अङ्गभूतानां चानङ्गभूतानाञ्चेति सिद्धे एकविंशतिसंख्ये यज्ञे ब्रह्मत्वे सर्वत्रग्रहणं तदवश्यमेव तस्माच्छ्रूयमकर्त्तुम् उच्यते, न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यमेव अस्य तावत्सर्वशब्दस्य ब्रह्मणैव समानाधिकरण्यमस्तु सर्वत्र ब्रह्मा सर्वं चायत इति सर्वज्ञं सर्वत्र चासौ ब्रह्मा च सर्वत्र ब्रह्मा कथं सर्वं चायते एवंविदं ह वा एष ब्रह्माणमनुगाय्येत्येवमधिकृत्याह श्राह्मे वैकल्पिक्कुहृतश्चाभिरक्षति एवंवित् ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्राह्मणं कुर्वीतेति योऽयं सूत्रकारः एवंलक्षणं ब्रह्माणं दर्शयति सर्वत्र ब्रह्मेति किञ्चान्यत् यत्र च ब्रह्मणः कर्मास्ति सर्वेषां कर्मणां क्रियमाणानां सुब्रह्मण्यप्रभृतीनां ब्रह्मा हि दक्षिणतः स्यात् एवञ्च शाखान्तरेऽप्याह वाग्यतः कर्माणि साक्ष्यमाण आसीत तस्याः तस्याः चेष्टाया दक्षिणत एव स्यात् दक्षिणायाञ्च दिशो न व्यवेतेति तस्मात् सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः आवसथोऽपि ब्रह्मणो देवयजनस्य दक्षिणत एव स्यात् तस्मायुक्तं सर्वग्रहणम् ॥ १ ॥

पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकाग्नौ यज्ञान्* ॥ २ ॥

* शाङ्खायनोऽप्येवम् ।

पाकयज्ञा इत्येवमाचक्षते य एकाग्नौ यज्ञाः पाकयज्ञा इति सं-
व्यवहारार्था संज्ञा वक्ष्यति तूष्णीं पाकयज्ञे दक्षिणामोमिति वा प्रति-
गृह्णीयादिति अथ यज्ञग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते ये एवाग्नौ-
भूताः पाकयज्ञास्तेषामेतद्विधानमुपदिश्यते अन्येषां गृह्योक्तमेव ॥२॥

तेषां होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेद्धुते यथार्थं स्यात्* ॥ ३ ॥

तेषां पाकयज्ञानां होष्यत्सु होमकालात्पूर्वं तूष्णीमुपविशेत्
हुते यथार्थं स्यात् यथार्थं स्यादित्यपवर्गं कर्मणो दर्शयति ॥ ३ ॥

शूलगवे च बलीन् ह्रियमाणाननुगच्छेन्निधीयमानानां दक्षि-
णतः स्थित्वा निहितेष्वप उपस्पृश्यानपेक्षं प्रत्याव्रजेत्* ॥ ४ ॥

शूलगवानामपशूभवत्यध्वर्यूणामेकाग्नौ तत्र यथाविधानमा-
स्थित्वा बलीनरण्यं ह्रियमाणाननुगच्छेत् तेषां बलीनां निधीयमानानां
दक्षिणतः स्थित्वा निहितेषु तेषु बलिषु अप उपस्पृश्य अनपेक्ष्य
प्रत्याव्रजेत् ननु दक्षिणतः स्थित्वा इति किमर्थम् उच्यते, आचार्य्यस्य
प्रवृत्तिरियं यत्र यत्रानुगमनं तत्र तत्र वक्ष्यति । अथ शूलगवे चेति
चशब्दः किमर्थं उच्यते, तत्र केचिद्बलीन् हरति केचित्र तद्येषां
ह्रियते तेषामनुगच्छेत् ॥ ४ ॥

तूष्णीं पाकयज्ञे दक्षिणामोमिति वा प्रतिगृह्णीयात् † ॥५॥

---

* आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आश्वलायनोऽप्येवम् ।

पाकयज्ञे दक्षिणा दीयमानाः तूष्णीं प्रतिगृह्णीयात् ओमिति वा, प्रकृत्तगवः प्रकृतः अतः पुनः पाकयज्ञग्रहणं करोति कथं, सर्वेषु पाकयज्ञेषु तूष्णीमोमिति वा प्रतिगृह्णीयादिति ॥ ५ ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणा पूर्णपात्रं स्थालीपाकस्य* ॥ ६ ॥

एकाग्नौ यः पशुः तस्य पशुरेव दक्षिणा, पूर्णपात्रं स्थालीपाकस्य दक्षिणा, पूर्णपात्रस्य लक्षणमुक्तं गृह्ये पशुरेवेत्येवशब्दः क्रियते दक्षिणात्वे अनादेशे पशुर्दृष्टः स एव स्यात् न यज्ञातीय आलभ्यत इति ॥ ६ ॥

उभयोर्वा यथोत्साहम् † ॥ ७ ॥

उभयोर्वा पशुस्थालीपाकयोर्यथोत्साहं दक्षिणां दद्यात् यजमानः येषां होष्यतस्तु तूष्णीमुपविशेत् ऋते यथार्थं स्यात् तेषामेतद्विधानमुपदिश्यते अन्येषां गृह्योक्तमेव ॥ ७ ॥

कर्मादिषु सर्वेषु अध्वर्युसंप्रैषमागमयेत् † ॥ ८ ॥

कर्मणामादिषु सर्वेषु अध्वर्युसंप्रैषमागमयेत् कः कस्मिन् कर्मणि सम्प्रैष इति सर्वग्रहणम् इति पाकयज्ञाः प्रकृताः ॥ ८ ॥

पूर्वया च द्वारानादेशे प्रविशेत् † ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

आगारदेशे पूर्वया द्वारा प्रविशेत् कर्म्मशालायां चशब्दः सर्वकर्मस्विति प्रकृतानुकर्षणार्थः आगारदेश इति वच्यत्यग्न्याधेये दक्षिणया द्वारा प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अग्न्याधेये दक्षिणया द्वारा प्रपद्य चातुष्प्राश्यं निर्वप्स्यत्सु तूष्णीमुपविशेत्* ॥ १० ॥

पाकयज्ञेषु ब्रह्मत्वमुक्तं साम्प्रतं हविर्यज्ञेषूच्यते, अग्न्याधेयन्नाम प्रथमं हविर्यज्ञिकं कर्म तस्मिन्नग्न्याधेये दक्षिणया द्वारा प्रपद्य कर्मशालायां चतुष्प्राश्यं नाम हविः चत्वारः प्राश्नन्ति तमिति चातुष्प्राश्यन्तदर्थं द्रव्यनिर्वपणं करिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १० ॥

निरुप्ते यथार्थं स्यात्* ॥ ११ ॥

निरुप्ते तस्मिंश्चातुष्प्राश्ये हविषि यथार्थं स्यात् यथार्थं स्यादिति गच्छेदित्येतदुक्तं भवति ॥ ११ ॥

तदुद्धरिष्यत्स्वेवमेव* ॥ १२ ॥

तच्चातुष्प्राश्यं हविःसृतमुद्धरिष्यत्सु एवमेव दक्षिणया द्वारा प्रपद्य तूष्णीमुपविशेदिति। उद्धरिष्यत्स्वितन्त्रं बहुवचनम् ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्

तच्चेद्बलिग्भिः प्राश्नयेयुस्तन्दुलानादायापविध्येयुर्नैष्टा-
विद्धंकृतानीति* ॥ १३ ॥

तथातुष्प्राश्नं केचिद्बलिभ्भिः प्राश्नयेयुः, केचिदन्यैर्ब्राह्मणैस्त-
स्मादि तद्बलिग्भिः प्राश्नयेयुः तत्तस्मात्तन्दुलानादाय अपविध्येयुः
नैष्टाविद्धंकृतानीत्यनेन मन्त्रेण अपवेधः अधःप्रक्षेपः, तन्दुलग्रहः
ऋत्विक्षु च भूतपूर्व्वगत्या प्रवर्त्तते ॥ १३ ॥

अथान्यान् कृताखाश्वत्थोष्वनुदधीरन्* ॥ १४ ॥

अथान्यान् तन्दुलान् कृताखाश्वत्थीषु चमिलषु प्राश्नीयुः अपरे
ब्रुवते तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेयुरिति ॥ १४ ॥

आधास्यमानस्यारण्योः प्रत्तयो यथार्थं स्यात्* ॥ १५ ॥

योऽग्नीनाधायिता स आधास्यमानः तस्याधास्यमानस्य अर-
ण्योरर्पितयोर्यथार्थं स्यात् यो यस्यार्थः यथार्थः ॥ १५ ॥

पूर्वाह्णे दक्षिणेनाग्न्यायतनानि गत्वा यत्राग्निं मन्थिष्यन्तः
स्युस्तद्दक्षिणतो निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा तृणं निरस्येदा-
वसोः सदने सीदामीत्युपविशेत् भूभुवःस्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं
मानुषश्चामित्येतेनोपविशेत् यजुषेति यत्र स्यात् † ॥ १६ ॥

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

इदमपरेयुः कर्मोपदिश्यते पूर्वाह्णे अह्नः पूर्वो भागः पूर्वाह्णः तस्मिन् पूर्वाह्णे दक्षिणेनाग्न्यायतनानि गत्वा अग्नीनां स्थानानि अग्न्यायतनानि न तावदद्यापि अग्नयो भवन्ति स्थानानि तावत् कृतानि भवन्ति तान्यग्न्यायतनानि दक्षिणेन गत्वा यस्मिन् देशे अग्निमन्थनं करिष्यन्तः स्युः तस्य दक्षिणात्प्रदेशात्तृणं गृहीत्वा निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणतः तृणं निरस्यति निरसनं प्रक्षेपः आवसोः सदने सीदामीत्यनेनोपविशेत् यस्माद्देशात् तृणं गृहीत्वा निरस्तम् एतदुपवेशनस्थानं ततः भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष इत्येवं जपेत् एतेनोपविशेद्यशुपेति यच स्यात् अथमुपवेशनं चतुष्प्रकारं वक्ष्यति एकत्र तावद्यशुपोपविशेदिति वक्ष्यति अन्यत्र उपविशेदिति वक्ष्यति अन्यत्र तूष्णीमुपविशेदिति वक्ष्यति आसीनेत्यन्यत्र यत्र तावद्यशुपेति ब्रूयात् तत्र कृत्स्नं स्यात् मन्त्रवत् तृणनिरसनम् उपवेशनं मन्त्रवदेव उपरिष्टाज्जप इति यत्रोपविशेदिति ब्रूयात् तत्र तृणनिरसनोपवेशने मन्त्राभ्यामेव उपरिष्टाज्जपो न स्यात् यत्र तूष्णीमुपविशेदिति ब्रूयात् तत्र तृणनिरसनं मन्त्रवत् तूष्णीमुपवेशनं न चोपरिष्टाज्जपः यत्रासीनेति ब्रूयात् तत्र तृणनिरसनादि सर्वमेव निवर्त्तते केवलमासनमेव ॥ १६ ॥

अग्निं प्रणीयमानं यथेतमनुगच्छेत्* ॥ १७ ॥

मन्थनविधिमतिक्रम्य अग्निप्रणयनविधिस्तावदुच्यते अग्निं प्रणी-

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

उक्तं पूर्वे कल्पे भुवांसीति यत्र रथन्तरबृहतोः क्रिया तत्रै-तानि भवन्ति अग्निमन्थिष्यत्सु अरणी आलभ्य स्पृष्ट्वा अरण्योरित्ये-तत् साम गायेत् ॥ १ ॥

मथ्यमानेऽग्निं नर इत्येतयोरन्यतरत्* ॥ २ ॥

मथ्यमान इति वर्त्तमानकालोपदेशः मथ्यमानेऽग्नौ अग्निन्नर इत्येतयोः साम्नोः अन्यतरत् एकं साम गायेत् ॥ २ ॥

धूम उदिते त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति* ॥ ३ ॥

मथ्यमानेऽग्नौ धूमे उत्थिते त्वेषस्ते धूमः ऋण्वतीति एतत् साम गायेत् ततः जाते रथन्तरं गायेदित्येतत् प्रागेवोक्तम् ॥ ३ ॥

प्रज्वलितेऽदर्शिगात्विति* ॥ ४ ॥

प्रज्वलितेऽग्नौ अदर्शिगातुवित्तम इत्येतत् साम गायेत् ॥ ४ ॥

निधीयमाने गवां व्रतं यदग्निमीड़ इति* ॥ ५ ॥

गार्हपत्ये निधीयमानेऽग्नौ गवां व्रतं साम गायेत्, यदग्निमीड़ इत्येतस्मादृच्युत्पन्नं ततः प्रणीयमाने वामदेव्यं गायेत्, तत्प्रागुक्तं वामदेव्यं ह्रियमाण इति आहवनीये निहिते बृहद्गायेदित्येतदपि प्रागुक्तमेव ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यानि चैनमध्वर्युर्ब्रूयात् तानि गायेत्* ॥ ६ ॥

एतानि वा यथोक्तानि गायेत् यानि वा एनं ब्रह्माणं अध्वर्युः सम्प्रेष्यति तानि गायेत् ॥ ६ ॥

तान्युद्गातृकर्मैक उद्गाता सामवेदेनेति श्रुतेः † ॥ ७ ॥

तानि सामानि यथोद्दिष्टानि यानि वा अध्वर्युः सम्प्रेष्यति तान्येके आचार्य्या उद्गातृकर्म मन्यन्ते यस्मादियं श्रुतिः यानि सामवेदेन कर्माणि तान्युद्गाता करोति ऋग्वेदेन होता करोति यजुर्वेदेनाध्वर्युः उद्गाता सामवेदेनेति इयं श्रुतिस्तचैव स्यात् । ब्रह्मणः प्रकरणे श्रूयमाणानि कथमुद्गातुर्भवन्तीति चेत् तद्ब्रवीति ॥ ७ ॥

यथा विहव्यसजनीयकयाशुभीयानि होतुः* ॥ ८ ॥

यथा उद्गातृप्रकरणे श्रूयमाणानि विहव्यादीनि विहव्यं शस्त्रं सजनीयं शस्त्रं अगस्त्यस्य कयाशुभीयं शस्त्रमिति होतुरेव भवन्त्य-सामर्थ्यादुद्गातुः एवमेतानि सामानि ब्रह्मत्वेऽपि श्रूयमाणानि उद्गातुरेव भवन्ति किञ्च ॥ ८ ॥

प्रस्तोतुश्च वैराजशक्वरीप्रस्तावाः* ॥ ९ ॥

वैराजशक्वरीषु चैवं श्रुतिः प्रस्तावं प्रस्तुत्य विष्टभान् विष्टभातीति यः आभिः क्षिप्रं प्रस्तुत्य क्षिप्रमुद्गायति इति च समान-

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

† आश्वलायनेनानेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

कर्त्तृकेऽपि सति आर्त्विज्ये प्रस्तावमात्रमेव भवति प्रस्तोतुः उद्गीथमुद्गातुरेव भवति। किञ्चान्यत् ॥ ९ ॥

सर्वैश्चाविधानाद् ब्रह्मत्वकारिभिः* ॥ १० ॥

न च सर्वैर्ब्रह्मत्वकारिभिरग्न्याधेये सामगानं ब्रह्मणो विहितं तस्मादुद्गातुरेव स्यात् ॥ १० ॥

कर्मयोगाच्चोद्गातुश्चत्वारो महर्त्विजः प्राश्नन्तीति ह चातुष्प्राश्यप्राशनम्* ॥ ११ ॥

यस्माच्चोद्गातुस्तेन कर्मणा सह संयोगः श्रूयते चत्वारो महर्त्विजः प्राश्नन्तीत्येषा श्रुतिः एभिः कारणैरुद्गातुरेव सामगानं स्यात् ॥ ११ ॥

अधिकारात्तु ब्रह्मणः* ॥ १२ ॥

अत्र व्यावृत्तः पक्षः सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः उदङ्मुखः कुर्यादिति ब्रह्माधिकृतः तस्मात्तस्यैवेदं सामगानं स्यादधिकारात् ब्रह्मणो ह्यधिकारः सामवेदेन ऋग्वेदेन होता करोति यजुर्वेदेन चाध्वर्युरुद्गाता सामवेदेन अथ पुनर्ब्रह्मा † अनयैव त्रय्येति अतस्तस्यैवाधिकारः अधिकृतो ब्रह्मा भवति सामवेदेन तस्मादधिकाराद्ब्रह्मणः स्यात् ॥ १२ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

† अथ केन ब्रह्मेति पुस्तकान्तरपाठः।

उद्गात्रे चाविधानात्* ॥ १३ ॥

किञ्चान्यत् यदि चेदमन्याधेये सामगानमुद्गातृकर्माभविष्यत् तदा उद्गातृप्रकरणे एवं विधास्यदाचार्य्यः सार्वक्रतुके तस्मादेतद् ब्रह्मण एव स्यात् ॥ १३ ॥

दृष्टश्चानेन सामगानं वाजपेयसौत्रामण्योः* ॥ १४ ॥

दृष्टश्चानेन ब्रह्मणः सामगानं वाजपेयसौत्रामण्योः केन दृष्टम् ऋषिणा ऋषिशब्देन ब्राह्मण उच्यते वाजिनां साम ब्रह्मा रथचक्रेऽभिगायतीति वाजपेये ऐन्द्रं साम दृहत्यां सामानि गायतीति सौत्रामण्याम् ॥ १४ ॥

उद्गातेति यथाभूयसो वादः* ॥ १५ ॥

यदुक्तं उद्गातृकर्म्मैक उद्गाता सामवेदेनेति श्रुतेरिति अत्र ब्रूमः यथा भूयसो वादः भूयस्त्वं मत्वोला प्रवृत्तः उद्गाता सामवेदेनेति ॥ १५ ॥

हौत्रे विधेर्विह्व्यादीनि* ॥ १६ ॥

यदुक्तमुद्गातृप्रकरणे श्रूयमाणानि विहव्यादीनि होतुर्भवन्तीति अत्र ब्रूमः होत्रे विधिरस्ति अतस्तानि होतुर्भवन्ति होतुरेव सामर्थ्यात्तत्र उद्गातुरसामर्थ्यादेव न भवन्ति ब्रह्मणस्तु पुनस्तत्र त्रयीकर्त्तृकत्वात्सामर्थ्यमस्ति सामगाने ॥ १६ ॥

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम्।

स्तोत्रवत् प्रस्तावाः* ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं प्रस्तोतुश्च वैराजमञ्जरीप्रस्तावा इत्यत्र ब्रूमः प्रस्तोतुर्यथैवान्येषु स्तोत्रेषु प्रस्तावा भवन्ति तथैवेहापि समाख्यानविनियुक्ता एव योऽपि समानकर्त्तृक आदेशः सोऽप्यन्यार्थः वादसम्बन्धेन प्रवृत्तः ॥ १७ ॥

विराट्सु स्तुवन्ति पुरीषेण स्तुवत इति बह्वश्रुतेः* ॥ १८ ॥

इयञ्च तयोरेव स्तोत्रयोः स्तुतिः विराट्सु स्तुवन्ति वैराजाविष्टयाः मञ्जरीभिः स्तुत्वा पुरीषेण स्तुवत इति च तयोस्तोत्रयोस्त्रिकर्त्तृकत्वमेवाभिवदति ॥ १८ ॥

अविधानं विधिद्वैधात् † ॥ १९ ॥

अथ यदुक्तं सर्वैर्वाविधानात् मञ्जलकारिभिरित्यत्र ब्रूमः अत्राविधानं विधिद्वैधात् केषाञ्चिदिष्टं केषाञ्चिन्नेष्टं सामगानं एभिरेतैर्व्विहितं येषामिष्टन्तैर्विहितम् ॥ १९ ॥

यावद्वचनं कर्मयोगः † ॥ २० ॥

अथ यदुक्तं कर्मयोगाच्चोद्गातुरित्यत्र ब्रूमः यावदेव कर्म श्रूयते

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तावदेवास्तु चातुष्प्राश्यप्राशनं श्रूयते न सामगानं तस्माच्चातुष्प्राश्य-प्राशनमस्तु सामगानं माभूदश्रुतत्वादुद्गातुः अथ वा अत्र ब्राह्मणे-नोद्गातुः कल्पितं सूत्रेण विचारितम् एकपक्षेण तस्माद्विकल्प एव स्यात् ॥ २० ॥

हुतायां पूर्णाहुतौ यथार्थꣳ स्यात्* ॥ २१ ॥

सामगानं विचारितं अतोऽनन्तरं अन्त्या पूर्णाहुतौ हुतायां यथार्थं स्यात् यथार्थमिति गतार्थम् ॥ २१ ॥

अचाꣳश्चेदभिजुहुयुस्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत्* २२॥॥

कश्चिदध्वर्यवः अक्षाभिर्होमं कुर्वन्ति अक्षाणामविभीतकफलानि तद्यद्यक्षानभिजुहुयुः तत्र तस्मिन् गत्वा तूष्णीमुपविशेत् सिद्धमिदं सर्वत्र अह्येत्यत्र उपवेशनविधिविशेषणार्थमारभ्यते तूष्णीमिति तदु-क्तम् ॥ २२ ॥

तैर्द्यूते यथार्थꣳ स्यात्* ॥ २३ ॥

तैरक्षाभिर्हुते द्यूते प्रवृत्ते यथार्थं स्यात् ॥ २३ ॥

इष्ट्यादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेत् † ॥ २४ ॥

---

* शाट्यायनकोऽप्येवम्।

† शाट्यायनेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम्।

पूर्वोऽथानन्तरमग्न्याधेयेष्टयो भवन्ति तास्विष्टिषु अग्निमुच्यते इष्टीनामादिषु सर्वेषु यजुषोपवेशयेत् स प्रकार उक्तः अथ सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् बहुवचनसामर्थ्यात्सिद्धमिदं इष्टिष्विति उच्यते, अग्न्याधेयेष्टिष्वितीदं बहुवचनं कृतार्थम् अग्न्याधेयेष्टिष्वत्र वर्त्तते सोऽयमाचार्य्यः सर्वग्रहणं करोति कथं सर्वेष्टिष्विदं स्यादिति ॥ २४ ॥

पूर्वा यजमानात् † ॥ २५ ॥

अथ कस्मिन् प्रदेशे इत्युच्यते यजमानासनस्य पूर्वे प्रदेशे ॥ २५ ॥

आहवनीयं प्रति † ॥ २६ ॥

आहवनीयस्याभिमुख्येन प्रतिशब्द आभिमुख्ये वर्त्तते ननु सिद्ध-माभिमुख्यम् उदङ्मुख्यावृत्ती चेति उच्यते, विकल्पार्थमार-भ्यते ॥ २६ ॥

परिध्योर्वा सन्धिं स्रुचां वाग्राण्युत्करं वा ‡ ॥ २७ ॥

परिध्योर्वा सन्धिं प्रत्याभिमुख्यं स्यात् स्रुचां वाग्राण्युत्करं वा प्रतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ २७ ॥

तमन्तरेणाहवनीयञ्च यजमानस्य चरो नान्येषाम् ¶ ॥ २८ ॥

---

† आश्वलायनेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम् ।

‡ आश्वलायनेन एतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

¶ आश्वलायनोऽप्येवम् ।

तं ब्रह्माणमन्तरेणाध्वर्युरीयश्च यजमानस्य चक्षुरः स्यात् मान्येषा-मिति नियमार्थम् अन्तरेण शुक्र इति द्वितीया ॥ २८ ॥

तं यदाध्वर्य्युर्ब्रूयाद् ब्रह्मन्निदं करिष्यामीति सवितृ-प्रसूतोऽदः कुरु भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओमित्येते-नानुमन्त्रयेत* ॥ २९ ॥

तं ब्रह्माणं यदा यस्मिन् कालेऽध्वर्युर्ब्रूयात् ब्रह्मन्निदं करि-ष्यामीति तस्मिन् काले ब्रह्मा ब्रूयात् सवितृप्रसूतोऽदः कुरु अद इति सर्वनामस्थाने यत्कर्म करिष्यन् भवति तस्य नाम गृहीत्वा यथा-ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि सवितृप्रसूतोऽपः प्रणीय एष प्रकारः सर्वानुज्ञासु भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओमित्येतेनानुमन्त्रयेतेति अनु-ज्ञानस्योपरिष्टादेतं मन्त्रं जपेत् ॥ २९ ॥

इति चतुर्थस्य दशमी कण्डिका।

अथ एकादशी कण्डिका।

प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छेदातासां विमो-चनात्* ॥ १ ॥

उक्तम् इष्ट्यादिषु सर्वेषु यज्ञेषूपविशेदिति ततोपविष्टस्य ब्रह्मण इष्टिष्विदं प्रथमं कर्मोपदिश्यते प्रणीता इति संज्ञा वक्ष्यति विमु-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

क्तासु प्रणीयमाणासु समिध आदध्यादिति पात्रस्था आपः प्रणीयन्ते अप्सु बहुवचनं प्रणीता इति न पात्रे प्रणीयमानास्विति वर्त्तमान-कालनिर्देशः वाचं यच्छेत् आकुतः कालात् उच्यते आतासां विमो-चनात् यावत्तासां विमोचनं कृतमिति सैामारौद्रार्थं तस्य हि घृतेनोदकार्थाः क्रियन्ते घृतं प्रणीतार्थेन प्रणीयते तत्राप्यातासां विमोचनात् ॥ १ ॥

तास्वेव प्रणीयमानास्वाच्चविष्कृतस्तम्बयजुषश्वाध्यासमिधः प्रस्थानीयाया इति वा* ॥ २ ॥

वाग्यमनस्य कालविकल्प आरभ्यते तास्वेव प्रणीतासु प्रणीयमा-नासु वाचं यच्छेत् आकुतः कालात् आहविष्कृतः यावद्धविष्कृदेहीत्ये-तद्यजुः प्रयुक्तमिति तत ऊर्द्ध्वं वाग्विसर्गः आकस्मात् कालात् आस्तम्ब-यजुर्हरणात् स्तम्बयजुर्हरणं यद्वेदि पांशूनुत्कीर्य्य उत्कर उत्किरति ततस्तम्बयजुषः अधि उपरिष्टात्तावद्वाग्यमनं यावत्समित्प्रस्थानीयेति समिधः प्रस्थानीयाया ऊर्द्ध्वं वाग्विसर्गः ॥ २ ॥

यत्र वाध्वर्य्युब्रह्मणौ चेष्टेतां यत्र वा न चेष्टेतां वाग्यतः प्रायस्त्वेव स्यात् † ॥ ३ ॥

उक्तं यावद्वा स्तपा होता करोति होतृष्वेव तावद्यस्मो यावद्यजुषा-ध्वर्युरध्वर्युष्वेव तावद्यावत्साम्नोद्गातोद्गातृष्वेव तावत् ब्रह्मण्येव ताव-

---

* श्राखायनोऽप्येवम् ।

† शाखायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यंज्ञो यत्रोपरतस्तस्मात् तस्मिन्नन्तर्द्धौ ब्रह्मा वाचंयमो बभूवेति सोऽयमाचार्य्य आह यत्र वाध्वर्युवक्तृौ कर्म कुर्य्यातां यत्र वा न कुर्य्यातां वाग्यतः प्रायस्त्वेव ब्रह्मा स्यादिति प्रायोवचनात् कुर्य्यादिति कदाचित् किञ्चिदिति ॥ ३ ॥

प्रायश्चित्तञ्चेत्कर्त्तव्यं स्याद् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नावाग्नीध्रीये सुत्याचेत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये भूर्भुवःस्वः स्वाहेति तत्रैव* ॥ ४ ॥

इह प्रायश्चित्तेषु ब्रह्माधिकृत अतस्तत्प्रकरण आह यज्ञोऽह-मित्यस्य कर्मठोऽग्नूनादाय वृत्तमापुपुवे महारुणिराहुतिमुपत्योवाच पुनर्वैनाग्निर्वप्स्यस्ततो वावभृथोवप्स्यस इति स होवाच किं होष्य-सीति प्रायश्चित्तमिति किं प्रायश्चित्तमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति किं सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहृतीरेव मघवन्निति यदि प्रायश्चित्तं नाम कर्मदोषनिधानार्थं क्रियते दोषे उत्पन्ने प्रायश्चित्तं भवति तद्यदि प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं स्यात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ यदि सुत्या स्यादाग्नीध्रीये स्वः स्वाहे-त्याहवनीये भूर्भुवःस्वः स्वाहेति तत्रैव तत्रैवेति प्रकृतावधारणं क्रियते। ननु यदि प्रकृतावधारणं भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्येवमेव कर्त्तव्यं स्यात् अत्रोच्यते तत्केचिद्वर्णयन्ति एवं क्रियमाणे भू-र्भुवःस्वः स्वाहेत्येतमेव केवलामाहुतिं स्यात् या अन्या व्याहृती

* आम्नायस्तोऽप्येवम्

गार्हपत्यादिषु हुताः ता न स्युरिति एवमाह यदाहुतिमनूचिषे तस्मादेतामेव जुहुयादिति च, ननु चेच्छब्देन चमर्थसिद्धेः कर्त्तव्यं स्यादितीदं किमर्थमुच्यते उच्यते, एष वै ब्रह्म चाप्नोति य एतदनेनोयुक्तं सुब्रह्मण्याय ददाति ब्रह्मणा चैवास्य क्रिया च यज्ञं समर्द्धयति य एवं वेदाथो खल्वाहुर्यथावगतं यथानवगतं सर्वस्यैवैव प्रायश्चित्तिरिति तद्यदि तावदनेनैव प्रायश्चित्तार्थं कृतं मन्येत नैव कुर्य्यात् अथ पुनः प्रायश्चित्तार्थमकृतं मन्येत ततः कर्त्तव्यमिदम् अथ स्याच्छब्दः किमर्थमिति चेत् उच्यते, नियमार्थं स्याच्छब्दः क्रियते अथ कृते चाकृते च प्रायश्चित्तार्थं स्यादेवेदम् सर्वचेति ॥ ४ ॥

हुत्वा ब्रूयाच्चेष्टताकार्ष्मप्रायश्चित्तमिति* ॥ ५ ॥

हुत्वा चवेकामाहुतिं यदि यष्टीः ब्रूयात् चेष्टताकार्ष्मप्रायश्चित्तमित्येवं मन्त्रम् ॥ ५ ॥

अवेलायां चेद्व्याहरेद्यद्भियं वापद्येतैता एव व्याहृतीरनुद्रवेतेदं विष्णुरिति वर्चम्† ॥ ६ ॥

उक्तं यस्मात् तस्मिन्नन्तर्द्धौ ब्रह्मा वाचंयमो बुभूषेदिति स यदि प्रमत्तो व्याहरेदेता व्याहृतीर्मनसानुद्रवेत् भूर्भुवःस्वरिति वैष्णवीं

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

वर्षमिदं विष्णुर्विचक्रमे इति वाग्यमनस्य कालः सूत्रकारेण नियमितः तस्यावेलायां किञ्चिद्याहरेद्यज्ञियं वा किञ्चित्कर्मोपपद्येत यन्नमर्हति यज्ञियं न यज्ञियमयज्ञियमन्तरा दिवस्यान्तिकं वाचं वदेत् अनैष्टिकमयज्ञियं वाङ्मनसा आपद्येत एता एव व्याहृतीरनुप्रेषेत याभिः प्रायश्चित्तं कृतम् अनुप्रेषेत मनसानुद्रवेत् वैष्णवीं वा ऋचं मनसा ध्यायेत् विष्णुर्देवता अस्येति वैष्णवी उक्तमिदं विष्णुरिति ॥ ६ ॥

अमावास्यायां दोहनपवित्रे मार्जयेरन्नापोहिष्ठीयाभिः*॥७

दर्शपौर्णमासिकं विधानं प्रवृत्तं तत्रामावास्यायां विशेष उच्यते, अमावास्यायामिति दर्शमुपचरन्ति अमावास्यायामिष्टौ दोहनपवित्रेऽधिकरणे मार्जयेरन् आपोहिष्ठीयाभिर्ऋग्भिः अभ्युक्षेरन् मार्जनमभ्युक्षणम् ॥ ७ ॥

तदभावे दार्भे* ॥ ८ ॥

तस्याभावस्तदभावः तस्य दोहनपवित्रस्याभावे दार्भे दर्भमये पवित्रेऽधिकरणे मार्जयेरन् यस्य साम्नाय्यं न पवित्र† तस्य दोहनपवित्रं नास्ति ॥ ८ ॥

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम् ।

† प्रवृत्तमिति पुस्तकान्तरे समीचीनः पाठः ।

सर्वेष्टिष्विति शाण्डिल्यायनः* ॥ ९ ॥

सर्वेष्टिष्वेव मार्जनं शाण्डिल्यायन आचार्यो मन्यते न केवल-ममावास्यायामिति ॥ ९ ॥

प्राशित्रमाह्रियमाणं प्रतिमन्त्रयेत मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामीति* ॥ १० ॥

प्राश्नन्ति तदिति प्राशित्रं तत्प्राशित्रमाह्रियमाणं प्रतिमन्त्रयेत ब्रह्मा मित्रस्य चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्यनेन यजुषा ॥ १० ॥

अप आचम्य प्रतिगृह्णीयाद्देवस्य त्वेति* ॥ ११ ॥

अप आचम्येति इत्स्नमाचमनविधिं दर्शयति अप आचम्य तत् प्रतिगृह्णीयात् प्राशित्रं देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णन्मन्त्रं पुरस्ता-ज्जपेत् ॥ ११ ॥

व्यूह्य तृणानि पुरस्ताद्दण्डं सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति* ॥ १२ ॥

बर्हिषस्तृतस्य इतश्चेतश्च व्यूह्य तृणानि पुरस्ताद्दण्डं सादयेत्

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तत् प्राशित्रहरणं पात्रं भूमौ स्थापयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ साद-
यामीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठेनानामिकया चादायाग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति प्रा-
श्नीयादसंखादन्निगिरेत्* ॥ १३ ॥

अङ्गुष्ठेन अनामिकया चाङ्गुल्या आदाय गृहीत्वा अग्नेष्ट्वास्येन
प्राश्नामीत्यनेन मन्त्रेण प्राश्नीयात् असंखादन्दन्तैरभिमर्द्दन्निगि-
रेत् ॥ १३ ॥

अप आचम्योरसि पाणिं निदधीतेन्द्रस्य त्वा जठरे साद-
यामीति† ॥ १४ ॥

अप आचम्योरसि पाणिं स्थापयेत् इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामी-
त्यनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

प्रक्षाल्य प्राशित्रहरणं तत्र निदध्यात्† ॥ १५ ॥

प्रक्षाल्य प्राशित्रहरणं यस्मिन्नेव देशे प्रथमं प्रति व्यूह्य तृणानि
स्थापितं तस्मिन्नेव देशे निदध्यात् स्थापयेत् ॥ १५ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रदयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यथाहृतं वा प्रतिहारयेत्* ॥ १६ ॥

येनैव वा यथा वाहृतस्तेनैव पुनराहारयेत् ॥ १६ ॥

ब्रह्मभागमाहृतं तत्रोपनिदधीत* ॥ १७ ॥

यदि तस्मिन् देशे स्थापितं ततो ब्रह्मभागमाहृतं तत्रोपनिदधीत ॥ १७ ॥

तमिष्टौ सꣳस्थितायां प्राश्नीयात्* ॥ १८ ॥

तं ब्रह्मभागं इष्टौ संस्थितायां प्राश्नीयात् तमिष्टयजुष ऊर्द्ध्वम् ॥ १८ ॥

अन्वाहार्य्यमाहृतं तूष्णीमालभेत* ॥ १९ ॥

दर्शपौर्णमासवत् अन्वाहार्यं दक्षिणा तमाहृतं ब्रह्मा तूष्णीमालभेत ॥ १९ ॥

प्रजापतेर्भागोऽसीति वा* ॥ २० ॥

ब्रह्मा आलभेतेति प्रकृतम् ॥ २० ॥

अथापरं प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्पयस्वानक्षितोऽस्यक्षित्यै

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

त्वा प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानरूपे मे पाह्यूर्गस्यूर्जं मयि धेहीति* ॥ २१ ॥

अथापरमन्वारम्भणम् । इदमन्यदिदमपरं, प्रजापतेर्भागोऽसीत्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण एतेषां त्रयाणां विकल्पः ॥ २१ ॥

तत्रैव यजमानं वाचयेत् प्रजापतिं त्वया समक्षाद्ध्यासमागम्या अन्वाहार्य्यं ददानि ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वा हुताद्ध्या मा मा हिꣳसीरहुतो मह्यꣳ शिवा भवेति* ।२२।

तस्मिन्नन्वाहार्य्येऽधिकरणे यजमानं वाचयेत् प्रजापतिं त्वया समक्षाद्ध्यासमित्येतदादि मन्त्रम् ॥ २२ ॥

इति चतुर्थस्यैकादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

समिधं प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत देव सवितरेतत्ते यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं

---

* शाखायत्वोऽप्येवम् ।

यज्ञꣳ समिमं दधातु विश्वे देवा स इह मादयन्तामित्यु-पाꣳशु प्रतिष्ठेत्युच्चैः* ॥१॥

प्रतिष्ठन्त्वनयेति प्रस्थानीया ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति तां समिधं प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत देव सवितरित्येतदादिना यथाम्नातेन मन्त्रेण उपांशु प्रतिष्ठेत्युच्चैर्ब्रूयात् भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष इत्यु-पांश्वोमित्युच्चैः भूर्भुवःस्वरित्येतदादि यज्ञमुपांशूद्गातुमित्युच्चैः ब्रूयात् एष उपरिष्टाज्जपः ॥ १ ॥

सर्वानुमन्त्रणेन वा* ॥ २ ॥

समिधं प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत तत्सर्वेषां कर्मणामनुमन्त्रणं सवितृप्रसूतः प्रतिष्ठ भूर्भुवःस्वरित्येतदादिना उपरिष्टाज्जपः ॥ २ ॥

विमुक्तासु प्रणीतासु समिध आदध्यात् यथावभृथा-दुदेत्य* ॥ ३ ॥

प्रणीताविमोचने कृते आहवनीये तिस्रः समिध आदध्यात् यथावभृथादुदेत्य समिदाधानमुक्तम् एधोऽस्येधिषीमहीत्यत आरभ्य यावदाहवनीयोपस्थानमिति ॥ ३ ॥

एतत्सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम्* ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

यद्देतद्दुग्ध्वामिष्यादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेदित्युक्तं आरभ्य दर्श-पौर्णमासिकविधानम् एतत्सर्वेष्टीनां प्रधानं यथेष्टीनामिति वक्तव्यात् सिद्धे: सर्वेष्टिषु किमर्थं सर्वेष्टीनामिति सर्वग्रहणम् उच्यते हविर्यज्ञाधिकारः प्रवृत्तः सोऽयमाचार्यः सर्वशब्दं करोति कथं सोमाङ्गभूतानामपीष्टीनामेतदेव प्रधानं स्यादिति ॥ ४ ॥

समानाहन्येकासने न पुनर्यजुषोपविशेदिति शाण्डिल्यः* ।५।

एकस्मिन्नहनि यद्येकहविष्का बहव इष्टयो भवन्ति तस्मिन्ने-कासने न पुनर्यजुषोपविशेत् एवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते एका-सनमिति यत्प्रथमायामिष्टौ आसनं कल्पितं तदेवोत्तरासु भवति पृथगेकासनम् अथ पुनः पृथगिष्टिष्वासनं कल्पते न तदेका-सनम् ॥ ५ ॥

अग्न्याधेयेष्विष्टिषु प्रथमायां यजुषोपविशेत उत्त-मायाᳫं समिध आदध्यादिति गौतमः* ॥ ६ ॥

एवं गौतम आचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

पृथगिष्टिष्विति धानञ्जप्यः* ॥ ७ ॥

पृथगेकस्यामेकस्यां यजुषोपविशेत् समिधमादध्यात् एवं धान-ञ्जप्य आचार्य आह ॥ ७ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम् ।

चातुष्प्राश्यस्य प्राश्नन्तु धेनुं दद्याद् ब्रह्मणेऽध्वर्यवे चाग्निपदं धेनूर्होत्रे वत्सतरीं ब्रह्मणेऽनडुहोऽध्वर्यवे तथोद्गात्रे सर्वे त्रिवर्गाः षष्ठौहीमग्नीध्राय सर्वेभ्योऽम्बरं कुण्डले चेति* ॥ ८ ॥

चातुष्प्राश्यस्य प्राश्नन्तु धेनुं दद्याद्ब्रह्मणे चशब्दो धानञ्जप्यमतानुकर्षणार्थः अध्वर्यवे चाग्निपदं दद्यात् अग्निपदोऽश्वः धेनूर्होत्रे दद्याद्वत्सतरीं ब्रह्मणे दद्यात् अनडुहोऽध्वर्यवे दद्यात् तथोद्गात्रे अनडुहो दद्यात् सर्वे त्रिवर्गाः यदेतद्धेनूर्होत्रे दद्यात् इत्यत आरभ्य बहुवचनम् तस्मिन् परिमाणं सर्वे त्रिवर्गा इति सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् अत्रोच्यते अन्यत्राप्येवंप्रकारत्रिवर्गा इति यथा विश्वजित्कल्पे वक्ष्यति धेनूरिति षष्ठौहीमाग्नीध्राय दद्यात् षष्ठौहीशब्दो वयसि सर्वेभ्योऽम्बरं कुण्डले च दद्यात् यजमानः कर्णयोराभरणं लोकप्रसिद्धेः ॥ ८ ॥

एवमेव धेनुमग्निपदञ्चेति शाण्डिल्यः † ॥ ९ ॥

यदुक्तं धेनुं दद्याद्ब्रह्मणेऽध्वर्यवे चाग्निपदमिति एतद्धेनुमग्निपदं वा ‡

---

* लाट्यायनेनैतेन पञ्च सूत्राणि कृतानि ।

† लाट्यायनोऽप्येवम् ।

‡ यदुक्तं सर्वेभ्योऽम्बरं कुण्डले चेति एवं धेनुमग्निपदञ्च सर्वेभ्यो दद्यात् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

सर्वेभ्य एव दद्यात् तयोर्दक्षिणान्तरविधानात् एवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥ ९ ॥

धेनुमनड्वाहं वत्सतरीं वत्सतरमजं पूर्णपात्रं तत्प्रथमायामिष्टौ दद्यात्* ॥ १० ॥

यदेतद्धेन्वाद्युक्तं एतत्प्रथमायामिष्टौ दद्यात् ॥ १० ॥

तथोत्तरयोरन्यत्राजपूर्णपात्राभ्यामिति* ॥ ११ ॥

तथोत्तरयोरिष्ट्योः प्रथमायामिष्टौ यदुक्तं दक्षिणाजाति उत्तरयोरपीष्ट्योः एवंप्रकारमेव दद्यात् अन्यत्राजपूर्णपात्राभ्यामिति ॥ ११ ॥

वरः सप्तमो दक्षिणानां त्रयोदशो वा पञ्चविंशो वैतद्वाजसनेयकम्* ॥ १२ ॥

षड्गावो दक्षिणाः तासां सप्तमो वरः स्यात् त्रयोदशो वा अथवा द्वादश गावः त्रयोदशो वरः स्यात् पञ्चविंशो वा अथवा चतुर्विंश गावः वरः पञ्चविंशः एतद्वाजसनेयकं विधानमग्न्याधेये दक्षिणानां वरः प्रज्ञातः ॥ १२ ॥

अग्न्याधेयान्तान् कुर्वते पूर्णाहुतिमग्नाभिषोमामिष्टीरिति* ॥ १३ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम्।

अन्त्याधेयस्य प्रमाणम् कुर्वीत भाल्लविने पूर्णाहुत्यादि केषाञ्चित् पूर्णाहुत्यन्तं केषाञ्चिदग्निहोत्रान्तं केषाञ्चिदिष्ट्यन्तम् ॥ १३ ॥

मिथुनौ दक्षिणान्वारम्भणीयायामिष्टौ* ॥ १४ ॥

मिथुनौ गावौ दक्षिणा स्त्रीपुमांश्च गौरेव ॥ १४ ॥

वाजिनाश्विनघर्माणामृत्विक्पञ्चवमिष्ट्वा प्राणभक्षं भक्षयेत् प्रत्यक्षभक्षं स्वे यज्ञे † ॥ १५ ॥

अन्त्याधेये दर्शपूर्णमासयोऽस्य प्रकृतमुक्तं साम्प्रतं चातुर्मास्येषु विवक्षितं तद्विवक्षुरिदं सूत्रमारभते वाजिनाश्विनघर्माणामिति वाजिनश्च आश्विनश्च घर्मश्च वाजिनाश्विनघर्माः तेषां वाजिनाश्विनघर्माणां ऋत्विक्पञ्चवमिष्ट्वा प्राणभक्षं भक्षयेत् प्रत्यक्षभक्षं भक्षयेत् मुखेन स्वे तु यज्ञे प्रत्यक्षभक्षं भक्षयेत् स्वे यज्ञे इति सत्रे वाजिन- चातुर्मास्येषु आश्विनः सौत्रामण्यां घर्मः सोमे अत्र तु लाघवार्थ- माचार्यो वाजिनप्रकरणे सामान्यविधानमारभते सर्वेषां किं पुनः सामान्यम् ऋत्विक्पञ्चवमिष्ट्वा प्राणभक्षं भक्षयेत् प्रत्यक्षभक्षं स्वे यज्ञे इति तत्रैवाश्विनघर्मयोः स्वस्मिन् प्रकरणे भक्षणमन्तो वक्ष्यति साम्प्रतं वाजिनस्यैवोच्यते ॥ १५ ॥

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यदामेऽपि गच्छति यद्वा जायते

---

* शाण्डिल्यायनोऽप्येवम् ।

† शाण्डिल्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

पुनस्तेन माग्निवमाविश तेन मा वाजिनं कुरु तस्य ते वाजपीतस्योपहूत उपहूतस्य भक्षयामीति वाजिनस्य* ॥ १६ ॥

यन्मे रेतः प्रसिच्यत इत्येतदादिना मन्त्रेण यथापठितेन वाजिनस्य भक्षणं कार्य्यम् ॥ १६ ॥

बह्वूनान्या वाचिना वाजिनं भक्षयामीति वा* ॥ १७ ॥

अनेन वा मन्त्रेण भक्षयेत् ॥ १७ ॥

उभाभ्यां वोभाभ्यां वा* ॥ १८ ॥

उभाभ्यां वा मन्त्राभ्यां भक्षयेदिति शेषः ॥ १८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

इति चतुर्थस्य द्वादशी कण्डिका।

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः।

पञ्चमः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासानाᳪ स्तम्बयजुर्हरिष्यन्नु यजुषोपविशेत्* ॥ १ ॥

चातुर्मास्यान्यधिकृतानि वाजिनाधिकारात् चातुर्मासिके प्रथमे पर्वणि वाजिनं भवति तस्य भक्षणविधानमुक्तम् अन्यदैष्टिकं सामान्यविधानं सिद्धं वैश्वदेवे साम्प्रतं वरुणप्रघासिकं प्रकृतमुच्यते चातुर्मास्येष्वित्येवमादि चतुर्षु चतुर्षु मासेषु पर्वाणि क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि चातुर्मास्येष्वित्यधिकारसप्तमी वरुणप्रघासानां वरुणप्रघासा इति पर्व्वणः संज्ञा सांव्यवहारिकी वक्ष्यति वरुणप्रघासैर्व्याख्यातं प्रकृतं हविर्यज्ञेष्विति वरुणप्रघासानामिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी स्तम्बयजुर्हरिष्यन्नु स्तम्बयजुरिति कर्मणः संज्ञा तदुक्तं दर्शपूर्णमास प्रकरणएव वेदेः पांशूनुत्कीर्य्य उत्करमुत्किरतीति यजुषोपविशेदिति प्रागुक्तमेव, ननु चातुर्मास्यग्रहणं किमर्थं क्रियते वैश्वदेविकं विधानमुक्तं वाजिनस्य भक्षयेदिति, ननु चातुर्मास्येभ्योऽन्यत्र वरुणप्रघासानां प्रयोगोऽस्ति तदेवं सिद्धेः चातुर्मास्यत्वे किं पुनश्चातुर्मास्यग्रहणम् क्रियते इति उच्यते, संवत्सरप्रभृतीनि चातुर्मास्यानि

---

* आम्नायकोऽप्येवम् ।

चतुर्षु चतुर्षु मासेषु पर्वाणि क्रियन्त इत्युक्तं तेषाञ्च बहवो विकल्पा दृष्टाः यथ आदि पञ्चाह.कृतानि पञ्च पञ्च सांवत्सरिकाणीति योऽयमाचार्य्यः चातुर्मास्यमध्ये करोति चातुर्मास्येष्वप्येतेष्वेवविधिः स्यादिति ॥ १ ॥

विलिखिते चात्वालेऽध्वर्युणा सह प्रत्याव्रज्याहवनीय उपविशेत्* ॥ २ ॥

दक्षिणे प्रदेशे वेदेराहवनीयमुखमभिमुखम् उपविशेत् योऽध्वर्योः स एव सञ्चरः एतदौपवसथिकं कर्म ॥ २ ॥

अग्नौ प्रणीयमाणौ यथेतमनुगच्छेत्* ॥ ३ ॥

अपरेद्युरग्निप्रणयनं तत्र द्वावग्नी अति प्रणयन्ति तावग्नी प्रणीयमानौ यथागतमनुगच्छेत् अनुगच्छेदिति प्रणयनमार्गेणैवानुगमनं प्राप्तं तस्माद्भेदित्यत आह यथेतमिति दक्षिणेनैव देशेन वेद्यारनुगच्छेत् ॥ ३ ॥

अध्वर्युश्चेद् ब्रयाद् ब्रह्मन्नेकस्फ्ययोपसम्भिन्धीति स्फ्येनाहवनीयात् पांश्चूनुपहत्योत्तरस्या वेदेर्दक्षिणादन्तात् कर्षन्नियादावेदि* ॥ ४ ॥

यथेतस्मिन् काले अध्वर्युः ब्रूयाद् ब्रह्मन्नेकस्फ्ययोपसम्भिन्धीति

---

* माध्यायनोऽप्येवम्।

स्फ्येनाहवनीयात्प्राञ्चम् प्रक्रिय येन्तरा वेदिः तस्या दक्षिणाद्न्तात्प-श्चिमाद्वावेदि यावदेष्टिकी वेदिरिति एवमस्याध्वरं कृतं भवतीति लक्षविवेचने ॥ ४ ॥

मध्यादेका चेत्* ॥ ५ ॥

यद्येका वेदिर्भवति तस्या मध्यात्कर्षन्नियात् यावदेष्टिकी वेदि-रिति ॥ ५ ॥

प्रोह्य स्फ्यं पश्चिमेन वेदीं गत्वा निधीयमानयोरग्न्यो-स्तूष्णीमुपविशेत् † ॥ ६ ॥

प्रोह्य स्फ्यं यस्माद्देशात् गृहीतः तस्मिन्नेव स्थापयित्वा पश्चिमेन वेदेर्गत्वा एनया द्वितीयया अग्न्योर्निधीयमानयोर्निधानकालमेव तूष्णीमुपविशेत् तूष्णीमित्यस्य प्रकारुक्तः ॥ ६ ॥

एतत् कर्माग्निप्रणयनेषु सर्वेषु † ॥ ७ ॥

यदेतत्कर्माग्निप्रणयनं कर्म एतत्सर्वेष्वग्निप्रणयनेषु स्यात् न केवलं वरुणप्रघासेषु ननु सर्वग्रहणं किमर्थमग्निप्रणयनेष्विति बहुवचनात् सिद्धमेतदुच्यते हविर्यज्ञाधिकारो वर्त्तते अतः सर्वग्रहणं कृतं कथं अन्येष्वप्यग्निप्रणयनेषु सोमाङ्गभूतेषु एतत्कर्म स्यादिति ॥ ७ ॥

---

* आश्वलायने छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

† आश्वलायनेऽप्येवम् ।

अवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु पूर्वेणाग्नी चात्वालञ्च गच्छेत् पश्चिमेन वेदी चात्वालञ्च स्वे यज्ञे हविर्यज्ञेष्वेष सञ्चर उत्तरेण विहारं कर्मभ्यः* ॥ ८ ॥

अवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु अवभृथएवावभृथन्यङ्गः अथवा अवभृथैकदेशः अङ्गत्वोऽवभृथः तत्र तमवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु सहकार्येषु पूर्वेणाग्नी चात्वालञ्च गच्छेत् अग्न्योश्चात्वालस्य च पूर्वेण प्रदेशेन गच्छेत् पश्चिमेन वेद्योश्चात्वालस्य च गच्छेत् स्वे यज्ञे कौण्डपायिने विषयः हविर्यज्ञेष्वेष सञ्चरः उत्तरे प्रदेशे विहारस्य यानि कर्माणि यथा इडाप्राशनमुत्तरेण दक्षिणा प्रतिग्रहः केषाञ्चित्, अथ हविर्यज्ञग्रहणं किमर्थं सिद्धम् एष सञ्चर उत्तरेण विहारं कर्मभ्य इति यावता वक्ष्यति वरुणप्रघासैर्व्याख्यातं अग्न्युक्तं हविर्यज्ञेष्विति उच्यते एते हविर्यज्ञाः कौण्डपायिनेऽपि भवन्ति सोऽयमाचार्यो हविर्यज्ञेष्वित्याह कथं कौण्डपायिने दीक्षितसञ्चर एवेति ॥ ८ ॥

यथा चात्वाले तथा यूपे शामित्रे च पशौ † ॥ ९ ॥

एतानि चातुर्मास्यपर्वाणि पशुमन्त्यपि भवन्ति तद्यदा वरुणप्रघासेषु पशुः स्यात् तदा यथा चात्वालस्य पूर्वेण सञ्चरः तथा यूपस्य च शामित्रस्य च स्यात् अथ पशुग्रहणं किमर्थमिति चेत्

* आश्वलायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

† आश्वलायनोऽप्येवम्।

गच्छते पशोर्यूपश्चामिचो भवतः तस्मात्पशुग्रहणमतिरिच्यते उच्यते पशुग्रहणमेतदर्थं न केवलं वरुणप्रघासेषु सर्वेषु पर्वस्विति ॥ ९ ॥

अवभृथन्यङ्गं प्राप्याभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म समापयेयः * ॥ १० ॥

उक्तमवभृथन्यङ्गं गच्छन्तु साम्प्रतं तस्मिन्नवभृथन्यङ्गे कर्मोच्यते अवभृथन्यङ्गं प्राप्याध्वर्यवे कर्मणि समाप्ते सौत्यादभ्युक्षणादारभ्य समिदाधानाहवनीयोपस्थानान्तं कर्म सर्वं कुर्युः अथ किं कर्मग्रहणम् अभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म समापयेयुरिति सिद्धेः उच्यते, कर्मग्रहणं नियमार्थं वक्ष्यत्यग्निहोत्रोपस्थानं विष्णुक्रमाः समिष्टयजूंषीति न क्रियेरन्नवभृथन्यङ्गश्चेति प्राप्तिश्च इति एतद्दर्शयति सूत्रकारो धानञ्जय्यस्तोऽचेष्ट इति सर्वं क्रियतेति धानञ्जय्य इति ॥ १० ॥

साकमेधेषु क्षीरौदनस्य यथार्थं प्राश्नीयात् * ॥ ११ ॥

उक्तं वरुणप्रघासेषु ब्रह्मत्वं साम्प्रतं साकमेधेषूच्यते साकमेधा नाम तृतीयं पर्व साकमेधेष्वित्यधिकरणलक्षणा सप्तमी क्षीरेण संस्कृत ओदनः क्षीरौदनः तस्य यथार्थं प्राश्नीयात् यावतार्थी स्यात् तावत्प्राश्नीयात् परिमाणे अनियमः यदि सौहित्येच्छुः सौहित्यं कुर्य्यात् एतद्दृष्टहमेधीये कर्मणि भवति पूर्वेद्युः ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यजमानं ब्रूयात् प्रभूतमन्नं कारय सुहिता अलङ्कृता भवतेत्यमात्यान् ब्रूहि वत्सांश्च मातृभिः सह वासयेत* ॥ १२ ॥

यजमानं ब्रूयाद्ब्रह्मा प्रभूतमन्नं कारय प्रभूतं बहु सुहिताश्चालङ्कृताश्च भवतेति अमात्यान् ब्रूहि सुहितास्तृप्ता आशिता भवत अलङ्कृताश्च गन्धमाल्यादिभिरलङ्कारैर्भूषयध्वमात्मानम् अमात्याः पुत्रपौत्रादयः भृत्याश्च वत्सांश्च मातृभिः सह वासयेतेत्येवं यजमानो वक्तव्यो ब्रह्मणा ॥ १२ ॥

पूर्वाह्णेऽध्वर्युः क्षीरौदनमृषभस्य रवथे जुहोति ब्रह्माणमुपवेश्य* ॥ १३ ॥

अग्निमहनि पूर्वाह्णेऽध्वर्युः क्षीरौदनमृषभस्य रवथे जुहोति रवथशब्दो रभसि वर्त्तते क्षीरौदनमग्नौ जुहोति ब्रह्माणं तस्याग्नेः समीपे उपवेश्य ननु उक्तं सर्वत्र ब्रह्मेति अधिकृत एव ब्रह्मा तत् किमिदमुच्यते ब्रह्माणमुपवेश्य जुहोतीति उच्यते अरुवत्यृषभे ब्रह्मैव ऋषभतां कुर्य्यात् अतः पुनर्ग्रहणम् ॥ १३ ॥

ऋषभेऽरुवति ब्रह्मैव ब्रूयाज्जुह्धीति* ॥ १४ ॥

अरुवति च रुवति च ब्रह्मा ब्रूयाज्जुह्धीति ॥ १४ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

तूष्णीं पैतृयज्ञिकायाᳪ सर्वं कुर्य्यादोमित्येवानुमन्त्र-येत्* ॥ १५ ॥

पैतृयज्ञिकायामिष्टौ तूष्णीं सर्वं ब्रह्मा कुर्य्यात् ओमित्येवानु-मन्त्रयेत् ओमिति प्रणवमात्रं स्यात् अनुमन्त्रणम् ॥ १५ ॥

इति पञ्चमस्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरध्वर्युमनु विदधीत † ॥ १ ॥

पैतृयज्ञिकायामिष्टौ कानिचित्कर्माण्यध्वर्युर्यज्ञोपवीती करोति कानिचित्प्राचीनावीती तत्रयत्राध्वर्युर्यज्ञोपवीती स्यात् तत्र ब्रह्मापि यज्ञोपवीती भवेत् यत्र प्राचीनावीती स्यात् ब्रह्मापि तथैव स्यात् यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरध्वर्युप्रत्ययः ॥ १ ॥

तस्या हवीᳪषि निर्वप्स्यत्सु दक्षिणया द्वारा प्रपद्य पश्चात् प्राङ्मुख उपविशेत् † ॥ २ ॥

तस्याः पैतृयज्ञिकायाः हविषान्निर्वपणं करिष्यत्सु वेदेः पश्चिमे प्रदेशे प्राङ्मुख उपविशेत् निर्वप्स्यत्स्वित्यतन्त्रं बहुवचनम् ॥ २ ॥

---

* जात्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† जात्यायनोऽप्येवम् ।

एवमेव वेदिं गत्वा स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु* ॥ ३ ॥

एवमेव यथा निर्वपत्सु उपविष्टः तथा वेदिं गत्वा पैतृयज्ञि-कार्थं स्तम्बयजुः तत् हरिष्यत्सु तस्याः पश्चिमे प्रदेशे प्राङ्मुख उप-विशेदित्येतदुक्तं भवति ॥ ३ ॥

आज्यभागयोर्हुतयोर्दक्षिणेनाग्निं गत्वा पुरस्तात् प्रत्य-ङ्मुख उपविशेद्यजमानश्च* ॥ ४ ॥

आज्यभागयोर्हुतयोरग्नेर्दक्षिणेन प्रदेशेन गत्वा वेदेः पूर्वप्रदेशे प्रत्यङ्मुख उपविशेत् यजमानश्च प्रत्यङ्मुख एव उपविशेत् ॥ ४ ॥

हुते स्विष्टकृते यथेतं प्रत्याव्रज्योपविशेताम्* ॥ ५ ॥

हुते स्विष्टकृते यथागतं प्रत्याव्रज्य तस्मिन्नेव वेदेः पश्चिमे प्रदेशे उभौ ब्रह्मयजमानौ उपविशेताम् ॥ ५ ॥

प्राशित्रमाहृतमुपघ्रायापविध्येत्* ॥ ६ ॥

प्राशित्रमाहृतमुपघ्रायापविध्येत् त्याजयेत् ततः प्राश्नीयात् ॥ ६ ॥

आज्यञ्चेत् प्राशित्रभागादवद्येयुस्तदुपघ्रायाप उप-स्पृशेत्* ॥ ७ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

यद्याज्यं प्राश्नित्रं प्रतिनिधिमवद्येयुः तदाज्यमुपन्नायाप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

इड़ाञ्च प्रतिगृह्य प्रतिप्रयच्छेत* ॥ ८ ॥

इड़ान्दीयमानां प्रतिगृह्य प्रति प्रयच्छेत् तस्मा एव ॥ ८ ॥

परिषिक्तेऽध्वर्युणाहवनीयमुपतिष्ठेरन् दक्षिणेनाग्निं गत्वोऽत्तरेण दक्षिणाग्निं स्वे यज्ञे † ॥ ९ ॥

अध्वर्युणा परिषेचने कृते आहवनीयमुपतिष्ठेरन् सर्वे यस्मिन्नग्नौ कर्म प्रवृत्तं तस्य दक्षिणेन गत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरेण गत्वा स्वे यज्ञे कौण्डपायिने ॥ ९ ॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्येति प्रथमासु सदृशं त्वा वयं मघवन्मन्दिषीमहि प्रनूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशाँ अनयोजान्विन्द्र ते हरी इति द्वितीयोपोषु शृणुह्योगिर इति तृतीया* ॥ १० ॥

एताभिर्यथोद्दिष्टाभिर्ऋग्भिः आहवनीयमुपतिष्ठेरन् उक्तं ह्यपत्यादिग्रहणेनेति ॥ १० ॥

तत एवेक्षमाणा गार्हपत्यं मनोन्वाहुवामहे नाराशंस-

* लाह्यायणेऽप्येवम् ।

† लाह्यायणे विशेषोऽस्ति ।

सेन सोमेन पितॄणाञ्च मन्मभिः पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैवो जनो जीवं व्रातं सचे मह्या न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ज्योक्च सूर्यं दृशे यमिति* ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव देशेऽवस्थिता गार्हपत्यमीक्षमाणा उपतिष्ठेरन् मनोन्वाह्वामह इत्येतदादिभिर्ऋग्भिर्यथासूत्रिताभिः ॥ ११ ॥

कयानश्चित्र आभुवदित्येकया दक्षिणाग्निम्* ॥ १२ ॥

कयानश्चित्र आभुवदित्येकयर्चा दक्षिणाग्निमुपतिष्ठेरन् तत एवेक्षमाणा इति प्रकृतं नन्वेकयेति किमर्थम् एकैवादिष्टा उच्यते, तिसृभिस्तिसृभिराहवनीयगार्हपत्ययोरुपस्थानं कृतं तदिहापि सूत्रेनावगम्यते प्रवृत्तत्वात् तथा माभूदित्याहैकयेति ॥ १२ ॥

इति पञ्चमस्य द्वितीया कण्डिका।

अथ तृतीया कण्डिका।

त्रैयम्बका नामापूपा भवन्त्येककपालाः † ॥ १ ॥

त्र्यम्बको देवता येषान्ते इमे त्रैयम्बका नामापूपा भवन्ति अपूपा इति द्रव्यसंज्ञा एकस्मिन् कपाले संस्कृता एककपालाः ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

तेषां यमध्वर्युरात्स्वत्कर उपोपेत् तत्राप उपस्पृशेयुः शिवा नः शन्त मा भव सुमृडीका सरस्वति मा ते व्योम सन्दृश इति* ॥ २ ॥

तेषामपूपानां यमध्वर्युराखूत्कर उपोपेत् आखुर्मूषिकः उत्कीर्यत इत्युत्करः उद्वापः भूषिकोद्वापे उपवपेत् तस्मिंस्तश्च पांशुभिरवच्छादयेत् तस्मिन्नधिकरणे अप उपस्पृशेयुः शिवा नः शन्त मा भवेत्येतदादिना मन्त्रेण ॥ २ ॥

आसीतेतरेषाꣳ हूयमान इति धानञ्जय्यः † ॥ ३ ॥

इतरेषामपूपानामवयवेषु हूयमानेषु आसीतेत्येवं धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते ॥ ३ ॥

तिष्ठेदिति शाण्डिल्यः † ॥ ४ ॥

तिष्ठेदिति स्थानं विधीयते नोर्द्ध्वताम् ॥ ४ ॥

ऊते तिष्ठन्तो जपेयुरवां वरुद्रमयत्त्मह्यवदेवं त्र्यम्बक यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो वसीयसस्करद्यथा नः पशुमतस्करद्यथा नो व्यवसाययाद्भेषजमसि भेषजङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजꣳसुगं मेषाय मेष्यैसु भेषजं यथा सदिति † ॥ ५ ॥

---

* लाट्यायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† लाट्यायनोऽप्येवम् ।

कृते तेषामपूपानां सर्वे तिष्ठन्तो जपेयुः अवां वद्द्रमित्ये-तदादि मन्त्रं यथापठितम् ॥ ५ ॥

यजमानस्यामात्या एकैकमपूपमादाय त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परियुः* ॥ ६ ॥

यजमानस्य ये अमात्याः पुत्रपौत्रादयो भृत्याः एकैकमपूपं गृहीत्वा त्रिरग्निं परियुः प्रदक्षिणम् ॥ ६ ॥

तत्र ब्रह्मा परियञ्जपेदिति धानञ्जप्यस्तिष्ठन्निति शाण्डिल्यस्त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनमुर्वारुकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीयमामृतादिति † ॥ ७ ॥

तत्र तस्मिन् कर्म्मणि ब्रह्मा परियञ्जपेदिति धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते तिष्ठन्निति शाण्डिल्यः अमात्या अधिकृताः अतो ब्रह्मग्रहणं करोति त्र्यम्बकं यजामहे इत्येतदादि मन्त्रं जपेत् ब्रह्मा परियन् तिष्ठन्वा ॥ ७ ॥

एवं परीत्योदस्येयुः* ॥ ८ ॥

एवमनेन प्रकारेण परीत्य सर्वे येऽपूपा गृहीतास्तानुदस्येयुः ऊर्द्धं क्षिपेयुः ॥ ८ ॥

---

*द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

तेषां अञ्जल्यैकं लिप्सित्वा यस्य स स्यात्तस्मै प्रयच्छेत्* ॥ ९ ॥

तेषामपूपानां अञ्जल्या लिप्सित्वा लब्धुमिच्छा लिप्सा यस्य सकाशा-ल्लब्धः स्यात् तस्मा एव पुनर्दद्यात् ॥ ९ ॥

तस्य वैव सन्तं पाणावालभेत* ॥ १० ॥

तस्यैव वा पाणौ अवस्थितं तमपूपमालभेत ॥ १० ॥

तथैव प्रतिपरीयुः* ॥ ११ ॥

यथैव प्रदक्षिणं परिगमनं कृतं तथैव प्रसव्यं परीयुः तथैवेति त्रिरित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

यत्रैनानध्वर्युरासजेत्तत्रोपतिष्ठेरन्नेष ते रुद्र भागस्तेना-वसेन परोमूजवतोतीहि कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वो-मित्यातमितोरुपेयुः † ॥ १२ ॥

यत्र यस्मिन् देशे एनानपूपान् कलापीकृत्वा वृक्षे वा स्थाणौ वाध्वर्युरासजेत् आबध्नीयात् तत्रोपस्थानं कुर्युः एष ते रुद्र भाग इत्येतदादिना मन्त्रेण यथासूचितेन मन्त्रान्ते यः ओङ्कारः तम् आत-मितोरुपेयुः तावद्ब्रूयुर्यावदातमितः ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

अन्नो देवीरित्यप उपस्पृश्यानपेक्षं प्रत्याव्रजेयुः* ॥ १३ ॥

अन्नो देवीरित्येतयर्चा अप उपस्पृश्य येन पथा गताः तं पन्थानमनपेक्षं प्रत्याव्रजेयुः ॥ १३ ॥

वरुणप्रघासैर्व्याख्यातं अन्नत्वं हविर्यज्ञेषु* ॥ १४ ॥

वरुणप्रघासैर्व्याख्यातम् उक्तं अन्नत्वं हविर्यज्ञेषु यद्ब्रह्मत्वं हविर्यज्ञे कस्मिंश्चिन्नोच्यते तत् सर्वं वरुणप्रघासेषु सिद्धं द्रष्टव्यम् ॥१४ ॥

पशूनां यूपाहुतिं होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत्* ॥ १५ ॥

चातुर्मास्यानि समाप्तानि साम्प्रतं पाशुकं अन्नत्वमुच्यते तत्र सर्वं वरुणप्रघासैः सिद्धं विशेष उच्यते, यूपाहुतिं होष्यत्सु होतुमिच्छत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १५ ॥

हुतायां यथार्थं स्यात्* ॥ १६ ॥

हुतायां यूपाहुतौ यथार्थं स्यात् स्यादिति कर्मणः समाप्तिं दर्शयति ॥ १६ ॥

वपायां हुतायामिदमाप इति चात्वाले मार्जयित्वा सर्वपशूनां यथार्थं स्यात्* ॥ १७ ॥

पशोर्वपायां हुतायामिदमाप इत्यनेन मन्त्रेण चात्वाले मार्ज-

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

चित्वा सर्वपशूनां यथार्थं स्यात् सर्वपश्वर्थं क्रियते न केवलं पशौ सौत्रामण्यामपि तथा चातुर्मास्येषु सर्वेषु ॥ १७ ॥

इति पञ्चमस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

पुरोडाशेन चरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत्* ॥ १ ॥

अनन्तरं पशुपुरोडाशः, पुरोडाशेनेति करणे तृतीया चरिष्यत्स्विति पुरोडाशेन कर्म चरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १ ॥

आहृतं पुरोडाशमालभ्य ब्रूयात् प्राश्नन्तु ये प्राशिष्यन्त इति* ॥ २ ॥

यदि पुरोडाशमाहरेयुः प्राशनकाले तमालभ्य ब्रूयात् प्राश्नन्तु ये प्राशिष्यन्त इति येषां प्राशनं विहितं ते प्राश्नन्तु यथा होताध्वर्युर्ब्रह्माग्निः स्वामी चेति प्रकृतौ विहितमेतेषां प्राशनम् ॥ २ ॥

अनुव्रजेत् सर्वपशूनां पत्नीसंयाजानिति धानञ्जप्यः* ॥३॥

अनुव्रजेद् यस्मिन् देशे पत्नीसंयाजा इज्यन्ते तं देशं व्रजन् सर्वपशूनां पत्नीसंयाजेषु ॥ ३ ॥

---

* शाङ्खायनोऽप्येवम् ।

सवनीयस्यैवेति गौतमः* ॥ ४ ॥

सवनीयस्यैव वपोद्धर्जेत् नान्येषां पशूनामित्येवं गौतम आचार्य्यो मन्यते ॥ ४ ॥

न सवनीयस्य च नेति शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

सवनीयस्यापि नानुव्रजेदित्येवं शाण्डिल्य आचार्य्यो मन्यते न चान्यत्र प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

हृदयशूलोऽवभृथन्यङ्गस्थाने भवति तस्मिन्नप उपस्पृशेयुर्धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नोमुञ्च यदापो अघ्न्या वरुणेतिषयामहे ततो वरुण नोमुञ्च सुमित्रियान आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्म इति* ॥ ६ ॥

अस्मिन् हविर्यज्ञिके पशौ अवभृथन्यङ्गस्थाने हृदयशूलो भवति यस्मिन् शूले हृदयं प्रोत्य पचते स हृदयशूलः सोऽस्मिन्नधिकरणभूतः तस्मिन्नप उपस्पृशेयुः धाम्नो धाम्न इत्येतदादिना यथासूत्रितेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

अभ्युत्थायप्रभृत्यत ऊर्द्ध्वम्* ॥ ७ ॥

---

* शाट्यायनोऽप्येवम् ।

अभ्युक्षणादारभ्य अत ऊर्ध्वं यौत्यं कर्म स्यात् यावदाहव-नीयोपस्थानमिति एवं सर्वस्मिन् प्रसक्त आह ॥ ७ ॥

नादित्यमुपतिष्ठेरन्* ॥ ८ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ८ ॥

पूर्णाहुतौ हूयमानायामासित्वा हुतायां यथार्थꣳ स्यात्* ॥ ९ ॥

समाप्ते पशौ पूर्णाहुतिं जुह्वत्यध्वर्यवः तस्यां हूयमानाया-मासित्वा हुतायां यथार्थं स्यादित्युक्तार्थम् ॥ ९ ॥

सक्तुहोमाꣳश्चेज्जुहुयुरासीता तेषाꣳ होमात्* ॥ १० ॥

यदि सक्तुहोमान् जुहुयुरध्वर्यवस्ततस्त्वासीत आ तेषां होमात् ॥ १० ॥

सौत्रामण्याꣳ सुराकर्मस्वाप्राजमासीत* ॥ ११ ॥

पशौ प्रकृतमुक्तं साम्प्रतं सौत्रामण्यामुच्यते सौत्रामणीति हवि-र्यज्ञेषु षष्ठी संस्था तस्यां सौत्रामण्यां सुराकर्मसु क्रियमाणेषु आप्रा-जमासीत आप्रज्याप्रज्य सुराकर्माणि अभिषवः ॥ ११ ॥

---

* लाट्यायनोऽप्येवम्

तत्र द्वावग्नी अतिप्रणयन्ति ॥ १२ ॥

तस्यां शैाचामण्यां द्वावग्नी अतिप्रणयन्ति* ॥ १२ ॥

तयोर्दक्षिणत आसीत्* ॥ १३ ॥

तयोरग्न्योर्दक्षिणे प्रदेशे आसीत् वरुणप्रघासेषु सिद्धमग्निप्रणयनं तत्किमिदं पुनरारभ्यत इति चेत् उच्यते तत्र युगपद्द्वयोरग्न्योः प्रणयनम् इह पुनरेकः प्रथमः प्रणीयते अपरः अन्यस्मिन् काले अतो वैलक्षण्यात् पुनरारभ्यते ॥ १३ ॥

दक्षिणमध्यधिकुम्भ्यामासक्तायाꣳ सुराशेषेष्वासिच्यमानेषूपतिष्ठेरन्यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरं ब्रह्म तेन पुनीहि मेति* ॥ १४ ॥

अतिप्रणीतयोरग्न्योर्यो दक्षिणः तस्योपरिष्टात् समीपे ग्रतदृष्टायां कुम्भ्यामासक्तायां सुराशेषेष्वासिच्यमानेषु सुरायां हुतायां ये शेषाः तेष्वासिच्यमानेषु उपतिष्ठेरन् यत्ते पवित्रमर्चिषीत्येतदादिना मन्त्रेण यथासूचितेन उपर्य्यधस्ताच समीपे द्वे कुम्भ्यौ भवतः ॥ १४ ॥

अश्विनोर्ग्रहस्य भक्षयेद्यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियेणेमन्तꣳ शुक्रं मधुमन्तमिन्दुꣳ सोमꣳ राजानमिह भक्षयामीति भक्षयेत्* ॥ १५ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम्।

उक्तं वाजिनप्रकरणे ऋत्विक्पञ्चवमिष्ट्वा प्राशभक्षं भक्षये-दिति तस्याश्विनपात्रस्य भक्षयेत् यमश्विनेत्येतदादिना यथासूचि-तेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

यजमानश्चेदसातिग्रेषेणाभिषिञ्चेयुरुपोत्थायान्तरेणाग्नी गत्वाध्वर्युणोक्तः सङ्ग्रामानि गायेत् पदाय पदाय स्तो-भेत् * ॥ १६ ॥

यदि यजमानं वसातिग्रेषेणाभिषिञ्चेयुरुपोत्थाय अतिप्रणीता-वग्नी अन्तरेण गत्वा अध्वर्युणा उक्तः सम्प्रेषितः संग्रामानि सामानि गायेत् पदाय पदाय स्तोभेत् तादर्थ्ये चतुर्थी अथ सिद्धे स्तोभानु-संहारेऽर्थयोगे किमिदं पुनरारभ्यते पदाय पदाय स्तोभेदिति उच्यते, एतानि चत्वारि सामान्याम्नातानि तेषां चोषि स्तोभिकान्येकमेक-स्यामृचि गीतं सोऽयमापार्थे आरभते पदाय पदाय स्तोभेदिति कथमेषां प्रयोगे सर्वेषामृचि गानं स्यादिति ॥ १६ ॥

निधनान्युपयन्तो यजमानस्य मूर्द्धानमालभेरन् † ॥ १७ ॥

सर्वे ऋत्विजो निधनान्युपयन्तः संग्रामानां यजमानस्य मूर्द्धान-मालभेरन् निधनोपेतैव सर्वेषामुपायते यजमानस्य च मूर्द्धालभ-नम् ॥ १७ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

सन्त्वाहिन्वन्तीत्येतेषां पूर्वः पूर्वः स्तोभ उत्तरन्निधनम्* ॥ १८ ॥

उक्तं पदाय पदाय स्तोभेदिति इह च यानि स्तौभिकानि तेषां येोपायः स्तोभः पठितः ततस्तस्योत्तरं निधनं तस्मिन्ननुसंह्रियमाणेषु स्तोभेषु येोपायोऽनुह्रियतां अथान्य इति अत्राह सन्त्वाहिन्वन्तीत्येतेषां पूर्वः पूर्वः स्तोभोऽलुप्त आम्नाये योऽनुसंहर्त्तव्यः अथ च उत्तरस्समुक्ता निधनं ब्रूयात् तस्योत्तरं निधनमाम्नातञ्च पादः सन्त्वाहिन्वन्तीत्येवमाद्येकेषामेतदादीनि स्तौभिकानि अपरेषां सन्त्वाहिन्वन्तीत्येतत् इति गीतम् अन्यान्युत्तराणि स्तौभिकानि यथा-राणायनीयानां सन्त्वाहिन्वन्तीत्येतस्याम्त्वि पक्षेणाम्नातमेवम् ॥ १८ ॥

अवसः स्थाने सञ्जित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्या इति क्षत्रियस्य सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै पुष्ट्या इति वैश्यस्य* ॥ १९ ॥

ब्राह्मणस्य तावद्यथापठित एव निधनोपायः कर्त्तव्यो मूर्द्धास्थाने क्षत्रियस्य सञ्जित्यै इत्येतदादीनि यथोद्दिष्टानि वैश्यस्य सम्पुष्ट्या इत्येतदादीनि यथोद्दिष्टानि ॥ १९ ॥

द्वे सौत्रामण्यौ कौकिली चरकसौत्रामणी च* ॥ २० ॥

द्वे इति संख्या कौकिली चरकसौत्रामणी चेति संज्ञा अथ द्विय-

* आम्नायकोऽप्येवम्।

द्वयं किमर्थं निर्द्दिष्टमतः सिद्धः उच्यते द्वे एवैते कर्मणी द्रष्टव्ये नैतयो-रग्निहोत्रदर्शपूर्णमासवत् क्रिया द्रष्टव्या यथाग्निहोत्रे उभे साय-म्प्रातराहुती एकं कर्म तथा दर्शपूर्णमासयोरुभे इष्टी एकं कर्म न तथेह ॥ २० ॥

कौकिल्याᳲ सामगानं नेतरस्याम्* ॥ २१ ॥

कौकिल्यां सौत्रामण्यां सामगानं इतरस्यास्त्वरकसौत्रामण्याम् अथेतरस्यामिति किं उच्यते, यदेतत्संशागानाङ्गानमेतदेतस्यां प्रति-षिध्यते यदैष्टिके विहितमौद्गात्रन्तदप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

सप्त हविर्यज्ञसᳲस्थाः सप्त सोमसᳲस्थाः † ॥ २२ ॥

एतासां कर्मक्रम उच्यते ॥ २२ ॥

तासाᳲ हविर्यज्ञसᳲस्थानामग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्ण-मासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सौत्रामणी पाकयज्ञ इति ‡ ॥ २३ ॥

तासामिति निर्द्देशः क्रियते तासां हविर्यज्ञसंस्थानामयं क्रमो यथा-सूचितः पाकयज्ञग्रहणं संस्थाग्रहणाश्च अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च एक-मेव कर्माभिप्रेत्य ब्रवीति अनेन क्रमेण चैतेषां क्रिया ॥ २३ ॥

---

* संशागानि गायेदिति आह्मायणीये विशेषोऽस्ति ।

† आह्मायणेऽप्येवम् ।

‡ आह्मायणीये विशेषोऽस्ति ।

अथ सोमसꣳस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रो वाजपेयोऽप्तोर्याम इत्यप्तोर्याम इति* ॥ २४ ॥

अथशब्द आनन्तर्ये उक्ता हविर्यज्ञसंस्थाः अथानन्तरं सोमसंस्थाः ता निर्दिष्टाः तासामपि निर्दिष्टेनैव क्रमेण क्रिया स्यात् ॥ २४ ॥

इति पञ्चमस्य चतुर्थी कण्डिका।

अथ पञ्चमी कण्डिका।

सुत्यायां ब्रह्मणः प्राक्सुब्रह्मण्याया उद्गात्रेण समानं कर्म* ॥ १ ॥

उक्तं हविर्यज्ञेषु ब्रह्मत्वं साम्प्रतं सोमसंस्थासु उच्यते, सुत्यायामित्यधिकरणलक्षणा सप्तमी यदितः कर्म वक्ष्यते तत् सुत्यायां प्रत्येतव्यं सुत्याशब्देन सोममुपचरन्ति ब्रह्मण इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी केन सम्बन्धः कर्मणा प्राक् सुब्रह्मण्यायाः यदौद्गात्रन्तेन समानं तुल्यं कर्म ब्रह्मणः अथाधिकृतस्य ब्रह्मणः किं पुनर्ग्रहणं ब्रह्मण इति उच्यते, उक्तमौद्गात्रेण समानं कर्मेति तच्च पोक्तं प्रतिहर्त्रायात् प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्मभ्य इति तद्विशेषौद्गात्रकर्मोपदेशादुद्गातृवत्

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्

पुन: सम्प्रेषणं प्राप्तं ब्रह्मण: सोऽयमाचार्यो नियमार्थं ब्रह्मणो ग्रहणं करोति कथं ब्रह्मण: कर्मैव केवलं विवक्षितमिति ॥ १ ॥

ईक्षणाक्रमणे वेदेः सञ्चरधिष्ण्योपस्थानदक्षिणाप्रतिग्रहभक्षाः सोमविमोचनाच्चोर्द्ध्वमन्यत् सामगानात्* ॥ २ ॥

उक्तं प्राक् सुब्रह्मण्याया इति साम्प्रतं यदन्यदूर्द्ध्वं सुब्रह्मण्याया औद्गात्रेण समानं कर्म तदुच्यते ईक्षणञ्चाक्रमणञ्च वेदेः उत्तरं वेद्यन्तमाक्रम्य दक्षिणमीक्षमाणः पितरो भूरिति एते ईक्षणाक्रमणे कदाचिदूर्द्ध्वं कदाचित् प्राक् अत इदमारभते उक्तं स्वयं व्रजेत् क्रय उपवसथ्येवेति वेदेः सञ्चरः सञ्चरन्ति तेनेति सञ्चरः धिष्ण्यानामुपस्थानं दक्षिणानां प्रतिग्रहः सोमभक्षाः सोमविमोचनाच्च यदूर्द्ध्वं यक्षिःसर्पणादि तत् सर्वं अन्यत् सामगानात् उक्तम् अयं सहोद्गा इति चिरङ्गाता गायेदित्येतत् सामगानं सोमविमोचनादूर्द्ध्वम् ॥ २ ॥

अनु स्यात्तु दीक्षणीयायाम् † ॥ ३ ॥

उक्तं प्राक् सुब्रह्मण्याया औद्गात्रेण समानं कर्मेति न च दीक्षणीयायामुद्गातुः कर्म विद्यते तस्मादादिश्यते अनु स्यात्तु दीक्षणीयायामिति ॥ ३ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तस्याᳪ संᳪस्थितायामासीतादीक्षणाद्यजमानस्य* ॥ ४ ॥

तस्यां दीक्षणीयायामिष्टौ समाप्तायां तावदासीत यावद्यजमानो दीक्षित इति मेखलाबन्धनादि कर्म कृतं सर्वमिति ॥ ४ ॥

तं यदाध्वर्युर्वाचं यमयेदथ यथार्थᳪ स्यात्* ॥ ५ ॥

तं यजमानं दीक्षितं यस्मिन् कालेऽध्वर्युर्वाचं यमयेदथ यथार्थं स्यात् यदन्यदुत्तरं कर्म तत् कुर्यात् ॥ ५ ॥

महावीरान् सम्भरिष्यन्सु तूष्णीमुपविशेत् सम्भृतेषु यथार्थᳪ स्यात्† ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ६ ॥

प्रायणीयायाᳪ संᳪस्थितायां यथेतन्निष्क्रम्य पूर्वेण पत्नीशालां तिष्ठेदाभिषवोमात् पदस्य राजक्रयण्याः* ॥ ७ ॥

प्रायणीयायामिष्टौ प्रयन्त्यनयेति प्रायणीया तस्यां प्रायणीयायां समाप्तायां यथेतं यथागतं निष्क्रम्य उक्तं पूर्वया च द्वारा नाटेय इति तेनैव यथागतं निष्क्रम्य पत्नीशालायाः पूर्वे प्रदेशे तिष्ठेत्

---

* शाङ्खायनोऽप्येवम् ।

† शाङ्खायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

प्राकृतः कालात् यावत् सोमक्रयण्याः गोपदादिभिर्होमः कृत इति ॥ ७ ॥

अभिक्रुत उत्तरेण सोमवहनं गत्वा प्राग्वा पदाभिहोमा-द्दक्षिणेन यत्र राजानं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वा तूष्णीमुप-विशेत्* ॥ ८ ॥

अभिक्रुते तस्मिन् पदे राजक्रयण्याः सोमवहनस्थानस्य उत्तरेण सोमवहनं गत्वा अथवा प्राक् पदाभिहोमात् दक्षिणेन गत्वा यस्मिन् देशे सोमं राजानं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् क्रेष्यन्त इति भविष्यत्कालोपदेशः ॥ ८ ॥

क्रीते प्राङुत्क्रामेत् पश्चिमेनैनꣳ हृत्वा राजानमाद्ध्युरा-हितं पूर्वेण परीत्योह्यमानमनुगच्छेद्दक्षिणेन चेद्रुतः स्यात्*॥९॥

क्रीते सोमे तस्माद्देशात् प्राङुत्क्रामेत् पश्चिमेन एनं ब्रह्माणं हृत्वा सोमं सोमवहने अनसि आदध्युरध्वर्यवः आहितं पूर्वेण प्रदेशेन सोमवहनस्य प्रक्रम्य उह्यमानस्य पश्चाद्गच्छेत् दक्षिणां दिशं प्रति द्वौ मतिकल्पावुक्तौ अभिक्रुते पदे उत्तरेण प्राक्पदाभिहोमाद्दक्षिणेन गतः स्यात् तत एष क्रमो विधिर्य उक्तः यथोत्तरेण गतः स्याद्यदि दक्षिणेन यो विधिः स उच्यते ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

उत्तरेण चेत्क्रीते प्रत्यङ्ङुत्क्रामेत्* ॥ १० ॥

यद्युत्तरेण सोमवहनस्य गतः स्यात् ततः क्रीते सोमे तस्मा-द्देशात् प्रत्यङ्ङुत्क्रामेत् ॥ १० ॥

पूर्वेणैनं हृत्वा राजानमादध्युः* ॥ ११ ॥

क्रीतं सोमं ब्राह्मणः पूर्वेण प्रदेशेन हृत्वा सोमवहने आदध्युः ॥११॥

आहितं पश्चिमेन परीत्योह्यमानमनुगच्छेत्* ॥ १२ ॥

आहितम् आरोपितं सोमवहनं पश्चिमेन प्रदेशेन परिगम्य उह्यमानस्य पश्चाद्गच्छेत् ॥ १२ ॥

तामेवात्रैषामन्वावर्त्तेत सा ह्यस्य प्राचि वर्त्तमानस्य दक्षिणा भवतीति † ॥ १३ ॥

यामेव एषाम् अनु प्राचि वर्त्तमानस्य गतः आवर्त्तमानस्यापि तामेवान्वावर्त्तेत तत्किङ्कारणं साह्यस्य सोमवहनस्य प्राङ्मुखं गतस्य दक्षिणा भवतीति ॥ १३ ॥

---

* व्याख्यायकेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम् ।

† व्याख्यायकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

विमुक्ते चान्तरेण सोमवहनं पत्नीशालाञ्च दक्षिणोत्-क्रम्य तिष्ठेद्दीक्षितश्चेत्* ॥ १४ ॥

विमुक्ते तस्मिन् सोमवहने अन्तरेण सोमवहनस्य पत्नीशालायाश्च उत्क्रम्य दक्षिणार्द्धे तिष्ठेत् यदि दीक्षितः स्यात् अथ दीक्षितः तस्य कर्म तत् कुर्य्यात् आकुतः कालात्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

आ राज्ञोऽवहरणात्* ॥ १५ ॥

यावत्सोमोऽवतारित इति यावच्छब्दः किमर्थमिति चेत् विमुक्ते चेति उच्यते, द्वाविमौ गतिकल्पावुक्तौ तयोरन्तरोऽधिकृतः तत्राधि-कृतत्वात् तस्मिन्नेव काले माभूदिति अतश्शब्दं करोति कथम् उभयो-रपि गतिकल्पयोरेष विधिः स्यादिति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमस्य पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

प्रवेक्ष्यमाणं राजानमनुप्रविशेदव्यवयन्नग्निना † ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

क्रीतं सन्तं सोमं सोमवहनादवतार्य्य पत्नीशालायां प्रवेक्ष्यमानं अनुप्रविशेत् पश्चात्प्रविशेत्तस्य अव्यवयन्नग्निना सोमस्याग्नेश्चान्तरेण न गच्छेत् ॥ १ ॥

सम्बाधश्चेत् स्याद्दक्षिणयापि द्वारा प्रविशेत्* ॥ २ ॥

यदि सम्बाधं भवेत् अपि दक्षिणया द्वारा प्रविशेत् न च व्यवायं कुर्य्यात् ॥ २ ॥

उत्तरेणाहवनीयं पश्चिमेन वेदिᳺ सञ्चरेत् दीक्षितश्चेत्* ॥ ३ ॥

आहवनीयस्योत्तरेण गत्वा पश्चिमेन वेदेः गार्हपत्यस्य पूर्व्वेण दक्षिणाग्नेराहवनीयस्य चान्तरेण गत्वा तस्मिन्नासनउपविशेत् एष ब्रह्मणो दीक्षितस्य सञ्चरः ॥ ३ ॥

आतिथ्यामिष्टिं निर्वपन्ते* ॥ ४ ॥

अनन्तरमातिथ्यामिष्टिमारभन्ते, आतिथ्यमनया क्रियतइत्यातिथ्या इष्टिग्रहणमङ्गत्वेऽयमिष्टिः तस्यामङ्गत्वायामपि कथमैष्टिको धर्म्मः स्यादिति ॥ ४ ॥

ताश्चेदनवहृते राजनि निर्वपेरन् ब्राह्मणᳺ राजनि समादिश्य तत्रासीत* ॥ ५ ॥

---

* अन्यायबोऽप्येवम्।

यदि तामातिथ्यामिष्टिमनवताविते सोमे आरभेरन् ततो ब्राह्मणं तत्र तस्मिन् सोमे समादिश्य तस्यामातिथ्यायां क्रियमाणाया-मासीत ॥ ५ ॥

तस्याᳪ संस्थितायां तानूनप्त्रमाज्यमवमृश्य जपेयु-र्हविरसि वैश्वानरमनाधृष्टमनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्य-भिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषᳪ सुवितेमाधा इति* ॥ ६ ॥

तस्यामिष्टौ समाप्तायां यद्यवसृते राजन्यारब्धा यद्यनवसृते तस्यां संस्थितायां तानूनप्त्रमाज्यमवमृश्य तानूनप्त्रा देवता अस्येति तानूनप्त्रं किं पुनस्तानूनप्त्रमिति उच्यते आज्यन्तदवमृश्य अथ जपेयुः अत्र भल्ल-वसूत्रेषु बहुवचनमुद्गातॄणामपि प्राप्त्यर्थं हविरसि वैश्वानर इत्ये-तदादि मन्त्रं यथासूचितम् ॥ ६ ॥

अप उपस्पृश्याध्वर्युणोक्तो राजानं विस्रम्भयेत्* ॥ ७ ॥

अपः स्पृष्ट्वा यदाध्वर्युणोच्यते राजानं विस्रम्भयेति ततस्तं सोमं वसनेनोपनद्धं विस्रम्भयेत् मुञ्चेत् ॥ ७ ॥

तᳪ हिरण्येनान्तर्द्धायाभिमृशेयुरᳪशुरᳪशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायता-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

मात्वमिन्द्राय प्यायस्वाप्याययास्मात्सखीं सन्यामेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुद्दचमशीयेति* ॥ ८ ॥

तं विस्रस्तितं सोमं यदि ब्रह्मणा यद्यन्येन हिरण्येनान्तर्द्धाय हिरण्यमन्तर्द्धानं कृत्वा अभिमृशेयुः न साक्षात् स्पृशेयुः अंशुरित्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ ८ ॥

काशमये प्रस्तरे निह्नुवीरन्दक्षिणानुत्तानान् पाणीन् कृत्वा सव्यान्नीच एष्टा रायं एष्टा वामानिप्रेषे भगायर्त्तमृत-वादिभ्यो नमोदिवे नमः पृथिव्या इति* ॥ ९ ॥

काशमये प्रस्तरे काशो नाम तृणजातिः तन्मयः काशमयः प्रस्तरो मुष्टिः तस्मिन् प्रस्तरे निह्नुवीरन् निह्नवनं नाम कर्म तदुच्यते एवं दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा तस्मिन् प्रस्तरे सव्यान् पाणीन्नी-चान् कृत्वा एष्टा राय इत्येतदादि मन्त्रं जपेयुः एतन्निह्नवनम् ॥ ९ ॥

उपसदिष्टिरत ऊर्द्धं तस्यां तथैवाभिमर्शननिह्नवने सव्या अपराह्ण उत्तानाः स्युर्दक्षिणान् पञ्चः † ॥ १० ॥

अस्मात्कर्मण ऊर्द्धमुपसदिष्टिर्भवति, उपसदिति संज्ञा इष्टि-ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् आतिथ्यप्रकरण एव तस्यामुपसदिष्टौ यथैवा-

---

* आश्वायनेऽप्येवम्

† आश्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

तिथ्यान्ते सोमाभिमर्शनविकृवने उक्ते तथैव एतस्यां भवतः या तु आपराह्णिकी तस्यान्ते सव्याः पाणयः उत्ताना: स्युर्दक्षिणान् पद्भ्यः ॥१०॥

स्रुवेणोपसद्धोमे हुते विद्यात्संस्थितेति* ॥ ११ ॥

अहुत्रेयमिष्टिः अतस्तस्याः संस्थानं ज्ञाप्यते यदाध्वर्युणा स्रुवेणोपसद्धोमो हुतः स्यात् तदा जानीयात् संस्थितेति ॥ ११ ॥

तस्या घर्मः प्रवर्ग्यवति पूर्वः † ॥ १२ ॥

तस्या उपसदिष्टेः प्रवर्ग्यवति यज्ञे घर्मस्तावत् पूर्वो भवति प्रवर्ग्यो-ऽस्मिन्नस्तीति प्रवर्ग्यवान् तस्मिन् प्रवर्ग्यवति प्रवर्ग्यस्यानित्यतां दर्शयति ॥ १२ ॥

इति पञ्चमस्य षष्ठी कण्डिका।

अथ सप्तमी कण्डिका।

समभीन्धिष्यत्सु गार्हपत्यं गत्वा यजुषोपविश्य दक्षिणेन दक्षिणाग्निमुत्तरेण वा विसृजेत् † ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणीये छेदविषये विशेषोऽस्ति।

तद्धर्मरोचनार्थं अभीन्धिष्यत्सु गार्हपत्यमग्निं गत्वा तस्य दक्षिणे प्रदेशे यजुषोपविशेत् यदि बहिः प्रवर्ग्यः स्यात् उत्तरेणाग्नीध्रीयस्य गच्छेत् तत्र दक्षिणाग्निकर्माणि क्रियन्ते प्रस्तुते ॥ १ ॥

रुचितो घर्म इत्युक्तेऽनुवाकेन तिष्ठन्तोऽवेक्षेरन् यमध्वर्यु-र्ब्रूयात्* ॥ २ ॥

रुचितो घर्म इत्युक्ते तस्मिन् काले घर्मं सर्वेऽनुवाकेन गर्भो देवानामित्यादिनावेक्षेरन् यमध्वर्युर्ब्रूयात्, अनूच्यत इत्यनुवाकः ॥ २ ॥

तं ह्रियमाणं यथेतमनुव्रजन् जपेद्दिश्या आशा दक्षिण-सदस्वान् देवानयाडिह स्वाहा कृतस्य घर्मस्य मधोः पिबत-मश्विनेति* ॥ ३ ॥

तं घर्मं ह्रियमाणमाहवनीये यथागतमनुगच्छन् जपेद्दिश्या आशा इत्येतदादि मन्त्रं यथासूचितम् ॥ ३ ॥

आश्राविते उपविश्य जपेदश्विना घर्मं पातमह्र्यानमह-र्दिवाभिरूतिभिस्तन्त्रायणेन मोधा वा पृथिवीद्यामिति* ॥ ४ ॥

आश्राविते घर्मे उपविश्य जपेत् अश्विना घर्ममित्येतदादि मन्त्रम् ॥ ४ ॥

---

* आम्नायेऽप्येवम् ।

हुते यजमानं वाचयेदपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अम९ृसातामिहैव रातयः सन्त्विति* ॥ ५ ॥

हुते तस्मिन् घर्मे यजमानं वाचयेत् अपातामश्विना घर्ममित्येतदादि मन्त्रं यथोद्दिष्टम् ॥ ५ ॥

घर्मशेषस्य भक्षयेन्मधुहुतमिन्द्रतमेऽग्नावश्यामते देव घर्म नमस्तेऽस्तु मा मा हि९ृसीरिति* ॥ ६ ॥

उक्तं वाजिनाश्विनघर्माणामृत्विजूपहवमिष्ट्वा प्राणभक्षं भक्षयेदिति सामान्यम् अतः तस्य घर्मस्य हुतस्य यः शेषः स्यात् तस्य भक्षयेत् मधुहुतमिन्द्रतम इत्येतदादिना मन्त्रेण ॥ ६ ॥

सत्रञ्चेत्स्यादयजमाना उपह्वयध्वमित्येवोपह्वानम्* ॥७॥

यदि सत्रं स्यात्ततः घर्मस्य भक्षणकाले यजमाना उपह्वयध्वम् उपसम्पादयध्वम् इत्येतदुपह्वानं स्यात् अथैवशब्दः किमर्थमिति चेत् उच्यते न केवलमस्मिन् काले सर्वेषूपह्वानेष्वेवं स्यात् ॥ ७ ॥

एव९ृ सदा प्रवर्ग्योपसदः कुर्य्यात्* ॥ ८ ॥

एवमेतेन प्रकारेण सर्वस्मिन् काले प्रवर्ग्योपसदः कुर्य्यात् इदं कर्मातिथ्यानन्तरमुक्तं अतो ब्रवीति एवं सदा प्रवर्ग्योपसदः कुर्य्यादिति अथ सदाग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते सदा सायञ्च प्रातश्च ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

महावेदेः स्तम्बयजुर्हरिष्यन्तु यजुषोपविशेत्* ॥ ९ ॥

महावेदेरित्यपादानलक्षणा पञ्चमी स्तम्बयजुरुक्तलक्षणं तत् हरिष्यत्सु बहिर्वेदि यजुषोपविशेत् ॥ ९ ॥

विलिखिते चात्वाले यथार्थꣳस्यात्* ॥ १० ॥

हृते स्तम्बयजुषि तावत्तस्मिन्नेव देशे आसीत यावत् चात्वालविलेखनं कृतमिति ततो यथार्थं स्यादित्युक्तार्थम् ॥ १० ॥

उत्तरवेदिन्निर्वप्स्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् न्युप्तायां यथार्थꣳ स्यात्* ॥ ११ ॥

उत्तरवेदिश्चात्वाले पांशुभिः क्रियते तस्मिन् मृन्निर्वपने करिष्यमाणे तूष्णीमुपविशेद्ब्रह्मा स्थाने कृते मृन्निर्वपने यथार्थं स्यात् ॥११॥

अग्निचित्यायां प्रागदीक्षणीयायाः सावित्रान् होमान् होष्यत्सु यजुषोपविशेत्* ॥ १२ ॥

अग्निचित्यायां विशेष उच्यते, अग्निचित्या अनित्या तस्यामग्निचित्यायां पूर्वं दीक्षणीयायाः सावित्रान् होमान् जुह्वति सवितृदेवताकान् तान् होष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १२ ॥

तेषु कृतेषूख्यां मृत्तिकामाह्रियमाणामनुगच्छेत्* ॥ १३ ॥

तेषु सावित्रेषु होमेषु कृतेषु उख्यां मृत्तिकामाह्रियमाणाम्

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

अनुगच्छेत् उखाप्रयोजना उख्याः उखा नाम मृण्मयं पात्रं क्रियते तस्मिन्नग्निः संह्रियते ॥ १३ ॥

तस्याᳫं सम्ह्रियमाणायामासित्वा सम्भृतायां यथार्थᳫं स्यात्* ॥ १४ ॥

तस्यां मृत्तिकायां संह्रियमाणायां तत्रासीत् सम्भृतायां यथार्थं स्यात् ॥ १४ ॥

इति पञ्चमस्य सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

आहवनीयञ्चेष्यत्सु यजुषोपविशेत्* ॥ १ ॥

योऽसौ पत्नीशालायामाहवनीयः स इष्टकाभिश्चीयते तं चेष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १ ॥

तस्मिन् सञ्चित उख्यामासन्दीं नैर्ऋतीश्चेष्टका अरण्यᳫं-ह्रियमाणा अनुगच्छेत्* ॥ २ ॥

तस्मिन्नाहवनीये सञ्चिते समस्तचिते यस्यामासन्द्यामुखा स्थापिता आसीत तामासन्दीं नैर्ऋतीरिष्टकाः निर्ऋतिर्देवता यासां ता

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

नैर्ऋत्यः ता अरणं ध्रियमाणा अनुगच्छेत् ननु तस्मिन्निति किमर्थं उच्यते, केषाञ्चिदाहवनीयस्यैका चितिर्भवति केषाञ्चित् पञ्च यद्येका यदि वा पञ्च तस्मिन् सञ्चिते ॥ २ ॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निचितास्वपउपस्थाप्या-नपेक्षं प्रत्याव्रजेत्* ॥ ३ ॥

निधीयमानानाम् इष्टकानां आयस्थाय दक्षिणे प्रदेशे स्थित्वा निचितासु स्थापितासु अप उपस्थाप्यानपेक्षं प्रत्याव्रजेत् ॥ ३ ॥

अग्निं विकर्ष्यतस्तु सर्वौषधञ्च वपत्सु तूष्णीमुपवि-शेत्* ॥ ४ ॥

अग्निं क्षेत्रं लाङ्गलेन कृष्यते तमग्निं क्षेत्रं विकर्षत्सु, तूष्णीमुप-विशेत् तस्मिन्नेव च सर्वौषधम् उप्यते, तच्च वपत्सु, तूष्णीमुप-विशेत् ॥ ४ ॥

तैः सार्द्धं प्रत्याव्रज्य चितोः प्रणीयमाना अनुगच्छेत्* ॥५॥

तैः कर्तृभिः सह प्रत्याव्रज्य चितोः चयनार्थं प्रणीयमाना अनु-गच्छेत् याभिरिष्टकाभिरग्निश्चीयते ताश्चित्य इत्येवमुपचरन्ति ॥ ५ ॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निचितासु दक्षिणस्य पक्षस्यासन्नो यजुषोपविशेत्* ॥ ६ ॥

---

* आत्मायनोऽप्येवम्।

पदस्येति तत्संख्यया ब्रवीति तेनाग्निक्षेत्रं लक्षितं भवति ॥६॥

लोकं पृणास्पधीयमानासु ब्राह्मणं तत्र समादिश्य य-थार्थं स्यादिति शाण्डिल्यः* ॥ ७ ॥

लोकं पृणा नामेष्टकाः अपरा यजुष्मत्यः तासां यजुष्मतीनां उप-धाने कृते ततो लोकं पृणा उपधीयन्ते तासु लोकं पृणासूपधीय-मानासु ब्राह्मणं तस्मिन् देशे समादिश्य यथार्थं स्यादिति शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥ ७ ॥

आसीतैवेति धानञ्जय्यः* ॥ ८ ॥

धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते आसीतैव ॥ ८ ॥

एवं सदा चितिषु कुर्य्यात्* ॥ ९ ॥

योऽयमिष्टकाप्रणयनादिविधिरुक्तः एष सर्वासु चितिषु कुर्य्यात्॥९॥

सञ्चितकर्माणि करिष्यत्स्वाप्राजमासीत्* ॥ १० ॥

सञ्चितेऽग्नौ यानि कर्माणि तानि करिष्यत्सु आप्राजमासीत यावदाज्यान्यव्य क्रियन्ते तावदासीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

सम्राड़ासन्दीं ह्रियमाणामनुगच्छेत्* ॥ ११ ॥

यस्यामासन्द्यां घर्मपात्राणि स्थाप्यन्ते सा संम्राड़ासन्दी तां घर्मोत्सादने ह्रियमाणामनुगच्छेत् ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

परिषिच्यमानेऽप उपस्पृश्य तैः सार्द्धं प्रत्याक्रम्याग्निं प्रणीयमानमनुगच्छेदप्रतिरथं जपंस्तूष्णीमनग्निचित्या चेत्* ॥ १२ ॥

घर्मपात्राणामुदकेन परिषेचने क्रियमाणे अप उपस्पृश्य तैरेव कर्तृभिः सह प्रत्याक्रम्याग्निं प्रणीयमानमनुगच्छेत् अप्रतिरथञ्जपन् आशुः शिशान इत्येतमध्यायञ्जपन् यद्यनग्निचित्या स्यात् तूष्णीमनुगच्छेत् ननूक्तं एतत्कर्माग्निप्रणयनेषु सर्वेषु इति अथानुगच्छेदिति किं पुनरारभ्यते उच्यते विशेषणार्थं पुनरारभ्यते कथम् अप्रतिरथञ्जपन्निति अन्येष्वग्निप्रणयनेषु दक्षिणेन वेदेर्गतः इह पुनर्येन पथाग्निः प्रणीयते तेनैवानुगच्छेत् ॥ १२ ॥

निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निहिते दक्षिणा बहिर्वेदि यजुषोपविशेषेत् † ॥ १३ ॥

आहवनीयायतने निधीयमानस्याग्नेर्दक्षिणे प्रदेशे स्थित्वा निहितेऽग्नौ बहिर्वेदि दक्षिणार्द्धे यजुषोपविशेत् ॥ १३ ॥

हविर्द्धाने प्रवर्त्यमाने अनुगच्छेत् † ॥ १४ ॥

हविर्द्धानसंज्ञके अनसी प्रवर्त्यमाने अनुगच्छेत् ॥ १४ ॥

---

* आश्वायखेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आश्वायखोऽप्येवम् ।

परिवार्यमाणयोस्तत्रैव गत्वासीत* ॥ १५ ॥

परिवार्यमाणयोर्हविर्धानयोस्तस्मिन्नेव देशे गत्वा दक्षिणार्द्धे वेदेर्बहिरासीत ॥ १५ ॥

उच्छ्रितायामौदुम्बर्यां यथार्थं स्यात् यथार्थं स्यात्* ॥ १६ ॥

तस्मिन् देशे तावदासीत यावदौदुम्बर्युच्छ्रयणं कृतमिति तत उच्छ्रितायामौदुम्बर्यां यथार्थं स्यात् इत्युक्तार्थम् ॥ १६ ॥

इति पञ्चमस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

अग्नीषोमौ प्रणेष्यन्तस्तु वेदिमाक्रामेन्मन्त्रेण † ॥ १ ॥

उक्तमुच्छ्रितायामौदुम्बर्यां यथार्थं स्यादिति साम्प्रतमग्नीषोमयोः प्रणयणं तत्र अनन्तरमुच्यते अग्निश्च सोमश्चाग्नीषोमौ प्रणेष्यन्तस्तु प्रणेष्यन्तिस्विति भविष्यत्काल आसन्नो निर्द्दिश्यते तस्मिन् भविष्यत्काले वेदिमाक्रामेत् मन्त्रेण अग्ना आग्नानेन तीर्थेन गत्वा प्रविश्य मृदाग्निधिरेत्यनेन मन्त्रेण वेदिमाक्रामेत् ॥ १ ॥

---

* आम्नायचेन सूत्रद्वयमेकत्वं कृतम् ।

† आम्नायचोऽप्येवम् ।

पश्चिमेनोत्तरवेदिमुदक्कनिक्रम्याक्रमणयजुर्जपेच्चात्वाल-समीपे दीक्षितश्चेत्* ॥ २ ॥

यदि दीक्षितः स्यात् ब्रह्मा ततः अग्नीषोमप्रणयनकाले स्वस्मादासनादुत्थाय हविर्द्धानस्योत्तरवेदेश्चान्तरेणोदङ्मुखः गत्वा चात्वालस्य समीपे एतदाक्रमणयजुर्जपेत् ॥ २ ॥

तूष्णीमत ऊर्द्धं वेदेराक्रमणम्* ॥ ३ ॥

ततः अग्नीषोमप्रणयनकालाक्रमणादूर्द्धं यान्यन्यानि वेद्याक्रमणानि ब्रह्मणः तानि सर्वाणि तूष्णीं भवन्ति अनेनोक्तं सुत्यायां ब्रह्मणः प्राक् सुब्रह्मण्याया उद्गात्रेण समानं कर्मेति ईक्षणाक्रमणे वेदेरित्येतदादि च उद्गातुः सवनमुखेषु यजुषाक्रमणं विहितं यावदाक्रामेयुरित्येक इति तदेतद्ब्रह्मणः प्राप्नोत्युद्गातृसामान्यात् तदेतत् सूत्रकारो निवर्त्तयति तूष्णीमत ऊर्द्धं वेदेराक्रमणमिति ॥ ३ ॥

क्रीत्वा राजा येनातिहृतः स्यात्तेन गत्वा तूष्णीमुपविशेत्* ॥ ४ ॥

क्रीत्वा सोमो राजा सोमवहनाद्दवतार्य्य पत्नीशालायां प्रवेश्य येन पथा संस्थानमानीतः स्यात् तेन गत्वा ब्रह्मा तूष्णीमुपविशेत् तस्मिन्नासने ॥ ४ ॥

---

* शाट्यायनेऽप्येवम्।

राजानं हरेत्युक्तः पूर्वेणाग्निमेकस्मा ऋतिप्रदाय तान् प्रसव्यं परीत्यादायानुगच्छेद्दक्षिणेन चेद्गतः स्यात्* ॥ ५ ॥

राजानं हरेत्युक्तो ब्रह्मा पूर्वेणाग्निमेकस्मै ऋत्विजे ऋतिप्रदाय अर्पयित्वा तानृत्विजः प्रसव्यं परीत्य आदाय गृहीत्वा सोममनुगच्छेत् यदि दक्षिणेन गतः स्यात् ॥ ५ ॥

उत्तरेण चेद्यथेतमग्निं परीत्यादायानुगच्छेत्* ॥ ६ ॥

यद्युत्तरेण गतः स्याद्ब्रह्मा यथागतमग्निं परीत्य गृहीत्वा सोममनुगच्छेत् ॥ ६ ॥

अन्येन चेद्ब्रह्मा प्रजितः स्यादन्येन राजा तेनैनं प्रगृह्णीयात्* ॥ ७ ॥

यद्यन्येन पथा ब्रह्मा गतः स्यात् अन्येन सोमो नीतः येन सोमो नीतः स्यात् तेन एनं सोमं प्रगृह्णीयात् नयेत् ननूक्तं क्रीत्वा राजा येनातिहृतः स्यात्तेन गत्वा तूष्णीमुपविशेदिति य एव राज्ञः सञ्चरः स एव सञ्चरो ब्रह्मणः तात्कालिक उपदिष्टः तत्किमिदमारभ्यते अन्येन चेद्ब्रह्मा प्रजितः स्यादन्येन राजेति उच्यते ब्रह्मणो दीक्षितस्य सञ्चरन्नियमयति यदा ब्रह्मा दीक्षितः स्यात् तदा स्वेनैव सञ्चरेण यायात् यद्यनेन राजा नीतः स्यात् न तेन यायात् ॥ ७ ॥

एतौ त्वेव ब्रह्मणो गतिकल्पावध्वरतोऽपि* ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

यद्यपि ब्रह्मा सोमं न हरेत् अध्वर्युर्यजमानो वा अन्यो वा हरेत् एतौ एव ब्रह्मणो गतिकल्पौ स्यातां यो हरत उक्तौ तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ८ ॥

आसीताग्नीध्रीय आहुत्योर्ह्रियमाणयोरिति धानञ्जय्यः* ॥ ९ ॥

आग्नीध्रीये आहुत्योर्ह्रियमाणयोरासीतेत्येवं धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते ॥ ९ ॥

तिष्ठेदिति शाण्डिल्यः* ॥ १० ॥

तिष्ठेदित्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते आसीतेति सिद्धे सति स्थानविकल्पनार्थमारम्भः ॥ १० ॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयं राजानमाज्यानि च ह्रियमाणान्यनुगच्छेत्* ॥ ११ ॥

आग्नीध्रीयस्योत्तरेण प्रदेशेन सोमं राजानमाज्यानि च नीयमानान्यनुगच्छेत् ॥ ११ ॥

प्रवेशितेषु हविर्धानं पश्चिमेन गत्वासीतेति गौतमः* ॥१२॥

प्रवेशितेषु आज्येषु सोमे च हविर्धानं तस्य हविर्धानस्य पश्चिमेन गत्वासीतेत्येवं गौतम आचार्यो मन्यते देशउपयोगश्च वक्ष्यते ॥ १२ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

पूर्वेणेति शाण्डिल्यायनो दक्षिणस्य द्वारबाहोः पुरस्ता-द्यजुषेति* ॥ १३ ॥

प्रवेशितेषु आज्येषु सोमे च तस्यैव हविर्द्धानस्य पूर्वेण गत्वा दक्षिणस्य द्वारबाहोः पूर्वे प्रदेशे यजुषोपविशेदित्येवं शाण्डिल्या-यन आचार्यो मन्यते एतत् स्थानमुपवेशनस्य एतयोर्गतिकल्पयोः ॥१३॥

अग्नीषोमीयवपायाᳬ हुतायां यथेतमुदङ्ङतिक्रम्य चा-त्वाले मार्जयेत* ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपायां हुतायां यथेतं यथागतं यदि पूर्वेण गतः स्यात् यदि पश्चिमेन उदक्कृत्वा चात्वाले मार्जनं कुर्य्यात् तस्मा-र्जनमुक्तम् ॥ १४ ॥

एवमेवापरराच आज्येषु प्रविष्टेषूपवेशनं मार्जनञ्च सव-नीयवपायाᳬ हुतायाम् † ॥ १५ ॥

यथाग्नीषोमीयवपायां हुतायां एवमेव अनेनैव प्रकारेण अपर-रात्रे सौत्येष्वाज्येषु प्रविष्टेषु उपवेशनं ब्रह्मणः मार्जनञ्च सवनीयस्य पशोर्वपायां हुतायाम् ॥ १५ ॥

---

* आश्वायनोऽप्येवम् ।

† आश्वायनेनैतेन सूत्रचयं कृतम् ।

इति पञ्चमस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका।

पुरोडाशेन चरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत्* ॥ १ ॥

प्रसङ्गेन सामान्यं कर्मोक्तं साम्प्रतमनन्तरकर्मप्रतिपत्तिः अग्नीषो-मीयं पशुपुरोडाशं प्रति तदारप्स्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १ ॥

दीक्षितश्चेत् सर्वा इडा अन्वारभेत* ॥ २ ॥

यदि दीक्षितः स्याद्धोता ततः सर्वा इडा अन्वारभेत दीक्षणी-याया आरभ्य ॥ २ ॥

वसतीवरीषु परिह्रियमाणासु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेददी-क्षितश्चेदा तासां परिहरणात्* ॥ ३ ॥

वसतीवरीषु परिहरणेषु क्रियमाणेषु तस्माद्देशादुत्क्रम्य दक्षि-णार्द्धे वेदेर्बहिस्तिष्ठेत् यद्यदीक्षितः स्यात् यदि दीक्षितः तत्रैवासीत बहिर्वेदि कियन्तं कालं तिष्ठेत् आ तासां परिहरणात् यावद्वसती-वरीपरिहरणं कृतमिति ॥ ३ ॥

आग्नीध्रीयꣳ राजानꣳ ह्रियमाणमनुगच्छेत्* ॥ ४ ॥

केषाञ्चिदध्वर्यूणां राजा हविर्द्धान एव वसति केषाञ्चिदाग्नी-ध्रीये तत्र राजानमाग्नीध्रीयं हरन्ति ह्रियमाणमनुगच्छेत् ॥ ४ ॥

* शाङ्खायनेऽप्येवम्।

निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निहिते यथार्थं स्यात् * ॥ ५ ॥

निधीयमानस्य सोमस्य आग्नीध्रीये दक्षिणे प्रदेशे स्थित्वा निहिते स्थापिते यथार्थं स्यात् गतार्थमेतत् ॥ ५ ॥

दीक्षितश्चेत्तत्रैव संविशेत् * ॥ ६ ॥

यदि दीक्षितः स्याद्ब्रह्मा ततस्तस्मिन्नेवाग्नीध्रीये संविशेत् ॥ ६ ॥

अपररात्र आज्यानि ग्रहीष्यतः पूर्वेण गत्वाग्नींश्च पश्चिमेन वा यजुषोपविशेत् * ॥ ७ ॥

रात्रेरपरः कालः अपररात्रः तस्मिन्नपररात्रे आज्यानि ग्रहीष्यतः आज्यग्रहणकाले तेषां पूर्वेण प्रदेशेन गत्वाग्नेश्च पश्चिमेन वा गत्वा तान् सर्वानग्नींश्च यजुषोपविशेत् ॥ ७ ॥

आत्तेषु प्राङुत्क्रम्य प्रसव्यं परीत्यानुगच्छेत् पूर्वेण चेद्गतः स्यात् * ॥ ८ ॥

आत्तेषु गृहीतेष्वाज्येषु प्राङुत्क्रम्य तस्मिन्नेव देशे तान् सर्वानग्नीनाज्यानि ऋत्विजश्च अप्रदक्षिणं परीत्य अनुगच्छेत् यदि पूर्वेणाग्निं गतः स्यात् ॥ ८ ॥

पश्चिमेन चेद्यथेतमग्निं परीत्यानुगच्छेत् * ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यदि पश्चिमेन गतः स्यात् यथागतमग्निं परीत्यानुगच्छेत् ॥ ९ ॥

प्रवेशितेषूपविशेत्* ॥ १० ॥

प्रवेशितेष्वाज्येषु हविर्धानमुपविशेत् तदुक्तम् एवमेवापरराच-आज्येषु प्रविष्टेषूपवेशनं मार्जनञ्चेति सिद्धमुपवेशनं विकल्पार्थमारभ्यते ॥ १० ॥

आज्येष्वेव गृह्यमाणेष्वत्रोपविशेदिति शाण्डिल्यः* ॥ ११ ॥

आज्येष्वेव गृह्यमाणेषु अस्मिन् देशे उपविशेदिति शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते नैवाग्नीध्रीयसमीपे उपविशेदिति ॥ ११ ॥

अध्वर्युणोक्तो वाचं यच्छेदातृतीयं प्रातरनुवाकस्य प्रथमायाः* ॥ १२ ॥

अध्वर्युणोक्तः स ब्रह्मा वाचं यच्छेत् वाग्यमनं कुर्यात् आ कस्मात् कालात् यावत् प्रातरनुवाकस्य प्रथमाया ऋचस्त्रिर्वचनं कृतमिति ॥ १२ ॥

आ वा परिधानीयायाः* ॥ १३ ॥

यावद्वा परिधानीयाया ऋचस्त्रिर्वचनं कृतमिति ॥ १३ ॥

आ वोपांश्वन्तर्यामयोर्होमात्* ॥ १४ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम्।

आ वा उपांश्वन्तर्यामयोर्होमात् यावदुपांश्वन्तर्यामौ हुताविति ॥ १४ ॥

आ वा बहिष्पवमानात्* ॥ १५ ॥

यावद्वा बहिष्पवमानं समाप्तमिति एते वाग्यमनस्य कालविकल्पाः ॥ १५ ॥

हविर्धानञ्चेत् पूर्वेण गतः स्यादुपांश्वन्तर्यामौ होष्यन्तमु-दङ्ङतिक्रम्य तिष्ठेददीक्षितश्चेत् † ॥ १६ ॥

यदि हविर्धानस्य पूर्वेण प्रदेशेन गतः स्यात् ब्रह्मा तत उपांश्वन्तर्यामौ यदा होष्यन्तु उत्तरेण गत्वा तिष्ठेत् अथवाचार्य्यं यद्य-दीक्षितः स्यात् अथ दीक्षितस्त्वेवासीत नैव तस्य व्यवायोऽस्ति का कुतः कालं तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

आ तयोर्होमात् † ॥ १७ ॥

तिष्ठेदिति शेषः ॥ १७ ॥

निःसर्पत्स्वन्वारभेत* ॥ १८ ॥

अभिषवं कृत्वा निःसर्पत्सु अन्वारभेत प्रतिहर्त्तारम् अविच्छे-दार्थं वाससि गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

तस्य प्रस्तोता समानं कर्म प्रागुपवेशनात्* ॥ १९ ॥

तस्य ब्रह्मणः प्रस्तोता सह तुल्यं कर्म आकृतः प्रागुपवेशनात् उपवेशनन्त्वाह ॥ १९ ॥

आस्तावं प्राप्यानासन्नो यजुषोपविशेत् प्रस्तोतारं प्रति* ॥ २० ॥

आस्तावदेशं प्राप्य अयन्निकृष्टस्तस्यास्तावस्य यजुषोपविशेत् प्रस्तोतारं प्रति यथोदङ्मुखोपविष्टस्य प्रस्तोतुराषनमाभिमुख्येन भवति ॥२०।

इति पञ्चमस्य दशमी कण्डिका ।

अथ एकादशी कण्डिका ।

रश्मिरसीत्येतावनुवाकौ स्तोमभागाः* ॥ १ ॥

साम्प्रतं स्तोत्रानुमन्त्रणमुच्यते, रश्मिरसि तन्तुरसीत्येतौ द्वावनुवाकौ एकस्मिन्ननुवाके द्वादशमन्त्राः पठिताः अपरस्मिन्नेकविंशतिः तेषु मन्त्रेषु बहुवचनं स्तोमभागा इति ॥ १ ॥

तैः पृथगनुपूर्वं स्तोत्राण्यनुमन्त्रयेत ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरित्युक्ते* ॥ २ ॥

किमेषां स्तोमभागत्वं स्तोमान् भजन्त इति स्तोमभागाः तैश्च-

---

* माशकायनोऽप्येवम् ।

त्रिंशता स्तोमभागैः मन्त्रैः पृथगेकैकमनुपूर्वम् एकैकं स्तोममनुमन्त्र-येत ग्रह्मा ग्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरित्युक्ते प्रस्तोता षोड़शिमत्यतिरात्रे एकोनविंशस्तोत्राणि अप्तोर्यामे चत्वार्यतिरिक्तस्तोत्राणि एवमेते मन्त्राः एतेषां स्तोत्राणां प्रतिमन्त्रणे एव समुदितानां चयस्त्रिंशतां स्तोत्राणां प्रतिमन्त्रणविधिरुक्तः। इदानीं मन्त्रविवेकार्थमाह ॥ २ ॥

ऊर्द्धं प्रथमाद्रात्रिपर्य्यायाद्यत्र स्यादमुष्मै त्वेति तं जित्वेति तत्र ब्रूयात्* ॥ ३ ॥

विंशतिभ्य ऊर्द्धं स्तोमभागेभ्यः प्रकृत्या मन्त्राः पठिताः द्वितीयतृतीययोः पर्य्याययोः पठित्वा ततः सन्धौ ह्रस्वः पठितः ततः पुनरतिरिक्तस्तोत्रेषु तथैवाकृतत्वः तथैव किन्तु प्रयोक्तव्या अन्यान्यथा प्रयोग इति अत्राह ऊर्द्धं प्रथमाद्रात्रिपर्य्यायादिति अमुष्मा इति सर्वनाम्नि चित्रृदसि चित्रृते त्वा चित्रृतं जिन्व सर्वे चैवं प्रकारो द्वादशस्वपि ॥ ३ ॥

सवितृप्रसूताबृहस्पतये स्तुतेत्येकैकस्यान्तः* ॥ ४ ॥

एकैकस्य मन्त्रस्य सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेत्येषान्तः स्यात् चित्रृदसि चित्रृते त्वा चित्रृतं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति उत्तरेषामप्येवमेव प्रकार एवं जातीयानाम् ॥ ४ ॥

पूर्वेषाञ्च* ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

पूर्वेषाञ्च रश्मिरसीत्येतदादीनां सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेत्ये-
कैकस्य मन्त्रान्तः स्यात् ननु आम्नायसिद्धमेकेकस्मिन् किं पुनरार-
भ्यते पूर्वेषाञ्चेति उच्यते विशेषविवक्षुरारभते विशेषो वक्ष्यते स
पूर्वेषाञ्चैतेषाञ्च स्यादिति ॥ ५ ॥

भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओमित्येतदधिकं कुर्य्या-
दोङ्कारं वा* ॥ ६ ॥

एतद्वा यथोद्दिष्टं यजुरधिकं कुर्य्यादोङ्कारं वेति विकल्पः पूर्वेषा-
ञ्चेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

यथाम्नायꣳ सन्धेरनुमन्त्रयेत* ॥ ७ ॥

यथाम्नायपरिपठितेन यजुषा सन्धेः स्तोत्रमनुमन्त्रयेत वसुको-
ऽसि वस्यष्टिरसि वेषश्रीरसि सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेत्येवम् ॥ ७॥

त्रेधं विभजेदिति धानञ्जप्यो वसुकोऽसि वस्यष्टिरसि वेष-
श्रीरसि वसुकाय त्वा वस्यष्ट्यै त्वा वेषश्रियै त्वा वसुकं जिन्व
वस्यष्टिं जिन्व वेषश्रियं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तु-
तेति* ॥ ८ ॥

एतदेव यजुस्त्रेधं विभजते नानुमन्त्रयेतेत्येवं धानञ्जप्य आचार्य्यो
मन्यते सर्वविधविभागप्रकारस्तेनैवाचार्य्येणोक्तः ॥ ८ ॥

---

* आम्नायेऽप्येवम्।

सुतदेवेन सविचा प्रसूता इत्यनुमन्त्रयेत मानसं वाजपेये च बृहत्* ॥ ९ ॥

सुतदेवेन सवितेत्येतदादिना मन्त्रेण मानसं स्तोत्रमनुमन्त्रयेत दशमेऽहनि वाजपेये च बृहत् तेनैव ॥ ९ ॥

आनन्तर्य्येणेतराणि* ॥ १० ॥

यथोक्तमेवानुमन्त्रयेतानन्तर्य्येण तत् किमिदमारभ्यते आनन्तर्य्येणेतराणीति उच्यते इदं हि मानसमग्निष्टोमसाम ऊर्द्ध्वम् आम्नातं यथा षोड़शिसाम ऊर्द्ध्वं वाजपेयसाम तत्रायं न्यायः प्राप्तः पूर्वस्य स्तोत्रस्य यदनुमन्त्रणं तेनैवानुमन्त्रणं प्राप्तम् उत्तरस्य वा यत् यत् सूत्रकारेण कल्पितं तदाधिकं स्यादिकल्पो वैतयोर्मानसवाजपेयसाम्नोः एतस्मिन् संशये आचार्य्यो मुक्तसंशयं सूत्रमारभते यदेतदानन्तर्य्येणुक्तं पूर्वेषामेव यथोक्तानां स्तोत्राणां स्यात् ॥ १० ॥

इद्ध्रात् स्तोत्राणि पूर्वेण तद्विवृद्धेः* ॥ ११ ॥

इद्ध्रादित्ययं निपातः अप्रकल्पितस्तोत्राणि नैमित्तिकान्यापद्येरन् यथा सामातिरेके तानि तत्पूर्वस्य स्तोत्रस्यानुमन्त्रणं तेनानुमन्त्रयेत किं कारणं तद्विवृद्धेः तस्माद्धि स्तोत्रात् सामोऽतिरिक्तः ॥ ११ ॥

परेण वा तन्निकामनात्* ॥ १२ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

परस्य वा यत् स्तोत्रस्यानुमन्त्रणं तेनानुमन्त्रयेत तस्मात्रिकामयमानोऽभ्यतिरिच्यत इत्युक्तम् ॥ १२

मानसवद्वातिरिक्तसामान्यात्* ॥ १३ ॥

यथा वा मानसे तथा वानुमन्त्रणं कस्मादतिरिक्तसामान्यात् ॥ १३ ॥

सर्वानुमन्त्रणेन वानुक्तत्वात्* ॥ १४ ॥

यद्वा सर्वेषां स्तोत्राणामनुमन्त्रणं तेन वा स्यात् कस्मादनुक्तत्वात् यस्मादत्र नोच्यते तत्र यत् सामान्यं तद्भवति सविष्टप्रसूतः स्तुते भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष इत्येतत् ॥ १४ ॥

यद्यत् स्तोत्रं लुप्येत तत्तदेव स्तोमभागेन* ॥ १५ ॥

समुदितानामनुमन्त्रणमुक्तं साम्प्रतं यद् यत् स्तोत्रं लुप्येत तस्य यदनुमन्त्रणं तदपि लुप्येत कोऽस्य विषयः षोडशी वीप्सा किमर्थं यद्यदिति उच्यते षोडशिप्रकरणे पठति अथाग्निष्टोमे स्तुवीयादिति यद्यग्निष्टोमे स्तूयते तदा तस्य पूर्वाणि त्रीणि स्तोत्राणि लुप्यन्ते उक्थान्येवमियं वीप्सार्थवती भवति ॥ १५ ॥

स्तुते बहिष्पवमानेन तत्रैव गत्वासीत † ॥ १६ ॥

---

* आम्नायवोऽप्येवम् ।

† आम्नायवेन स्वत्रयेनैकसूत्रं कृतम् ।

इदं सर्वं प्रकरणादुक्तं साम्प्रतमनन्तरप्राप्तिः तदुच्यते स्तुते वहि-ष्पवमानेन स्तोत्रेण तस्मिन्नेव देशे गत्वासीत यत आगताः ॥ १६ ॥

वपायाᳪ हुतायां मार्जयित्वा धिष्ण्यानुपस्थायोक्तᳪ स-दस्युपवेशनम्* ॥ १७ ॥

सवनीयपशोर्वपायां हुतायां मार्जनं कृत्वा धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् ततो धिष्ण्यानुपस्थाय सदः प्रविशेत् तस्मिन्युक्तमुपवेशनं याजमान-ग्रहणे येदुद्गाता कुर्य्यादित्येतस्मिन् प्रकरणे ॥ १७ ॥

इति पञ्चमस्य एकादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

स्तुतशस्त्रयोर्वाचं यच्छेत् † ॥ १ ॥

स्तोत्रे स्तूयमाने शस्त्रे च शस्यमाने वाग्यमनं कुर्य्यात् सर्वत्र ब्रह्मा ॥ १ ॥

अनूच्यमाने च सर्वत्र † ॥ २ ॥

अनुवचने च क्रियमाणे अमुष्मा अनुब्रूहीत्यत आरभ्य वाग्यमनं कुर्य्यात् सर्वत्र अथ सर्वग्रहणं किमर्थमित्युच्यते न केवलं स्तुतशस्त्रयोः अन्यस्मिन्नप्यनूच्यमाने ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

वषट्कृते विसृजेत* ॥ ३ ॥

कियन्तं कालं वाग्यमनम् उच्यते वषट्कृते विसृजेत ॥ ३ ॥

अवभृथादुदेत्यानुख्याद्ब्रह्मप्रैषम्* ॥ ४ ॥

उक्तं ब्रह्मण उद्गात्रेण समानं कर्मेति तत्र अवभृथादूर्द्धं उद्गातुः कर्म नास्ति तत्र ब्रह्मणः कर्मप्रैष उच्यते अवभृथादुदेत्य अनुख्यात् अनुभवेद् यज्ञप्रैषं यो यज्ञप्रैषः तत्र सर्वत्र ब्रह्मत्वं कुर्य्यात् ॥ ४ ॥

अहर्गणेष्वेनं सदातिप्रैषेण प्रशास्ता वाचं यमयति राजानं रक्षेति चाह तदुभयं कुर्यादावसतीवरीणां परिहरणात्* ॥ ५ ॥

अहर्गणेषु द्विरात्रप्रभृतिषु एनं ब्रह्माणं सदा अहन्यहनि प्रैषेण प्रशास्ता मैत्रावरुणः वाचं यमयति राजानं रक्षेत्येवञ्चाह अतिक्रम्य तार्तीयसवनिकं स्वरम् अतिप्रैषः तद्वाग्यमनञ्च राज्ञश्च रक्षणमुभयं कुर्य्यात् यावद्वसतीवरीपरिहरणं कृतमिति ॥ ५ ॥

तत्सत्रे पर्यायेण कुर्युः † ॥ ६ ॥

तद्वाग्यमनं राज्ञश्च रक्षणं सत्रे सर्वे ऋत्विजः क्रमेण पर्य्यायं कुर्य्युः अवसरेण ॥ ६ ॥

अहीने तु ब्रह्मैव † ॥ ७ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

† आश्वलायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

अहीने अह्नैव कुर्य्यादेतत् कर्म्म कुतः संशय इति चेत् उच्यते अहीनभूते द्वादशाहे यद्यपि सत्रवत् सर्वं क्रियते तस्मात् सर्वहीने सत्रवदिति तथाप्येतत् कर्म्म अह्नैव कुर्य्यात् ॥ ७ ॥

वाजपेये पृष्ठस्य स्तोत्रमनुमन्त्र्य सदस्यं ब्रह्मासन उपवेश्य निष्क्रामेत्* ॥ ८ ॥

वाजपेये क्रतौ पृष्ठस्तोत्रानुमन्त्रणं कृत्वा ब्रह्मासने सदस्यमुपवेश्य विसंस्थितसञ्चरेण निष्क्रामेत् ॥ ८ ॥

पूर्व्वेणाग्नीध्रीयं स्थूणा निखाता स्यात्* ॥ ९ ॥

आग्नीध्रीयस्य पूर्व्वे प्रदेशे श्वभ्रे स्थूणा निखाता स्यात् ॥ ९ ॥

दक्षिणेन मार्ज्जालीयमन्तर्व्वेदीति शाण्डिल्यः* ॥ १० ॥

मार्ज्जालीयस्य दक्षिणे प्रदेशे अन्तर्व्वेदीति श्वभ्रे स्थूणा निखाता स्यादिति एवं शाण्डिल्य आचार्य्यो मन्यते ॥ १० ॥

तस्यामौदुम्बरꣳ सप्तदशारꣳ रथचक्रं प्रतिमुक्तꣳ स्यात्* ॥ ११ ॥

यद्याग्नीध्रीयस्य पूर्व्वे प्रदेशे यदि मार्ज्जालीयस्य दक्षिणे स्थूणा नि-खाता स्यात् तस्याम् औदुम्बरं सप्तदशारं रथचक्रं प्रतिमुक्तं स्यात् प्रोतं स्यात् उदुम्बरस्य विकारम् औदुम्बरं सप्तदश अरा अस्मिन्निति सप्तदशारं रथस्य चक्रं रथचक्रम् ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तदभावे यत् किञ्च रथचक्रम्* ॥ १२ ॥

एतल्लक्षणस्य चक्रस्याभावे यत् किञ्च रथचक्रं स्यात् ॥ १२ ॥

तस्मिन् बाहू आदध्याद्देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे सत्यसवसो बृहस्पतेर्वाजितो वाजजितो वर्षिष्ठमधिनाकꣳ रुहेयमिति* ॥ १३ ॥

तस्मिन् रथचक्रे बाहू स्थापयेत् देवस्याहं सवितुः प्रसवे इत्येतदादिना यथासूचितेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥

रथेष्वाजिन्धावत्स्वाविर्मर्या इति गायेदाकारमुद्गीथादौ लुप्त्वा † ॥ १४ ॥

रथेषु आजिन्धावत्सु अयार्थं वेगेन धावत्सु आविर्मर्या इत्येतत् साम गायेत् उद्गीथादौ य आकारस्तस्य लोपं कृत्वा ॥ १४ ॥

तस्य स्थाने प्रत्याहृत्य द्व्यक्षरमग्मन्निति गतेषु † ॥ १५ ॥

योऽसावुद्गीथादावाकारो लुप्तस्तस्य स्थाने अग्मन्निति एतत् द्व्यक्षरमाहृत्य तस्मात् स्थानादुद्गतेषु रथेषु गायेत् ॥ १५ ॥

यथाधीतमाधावत्स्वागतेषु वा ‡ ॥ १६ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

‡ द्राह्यायणीये एतदारभ्य कतिचिदग्रेतनपर्यन्तानि सूत्राणि न सन्ति ।

पुनरागच्छत्सु आगतेषु वा यथाधीतं गायेत् अविकृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सर्वत्र वा यथाधीतम् ॥ १७ ॥

सर्वेषु वा गानकालेषु धावितेषु गतेषु आगच्छत्सु आगतेषु वा यथाधीतमेव गायेत् ॥ १७ ॥

परिवर्त्तयन् गायेत् परिवर्त्त्य गायेद्गीत्वा वा परिवर्त्तये-द्गायतोवान्यः परिवर्त्तयेत् ॥ १८ ॥

परिवर्त्तयेत् परिवर्त्तयन् गायेदित्येतदादयो विकल्पा भवन्ति ॥ १८ ॥

उदङ्ङवरोहं मन्येत विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्त-मसि विष्णोर्विक्रान्तमसीति ॥ १९ ॥

उदङ् उत्तरतो अवरोहामीत्येवं मन्येत विष्णोः क्रमोऽसीत्येतदा-दिना मन्त्रेण ॥ १९ ॥

अभि दक्षिणमावृत्य सदः प्रविशेत् ॥ २० ॥

दक्षिणं बाहुमभ्यावृत्य सदसि प्रविशेत् ॥ २० ॥

तत्रासीनो हिरण्यं मधु च नाना प्रतिगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

तत्रासीनस्तस्मिन् सदस्यासीनः हिरण्यं मधु च नाना प्रतिगृह्णी-यात् नाना पृथगित्यर्थः वक्ष्यति हिरण्यस्यार्थे मधुनः पूर्णं ब्रह्मणे दद्यादिति तत् नाना प्रतिगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

ऋतपेये च दक्षिणाञ्चमसम् ॥ २२ ॥

ऋतपेये च एतस्मिन्नेव काले एतस्मिन्नेव स्थाने सोमचमसो दक्षिणा तं प्रतिगृह्णीयात् उक्तं सोमचमसो दक्षिणा सगोत्राय ब्रह्मणे देया इति ॥ २२ ॥

ब्राह्मणाय मधु दद्यान्निदधीत हिरण्यम् ॥ २३ ॥

अन्यस्मै ब्राह्मणाय मधु दद्यात् निदधीत हिरण्यं स्वयं प्रतिगृह्णीयात् ॥ २३ ॥

त्रिष्टुप्छन्दसा सर्वभक्षञ्चमसं भक्षयेत् ॥ २४ ॥

योऽसौ सोमचमसो दक्षिणा ऋतपेये तं त्रिष्टुप्छन्दसा सर्वभक्षं भक्षयेन्निःशेषम् ॥ २४ ॥

तं प्रतिगृह्णीयादिति स्थविरो गौतमः कस्त्वा ददाति सत्वा ददाति कस्मै त्वा ददाति तस्मै त्वा ददाति कस्त्वाकं भक्षयामीति भक्षयेद्वाग्देवो सोमस्य तृप्यत्विति वा तृप्यत्विति वा ॥ २५ ॥

तं सोमचमसं कस्त्वा ददाति इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयादित्येवं स्थविरो गौतम आचार्यो मन्यते कस्त्वाकं भक्षयामीति च भक्षयेत् वाग्देवी सोमस्य तृप्यत्विति वा न त्रिष्टुप्छन्दसेति ॥२५॥

इति पञ्चमस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ।

षष्ठः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

सन्तनि चोद्यमानमेकैकस्यां सर्वं स्तोमसम्भवात् * ॥१॥

उक्तं ब्राह्मणं साम्प्रतं सन्तनिनो विधानमुच्यते कः पुनर्ब्राह्मणान-न्तरं सन्तनिनोऽवसर इति उच्यते उद्धाचं प्रकृतं तत्र ब्राह्मणं प्राय-श्चित्तकमुक्तं साम्प्रतमथमाचार्य्यः सामविधानं वक्ष्यति ऋचैकर्चकृत्स्निश्च तत्र तस्मिन् सन्तनिनि ऋचैकर्चक्रियां प्रति संशयः तत्परीक्षार्थं सन्त-निन एव तावद्विधानमारभते एतत् सन्तन्याख्याये ऋचे गीतं तत्प्रयो-गकाले ऋचएव मन्यते तदेतच्चिन्त्यते किमेतद्वाखायगानं प्रत्यृचं सर्वं क्रियतां अथ यथाम्नायमेवेति कुतः संशयः उच्यते प्रगीतेषु दृश्यतं सन्तनिनस्त्रयः प्रस्तावाः प्रदर्श्यन्ते यद्येकस्यामृचि सर्वं गीयते तत-स्तत्प्रस्तावना सम्भवति अथ पुनर्यथाम्नायं ततोऽस्य वाक्यस्यानर्थक्यं भवति त्रयः प्रस्तावसहस्रा इति अत आरभ्यते सन्तनि चोद्यमान-मेकैकस्यां सर्वं स्तोमसम्भवादिति सन्तनीति साम्नः संज्ञा चोद्यमानं आदिश्यमानम् एकैकस्यामृचि सर्वं कर्त्तव्यं यदेतत् द्विपदोत्तरे तयोरेव एतद्गानमेकैकस्यामृचि सर्वं कर्त्तव्यं किं कारणं स्तोमसम्भवादेव एवं हि क्रते स्तोमः सम्भवति पञ्चभक्तियुक्तेन साम्ना स्तोमः संख्यायते उक्तञ्च

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं क्रतम् ।

प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनानि इति तदेता भक्तयः क्रियन्ते ततः स्तोमः सम्भवति अथ पुनर्न क्रियन्ते तत उत्सृष्टैकदेशं साम कृतं भवति नचायं न्यायः सामैकदेशैः स्तोमसंस्थानमिति तस्मादेकैकस्यामृचि सर्वं कर्त्तव्यं भवति ॥ १

तथा चान्यानि स्वविच्छन्दःसु* ॥ २ ॥

तथा चान्यानि सामानि स्वच्छन्दःसु विच्छन्दःसु च भवन्ति तथा तेन प्रकारेणेत्यर्थः वारवन्तीययज्ञायज्ञीयवामदेव्यपञ्चनिधनवामदेव्यवत् यथा वारवन्तीयमेकस्मिन् पादे कृत्स्नं पठितं तथा यज्ञायज्ञीयं जगतीषु गायत्रीषु च तथा वामदेव्यं गायत्रीषु त्रिष्टुप्सु च गीतं तथा पञ्चनिधनं वामदेव्यम् अतिछन्दःसु च गीतं तथा ककतीषु गीतं रथन्तरम् एवमेतद्गानमुत्तराभ्यां लुप्तभक्तिकं दृष्टम् ॥ २ ॥

सन्तनीति यद्वाहिष्ठीयवत्* ॥ ३ ॥

ननु यद्येतत्प्रत्यृचं सर्वं गीयते ततः सन्तनित्वं नोपपद्यते यदि भक्त्यपायः क्रियते ततः सन्तनित्वं भवति अन्यथा सन्तनित्वं न भवति अत्रोच्यते सन्तनीति यद्वाहिष्ठीयवत् यथा यद्वाहिष्ठीयं च्युतेऽपि यद्वाहिष्ठशब्दात् यद्वाहिष्ठीयत्वं नैव जहाति एवमेतत्सन्तनि च्युतेऽपि भक्तिलोपात् सन्तनित्वं न जहाति ॥ ३ ॥

त्रिषु वा तृचेष्वेकर्चवत्तृचे दर्शनात्* ॥ ४ ॥

---

* आम्नायश्चाऽप्येवम्।

त्रिषु वा स्तोत्रेष्वेतत्स्यान्तानि क्रियताम् एकार्थवत्त्वे दर्शनात् यथा-न्याय एकार्थे दृष्टानि प्रयोगे स्तोत्रे क्रियन्ते एवमिदमपि स्वान्तनिधने दृष्टं प्रयोगे त्रिषु स्तोत्रेषु क्रियते एवं पर्वणां न्यायं कार्त्स्न्यं कृतमिति ॥ ४ ॥

साम्ना च स्तोमसंख्यानात्* ॥ ५ ॥

कृत्स्नेन च साम्ना स्तोमः संख्यायते वाक्यशेषेण ॥ ५ ॥

तिसृष्वाचार्याः स्मृतेः† ॥ ६ ॥

तिसृषु खल्वाचार्या गानं मन्यन्ते प्रयोगे कस्मात् स्मृतेः एवं हि आचार्यैः गीतं स्मृतिः ऋग्गीतिः स्मृतितस्तु: परं प्रमाणं यद्येवमाचार्या मन्यन्ते अथ पूर्वविधानं कस्य उच्यते स्थविरस्य गौत-मस्येदं मतं सान्तनिधेयमानमेकैकस्यां सर्वमित्येवं स्थविरो गौतमो मन्यत इति एवमेव यस्मादोगाद्योपमानग्रहणात् ॥ ६ ॥

यथान्यानि सामानि † ॥ ७ ॥

त्रिषु भवन्ति स्मृतेरेव यथान्यानि सामानीति भूयस्त्वं गृहीत्वा ब्रवीति भूयस्त्वमिति नियामकं विधिर्भवति उभयोरपि लोक-वेदयोः भूयस्त्वं प्रमाणीभवति यथा लोके मतद्वैधे तयोर्बहुत्वं ततो गृह्यते तथामन्त्रकः भूमास्य स्वर्द्रथन्तरपृष्ठान्यहानि भवन्ति प्रथ-मच त्र्यृच उत्तरचतुरहोभूयोवमन्येयामदत्येतस्माद्धेतोरिति ॥ ७ ॥

---

* शाण्डायनोऽप्येवम् ।

† शाण्डायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

सन्तानाच्च सन्तनि* ॥ ८ ॥

यदुक्तं सन्तनीति यद्वाहिष्ठीयवदिति तत्र सन्तानादेव सन्तनि यदुत्तरे स्तोत्रीये लुप्तविभक्तिके क्रियते ततः सन्तनित्वमुपपद्यते ॥८॥

सन्ततं गायतीति चाह* ॥ ९ ॥

एवञ्च ब्राह्मणमाह सन्ततं गायतीति यज्ञस्य सन्तत्या इति ॥९॥

एकर्चेषु चोद्धृतं कल्पे* ॥ १० ॥

एकर्चेषु क्रियमाणेषु पवमाने मध्यमेनोद्धृतं यत एकस्मान्नपि न सम्भवति यदि ह्यभविष्यत् मध्यमोऽपि नोद्धरिष्यत् पवमानात् व्यूढेष्वग्निष्टोमेषु पवमानादुद्धृत्य सामकृतम् ॥ १० ॥

प्रमाणार्थन्तृचे दर्शनं स्तोत्रीयायां सामसमाप्तिः † ॥११॥

अथ यदुक्तं त्रिषु वा रूपेष्वेकर्चवत्तृचे दर्शनादिति तदत्र ब्रूमः प्रमाणार्थन्तृचे दर्शनम् एवं कुर्य्यात् रूपेषु गानं स्यादिति स्तोत्रीयायामेव सन्तनि समाप्तम् ॥ ११ ॥

तासु सर्वासु प्रस्तावाः स्युर्न्यायप्रगाथधर्माभ्याम्* ॥ १२ ॥

यदेतदुक्तं तिसृष्वाद्यार्थाः स्तुतेरिति एतस्मिन् कल्पे तासु सर्वासु स्तोत्रीयासु प्रस्तावाः स्युः ये उत्तरे स्तोत्रीये लुप्तप्रस्तावे आम्नायेते तयोरपि प्रस्तावः कर्त्तव्यः कस्मात् न्यायात् एष स्तोत्रीयाणां

---

* आम्नायेऽप्येवम्।

† आम्नायेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

धर्मः पञ्चभक्तित्वं यानि च प्रगाथेषु गीतानि तेषामेवधर्मं उत्तम-
पादाभ्यासेन क्रिया ॥ १२ ॥

गोत्तरयोराचार्य्याः स्मृतेः* ॥ १३ ॥

उत्तरयोः स्तोत्रीययोराचार्य्याः प्रस्तावं नेच्छन्ति कस्मात् स्मृतेः
एवं हि स्मर्य्यते सन्तन्यूहगीतौ ॥ १३ ॥

सन्ततं गायतीति च भक्तिलोपदर्शनात्* ॥ १४ ॥

किञ्च सन्ततं गायतीति च वदेतद्ब्राह्मणं एतद्भक्तिलोपमेवं
दृष्टवत् ॥ १४ ॥

तस्य स्तोत्रादावावर्त्तिषु प्रस्तावः पर्य्यायादिषु वा* ॥ १५ ॥

तस्य सन्तनिनः आवर्त्तिगतस्य विधानमुच्यते स्तोत्रस्यादौ प्रस्तावः
स्यात् इतराः सर्वा लुप्तप्रस्तावाः एवं सन्तनित्वं सुतरामुपपद्यते
अथवा पर्य्यायस्य पर्य्यायस्यादौ प्रस्तावः स्यात् ॥ १५ ॥

सर्वत्र प्रथमायामिति धानञ्जप्यः* ॥ १६ ॥

यावत्कृत्वः प्रथमा प्रयुज्यते तावत्कृत्वः प्रस्तावः स्यादिति एवं
धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते ॥ १६ ॥

निधनभूताः प्रतिहारवत्योऽप्रस्ताव्याः* ॥ १७ ॥

उक्तं स्तोत्रादावावर्त्तिषु प्रस्ताव्याः प्रस्तावः पर्य्यायादिषु चेति

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तद्यासां प्रस्तावो नास्ति तासां कः प्रयोगधर्म इति उच्यते निधन-भूताः स्युः उत्तरा निधनतुल्या इत्यर्थः यथा पितृभूतो मातृभूत इति अथ किं निधनमिव सहवचनं सर्वासामेव निधनभूता इत्युक्ते प्रतिहारस्याप्राप्तिः अत आह प्रतिहारवत्य इति प्रतिहारं प्रतिहर्त्ता ब्रूयात् अप्रस्ताव्यानामेष धर्मः ॥ १७ ॥

धानञ्जय्येन प्रथमायाᳪ शाण्डिल्य उत्तरे तु स्तोत्रीये विष्टावमुखेष्वेवाप्रस्ताव्ये विष्टावेषु चैकिषु त्रिवृत्स्तोमे च परि-वर्त्तिनो विधानम्* ॥ १८ ॥

धानञ्जय्येन मतेन प्रथमायां सर्वत्र प्रस्तावो भवति इत्येतस्मि-न्नेवं शाण्डिल्य आह एवमस्तु सर्वत्र प्रथमायां प्रस्तावोऽस्तु उत्तरयोः स्तोत्रीययोर्विष्टावमुखेष्वेव प्रस्तावो माभूत् अन्यत्र भवत्विति विष्टा-वेषु च एकिषु अप्रस्ताव्ये स्यातां त्रिवृत्स्तोमे तु यत् परिवर्त्तिन्यावि-धानं तत् स्यात् ॥ १८ ॥

उत्तरयोः स्तोत्रीययोश्छन्दस्तो विप्रतिपत्तिः † ॥ १९ ॥

उत्तरयोः स्तोत्रीययोः सन्तनिनः छन्दसि विप्रतिपत्तिः ऊह-गीतौ अनेकधा प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः बृहत्याकारेणापि गीतं ककुबुत्तराकारेणापि गीतम् द्विपदोत्तराकारेणापि गीतम् अत्रायं संशयः किं विकल्पेन क्रियताम् अथ विनिवेशेनेति उच्यते ॥ १९ ॥

---

* आम्नायग्रन्थेनैतेन सूत्रद्वयं सूत्रम् ।

† आम्नायग्रन्थीये विशेषोऽस्ति ।

द्वितीयां त्रिवृतः पथ्यामेकेऽविष्टावा ह्याद्याः* ॥ ४ ॥

एके आचार्य्याः त्रिवृत्स्तोमस्य द्वितीयां विष्टुतिं पथ्यां मन्यन्ते हिङ्कारोपदेशार्थः यस्मादविष्टावा आद्या हृषभागावापस्थानं परिचरा हृषभागावापस्थानं आवापस्थानं परिचराहृषभागेत्येते विष्टावा अस्यां न विद्यन्ते ॥ ४ ॥

स्तृहारशिरःसन्धिसन्तनिषु चानुपपन्ना † ॥ ५ ॥

किञ्चान्यत् संहारादिषु अनुपपन्ना सा यदा स्तोमस्तौ पर्य्यावाः संह्रियन्ते तदासौ नोपपद्यतेऽविष्टावत्वात् तथा शिरसि नोपपद्यते यच्छिंहतेन शिरसा पराचा स्तुवत इति नहि तस्याः पराक्रमस्ति तथा सन्धौ नोपपद्यते पराचा हि सन्धौ स्तोमः क्रियते एतस्याञ्च क्रियमाणायां अयथास्थानं स्तोमानां प्रयोगः स्यात् तथा सन्तनिन्येवमेवानुपपन्ना उक्तञ्च त्रिवृत्स्तोमेष परिवर्त्तिनी विधानमिति ॥ ५ ॥

अवर्षुकस्त्विति चास्याम् † ॥ ६ ॥

तथा अपवादोऽपि श्रूयते अवर्षुकस्तु पर्ज्जन्यो भवतीति ॥ ६ ॥

इषोर्व्यत्यासमिषुभ्याम् † ॥ ७ ॥

इषुसंज्ञे द्वे विष्टुत्यौ पठिते ताभ्यां व्यत्यासेन इषौ यज्ञे प्रयोगः कर्त्तव्यः ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तयोः पूर्वा श्येनस्याग्निष्टोमसाम्नि* ॥ ८ ॥

तयोर्विष्टुत्योर्या पूर्वा विष्टुतिः सा श्येनस्याग्निष्टोमसाम्नि कर्त्तव्यः ॥ ८ ॥

सत्रेषु दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीत † ॥ ९ ॥

इह दशरात्रे त्रिवृदादयः स्तोमाश्चतुर्विंशान्ताः सर्वे पठिताः अनेनोक्तं प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः स्तोमविधानमग्नादेश इति सोऽयमाचार्यो दशरात्रे सर्वासां प्रयोगमादिशति सत्रेषु दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीतेति तत्रायं संशयः किं सत्रे दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीत अथ सत्रेषु दशरात्रेषु सर्वेषु सर्वाः प्रयुञ्जीतेति यदि तावत्सत्रे दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीत इतरेष्वहःसु न प्रयुञ्जीतेत्ययमभिप्रायः तेन दशरात्रप्रयोजकसर्वप्रयोगस्य न सत्रत्वम् अथ पुनः सत्रेषु यो दशरात्रस्तस्मिन् सर्वाः प्रयुञ्जीतेत्ययमभिप्रायः तत आहीनिके दशरात्रे प्राप्नोति सर्वप्रयोगः अत्रोच्यते उभयत्र सर्वप्रयोगः सत्रे चाहीनिके च इह हि सर्वाप्तिः प्रयोजिका सर्वप्रयोगस्य सा च सर्वाप्तिरुभयत्र दृश्यते सत्रे चाहीनिके च उभयत्र सर्वे स्तोमाः सर्वाणि पृष्ठानि सर्वाणि छन्दांसि प्रयुञ्जीतेति तस्माद्विष्टुतीनामपि प्रयोग उभयोरिष्यते ननु तत्रोच्यते यद्येवं सत्रग्रहणं न कर्त्तव्यं सत्रेषु दशरात्र इति उच्यते, यद्ययं सत्रग्रहणं न कुर्य्यात् त्रिककुब्दशरात्रादिष्वहीनिकेषु दशरात्रेषु सर्वः

---

* आह्वायकोऽयोध्येत्वम्।

† आह्वायकेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

प्रयोगः स्यात् सोऽयमाचार्य्यः सवग्रहणं करोति यत्रैव हेतुसमत्वं तत्रैव सर्वत्रयोगः इतरेषु नेति किं तद्धेतुसमत्वं सर्वाप्तिः सा च सर्वाप्तिस्तुत्या सत्रे चाहीने च तस्मात्द्वादशाहादिके द्वरात्रे सर्वे चाहीनिके च विष्टुतीनां सर्वप्रयोगः स्यात् ॥ ९ ॥

अभिचरणीया उद्धृत्येति शाण्डिल्यः* ॥ १० ॥

शाण्डिल्य आह अस्तु सर्वत्रप्रयोगः किन्तु आभिचरणीया उद्धृत्य प्रयुञ्जीतेति ॥ १० ॥

शाण्डिल्यायनः कुलायिनीम् † ॥ ११ ॥

शाण्डिल्यायन एतस्मिन्नेव प्रयोगे कुलायिन्या अप्युद्धारं मन्यते ॥ ११ ॥

भस्त्राच्योगौ † ॥ १२ ॥

भस्त्राश्च विष्टुतीम् उद्धरेदित्येवमुभावाचार्य्यौ मन्येते शाण्डिल्यः शाण्डिल्यायनश्च ॥ १२ ॥

धानञ्जप्यस्तामेव † ॥ ३१ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्यस्तामेव उद्धरेदिति स्पष्टार्थः ‡ ॥ १३ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† द्राह्यायणेऽप्येवम्।

‡ धानञ्जप्यस्तु पुनर्भस्त्राया एव केवलाया उद्धारं मन्यते। इति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे।

पथ्याभिर्द्वादशाहानि विदध्यादपथ्याभिरितराणि* ॥१४॥

एवं सति सर्वप्रयोगे विष्टुतीनां स्तोत्रविन्यासः क्रियते सर्वस्मिन् दशरात्रे सर्वेषां स्तोमानां याः पथ्या विष्टुतयस्ताभिर्द्वादशाहानि विदध्यात् अपथ्याभिरितराणि सर्वाणि स्तोत्राणि कुर्य्यात् द्वादशाहभ्यो यान्यन्यानि ॥ १४ ॥

समाप्तासु ता एवादितः पुनः प्रयुञ्जीत* ॥ १५ ॥

समाप्तासु सर्वासु विष्टुतिषु प्रत्यहन्ता एवादित आरभ्य पुनः प्रयुञ्जीत । १५ ॥

तथा कुर्वन् प्रागाथिकानि परिवर्त्तिन्या प्रथमस्येति शाण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

तथा तेन प्रकारेण कुर्वन् यानि प्रागाथिकानि सामानि प्रथमेऽहनि भवन्ति रथन्तरनौधसकालेयवामदेव्यानि तानि परिवर्त्तिन्या विष्टुत्या कुर्य्यात् इतराण्यन्याभिः ॥ १६ ॥

सकृत् सर्वाः समाप्य पथ्ययैव तत ऊर्द्धमिति धानञ्जप्यः* ॥ १७ ॥

सकृत्सर्वाः कृत्वा यान्यन्यानि स्तोत्राणि शिष्टानि तानि पथ्ययैव विष्टुत्या कुर्य्यात् इत्येवं धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते किन्तु ॥ १७ ॥

---

* शाट्यायनोऽप्येवम् ।

अवसमासासु त्वपि होतृणाम पर्य्यवैव तथा कुर्य्यात्* ॥१८॥

यथेतेन प्रकारेण कुर्य्यात् ततो व्यवसमासासु सर्वासु होतृ-णामागच्छेत् पर्य्यवैव कुर्य्यात् ततः शेषाः समापयेत् ॥ १८ ॥

कुलायिनौ चेत् प्रयुञ्जीत प्रथमस्याह्नो द्वितीयं पृष्ठन्तया विदध्यात्* ॥ १९ ॥

यदि कुलायिनौ प्रयुञ्जीत ततस्तया द्वितीयं पृष्ठं विदध्यात् प्रथमग्रहणं नियमार्थं द्वितीयमेव पृष्ठं विदध्यात् क्रमागतां न कुर्य्यात् ॥ १९ ॥

षष्ठस्याह्नउत्तममुक्थमुत्तमया त्रयस्त्रिंशस्य विष्टुत्या विदध्यात् † ॥ २० ॥

षष्ठस्याह्न उत्तममुक्थम् उत्तमया त्रयस्त्रिंशस्य विष्टुत्या विदध्यात् अत्रापि षष्ठग्रहणं नियमार्थम् ॥ २० ॥

उक्तः प्रयोगो ब्राह्मणेन चतुश्चत्वारिंशे † ॥ २१ ॥

चतुश्चत्वारिंशे स्तोमे ब्राह्मणेन प्रयोग उक्तः द्विप्रकारः आज्यानां प्रथमा पृष्ठानां द्वितीयोक्थानां तृतीयेति पूर्वः आज्यानां वा होतु-रित्यम आरम्भोत्तरः ॥ २१ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् तथा छेदविषये विशेषश्च कृत

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

सवनसमीपन्तो पूर्वः प्रयोगः स्तोत्रसमीपन्त्युत्तरः* ॥२२॥

यः पूर्वः प्रयोगः स सवनसमीपन्तो प्रयोग उच्यते एकैकः सन् सवनमुपगच्छति इत्यतिगर्त्यर्थः उत्तरः प्रयोगः स्तोत्रसमीपन्ती प्रयोगः ॥ २२ ॥

तथा कुर्य्यादुक्थभाजि* ॥ २३ ॥

अन्यत्रापि यद्युक्थभजेत चतुश्चत्वारिंशः अनेन प्रकारेणास्य विधानं कुर्य्यात् सवनसमीपन्ती प्रयोगं पथ्यया कुर्य्यात् स्तोत्रसमीपन्ती प्रयोगं वा ॥ २३ ॥

पथ्यामन्यत्र* ॥ २४ ॥

अन्यत्र अनुक्थभाजि पथ्यामेव कुर्य्यात् ॥ २४ ॥

अष्टाचत्वारिंशस्योत्तरया मैत्रावरुणस्यैवाज्यं विदध्यात्* ॥ २५ ॥

अष्टाचत्वारिंशस्योत्तरया विष्टुत्या मैत्रावरुणस्यैवाज्यं कुर्य्यात् एवशब्दोऽवधारणार्थः अन्यानि सर्वाणि स्तोत्राणि पूर्वयैव ॥ २५ ॥

सर्वत्र वा होतृकसामानि* ॥ २६ ॥

सर्वस्मिन्नहनि होतृकसामानि अष्टाचत्वारिंशस्योत्तरया विष्टुत्या विदध्यात् ॥ २६ ॥

---

* आह्लायणोऽप्येवम् ।

मध्यमे मध्यमे वा सवनेषु* ॥ २७ ॥

मध्यमे मध्यमे स्तोत्रे उत्तरया विष्टुत्या कुर्य्यात् अथ सवनग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते वक्ष्यति द्वितीयचतुर्थे वोत्तरे वेति सवनेष्विति वर्त्तते ॥ २७ ॥

द्वितीयचतुर्थे वा* ॥ २८ ॥

द्वितीयचतुर्थे वा स्तोत्रे उत्तरया विष्टुत्या कर्त्तव्ये ॥ २८ ॥

उत्तरे वा* ॥ २९ ॥

उत्तरे वा स्तोत्रे उत्तरया विष्टुत्या कर्त्तव्ये सवनेष्विति वर्त्तते एव ॥ २९ ॥

अदभ्ररात्रेषु सत्रेषु पथ्या एवेति गौतमः* ॥ ३० ॥

अदभ्ररात्राणि यानि सत्राणि तेषु पथ्या एव विष्टुतयः स्युः इत्येवं गौतम आचार्य्यो मन्यते ॥ ३० ॥

सर्वा इति धानञ्जय्यः* ॥ ३१ ॥

अदभ्ररात्रेष्वपि सत्रेषु ये स्तोमाः तेषु सर्वा विष्टुतयः स्युरित्येवं धानञ्जय्य आचार्य्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

इति षष्ठस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे* ॥ १ ॥

इह मन्त्रकसूत्रसूक्तानां ग्रहणं करिष्यति स्तोत्रविधौ तेषां प्रयोगं प्रति संशयः कथं प्रयोक्तव्यानीति सोऽयमाचार्यस्तेषां प्रयोगविधिं विवक्षुः शास्त्रमारभते तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे इति तृचास्तु सूक्तानि च तिस्र ऋचः तृच इत्युपचर्य्यते सूक्तानि चतुर्ऋचप्रभृतीनि तेषामादिग्रहणे क्रियमाणे समस्तस्य तृचस्य सूक्तस्य वा प्रयोगः स्यात् अनादेशे यत्र त्वादेशः तत्र यथादेशं यथा बभ्रवेतुस्तव इति षड्चस्य तृचं पवस्व देववीरतीति द्व्यर्चस्य तृचमुद्धरस्तुत्तमम् उपास्मै गायतानर इत्येकया वहिष्पवमानमिति ॥१॥

तृचोत्तमायां प्रतिलोमः* ॥ २ ॥

तृचोत्तमायामादिश्यमानायां प्रतिलोमस्तृचः प्रत्येतव्यः यथा प्रदेवोदासो अग्निरिति यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसामेति ॥ २ ॥

मध्यमायाᳲ सैव* ॥ ३ ॥

तृचस्य मध्यमायामादिश्यमानायां सैव केवला प्रत्येतव्या यथासन इन्द्राय यज्यव इति गायत्रञ्च श्रुतकक्षवैष्टम्भकञ्च द्रप्सा इन्द्राय वायव इति गायत्रञ्च मार्गीयवञ्चेति ॥ ३ ॥

एतस्यैकत्रिकस्य वहिष्पवमानम्* ॥ ४ ॥

---

* आम्नायवोऽप्येवम् ।

एकचिके पठति उपास्मै गायतानर इत्येकया बहिष्पवमानमिति तत्रायं संशयः किं रेतस्या धर्मेण क्रियताम् अथ रथन्तरवर्णा धर्मेण उत आविष्कृतामेव क्रियतामिति एतस्मिन् संशय आह रेतस्यैकचिकस्य बहिष्पवमानमिति ॥ ४ ॥

उद्भिद्यनुरूपमेकर्चं शाण्डिल्यः* ॥ ५ ॥

उद्भिदि यत्तिनि स्तोमे बहिष्पवमाने एवं पठति उपोषु जातमप्तुरमित्यनुरूप इति परिभाषा भवति तृचसूक्तानामादित्वेन विधिरनादेश इति सोऽयं आचार्य्य आरभते उद्भिद्यनुरूपमेकर्चं शाण्डिल्य इति ॥ ५ ॥

स्तोत्रीयं गौतमधानञ्जप्यौ* ॥ ६ ॥

गौतमधानञ्जप्यावाचार्य्यौ स्तोत्रीयमेकर्चमिच्छतः ॥ ६ ॥

उत्तमौ तृचौ बहिष्पवमाने चातुर्मास्येषु † ॥ ७ ॥

चातुर्मास्येषु सर्वेष्वहःसु त्रितृद्बहिष्पवमानानि भवन्ति तेषु च पञ्च प्रतीकान्यादिष्टान्ते प्रत्यहं तत्र कथं प्रयोग इति उच्यते, उत्तमावुत्तमौ तृचौ बहिष्पवमाने चातुर्मास्येषु अन्य एकर्चाः ॥ ७ ॥

तथा साद्यस्कोत्तमे † ॥ ८ ॥

---

* द्राह्मायणोप्येवम् ।

† द्राह्मायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

यथा चातुर्मास्येषु तथा माहस्तोमतमे उत्तमे उत्तमो हचो अन्य एकर्चाः सर्व्वे॥ ८॥

सर्वस्वारे च तृचाः* ॥ ९ ॥

सर्वस्वारे बहिष्पवमाने एकः सप्तर्चो द्वौ न वर्ग्यः पठति मशकः तेषामाद्यास्तृचाः स्युः स्तोमवशेन ॥ ९ ॥

वामदेव्ययज्ञायज्ञीयारण्येगेयपृष्ठपूर्वाणां तृचकरणमुत्तरयोः पवमानयोः † ॥ १० ॥

वामदेव्यादीनामुत्तरयोः पवमानयोर्विधीयमानानां माध्यन्दिनार्भवयोः तृचेषु क्रिया स्यात् ॥ १० ॥

अन्येषाञ्चाविप्रतिषेधः † ॥ ११ ॥

अन्येषाञ्च साम्नां माध्यन्दिनार्भवयोरादिश्यमानानां तृचे क्रिया स्यात् विप्रतिषेधोनास्ति अविप्रतिषेधोऽविरोधः ॥ ११ ॥

एकमेकर्चं कुर्वन् प्रथमायामादितः कुर्य्यात् ‡ ॥ १२ ॥

यद्येक एकर्चः कर्त्तव्यो भवति तं प्रथमायामादितः कुर्य्यात् यदि गायत्रं यदि बार्हतं यथा छन्दोमदशाहे द्वितीयेऽहन्यष्टाविंशे ॥ १२ ॥

द्वौ तस्यामेव ‡ ॥ १३ ॥

---

* शाण्डिल्यायनीये विशेषोऽस्ति।

† शाण्डिल्यायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

‡ शाण्डिल्यायनोऽप्येवम्।

यदि द्वावेकर्चौ कर्त्तव्यौ स्यातां तस्यामेव प्रथमायां कुर्य्यात् यथा छन्दोमदशाहे एवं द्वितीयेऽहनि चतुश्चत्वारिंशे ॥ १३ ॥

त्रीनेकर्चे नाना स्तोत्रीयासु* ॥ १४ ॥

त्रीनेकर्चान् कुर्वन्नेकस्मिन् तृचे कुर्य्यात् नाना स्तोत्रीयासु नाना पृथगित्यर्थः यथा व्यूढ़ेष्वग्निष्टोमेषु ॥ १४ ॥

चतुर्णां प्रथमायां द्वावितरौ नानोत्तरयोः* ॥ १५ ॥

यदि चतुर्णामेकर्चानां क्रिया स्यात् तदा प्रथमायां स्तोत्रीयायां द्वावेकर्चौ कुर्य्यात् इतरौ द्वावेकर्चौ पृथगुत्तरयोः स्तोत्रीययोः कुर्य्यात् ॥ १५ ॥

माध्यन्दिने चेदेको द्वौ वा बृहत्यामेव* ॥ १६ ॥

यदि माध्यन्दिने एक एकर्चः कर्त्तव्यो भवति द्वौ वा बृहत्यामेव कुर्य्यात् उदाहरणमनोक्तम् ॥ १६ ॥

त्रीन्यतरस्यां सम्भवेयुः* ॥ १७ ॥

त्रीनेकर्चान् कुर्वन् यतरस्यां सम्भवः स्यात् गायत्र्यां बृहत्यां वा तस्यां कुर्य्युः ॥ १७ ॥

अनध्यासा चेत् द्वयोरन्यतरं गायत्र्यां धानञ्जप्यः* ॥१८॥

यदि अनध्यासा बृहती स्यात् ततोद्वयोरेकर्चयोरेकं गायत्र्यां कुर्य्यात् एकं बृहत्याम् एवं धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते ॥ १८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

उभौ बृहत्यां शाण्डिल्यः* ॥ १९ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य उभावेकर्चौ बृहत्यां कर्त्तव्यौ मन्यते ॥१९॥

साध्यासायाञ्चेदेकोऽध्यास्यायामेवान्ततः* ॥ २० ॥

यदि साध्यासायां बृहत्यां एक एकर्चः कर्त्तव्यो भवति अध्यास्यायामेव कुर्य्यात् सर्वेषां बार्हतानामन्ते यथा महाव्रते ॥ २० ॥

द्वौ तस्यां चादितस्य सा श्यावकर्णक्लृप्ता † ॥ २१ ॥

द्वावेकर्चौ कुर्वन् साध्यासायाञ्च कुर्य्यादध्यासायां आदौ च बृहत्यां सा श्यावकर्णक्लृप्ता तस्या इयं संज्ञा श्यावकर्णक्लृप्तेति उक्तं भवकेन तस्य श्यावकर्णक्लृप्ता बृहतीति ॥ २१ ॥

त्रिष्वध्यास्या लुप्यत* ॥ २२ ॥

त्रिष्वेकर्चेषु क्रियमाणेषु अध्यास्यायालोपः कर्त्तव्यः ॥ २२ ॥

चतुरो नाना स्तोत्रीयासु* ॥ २३ ॥

यदि चत्वार एकर्चाः कर्त्तव्याः स्युः ततो नाना स्तोत्रीयासु कुर्य्यात् त्रीन् पृथक् स्तोत्रीयासु चतुर्थमध्यास्यायाम् ॥ २३ ॥

द्वादशे बृहत्यां सामतृचः* ॥ २४ ॥

द्वादशे स्तोमे बृहत्यां सामतृचः स्यात् यथा पुनस्तोमे ॥ २४ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम्।

† आम्नायबेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

आर्भवे चेदेकोऽनुष्टुभि* ॥ २५ ॥

माध्यन्दिने विधिरुक्तः साम्प्रतमार्भव उच्यते यदि आर्भवे एक एकर्चः कर्त्तव्यो भवति तमनुष्टुभि कुर्य्यात् उक्तमेकर्चं कुर्वन् प्रथमायामादितः कुर्य्यादिति उक्तमुदाहरणम् ॥ २५ ॥

द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्य्येण* ॥ २६ ॥

द्विप्रभृतीनेकर्चानार्भवे कुर्वन् ककुभमारभ्य कुर्य्यादानन्तर्य्येण यथेन्द्रस्तोमे ॥ २६ ॥

उष्णिक्ककुभोस्तृचैकर्चत्वमव्याघातेन* ॥ २७ ॥

उष्णिक्ककुभोस्तृचैकर्चक्रिया अव्याघातेन स्यात् यदि ककुभमेकर्चां कुर्य्यात् उष्णिहमप्येकर्चं कुर्य्यात् यदि ककुभं तृचस्थां कुर्य्यात् उष्णिहमपि तृचस्थमेव कुर्य्यात् ननु किमिदमारभ्यते उक्तं द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्य्येणेति उच्यते ज्योतिष्टोमप्रकरणे ब्राह्मणमाह तासु संहितं तासु सफमिति तृचस्थतामाह सोऽयमाचार्य्यो नियमार्थमारभते कथम् उष्णिक्ककुभौ ज्योतिष्टोमे एकर्चौ स्यातामिति तथाकल्पा मशकोऽपि एकर्चे उष्णिक्ककुभौ स्यातामिति ज्योतिष्टोमेऽभिप्रेत्य सम्पदं स्माह ॥ २७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

इति षष्ठस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

वामदेव्यन्तु तृचे विश्वजिच्छिल्पे यज्ञायज्ञीयप्रभृतीनि च त्रीणि* ॥ १ ॥

उक्तं द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्य्येणेति विश्वजिच्छिल्पे आर्भवे अष्टादशः स्तोमः तत्र दश सामानि पञ्चन्ते तस्मिंश्चतुर्भिस्तृचस्थैः कार्य्यं षड्भिश्चैकर्चैः तत्रायं न्यायः प्राप्तः द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्य्येणेति अत आह वामदेव्यन्तु तृचे विश्वजिच्छिल्पे यज्ञायज्ञीयप्रभृतीनि च त्रीणीति विश्वजिच्छिल्पे आर्भवे वामदेव्यन्तु तृचे स्यात् यज्ञायज्ञीयवारवन्तीयकावानि च अत्रोच्यते किमर्थमिदमारभ्यते यदा प्राप्तिरेवैषान्तृचत्वे वामदेव्ययज्ञायज्ञीयारण्येगेयपृष्ठ्यपूर्वाणान्तृचकरणमुत्तरयोः पवमानयोरिति वामदेव्ययज्ञायज्ञीययोस्तावद्ग्रहणादेव वारवन्तीयस्य पृष्ठपूर्वत्वात्सम्भवति स्तोमेऽन्त्यं सर्वत्र तृच इति सिद्धे कावस्य तृचत्वे किं पुनरारभ्यते उच्यते, द्वयोः सामान्ययोर्विध्योर्विकल्पः स्यात् यदि नारभ्येत ततो द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्य्येणेत्यनेन विकल्प उच्यते यद्येवं यज्ञायज्ञीयप्रभृतीनि त्रीणीति ग्रहणं किमर्थं यदा त्रीण्येवैतानि उच्यते विश्वजिद्विचारेषु प्रयोजनम् ॥ १ ॥

सम्भवति स्तोमेऽन्त्यं सर्वत्र तृचे* ॥ २ ॥

यत्र स्तोमः सम्भवति तत्र अन्त्यन्तावदवश्यन्तृचे स्यात् सर्वग्रहणं

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

किमर्थम् उच्यते, आर्भवेऽधिकृते सर्वग्रहणं क्रियते कथं माध्यन्दिने चार्भवे चेति ॥ २ ॥

द्वितीयञ्चेदरण्ये गेयम्* ॥ ३ ॥

अरण्ये गेयं यदि तस्मिन् स्यात् द्वितीयं तत्तृचे स्यात् इत्यस्य सम्भवति स्तोम इति वर्त्तते ॥ ३ ॥

तदभावे यदन्त्यात् पूर्वम्* ॥ ४ ॥

तस्यारण्येगेयस्याभावे यदन्त्यात्पूर्वं द्वितीयन्तृचे स्यात् ॥ ४ ॥

एकर्चस्थानेष्वनापद्यमानानि तृचेषु कुर्य्यात् गायत्रं त्रिणिधनं मध्यन्दिने मध्ये निधनमैडमार्भवे* ॥ ५ ॥

यद्येकर्चस्थानेषु नापद्येरन् ततः सति सम्भवे गायत्रं तावदुभयोः पवमानयोस्तृचेषु कुर्य्यात् त्रिणिधनं मध्यन्दिने तृचे कुर्य्यात् मध्ये णिधनमैडमार्भवे कुर्य्यात् ॥ ५ ॥

अनादिष्टतृचैकर्च्चान्येतेनोद्देशेन कल्पयेत्* ॥ ६ ॥

योऽयमादेशः एकमेकर्चं कुर्वन् प्रथमायामादितः कुर्य्यादित्यत आरभ्य तेन समानवचनोद्देशेन अनादिष्टतृचैकर्चानि स्तोत्राणि कल्पयेत् यानि तु मन्त्रकेनादिष्टानि तानि तथैव कुर्य्यात् ॥ ६ ॥

ककुब्यत्र मध्यन्दिन एकर्च्चस्तस्यामन्यत्रोत्तमाद्व्रात्यस्तोमात्* ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

ककुब्यच मध्यन्दिने आस्ते ककुभं प्राचीमदूहतीत्येवं तत्र एकर्चं तस्यां भवेत् उत्तमे तु व्रात्यस्तोमे तृचे स्यात् ॥ ७ ॥

पूर्वयोर्व्रात्यस्तोमयोरार्भवे गायत्रमेकर्चं धानञ्जप्यस्तृचे मरुताᳪ संक्षोभम्* ॥ ८ ॥

पूर्वयोर्व्रात्यस्तोमयोः प्रथमद्वितीययोरार्भवे पवमाने गायत्रमेकर्चं धानञ्जप्यो मन्यते मरुतां संक्षोभन्तृचे ॥ ८ ॥

विपरीतᳪ शाण्डिल्यः* ॥ ९ ॥

एतद्विपरीतं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते तृचे गायत्रमेकर्चं मरुतां संक्षोभं विपरीतं प्रातिलोम्यम् ॥ ९ ॥

चतुर्ऋचानामावृत्तिष्वन्त्यामुद्धरेत्* ॥ १० ॥

चतुर्ऋचानामावृत्तिस्तोत्रेष्वादिश्यमानानामन्त्याम् ऋचमुद्धरेत् आवृत्तिस्तोत्रेषु चतुर्थ्याः सम्भवो नास्ति ॥ १० ॥

तृतीयाᳪ सर्वस्वारस्वरसाम्नोः* ॥ ११ ॥

सर्वस्वारस्वरसाम्नोर्यज्ञयोस्तृतीयामृचमुद्धरेत् चतुर्ऋचात् उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतस्मात् सर्वस्वारे तृतीयामुद्धरेत् अनाभिरूप्यात् तत्र हिरण्यवत्यभिरूपतां कुर्यात् स्वरसाम्नि प्रत्यस्मै पिपीषत इत्येतस्य तृतीयामनुष्टुभमुद्धृत्य चतुर्थी तत्र बृहतीनां कुर्यात् आभिरूप्यात् ॥ ११ ॥

---

* शाण्डायनोऽप्येवम्।

प्रवामर्चन्तीति द्वितीयाम्* ॥ १२ ॥

सर्वत्रारे प्रवामर्चन्तीत्येतस्मिंस्तृचे द्वितीयामृचमुद्धरेत् अन-भिरूपा या सर्वत्रार इति कृत्वा तस्याम् ऋच उद्धार एतस्मिन् ॥१२॥

सुषमिद्ध इत्यत्रिवसिष्ठशुनककण्वसंकृतिवध्र्यश्वानां तानू-नपातीम्* ॥ १३ ॥

सुषमिद्ध इत्येतस्मिंस्तृचे अत्रिप्रभृतीनां तानूनपातीमृचमुद्ध-रेत् मधुमन्तं तनूनपादित्येषा या ॥ १३ ॥

नाराशंसीमन्येषाम्* ॥ १४ ॥

अन्यगोत्राणां नाराशंसीमुद्धरेत् तस्मादेतात्तृचात् नराशंसमिह प्रियमित्येताम् ॥ १४ ॥

समवाये तु भूयसां कल्पः* ॥ १५ ॥

यत्रैव बहवो दीक्षेरन्नन्यगोत्राः तत्र ये भूयांसो बहुतराः तेषां यः कल्पस्तं कुर्यात् ॥ १५ ॥

गृहपतिं वानुसत्रिणोऽनुभवन्तीति भवन्तीति* ॥ १६ ॥

यद्वा गृहपतेर्गोत्रं स्यात् तं वा कल्पं कुर्यात् यस्मादियं श्रुतिः गृहपतिमनुसत्रिणो भवतीति ॥ १६ ॥

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम् ।

इति षष्ठस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका।

वर्द्धमानेषु स्तोमेषु प्रथमस्य पर्य्यायस्य प्रथमा त्वचभागा तस्यास्त्रिर्वचनम्* ॥ १ ॥

इह त्रिवृदादिरष्टाचत्वारिंशान्तेषु विष्टुतयः पठिताः एकप्रभृतयश्च स्तोमाः श्रूयन्ते अथैक एकत्रिकः सप्तिसप्तदशौ स्तोमौ भवतः सर्वो दशदशो भवति द्वादशो विष्णुवान् यच्चतसृभिर्बहिष्पवमानं भवति यदष्टाभिराज्यानि यद्वादशो माध्यन्दिनः पवमानः यत् षोडशभिः पृष्ठानि तदिंश आर्भवः एवमादयः स्तोमाः श्रुताः न च तेषां विष्टुतयः पठिता आम्नाये सोऽयमाचार्य्यः पर्य्यायकॢप्तिं विवक्षुः शास्त्रमारभते वर्द्धमानेषु स्तोमेषु प्रथमस्य पर्य्यायस्य प्रथमा त्वचभागा तस्यास्त्रिर्वचनमिति वर्द्धमानेष्विति ये प्राक्तेभ्य ऊर्द्ध्वं वर्द्धमानाः तेषु प्रथमस्य पर्य्यायस्य या प्रथमा स्तोत्रीया तस्याः संज्ञा त्वचभागेति तस्या आदौ त्रिर्वचनम् ॥ १ ॥

मध्यमावापस्थानम् † ॥ २ ॥

मध्यमायाः पर्य्यायस्य स्तोत्रीया तस्याः संज्ञा आवापस्थानमिति ॥ २ ॥

उत्तमा परिचरा † ॥ ३ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्।

या उत्तमा प्रथमस्य पर्य्यायस्य सोचीया तस्याः परिचरा संज्ञा ॥ ३ ॥

परिचरा तृचभागावापस्थानमिति मध्यमे* ॥ ४ ॥

मध्यमस्य पर्य्यायस्य याः प्रथममध्यमोत्तमाः सोचीयास्तासा-मप्येताः संज्ञाः ॥ ४ ॥

आवापस्थानं परिचरा तृचभागेत्युत्तमे* ॥ ५ ॥

उत्तमस्य पर्य्यायस्य याः प्रथममध्यमोत्तमाः सोचीयास्तासा-मप्येताः संज्ञाः संव्यवहारार्थाः संव्यवहारश्चास्मिन्काले अथ वर्द्धमाने-ष्विति किमर्थं किं ये अवर्द्धमानास्तेषु पर्य्यायक्लृप्तिर्निष्टा उच्यते न तेषु पर्य्यायक्लृप्तिं न वक्ष्यति इयन्तु पर्य्यायक्लृप्तिस्तृचभागादि-वर्द्धमानेषु सुतरामुपपद्यते एवञ्च कृत्वा निदानकारोऽप्याह सैषा विष्टावक्लृप्तिरेकविंशादिषु साधिष्ठमुपपद्यत इति ॥ ५ ॥

एते विष्टावाः* ॥ ६ ॥

उक्तं पर्य्यायविष्टावान् सन्दध्यादिति अतोऽत्र विष्टावसंज्ञां करोति ॥ ६ ॥

तदभावे तृचभागास्थानेषु पर्यायाणां पर्यायाः स्युः* ॥७॥

विष्टावानामभावे पर्य्यायाणान्तृचभागास्थानेषु पर्य्यायाः स्युः तृचभागास्थाने ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

यथा वैकः पर्यायः* ॥ ८ ॥

यथा वा एकः पर्य्यायो भवति तथा सर्वे पर्य्यायाः स्युः ढच-भागायाः स्थाने प्रथमः आवापस्थाने द्वितीयः परिचरास्थाने तृतीयः ॥ ८ ॥

नैकिनीपर्यया विद्यन्ते † ॥ ९ ॥

द्रव्याभावात् ॥ ९ ॥

तथा त्रिके विष्टावाः † ॥ १० ॥

द्रव्याभावादेव ॥ १० ॥

त्रिवृतस्तोद्यत्याम्* ॥ ११ ॥

त्रिवृतस्य स्तोमस्य उदत्यां विष्टुतौ विष्टावा न विद्यन्ते आम्नाय-सामर्थ्यात् ॥ ११ ॥

समेषु समः प्रयोगः स्तोत्रीयाणाम्* ॥ १२ ॥

साम्प्रतं पर्य्यायक्लृप्तिरुच्यते ये तावत्समाः स्तोमास्तेषु स्तोत्री-याणां समः प्रयोगः स्यात् यावत्कल्पः प्रथमा प्रयुज्यते तावत्कल्पो द्वितीया तावत्कल्प एव तृतीया विन्यासन्याय उक्तः ॥ १२ ॥

एकैकाधिकप्रयेष्वधिका द्वे द्व्यधिकप्रयेषु* ॥ १३ ॥

---

* ज्ञाह्मायणोऽप्येवम्।

† ज्ञाह्मायणेन सूत्रद्वयमेकसूत्रं कृतम्।

एकाधिक्येषु स्तोमेषु एकाधिकां स्तोत्रीयां कुर्यात् द्वे स्तोत्रीये अधिक्येषु द्वे अधिके तस्याधिक्यं कृतः समेभ्यः ॥ १३ ॥

ते विषमाः* ॥ १४ ॥

ते स्तोमा विषमा इत्युच्यन्ते ॥ १४ ॥

युग्मायुक्ताद्युत्तरोभावेन वर्त्तन्ते* ॥ १५ ॥

समा युग्मायस्तेषां द्युत्तरोभावेन वर्त्तन्ते ॥ १५ ॥

अयुज एकिप्रभृतयो द्विकप्रभृतयो युजः † ॥ १६ ॥

एकिप्रभृतयः स्तोमा द्युत्तरीभावेन वर्त्तन्ते तेऽयुजः द्विकप्रभृतयो द्युत्तरोभावेन वर्त्तन्ते ते युग्माः ॥ १६ ॥

त्र्युत्तरोभावेनोभयेषाऽसमवैषम्यम्* ॥ १७ ॥

उभयेषां युग्मायुजान्तु त्र्युत्तरीभावेन वर्त्तमानानां स्तोमा एकिप्रभृतयः त्र्युत्तरीभावेन वर्त्तमाना एकाधिक्यया भवन्ति समवैषम्यं कथं समवैषम्यं युग्मायुक्तयोः ॥ १७ ॥

एकिप्रभृतय एकाधिक्याः* ॥ १८ ॥

एकिप्रभृतयः स्तोमाः त्र्युत्तरीभावेन वर्त्तमाना एकाधिक्यया भवन्ति ॥ १८ ॥

---

* शाण्डिल्यबोध्येवम् ।

† शाण्डिल्येनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

द्विकप्रभृतयो द्व्यधिश्रयाः* ॥ १९ ॥

द्विकप्रभृतयः व्युत्तरीभावेण वर्त्तमाना द्व्यधिश्रया भवन्ति ॥१९॥

समास्त्रिकप्रभृतयः* ॥ २० ॥

त्रिकप्रभृतयः व्युत्तरीभावेण वर्त्तमानाः समा भवन्ति ॥ २० ॥

विषमाः समपर्यायैर्वर्त्तन्ते* ॥ २१ ॥

य एते विषमा एकाधिश्रया द्व्यधिश्रयाः समपर्य्यायैर्वर्त्तन्ते एते समाः समानपर्य्यायास्तस्मात् समानवृत्तिरेतेषां यावभितोऽनन्तरौ समौ तयोः पर्य्यायान् संहरेत् पूर्वस्यैकमेकाधिश्रयेषु द्वौ द्व्यधिश्रयेषूभयान्यथाजाति यस्मिन् विषमे स्तोमे पर्य्यायवृत्तिः कर्त्तव्या तस्य यावभितोऽनन्तरौ समौ स्तोमौ स्यातां तयोः पर्य्यायसंहारं कुर्य्यात् एकमेकाधिश्रयेषु स्तोमेषु पूर्वस्य स्तोमस्य एकं पर्य्यायमनुसंहरेत् उत्तरस्य समस्य द्वावनुसंहरेत् द्वौ द्व्यधिश्रयेषु संहरेदिति वर्त्तते पूर्वस्य द्वौ पर्य्यायमुत्तरस्य पर्य्यायस्यैकमेकाधिश्रये पर्य्यायवचनं † तदेकमिति उभयानेतान् पर्य्यायान् यथाजातिमतामनुसंहरेत् ये तु ये तत्र † अनुसंहरेत् समानजातीयान् तानपचय एव समेभ्यो यथा सप्तिनि † यथानुरूपपर्य्यायवृत्तिः उत्तमौ त्रिवृतस्तथा † एकादशस्य त्रिवृतः प्रजानां पूर्वौ त्रिकौ पर्य्यायौ पञ्चदशस्योत्तमः सप्तदशः † द्वितीयतृतीययोर्द्वादशात् † द्वितीयषट्कात् उत्तमौ द्वादशात् विपर्य्ययो

---

* आम्नायकोऽप्येवम् ।

† पुस्तकत्रयेऽपि एतेषु स्थानेषु पतितमनुमीयते असंलग्नत्वात् ।

युग्मायुजामयुक्त यथास्थानं पर्य्यायान् कुर्य्यात् सोऽविशेषः भाष्यान्तरमेतत् ॥ २१ ॥

यावभितोऽनन्तरौ समौ तयोः पर्यायान् सञ्चरेत्* ॥२२॥

यौ स्तोमौ यस्य स्तोमविषयस्यानन्तरौ समस्तोमौ तयोः सम्बन्धिनः पर्य्यायानाहरेत् विषमः क्लृप्त्यर्थं कथमित्याह ॥ २२ ॥

पूर्वस्यैकमेकाधिकयेषु* ॥ २३ ॥

पूर्वस्य समस्य सम्बन्धिनमेकं पर्य्यायम् आहरेत् क्लृप्त्यर्थं सामर्थ्यात् द्वावुत्तरादिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

द्वौ द्व्यधिकयेषु* ॥ २४ ॥

द्व्यधिकया येषान्ते समेभ्योऽधिके तेषु कल्प्यमानेषु पूर्वस्य द्वौ पर्य्यायावाहरेत् अर्थादुत्तरस्य समस्यैकम् अत्र विशेषमाह ॥२४॥

उभयान् यथाजाति* ॥ २५ ॥

उभयानेकाधिकयान् द्व्यधिकयान् संह्रियमाणान् यथाजाति कल्प्यमाने जात्यनतिक्रमेण संहरेत् तेनायुज्वेकाधिकयद्व्यधिकयेषु कर्त्तव्येष्वयुग्भ्य एव समेभ्यः पार्श्वस्थेभ्योऽनन्तरेभ्यश्च पर्य्यायसंहारः कर्त्तव्यः तथा युग्मेकाधिकयद्व्यधिकयेषु कर्तव्येषु समानजातीयेभ्यो

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

युग्भ्य एव समेभ्यः पार्श्वस्थेभ्योऽनन्तरेभ्यः पर्य्यायसंहारः कर्तव्यः उदाहरणं चयोदशी अस्यैकाधिशयत्वं विषमत्वञ्चास्ति अयञ्च द्वादशाहवत् समस्तोत्तीयकादेकयाधिकस्ते विषमा इति च विषमः एकिप्रभृतित्वाच्चायुक् तेनानन्तरयोरयुजोः समयोः सकाशात् पर्य्यायसंहारे विषमाः समपर्य्यायैरिति युक्तं पूर्वस्यैकमेकाधिशयेष्विति च तेनायुजः समस्तोत्तीयकस्यानन्तरस्य चिवृत एकं पर्य्यायमाहरेत् चयोदशिनि प्रथमं यथास्थानं पर्य्यायानिति हि वच्यति पञ्चदशस्योत्तरौ च द्वौ तदनन्तरत्वादयुक्त्वात्समस्तोत्तीयकत्वाच्च सप्तदशो द्यधिशयो विषमः पञ्चदशः द्वाभ्यामधिकत्वात् तस्याहृतिः प्रथमैः पठितैः पञ्चदशादनन्तरादयुजः समादेकविंशादुत्तमः अत्र च द्वौ पूर्वस्य द्यधिशयत्वात् षोडश एकाधिशयो युक् अतोऽस्यैकः समायुजश्च द्वादशात् प्रथमः अष्टादशादुत्तरौ च द्वौ अत्रैकः पूर्वस्यैकाधिशयत्वात् षड्विंशो द्यधिशयः समो युक् तस्य युजः समादनन्तराच्चतुर्विंशात् द्वौ प्रथमौ चिंशाच्चोत्तमो युक् समत्वात् तेन युग्विषमान् युक्समेभ्य अयुग्विषमानयुक्समेभ्य इति सिद्धं तद्विषमान् विषमैरित्येको जातिसंहारकल्पः सप्रपञ्च उक्तः अधुना युग्मायुक्संहारकल्पं वक्तुमाह ॥ २५ ॥

युग्मायुग्भ्यो वा* ॥ २६ ॥

अनन्तरौ समौ तद्यथाजात्येवं कल्प्यमानस्य यथा युग्विषमान् युक्समेभ्य अयुग्विषमानयुक्समेभ्य इति अपित्वनन्तरेभ्यः

---

* शाख्यायनोऽप्येवम् ।

समेभ्यो युग्मायुग्भ्यः उभयत्र अयुजि युजि च संहारः कर्तव्यः कथमित्यत आह ॥ २६ ॥

तत्र युजामेकाधिश्रयानामयुजः पूर्वौ पर्यायौ* ॥ २७ ॥

तत्र युग्मायुक्संहारकल्पे युजामेकाधिश्रयाणां कर्तव्यानामयुजोऽनन्तरस्य च द्वौ पूर्वौ पर्य्यायावाहरेत् यथा षोड़शिनि समानयुजोऽनन्तरात् पञ्चदशात् पूर्वौ द्वौ पर्य्यायौ अर्थादष्टादशात् युक्समाचेत्तममाहरेत् ॥ २७ ॥

उत्तरौ द्व्यधिश्रयानाम्* ॥ २८ ॥

युक्द्व्यधिश्रयानामयुजः अनन्तरस्य समस्योत्तरौ यत्र तत्रस्य अतएवोत्तरावित्याह अथवोत्तराविति वचनात् उत्तरादयुज आनेयौ द्व्यधिश्रयाणां समानां एकाधिश्रयाणां पूर्वस्मात् पूर्वञ्च पूर्वावित्युक्तेः यथास्थानमिति वचनं वक्ष्यति तेन युजो द्व्यधिश्रयस्य षड्विंशस्यानन्तरादयुज उत्तरात् सप्तविंशात् समादुत्तरौ द्वावधिकात् युजः एकं पूर्वात् चतुर्विंशात् समादिति ॥ २८ ॥

विपर्ययो युग्मायुजामयुक्षु* ॥ २९ ॥

अयुजामेकाधिश्रयेषु द्व्यधिश्रयेषु कर्तव्येषु युग्मायुजोः पूर्वोक्तात् न्यायात् विपरीतो न्यायो ज्ञेयस्तेनायुजाधिश्रयाणां कर्तव्यानां त्रयोदशादीनां युजो द्वादशात् पूर्वौ पर्य्यायौ अर्थात् पञ्चदशादुत्तरं

---

* लाट्यायनेऽप्येवम् ।

ष्वधिश्रयणानान्तु अयुजां युजः समाद्नन्तराद्युत्तरो यथा सप्तदशिन्येवो-दाहरणमाचन्तु सप्तदशं क्लृप्तत्वात् तेनाष्टादशादुत्तरो पञ्चदशात् पूर्व इति सप्तदशे युग्मायुक्संहारः ॥ २९ ॥

यथास्थानं पर्य्यायान् कुर्य्यात् सोऽविदोषः* ॥ ३० ॥

आह्रियमाणान् पर्य्यायान् यथास्थानं स्वस्थानानतिक्रमेण कुर्य्यात् प्रथमाद्दानीतं प्रथममुत्तरादुत्तरमिति तेन प्रथमः प्रथमे स्थाने द्वितीये द्वितीयस्तृतीये तृतीय इति एवं क्रियमाणे अविदोषो भवतीति संव्यवहारार्थम्। कण्डिका समाप्ता। षष्ठस्य पञ्चमी कण्डिकायां त्यक्तशिरान् भणित्वा अन्यभाष्यात्त्यक्तमेकमधिकाबलिद्वयमुद्धृत्य त्रिंशदधिकाये क्षेपितं चतुष्के त्रिकान् पंक्तिं युजायुग्भ्यो वा अथवा अयुग्भ्यश्चानुक्रम्या युग्मा † तत्र युजामेकाधिश्रयाणां स्तोमानामेकाधिश्रयाणां अयुजः पूर्वौ पर्य्यायौ स्यातामुत्तरौ ष्वधिश्रयाणां तत् तस्मिन् युग्मा † स्तोमानामेकाधिश्रयाणामयुजावित्तरौ स्तोमौ पूर्वौ पर्य्यायौ स्यातां अर्थादापन्नं युज उत्तममिति ष्वधिश्रयाणां युजस्तेषां उत्तमौ पर्य्यायौ न एकस्मात् उत्तरपूर्वयोः स्याताम् अर्थादापन्नं युजः पूर्वा प्रथम इति यथा द्विनि त्रिवृतः पूर्वौ द्वादशात् उत्तमः तथा † प्रथमयुज उत्तरः समः प्रथमद्वितीयो षट्कात् तथोत्तमः प्रथमः त्रिवृतः द्वितीयतृतीयौ प्रथममयुजः† पर्य्यायौ आनन्तर्य्यात् पर्य्याय-संहारः † कुर्य्यात् पर्य्यायाणां यथास्थानं† विदोषं वर्जयेदिति ॥३०॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† पुस्तकत्रयेऽपि एतेषु स्थानेषु पतितमनुमीयते चार्थसमत्वात्।

इति षष्ठस्य पञ्चमी कण्डिका।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

यदवसानः पूर्वः पर्यायस्तत्प्रभृतिरुत्तरः* ॥ १ ॥

योविष्टावः पूर्वस्य पर्यायस्यान्ते स्यात् स एवोत्तरस्य पर्याय-स्यादिर्भवति तस्यापि यदवसानन्तदेवोत्तमस्यारम्भः ॥ १ ॥

तत्सामात् साम्यम्* ॥ २ ॥

तत्सामात् पर्यायसामात्साम्यं समभावोऽपि भवति वक्ष्यति तथा पर्यायरोहमसम्भवत्सु सर्वेषु समात्समामेव कुर्य्यात् इति ॥२॥

तदुभयं कुर्य्यात् † ॥ ३ ॥

उक्तं यथास्थानं पर्यायान् कुर्य्यात् सोऽविरोध इति तथा ऽविरोधं कुर्य्यात् तत्सामात् साम्यञ्च ॥ ३ ॥

ब्रह्मायतनीयाश्च † ॥ ४ ॥

तथोभयं कुर्य्यात् यदुक्तादन्यत् ब्रह्मायतनीयाश्च ब्रह्मायत-नीयां वक्ष्यति ॥ ४ ॥

तथा पर्यायरोहमसम्भवत्सु सर्वेषु समात् समामेव कुर्यात् ‡ ॥ ५ ॥

---

* आश्वलायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† आश्वलायनोऽप्येवम् ।

‡ आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

अविरोधादिषु सर्वेष्वप्यवस्तु सामासाम्यं अवश्यं कुर्य्यात् एव-शब्दोऽवधारणार्थः ॥ ५ ॥

पर्य्यायप्रत्यवरोहन्तु वर्जयेत्* ॥ ६ ॥

यदि पुनः सामासाम्ये क्रियमाणे पर्य्यायप्रत्यवरोहः स्यात् तत् वर्जयेदेव ॥ ६ ॥

विड़ायतनीयाञ्च* ॥ ७ ॥

विड़ायतनीयाञ्च विष्टुतिं वर्जयेत् का पुनर्विड़ायतनीयेत्युच्यते ॥ ७ ॥

प्रथमायाः प्रयोगे भूयिष्ठे ब्रह्मायतनीया मध्यमायाः क्षत्रायतनीयोत्तमाया विड़ायतनीया † ॥ ८ ॥

प्रथमायाः स्तोत्रीयायाः प्रयोगे भूयिष्ठे या विष्टुतिर्ब्रह्मायतनीया भवति मध्यमायाः प्रयोगे भूयिष्ठे क्षत्रायतनीया भवति उत्तमायाः प्रयोगे भूयिष्ठे विड़ायतनीया भवति या विड़ायतनीया तां पर्य्यायकृतौ वर्जयेत् ॥ ८ ॥

द्वाग्रराचिकेभ्यः पर्यायकृतौ पथ्यापर्यायानेव संहरेत्* ॥ ९ ॥

उक्तं यावभितोऽनन्तरौ समौ तयोः पर्य्यायानेव संहरेत् इति

* आम्नायकोऽप्येवम् ।

† आम्नायकेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

द्वावरात्रिकेभ्यः स्तोमेभ्यो यदि कल्पसंहारः कर्त्तव्यः स्यात् तदा यान्तु सप्तपष्या विष्टुतयस्ताभ्य एव पर्य्यायानसुंहरेत् ॥ ९ ॥

परिवर्त्तिन्यास्तु त्रिवृतोऽनादेशे* ॥ १० ॥

त्रिवृतस्तु यदा पर्य्यायक्लृप्तौ संहारः कर्त्तव्यः स्यात् तदा परिवर्त्तिनी पर्य्यायानसंहरेत् अनादेशे आदेशे तु यथादेशं द्वादशे स्तोमे वक्ष्यति उद्यत्यावेति ॥ १० ॥

अथ न्यायोऽनादिष्टानाम्* ॥ ११ ॥

येषां स्तोमानां पर्य्याया नादिष्टाः तेषामेष पर्य्यायक्लृप्तौ न्यायः ॥ ११ ॥

एकिन्यावर्त्तिस्थानगते त्रिष्पुरस्ताद्धिंकार३ आपिङ्ल्यः त्रिके च प्रथमया स्तोमपूरणम् † ॥ १२ ॥

एकिनि स्तोमे आवर्त्तिस्थानगते सति शाण्डिल्यो हिंकारस्य पुरस्तात् त्रिः क्रियां मन्यते एष पर्य्यायाणां धर्म इति त्रिके च स्तोमे आवर्त्तिस्थानगते प्रथमया स्तोत्रीयया स्तोमपूरणं मन्यते सर्वेषु पर्य्यायेषु प्रथमा एव स्यादिति ॥ १२ ॥

तृचेन धानञ्जय्यः सकृच्चैकिनि हिङ्कारम् † ॥ १३ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

त्रिवृति स्तोमे स्वेन धामच्छन्दस्य आचार्य्यः स्तोमपूरणं मन्यते एकिनि चावर्त्तिस्थानगते मल्ली हिङ्कारं मन्यते पर्य्यायनिमित्तो हिंकारः न च तस्मिन् सर्वे पर्य्यायाः सन्ति ॥ १३ ॥

जातिसंहारः पञ्चिनि* ॥ १४ ॥

पञ्चिनि स्तोमे जातिसंहारः स्यात् नायं पृथगनुपूर्वं संहारः स्यात् ॥ १४ ॥

पञ्चदशपर्य्यायैः पृथगनुपूर्वं रात्रिपर्य्यायान् विदध्यात् संलङ्घितायामिति भाण्डितायनः* ॥ १५ ॥

संलङ्घितायां रात्रौ पठति पञ्चदशभिर्होत्रे स्युः पञ्चभिः पञ्चभिरितरेभ्य इति संलङ्घनं कालातिक्रमः पञ्चभिः पञ्चभिरितरेभ्य इति कृतलक्षणस्य पञ्चिनि संहारः प्राप्नोति एवं कृत्वा आह पञ्चदशपर्य्यायैरिति ये पञ्चदशे स्तोमे पर्य्यायाः कृताः तैः पर्य्यायैः पृथग्ग्रामेत्यर्थः आनुपूर्व्येण रात्रिपर्य्यायेषु विधानं कुर्य्यात् एवमभिव्युष्टायां रात्रौ ॥ १५ ॥

तत्र विष्टावाः पर्य्यायस्थानेषु स्युः पृथक् च स्तोत्रीयासु पर्य्यायाः† ॥ १६ ॥

तत्र तस्मिन्विधौ पञ्चदशपर्य्याया एवं स्युः त्रयाणां पर्य्यायाणां

---

* आश्वायनोऽप्येवम् ।

† आश्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

स्तोमेषु चयोऽपि विष्टावाः स्तुर्यथास्थानं एवं पर्यायाः नानास्तोमी-याश्च भवन्ति ॥ १६ ॥

द्वादशरात्रिकेभ्य एकयाज्यायःसु तस्मात् पूर्वस्योत्तमे पर्याय आवपेत्* ॥ १७ ॥

ये द्वादशरात्रिकेभ्य एकयाज्यायांसस्तेषु पर्यायस्ततो तस्मात् करिष्यमाणपर्यायात् स्तोमाद्यः पूर्वस्तस्योत्तमे पर्याये एकां स्तोत्रीयामावपेत् ॥ १७ ॥

ब्रह्मायतनीया तु तेषु क्षत्रायतनीया वा † ॥ १८ ॥

तत्र प्रथमे विष्टावे भूयिष्ठां आवपेत् मध्यमे वा उत्तमस्य पर्यायस्य एवं सा ब्रह्मायतनीया वा भवति क्षत्रायतनीया वा ॥ १८ ॥

आस्कन्दन्तु गौतमश्चत्वारिंशे* ॥ १९ ॥

चत्वारिंशे स्तोमे गौतम आचार्य्य आस्कन्दं मन्यते तुशब्दोऽवधारणार्थः आस्कन्द उक्तलक्षणो महाव्रतप्रकरणे चतुर्विंशेन वा स्तुत्वा मध्यमामहिंकृतान्तृचस्य प्रस्तुयात्स आस्कन्दो नामेति ॥ १९ ॥

धानञ्जय्य इतरेषु* ॥ २० ॥

इतरेषु द्वादशरात्रिकेषु एकयाज्यायःसु स्तोमेषु आस्कन्दं धानञ्जय्यो मन्यते ॥ २० ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

इति षष्ठस्य षष्ठी कण्डिका ।

अथ सप्तमी कण्डिका।

दशिनि चतुष्को मध्ये परिवर्त्तिनौ पर्यायावभितः* ॥१॥

दशिनि स्तोमे युग्मातिसंहारकृतौ प्राप्तायां अपरोऽनुसंहार-प्रकार आरभ्यते चतुष्कपर्य्यायं मध्ये कृत्वा अभितः परिवर्त्तिनौ-पर्य्यायौ स्याताम् ॥ १ ॥

उद्यत्या वा* ॥ २ ॥

तमेव वा चतुष्कं मध्ये कृत्वा उद्यतीपर्य्यायावभितः स्याताम् ॥२॥

उद्यतीपर्यायय्योर्ब्रह्मायतनीयां कुर्वन् प्रथमायाञ्चतुष्कं कुर्यात्* ॥ ३ ॥

अथ पुनस्तस्मिन्नुद्यतीपर्य्यायकल्पे ब्रह्मायतनीयाञ्चिकीर्षेत् ततः प्रथमायामेव चतुष्कं कुर्य्यात् ॥ ३ ॥

द्वादशे तृचभागास्थानेषु द्विकाविष्टावाः † ॥ ४ ॥

द्वादशे स्तोमे आवापस्थानेषु स्तोत्रीयाणां क्रिया प्राप्ता प्रामाण्या येन तस्यां प्राप्तायामाह तृचभागास्थानेषु द्विकाविष्टावा इति द्वादशे स्तोमे पर्य्यायेषु यानि तृचभागास्थानानि तेषु द्विकाविष्टावाः स्युः ॥ ४ ॥

---

* ब्राह्मायणोऽप्येवम्।

† ब्राह्मायणीये किञ्चिदधिकमस्ति।

त्रयोदशत्रयोविंशयोः पञ्चविंशे च मध्यमः पर्यायो ज्यायानेकज्यायःसु कनीयानेककनीयःसु* ॥ ५ ॥

त्रयोदशत्रयोविंशयोः स्तोमयोः पञ्चविंशे च स्तोमे विशेष आरभ्यते एकया स्तोत्रीयया ज्यायःसु यो मध्यमः पर्यायः स ज्यायान् स्यात् एकया कनीयःसु एकया कनीयान् मध्यमः पर्यायः स्यात् तत् किमिदं बहुवचनं यदा एकः कनीयान् ज्यायांसौ द्वौ स्यातां तत्रै-के तावद्वर्णयन्ति पर्यायेषु बहुवचनमिति एकोऽज्यायान् येषु पर्या-येषु तद्दमे एकज्यायांसः एकः कनीयान् येषु तद्दमे एककनीयांसः अपरे ब्रुवते स्तोमेष्वेव बहुवचनं यथा नराणां वा नराणाञ्च कथ-मासीत् समागमः अचिष्टुभमतोका अस्य स्तोत्रप्रवर्ह्याः सवनप्रवर्ह्याः सु अथवा पर्यायश्रुतिरेवास्य प्राधान्येन विवक्षिता तत्र त्रयोदशे तावत् एकयाज्यायसि प्रथमोत्तमौ पर्यायौ द्वादशात् मध्यमः पञ्चदशात् तथा पञ्चविंशे चतुर्विंशात् प्रथमोत्तमौ पर्यायौ मध्यमस्त्रिणवात् त्रयोविंश एकया कनीयान् तस्मिंश्चतुर्विंशात् प्रथमोत्तमौ मध्यम एकविंशात् धानञ्जप्यस्तु जातिसंहारं मन्यते उभयोर्जातिसंहारं धानञ्जप्य इति ॥ ५ ॥

तथैकान्नत्रिंशैकत्रिंशयोः* ॥ ६ ॥

तथा तेन प्रकारेण ज्यायःकनीयस्त्वं एकोनत्रिंशे प्रथमोत्तमौ त्रिंशात् मध्यमस्त्रिणवात् तथैकत्रिंशे प्रथमोत्तमौ त्रिंशात् मध्यम-स्त्रयस्त्रिंशात् ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

रूढपर्याया वा* ॥ ७ ॥

रोहेण वा सर्वेष्वेते पर्य्याया: स्युः उत्तरोत्तरवृद्ध्या ॥ ७ ॥

तेषां प्रथमे युग्मायुक्संहारं शाण्डिल्यायनः* ॥ ८ ॥

तेषां यथोद्दिष्टानां त्रयोदशप्रभृतीनां प्रथमे त्रयोदशे युग्मायुक्संहारं शाण्डिल्यायन आचार्य्यो मन्यते ॥ ८ ॥

द्वितीये शाण्डिल्यः* ॥ ९ ॥

द्वितीये त्रयोविंशे शाण्डिल्य आचार्य्यो युग्मायुक्संहारं मन्यते ॥ ९ ॥

उभयोर्जातिसंहारं धानञ्जय्यः* ॥ १० ॥

उभयोस्त्रयोदशत्रयोविंशयोर्जातिसंहारं धानञ्जय्य आचार्य्यो मन्यते ॥ १० ॥

शाण्डिल्यश्च पञ्चविंशे* ॥ ११ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्यः पञ्चविंशे जातिसंहारं मन्यते चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ ११ ॥

अष्टादशं सप्तदशएवावपेदिति गौतमः* ॥ १२ ॥

गौतम आचार्य्यो मन्यते अष्टादशेनैव समप्रयोगन्यायः स्यात सिद्ध एव सप्तदशे अष्टादशीं स्तोत्रीयामावपेत् अविरुद्धन्यायेन ॥१२॥

* शाट्यायनकेऽप्येवम् ।

न्यायविहितः स्यादिति धानञ्जप्यः* ॥ १३ ॥

धानञ्जप्य आचार्यो मन्यते य एव न्यायः सर्वेषु सवः प्रयोगः सोचीयायामिति तेनैवास्य विधानं स्यादिति ॥ १३ ॥

एकाविंशे परिवर्त्तिनी पर्यायावभितस्त्रयोदशी मध्ये* ॥ १४ ॥

एकाविंशे सोमे अपरोन्याय आरभ्यते अभितः परिवर्त्तिनी-पर्य्यायौ स्यातां त्रयोदशी मध्यमः पर्य्यायो भवति ॥ १४ ॥

तस्मिन् प्रथमायास्त्रिर्वचनं तथोत्तमायाः* ॥ १५ ॥

तस्मिंस्त्रयोदशपर्य्याये प्रथमायाः सोचीयायास्त्रिर्वचनं स्यात् तथोत्तमायाः सोचीयायास्त्रिर्वचनं मध्यमा सप्तकृत्व उच्यते ॥ १५ ॥

पञ्चदश पर्यायावभितो नवी मध्ये त्रिकविष्टावइति धान-ञ्जप्यः* ॥ १६ ॥

धानञ्जप्य आचार्यो मन्यते तस्मिन्नेकाविंशे पञ्चदशपर्य्याया-वभितः स्यातां नवी पर्य्यायो मध्ये स्यात् त्रिकैर्विष्टावैरिति ॥ १६ ॥

शाण्डिल्यायनस्तु जातिसंहारम्* ॥ १७ ॥

शाण्डिल्यायन आचार्यो जातिसंहारं मन्यते तुशब्दोऽवधा-रणार्थः जातिसंहारमेव मन्यते नेतराम् कल्पान् ॥ १७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

द्वात्रिंशे तिस्रो विष्टुतीः कुर्यादिति गौतमः* ॥ १८ ॥

द्वात्रिंशे स्तोमे तिस्रो विष्टुतीः कुर्य्यात् इत्येवं गौतम आचार्यो मन्यते ॥ १८ ॥

तासां पर्यायक्लृप्तिप्रयोगौ चतुश्चत्वारिंशेन व्याख्यातौ* ॥ १९ ॥

तासां द्वात्रिंशप्रयोगे तिसृणां विष्टुतीनां पर्य्यायाणाञ्च क्लृप्तिः प्रयोगश्च चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन व्याख्यातौ पर्य्यायक्लृप्तिस्तावत् प्रथमायां विष्टुत्यां एकादशी प्रथमः पर्य्यायः दशी द्वितीयः एकादशी तृतीयः द्वितीयया दशी तृतीयया एकादशी दशी पूर्वं एकादशिनावु-त्तरौ द्वितीयायाम् एकादशिनौ पूर्वौ दशी उत्तमाः तृतीयायां प्रयोगः याज्ञानां प्रथमा पृष्ठानां द्वितीयोक्थानां तृतीयेत्येवं प्रथमः याज्ञानां सा होतुरित्यत आरभ्य द्वितीयो योऽच्छावाकमिति तृतीयः ॥ १९ ॥

अप्यहर्भाजि प्रथमयैवेति शाण्डिल्यः* ॥ २० ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह अहर्भाज्यपि द्वात्रिंशे प्रथमयैव विष्टुत्या सर्वमहः कुर्य्यात् उत्तरे विष्टुती नैव प्रयुञ्जीत अन्येषां आचार्य्याणां यथा कुर्य्यादहर्भाजीति प्रकृतमेव ॥ २० ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

इति षष्ठस्य सप्तमी कण्डिका।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

चतुष्टोमयोश्चतुष्पर्यायाः* ॥ १ ॥

चतुष्टोमश्चतुष्टोमश्चतुष्टोमौ तयोश्चतुष्पर्य्यायाः स्तोमा भवन्ति किं पुनरयं स्तोमभेदोनिगद्यते इह चिपर्य्यायता स्तोमानां न्याय उच्यते ब्राह्मणम् अथैष चतुष्टोमः पशुकामो यजेतेत्येवमधिकृत्य चतुष्कादीन् षट् चतुरुत्तरान् स्तोमान् पठति तस्मिन् षट्स्तोमे सति चतुष्टोमशब्दो न सम्भवति योऽयं चतुष्टोमशब्दो मुख्यैरर्थै-रसम्भवन् गौणे कल्पते चतुष्पर्य्यायाः स्तोमा इति उत्तरो यद्यपि चतुष्टोमो भवति तथापि तत्र चतुष्पर्य्यायतैव सन्निहितत्वात् स्तोमा-भ्यामित्युक्तं तत् ॥ १ ॥

तत्र चतुष्के द्वौ प्रथमायां पर्यायौ स्यातां यदि ब्रह्मा-यतनीयां कुर्यात्* ॥ २ ॥

तत्र तयोश्चतुष्टोमयोश्चतुष्के स्तोमे द्वौ प्रथमायां स्तोत्रीयायां पर्य्यायौ स्यातां यदि ब्रह्मायतनीयां विष्टुतिं कुर्य्यात् ॥ २ ॥

मध्यमायां क्षत्रायतनीयाश्चेत्* ॥ ३ ॥

यदि क्षत्रायतनीयां विष्टुतिं कुर्य्यात् ततो मध्यमायां स्तोत्री-यायां द्वौ पर्य्यायौ स्याताम् ॥ ३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तथाष्टिनि द्विकास्तु तस्य पर्यायाः* ॥ ४ ॥

यथा चतुष्के तथाष्टिनि यदि ब्रह्मायतनीयां कुर्य्यात् द्वौ प्रथमायां पर्य्यायौ स्याताम् अथ क्षत्रायतनीयां मध्यमायां अयमपि तथाष्टिनो विशेषः द्विकास्तु तस्य पर्य्यायाः एषा ब्रह्मायतनीया एषा क्षत्रायतनीया ॥ ४ ॥

पूर्वयोः पूर्व उत्तरयोरुत्तर एवं विहितावपराविति शाण्डिल्यः † ॥ ५ ॥

पूर्वयोः स्तोत्रीययोः पूर्वः पर्य्यायः स्यात् उत्तरयोः स्तोत्रीययोरुत्तरः पर्य्यायः स्यात् अपरावपि पर्य्यायौ एवं विहितौ पूर्वयोः पूर्व उत्तरयोरुत्तर इति एवं शाण्डिल्य आचार्य्यो मन्यते एष द्वितीयः प्रकारोऽष्टिनः ॥ ५ ॥

पूर्वयोर्द्वितीयः पृथक्स्तोत्रीयास्वितर इति धानञ्जप्यः †॥६॥

पूर्वयोः स्तोत्रीययोः प्रथमद्वितीययोर्द्वितीयः पर्य्यायः स्यात् इतरे पर्य्यायाः प्रथमतृतीयचतुर्थ्याः पृथक्स्तोत्रीयासु स्युः एवं धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते एष तृतीयः प्रकारोऽष्टिनः ॥ ६ ॥

द्वादशे व्याख्यातौ प्रथमोत्तमौ मध्यमौ द्विकौ पूर्वयोः पूर्व उत्तरयोरुत्तरः ‡ ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

द्वादशे स्तोमे व्याख्यातौ प्रथमोत्तमौ पर्य्यायौ द्वादशप्रकरण एव द्वादशे द्वचभागाख्यानेषु द्विका विष्टावा इति मध्यमौ पर्य्यायौ द्विकौ स्यातां प्रथमद्वितीययोः सोपीययोः मध्यमयोः पर्य्याययोः पूर्वः स्यात् द्वितीयतृतीययोरुत्तरः ॥ ७ ॥

षोड़शे चत्वारो द्वादशपर्यायास्तेषां मध्यमौ सदृशौ* ॥ ८ ॥

षोड़शे स्तोमे द्वादशस्तोमवच्चत्वारः पर्य्यायाः स्युः तेषां मध्यमौ पर्य्यायौ सदृशौ समानरूपौ विंशः स्तोमः चार्भव एव तत्र पर्य्यायक्लृप्तिर्नोक्ता ॥ ८ ॥

चतुर्विंशे चत्वारः षट्काः पर्याया द्विकविष्टावाः † ॥ ९ ॥

चतुर्विंशे स्तोमे चत्वारः षट्काः पर्य्याया द्विकविष्टावाः स्युः ॥ ९ ॥

पृथक्तृचेषु पर्यायाः स्युः ‡ ॥ १० ॥

चतुर्षु तृचेषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम पठितं तेषां प्रयोगः पठितो मन्त्रकेनैव विकल्पार्थः पुनरारम्भः पृथक्त्वानेत्यर्थः तृचे तृचे पर्य्यायः स्यात् ॥ १० ॥

---

* भाष्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† भाष्यायणोऽप्येवम्।

‡ भाष्यायणीये विशेषोऽस्ति।

द्वयोर्द्वयोर्वा व्यत्यासम्* ॥ ११ ॥

द्वयोर्द्वयोर्वा ऋचयोः पर्य्यायः स्यात् प्रथमद्वितीययोः प्रथमः पर्य्यायः तृतीयचतुर्थयोः द्वितीयः पर्य्यायः पुनः प्रथमद्वितीययोस्तृतीयः तृतीयचतुर्थयोश्चतुर्थः अत्र यथास्थानं स्तोत्रीयाः एष व्यत्यासः ॥११॥

यज्ञायज्ञीयस्तु वा प्रथमः प्रथमासु च यज्ञायज्ञीयप्रथमायाऽसाकमश्वस्तु परमध्यमयोश्च द्वितीयः पूर्वयोश्च मध्यमयोर्हारिवर्णस्तु तैरश्च्योत्तमायाश्च तृतीयः पूर्वेषाञ्चोत्तमासु तैरश्च्यस्तु चान्त्यः† ॥ १२ ॥

अयं तृतीयः प्रकारो यज्ञायज्ञीयस्य तिस्रः साकमश्वहारिवर्णतैरश्च्यानामाद्यास्तिस्रः एष तावत् प्रथमः पर्य्यायः यज्ञायज्ञीयस्य प्रथमः साकमश्वस्य च तिस्रः हारिवर्णतैरश्च्ययोर्मध्यमे द्वे एष द्वितीयः पर्यायः यज्ञायज्ञीयसाकमश्वयोर्मध्यमे द्वे ऋचौ हारिवर्णस्यर्चस्तिस्रः तैरश्च्यस्योत्तमा ऋक् एष तृतीयः पर्यायः यज्ञायज्ञीयसाकमश्वहारिवर्णानां समुत्तमास्तिस्रस्तैरश्च्यर्चः सर्वा एष उत्तमः पर्यायः एतासु सर्वासु वारवन्तीयमेव स्यात् सर्वेष्वेतेषु द्विका विष्टावः ॥ १२ ॥

उपोत्तमो वा द्विकविष्टावोऽश्वमेधेऽष्टादशादितरे‡ ॥१३॥

---

* आम्नायखीये विशेषोऽस्ति ।

† आम्नायखेनैतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम् विशेषश्च कृतः ।

‡ आम्नायखोऽप्येवम् ।

लाघविक आचार्यः प्रसङ्गेन ब्रवीति अश्वमेधेऽपि प्रथमेऽहनि चतुष्टोमाः स्तोमाः तत्राग्निष्टोमसाम्नि चतुर्विंशे स्तोमे चत्वारः षट्काः पर्याया द्विकविष्टावाः स्युः अथवा उपोत्तम एव द्विकविष्टावः स्यात् प्रथमद्वितीयचतुर्था अष्टादशात्सर्वे भवन्ति पर्यायक्रमात् ॥ १३ ॥

पञ्चदशपर्यायौ पूर्वावेकविंशस्योत्तराविति वोत्तराविति वा* ॥ १४ ॥

तत्रापि आह्नीनिके चतुष्टोमे अग्निष्टोमसाम्नि चतुर्विंशे स्तोमे चत्वारः षट्काः पर्याया द्विकविष्टावाः स्युः अथवा पञ्चदशस्य प्रथमद्वितीयौ पर्यायौ स्याताम् एकविंशस्य तृतीयचतुर्थौ इति विकल्पः ॥ १४ ॥

इति षष्ठस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

छन्दो दैवतसामान्तयोगान्न्याय्यान् ब्रुवते यथा षोडशिमतोऽतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमस्य* ॥ १ ॥

अश्वमेधे उक्तं स्तोमविधानं साम्प्रतं स्तोत्रकल्पानां न्याय उच्यते येन स्तोत्राणि कल्पयितव्यानि अथोच्यते किमिदं यावता मन्त्रकेन गवामयनादीनां सहस्रसंवत्सरान्तानां ज्योतिष्टोमषड्ह-

---

* आह्नायणोप्येवम् ।

द्वादशाहविचारांशाञ्च सर्वेषां निरवशेषेण स्तोत्रविधिः कल्पितः परं नः प्रमाणं मशकः तत् किमिदं पिष्टपेषणं क्रियते स्तोत्रकल्पन-विध्यर्थं आरम्भ इति उच्यते, सत्यमेतदेवं किन्तु अनुग्राह्यिकानां अहर्योगं गृहीत्वा स्तोत्रविधिः कल्पितो मशकेन तत्र ये ताण्डके प्रवचने आम्नातास्तेषां स्तोत्रविधिः कल्पितः चुद्रकृप्तिश्च अस्य त्वाचा-र्यस्य प्रतिज्ञा सर्वक्रत्वधिकार इति तद् ये शाखान्तरे दृष्टाः भूः सर्व-मेधचतुर्थसारस्वतादयस्तेषां स्तोत्रविधिः कल्पयितव्यः सोऽयमाचार्य-स्तद्व्याख्यार्थं शास्त्रमारभते छन्दोदैवतसामान्यायोगानि छन्दांसि च दैवतानि च सामान्याश्च छन्दोदैवतसामान्यास्तेषां छन्दोदैवतसामा-न्यानां योगाः छन्दोदैवतसामान्ययोगाः अयं योगशब्दः प्रत्येकम्भः सम्बध्यते छन्दोदैवतसामान्ययोगाव्याख्यामाचार्यो ब्रूवते न्यायादन-पेताव्याख्यान् यथा षोड़शिमतोऽतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमस्य छन्दसां तावद्योगो गायत्रं प्रातःसवनं छन्दः माध्यन्दिनः पवमानो गायत्री बृहतीत्रिष्टुबिति बार्हतानि पृष्ठानि गायत्रीषु वामदेव्यम् आर्भवे पञ्च छन्दांसि गायत्री ककुबुष्णिगनुष्टुब्जगतीति अग्निष्टोमसाम प्रथमा बृहती ककुभावुत्तरे गायत्रं प्रथममुक्थं ककुभं द्वितीयं त्रिच्छन्दःसु तृतीयं स्वरानुष्टुभि षोड़शी आनुष्टुभी रात्रिः बार्हतः सन्धिः ककुबुत्तर्येण अथ दैवतानि सौम्याः पवमानाः आग्नेयं प्रथम-माज्यम् मैत्रावरुणं द्वितीयम् ऐन्द्रं तृतीयम् ऐन्द्राग्नं चतुर्थम् ऐन्द्राणि सर्वाणि पृष्ठानि आग्नेयमग्निष्टोमसाम आग्नेयं प्रथममुक्थम् ऐन्द्रे परे उक्थे ऐन्द्रः षोड़शी ऐन्द्री रात्रिः त्रिदेवत्यः सन्धिः अग्नि-र्वा अश्विनाविति अथ सामान्याः प्रातःसवने तावत्त्वारं गायत्रं

माध्यन्दिने स्वारं गायत्रं श्यैतरौद्यवरौरवयौधाजययौशनानि निधनवन्ति बहिर्णिधनं इड़ा विविधनपदनिधनस्वराणां यथासंख्येन रथन्तरं निधनवत् वामदेव्यं हाइकारस्वारं नौधसम्पदनिधनं कालेयमिड़ानिधनं आर्भवं गायत्रं स्वारं संहितं पदनिधनं सफं हाइकारस्वारं पौष्कलं पदनिधनं श्यावाश्वं हाइकारस्वारम् आन्धीगवं मध्ये निधनं ऐड़ञ्च काव्यं पदानुस्वारं यज्ञायज्ञीयं वाङ्निधनं प्रथमसूक्तं साकमश्वं हाइकारस्वारं सौभरं बहिर्णिधनं नार्मेधं हाइकारस्वारं रात्रिरविछन्दैवेति कल्पना आहीनिकं विशेषमुक्ता एव न्यायः सर्व एव ज्योतिष्टोमस्य छन्दोदैवतसामान्ययोगः ॥ १ ॥

उक्थोत्तमेऽनुष्टुभो न्याय्याः* ॥ २ ॥

उक्थानामुत्तमे स्तोत्रे अनुष्टुभ एव छन्दस्ता न्याय्याः एवं मध्यमेनोक्थान्तेषु कल्पना कृता ॥ २ ॥

विछन्दसस्तु वचनात्* ॥ ३ ॥

विछन्दस एव भवन्त्युक्थान्ते कस्मात् वचनात् प्रकरणेनारभ्य विहिताः अनुष्टुभो विप्रकरणे अपरे ब्रुवते अनुष्टुभः सर्वत्र भवन्त्युक्थान्त एव विछन्दसस्तु यत्र वचनं तत्र भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

यद्देवत्यासु स्तुवते सा स्तोत्रदेवता* ॥ ४ ॥

यद्देवत्यास्वृक्षु स्तोत्रेण स्तुवन्ति सा स्तोत्रदेवता तत् किमिद-

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

मुच्यते एवं श्रुतिः अथ खल्वाहुः सम्यङ्भिरुपचरणानीत्यभिजात्य यां देवतामभिष्टोष्यं स्यात् तां देवतामुपधावेदिति इह च सवनदेवता आहुवाहस्तोत्रदेवता अपि श्रूयते यथा वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानाञ्च विश्वेषाञ्च देवानां तृतीयसवनमिति अस्यो ज्योतिषे दैवतयोगः तत्रायं संशयः किं सवनदेवता तेनोपदिश्यते अथवा स्तोत्रदेवता अथ ज्योतिषं दैवतयोगं मन्त्रीलोपास्यामह इति एतस्मिन् संशय आह यद्देवत्यासु स्तुवते सा स्तोत्रदेवतेति भक्तिमात्रं सवनदेवता ॥ ४ ॥

अन्वध्यायमपवादनिशामनम्* ॥ ५ ॥

इहोक्तं छन्दोदैवतधामान्तयोगान् न्याय्यान् स्तुवते यथा षोडशिमतोऽतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमस्येति अन्यत्राग्नेयेषु सर्वाणि स्तोत्राणि स्तुवते यथाग्निष्टुत्सु ऐन्द्रेषु भवन्तीति सर्वाणि स्तोत्राणि ऐन्द्रेषु भवन्ति तथा वैश्वदेवीषु भवन्तीति श्रुत्यन्तरं तस्मिन्नेवां स्तोत्राणामाग्नेय्यादिषु क्रियमाणानां या एव स्तोत्रदेवता न्याय्या निर्दिष्टा ज्योतिष्टोमे ता एव भवन्ति अग्न्यादयो गुणभूताः यथैन्द्रो गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति अग्निरेव भवति तत्र प्राधान्येन तत् श्रुतेः इन्द्रो गुणभूतः एवं तत् यथाग्न्यादिदेवताभिः तन्न्यायस्तोत्रदेवतानां प्रत्याम्नाय इति एतस्मिन् संशय आह अन्वध्यायमपवादनिशामनमिति अध्यायमनु अन्वध्यायं अन्वध्यायमपवादो निशामयितव्यः अन्वध्यायं न्याय्यानां छन्दोदैवतधामान्तानामपवादः यथा छन्दसां

* आम्नायस्तोऽप्येवम्।

तावत् जगत्यः प्रतिपदो भवन्ति जगतीनां लोके त्रिष्टुभस्त्रिष्टुभां गायत्र्यः त्रिष्टुभः प्रतिपदो भवन्ति त्रिष्टुभां लोके जगत्यो जगतीनां गायत्र्य इति तथा देवतानामपवादः अन्यथायमपवादं निराममयित्वा प्रमाणीकर्त्तव्यः गीतेषु प्रत्यन्यथायमपवादनिराममनम् अथ यत्क्रवितमिव निरुदितमिव या वाक् भवन्ति क्षिप्रं मरिष्यतीति विद्यात्तथाधीतेऽथ यदा क्रन्दितमिव निष्क्रन्दितमिव सा मिथङ्ः सर्वज्यानिश्चराजतीति विद्यात्तथाधीत इत्येतदादिना चापवादेन अन्यथायमपवादनिराममनम् ॥ ५ ॥

स्वाराणि चाइकारस्वारपदानुस्वाराणि* ॥ ६ ॥

इह सामान्ता उच्यन्ते वक्ष्यति सर्वेषां तुल्यसन्निपाते जामीति स्वरो येषां निधनं तानि स्वाराणि तानि द्विविधानि चाइकारस्वाराणि पदानुस्वाराणि च यथा वामदेव्यं हा इकारस्वारम् जमनं पदानुस्वारम् ॥ ६ ॥

तेभ्योऽन्यान्यैड़वाङ्निधनेभ्यश्च निधनवन्ति* ॥ ७ ॥

तेभ्यः स्वारेभ्य ऐड़वाङ्निधनेभ्यश्च यान्यन्यानि सामानि तानि निधनवन्तीत्युच्यते यथा नैधषादीनि ऐड़ानि रौरवकालेयादीनि ॥ ७ ॥

सर्वेषां तुल्यसन्निपाते जामि वाचोऽन्यत्र † ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

सर्वेषामेव तेषां स्वारादीनां तुल्यसन्निपाते समानर्गनिधनसन्निपाते जामि भवति आव्यतिरेकनामवाभिग्रस्य वासमानजातीयस्य वोपजनः वाग्निधनयोरन्यत्र जामि भवति वाग्निधनयोस्तुल्यसन्निपातेन जामि भवति यथानुरूपाग्निष्टोमसाम्नि द्वादशाहे यज्ञायज्ञीयमार्भवान्यकमेव बृहदग्निष्टोमसाम ॥ ८ ॥

तत्र कुर्यादनादेशे* ॥ ९ ॥

तज्जामि न कुर्यादनादेशे आदेशे यथादेशं यथासर्वस्वारे पृष्ठे ॥ ९ ॥

दशरात्रात् षाडह्निकान्यष्टमनवमयोस्तैतान्यहीनतन्त्राणि* ॥ १० ॥

कल्पमान्यायः सतः अथाऽहीनेषु कल्पयितव्येषु दशरात्रात् षाडह्निकानि तन्त्राणि अष्टमनवमयोश्चाह्नोः अहीनकल्पना प्रत्येतव्या ॥ १० ॥

ज्योतिषस्य गोश्चैकाहिके* ॥ ११ ॥

एकाहिकतन्त्रे ज्योतिस्तन्त्रस्य गोस्तन्त्रं रथन्तरपृष्ठेष्वेकाहेषु कल्पयितव्येषु ज्योतिस्तन्त्रं बृहत्पृष्ठेषु गोस्तन्त्रम् ॥ ११ ॥

कल्पसमायायाण्युक्तामानि यत्र समवयन्ति तदाग्नेस्तन्त्रं यथाभिचरणीयेषु* ॥ १२ ॥

---

* आम्नायेऽप्येवम् ।

कल्पसमानप्रायाणि द्रव्याणि यत्र यस्मिन् समवयन्ति तदा-ग्नीसन्त्रमित्युच्यते यथाभिचरणीयेषु क्रतुषु यत्र यत्र समानकल्प-प्रायं द्रव्यं तदाग्नीसन्त्रमित्येवं द्रष्टव्यं यथा वैश्वजितं तन्त्रम् उप-हव्यं तन्त्रं महाव्रतं तन्त्रम् ॥ १२ ॥

भूयिष्ठं तन्त्रलक्षणम्* ॥ १३ ॥

किं पुनस्तन्त्रमित्युच्यते भूयिष्ठं तन्त्रलक्षणमिति यत्र ज्योति-ष्टोमे भूयिष्ठं द्रव्यं प्रयुज्यते तत् ज्योतिस्तन्त्रं एवं गोतन्त्रमेवं षाड़हिक-तन्त्रमित्युच्यते ॥ १३ ॥

उत्तरयोः सवनमुखीये गायत्र्याविति ग्नौचिवृक्षिः* ॥१४॥

उत्तरयोः पवमानयोर्मध्यन्दिनार्भवयोर्ये सवनमुखीयगायत्र्यौ ते तन्त्रमिति एवं ग्नौचिवृक्षिराचार्यो मन्यते ॥ १४ ॥

मध्यन्दिनीयान्त्वाचार्य्याणाम्* ॥ १५ ॥

मध्यन्दिने भवा मध्यन्दिनीया सा मध्यन्दिनीया गायत्री आचा-र्य्याणां तन्त्रमभिप्रेतम् ॥ १५ ॥

द्विरात्र प्रभृतिष्वहीनेषु प्राक् षड़हेभ्य उत्तममुत्तमैका-हिकमिति राणायनीपुत्रः* ॥ १६ ॥

द्विरात्रप्रभृतयो ये अहीनाः प्राक् षड़हेभ्यस्तेषु सर्वेषु उत्तममुत्त-ममहः ऐकाहिकमित्येवं राणायणीपुत्र आचार्य्यो मन्यते ॥ १६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

सर्वाण्याहीनिकानीति वैयाघ्रपद्यः* ॥ १७ ॥

द्विरात्रप्रभृतिष्वहीनेषु सर्वाण्याहीनिकानीत्येवं वैयाघ्रपद्य आचार्यो मन्यते ॥ १७ ॥

अहीनैकाहसमासन्तु लामकायनः* ॥ १८ ॥

द्विरात्रप्रभृतिष्वहीनेषु अहीनैकाह समासं लामकायन आचार्यो मन्यते मिश्रत्वादुभयस्य ॥ १८ ॥

इति षष्ठस्य नवमी कण्डिका।

अथ दशमी कण्डिका।

अवसानं प्रस्तावान्तलक्षणमविभाग्यानाम † ॥ १ ॥

उक्तः कल्पनान्यायः साम्प्रतं पञ्चविधत्वमुच्यते लोकगतस्य साम्नः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनानि भक्तयस्तत् पाञ्चविध्यमित्युक्तं तत्र प्रथमा भक्तिः प्रस्तावः स तावदुच्यते अवसानं प्रस्तावान्तलक्षणमविभाग्यानाम् अवस्यन्ति तस्मिन्नित्यवसानं विरामोऽवसानं तदवसानं प्रस्तावान्तलक्षणं प्रस्तूयतेऽनेनेति प्रस्तावः प्रस्तावस्यान्तः प्रस्तावान्तः तस्य प्रस्तावान्तस्यावसानं लक्षणं येन लक्ष्यते तल्लक्षणम्

---

* लाट्यायनेऽप्येवम्।

† लाट्यायनीये एतस्मात् पूर्व्वं कानिचित् सूत्राण्यधिकानि वर्त्तन्ते। तथा अत्रापि विशेषस्त्वस्ति।

अविभाग्यानामेष धर्मः विभाग्यानान्तु वक्ष्यति यथा च विभाग्यानि भवन्ति तथा वक्ष्यति अयमर्थः आदितः आरभ्य विरामान्तः प्रस्ताव इति लक्षणग्रहणं न अवसानमेव प्रस्तावः अवसानेन प्रस्तावो लक्ष्यते ॥ १ ॥

चतुरक्षरः पूर्वे वारवन्तीये* ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन् वारवन्तीये चतुरक्षरः प्रस्तावः ॥ २ ॥

तथा वाजभृति* ॥ ३ ॥

यथा वारवन्तीये चतुरक्षरः प्रस्तावः तथा वाजभृति प्रकार-वचनं चतुरक्षरतामभिप्रेत्य तत्रापि प्राप्तमवसानं तस्मिन् प्राप्ते चतु-रक्षरमेवादिशति ॥ १३ ॥

कार्णश्रवसाजिगसुरूपाणाञ्च* ॥ ४ ॥

एतेषां कार्णश्रवसाजिगसुरूपाणाञ्च चतुरक्षर एव प्रस्तावः प्रत्येकं एष अनेकधा प्राप्तत्वात् अवसाने नियमः ॥ ४ ॥

पदं वाजिगप्रभृतीनाम् † ॥ ५ ॥

पादिको वा प्रस्तावः आजिगप्रभृतीनां चयाणां आजिगस्य सुरूपयोश्च ॥ ५ ॥

---

* आम्नायश्रीये छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

† आम्नायकोऽप्येवम् ।

स्तोमान्त आभीशवयोः* ॥ ६ ॥

आभीशवयोः साम्नोः स्तोभान्तः प्रस्तावः कर्त्तव्यः कस्मिन् प्राप्त इदमारभते उच्यते तयोर्हि प्राक् स्तोभाद्विरतं तस्मिन्नवसाने प्राप्त आह स्तोमान्त आभीशवयोरिति ॥ ६ ॥

अभ्यस्तेनोत्तरस्य* ॥ ७ ॥

उत्तरस्याभीशवस्य अभ्यस्तेन स्तोभान्तेन प्रस्तावान्तो भवति ॥७॥

वाग्वाम्ने* ॥ ८ ॥

वाम्नेवागन्तः प्रस्तावो भवति ॥ ८ ॥

हाउकारश्च्यावने* ॥ ९ ॥

च्यावने हाउकारान्तः प्रस्तावो भवति ॥ ९ ॥

षोडशाक्षरो नानदस्य* ॥ १० ॥

नानदस्य षोड़शाक्षरः प्रस्तावो भवति ॥ १० ॥

तथा गोष्टङ्गसञ्जययोर्यश्च राव्यां दैवोदासम्† ॥ ११॥

तथेति षोड़शाक्षर इत्यर्थः गोष्टङ्गसञ्जययोर्दवोदासे च राक्षिषाणि दैवोदासानां राव्यामनेकतामुपलभ्याह यच राव्यां दैवोदासमिति ॥ ११ ॥

---

* आह्मायणोऽप्येवम् ।

† आह्मायणेनैतेन सूत्रद्वयं ज्ञातम् ।

षट्त्रिंशदक्षरर्षभस्य रैवतस्य* ॥ १२ ॥

ऋषभस्य रैवतस्य षट्त्रिंशदक्षरः प्रस्तावः पादाभ्यासेन परि-संख्यानं करोति ॥ १२ ॥

सर्वेषामोङ्कारेणोद्गीथादानम्* ॥ १३ ॥

प्रस्तावन्याय उक्तः साम्प्रतमुद्गीथलक्षणमुच्यते सर्वेषां साम्नामो-ङ्कारेणोद्गीथस्यादानम् आदावोङ्कारं कृत्वा तत उद्गीथमाददीत प्रस्तुतं वै सामावसीदति तदुद्गातोङ्कारेणोत्तभ्नोतीति अथ सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, अविभाग्यानामिति प्रकृतम् अतः सर्वग्रहणं क्रियते कथं विभाग्यानाञ्चाविभाग्यानाञ्चेति ननूक्तं त्वया प्रस्तुतं वै सामावसीदतीति तदुद्गातोङ्कारेणोत्तभ्नोतीति तदेतद्विभाग्येषु चा-विभाग्येषु च तुल्यकारणं तस्मात् सर्वसामसु भविष्यत्येवोङ्कारेणोद्गीथा-दानमिति उच्यते, अत्र प्रस्तावनिमित्तः ओङ्कारः महाग्निषु ते खल्विमे बहवः प्रस्तावाः कथमोङ्कार इति प्रस्तावनिमित्त ओङ्कार इत्येके प्रस्तावं ओङ्कारेणाददीत स्तोभीयासु स ओङ्कारः अप्रस्तावासु स्तोभीयासु न प्राप्नोति सोऽयमाचार्य्यः सर्वग्रहणं करोति कथं सति च प्रस्तावेऽसति च सर्वेषामोङ्कारेणोद्गीथादानमिति नह्योङ्कारस्य प्रस्तावो निमित्तम् उद्गीथएवोङ्कारस्य निमित्तमिति तथा निदानकारः प्रथम एव प्रस्तावे इत्यपरं स्तोभीयाया एतान्यङ्गानि भवन्ति यत्र-देवतु स्तोभीयाया ओङ्कारो भवति उदाहरणमत्र सत्त्वमिति ॥१३॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

प्रथमाक्षरलोपन्तु धानञ्जप्यः* ॥ १४ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह अस्तु सर्वेषां साम्नामोङ्कारेणोद्गीथादानं किन्तु प्रथमस्याक्षरस्य लोपोऽस्तु एवमतिरेको न भविष्यतीति ॥१४॥

अलोपं शाण्डिल्यः* ॥ १५ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य अलोपं मन्यते उद्गीथादावक्षरस्य एषो वा एष साम्नां यदोङ्कारो नैतेनातिरेकोऽस्तीति ॥ १५ ॥

स्वरादिषु तमेव स्वरमोङ्कारो कुर्यादागन्तुमोङ्कारं व्यञ्जनादिषु † ॥ १६ ॥

स्वरादिषूद्गीथेषु तमेवाद्यं स्वरमोङ्कारीकुर्य्यात् अनोङ्कारमोङ्कारं करोति ओङ्कारीकरोति यथा रौरवयौधाजयवोर्ध्वसद्मनादिषु यद्वा-गन्तुमोङ्कारं कुर्य्यात् यथा महीयवोञ्मनादिषु ॥ १६ ॥

सर्वत्र त्वेवागन्तुं दध्यात्* ॥ १७ ॥

सर्वोद्गीथेषु स्वरादिषु व्यञ्जनादिषु च आगन्तुमोङ्कारं विदध्यात् ॥ १७ ॥

अग्रस्तमव्यस्तमविलम्बितमनम्बूकृतमुरसि ‡ प्रतिष्ठितमद्-ध्माघातिनं शब्दमुच्चारयन्नुद्गायेदिति धानञ्जप्यः* ॥ १८ ॥

---

* आम्नायद्वेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

‡ आम्नायेऽप्येवम्।

न ग्रस्तमग्रस्तम् अव्यक्तमितश्चेतमाविवर्जितम् अविलम्बितं न विलम्बितमविलम्बितं तिस्रो वृत्तयः क्षिप्रमध्यविलम्बिताः प्रयोगवृत्त्या मध्यमया अनम्बूकृतं न अम्बूकृतं मुखाद्विप्रुषः अनिर्गमयन् उरसि प्रतिष्ठितम् उरसि कृताधारम् उरसि कृतमूलं सवायुकोष्ठादुच्चरन् उरसि विवृतः कण्ठेऽधिष्ठितः आस्ये वर्णो भवति अवन्ताघातिनं दन्तैराघातमकुर्वन् उद्गायेदित्येवं धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षक्षिप्रचिरन्यस्तोदात्तक्लिष्टाक्लिष्टानां येन संस्वरेत् तत् कुर्यात्* ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षं यथार्थं परोक्षमयथार्थं क्षिप्रमवृद्धं चिरं वृद्धं न्यस्तमनुदात्तम् उदात्तमुच्चैःस्वरं क्लिष्टं कर्षणयुक्तं क्लिष्टेष्वेवाधिकार इति तद्विलक्षणयुक्तं न क्लिष्टमक्लिष्टं एतेषां प्रत्यक्षादीनां भावानां येन संस्वरेत् तद्गानं कुर्य्यात् एतदुक्तं भवति उद्गातारः सर्वे सनियमगीतयः स्युरिति गीतिसङ्करं न कुर्युरिति भक्त्यन्तरसंहितान्तरं न स्यादित्येतदुक्तं भवति ॥ १९ ॥

सर्वन्तु लघीयसा † ॥ २० ॥

सर्व्वं त्वेतद्गानं विधानेन लघीयसा कुर्य्यात् ॥ २० ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

अमात्रालोपेन* ॥ २१ ॥

किन्तु लघीयसा विधानेन कुर्य्यात् मात्रालोपं नैव कुर्य्यात् ॥२१॥

पदादिः प्रतिहारस्थानꣳसर्वत्र † ॥ २२ ॥

उक्तमुद्गीथविधानं साम्प्रतं प्रतिहारलक्षणमुच्यते पदस्यादिः पदादिः सपदादिः प्रतिहारस्य स्थानं सर्वेषु प्रतिहारेषु प्रतिहारा आदिमन्तो द्व्यक्षरत्र्यक्षरचतुरक्षराद्यः तेषां सर्वेषां पदादिः स्थानम् ॥२२॥

पदाऽनिर्द्देशे चोत्तमे पदे † ॥ २३ ॥

यत्र तु पदं नादिश्यते द्वितीये वा तृतीये वेत्येतदादिना तत्रोत्तमे पदे प्रतिहारस्य स्थानं प्रत्येतव्यम् ॥ २३ ॥

संख्याविषये चाक्षराधिकारः † ॥ २४ ॥

यत्र तु संख्यामात्रं निर्द्दिश्यते तेषां द्वे तेषां चत्वारि षडित्येतदादि तस्मिन्संशये आर्चिकाणामक्षराणामधिकारो द्रष्टव्यः विषयः संशयः ॥ २४ ॥

अन्तःप्रतिहारꣳस्तोभान प्रतिहर्त्ता ब्रूयात † ॥ २५ ॥

ये स्तोभाः प्रतिहारस्यान्तर्वर्त्तन्ते प्रतिहारमध्ये तान् प्रतिहर्त्ता ब्रूयात् स्तोभान् कुर्य्यात् ननु अन्तः प्रतिहारं स्तोभान् प्रतिहर्त्तु-

* आह्वायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† आह्वायनोऽप्येवम् ।

रित्येवं विद्धे किमिदं ब्रूयादिति उच्यते येऽप्यन्तः प्रतिहारं प्रस्तावाः स्तोभास्तान् प्रतिहर्त्ता ब्रूयादिति ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वंश्चार्चिकाव्यवेतान्* ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वंश्च ये प्रतिहारस्य स्तोभाः आर्चिकेन अव्यवेताः अव्यवहिताः तांश्चैवं ब्रूयात् ॥ २६ ॥

अष्टाक्षरपदोत्तमानां चत्वार्यन्यत्र पङ्क्तिभ्यः* ॥ २७ ॥

या अष्टाक्षरपदोत्तमा ऋचः तासां चत्वार्यक्षराणि प्रतिहारः पङ्क्तीनामन्यत्र उक्तं पदादिः प्रतिहारस्थानं सर्वत्र पदानिर्देशे चोत्तमे पद इति ॥ २७ ॥

तस्मिंश्च न्याय्यसमाम्ना* ॥ २८ ॥

तस्मिंश्चैवं लक्षणे प्रतिहारे न्याय्यसमाम्ना च संन्याय्य इत्युच्यते वक्ष्यत्ययं तत्र तत्र न्याय्यो न्याय्य इति अथ समाम्नेति किमर्थमुच्यते अचतुरक्षरेऽपि कदाचित् न्याय्यसमाम्ना भवति यथा राणायनीये मधुश्चुन्निधने ॥ २८ ॥

पदान्तमविशेषेणोपोत्तमात् पदात् प्रतीयात्* ॥ २९ ॥

पदान्तमविशेषेणोच्यमानं पदान्त इति उपोत्तमात्पदात्

---

* आह्वायणोऽप्येवम् ।

प्रतीयात् यत्र पुनर्विशेषेण तत्र यथादेशं भवति उत्तमे तु पदाम्तः मध्यमयोः पदयोः श्रात्मबसाममेधातिथयोः पदान्त इति ॥ २८ ॥

इति षष्ठस्य दशमी कण्डिका।

अथ एकादशी कण्डिका।

एष न्यायोऽनादेशे* ॥ १ ॥

एषन्यायः प्रतिहारस्य योऽयमुक्तः पदादिः प्रतिहारस्थानमित्यत आरभ्य एषः प्रतिहारे विशेषेण अनादिश्यमाने न्यायः यत्र तु विशेषेण आदिश्येत तत्र यथादेशं स्यात् सैमेधस्यौर्णायवयोर्ऋषभस्य पावमानस्येनिधनस्य मार्गीयवस्यैतेषामुपरिष्टात् प्रतिहारस्योद्गाता स्तोभं ब्रूयात् ॥ १ ॥

सैमेधस्यौर्णायवयोर्ऋषभस्य पावमानस्य ईनिधनस्य मार्गीयवस्यैतेषमुपरिष्टात् प्रतिहारस्योद्गाता स्तोभं ब्रूयात्* ॥ २ ॥

एतेषां पञ्चानां साम्नां यः प्रतिहारस्योपरिष्टान्न्याय्यः प्राप्तः स्तोभः प्रतिहर्त्तुः ऊर्द्धं पार्षिकाव्यवेतानिति तं उद्गाता ब्रूयात् ॥ २ ॥

न्याय्यप्रतिहाराणामिड़ासंहारास्वक्तौड़स्वरवार्षाहरस्या-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

रकौल्मलानां गोराङ्गिरसस्य साम्नोऽभ्यासवतस्य कौम्बस्याग्निमोथामस्यैतेषां पुरस्तात् प्रतिहर्त्ता* ॥ ३ ॥

न्याय्यप्रतिहाराणां सतां एतासां संचारस्य आयस्युक्तस्य ऐडस्वरस्य वार्षाहरस्यारण्ये गेयस्य स्वारकौल्मलस्य गैराङ्गिरसस्य साम्नः अभ्यासवतस्य कौम्बस्य अग्निमोथामस्य तेषां यथोद्दिष्टानां न्याय्यप्रतिहाराणां विभागन्यायेभ्योऽप्येतेषु कथञ्चित् भवति ततस्तेषां न्याय्यप्रतिहारतां नियमयति एतेषां पुरस्तात् प्रतिहारस्योद्गातुः स्तोभः प्राप्तः तं प्रतिहर्त्ता ब्रूयात् आदेशात् ॥ ३ ॥

सꣳहितमार्षभꣳशाकलं वाजदावर्यःस्वारꣳसैमित्रं पदनिधने काण्वरोहितकूलीये यौक्ताश्वसौवर्णानामुत्तरे यौधाजयसौधसमाष्कारनिधनं काण्वं यौक्तस्रुचन्तिरश्चोननिधनमायास्यमिन्द्रस्य यशो वैश्वमुत्तरꣳसफं प्रमꣳहिष्ठीयं दीर्घं पौष्कलमान्धीगवं बृहदाग्नेयꣳश्यावाश्वचैशोके तेषां द्वे* ॥ ४ ॥

एतेषां संहितादीनां यथोद्दिष्टानां चतुर्विंशानां साम्नां द्वे द्वे अक्षरे प्रतिहारः परिभाषितः पदादिः प्रतिहारस्थानं सर्वत्र पदानिर्द्देशे चोत्तमे पदे संख्याविषये चाक्षराधिकार इति एव सामान्योन्याय अनादेशे इति ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

पुरस्तात् स्तोभो यौक्ताश्वयोः पूर्वस्य* ॥ ५ ॥

यः पूर्वः स्तोभः उद्गातुर्न्यायप्राप्तः स प्रतिहर्तुर्भवति वचनात् ॥५॥

श्यावाश्ववैश्रोकयोः पदान्तः* ॥ ६ ॥

श्यावाश्वस्य वैश्रोकस्य च पदान्तो ऽक्षरः प्रतिहारः उक्तः पदान्तमविशेषेणोपोत्तमात्पदात् प्रतीयादिति ॥ ६ ॥

अस्तोभस्तु श्यावाश्वस्य* ॥ ७ ॥

श्यावाश्वस्य त्वस्तोभः प्रतिहारः य उपरिष्टात् स्तोभः प्रतिहारस्य न्यायप्राप्तः प्रतिहर्त्तुः स उद्गातुर्भवेदिति वचनात् ॥ ७ ॥

ओङ्कारादिस्तृतीयचतुर्थाभ्यां प्राग्घिङ्कारादिश्रोविशीये* ॥ ८ ॥

ओङ्कारादिःप्रतिहारः तृतीयचतुर्थाभ्यामक्षराभ्यां प्राक् हिङ्कारात् उक्तमुत्तमे पद इति ॥ ८ ॥

हिङ्कारादिर्वा पञ्चमषष्ठाभ्याम्* ॥ ९ ॥

हिङ्कारादिर्वा प्रतिहारः तस्मिन्नेव पदे पञ्चमषष्ठाभ्यामक्षराभ्याम् इति ॥ ९ ॥

इति षष्ठस्य एकादशी कण्डिका।

---

* आम्नायबोऽप्येवम्।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

श्रौक्तनार्मेधे द्विप्रतिहारे* ॥ १ ॥

श्रौक्तस्य नार्मेधस्य श्रौक्तनार्मेधे द्विप्रतिहारे कर्त्तव्ये ॥ १ ॥

प्रथमनवमाभ्याꣳ श्रौक्तस्य* ॥ २ ॥

उत्तमे पदे प्रथमेन चाक्षरेण नवमेन च प्रतिहारौ श्रौक्तस्य साम्नः ॥ २ ॥

पदान्तश्चतुर्भिः पूर्वो नार्मेधस्य चतुर्भिरेव मध्यमैरुत्तरः* ॥ ३ ॥

नार्मेधस्य चतुर्भिरक्षरैः पदान्तः पूर्वः प्रतिहारः चतुर्भिरेव मध्यमैरक्षरैरुत्तमपदस्य उत्तरः प्रतिहारः ॥ ३ ॥

एकप्रतिहारं वोत्तरेण* ॥ ४ ॥

एकप्रतिहारं वा नार्मेधं उत्तरेण यथोक्तेन चतुर्भिरेव मध्यमैरुत्तरइत्यनेन ॥ ४ ॥

भासवैरूपयोर्गायत्रीसाम्नोः पदान्तो द्वाभ्यां भासे चतुर्भिरुत्तरस्य † ॥ ५ ॥

भासस्य वैरूपस्य च गायत्रीसाम्नोः पदान्तः प्रतिहारो द्वाभ्यामक्षराभ्यां भासे चतुर्भिरक्षरैर्वैरूपस्य ॥ ५ ॥

तृतीयेन पदेन यज्ञायज्ञीयनिधने सौहविषे* ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

यज्ञायज्ञीयनिधने सैाहविषे तृतीयेन पदेन प्रतिहारः कर्त्तव्यः।६।

आयन्तीयवरुणसामद्वैगताञ्जसां दश* ॥ ७ ॥

आयन्तीयञ्च वरुणसाम च द्वैगतञ्च अञ्जसञ्च ते आयन्तीयवरुणसामद्वैगताञ्जसः तेषां आयन्तीयवरुणसामद्वैगताञ्जसां दशाक्षराणि प्रतिहारः ॥ ७ ॥

तेषां पूर्वयोः सर्वं पदं द्वे च पुनरुक्तस्य* ॥ ८ ॥

तेषां चतुर्णां पूर्वयोः आयन्तीयवरुणसाम्नोः सर्वमुत्तमं पदं प्रतिहारः द्वे चाद्ये अक्षरे पुनरुक्तस्य पदस्य ॥ ८ ॥

द्वैगते पदान्तः* ॥ ९ ॥

द्वैगते दशाक्षरः पदान्तः प्रतिहारः ॥ ९ ॥

उपोत्तमस्य पदस्य पदादिरञ्जसः* ॥ १० ॥

अञ्जसः उपोत्तमस्य पदस्य पदादिर्दशाक्षरः प्रतिहारः ॥ १० ॥

विशोविशीयप्रभृतीनां वा नवानामुत्तमस्य पदस्यादौ द्वे* ॥ ११ ॥

विशोविशीयप्रभृतीनां वा नवानां साम्नां उत्तमस्य पदस्यादौ द्वे द्वे अक्षरे प्रतिहारः विशोविशीयस्य श्रीकामार्मेधयोर्भासवैरूपयोर्गायत्रीपार्श्वयोर्यज्ञायज्ञीयस्य निधनस्य सौहविषस्य आयन्तीयवरुणसामद्वैगताञ्जसामित्येतेषां नवानाम्, अथोत्तमस्येति सिद्धे किमर्थं पुनर्ग्रहणम्, उच्यते उपोत्तमस्य पदस्य पदादिरञ्जस इत्येतत्प्रकृतम् ।११।

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम्।

हाङ्कारान्तो विशोविशीये* ॥ १२ ॥

विशोविशीये हाङ्कारान्तः प्रतिहारः योऽन्यो हाङ्कारस्तोपरिष्टात् स्तोभः प्रतिहर्तुर्यथाम्नायप्राप्तः स उद्गातुर्भवति ॥ १२ ॥

आयन्तीयवरुणसाम्नोरभ्यासादिः* ॥ १३ ॥

आयन्तीयस्य वरुणसाम्नश्च अभ्यासस्यादौ यक्षरः प्रतिहारः ॥१३॥

वामदेव्यꣳ स्वारꣳ प्राकमश्वं पाष्ठौहं निधनकामꣳ सत्रासाहीयं काक्षीवतं श्यावनं गायत्रीसामैडमं निधनवद्वैश्ववाचं तेषां पञ्चमषष्ठे विकल्पेते न्याय्येन विकल्पेते न्याय्येन* ॥ १४ ॥

एतेषां वामदेव्यादीनां नवानां साम्नां प्रत्येकमुत्तमे पदे पञ्चमषष्ठे अक्षरे न्याय्येन प्रतिहारेण सह विकल्पेते न्याय्यो वा भवत्येतेषु सर्वेषु यक्षरो वा पञ्चमषष्ठाभ्यामक्षराभ्यामिति ॥ १४ ॥

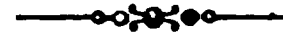
इति षष्ठस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ।

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम् ।

सप्तमः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

गूर्द्दः सौमेधं माधुच्छन्दसमौदलञ्च सौश्रवसमुत्तरं वार्त्र-तुरमृषभो रैवतः कौत्समौष्णिहमातीषादीयं क्रौञ्चमौक्को-निधनञ्च स्वारञ्च सामराजं मारुतमौष्णिहमाहारञ्च सुज्ञा-नञ्च हारिवर्णञ्च सांवर्त्तञ्जागतं वरुणसाममरुतां धेनुस्तौ-म्मतं तेषां चत्वारि* ॥ १ ॥

उक्तावेकद्विकौ अचरस्तु नास्ति अथ चतुरचर उच्यते एतेषां गूर्द्दप्रभृतीनां यथानिर्द्दिष्टानां प्रत्येकं चत्वार्य्यचराणि प्रतिहारः उक्तं पदादिप्रतिहारस्थानं सर्वत्र पदानिर्द्देशे चोत्तमे पदे संख्याविषये चाचराधिकार इति एवमर्थं तावत् सामान्यो न्यायप्राप्तः सर्वत्र एवं प्राप्ते विशेषमारभते ॥ १ ॥

अभ्यासो गूर्द्दस्य* ॥ २ ॥

द्वितीयपदे यत्प्रथमं चतुरचरमभ्यस्यते स प्रतिहारः ॥ २ ॥

अभ्यासादिरुत्तरेषां त्रयाणाम्* ॥ ३ ॥

उत्तरेषां त्रयाणां सौमेधमाधुच्छन्दसौदलानां यद्यत्पदमभ्यस्यते तस्य तस्याभ्यासादिश्चतुरचरः प्रतिहारः ॥ ३ ॥

---

* प्रायायबोऽप्येवम् ।

उत्तमानि सौश्रवसेऽक्षोभानि* ॥ ४ ॥

सौश्रवसे उत्तरे उत्तमस्य पदस्योत्तमानि चत्वार्यक्षराणि अक्षोभानि प्रतिहारः ॥ ४ ॥

अष्टौ वा वार्चंतुरे* ॥ ५ ॥

वार्चंतुरे चत्वारि वा समाम्नान्यायप्राप्तानि अक्षराणि प्रतिहारः अष्टौ वा ॥ ५ ॥

पूर्वयोश्च न्याय्यः* ॥ ६ ॥

पूर्वयोश्च वार्चंतुरस्य साम्न औदलसौश्रवसयोर्न्याय्यः प्रतिहारो भवति चशब्दो विभाषानुकर्षणार्थः यो वा पूर्वोक्तोऽभ्यासादिश्चतुरक्षरमिति न्याय्यो वा ॥ ६ ॥

मध्यमं वचनमृषभे* ॥ ७ ॥

ऋषभे रैवते तृतीये पदे यदुत्तमं चतुरक्षरमभ्यस्यते तस्य मध्यमं वचनं प्रतिहारः ॥ ७ ॥

मध्यमान्युत्तरेषां पञ्चानाम्* ॥ ८ ॥

कौत्समौक्षिरिहम् इन्द्रं सुतेषु आतीषादीयं क्रौञ्चमौक्षोनिधनं स्वारं सामराजमित्येतेषां उत्तमेषु पदेषु मध्यमं चतुरक्षरं प्रतिहारः ॥ ८ ॥

प्राग्वाभ्यासादुत्तमानि कौत्से* ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अथवा कौत्से पदस्योत्तमानि चत्वार्य्यक्षराणि प्रतिहारः स्यात् प्रागभ्यासात् ॥ ९ ॥

प्रथमानि वा सामराजस्य सपुरस्तात् स्तोभः* ॥ १० ॥

सामराजस्य उत्तमे पदे प्रथमानि चत्वार्य्यक्षराणि प्रतिहारः स्यात् सपुरस्तात् स्तोभेन यथोद्दिष्टो वा ॥ १० ॥

षड् वा पञ्चमप्रभृतीनि मारुते* ॥ ११ ॥

मारुते यथोक्तो वा स्यात् अथवा पञ्चमादिष्वारभ्य षडक्षरः प्रतिहारः स्यात् ॥ ११ ॥

आश्वरथन्तरयोः पञ्च* ॥ १२ ॥

आश्वे च रथन्तरे च पञ्चाक्षरः प्रतिहारः स्यात् पञ्चाक्षरेण रथन्तरस्य प्रतिहरतीति सिद्धे किं पुनरारभ्यते उच्यते, न्याय्येन विकल्पो माभूदिति चक्री यद्वत् ॥ १२ ॥

वैदन्वते चाभ्यासवत्युत्तमे तु पदान्तः † ॥ १३ ॥

वैदन्वते चाभ्यासवति स वे धा अ सादति पञ्चाक्षरः प्रतिहारः स्यात् अयन्तु विशेषः उत्तमे पदे पदान्तः ॥ १३ ॥

तस्यादौ वा द्वे उभयतः स्तोभे † ॥ १४ ॥

अथवा तस्योत्तमस्य पदस्य आदौ द्वेऽक्षरे उभयतः स्तोभे प्रतिहारः स्यात् ॥ १४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्रा ह्यायणोऽप्येवं किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

तृतीयं वा* ॥ १५ ॥

अथवा तस्योत्तमस्य पदस्य तृतीयमक्षरं प्रतिहारः स्यात् ॥ १५ ॥

उभौ वैकः* ॥ १६ ॥

उभौ वा अक्षरैकाक्षरौ एकः प्रतिहारः स्यात् एकग्रहणं द्विप्रतिहारता माभूदिति ॥ १६ ॥

इति सप्तमस्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

आकूपारक्रौञ्चे गायत्रीसामनी देवातिथं गौषूक्तं रौरवं द्विहिङ्कारं वामदेव्यमेकारान्तप्रस्तावं वैयश्वमरण्ये गेयं प्राकरवर्णं सौभरं बार्हद्गिरराये वाजीये स्वारमैधातिथं गौरीवितं त्वाष्ट्रीसामं ... वाष्टं गौष्टङ्गं चारायणं कौल्मलबर्हिषे जनित्रमुत्तरं वैतहव्यमित्थवद्वामदेव्यं प्रतीचीनेडङ्काशीतं वैष्णवं पूर्वं यौतं सञ्जयं तेषां षट्* ॥ १ ॥

चतुरक्षरपञ्चाक्षरौ प्रतिहारावुक्तौ साम्प्रतं षडक्षर उच्यते, आकूपारक्रौञ्चे गायत्रीसामनी सन्त्यनेकार्षेयाण्यनेकानि सामानि अत आकूपारक्रौञ्चादीनां विशेषमारभते गायत्रीसामनीत्येतदादि एतेषां सर्वेषां यथोद्दिष्टानां वक्ष्यमाणविशेषाणां षडक्षरः प्रतिहारः स्यात् ॥ १ ॥

---

* आह्यायणोऽप्येवम् ।

अस्तोभावुत्तमयोः* ॥ २ ॥

उत्तमयोः साम्नोः श्रैतसञ्जययोः अस्तोभौ प्रतिहारौ स्याताम् अस्तोभाविति प्राप्तप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रथमतृतीययोरुभयतः स्तोभौ* ॥ ३ ॥

प्रथमतृतीययोराकूपारदैवातिथयोः साम्नोरुभयतः स्तोभौ प्रतिहारौ स्यातां पुरस्तात् स्तोभार्थमारम्भः ॥ ३ ॥

प्रागौकारात् प्रथमे* ॥ ४ ॥

प्रथमे आकूपारे उपरिष्टात् स्तोभः प्रागौकारात्प्रतिहर्तुः स्यात् ॥ ४ ॥

हिङ्कारात्तृतीये* ॥ ५ ॥

तृतीये दैवातिथे हिंकारात् प्रागुपरिष्टात् स्तोभः प्रतिहर्तुः स्यात् ॥ ५ ॥

अप्रतिहारे पूर्वे स्तोत्रीये आकारवर्णस्य* ॥ ६ ॥

अरण्ये गेयस्य आकारवर्णस्य उत्तमायां स्तोत्रीयायां षडक्षरः प्रतिहारः स्यात् पूर्वे तु स्तोत्रीये अप्रतिहारे स्याताम् ॥ ६ ॥

इडकारान्तऐध्मवाहे स्तोभः* ॥ ७ ॥

इडकारान्तऐध्मवाहे प्रतिहारस्योपरिष्टात् स्तोभः स्यात् ॥ ७ ॥

---

* आम्नायेऽप्येवम् ।

सर्वो वा* ॥ ८ ॥

सर्वो वा स्तोभः स्यात् ॥ ८ ॥

प्रागोवायास्त्रिषूत्तरेषु* ॥ ९ ॥

गौष्टङ्क्षारायणकौल्मलबर्हिषेषु प्रतिहारस्योपरिष्टात् स्तोभः प्रागोवायाः स्यात् तदेव प्रतिहर्तुः स्यात् ॥ ९ ॥

पौरुमद्गे च* ॥ १० ॥

पौरमद्गे च प्रतिहारस्योपरिष्टात् स्तोभः प्रागोवायाः प्रतिहर्तुः स्यात् ॥ १० ॥

ओकाराज्जनित्रे* ॥ ११ ॥

उत्तरे जनित्रे प्रतिहारस्योपरिष्टात् प्रागोकारात् प्रतिहर्तुः ॥११

सह वैवया पौरुमद्गे* ॥ १२ ॥

सह वार्त्तुवया पौरमद्गे स्यात् स्तोभः प्रतिहर्तुः ॥ १२ ॥

गौष्टङ्क्षारायणकौल्मलबर्हिषवैतहव्यानां वा पदान्तः* ॥ १३ ॥

एतेषां गौष्टङ्क्षादीनां चतुर्णां पञ्चानां वा यथाप्राप्तः प्रतिहारः अथवा पदान्तः उक्तं पदान्तमविशेषेणोत्तमात्पदात् प्रतीयादिति ॥१३॥

द्वाभ्यां पूर्वयोश्चतुर्भिरुत्तरयोः* ॥ १४ ॥

स पुनः पदान्तो द्वाभ्यां द्वाभ्यामक्षराभ्यां पूर्वयोर्गौष्टङ्क्षाराय-णयोः स्यात् चतुर्भिरक्षरैरुत्तरयोः कौल्मलबर्हिषवैतहव्ययोः ॥ १४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

पुरस्तात् स्तोभः कौल्मलबर्हिषस्य* ॥ १५ ॥

कौल्मलबर्हिषस्य पदान्तः सह पुरस्तात् स्तोभेन स्यात् ॥ १५ ॥

इति सप्तमस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

सप्त वारवन्तीये पूर्वस्मिन् † ॥ १ ॥

उक्तः षड़क्षरः प्रतिहारः साम्प्रतं सप्ताक्षर उच्यते पूर्वस्मिन्वारवन्तीये सप्ताक्षरो हि प्रतिहारः ॥ १ ॥

तेषां त्रीणि पदान्ते † ॥ २ ॥

तेषां सप्ताक्षराणां त्रीणि पदान्ते स्युः अर्थादापञ्चत्वार्युत्तमपदादाविति ॥ २ ॥

कार्ण्यश्रवसन्त्वैतं पञ्चन्तीरश्रवसमुत्तरं ग्रुध्यमुद्दं ग्रपुत्रः श्याकरन्तेषामष्टौ* ॥ ३ ॥

अष्टाक्षरः प्रतिहार उच्यते एतेषां कार्ण्यश्रवसादीनां यथोद्दिष्टानां अष्टावक्षराणि प्रतिहारः उक्तं प्रतिहारस्थानम् दृढश्च विशिष्टम् ॥३॥

पञ्चतीरश्रवसयोरर्धानि पदान्ते* ॥ ४ ॥

पञ्चश्च तीरश्रवसश्च पञ्चतीरश्रवसे तयोः पञ्चतीरश्रवसयोरर्द्धान्यक्षराणि पदान्ते स्युः अर्थादायकं अर्द्धानि पदादाविति ॥ ४ ॥

---

* साह्यायणेऽप्येवम् ।

† साह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

अध्यस्य च ककुप्सु* ॥ ५ ॥

अध्यस्य च ककुप्सु गीयमानस्य अष्टावक्षराणि पदान्ते द्वे अष्टौ पदादावित्यर्थादापन्नं यथा विष्टरपङ्क्तौ ॥ ५ ॥

तस्य गायत्रीषु चत्वारि* ॥ ६ ॥

तस्य अध्यस्य गायत्रीषु गीयमानस्य चत्वार्यक्षराणि प्रतिहारो यथा गवमेऽहनि तस्येति निर्देशः पङ्क्तोरनन्तरयोरप्यधिकारः तेन तस्येति क्रियते कथं अध्यस्यैवेति ॥ ६ ॥

षोडशबृहतीषु* ॥ ७ ॥

बृहतीषु गीयमानस्य अध्यस्य षोडशाक्षराणि प्रतिहारविषयः सन्निरेव तृतीयः पादः उत्तमे च चतुरक्षरं प्रतिहारिकमेव गीतं प्रतिहार इति वक्ष्यति ॥ ७ ॥

नदम्नश्चोदतीनामिति दश* ॥ ८ ॥

नदम्नश्चोदतीनामित्येतस्यामपि गीयमानस्य अध्यस्य दशाक्षराणि प्रतिहारः प्रयोजनमुक्तं पूर्वस्मिन्नेव सूत्रे ॥ ८ ॥

मध्यमस्य पदस्याभ्यासः शाकरे* ॥ ९ ॥

शाकरे मध्यमस्य पदस्य योऽष्टाक्षरोऽभ्यासः स प्रतिहारः ॥ ९ ॥

न्याय्यो वा* ॥ १० ॥

न्याय्यो वा स्यात् शाकरे प्रतिहारः ॥ १० ॥

वायोरभिक्रन्दस्तारक्ष्णावमौक्षयमौशनश्यावाश्वे चैहु-

---

* आम्नायेऽप्येवम् ।

भᳲश्रैष्टं जागतᳲ सोमसाम कार्त्तयशᳲ स्वरं पयोनिधनम्नृषभः शाकरो यण्वापत्ये तेषामुपोत्तमं पदम्* ॥ ११ ॥

एतेषां वायोरभिक्रन्दादीनां यथोद्दिष्टानां उपोत्तममुपोत्तमं पदं प्रतिहारः स्यात् ॥ ११ ॥

पुरस्तात् स्तोभा उत्तमानां त्रयाणाम्* ॥ १२ ॥

ऋषभस्य शाकरस्य यण्वापत्ययोश्च सह पुरस्तात् स्तोभैरुपोत्तमानि पदानि प्रतिहाराः स्युः ॥ १२ ॥

अप्रतिहारा प्रथमा स्तोत्रीया यण्वापत्ययोः* ॥ १३ ॥

यण्वापत्ययोर्वा साम्नोः प्रथमा स्तोत्रीया अप्रतिहारा स्यात् ॥१३॥

पञ्चानां वादित उत्तमे पदे चत्वारि* ॥ १४ ॥

पञ्चानां साम्नां यान्यादावादिष्टानि वायोरभिक्रन्दः स्वारं कावं मौक्षयमौशनमश्वावाम्ने त्रैष्टुभे इति, एतेषां उपोत्तमं पदं वा प्रतिहारः स्यात् उत्तमे पदे चत्वार्यक्षराणि प्रतिहारः उत्तमग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते तेषामुपोत्तमं पदमित्यधिकृतम् ॥ १४ ॥

वैखानसं पौरुहन्मनमुद्वᳲशीयमाकारणिधनन्त्वाष्ट्रीसाम तेषामुत्तमं पदं प्रागभ्यासात्* ॥ १५ ॥

एतेषां वैखानसादीनां चतुर्णामुत्तमं पदं प्रतिहारः स्यात् प्रागभ्यासात् ॥ १५ ॥

अभ्यासे वा चत्वार्युत्तरयोः* ॥ १६ ॥

---

* आश्लायनोऽप्येवम् ।

अभावे वा उत्तरयोः साम्नोः उद्वंशीयाकारणिधनयोश्चत्वारि चत्वार्य्यक्षराणि प्रतिहारः स्यात् ॥ १६ ॥

इति सप्तमस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका

आत्यसाम मैधातिथं वारवन्तीयमुत्तरमाभीशवे सिमानां निषेधस्त्रिणिधने त्वाष्ट्रीसामायास्येदार्ढच्युतमाथर्वणं रैवत्य ऐटतमग्नेस्त्रिणिधनमुत्सेधनिषेधावैड‍ꣳसाकमश्वन्दैर्घश्रवसन्दासस्यत्यं ग्रामे गेयग्रयेनस्तानि द्विप्रतिहाराणि* ॥ १ ॥

आत्यसामादीनि यथोद्दिष्टानि एतानि सर्व्वाणि द्विप्रतिहाराणि तेषां प्रतिहाराणां स्थानमक्षरपरिमाणञ्चोच्यते ॥ १ ॥

मध्यमयोः पदयोः आत्यसाममैधातिथयोः पदान्तो द्वाभ्याञ्चतुर्भिर्वा † ॥ २ ॥

आत्यसाममैधातिथयोर्द्वितीयतृतीययोः पदयोः प्रत्येकं द्व्यक्षरौ पदान्तौ प्रतिहारौ चतुरक्षरौ वा ॥ २ ॥

इकाराद्यन्तौ स्तोभौ वारवन्तीये ‡ ॥ ३ ॥

---

* आग्नायणेऽप्येवम् ।

† आग्नायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

‡ आग्नायणीये विशेषोऽस्ति ।

इकाराद्यन्तौ स्तोभौ प्रतिहारौ वारवन्तीय इकारो यस्तोभस्तस्य आद्यावन्ते च योऽयमिकाराद्यन्तः स्तोभः ॥ ३ ॥

सप्तभिर्वैकप्रतिहारं प्रागिडाछायाः* ॥ ४ ॥

वारवन्तीये सप्तभिरक्षरैरुत्तमपदादिस्थैरेकप्रतिहारं वा स्यात् उपरिष्टात् इडाछायाः स्तोभश्च प्रतिहर्त्तुः स्यात् ॥ ४ ॥

उकारादिर्वैकेन पदान्तः* ॥ ५ ॥

उकारादिर्वा एकेनाक्षरेण पदान्तः प्रतिहारः स्यात् ॥ ५ ॥

न्याय्यो वा* ॥ ६ ॥

न्याय्यो वा स्यात् प्रतिहारो वारवन्तीयस्य न्याय्यश्च उक्तलक्षणः ॥ ६ ॥

पूर्वयोश्च * ॥ ७ ॥

पूर्वयोश्च श्यावाश्वसाममेधातिथयोर्न्याय्यो वा स्यात् प्रतिहारः द्विप्रतिहारो वा पूर्वोक्तः ॥ ७ ॥

वारवन्तीयस्य द्विपदासु सप्तानाᳪ स्थाने चत्वारि द्वे चतुर्णाम् † ॥ ८ ॥

वारवन्तीयस्य द्विपदासु गीयमानस्य द्विप्रतिहारताभावात् सिद्धौ इकाराद्यन्तौ स्तोभाविति अथ पुनर्विकल्पयेत् ततः सप्तानामक्षराणां स्थाने चतुरक्षरः प्रतिहारः स्यात् चतुरक्षरस्य न्याय्यस्य स्थाने द्व्यक्षरः स्यात् उकारादिर्वैकेन पदान्त इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

द्वे एकमित्येकपदायाम्* ॥ ९ ॥

एकपदायां गीयमानस्य सप्ताक्षरस्य स्थाने द्वे अक्षरे स्यातां चतुरक्षरस्यैकम् अन्यत्सिद्धम् ॥ ९ ॥

उत्तरयोः पदयोरुत्तरेषाम्* ॥ १० ॥

वारवन्तीयादुत्तरेषां साम्नाम् उत्तरयोः पदयोः प्रत्येकं प्रतिहारौ स्याताम् ॥ १० ॥

द्वे द्वे तु षण्णामाभीषवप्रभृतीनाम्* ॥ ११ ॥

द्वे द्वे तु अक्षरे उत्तरयोः पदयोः स्याताम् आभीषवप्रभृतीनां षण्णां साम्नां आभीषवयोः सिमानां निषेधस्य चित्रिधनयोस्त्वाष्ट्रीसामायास्ययोर्दीर्घश्रुतस्येति ॥ ११ ॥

चत्वारि वा सिमानां निषेधस्य † ॥ १२ ॥

चत्वार्यक्षराणि वा सिमानां निषेधस्य उत्तरयोः पदयोः स्युः द्वे वा द्वे इति प्रकृतम् ॥ १२ ॥

त्वाष्ट्रीसाम्नश्च † ॥ १३ ॥

त्वाष्ट्रीसाम्नश्च उत्तरयोः पदयोश्चत्वारि चत्वार्यक्षराणि स्युः यद्वा प्रकृतम् ॥ १३ ॥

सपुरस्तात् स्तोभावाथर्वणस्य* ॥ १४ ॥

आथर्वणस्य सह पुरस्तात् स्तोभाभ्यां प्रतिहारौ स्याताम् ॥ १४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तत्प्रभृतीनां चत्वारि* ॥ १५ ॥

आथर्वणप्रभृतीनाम् उत्तरयोः पदयोः प्रत्येकं चत्वारि चत्वार्यक्षराणि स्युः ॥ १५ ॥

अष्टौ वा दाशस्पत्ये* ॥ १६ ॥

दाशस्पत्ये चत्वारि वा अक्षराणि उत्तरयोः पदयोः स्युः अथवा अष्टावष्टौ ॥ १६ ॥

पूर्ववोत्तरेणैकप्रतिहारे* ॥ १७ ॥

पूर्वे वा सामनी दाशस्पत्यात् ऐड़साकमश्वर्ष्वश्रवसे उत्तरेण प्रतिहारेण एकप्रतिहारे स्यातां वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १७ ॥

तृतीयपञ्चमाभ्यां पदाभ्याꣳ श्येने* ॥ १८ ॥

सामे गेयश्येने तृतीयपञ्चमाभ्यां पदाभ्यां प्रतिहारौ स्याताम् ॥१८॥

चतुर्थषष्ठयोर्वा पदयोर्द्वे पदयोर्द्वे* ॥ १९ ॥

चतुर्थषष्ठयोर्वा पदयोर्द्वे द्वे अक्षरे प्रतिहारौ स्याताम् ॥ १९ ॥

इति सप्तमस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

पृथक्स्तोत्रीयासु प्रतिहाराः सन्ततिनः* ॥ १ ॥

उक्तमप्रतिहारा प्रथमा स्तोत्रीया यज्ञापत्यययोरिति तथा अप्रतिहारे पूर्वं स्तोत्रीये आकारवर्णस्येति सोऽयं प्रतिहारन्यायः सन्त-

---

* आह्वायणोऽप्येवम् ।

निनि यस्तापत्यप्राकरवर्णेषु अतो नियमार्थमारभ्यते पृथक्स्तोत्रीयासु प्रतिहाराः सन्ततिन इति उक्तं निधनभूताः प्रतिहारवत्योऽप्रस्ताव्या इति तत्प्रतिहारा उच्यन्ते सन्ततिनः पृथक्सर्वासु स्तोत्रीयास्वित्यर्थः अक्षरपरिमाणं वक्ष्यति तत्रानास्तोत्रीयासु प्रतिहाराः सन्ततिनः ॥ १ ॥

त्रयस्त्रय ऊधःसु महानाम्नीनाम्* ॥ २ ॥

महानाम्नीनां ऊधस्सु पदेषु सर्वेषु प्रतिस्तोत्रीयं त्रयः त्रयः प्रतिहाराः स्युः ऊधांसि वक्ष्यन्ते ॥ २ ॥

तथा स्वराश्च नित्यवत्सातोषक्रुयोः* ॥ ३ ॥

तथा स्वराश्च प्रतिहारा यत्स्वरमूधः तथा स्वरानित्यवत्सातोषक्रुयोः प्रतिहाराः स्युः ॥ ३ ॥

द्वे द्वे सर्वेषाम्* ॥ ४ ॥

सर्वेषामेवैतेषां साम्नां द्व्यक्षराः प्रतिहाराः स्युः सर्वेषामिति सन्ततिप्रभृतीनाम् ॥ ४ ॥

षड् वा प्राकरोत्तमेषु महानाम्नीनाम् † ॥ ५ ॥

षडक्षरो वा प्रतिहारो भवत्येतेषां सर्वे सन्ततिवर्जनं वा भवति नासौ पूर्वेण विकल्पेऽरते स एव भवति न वा प्राकरोत्तमेषु महानाम्नीनां सोऽयमुत्तमे पदे न्यायप्राप्तो महानाम्नीषु भवेत् प्राकराणामुत्तमेषु पदेषु भवति प्राकराणि वक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं तथा तत्र विशेषश्च कृतः ।

षष्ठमध्यासेषु* ॥ ६ ॥

महानाम्नीषु अध्यासेषु पदेषु षष्ठं षष्ठमक्षरं प्रतिहारो भवति अध्यासान्यपि वक्ष्यन्ते ॥ ६ ॥

मध्यमं वचनꣳ स्तौभिकं पुरीषेषु † ॥ ७ ॥

पुरीषपदेषु स्तौभिकानां वचनानां यन्मध्यमं वचनं स प्रतिहारः स्यात् ॥ ७ ॥

अप्रतिहाराण्येकेऽध्यासपुरीषाणि † ॥ ८ ॥

एके आचार्य्या अध्यासपदानि पुरीषपदानि च अप्रतिहाराणि मन्यन्ते एतेषु प्रतिहारा न कर्त्तव्या इति ॥ ८ ॥

तासां प्रथमद्वितीये पदे द्विपदास्त्रीणि आकाराणि धातुर्वत्सऊधस्तच्छाकरं पुरुषस्त्रीणि आकाराण्यध्यास्येति पदानि ‡ ॥ ९ ॥

तासां महानाम्नीनां प्रतिस्तोत्रीयं पदानां सूत्रे संव्यवहारार्थं संज्ञा प्रतिपद्यते ये तावत् प्रथमद्वितीये पदे प्रतिस्तोत्रीयास्ता द्विपदाः ततोऽनन्तरं त्रीणि आकाराणि द्विपदानन्तराणि यानि त्रीणि तानि आकाराण्युच्यन्ते तेषामपि आकाराणामेवानन्तराणि पदानि यानि त्रीणि पदानि तेषां संज्ञा धातुर्वत्स ऊधः प्रथमं धातुः द्वितीयं वत्सः तृतीयम् ऊधः तच्छाकरं पुरुषः तस्योत्तरं यत्पदन्तत् पुरुषः तस्यापि

* आम्नायश्चोऽप्येवम् ।

† आम्नायश्चीये विशेषोऽस्ति ।

‡ आम्नायश्चेनैतेन षट्संख्यकानि सूत्राणि कृतानि ।

यान्यन्तराणि चौणि तेषां संज्ञा आकाराणीति तेषाम् उत्तरं यत्पदं तस्य संज्ञा अध्यास्येति एवमुत्तरयोरपि स्तोत्रीययोरेताः संज्ञा वेदितव्याः ॥ ९ ॥

उत्तमा तु द्व्यध्यासा* ॥ १० ॥

उत्तमा तु स्तोत्रीया द्व्यध्यासा द्वे अध्यासपदे यस्याः सा द्व्यध्यासा इति येयं द्व्यध्यासा तुशब्दो विशेषणार्थः एवं सा चतुर्दशपदा ॥ १० ॥

द्विपदास्तु प्रस्तावः आकारप्रथमेष्वध्यासपुरोपेषु च* ॥ ११ ॥

स्तोत्रीयायां द्विपदायां प्रस्तावः आकारायाश्च प्रथमे पदे अध्यासपदेषु च प्रतिस्तोत्रीयं पुरोपपदेषु च यत्रैषोक्तं प्रस्तावलक्षणम् ॥ ११ ॥

भासेनोक्तः पदान्तो यज्ञायज्ञीयेदेवस्थाने वैरूपेच* ॥ १२ ॥

यज्ञायज्ञीये देवस्थाने वैरूपेच यज्ञायज्ञीये भासेन पदान्तो व्याख्यातः प्रतिहारो यचरः देवस्थाने वैरूपेच प्रतिहारो व्याख्यातश्चतुरक्षरः ताभ्यां भासे चतुर्भिरक्षरस्येति ॥ १२ ॥

अरण्ये गेयः श्येनः पार्थुरश्ममच्छिद्ररयिष्ठे तेषामुत्तरेषु पदेषु द्वे द्वे पूर्वयोश्चत्वारि चत्वार्युत्तरयोः † ॥ १३ ॥

अरण्ये गेयस्य श्येनस्य पार्थुरश्मस्याच्छिद्ररयिष्ठयोः एतेषां चतु-

* आह्वायनेोऽप्येवम् ।

† आह्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

णाम् उत्तरेषु सर्वेषु प्रतिहारा द्वे द्वे अक्षरे पादे पादे अक्षरे अरण्ये गेयश्येनपार्थुरश्मयोः चत्वारि चत्वार्यक्षराणि उत्तरयो-रच्छिद्रयिष्ठयोः ॥ १३ ॥

उभयतः स्तोभाः पार्थुरश्मस्य* ॥ १४ ॥

ये उत्तराः प्रतिहाराः पार्थुरश्मस्तोत्रास्ते सर्वे उभयतः स्तोभाः स्युः ॥ १४ ॥

देवतापदं देवतापदमिति वैरूपे निधनानि* ॥ १५ ॥

वैरूपे साम्नि देवतापदं देवतापदमित्येवं निधनानि कर्त्तव्यानि विधिक्रमार्षमारभ्य: पददेवतानामन्यः पाठक्रमः अन्यो विधिक्रमः अतो विकल्पयत्याचार्य्यः तस्य प्रयोजनं निदानकारेणोक्तं पददैवते व्यत्यस्येदेवमादिभिर्वाक्यैः ॥ १५ ॥

प्राक् त्रिष्टुमत्याः स्तोभैः प्रतिहारः* ॥ १६ ॥

त्रिष्टुमती या देवता तस्याः प्राग्ये स्तोभाः तैः प्रतिहारः स्याद्वै-रूपे ॥ १६ ॥

ऐकादशमैडदैवोदासे* ॥ १७ ॥

ऐडदैवोदासे पदस्य एकादशमक्षरं सप्रतिहारः स्यात् उक्तम् उत्तमे पदे प्रतिहारस्थानमिति ॥ १७ ॥

सप्तमाष्टमाभ्यामभ्यसेत् चैककुभस्य* ॥ १८ ॥

---

* शाण्ड्यायनोऽप्येवम्।

चैककुभस्य यत्पदमभ्यस्यते तस्याभ्यासस्य सप्तमाष्टमाभ्यामक्षराभ्यां प्रतिहारः स्यात् ॥ १८ ॥

नवमदशमाभ्यां वैश्वमनसस्य* ॥ १९ ॥

ये नवमदशमे अक्षरे ताभ्यां प्रतिहारः स्यात् ॥ १९ ॥

तथा वृष्णश्चिरक्ताभ्यान्तु तस्य † ॥ २० ॥

यथा नवमदशमाभ्यां वैश्वमनसस्य प्रतिहार उक्तः तथा वृष्णो नवमदशमाभ्यां अक्षराभ्यां प्रतिहारः स्यात् अयन्तु विशेषः अस्य चिरक्ताभ्याम् ॥ २० ॥

सदशगोतिषु सर्वेषु पदेषु पृथक्पदानि भजेरन् प्रत्यन्तादनादेशे शेषमुज्ञाता तानि विभाग्यानि ‡ ॥ २१ ॥

उक्तम् अवयानं प्रस्तावान्तलक्षणमविभाग्यानामिति तत्किंलक्षणानि पुनर्विभाग्यानीति उच्यते चतुष्टयानि सामानि भवन्ति विषमविभक्तीनि पदविभाग्यानि स्तोभविभाग्यानि पदस्तोभविभाग्यानि चेति तत्र विषमभक्तीनि तावदुक्तानि चतुरक्षरः पूर्वं वारवन्तीये इत्येवमादीनि पदविभाग्यानि प्रवद्भार्गवो जागतवासिष्ठवैश्वज्योतिषाणीति स्तोभविभाग्यानि वात्सप्रादीनि पदस्तोभविभा-

---

* आत्यायनेऽप्येवम्।

† आत्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं तथा तत्र विशेषश्च कृतः।

‡ आत्यायनेऽप्येवं तथा तत्र एतस्मादूर्द्ध्वं कानिचित् सूत्राण्यधिकानि वर्त्तन्ते।

ग्यानि प्रतोदगोष्ठादीनि एतानि विभाग्यानि साम्प्रतमेतेषां विभाग उच्यते येषां पदानां सदृशा गीतयः तेषां सर्वेषु पदेषु पृथक् पृथक् पदानि भजेरन् प्रस्तोत्रादयो ब्रूयुरिति वा वदन्तः आदेशादन्यच्च शेषमुद्गाता ब्रूयात् एतान्येतैर्लक्षणानि विभाग्यान्युच्यन्ते सदृशा लक्षणं द्वितीयार्थं द्वितीयेऽपि साम्नि पृथक्पदानि भजेरन् यथा स्वारक्रौञ्चे प्रो अयासीति द्वितीये ॥ २१ ॥

आद्यन्तलुब्धेषु पदाय पदाय स्तोभेद्योयः पदं ब्रूयात्* ॥ २२ ॥

आद्यन्तलुब्धानि यानि सामानि तेषु पदाय पदाय स्तोभेत् तादर्थ्ये चतुर्थी यो यः कर्त्ता पदं ब्रूयात् सपदाय पदाय स्तोभेदित्यारभ्यते आम्नायसिद्धे तु संहारे किमर्थमारभ्यते उच्यते नैवं पदानुसंहार आरभ्यते किं तर्हि यो यः सामाङ्गं पदं ब्रूयादित्येतत्परमेतत् ॥ २२ ॥

तथानुपदᳩलुब्धेषु* ॥ २३ ॥

आद्यन्तलुब्धेषु पदाय पदाय स्तोभेदित्युक्तं तथानुपदं लुब्धेषु को विधिरुच्यते तथानुपदं लुब्धेषु तथा तेन प्रकारेणेत्यर्थः पदाय पदाय स्तोभेद्यो यः पदं ब्रूयादिति ॥ २३ ॥

इति सप्तमस्य पञ्चमी कण्डिका ।

---

* आम्नायबलेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

ऊर्द्ध्वन्तु प्रथमात्पदात् संहतिनः* ॥ १ ॥

वक्ष्यति निधनानि पदान्युपायसदृशाः स्तोभान्ता येषां तानि स्तोभविभाग्यानि इदञ्च संहति ऊर्द्ध्वं प्रथमात्पदात् स्तोभविभाग्यं कथञ्चितद्गम्यते यथासङ्कृतिनि स्तोभो न संहर्त्तव्य इति उच्यते दर्शनात् ऊर्द्ध्वं प्रथमात्पदात् स्तोभानुसंहारस्य कायमानद्वितीये पुरस्तापञ्चमे दर्शनात् सङ्कृतिनः प्रथमात्पदादूर्द्ध्वं पदाय पदाय स्तोभेत् ॥१॥

प्राक्चतुर्थात्पदात् स्तोभैः प्रतिहारः* ॥ २ ॥

द्वितीयपादेऽस्योर्द्ध्वं ये स्तोभास्तृतीयार्थाः ते प्रतिहर्त्तुः प्राप्ताः एवं तेषु प्राप्तेष्वाह प्राक्चतुर्थात्पदात् स्तोभैः प्रतिहार इति ये चतुर्थस्य पदस्य प्राक् स्तोभास्तैः प्रतिहरेत् ॥ २ ॥

निधनानि पदान्युपायसदृशाः स्तोभान्ता येषां तानि स्तोभविभाग्यानि* ॥ ३ ॥

येषां साम्नां निधनभूतानि पदानि उपायसदृशाः स्तोभान्ताः तानि सामानि स्तोभविभाग्यानि तेषां स्तोभा विभक्तव्याः यथा अतोदभद्रगोष्ठ्येत्यादीनि ॥ ३ ॥

तत्र तृतीयायैव पदाय प्रतिहर्त्ता स्तोभेत्* ॥ ४ ॥

तत्र तेषु स्तोभविभाग्येषु तृतीयायैव पदाय प्रतिहर्त्ता स्तोभेत् एवशब्दोऽवधारणार्थः उक्तं ग्रन्थान्तरे तत्र पदं विभजन् उपोत्तमम्

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

पदं प्रतिहर्त्तुः संन्याय आसन्नपदाभ्य इति तन्निवृत्त्यर्थमाचार्योऽव-धारयति तृतीयायैवेति ॥ ४ ॥

उपायवन्तः स्तोभा एकवृषस्य* ॥ ५ ॥

एकवृषस्य साम्न उपायवन्तः स्तोभा भवन्ति उपाया येषु विद्यन्ते तदिमे उपायवन्तः अथ किमर्थमारभ्यते उच्यते ये त्वनुपायाः स्तोभाः पठितास्तेषां विधीयन्ते ॥ ५ ॥

देवतासु चर्षभस्य प्राकरस्य* ॥ ६ ॥

ऋषभस्य प्राकरस्य देवतासु उपायवन्तः स्तोभा भवन्ति उभ-योर्हि एकवृषे ऋषभे प्राकरे च न देवतासु स्तोभा आम्नाताः ते वचनेन विधीयन्ते ॥ ६ ॥

तासां नानास्तोभेत्पदेभ्यः * ॥ ७ ॥

तासां देवतानां नाना पृथक् स्तोभेत् पदेभ्यः स्तोभान् कुर्य्यात् पृथग्देवताभ्यः तासामिति किम् उच्यते उभयोरेकवृषभयोरेव विधिः एकवृषभस्य पादेषु च देवतासु चोपायवन्तो भवन्ति ऋषभस्य पादेष्वनुपायाः देवतासूपायवन्तः ॥ ७ ॥

गायत्रीसामसु विभाग्येषूत्तमं व्यावर्गं† ग्रिष्ट्वा प्रतिह-रेदिति धानञ्जप्यः* ॥ ८ ॥

यानि गायत्रीसामानि विभाग्यानि तेषूत्तमं व्यावर्गं ग्रिष्ट्वा उपा-

---

* आम्नायवोऽप्येवम् ।

† आम्नायवीये विम्र्वोऽस्ति

वार्षगणतः प्रतिहरेदित्येवं धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते व्यावर्गः पर्व यथागोराङ्गीरसस्य साम्नः ॥ ८ ॥

सर्वेणैव पदेनेति शाण्डिल्यायनः* ॥ ९ ॥

शाण्डिल्यायन आचार्य आह सर्वेणैव पदेन प्रतिहरेदिति किं विकल्पः नेत्युच्यते विनिवेशो येषु पदस्योपरिष्टादौपायिकं पर्व नास्ति तेषूत्तमं व्यावर्गं त्रिष्टुप् गौराङ्गीरससाम्नो इत्युक्तं येषु तु उत्पादिकस्य प्रतिहारस्योपरिष्टात् औपायिकं पर्व विद्यते तेषु सर्वेण पदेन प्रतिहरेदिति यथा यज्ञोदेव्यां द्वितीयसाम्नः ॥ ९ ॥

निरुक्तांस्तोभान् रुक्क्रियेषु चतुर्ब्रूयुरन्यत्र निधनेभ्यः* ॥ १० ॥

रुक्क्रियेषु सामसु भ्राजादिषु ये निरुक्ताः स्तोभा आम्नातास्तां-श्चतुर्ब्रूयुः यत्र निधनभूताः स्तोभास्तांस्त्रिर्ब्रूयुः ॥ १० ॥

महादिवाकीर्त्यस्य प्रास्ताविके देवते विपरिहरेत्* ॥११

महादिवाकीर्त्यं इत्यानुगानं महादिवाकीर्त्यस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी तस्य महादिवाकीर्त्यस्य प्रास्ताविकेऽनुगाने ये देवते ते विपरि-हरेत् वक्ष्यति प्रथमायैवानुगानाय प्रस्तोता प्रस्तुयादात्मने चेति तस्मिन् प्रास्ताविकेऽनुगाने देवता विपरिहारं कुर्यात् विपरिहारः अन्योन्यस्थानापत्तिः ॥ ११ ॥

तस्यात्मा स्तोभविभाग्यः* ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तस्य महादिवाकीर्त्यस्यात्मा स्तोभविभाग्यः स्यात् आत्मेत्यनुगानस्य संज्ञा तस्य यदात्मसंज्ञकं अनुगानं तत् स्तोभविभाग्यं स्यात् ॥ १२ ॥

प्रथमायैवानुगानाय प्रस्तोता प्रस्तुयादात्मने च* ॥ १३ ॥

यत्प्रथममनुगानं तदर्थं प्रथममेव प्रस्तोता प्रस्तुयादात्मार्थञ्च ॥ १३ ॥

इतराण्यनुगानान्युद्गातैव ब्रूयात्* ॥ १४ ॥

प्रथमानुगानादात्मनश्च यान्यनुगानानि तानि सर्वाण्युद्गातैव ब्रूयात् एवशब्दोऽवधारणार्थः उद्गातैव ब्रूयान्नेतरौ ॥ १४ ॥

तेषां निधनेष्वेनमनूपेयाताम्* ॥ १५ ॥

तेषामेवानुगानानां निधनेष्वेनमुद्गातारं अनु निधनान्युपेयातां तेषामिति निर्देशः क्रियते सर्वेषां ग्रहणाय ॥ १५ ॥

उत्तमानि वा त्रीण्यनुगानानि प्रत्याहृत्येतरैः सहात्मपदेभ्यः स्तोभधर्मेणानुसंहरेयुः* ॥ १६ ॥

उत्तमानि वा अष्टमनवमदशमानि त्रीण्यनुगानानि प्रत्याहृत्य इतरैरनुगानैः सह आत्मपदेभ्यः स्तोभधर्मेणानुसंहरेयुः प्रतिपादं यानि प्रागात्मनस्तानि प्राक्पदात् कुर्युः यान्युपरिष्टादात्मनस्तानि तान्युपरिष्टात् पादस्य एषोऽनुसंहारप्रकारः ॥ १६ ॥

---

* आह्लायनोऽप्येवम् ।

यानि पुरस्तादात्मनस्तानि सकृत् स्तोत्रादौ यान्यूर्द्ध्वन्तानि सकृत् स्तोत्रान्ते* ॥ १७॥

अथवा यान्यात्मनः पुरस्तात् अनुगानानि तानि स्तोत्रादौ सकृत्कृत्वा स्तोत्रं समाप्य यान्युपरिष्टादात्मनस्तानि तानि सकृत् स्तोत्रान्ते कुर्य्यात् ॥ १७ ॥

पर्य्यायादिपर्य्यायान्तयोर्वा* ॥ १८ ॥

अथवा अयं विशेषः पर्य्यायस्य पर्य्यायस्यादौ अन्ते च स्यात् यानि पुरस्तादात्मनस्तानि सकृत्पर्य्यायादौ यान्यूर्द्ध्वं तानि सकृत्पर्य्यायान्ते ॥ १८ ॥

भासनिधने दशमस्य पदस्योपायमुद्धातैव ब्रूयात् † ॥१९॥

भासनिधने यद्दशमं पदन्तस्योपायमुद्धातैव ब्रूयात् नेतरौ ॥ १९॥

सर्वाणि राजने निरुक्तानि पञ्चकृत्वो ब्रूयुः † ॥ २० ॥

राजने साम्नि यावन्ति निरुक्तान्याम्नातानि सर्वाणि तानि पञ्चकृत्वो ब्रूयुः अथ सर्वग्रहणं किमर्थम् उच्यते उक्तं निरुक्तान् स्तोभाङ्कुक्रियेषु चतुर्ब्रूयुरिति प्रकृतं तावत् अतः सर्वग्रहणं करोति कथं राजने स्तोभांश्च पदानि चेति ॥ २० ॥

तस्यानुपदं स्तोभाः पदेन प्रस्तावः ‡ ॥ २१ ॥

---

* द्राह्यायणीये विशेषोऽयं नास्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तस्य राजनस्यानुपदं स्तोभाः कर्त्तव्याः तस्य हि आदावेव केवलं स्तोभाः पठिताः नोपरिष्टात् सोऽयमाचार्य्यः अनुपदं स्तोभान् कल्पयति अनुपदस्यास्य स्तोभा भवन्ति पदेन च प्रस्तावदेवताभ्यः आरभ्योद्गीथः ॥ २१ ॥

तृतीयेन पदेन पुरस्तात् स्तोभेन प्रतिहारः* ॥ २२ ॥

स्यादिति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

विभाग्यं वा* ॥ २३ ॥

विभाग्यं वा स्यात् यः सर्वेषां विभाग्यानां धर्मः तेन वा स्यात् ॥ २३ ॥

तत्र देवताभ्यो यद्यदनन्तरं पूर्वं पदन्तेन सहैना ब्रूयुः ॥ २४* ॥

तत्र तस्मिन् राजने विभाग्ये देवताभ्यो यद्यदनन्तरं पूर्वं पदन्तेन पदेन सह एना देवता ब्रूयुः यो यः पदं ब्रूयात् स स देवता अपि ब्रूयात् ॥ २४ ॥

व्यवस्तोभेत्पददैवतमित्येके* ॥ २५ ॥

एके आचार्य्याः मन्यन्ते व्यवस्तोभेत्पदानि च देवताश्चेति पृथक् पदेभ्यः स्तोभान् कुर्य्यात् पृथग्देवताभ्यश्चेति ॥ २५ ॥

यथाधीतं वा † ॥ २६ ॥

---

* आम्नायशोऽप्येवम् ।

† आम्नायशीये एतन्नास्ति ।

अथवा यथाधीतमेव राजनं प्रयुञ्जीत आदावेव केवलं स्तोभः स्यात् अन्ये विकाराः सर्वे न स्युः ॥ २६ ॥

इति सप्तमस्य षष्ठी कण्डिका ।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

निधनानि पदानि पदस्तोभेषु तथेडाः* ॥ १ ॥

पदस्तोभेषु निधनानि पदानि भवन्ति तथा इडाः ननु उक्तं निधनानि पदान्युपायसहृताः स्तोभान्ता येषां तानि स्तोभविभाग्यानीति एतानि च सामानि पदस्तोभसंज्ञितान्येवंलक्षणयुक्तानि तत्किमिदं सिद्धे विधौ सति पुनरारभ्यत इति इदं सिद्धोपादानं क्रियते शेषविध्यर्थं वक्ष्यति तेभ्यो नानास्तोभेयुरित्येतदादिकं शेषम् ॥ १ ॥

तेभ्यो नानास्तोभेयुः* ॥ २ ॥

तेभ्यः पदेभ्यो निधनेभ्योदेताभ्यश्च नानास्तोभेयुरिति पृथक्स्तोभान् कुर्युरित्येषोऽर्थः एते हि पदस्तोभाः सर्वे द्वादशनिधनाः द्वादशनिधनानि भवन्तीति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

त्रिभ्यः प्रथमेभ्यः प्रस्तोता † ॥ ३ ॥

उक्तं तेभ्यो नानास्तोभेयुरिति त्रिभ्यः प्रथमेभ्यो निधनेभ्यः प्रस्तोता स्तोभेत् तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

त्रिभ्य एव सप्तमप्रभृतिभ्यः प्रतिहर्त्ता* ॥ ४ ॥

त्रिभ्य एव निधनेभ्यः सप्तमप्रभृतिभ्यः प्रतिहर्त्ता स्तोभच्छेष-मुद्गातुः ॥ ४ ॥

अर्द्धपदं निधनमिडाव्यवेतेषु † ॥ ५ ॥

येषां पदानां इड़ा मध्ये तेषामर्द्धपदं निधनम् ॥ ५ ॥

सर्वमव्यवेतेषु † ॥ ६ ॥

अव्यवेतेषु सर्वं पदं निधनम् ॥ ६ ॥

चतुर्थस्य प्रथमः पादस्त्र्यक्षराणि चत्वारि निधनानि †॥७॥

चतुर्थस्य पदस्तोभस्य प्रथमः पादस्त्र्यक्षराणि चत्वारि निधनानि भवन्ति ॥ ७ ॥

तथा तृतीयः † ॥ ८ ॥

तथा तृतीयः पादस्त्र्यक्षराणि चत्वारि निधनानि भवन्ति सिद्धे सत्यारम्भो विकल्पार्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयोत्तमौ वा द्वैधञ्चतुरक्षरञ्च इतरौ † ॥ ९ ॥

उत्तमे पदस्तोभे द्वितीयोत्तमौ पादौ द्वैधं विभक्तव्यौ चतुरक्षरञ्च इतरौ विभक्तव्यौ प्रथमतृतीयौ चतुरक्षरौ विभागे वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ९ ॥

अविभाग्या वा ‡ ॥ १० ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

अविभाग्या वा सर्वे एते पदस्तोभा भवन्ति न विभाग्याः ॥ १०॥

अष्टमैः स्तोभैः प्रथमस्य नवमैर्मध्यमयोर्दशमैरुत्तमस्य नवमैर्वा* ॥ ११ ॥

अष्टमैः स्तोभैः प्रथमस्य पदस्तोभस्य प्रतिहारः स्यात् मध्यमयोः पदस्तोभयोः द्वितीयतृतीययोः नवमैः स्तोभैः प्रतिहारः स्यात् उत्तमस्य पदस्तोभस्य दशमैः स्तोभैः प्रतिहारो नवमैर्वा उत्तमस्येति वर्त्तते प्रस्तावोद्गीथौ सिद्धौ ॥ ११ ॥

इलान्दस्योत्तमेऽनुगाने षट् † ॥ १२ ॥

इलान्दं पश्चानुगानं तस्योत्तमेऽनुगाने षडक्षराणि प्रतिहाराः उक्तं प्रतिहारस्थानम् ॥ १२ ॥

विभाग्यानीतराणि † ॥ १३ ॥

इतराण्यनुगानानि विभाग्यानि प्रथमादीनि चत्वारि विभाग्यन्याय उक्तः ॥ १३ ॥

प्रथमं वा विभाग्यम् † ॥ १४ ॥

प्रथमं वानुगानम् विभाग्यं स्यात् ॥ १४ ॥

तत्रोत्तमस्य स्तोभस्य मध्यमेन वचनेन † ॥ १५ ॥

तत्र तस्मिन्निलान्दप्रथमेऽनुगाने अविभाग्यपक्षे उत्तमस्य स्तोभस्य मध्यमेन वचनेन प्रतिहारः ॥ १५ ॥

एकादश दैर्घतमसस्य † ॥ १६ ॥

---

* द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

ईर्षंतमसस्य एकादशाक्षराणि प्रतिहारः अभ्यासान्तः ॥ १६ ॥

अष्टमैः स्तोभैर्भद्रश्रेयसोः* ॥ १७ ॥

भद्रञ्च श्रेयच भद्रश्रेयसी तयोः भद्रश्रेयसोः अष्टमैः स्तोभैः प्रतिहारः स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चमैश्च यदि द्विप्रतिहारे † ॥ १८ ॥

यदि द्विप्रतिहारे भद्रश्रेयसी स्यातां ततः अष्टमैः स्तोभैः प्रतिहारः स्यात् एकैकस्मिन् पञ्चमैच ॥ १८ ॥

पञ्चाक्षरशः स्तोभविभाग्ये धर्मविधर्मणी † ॥ १९ ॥

यदि स्तोभविभाग्ये धर्मविधर्मणी कुर्य्यात् पञ्चाक्षरं पञ्चाक्षरं स्तोभेत् ॥ १९ ॥

द्विपदाकारं वा † ॥ २० ॥

द्विपदाकारं वा धर्मविधर्मणी प्रयुञ्जीत द्विपदाः कृत्वा द्विपदाकारम् ॥ २० ॥

तयोर्दशमेन स्तोभेन प्रतिहारः † ॥ २१ ॥

तयोः धर्मविधर्मणोर्द्विपदाकारेण प्रयुज्यमानयोर्दशमेन स्तोभेन प्रतिहारः स्यात् ॥ २१ ॥

षष्ठेन च यदि द्विप्रतिहारे † ॥ २२ ॥

---

* शाट्यायनीये विशेषोऽस्ति।

† शाट्यायनोऽप्येवम्।

यदि द्विप्रतिहारे धर्मविधर्मयी स्यातां पदेन स्तोभेन प्रतिहारः स्यात् तयोर्द्वयमेन चेति प्रकृतम् ॥ २२ ॥

पदान्ते चोचि सौहविषे* ॥ २३ ॥

सौहविषे प्रथमे पदान्ते चोचि अक्षराणि प्रतिहारः स्यात् ॥२३॥

पदादौ वा* ॥ २४ ॥

पदान्तपदादी विकल्पौ ॥ २४ ॥

मध्यमं वचनं स्वर्वन्निधने सौहविषे* ॥ २५ ॥

स्वर्वन्निधने सौहविषे यत्पदमभ्यस्यते तस्य मध्यमं वचनं प्रतिहारः स्यात् ॥ २५ ॥

विभाग्यं वा* ॥ २६ ॥

विभाग्यं वा स्यात् स्वर्वन्निधने सौहविषम् ॥ २६ ॥

मध्यममेव वचनं पुरस्तात् स्तोभं वैराजस्य* ॥ २७ ॥

मध्यममेव वचनं पुरस्तात् स्तोभं स्यात् प्रतिहारो वैराजस्य तस्मिन् पदादौ प्रतिहारः प्राप्तः अतो मध्यमं वचनं नियमयति ॥ २७ ॥

तस्य पदान्तांश्चतुरभ्यस्येयुस्त्रिर्वा † ॥ २८ ॥

तस्य वैराजस्य पदान्तांश्चतुरभ्यस्येयुस्त्रिर्वा अथ तस्येति किमर्थमुच्यते विभाग्यं वेति प्रकृतम् अतस्तस्येति ब्रवीति एतत् ज्ञापयति

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

विभाग्यपक्षेऽपि वैराजं भवतीति यदि विभाग्यं यद्यविभाग्यं तस्य पदान्तांश्चतुरभ्यस्येयुर्विर्वेति ॥ २८ ॥

तथा चातुर्थिकस्य वात्सप्रस्य* ॥ २९ ॥

तथा तेन प्रकारेणेत्यर्थः चातुर्थिकस्य वात्सप्रस्य पदान्तांश्चतुरभ्यस्येयुर्विर्वा ॥ २९ ॥

समाधिस्तु† ॥ ३० ॥

समाधिस्तु कर्त्तव्यः यथा वैराजं प्रयुञ्जीत वात्सप्रमपि तथा प्रयुञ्जीत अथ वैराजं चतुरनुतोदं कुर्य्यात् वात्सप्रमपि चतुरनुतोदमेव कुर्य्यात् एवं ब्राह्मणं भवत्येतस्मिन्वै वैराजं प्रतिष्ठितमिति ॥३० ॥

अविभाग्यानामुत्तमे पदे प्रागुपायात् षट्सु व्यावर्गवत्स्वष्टसु वा यथा वामदेव्यक्रोशे पूर्वेण व्यावर्गेण प्रतिहरेदिति धानञ्जप्यः* ॥ ३१ ॥

अविभाग्यानां साम्नां उत्तमे पदे यानि षट् व्यावर्गवन्त्यक्षराणि अष्टौ वा यथा वामदेव्ये षट् अष्टौ क्रोशे तेषु पूर्वेण व्यावर्गे प्रतिहरेदिति धानञ्जप्यः मन्यते गीतं व्यावर्ग इत्यनर्थान्तरम् ॥ ३१ ॥

उत्तरेणेति शाण्डिल्यायनः* ॥ ३२ ॥

उत्तरेण व्यावर्गेण प्रतिहरेदित्येवं शाण्डिल्यायन आचार्य्यो मन्यते ॥ ३२ ॥

---

* आम्नायग्रन्थोऽप्येवम् ।

† आम्नायग्रन्थोऽप्येवं तत्र तु एतस्मादूर्द्ध्वं कतिपयान्यधिकानि सूत्राणि वर्त्तन्ते ।

प्रातिहारिकमेव गीतं प्रतिहारो वैरूपच्छन्दस्स्वप्यपदादौ*
॥ ३३ ॥

उक्तं पदादिः प्रतिहारस्थानं सर्वत्रेति अक्षरपरिमाणञ्चोक्तं तथापि योनितो वैरूपच्छन्दसानि सामानि तेषु प्रातिहारिकमेव पर्व प्रतिहारः स्यात् अक्षरपरिमाणं नाद्रियेत यथोदंशपुत्र उत्तरयोः शोनोययोः पदादिरपि नाद्रियते यथेन्द्रमच्छायामैड्मायास्ये ॥३३॥

नोर्द्धं प्रतिहारादोङ्कारेणाददीतेति धानञ्जय्यः* ॥ ३४ ॥

प्रतिहाराः समाप्ताः साम्प्रतं उपाया उच्यन्ते प्रतिहारादूर्द्ध-मुपायस्यादानम् इह तु उद्गीथादानमोङ्कारेणोक्तं तत्किमिद-मुपायस्याप्यादानमोङ्कारेण भवति अथ नेति अतो धानञ्जय्य आह नोर्द्धं प्रतिहारादोङ्कारेणाददीतेति एतावद्दर्शितं भवति य एवो-ङ्कारेणाददाति तस्यैवोपाय इति विशेषस्तु वक्ष्यते ॥ ३४ ॥

इति सप्तमस्य सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

प्रत्यवेतस्वराणान्तु प्रत्युद्गृह्णीयात् † ॥ १ ॥

उक्तं नोर्द्धं प्रतिहारादोङ्कारेणाददीतेति किन्तु प्रतिहारा-दूर्द्धं ये प्रत्यवेतस्वराः तेषां प्रत्युद्गृह्णीयात् प्रत्युद्ग्रहणं कुर्यात् ऊर्द्ध-ग्रहणं प्रत्युद्ग्रहः उदाहरणम् ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

यथाकालेयस्य नका२३३३२रिणाम् यथा वात्सस्य मयो २३३३२वा२* ॥ २ ॥

स्वरान्तरम् एतदुदाहरणमात्रम् एवं सर्वेषां प्रत्यवेतस्वराणां प्रत्युद्ग्रहणं कुर्य्यात् ॥ २ ॥

ओङ्कारेण प्रत्यवेतस्वराणामाददीतेति गौतमः* ॥ ३ ॥

गौतम आचार्य्यो मन्यते प्रत्यवेतस्वराणां नैव सामिकं रूपं कुर्य्यात् ओङ्कारेण त्वादानं कुर्य्यात् एषत्वेव प्रत्युद्ग्रहः ॥ ३ ॥

यथाम्नायं शाण्डिल्यः † ॥ ४ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह प्रत्यवेतस्वराणां प्रति न प्रत्युद्ग्रहणं कुर्य्यात् एषत्वेव प्रत्युद्ग्रहः नाप्योङ्कारेणादानं यथाम्नायमेव प्रयुञ्जीत ॥ ४ ॥

इहकारइडाथकारौ गीतञ्च निधनस्वरं हौषीस्वरञ्च ह्यक्षरं देवतास्वारण्ये गेयेषु तान्यन्तःसामनिधनानि वाक् चेत् स्तोभान्तोऽनन्तरः पुरस्तात् वृद्धः क्रुष्टो वा कारः स्वरितं वार्चिकं वा वृद्धं पूर्वेषां त्रयाणां यथा रैवत्यस्वाष्ट्रीसाम यौधाजयं दार्ढच्युतमाथर्वणमाभीगवमिह वद्वामदेव्यम् ‡ ॥ ५ ॥

उक्तमुपायलक्षणं साम्प्रतं मध्ये निधनान्युच्यन्ते इहकारइडाथकारौ गीतञ्च निधनस्वरं हौषीस्वरञ्च ह्यक्षरं देवतास्वारण्ये गेयेषु

* शाण्डायनीये विशेषोऽस्ति ।

† शाण्डायनेऽप्येवम् ।

‡ शाण्डायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

एतानि सर्वाणि अन्तःसामनिधनानि भवन्ति अन्तरित्येतदव्ययं मध्या-
भिधायि एतानि सर्वाणि इडकारादीनि साममध्ये निधनानि भवन्ति
किन्तु यदि वाग्भ्वः स्तोभस्तान्तः अनन्तरं एतेषां निधनानां
पुरस्ताद्भवति हृङ्गः स्तुष्टो वा कारः स्वरितं वा पर्व आर्चिकं वा हृङ्गं
पूर्वेषां मध्यानां इडकारइडाथकाराणां उदाहरणानि रेवत्यादीनि
रेवतीषु इडकारस्य पुरस्तादार्चिकं हृङ्गं तथेडायाः वाग्भ्वः तथा
लाङ्गीयाणि स्तुष्टस्वरोद्योपोस्वरस्य पूर्वः तथा येधाजये दार्ढ्यस्तुते आर्चिकं
हृङ्गम् इडकारात् पूर्वः आथर्वणे देवतायाः पूर्वो वाग्भ्वः आन्धीगवे
आकारः स्तुष्टोमध्ये निधनात् पूर्वं तथैववामदेव्ये ॥ ५ ॥

तेभ्यो यत्निगदवृत्त्यनन्तरमार्चिकन्तेन सर्वोपेयुरनादेशे*
॥ ६ ॥

तेभ्यो मध्ये निधनेभ्य उपायेभ्यश्च यन्निगदवृत्त्या वर्त्तते प्रथमोच-
वृत्तिः प्रथमद्वितीयस्वरसंयुक्तं तत्तेन सर्वोपेयुर्निधनेन अनादेशे
आदेशादन्यत्र अनादेशे यत्र त्वादेशस्तत्र यथादेशम् ॥ ६ ॥

पुरीषेष्वार्चिकं प्रस्तावात् † ॥ ७ ॥

पुरीषपदेषु सर्वेषु प्रस्तावात्परं यदार्चिकं तन्मध्ये निधनम् ॥ ७ ॥

क्रौञ्चे परिस्वारः † ॥ ८ ॥

स्वारे क्रौञ्चे यः परिस्वारः स मध्ये निधनं भवति अनुपायपूर्वं
सति ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

इडवद्वामदेव्ये पराविड्कारौ* ॥ ९ ॥

मध्ये निधनं भवतः ॥ ९ ॥

निषेधे चोभौ* ॥ १० ॥

उभौ इड्कारौ मध्ये निधनं भवतः अनेकशाखाप्रत्ययत्वादा-दिश्यते केषाञ्चित्प्राप्तिरस्ति केषाञ्चिन्नास्ति ॥ १० ॥

त्रिणिधने त्वाष्ट्री साम्न्युपप्रद्वादीनि* ॥ ११ ॥

त्रिणिधने त्वाष्ट्रीसाम्नि उपप्रद्वप्रभृतीनि सर्वाणि निधनानि भवन्ति एकार उपप्रद्व उच्यते ॥ ११ ॥

इलान्दानुगानतृतीय इड्कारे विकल्पः* ॥ १२ ॥

इलान्दस्य यान्यनुगानानि तेषां तृतीयेऽनुगाने य इड्कारस्तस्मिन् विकल्पः मध्ये निधनं भवति वा न वा ॥ १२ ॥

आतीषादीये च मध्ये निधने* ॥ १३ ॥

आतीषादीये च साम्नि यन्मध्ये निधनं तत्र विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

पौरुमीढे मध्ये निधनं न* ॥ १४ ॥

पुरुमीढे साम्नि मध्ये निधनलक्षणं प्राप्तन्तेभ्यो यन्निगदवृत्त्यनन्तर-मार्च्चिकमिति तन्न भवतीत्युद्गीथादित्वात् ॥ १४ ॥

आष्टादंष्ट्रसदोविशीयार्कपुष्पेषु च* ॥ १५ ॥

एतेषु च द्वितीयाष्टादंष्ट्रसदोविशीयार्कपुष्पद्वितीयेषु मध्ये निध-नानि भवन्त्यस्मादेव कारणात् अथ विसमासः किमर्थमिति चेत्

---

* आम्नायश्रीये विशेषोऽस्ति ।

पौरमीड़ाष्टादंष्ट्रस्टो वित्रीयार्कपुष्येषु मध्ये निधनानि नेत्येवं कर्त्तव्यमासीत् उच्यते असमासः क्रियते एवकारेषु सर्वेषु मध्ये निधनं नस्यात् अन्तरिचदेवस्थानादिषु ॥ १५ ॥

इकारादिमिड़ाᳲसर्वंउपेयुस्तानि प्रतीचीनेड़ानि* ॥ १६ ॥

उक्तानि मध्ये निधनानि साम्प्रतं सामान्तिकनिधनमुच्यते सामान्तिकत्वादिड़ायाः प्राप्तिरेव सर्वे मनसा निधनमुपयन्तीत्यन्यार्थदर्शनात् सर्वेषां सामान्तिकस्य निधनप्राप्तेरन्यार्थत्वादारभ्यते या इकारादिमिड़ान्तां सर्वे उपेयुः इहकारेण तानि प्रतीचीनेड़ानि येष्वेका ॥ १६ ॥

उकारन्त्वन्यासु गौतमः † ॥ १७ ॥

यानि न प्रतीचीनेड़ानि सामानि तेषु उकारमात्रमुपेयुरित्येवं गौतम आचार्यो मन्यते ॥ १७ ॥

इड़ेति धानञ्जप्यः † ॥ १८ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह इड़ेत्येवमुपेयुरिति ॥ १८ ॥

इकारान्तञ्चैवोपायᳲसंप्रगायन्ति कुत्सा एवं नः क्रतव इडोपेता भविष्यतीति प्रत्युद्गीतस्तु खल्वेषां तथोद्गाता भवति‡ ॥ १९ ॥

इकारो अन्ते यस्योपायस्य स इकारान्तः इकारादिषु निधनेषु एवञ्चैवोपायं सम्प्रगायन्ति कुत्सा आचार्य्या एवं क्रियमाणेन

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्। ‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतं ।

द्वत्खेड़ापेता भविष्यतीति किन्तु तथा क्रियमाणे एषाम् उद्गाता प्रत्युद्गाता भवति यथा प्रत्युक्तोऽनेन गुरुरिति ॥ १९ ॥

इति सप्तमस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

प्रगाथेषु बृहद्रथन्तरयोर्यज्ञायज्ञीयस्य चानादेशे ककुभावुत्तरे* ॥ १ ॥

प्रगाथेषु बृहद्रथन्तरयोः गीयमानयोर्यज्ञायज्ञीयस्य च उत्तरे सोत्रीये ककुभे कर्त्तव्ये अनादेशे आदेशादन्यत्र यथा वक्ष्यति रथन्तरं सर्वासु बृहतीष्विति तथा यज्ञायज्ञीयं सर्वास्वनुष्टुप्स्विति ॥ १ ॥

तयोर्द्व्यक्षरः प्रस्तावः सर्वत्र † ॥ २ ॥

तयोरुत्तरयोः सोत्रीययोर्द्व्यक्षरः प्रस्तावः सर्वत्र स्यात् अत्र सर्वग्रहणं किमर्थमिति उच्यते प्रगाथेषु बृहद्रथन्तरयोर्यज्ञायज्ञीयस्य चेत्येतत्प्रकृतं सोऽयमाचार्यः सर्वग्रहणं करोति कथं यज्ञायज्ञीयबृहद्रथन्तराणां प्रगाथेषु गीयमानानां तृचेषु उत्तरयोः सोत्रीययोः द्व्यक्षरः प्रस्तावः स्यात् ॥ २ ॥

तृचेषु त्र्यक्षरसंसक्तेन † ॥ ३ ॥

तृचेषु गीयमानानां यज्ञायज्ञीयादीनां उभयोः सोत्रीययोस्त्र्यक्षरप्रस्तावता अक्षरसंसक्तेन स्यात् ॥ ३ ॥

---

* आज्ञायज्ञीये विशेषोऽस्ति ।

† आज्ञायज्ञीयेऽप्येवम् ।

प्रथमाया उत्तममक्षरं मध्यमायाश्च प्रथमम्* ॥ ४ ॥

कः पुनरक्षरसंश्लेष इति उच्यते, प्रथमायाः स्तोत्रीयाया उत्तममक्षरं मध्यमायाश्च प्रथमं तयोः संश्लेषं कृत्वा ततः प्रस्तुयात् एषोऽक्षरसंश्लेषः ॥ ४ ॥

एवमेवापरे द्वितीयोत्तमयोः* ॥ ५ ॥

एवमेवापरे अक्षरे कर्त्तव्ये द्वितीयोत्तमयोर्ऋचोः द्वितीयाया उत्तममक्षरं उत्तमायाश्च प्रथमम् एवं प्रगाथधर्मः कृतो भवति ॥ ५ ॥

प्रस्तावप्रतिहारणिधनानामक्षरपरिमाणं सर्वत्र यथायोनि चिकीर्षेद्वैछन्दसेष्वनादेशे* ॥ ६ ॥

अथं कर्त्तव्यानां विधिरुच्यते प्रस्तावश्च प्रतिहारश्च निधनञ्च प्रस्तावप्रतिहारणिधनानि तेषां प्रस्तावप्रतिहारणिधनानामक्षरपरिमाणं सर्वत्र सर्वेषु सामसु वैछन्दसेषु यथायोनि चिकीर्षेत् यथायोनि कुर्यात् इत्येतदुक्तं भवति वैछन्दसेषु आदेशादन्यत्र अक्षरपरिमाणं यथायोनि कुर्यात् आदेशो यथा द्विपदासु वारवन्तीयस्य सप्तानां स्थाने चत्वारि द्वे चतुर्णां द्वे एकमित्येकपदायाम् ॥ ६ ॥

यस्यार्चिकमुदात्तानुदात्तं तद्दगूढ़मथ यस्य सामिकं तत् सामोढं यथा पैष्कलस्योत्तरयोर्यथा२२२विदे३३समा२२२सु-जो२२दिति धानञ्जप्यस्तद्दगूढं यथाविदे२३१११समासु२जो-२३११दिति शाण्डिल्यस्तत्सामोढ़म् † ॥ ७ ॥

---

* आश्वायनेऽप्येवम् ।

† आश्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यस्य साम्न आर्चिकमुदात्तानुदात्तम् ऋचि भवं आर्चिकं यदृ-
च्युदात्तं तत्सामकालेऽप्युदात्तं यदृच्यनुदात्तं तत्सामकालेऽप्यनुदात्तं
तदृगूढमित्युच्यते यस्य सामिकमुदात्तानुदात्तं सामोढं यथा पौष्कल-
स्योत्तरयोरित्युदाहरणमुक्तं ऋगूढं धानञ्जय्यस्य सामोढं शाण्डि-
ल्यस्य ॥ ७ ॥

ऊनाक्षरेषु पादेष्वक्षरोपधिं शाण्डिल्यो यथाग्नेस्त्रिषि-
धनस्याइनूश्पे२११गो१मा२न् गोभिरा१२३उवा२३आ१२३
चा१सो१मो३दू१२३३ग्धाभिरा३१२उवा३१२आ२१चा१स्त-
दक्षरसधातु* ॥ ८ ॥

ये ऊनाक्षराः पादास्तेषु सामकाले अक्षरोपधानं मन्यते
शाण्डिल्यः उदाहरणमुक्तं तदेतदक्षरसधालित्युच्यते ॥ ८ ॥

अनुपधिन्धानञ्जय्यः † ॥ ९ ॥

अनुपधानमक्षरस्य धानञ्जय्यो मन्यते उदाहरणम् ॥ ९ ॥

आ३नूप१२३३गो१मा३न् गोभिरा१उवा१चा१२३१सो-
मो१दू१२३ग्धाभिराउवा१२१चा२३१११स्तत्पदसधातु† ॥१०॥

एतत्पदसधालित्युच्यते ॥ १० ॥

पाङ्क्तस्यानुष्टुप्सु द्वितीयं पदं द्वैधं व्यूहेद्यथर्षभस्य शाक्व-
रस्य चतुरक्षरशः ‡ ॥ ११ ॥

* आम्नायद्वयेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† आम्नायद्वयेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

‡ आम्नायद्वयेऽप्येवम्।

पङ्क्त्यक्षरं पाङ्क्तः तस्य पाङ्क्तस्य साम्नः अनुष्टुप्सु गीयमानस्य द्वितीयं पदं द्वैधं व्यूहेत् द्विधा भवेत् पञ्चपदासम्पदर्थं चतुरक्षर-मष्टाक्षरं चतुरक्षरञ्चः यथा ऋषभस्य प्राकरस्यानुष्टुप्सु गीयमानस्य पवस्व वाजसातय इत्येतासु ॥ ११ ॥

तृतीयं यथा सङ्कृतिनो बृहतीष्वष्टाक्षरं चतुरक्षरञ्च* ॥ १२ ॥

पाङ्क्तस्य साम्नो बृहतीषु गीयमानस्य तृतीयं पदं द्वैधं व्यूहेत् अष्टाक्षरं चतुरक्षरञ्च पञ्चपदा सम्पदर्थमेव यथा संकृतिनः परीतोषिञ्चता सुतमित्येतासु गीयमानस्य ॥ १२ ॥

योनौ यान्यभ्यासेनान्यच्छन्दः सम्पद्यते यथा गौरीवितौ-द्दले कौत्सं त्रैककुभवैखानसे तद्वापन्नेषु गौतमसाद्रीगवा-वनभ्यासम् † ॥ १३ ॥

योनौ उत्पत्तावित्यर्थः योनिसामानि अभ्यासेन गीयमानानि छन्दोऽन्तरं सम्पद्यते यथा गौरीवितौद्दले गायत्र्यां गीयमाने अभ्या-सेनानुष्टुभं सम्पद्यते तथा औष्णिहि गीयमानमभ्यासेन अनुष्टुभं सम्प-द्यते त्रैककुभम् उष्णिहि गीयमानमभ्यासेन बृहतीयं सम्पद्यते एतानि गौरीवितादीनि यथा तेष्वेव छन्दःस्वापद्यन्ते यथा गौरीवितौद्दले पुरोजित्याम्त्रैककुभन्त्वमङ्गप्रग्रंसिषायां वैखानसमभिप्रियायाञ्जदा

---

* द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

गौतमशाण्डिल्यवार्ष्यौ अनभ्यासं मन्येते अनभ्यासेन तच्छन्दःप्राप्तिः ॥ १३ ॥

मशको गार्ग्योऽभ्यासं मशको गार्ग्योऽभ्यासम्* ॥ १४ ॥

मशको गार्ग्योऽभ्यासं मन्यते कस्मात् उत्पत्तितोऽयमपूर्वो धर्मस्तेषां स कथमृते वचनान्निवर्त्ततेति ॥ १४ ॥

इति सप्तमस्य नवमी कण्डिका।

अथ दशमी कण्डिका।

उपास्थानेष्वन्यानि निधनानि* ॥ १ ॥

इह आम्नायश्रुतिभ्यामुक्थशास्त्राच आम्नाये उपा निधनानि पठ्यन्ते श्रुतिस्तु अथर्ङ्क्ड़ं तथाप्येतस्याङ्गरूपमिति तथाच इड़ावचनात् भवतीत्येवमुक्ता अर्ङ्कौपामुदाहरणत्वेनापाद्यते तत्किमेष विकल्पः अथ प्रत्याम्नायः समुच्चय इति एतस्मिन् संशये अयमाचार्य्य आह उपास्थानेष्वन्यानि निधनानीति आम्नायिकीनामुपानां स्थाने प्रयोगे अन्यानि निधनानि स्युः ॥ १ ॥

स्वरानादेशे तथा स्वराणि स्युः* ॥ २ ॥

येषां निधनानां स्वरो नादिश्यते तानि यत्स्वराणामूपानां स्थाने आदिश्येरंस्तथा स्वराणि स्युः ॥ २ ॥

इड़ा चानादेशे* ॥ ३ ॥

---

* आम्नायसोऽप्येवम्।

इड़ा च स्यादुपादेशे आदेशः स्वःकाशीते चशब्दः स्वरानुकर्षणार्थः कथं यत्स्वरा उपा तत्स्वरा इड़ा भवति ॥ ३ ॥

अध्यर्द्धा त्वध्यर्द्धोपानाम्* ॥ ४ ॥

अध्यर्द्धोपानां स्थाने तु अध्यर्द्धेड़ा स्यात् अथ तुशब्दः किमर्थम् उच्यते, अर्द्धोपानामर्द्धेड़ा ॥ ४ ॥

औत्पत्तिकः स्वरः † ॥ ५ ॥

उक्तं स्वराणादेशे तथा स्वराणि स्युरिति एवं प्राप्त आह अध्यर्द्धेड़ानामौत्पत्तिकः स्वरः स्यादिति औत्पत्तिकः पाठस्वर इत्यर्थः ॥५॥

स्वःकाशीते † ॥ ६ ॥

उपायाः स्थाने स्वः शब्दः स्यात् काशीते ॥ ६ ॥

दैवोदासशुनानयोश्च* ॥ ७ ॥

दैवोदासशुनानयोश्च साम्नोः उपायाः स्थाने स्वः शब्दः स्यात् ॥७॥

स्वःपृष्ठे च पूर्वः* ॥ ८ ॥

स्वः पृष्ठे चाङ्गिरसे द्वे उपे मध्ये पठिते तयोः पूर्वस्य स्थाने स्वः शब्दः स्यात् ॥ ८ ॥

उत्तर इति गौतमधानञ्जप्यौ* ॥ ९ ॥

गौतमधानञ्जप्यावाचार्य्यावाहतुः उत्तरः स्वः शब्दः स्यात् स्वः पृष्ठ इति ॥ ९ ॥

---

* लाह्यायनेऽप्येवम् ।

† लाह्यायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

औपगवयोरथामथा वा* ॥ १० ॥

औपगवयोः साम्नोः उपायाः स्थाने अथा स्यात् मथा वा ॥१०॥

कामन्तु नानाभिचरणीयेषु वा मथाथान्यत्र † ॥ ११ ॥

कामन्तु क्रतुषु नाना पृथक् स्याताम् अभिचरणीयेषु क्रतुषु मथा वा स्यात् अथवा परिभाषितम् अन्यत्र अथा स्यात् अभिचरणीयेषु वा मथेत्युक्ते सिद्धं भवत्यन्यत्राथेति तत्किमिदमारभ्यते अन्यत्राथेति उच्यते यदि नारभ्यते ततोऽन्यत्र विकल्पः स्यात् ॥ ११ ॥

जागतस्य सोमसाम्न इन्द्र इव दस्यूꣳ रम्हणा २३१११ः सूर्य इव दस्यूꣳ रम्हणा २३१११ वज्रिन् सुवज्रो२३१११ निन्द्र-इव दस्यूꣳ रम्हणा २३१११ः सूर्य इव दस्यूꣳ रम्हणो वज्रिन् सुवज्रो२३१११निति वेन्द्र इव दस्यूꣳरम्हणाः सूर्यइव दस्यूꣳ-रम्हणा २३१११वज्रिन् सुवज्रो २३१११ निति वेन्द्र इव दस्यूꣳ-रम्हणाः सूर्य्य इव दस्यूꣳ वम्हणो वज्रिन् सुवज्रो २३१११ निति वा ‡ ॥ १२ ॥

जागतस्य सोमसाम्न उपास्थाने एतानि यथोद्दिष्टानि निधनानि विकल्पेन स्युः स्वरविशिष्टानि ॥ १२ ॥

कार्त्तयशे त्रयो विकल्पादयिन्नवे २३ चꣳ २३ दयिन्नवे २३३ चꣳ २३ दयिन्नवे चꣳ २३१११ † ॥ १३ ॥

* आम्नायस्त्रोऽप्येवम्।

† आम्नायस्त्रेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

‡ आम्नायस्त्रेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

कार्ष्णयग्रे साम्नि उपायाः स्थाने साम्नो मध्ये तावन्तयो विकल्पाः स्युः एते यथाख्याताः स्वरविकल्पाः ॥ १३ ॥

एवमेवोत्तरस्मिन्निधने* ॥ १४ ॥

एवमेवोत्तरस्मिन् साम्नोऽन्तिके निधने त्रयो विकल्पाः स्युः ॥१४॥

गायत्रस्य पदेन प्रस्तावः सर्वत्र* ॥ १५ ॥

उक्तं सर्वसाम्नां पञ्चत्वं साम्प्रतङ्गीतिविधानमुच्यते तद्विधिस्तुराह गायत्रस्य पदेनेति तत्किमिदं गायत्रस्य शास्त्रेण गीतिविधानमुत्पद्यते उच्यते तद्धि गायत्रं सर्वच्छन्दस्सु उत्पन्नमविशेषेण नचेदं पर्कादौ समाम्नाये पठितं तद्यथान्धकारस्थो घटः विद्यमानोऽपि ऋते प्रदीपान्नोपलभ्यते एवमिदं साम विद्यमानमपि ऋते शास्त्रान्नोपलभ्यते सोऽयमाचार्यो द्योतनार्थं शास्त्रमारभते गायत्रस्य पदेन प्रस्तावः सर्वत्रेति गायत्रं साम तस्य पदेन प्रस्तावः सर्वत्र सर्वच्छन्दस्सु गीयमानस्य ॥ १५ ॥

अष्टाक्षरेणेति धानञ्जप्यः* ॥ १६ ॥

धानञ्जप्य आचार्य आह सर्वच्छन्दस्सु गीयमानस्य गायत्रस्य अष्टाक्षरेण प्रस्तावः स्यादिति सर्वत्र प्रकृतम् ॥ १६ ॥

तथा पुराणं ताण्डम्* ॥ १७ ॥

यथा अष्टाक्षरेण प्रस्ताव इति एवं पुराणन्ताण्डं ताण्डकमेव ताण्डं ये ब्राह्मणावच्छेदास्तान् पुराणास्ताण्डमित्युपचरन्ति ॥ १७ ॥

तस्य निदर्शनार्थं गानं गायत्रीषु* ॥ १८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तस्माष्टाक्षरप्रस्तावस्य निदर्शनार्थं गायत्रीषु दृष्टं यावता देवता-ध्याये पठति अथातो गायत्रमाग्नेयं भक्त्या भवति देवतानामर्षीणां वा परमेष्ठिनो वा प्राजापत्यस्य साम सावित्री गेयं यथाधीतं तत्-सवितुर्वरेण्ययोम् इति सिद्धे सति पादिके प्रस्तावेऽपि विकर्षणा-मनन्तीत्यष्टाक्षरप्रस्तावानां ज्ञापयति ततः सूत्रमुत्सारयति ॥ १८ ॥

उपास्मै गायता नरो २ मिति धानञ्जप्य उपास्मै गायता नरो ३ इति शाण्डिल्य उपास्मै गायता नरा ३ इत्येके* ॥ १९ ॥

सूत्रकारोऽपि गायत्रीष्वेव निदर्शनार्थं गानं दर्शयति तत्र प्रस्ताव-स्तावदुक्तः ॥ १९ ॥

शेषमुद्गाता मनसा तु स्वभक्तिमोङ्कारं तथा स्वरं वाचा गायेत् † ॥ २० ॥

प्रस्तावादूर्द्ध्वं यः शेषस्तमुद्गाता ब्रूयात् मनसा तु स्वभक्तिं ध्यायेत् ओङ्कारं तथा स्वरं यः स्वरः शेष आम्नातस्तथा स्वरमोङ्कारं वाचा गायेत् ॥ २० ॥

पा२वमानायेन्दा२वा२३इत्येकावृदभिदेवा३४ इया२इत्यप-राक्षा २त इत्यरा* ॥ २१ ॥

उक्तमध्याहृङ्गेयमिति ता आहृतय उच्यन्ते पा२वमानायेन्द्रा-

---

* शाण्डायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

† शाण्डायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

इयाइ३इत्येकाहुत् अभिदेवाम् इयाइहृत्यपरा द्वितीया आहुत् वाइत इत्यपरा तृतीया एता आहुत इति ॥ २१ ॥

पूर्वावावर्गाववनर्दाविति धानञ्जप्यः* ॥ २२ ॥

द्विरवनर्दवृद्धिं कुर्य्यात् तृतीयमिति तत्कस्मिन् अवनर्दसंज्ञेति उच्यते यौ पूर्वावावर्गौ तावनर्दाविति धानञ्जप्य आचार्यो मन्यते आहुती एव आवर्गः ॥ २२ ॥

मध्यमायामावृत्ति द्वौ स्तोभौ कुर्यात्तावनर्दाविति गौतमः* ॥ २३ ॥

गौतम आचार्य्य आह या मध्यमा आहुत् तस्यामन्यौ स्तोभौ कुर्य्यात्तावनर्दाविति ॥ २३ ॥

अभिदेवा३ इया ३४३२ इति* ॥ २४ ॥

इत्युदाहरणम् ॥ २४ ॥

इति सप्तमस्य दशमी कण्डिका ।

अथ एकादशी कण्डिका ।

ज्यायसि छन्दसि प्रथमायामावृत्त्यावपेदुत्तमं पदं शिष्ट्वा* ॥ १ ॥

उक्तं तस्य निदर्शनार्थं गानं गायत्रीष्विति तद्यदा ज्यायसि

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

छन्दसि गायेद्गायत्रं तदा योयावावापः तं प्रथमायामावृत्यावपेत् तावदावपेद्यावदुत्तमं पदं श्रिष्टमिति ॥ १ ॥

अष्टाक्षरमिति धानञ्जय्यः* ॥ २ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह अष्टाक्षरं श्रित्वा अन्यत्सर्वं प्रथमायामावृत्यावपेदिति धानञ्जय्यस्याष्टाक्षरः प्रस्तावः यत्र पुनः पदेन प्रस्तावस्तत्रोत्तमं पदं श्रित्वा ॥ २ ॥

ऊर्द्ध्वं रेतस्याया द्व्यक्षरꣳ श्रित्वा हिङ्कारं ब्रूयाद्धुं२आ२२ इति* ॥ ३ ॥

उक्तमहिंकृता प्रथमा रेतस्येति तस्या रेतस्याया ऊर्द्ध्वं या अन्याः स्तोत्रीयास्तासु द्वितीयाया आवृतः ऊर्द्ध्वं द्व्यक्षरं श्रित्वा हिङ्कारं ब्रूयाद्धुं२ आ२२इति सकृत्कृष्टमाकारं कुर्य्यात् ॥ ३ ॥

तꣳ रेतस्यायां प्रतिहर्त्ता मनसा ध्यायेन्न परास्विति गौतमः* ॥ ४ ॥

तं हिङ्कारं रेतस्यायां प्रतिहर्त्ता मनसा ध्यायेत् उक्तं हिङ्कारो वै गायत्रस्य प्रतिहारः स मनसा ध्येय इति परासु स्तोत्रीयासु ऊर्द्ध्वं रेतस्याया न मनसा ध्यायेत् एवं गौतम आचार्य्यो मन्यते ॥ ४ ॥

परास्वेवेति धानञ्जय्यशाण्डिल्यौ* ॥ ५ ॥

धानञ्जय्यशाण्डिल्यावाचार्य्यावाहतुः परास्वेव स्तोत्रीयासु हिङ्कारं प्रतिहर्त्ता मनसा ध्यायेत् न रेतस्यायामेवेति एवशब्दो नियमार्थः ॥५॥

---

* आम्नायश्रौटप्येवम्।

रथन्तरवर्णायां चत्वार्य्यक्षराण्यभिष्टोभेन्नाभा इति शा-ण्डिल्य भभ इति धानञ्जप्यस्त्र्यक्षरञ्चाभिष्टोभेत् प्रथमं त्र्यक्षरं लुप्तमिति* ॥ ६ ॥

उक्तं रथन्तरवर्णासमा विसृष्टहिङ्कारेति तस्यां रथन्तरवर्णा-यांचत्वार्य्यक्षराण्यभिष्टोभेन्नाभा इति एवं शाण्डिल्य आचार्य्यो मन्यते भ भ इति त्र्यक्षरञ्चाभिष्टोभेदित्येवं धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते प्रथमं त्र्यक्षरं लुप्तमिति उक्तं प्रथमाक्षरलोपस्तु धानञ्जप्य इति तल्लोपपक्षे त्र्यक्षरमभिष्टोभेत् अलोपे चतुरक्षरमिति ॥ ६ ॥

ऊं २२ इति हिङ्कारः † ॥ ७ ॥

तस्यां रथन्तरवर्णायामेवमेकाक्षरो हिङ्कारः स्यात् उक्तमविसृष्ट-हिङ्कारेति ॥ ७ ॥

द्वादशाक्षराण्यभिष्टोभेदनुष्टुभि † ॥ ८ ॥

यदि रथन्तरवर्णा अनुष्टुप् भवति ततो द्वादशाक्षराण्यभि-ष्टोभेत् ॥ ८ ॥

सर्वत्र चत्वारीति शाण्डिल्योयथर्चं चान्तं ब्रूयात् ‡ ॥९॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह सर्वत्रानुष्टुभि चत्वार्य्यक्षराण्यभिष्टो-भेत् यथर्चञ्चान्तं ब्रूयात् ॥ ९ ॥

त्वा २ ता २ इवा २ यू २ इति ‡ ॥ १० ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रचतुष्टयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणीये छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

उदाहरणम् ॥ १० ॥

आकारं त्वाचार्य्यास्तं दीर्घम्* ॥ ११ ॥

आकारमाचार्य्या अन्तं मन्यन्ते तमाकारं दीर्घं त्रिमात्रं मन्यन्ते ॥ ११ ॥

अवस्वरेदिति धानञ्जय्यः चा २ तो २ आ २१११ † ॥१२॥

अवस्वरेदिति अवस्वरान्तं कुर्य्यादित्येवं धानञ्जय्य आचार्य्यो मन्यते अव अधोभावे चा२तो२आ२१११इत्येतत्स्वरं कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

चातो वा इति गौतमः † ॥ १३ ॥

गौतम आचार्य्य आह चातो वा इत्येतं कुर्य्यात् ॥ १३ ॥

चातो आ इत्येके † ॥ १४ ॥

एके आचार्य्या इत्येवं मन्यन्ते चातो आ इत्येवं कुर्य्यात् ॥१४॥

काम्यानां निधनानां किञ्चिच्चिकीर्षन्नुत्तमस्य ह्यचरस्य स्थाने कुर्य्यादिति गौतमः ‡ ॥ १५ ॥

इह काम्यानि निधनानि पठितानि गायत्रस्य इड़ा पशुकामाय निधनं कुर्य्यादित्येवमादीनि तेषां काम्यानां निधनानां किञ्चिच्चिकीर्षन् यदुत्तमं ह्यचरं वाचा यस्मिन् वृद्धिः क्रियते तस्य स्थाने तत्काम्यं निधनं कुर्य्यादित्येवं गौतम आचार्य्यो मन्यते ॥ १५ ॥

---

* आम्नायग्रन्थेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् तत्र विशेषश्च कृतः ।

† आम्नायग्रन्थेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

‡ आम्नायग्रन्थेऽप्येवम् ।

अभिदेवाꣳ३ वयन्तना २२२२२ इति वा सर्वान्त्यं समाप्य* ॥ १६ ॥

अनेन वा प्रकारेण सर्वान्त्यं समाप्य तत उकारस्थाने स्युः ॥१६॥

अविकारेण सर्वं गीत्वेति धानञ्जप्यस्तान्याकारस्थानेषु स्युर्निधनत्वेन हि चोद्यन्ते † ॥ १७ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह अविकारेण सर्वं गायत्रं गीत्वा यो-ऽसावाकारो निधनत्वेन चोदितोऽनेकप्रकारः तस्यैव स्थानेषु स्युः तानीड़ादीनि काम्यादीनि निधनत्वेन हि चोद्यन्ते हिशब्दः कारणो-पदेशार्थः यस्मान्निधनत्वेन चोद्यन्ते तस्मात्तानि निधनस्यैव प्रत्या-म्नायिकानि ॥ १७ ॥

अकृतलक्षणचोदनाश्चौत्पत्तिकस्वराणि* ॥ १८ ॥

अकृतलक्षणानि चोद्यन्ते शब्दमात्रेण इड़ां पशुकामायेति तस्माद्यो यस्य चौत्पत्तिकः स्वरः तेन स्युः अथवा अपरस्य लक्षणचोद-नानि ॥ १८ ॥

कृतस्वरन्तु निधनं तस्य चोद्यते वर्णविकारो यथा रथ-न्तरस्य गायत्र्यः † ॥ १९ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः यदुक्तमौत्पत्तिकस्वराणि स्युरिति तत्र कृतस्वरं गायत्रस्य निधनं तस्यायं वर्णविकारश्चोद्यते अक्षरविकारः

---

* आम्नायेऽप्येवम् ।

† आम्नायेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यथा रथन्तरस्य गायत्रीसामस्तु गीयमानस्य वर्णा विक्रीयन्ते न स्वरः ॥ १९ ॥

तानि सर्वत्र स्युरनारभ्योत्पत्तित्वाद्गायत्रस्य* ॥ २० ॥

तानि सर्वाणि काम्यानि निधनानि सर्वत्र यत्र यत्र प्रयुज्यन्ते गायत्रं तत्र तत्र स्युः यस्मादनारभ्यवादेनोत्पन्नानि ॥ २० ॥

बहिष्पवमान इत्येके तद्धि विकारा नातिक्रामन्ति यथा रेतस्या रथन्तरवर्णे धुराश्च सामान्ताः † ॥ २१ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते एतानि काम्यानि निधनानि गायत्रस्य विकाराः ते बहिष्पवमानं नातिक्रामन्ति यथा रेतस्या रथन्तरवर्णे धुराश्च सामान्ता इति ॥ २१ ॥

बहिष्पवमानसंयोगस्तु तेषां न कामसंयोगः* ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः सर्वत्रलेव स्युः काम्यानि निधनानि यावत्प्रयोगं गायत्रस्य यस्मात्तानि काम्यानि तस्माद्येते विकारास्तेषां बहिष्पवमानेनैव संयोगः काम्यानान्तु निधनानां क्रत्वेन क्रतुना संयोगः तस्मात्तानि यावत्प्रयोगं गायत्रस्य स्युरिति ॥ २२ ॥

इति सप्तमस्य एकादशी कण्डिका।

अथ द्वादशी कण्डिका।

गीतिविकारो गायत्रस्य धुरः* ॥ १ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

इह ब्राह्मणन्धुरां प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स एतां रेतस्याम्पश्यत् ताभ्यां प्रयच्छन्नाम गायद्दिति श्रूयते त्रिरुद्ग्रहातीत्येतदादिभिर्निधनविशेषस्य यदिति प्रथमाया धुरो निधनमिति तत्रायं संशयः किमेतद्धुर्गानं सार्वत्रिकमथ कस्मिंश्चिद्विनिविष्टमिति सोऽयमाचार्य्यः शास्त्रमारभते गीतिविकारो गायत्रस्य धुर इति या एता धुरः श्रूयन्ते ता एताः प्रकृत्या गीतेर्विकारः ॥ १ ॥

स्तोत्रीयानुरूपयोर्ज्योतिष्टोमस्याज्येषु च नान्यत्र* ॥ २ ॥

स च विकारः स्तोत्रीयानुरूपयोर्भवति आज्येषु च ज्योतिष्टोमस्य अन्येषु क्रतुषु न भवति ॥ २ ॥

रेतस्यायास्त्रिरुद्ग्रहातीति ब्राह्मणं भवति पा१२२ वा१२२ मानायेन्द्रा २ वा २२२ इ* ॥ ३ ॥

रेतस्यायाः स्तोत्रीयायास्त्रिरुद्ग्रहातीति एतत् ब्राह्मणं भवति यासौ प्रकृत्यां गीतौ प्रथमा आवृत् पा१२२वा१२२मानायेन्द्रा२वा-२२२ इति एतस्यां त्रिरुद्ग्रहणं कृतं तदनेन गीतेनोच्चारितमेव ॥ ३ ॥

गायत्र्युत्तरा तस्या द्वे अक्षरे समायती व्यतिषजतीति ब्राह्मणं भवति मध्यमस्य च पदस्योत्तममुत्तमस्य च प्रथममाथर्वाणो अग्निश्रादे ३२२ युर्वन्देवा यदा ३२३३३ † ॥ ४ ॥

तस्या रेतस्यायाः या उत्तरा तस्या गायत्रीति संज्ञा व्यावहारिकी

---

* ब्राह्मायणोऽप्येवम् ।

‡ ब्राह्मायणेनैतेन सूत्रचतुष्टयं कृतं ।

गायं छन्दस आदेशः तस्मा ब्राह्मणं भवति सम्प्रयनी द्वेऽचरे व्यतिषज-तीति समानप्रयनी सम्प्रयनी कः पुनस्तयोर्व्यतिषङ्ग इति समुच्चारयत्येवं मध्यमस्य पदस्य उत्तममचरं उत्तमस्य पदस्य प्रथममचरं एतयो-र्व्यतिषङ्गः सोऽनेनैवोच्चारित एव ॥ ४ ॥

त्रिष्टुवुत्तरा तां बलवद्दिवोरसेव गायन्तीति ब्राह्मणं भव-ति ग्रां २३२ जा २३२ ना २३२ य ग्रमर्वा २ ता २ इग्र९ रा २१ जा २१ नो २१२३१ पा २ धा २१२३१* ॥ ५ ॥

तस्मा गायत्र्या या उत्तरा स्तोत्रीयास्तस्यास्त्रिष्टुबिति संज्ञा संव्यवहारिकी तस्मा ब्राह्मणं बलवद्दिव उरसेव गायतीति विकार उच्चारित एवानेन ॥ ५ ॥

उत्तमार्द्धे द्वे अक्षरे द्योतयतीति ब्राह्मणं भवति † ॥ ६ ॥

तस्मा एवं ब्राह्मणं उत्तमस्य पदस्यार्द्धे द्वे अचरे द्योतय-तीति ॥ ६ ॥

ये ऊर्द्धं हिङ्कारात्ते निर्ब्रूयादिति गौतमः † ॥ ७ ॥

ये हिङ्कारादूर्द्धं द्वेऽचरे ते निर्ब्रूयादित्येवं गौतम आचार्य्यो मन्यते ॥ ७ ॥

पाधा इति धानञ्जय्यः † ॥ ८ ॥

पाधा इति धानञ्जय्य आचार्य्यो मन्यते पाधा इत्येते अचरे निर्ब्रूयादिति एतत् द्योतनं निर्वचनम् ॥ ८ ॥

---

* आम्नायकोनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† आम्नायकोऽप्येवम्।

जगत्युत्तरा तस्याश्चत्वारि चत्वार्यक्षराणि निक्रीडयन्निव गायत्या द्वादशभ्योऽक्षरेभ्य इति ब्राह्मणं भवति पा२रिष्टो३भा २३४ न्ता२३ या ह्व्पा२३४सो२ माः प्रुङ्क्रा२३४ गा ३ वा २३-४३४* ॥ ९ ॥

तस्याः त्रिष्टुभः या उत्तरा स्तोत्रीया तस्या जगत्येषा संज्ञा संव्यवहारिकी तस्या ब्राह्मणं चत्वारि चत्वारि अक्षराणि निक्रीडयन्निव गायत्या द्वादशभ्योऽक्षरेभ्य इति स गीतिविकारस्तेनैव पठित एव ॥९॥

उत्तमार्द्धे चत्वार्यक्षराणि द्योतयतीति ब्राह्मणं भवति † ॥ १० ॥

तस्या एवं ब्राह्मणम् उत्तमपादार्द्धे चत्वार्य्यक्षराणि द्योतयतीति ॥ १० ॥

द्वे पुरस्ताद्धिङ्कारात्तथोपरिष्टादिति गौतमः* ॥ ११ ॥

तत्र गौतम आचार्य्यो मन्यते हिङ्कारस्य पुरस्ताद्द्वेऽक्षरे निर्ब्रूयात् उपरिष्टादपि द्वे एवेति ॥ ११ ॥

सोमाः प्रुङ्क्रा इति धानञ्जप्यः* ॥ १२ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्यो मन्यते सोमाः प्रुङ्क्रा इत्येतानि चत्वार्य्यक्षराणि निर्ब्रूयादिति ॥ १२ ॥

अनुष्टुबुत्तरा तान्निनर्दन्निव गायतीति ब्राह्मणं भवत्या३

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

वाजं वाज्यक्रमी२१२२२ त् सीदन्तो वां२२२२२नुषा २२२२१*
॥ १३ ॥

तस्या जगत्याः या उत्तरा सोचोया तस्या अनुष्टुबिति संज्ञा तस्या ब्राह्मणं निनर्द्दन्निव गायतीति गीतिविकार उच्चारितः अनेनैव ॥ १३ ॥

निरुक्ताञ्चानिरुक्ताञ्च गायतीति ब्राह्मणं भवति † ॥१४॥

तस्या एवानन्तरं पठति निरुक्ताञ्चानिरुक्ताञ्च गायतीति तत् किमिदं तस्या एवैतद्ब्राह्मणम् उत अन्यस्या इति उच्यते ॥ १४ ॥

इति सप्तमस्य द्वादशी कण्डिका।

अथ त्रयोदशी कण्डिका।

समस्तब्राह्मणं धुरां मन्य इति गौतमस्त्रिष्टुब्जगत्योर्च्चराणि निराह्वेति † ॥ १ ॥

गौतम आचार्य्यो मन्यते सर्वासान्धुरां समस्तानामेतद्ब्राह्मणं स्यादिति कस्मात् यस्मात् त्रिष्टुब्जगतीसंज्ञयोः सोचीययोरच्चराणां निर्वचनं क्रतम् एवं समस्तानान्धुरां निरुक्तानिरुक्तता दृष्टा ॥ १ ॥

एतस्या एवेति धानञ्जय्यशाण्डिल्यौ † ॥ २ ॥

---

* आम्नायश्रीये विशेषोऽस्ति।

† आम्नायेऽप्येवम्।

धानञ्जप्यशाण्डिल्यावाचार्य्यावाहतुः येयमनुष्टुप्संज्ञा सौपीया तस्या एवैतद्ब्राह्मणं निरुक्तानिरुक्ताम्‌ गायतीति कथं पुनः स्यादुभयथा गानमिति उच्यते ॥ २ ॥

तस्या द्वितीयं पदं निर्ब्रूयात् तृतीये चाक्षरे पञ्चमषष्ठे* ॥ ३ ॥

तस्या अनुष्टुप्संज्ञायाः सौपीयाया द्वितीयस्य पदस्य निर्वचनं कुर्य्यात् तृतीये च पदे पञ्चमषष्ठेऽक्षरे निर्ब्रूयात् एवं तस्या निरुक्तानिरुक्तता भवति ॥ ३ ॥

पङ्क्तिरुत्तरा † ॥ ४ ॥

तस्या अनुष्टुभः या उत्तरा सौपीया तस्याः पङ्क्तिरिति संज्ञा ॥ ४ ॥

तस्या द्वे द्वे अक्षरे उदासञ्जायन्त्याषड्भ्योऽक्षरेभ्य इति ब्राह्मणं भवति संजा२१ म्मानो२ द्वा२ इवा२ † ॥ ५ ॥

उदस्योदस्योदासं तदुदस्तगानं पठितमेव ॥ ५ ॥

का२ वा२ इति धानञ्जप्यः क वा२ इति शाण्डिल्यः ‡ ॥ ६ ॥

उत्तमयोरक्षरयोर्गीतिविकारं धानञ्जप्यशाण्डिल्यावाचार्य्यौ विकल्पयतः ॥ ६ ॥

---

* आम्नायेऽप्येवम् ।

† आम्नायेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

‡ आम्नायेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

सदिति रेतस्याया निधनꣳ समिति गायत्र्याः स्वरिति त्रिष्टुभ इडेति जगत्या वागित्यनुष्टुभः* ॥ ७ ॥

सदिति प्रथमाया धुरो निधनमित्येतदादि आम्नातं तानि निधनानि सदित्येतदादीनि रेतस्यादिषु धूर्षु कृतसंज्ञासु नियुज्यन्ते एतानि रेतस्यादिषु यथासंख्येन निधनानि भवन्ति ॥ ७ ॥

तेषामुक्तोऽन्यायः काम्यैः सामान्तैः* ॥ ८ ॥

तेषां निधनानां सदित्येतदादीनां व्याख्यातोऽन्यायः काम्यैः सामान्तैः इडां पशुकामायेत्येतदादिभिः ॥ ८ ॥

न त्वूर्द्ध्वं बहिष्पवमानात् स्युः* ॥ ९ ॥

इडादीनि काम्यानि निधनानि यावत्प्रयोगं गायत्रस्य भवन्ति तानि सदादीनि बहिष्पवमान एव भवन्ति नोर्द्ध्वम् ॥ ९ ॥

जगतीं गायत्रीं त्रिष्टुबनुष्टुभाविति पृथगाज्यप्रथमासु गायेत् तत्पुराणं यथाज्यगानम् † ॥ १० ॥

उक्तम् एताः संज्ञाः संव्यवहारार्था इति जगतीं गायत्रीं त्रिष्टुभमनुष्टुभमिति पृथगेकैकामेकैकस्मिन्नाज्ये प्रथमायां प्रथमायामृचि गायेत् यथासंख्येन एतत्पुराणं यथाज्यगानमुक्तं यथाज्यं गायेदिति एतासां सर्वासामृचीतिकृत्ता ॥ १० ॥

गायत्रीत्रिष्टुभोर्व्यतिक्रमं धानञ्जय्यः* ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणेनाप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

गायत्र्याः त्रिष्टुभश्च व्यतिक्रमं धानञ्जप्यो मन्यते त्रिष्टुभं कृत्वा गायत्रीं कुर्य्यात् ॥ ११ ॥

गायत्रीं मैत्रावरुणस्याज्यप्रथमायां होतुरितरा आदितस्तत् पुराणꣳ होतुराज्यगानम्* ॥ १२ ॥

गायत्रीं मैत्रावरुणस्याज्यप्रथमायां गायेत् इतरा त्रिष्टुबनुष्टुभः होतुराज्ये प्रथमायामादितः कुर्य्यात् तत्पुराणं होतुराज्यगानम् उक्तं होतुराज्ये गायेदिति ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभ उत्तरां गायत्रीं गीत्वा तस्याएव द्वितीयायामनुष्टुभं गायेदिति धानञ्जप्यो गायेदिति धानञ्जप्यः† ॥ १३ ॥

एतस्मिन्नेव होतुराज्यगाने त्रिष्टुभं गीत्वा तस्योत्तरां गायत्रीं गायेत् ततस्तस्यां त्रिष्टुभ उत्तरां गायत्रीं गीत्वा तस्या एव या द्वितीया ऋक् तस्यामनुष्टुभं गायेदित्येवन्ताः सर्वा होतुराज्ये गीता भवन्ति एवं धानञ्जप्य आचार्य्य आह ॥ १३ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

इति सप्तमस्य त्रयोदशी कण्डिका ।

इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ।

अष्टमः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपाते यज्ञकालोऽनादेशे* ॥१॥

इह त्रिकाण्डो यज्ञः एकाहाहीनसत्राणीति तेषां सर्वेषां सर्वक्रत्वधिकार इत्यत आरभ्य सामान्यो विधिरुक्तः साम्प्रतं प्रतिकाण्डं विधिर्विवक्षितः तं विवक्षुः सामान्यां तावत्परिभाषामारभते उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपाते यज्ञकालोऽनादेश इति उदगयनं पूर्वपक्ष इति सिद्धं कालज्ञाने तत्र न पूर्वं प्रकृतं पूर्वपक्षउदगयनमिति कालनिर्देशः आदित्यस्य संवत्सरे द्वे गती उदीची दक्षिणा च तत्रदा उदीचीन्दिशमाश्रित्य गतिर्भवति तदुदगयनमुच्यते तत्र न पूर्वं प्रकृतं पूर्वपक्षो मासस्य द्वौ पक्षौ पूर्वश्चोत्तरश्च पूर्वपक्षो ज्यौत्स्न इत्यर्थः तेन मास आरभ्यते पुण्यमहः पुण्याहं तदस्यानुकूलेन नक्षत्रेण युक्तं तत्तस्य पुण्यम् उदगयनश्च पूर्वपक्षश्च पुण्याहश्च उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहानि तेषां सन्निपातः उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपातः एकत्र निपातः सन्निपातः तस्मिन् उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपाते यज्ञकालः तस्मिन् काले यज्ञः प्रवर्त्तते अनादेशे आदेशादन्यत्र आदेशग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तमादिस्तत्र एव आदेशः षष्ठ्यां शरदि कार्त्तिके मासि यजेत त्रयोदश्यामपरपक्षस्य दीक्षेत आमदन्याय

---

* शाङ्खायनोऽप्येवम् ।

प्रथमायां पूर्वपक्षस्य दोषेतैकाहेभ्यः एवमादय आदेशाः अथ काल-ग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते एव यस्यारम्भकालः सन्निपातग्रहणं यथासम्भवम् ॥ १ ॥

संख्यामात्रे च दक्षिणा गावः* ॥ २ ॥

यत्र संख्यामात्रं दक्षिणामादिश्यते द्वादशं शतं दक्षिणाः सहस्रं वा-ऽयुतमिति न द्रव्यं विशिष्यते तत्र दक्षिणा गावः प्रत्येतव्याः अथ मात्र-ग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते, ग्रहणमात्रं यस्मात् तत्रापि गाव एव प्रत्येतव्याः यथा इतरेभ्यः किञ्चिद्दद्यात् कुलदक्षिणद्रव्या(म्यो)ः कुला यत्र इति चशब्दो नादेशानुकर्षणार्थः ॥ २ ॥

हिरण्यमिति जातरूपं प्रतीयात्* ॥ ३ ॥

हिरण्यमिति यत्र ब्रूयात् तत्र जातरूपं प्रतीयात् अयं हिरण्य-शब्दस्तात्वादिषु वर्त्तते सोऽयमाचार्यो विशिनष्टि यत्र यत्र हिरण्य-मिति ब्रूयात् तत्र तत्र जातरूपं सुवर्णं प्रतीयात् यथा तस्य दीक्ष-णीयायामिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं ददातीति यथोत्साहं दद्यात् तथा हिरण्यस्येति अथ प्रतीयादिति किमर्थम् उच्यते दक्षिणा इति प्रकृतम् अतः प्रतीयादिति ब्रवीति यत्र यत्र हिरण्यमिति ब्रवीति तत्र तत्र जातरूपं प्रतीयात् न केवलं दक्षिणासु यथा हिरण्यसजः ऋत्विजो भवन्तीति तं हिरण्येनान्तर्धायाभिमृशेयुः हिरण्यमन्योन्य-भागाद्दागच्छेदित्यादि ॥ ३ ॥

प्रथमायां पूर्वपक्षस्य दोषेतैकाहेभ्यः* ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

उक्तमुद्गयनादिष्वभिपातइत्येव विकल्पयत्येकाहेषु या प्रथमा तिथिः पूर्वपक्षस्य तस्मान्दीक्षेतैकाहेभ्यः तादर्थ्ये चतुर्थी प्रक्रमप्रतिपदित्यर्थः अथ सिद्धे सति पूर्वपक्षस्येति किमर्थमारभ्यते उच्यते वक्ष्यति दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगमिति तत्रापि पूर्वपक्ष एव ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगम्* ॥ ५ ॥

तेषामेका दीक्षेति शेषः यत्रानुकूलं नक्षत्रयोगं स्यात् तत्र प्रथमायां पूर्वपक्षस्येति ॥ ५ ॥

तेषामेका दीक्षानादेशे तिस्रश्चतस्रोऽपरिमिता वा* ॥ ६ ॥

तेषामेकाहानामेकादीक्षा भवेत् अनादेशे आदेशे तु यथादेशं यथा तस्य द्वादशदीक्षोपसद इति तथा एकाभ्यारोहणीयस्य तिस्रोऽभिषेचनीयस्येति अथवा तिस्रो दीक्षाः चतस्रो वा अपरिमिता वा अथ किमर्थं तिस्रश्चतस्रोऽपरिमिता वेति सिद्धे उच्यते तिसृचतसृभ्योऽतिरिक्तमपरिमाणं स्यात् अथवा अनादेशे द्वे स्यातामिति अथ तेषामिति किमर्थम् अधिकृता एकाहाः उच्यन्ते दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगमित्येतदधिकृतमिति यदि दृष्ट्वा नक्षत्रयोगं यदि प्रथमायां तेषामेव अपरिमाणस्य को विषयः सोमापहारः ॥ ६ ॥

तिस्र उपसदः* ॥ ७ ॥

तेषां तिस्र उपसदो भवन्ति सर्वेषामेकाहानामनादेश इति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

ज्योतिष्टोमस्योक्थानामुत्तरे सौभरनार्मेध अतिरात्र उक्थान्त इतराणीति गौतमो वृत्तिग्रहणात्* ॥ ८ ॥

इह ज्योतिष्टोमप्रकरणे देवा वा अग्निष्टोममभिजित्योक्थानि नाप्नकुवन्नभिजेतुमित्येतदधिकृत्य साकमश्वसौभरनार्मेधहारिवर्णीदंश्रोयाष्टादंष्ट्राणि षडुक्थानि पठन्ति तत्किमतानि विकल्पेन भवन्ति अथातिरात्र एव अथ विशिष्टविषयाणीति तस्मिन् संशये सूत्रमारभते ज्योतिष्टोमस्योक्थानामुत्तरे सौभरनार्मेधे अतिरात्रे स्याताम् इतराणि हारिवर्णीदीनि चीणि उक्थान्ते स्युः साकमश्वं व्यवस्थितमेव उभयोरप्याष्टादंष्ट्रोदंश्रोययोर्विकल्पः स्यात् वृत्तिर्मशकेन एवं दृष्टा अनाम्नानात् एवं गौतम आचार्यो मन्यते कस्मात् वृत्तिग्रहणात् मशकेनैव दृष्टा सूत्रद्वयस्यार्थो व्याख्यानवशात् निदानेन सह विरुध्यते ॥ ८ ॥

अनियोगमितरेषां धानञ्जय्योऽविशेषाम्नानात्* ॥ ९ ॥

हारिवर्णीदंश्रोयाष्टादंष्ट्राणामुक्थान्ते नियोगः इतरेषान्तु साकमश्वसौभरनार्मेधानामविशेषाम्नानादनियोगं धानञ्जय्यो मन्यते उक्थान्ते चातिरात्रे वेति तस्मात् तान्युभयत्र भवन्ति ॥ ९ ॥

इतराण्यप्यतिरात्र इति शाण्डिल्यस्तुल्यचोदनात्† ॥१०॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह इतराण्यपि हारिवर्णीदीन्यतिरात्रे स्युः कस्मात् सर्वेषां तुल्यचोदनात् ॥ १० ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

आष्टादंष्ट्रयोर्विकल्पः स्यात्* ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेव प्रकरणे पठति आष्टादंष्ट्रे ऋद्धिकामाय कुर्य्यादिति तत्किमुभे ते कर्त्तव्ये एकस्मिन् स्थाने अथ विकल्प इति सोऽयमाचार्य्य आह आष्टादंष्ट्रयोर्विकल्पः स्यादिति द्वयोराष्टादंष्ट्रयोरेकोदितयो-रेकस्यैव क्रिया स्यात् समानार्थत्वात् ॥ ११ ॥

काम्यानुक्थच्छन्दोयोगानतिरात्रस्य मन्यन्ते सौभरना-र्मेधप्रमाणाः* ॥ १२ ॥

गायत्रीषु ब्रह्मवर्चसकाम्यान्युक्थानि प्रणयेयुरित्यत आरभ्य य एते काम्या उक्थानां छन्दोयोगाः श्रूयन्ते तानतिरात्रस्य मन्यन्ते सौभरनार्मेधप्रमाणाः येषां सौभरनार्मेधे अतिरात्रविषये नोक्थ-विषये ॥ १२ ॥

वृत्तिस्त्वनुष्टुभां रात्र्यपायेन विद्यते* ॥ १३ ॥

यदुक्तं पूर्वसूत्रे तत्राह नत्वेवं स्यात् यस्मादनुष्टुभां रात्र्युपाये वृत्तिर्न विद्यते रात्र्युपाये हि विच्छन्दसो दृष्टाः यस्मादनुष्टुभां रात्र्युपाये वृत्तिर्न विद्यते तस्मात्काम्या उक्थच्छन्दोयोगा उक्था-न्तस्य स्युर्नातिरात्रस्य उच्यते नार्मेधं रात्र्युपाये दृष्टं तत्कथमुक्था-न्ते करिष्याम इति चेत् ॥ १३ ॥

दृश्यते चान्यत्र रात्र्यपायान्नार्मेधं यथाभिप्लवस्य पञ्चाहे* ॥ १४ ॥

---

* ग्राह्यायणोऽप्येवम्।

अन्यत्र च राजपाथा दृश्यन्ते गार्मेधं यथाभिप्लवस्य पञ्चाहे उक्थानि ॥ १४ ॥

तस्यानुष्टुभः स्तोत्रीयः स्यादुक्थान्तेषु वैच्छन्दसोऽतिरात्रेषु वृत्तिविभागात्* ॥ १५ ॥

तस्य गार्मेधस्य उक्थान्तेषु क्रियमाणस्य अनुष्टुभः स्तोत्रीयः स्यात् अतिरात्रेषु क्रियमाणस्य वैच्छन्दसः स्यात् एवं वृत्तौ विभागः कृतः इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति गार्मेधमुक्थान्तेषु स आदेशः अवचूर्णेन विच्छन्दःसु प्रथमं यासु जपेत् दृष्टान्तास्ताः एतेसु जपेत् अगीतत्वादरात्रेषु ॥ १५ ॥

स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य सꣳस्था विकल्पा आग्निष्टोम्यमुक्थ्यतातिरात्र्यमिति* ॥ १६ ॥

यदा स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमः स्यात् तदा तस्य संस्थाविकल्पाः स्युः आग्निष्टोमता वा स्यात् उक्थता वा अतिरात्रता वा तत् किमिदं सिद्धे सत्यारभ्यते उच्यते मशको ज्योतिष्टोमातिरात्रे विकल्पेन षोड़शिनमामनति तस्य तावदयं प्रतिषेधं दर्शयति स्वतन्त्रे प्रथमाहारे संस्थाविकल्पे सति ज्योतिष्टोमस्यातिरात्रे षोड़शी न स्यात् अकामे ज्योतिष्टोमे ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेणर्द्धिकामो यजेतेत्येतस्मिन् पत्ते भवति एतच्च दर्शयति तत्राविभिष्टसंस्थो ज्योतिष्टोमस्तेत्यच संस्थाविकल्पः स्यादिति ॥ १६ ॥

तस्यानतिरात्रस्य द्वादशꣳ शतं दक्षिणाः* ॥ १७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तस्य ज्योतिष्टोमस्यानतिरात्रस्य यतः द्वादशं शतं दक्षिणाः स्युः तत्किमिदमनतिरात्रस्येति यस्मादतिरात्रस्यादेरुक्ता एव दक्षिणाः उच्यते सविकल्पः स्यात् ॥ १७ ॥

गोआयुषोश्च* ॥ १८ ॥

गोआयुषोश्चानतिरात्रयोर्द्वादशं शतं दक्षिणाः स्युः ॥ १८ ॥

विश्वजिदभिजिद्भ्यां यमाभ्यां यजमानः पूर्वापराभ्यां यजेतेति धानञ्जय्यः* ॥ १९ ॥

उक्तं विश्वजिदधिकारे यो यमाभ्यां यजेतैताभ्यां यजेतेति तद्यदि विश्वजिदभिजिद्भ्यामेव प्रयोगेण यजेत अभिजितेष्ट्वा ततो विश्वजिता यजेत एवं धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते पूज्यतरत्वाद्विश्वजितः पूर्वनिपातः ॥ १९ ॥

युगपदिति शाण्डिल्यः* ॥ २० ॥

शाण्डिल्य आचार्य आह यमाभ्यां यजमान एताभ्यां युगपद्यजेतेति कथं पुनर्युगपत्क्रिया ॥ २० ॥

अभिजितो दक्षिणं देवयजनꣳ स्याद्विश्वजित उत्तरम्* ॥ २१ ॥

अभिजितो देवयजनं दक्षिणं स्यात् तस्योत्तरतो विश्वजितो देवयजनं स्यात् ॥ २१ ॥

तत् प्रति पत्नीशाला स्यात्* ॥ २२ ॥

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

तद्विश्वजितो देवयजनं प्रति पत्नीशाला भवेत् प्राग्विश्वजितः ॥ २२ ॥

नानर्त्विजो यच्चान्तर्वेदि कर्म* ॥ २३ ॥

पृथगृत्विजः स्युः अभिजिद्विश्वजितोः यच्चान्तर्वेदि कर्म तच्च पृथक् स्यात् ॥ २३ ॥

अथ यद्बहिर्वेद्येकन्तत् † ॥ २४ ॥

अथ यद्बहिर्वेदि कर्म एकं तद्द्वयोरपि ॥ २४ ॥

अभिजितः पूर्वं पूर्वं कर्म सन्तिष्ठेत विश्वजित उत्तरम् † ॥ २५ ॥

अभिजितः पूर्वं पूर्वं कर्म सन्तिष्ठेत तत उत्तरं विश्वजितः कर्म सन्तिष्ठेत अवयवकर्मणो विधिः ॥ २५ ॥

तयोः पृथक् सहस्रे दक्षिणाः † ॥ २६ ॥

तयोरभिजिद्विश्वजितोः पृथङ्नानेत्यर्थः सहस्रं दक्षिणाः एकस्मिन्नपि सहस्रमन्यस्मिन्नपि सहस्रमिति कथं पुनरेतद्गम्यते यथा न पृथग् द्वे द्वे इति उच्यते आचार्य्यप्रवृत्तिं ज्ञापयति वक्ष्यत्यत्र तयोः पृथक्सहस्रे दक्षिणा इति गौतमधानञ्जप्यौ द्वे च सहस्रे कोशवपनीये तथा व्युष्टाविति ॥ २६ ॥

कामं त्र्ययमाभ्यां यजेत † ॥ २७ ॥

---

* द्राह्यायणोनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

कामन्तु पृथग्भूताभ्यामेव यजेत न यमाभ्याम् ॥ २७ ॥

सहस्रमभिजिति दक्षिणाः शताश्वꣳ सहस्रꣳ सर्व्ववेदसं वा विश्वजिति* ॥ २८ ॥

अभिजिति पृथगभूते सहस्रं दक्षिणाः स्युः विश्वजिति पृथगभूते शताश्वं सहस्रं सर्व्ववेदसं वा यस्मिन् सहस्रे शतमश्वानामन्तश्च्छताश्वं सहस्रं तद्वा शताश्वं सहस्रं दक्षिणाः स्युः विश्वजिति सर्व्ववेदसं वा सर्व्वं वेदयः सर्व्ववेदसंवेद इति धननाम सर्व्वस्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति अष्टमस्य प्रथमा कण्डिका।

अथ द्वितीया कण्डिका।

° तस्यावभृथादुदेत्य रोहिणीं वत्सच्छवीं परिधाय धर्मान् कुर्य्यात्त उक्ता ब्राह्मणेन* ॥ १ ॥

उक्तं शताश्वं सहस्रं सर्व्ववेदसं वा विश्वजिति दक्षिणा एवं विश्वजितेष्ट्वा ततस्तस्य विश्वजितोऽवभृथादुदेत्य रोहिणीं वत्सच्छवीं परिधाय धर्मान् कुर्य्यात् रोहिणीमिति वर्णनिर्द्देशः वत्सछवीमिति जातस्य वत्सस्य छवी चर्म तां वत्सछवीं परिधाय यजमानो धर्मान् कुर्य्यात् ते धर्मा उक्ता ब्राह्मणेन पशुभिर्वा एष व्यृध्यत इत्याहुर्यः सर्वं ददातीति छवीं परिधत्ते पशुभिरेव समृध्यत इत्येतदाद्यः अथ तस्येति निर्द्देशः किमर्थमिति चेत् उच्यते अभिजित् विश्वजिता-

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

वधिकृतो पूर्वं विश्वजिदभिजिद्भ्यां यमाभ्यां यजमान इति तयोश्च सामान्यो विधिरुक्तः तत्र एते धर्मा निर्दिश्यन्ते ते सामान्यधर्मा एव गम्येरन् एवं माभूदित्यत आह तस्येति अपरे ब्रुवते तस्य सर्ववेदस-दक्षिणस्येति न शताश्वसहस्रदक्षिणस्येति पूर्व एवमित्यर्थः एवमप्यर्थम् उपरिष्टात् ज्ञापयिष्याम इति यथा स्यादिति ॥ १ ॥

अरण्ये तिस्रो वसतीत्युदुम्बरे वसेत्* ॥ २ ॥

ब्राह्मणम् अरण्ये तिस्रो वसति आरण्यं ताभिरन्नाद्यमवरुन्ध उदुम्बरे वसतीति च तत्रायं संशयः किं या एवैता अरण्ये तिस्रो रात्रयश्चोद्यन्ते तासामेवायं नियमः क्रियते उदुम्बरे वसतीति अथान्यास्विति उदुम्बरे वसेदिति अत आचार्यो नियमयति या एता अरण्ये तिस्रः रात्रय आदिश्यन्ते एतास्तिस्रोरात्रयोऽरण्ये उदुम्बरस्तस्मिन् वसेत् समुच्चयः स्यात् अरण्ये चोदुम्बरे चेति कथं पुनरेतद्गम्यते यथा नारण्येऽपि तिस्र उदुम्बरेऽपि तिस्र इति उच्यते द्वादशानां रात्रीणां नियमात् वक्ष्यति द्वादशैता रात्रयो भव-न्तीति ॥ २ ॥

उदुम्बराभावेऽप्युदुम्बरशाखां निखनेयुः* ॥ ३ ॥

यदि तस्मिन्नरण्ये उदुम्बरो न स्यात् तत्र अन्यस्मादरण्यादु-दुम्बरशाखामवहृत्य तस्मिन्नरण्ये निखनेयुस्तस्याश्च वसेत् ॥ ३ ॥

खनित्रेण जीवतीति यत्तत्र खान्यं स्यात्तेन जीवेत्* ॥४॥

खनित्रेण जीवतीति ब्राह्मणं खनति तेनेति खनित्रं खनित्रेणेति

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

करणनिर्देशः तेन खनित्रेण खन्यमाने तस्मिन्नरण्ये यत्किञ्चित् स्यात् कन्दोमूलं वा तेन जीवेदश्नीयात् ॥ ४ ॥

खान्याभावे धान्यपात्राण्निखाय तैरुत्खानं जीवेत्* ॥५॥

यदि तस्मिन्नरण्ये कन्दमूलादि खान्यं न स्यात् ततो धान्यपात्रा-ण्निखाय तैरुत्खानं जीवेत् ॥ ५ ॥

उभयतः क्ष्णुदभ्रिर्भवतीति वैणवी कल्माषीति शाण्डि-ल्यः † ॥ ६ ॥

उभयतः क्ष्णुदभ्रिर्भवतीति ब्राह्मणम् उभयतस्तीक्ष्णः उभयतः क्ष्णुत् अभ्रिः खनित्रम् उभयतः खनतीत्यर्थः सा कल्माषी वैणवी वा स्यात् वेणुना निर्वृत्ता वैणवी कल्माषी दारवी दारुनिर्वृत्ता दारवी इति निर्देशः यथा कल्माषो गौरिति एवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥६॥

या का चेति धानञ्जप्यः † ॥ ७ ॥

धानञ्जप्य आचार्य आह या काचिदभ्रिः स्यात् वैणवी आयसी वा औदुम्बरी वेति केवलं न उभयतः क्ष्णुः स्यात् ॥ ७ ॥

निषादेषु तिस्रो वसतीति पार्श्वतो निषादग्रामस्य वसेत्* ॥ ८ ॥

निषादेषु तिस्रो वसतीति ब्राह्मणं निषादग्रामस्य पार्श्वे वसेत् निषादेष्विति अनेोपलक्षणं बहुवचनम् ॥ ८ ॥

---

* आम्नायकोऽप्येवम्।

† आम्नायकेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

तेषां काममारण्यं भुञ्जीत नैवारं श्यामाकं मार्गमिति* ॥ ९ ॥

तेषां निषादानां यदारण्यं तत्कामं भुञ्जीत नैवारं श्यामाकं मार्गं भुञ्जीत मार्गं मांसमिति कामशब्दः कामं न भुञ्जीतेति अपरे वर्णयन्ति विस्रब्धं भुञ्जीतेति अथारण्यमिति किमर्थं निर्दिष्टे नैवारं श्यामाकं मार्गमिति उच्यते नैष दोषः यदारण्यं लभते नैवारं श्यामाकं मार्गं वा मांसं भुञ्जीत न तेभ्यो गृह्णीयादिति ॥ ९ ॥

जने निष्टो वसतीति राजन्यबन्धुर्जनो ब्राह्मणः समानजन इति शाण्डिल्यः* ॥ १० ॥

उक्तं जने निष्टो वसतीति अन्यत्ताभिरब्राह्मणवत्से समानजने तिष्ठ: समानजन्यन्ताभिः इति च तत्को जनः कः समानजन इति शाण्डिल्य आह राजन्यबन्धुर्जन इति कर्मान्यत्वाद्वर्णान्तरत्वात् अथ ब्राह्मणः समानजन इति स्वजातीयत्वात् ब्राह्मणपक्षेण ब्रवीति ॥१०॥

विवाह्यो जनः सगोत्रः समानजन इति धानञ्जय्यः* ॥११॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह स्वस्मिन्नेव वर्णे यो विवाह्यः न गोत्रेण सम्बध्यते स जनः यः पुनः सगोत्रः सोऽविवाह्यः स समानजन इति ॥ ११ ॥

प्रतीवेशो जनपदो जनो यत्र वसेत् स समानजन इति शाण्डिल्यायनः* ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

शाण्डिल्यायन आचार्य्य आह प्रतीवेशः समीपो जनपदः यथा यौधेया अर्ज्जुनायना इति यत्र वसेत्स समानजनः ॥ १२ ॥

एते धर्माः सर्व्ववेदसदक्षिणानां सर्व्वेषाम्* ॥ १३ ॥

य एते धर्मा उक्ताम्लव्याद्यो विश्वजितं सर्व्ववेदसदक्षिणं प्रति एते धर्माः सर्व्वेषां सर्व्ववेदसदक्षिणानां भवन्ति न केवलं विश्वजितः एतच्च ज्ञापितं भवति विश्वजिति सर्व्ववेदसदक्षिणे एते च धर्मा भवन्तीति अथ सर्व्ववेदसदक्षिणानामिति बहुवचनात्सिद्धे सर्व्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते शाखान्तरदृष्टानाञ्च सर्व्ववेदसदक्षिणानामेष एव धर्मः स्यादिति ॥ १३ ॥

व्रतवत्सु सर्व्वेष्वमावास्यायां दीक्षित्वोखामावध्नीत सांवत्सरिकेभ्योऽन्यत्रेति गौतमः* ॥ १४ ॥

व्रतमेषु विद्यत इति व्रतवन्तः तेषु व्रतवत्सु सर्व्वेषु सर्व्वशब्दो निरवशेषवाची अमावास्यायान्दीक्षित्वा यजमान उखामावध्नीत उखा उक्तलक्षणा सांवत्सरिकेभ्यः सर्व्वेभ्योऽन्यत्र एतद्गौतमीयम् अथ सर्व्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते व्रतवत्स्विति परतन्त्रता व्रतस्य निर्द्दिष्टा तद्ये व्रतवन्तस्तेष्वेव उखावन्धनविधिः स्वतन्त्रे व्रते न प्राप्नोति सोऽयमाचार्य्यः सर्व्वग्रहणं करोति व्रतवत्सु व्रते चेति ॥१४॥

सह सुत्याभिः षडहानि संवत्सरादधिकानि हुत्वोच्छिन्द्येयुः* ॥ १५ ॥

---

* शाट्यायनोऽप्येवम्।

षड्हसुत्याभिर्यथा षड्हानि संवत्सरादधिकानि भवन्ति एवं कृत्वा उपतिष्ठेयुः ॥ १५ ॥

समाप्ते वा संवत्सरे रात्रिसत्त्रेषु राजानं क्रीणीयुः* ॥१६॥

अथवा व्रतवत्सु क्रतुषु रात्रिसत्त्रेषु दीक्षाभिरेव संवत्सरे समाप्ते राजानं क्रीणीयुः ‡ ॥ १६ ॥

यथाजाति तु प्रथमे पञ्चदशरात्रे दीक्षेरन्* ॥ १७ ॥

प्रथमे पञ्चदशरात्रे व्रतवत्यपि सति यथाजात्येव दीक्षेरन् वा सत्त्रेषु जातिः सा यथाजातिः तेषां द्वादशदीक्षास्तथोपसदोऽन्यादेव इति ॥ १७ ॥

सर्वत्र वा यथाजात्यन्यत्र चेदुपेतमिति धानञ्जय्यः* ॥१८॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह सर्वेषु व्रतवत्सु यथाजाति दीक्षेरन् यद्यन्यत्र कर्मणि व्रतमुपेतं स्यात् प्रथमं वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १८ ॥

अनुपेतश्चेदपीति शाण्डिल्यः* ॥ १९ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह यद्यन्यत्रोपेतं यद्यनुपेतं सर्वत्रैव यथा जाति दीक्षेरन् इति ॥ १९ ॥

तिस्र उपसदो व्रतस्यैकाह्निकस्य गौतमीयेन † ॥ २० ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैतत्सूत्रं कृतम् ।

‡ लाट्यायनीयपुस्तकत्रयेऽपि अस्य सूत्रस्य टीका न विद्यते अतो द्राह्यायणीयात् पुस्तकादेषा उद्धृता ।

ऐकाहिकस्य व्रतस्य गौतमीयेन विधानेन क्रियमाणस्य तिस्र उपसदः स्युः तत्किमिदमारभ्यते नन्वेवमैकाहिकानां परिभाषितं तिस्र उपसद इति उच्यते विकल्पार्थमारम्भः ॥ २० ॥

षड्वा द्वादश वा* ॥ २१ ॥

व्रतस्यैकाहिकस्य गौतमीयेन क्रियमाणस्य तिस्र एवोपसदो भवन्ति अथवा षट् द्वादश वा ॥ २१ ॥

तत्र ब्रह्मणेऽश्वरथं व्रतञ्च दद्यात् † ॥ २२ ॥

तत्र तस्मिन्नैकाहिके व्रते ब्रह्मणेऽश्वरथं व्रतञ्च दद्यात् उक्तं संख्यामात्रे च दक्षिणा गाव इति ॥ २२ ॥

तथाग्निं चिन्वतेऽध्वर्यवे † ॥ २३ ॥

तथाग्निञ्चिन्वतेऽध्वर्यवेऽश्वरथं व्रतञ्च दद्यात् अग्निं चिन्वते इति कालनिर्द्देशम् ॥ २३ ॥

पृष्ठेन च स्तुवानायोद्गात्रे † ॥ २४ ॥

पृष्ठेन च स्तुवानायोद्गात्रे अश्वरथं व्रतञ्च दद्यात् ॥ २४ ॥

तच्चानुशंसते होत्रे † ॥ २५ ॥

तच्च पृष्ठमनुशंसते होत्रे अश्वरथं व्रतञ्च दद्यात् अपरे ब्रुवते तथाग्निं चिन्वतेऽध्वर्यव इत्येतदादीनि कर्माणि यदा कुर्वन्ति ततो दद्यादिति पूर्व एवत्वर्थस्यादः ॥ २५ ॥

---

* आम्नायबोन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† आम्नायबोऽप्येवम्।

सर्वेभ्यः सहस्रम्* ॥ २६ ॥

सर्वेभ्यः षोड़शेभ्यः सहस्रं दद्यात् एतत् क्रतुदक्षिणा कथं पुनरेत-द्गम्यते यथा सहस्रं क्रतुदक्षिणा न सर्वशब्द आधिका इति उच्यते वक्ष्यति सर्ववेदसदक्षिणं वेति ॥ २६ ॥

सर्ववेदसदक्षिणं वा* ॥ २७ ॥

सहस्रदक्षिणं वा सर्ववेदसदक्षिणं व्रतं वा स्यात् तद्यदेवं सर्वशब्दः किमर्थं सर्वेभ्यः सहस्रमिति उच्यते सर्वग्रहणं क्रियते यथा अश्वरथ-व्रतदक्षिणा ब्रह्मादिभ्यो दत्ता न तेषां सा दक्षिणा सा अधिका इति ॥ २७ ॥

इतरच्छाण्डिलम्* ॥ २८ ॥

इतरद्विधानं सर्वेभ्यः सहस्रमित्येतच्छाण्डिलम् ॥ २८ ॥

सर्वे साहस्राः पृथक् सहस्रदक्षिणाः* ॥ २९ ॥

सर्वे साहस्राः पृथक् नाना सहस्रदक्षिणाः एकैकः सहस्रदक्षिणः अथ सर्वशब्दः किमर्थमिति चेत् साहस्रप्रतिज्ञापनार्थः अथैष ज्योति-रित्यादयश्चत्वारः साहस्राः ॥ २९ ॥

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम् ।

इति अष्टमस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका।

साद्यःक्रेण यक्ष्यमाणो महारात्रेः प्रातरनुवाकं हुत्वा-चक्षीतर्त्विग्भ्यः साद्यःक्रोम इति* ॥ १ ॥

उक्ताः सर्वे साहस्राः साम्प्रतं साद्यःक्रा उच्यन्ते सद्यः क्रिया वर्त्तते इति साद्यःक्रः तेन साद्यःक्रेण यक्ष्यमाण इति भविष्यत्कालः प्रत्युपस्थितः महारात्रेः रात्रेर्महति कालेऽवशिष्टे प्रातरनुवाकं हुत्वा प्रातरनुवाकेन हि आदित्यस्योदयसन्निकर्षे भवत्युदिते वा सोऽयमाचार्य्यैस्तं कालं प्रत्याम्नति साद्यःक्रे क्रतौ कर्मार्थमाचक्षीत ऋत्विग्भ्यः साद्यःक्रोम इति तत्किमिदमाचक्षीत साद्यःक्रोम इत्युक्ते साद्यःक्रेण यक्ष्यमाण इति आचक्षीतर्त्विग्भ्य इत्येतावदेव वक्तव्यम् अयमाचार्य्यः एतद्दर्शयति येन येन यज्ञेन यक्ष्यमाणः स्यात् तन्नमाचक्षीतायो मे यज्ञ इति ॥ १ ॥

प्रग एव प्रक्षिणुयादिति धानञ्जय्यो दीक्षाप्रभृति सद्यः सर्वं कुर्य्युः प्रथमद्वितीययोः श्येनस्य च † ॥ २ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह प्रग एवर्त्विग्भ्यः प्रेषयेत् कुतः येन साद्यःक्रोम इति दीक्षाप्रभृति यत्कर्म तत्सद्यः सर्वं कुर्युः प्रथम-द्वितीययोः साद्यःक्रयोः श्येनस्य च एतेषां सद्यः प्रथमा सद्यः द्वितीया स्यात् ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं ग्रहतम्।

एकत्रिकान्ताः षट्साद्यःक्रा इति शौचिवृक्षिः* ॥ ३ ॥

शौचिवृक्षिराचार्य्य आह षट् साद्यःक्रा इति प्रथमात्साद्यः-क्रादारभ्य यावदेकत्रिक इति सर्व्वेषां सद्यःक्रिया स्यादिति एकत्रि-कान्ता इति प्रागेकत्रिकात् स्तोमः स्यादिति सर्व्वेषामत एकत्रिकः स्यादिति षट्ग्रहणेनासाद्यःक्रियायामपि साद्यःक्रसंज्ञा भवति ॥ ३ ॥

उर्व्वरा वेदिरिति प्रथमे यवोर्व्वरा पक्वा स्याद्व्रीह्युर्व्वरा वा † ॥ ४ ॥

इह द्वितीयसाद्यःक्रस्यानुवाके पठति उर्व्वरा वेदिरित्येतद्वादि विधिविशेषं सोऽयमाचार्य्यस्तं विधिविशेषं प्रथमं कल्पयति तत् कथं पुनरयं द्वितीयप्रकरणे पठितः प्रथमे भवतीति उच्यते सामान्यात् किं सामान्यं उच्यते सर्व्वविधिविशेषं साक्षा यः पठति स चीयद्रुतयो-रथा भवन्तीत्यारभ्य सद्यस्क्रायेति सद्यस्त्वसामान्यात् उर्व्वरा वेदिरिति यदुक्तं ब्राह्मणेन तत्प्रथमे साद्यःक्रे यवोर्व्वरा पक्वा स्यात् व्रीह्युर्व्वरा-वेति उर्व्वरेति निष्पन्नशस्यक्षेत्रस्य संज्ञा ॥ ४ ॥

तत एव समुत्कर्त्तुं खल उत्तरवेदिं कुर्य्युः ‡ ॥ ५ ॥

ब्राह्मणं खल उत्तरवेदिरिति तत्किमसौ खलोऽन्यस्मात् क्षेत्राद्वा-न्यमाहृत्य कर्त्तव्यः अथ तस्या एवोर्व्वराया वेदिरिति सोऽयमाचार्य्य आह तस्या एव वेदेरुर्व्वरायाः समुत्कर्त्तुं खलः कर्त्तव्यः तत्र खल

---

* द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

‡ द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

उत्तरवेदिः कार्य्यः तत्र केचित्तावद्वर्णयन्ति यदि तावत्प्रथमा खल उत्तरवेदिरित्युक्तेऽयं संशयः किं प्रथमा अथ सप्तमीति ततस्तस्मिन् खले उत्तरवेदिरिति स खल उत्तरवेदिः स्यात् अथ पुनः सप्तमी तत एव समुत्क्षत्य खलः तस्मिन् खले उत्तरवेदिं कुर्युरिति तस्मान्मृन्निर्वपनादय उत्तरवेद्यर्थाः सर्वे कर्त्तव्या इति एवं प्रकृतिश्च न विरुध्यते अग्रदाहश्च भवति अपरे वर्णयन्ति तत एव समुत्कर्त्तुं खलस्तं खलमुत्तरवेदिं कुर्युः वचनादिकारो भवति ॥ ५ ॥

खले वालीयूपो भवतीति लाङ्गलेषा यूपः स्यात् कलापी चषालभागा* ॥ ६ ॥

आम्नायं खले वालीयूपो भवतीति खले वालीयूप इत्युक्ते लाङ्गलेषा यूपः स्यात् लाङ्गलं हलम् एतया हितं रसमुत्क्षपन्तीति लाङ्गलेषा यूपः स्यादिति प्रोक्षणादियूपधर्मान् करोति कलापी धान्यमुष्टिः कलापीकृतः चषालस्थाने कर्त्तव्यः अथ किं भागग्रहणं कलापी चषालभागेति उच्यते चषालः भागो यस्याः सा चषालभागा यावन्तं देशं यूपस्य चषालो भजते तावदेव कलापी भजतीति ॥ ६ ॥

अतीतायाञ्चेद्यववेलायां व्रीहिवेलायां वा यजेत धान्यपाचानुप्राभिक्षपेयुः† ॥ ७ ॥

यद्यतीतायां व्रीहिवेलायां यजेत यवेषु लूनेषु व्रीहिषु वातीतो धान्यपाचानुप्राभिक्षपेयुः असौ चीजीषा वेदिः स्यात् ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्।

पूर्णाः स्युस्ततोऽयमवनीतमुदीयात् फेनो वा तद्वाज्येऽपि स्र-जेयुः* ॥ १४ ॥

आह्वणं च चौरहृतयो रथा भवन्तीत्यादि ये ते रथे हृतयः ते सद्यो दुग्धेन क्षीरेण पूर्णाः स्युः तेभ्यो धावद्भ्यो यन्नवनीतमुदियात् फेनो वा तद्वाज्येऽपि स्रजेयुर्मिश्रयेयुः अन्यस्मिन् घृते मिश्रयेयुः सद्यो-भावाच ॥ १४ ॥

अश्वः श्वेत एतस्य दक्षिणा तमुद्गात्रे दद्यात् किञ्चि-च्चेतरेभ्यः* ॥ १५ ॥

उक्तं तस्मा अमुमादित्यमश्वं श्वेतं कृत्वा दक्षिणामानयन्निति तदुच्यते अश्वश्वेत एतस्य दक्षिणा तमुद्गात्रे दद्यादितरेभ्यश्च किञ्चि-द्दद्यात् उक्तं किञ्चिच्छ्रस्येति अथ किमर्थमेतस्य दक्षिणेति उच्यते अश्व एव दक्षिणा एतस्य क्रतोः नायमुद्गातुर्भागविकारः स्यात् प्रकृतं निवर्त्तत एव ॥ १५ ॥

इति अष्टमस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

एतेनैवोत्तरो व्याख्यातः † ॥ १ ॥

एतेनैव प्रथमेन साद्यःक्रेण उत्तरो व्याख्यातोऽयं विश्वन्त उक्तः

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणेन क्रेदविषये विशेषः कृतः ।

प्रायःक्रेण वक्ष्यमाण इत्येत आरभ्य एष एव सर्व उत्तरस्मिन्नपि भवति ॥ १ ॥

तस्याश्च एकविंशो दक्षिणानामतो वैव* ॥ २ ॥

तस्योत्तरस्याश्च एकविंशः स्यात् दक्षिणानां एकविंशतेः पूरण-एकविंशः उक्ताश्च संख्यामात्रे च दक्षिणा गाव इति अश्व एव वा स्यात् ॥ २ ॥

एकरात्रीणो ह्यहीनोऽनुक्रीतेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः सुत्यामिति ब्रूयात् † ॥ ३ ॥

एकया रात्र्या निर्वर्त्यते एकरात्रीणः द्वाभ्यामहोभ्यां निर्वर्त्यते अहीनः तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वसुत्यामिति ब्रूयात् ब्राह्मणं अहीन इति उपदेशार्थः यस्मात् श्वः सुत्यामिति ब्रूयात् ब्राह्मणं तस्मात् अहीनः उच्यते एकरात्रीण इति किमिदं ननु अहीन इत्युक्ते रात्रि-रन्तर्भवत्येव उच्यते नियमार्थमारभ्यते यदि द्वितीयां रात्रीमापद्येत तत् कालात्ययः स्यात् ॥ ३ ॥

तस्य क्रयप्रभृत्युत्तरमहः स्यादिति गौतमस्तं सद्यः परि-क्रीयेति ब्रूयादित्यानाह नेतरान् ‡ ॥ ४ ॥

तस्यानुक्रयः क्रयादारभ्योत्तरमहः स्यादिति गौतमः तं सद्यः परिक्रीयेति हि आदित्यानधिकृत्याहैतद्ब्राह्मणं नाङ्गिरसः ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयविषये विशेषः कृतः ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

आरोहणानि शकटगन्त्र्युष्ट्रकादीनि यथोत्साहं दद्यात् यावा-नुत्साहोऽस्य यथोत्साहं तस्मिन् जनपदे यान्यभिख्याततमानि सु-काङ्क्षिततमानि सुरोपिततमानि किमर्थं पुनरयं यानशब्दः अश्वा-दिष्वपि न वर्त्तते उच्यते एतेषामेव शकटादीनां परार्था प्रवृत्तिं स्वार्था नोयते च तानि न स्वयं गच्छन्ति अश्वादयस्तु स्वयं गच्छन्ति तस्येति निर्देशः सर्वेषु कल्पेषु तस्यैव दक्षिणा ॥ १३ ॥

सर्ववेदसनिर्मोन्दद्यादिति धानञ्जय्यो विमितꣳ शयन-मारोहणमच्छानसे दासमिथुनौ धान्यपल्यꣳ सीरं धेनुरिति धेनुरिति* ॥ १४ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह सर्ववेदसनिर्मोन्दद्यादिति सर्वस्य तदेव सर्ववेदसनिर्माणं सर्ववेदसान्त इत्यर्थः अयं विश्वजिच्छिल्प इत्युक्ते विश्वजिद्धर्माणामेतन्नाम यच्छिल्पमिति विश्वजिच सर्ववेदसदक्षिणः तस्मादिहापि तद्धर्मत्वात्सर्ववेदसनिर्माणं तस्याभिप्रेतमिति विमित-मिति गृहसंज्ञा शयनं तस्मिन्कृते तत्शयनम् आरोहणञ्च महानसञ्च आरोहणं प्रज्ञातं जानपदं महानसम् अनसन्तान्नपुंसकादिति समा-सान्तो भवति छदिप्रमाणं शकटं दासमिथुनौ दासी च दासश्च धान्यपल्यं धान्यपूर्णं पल्यं पल्यमिति शिक्यसंज्ञा सीरं युक्तं हलं धेनुः उक्तमानदेवगा इति सर्वे त्रिवर्गा इति तेनोक्तत्वात् एतत् सर्व-वेदसनिर्माणं एतस्मिन् सर्वं हिरण्यादि अन्तर्भवति एतच द्रव-

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं ।

प्रकारनिर्देशेनोक्तं भवति तथैवंप्रकारं धर्मशास्त्रस्य स्वामी सर्ववेदसदक्षिणेन यष्टुमर्हति नान्य इति ॥ २४ ॥

इति अष्टमस्य चतुर्थी कण्डिका।

अथ पञ्चमी कण्डिका।

व्रातीनानां यौधानां पुत्राननूचानानृत्विजो वृणीत श्येनस्य* ॥ १ ॥

उक्तो विश्वजिच्छिल्पः साम्प्रतं श्येनस्य विधिर्वक्तव्यः तं विवक्षुराह व्रातीनानामिति नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सङ्घाताः व्राताः व्रातानां कर्म व्रातकर्मणा जीवन्ति व्रातीनाः योधनात् योधः योधभवा यौधः तेषां व्रातीनानां यौधानां पुत्राननूचानान् पुत्रशब्दः प्रतीतपदार्थकः उक्तवाननूचानःताननूचानान् व्रातीनानां पुत्रानृत्विजो वृणीत श्येनस्य अथानूचानानिति किमिदमित्यारभ्यते यदा ऋत्विक्प्रकरण एवोक्तमृत्विगार्षेयोनूचान इति उच्यते ऋत्विक्शब्देन योऽयमृत्विजो गुणसमुदायः स इत्युक्तः प्राप्तः तस्मिन् प्राप्ते एकेनैव परिसंख्यानं करोति केवलम् अनूचानाः स्युः अन्येषामनियमः स्यादिति अथवा निवर्त्तयत्येवान्यानेकदेशपरिसंख्यानं सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो नियमश्चात्र निवर्त्तको भवति न परिसंख्यानादन्यनिवृत्तिरिति ॥ १ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

अर्हतामेवेति शाण्डिल्यः* ॥ २ ॥

शाण्डिल्य आचार्य आह अर्हतामेव वरणं कर्त्तव्यम् ॥ २ ॥

अभिवातास्तु या अनभिवाता स्युस्तासामाज्यं मन्थयेत्* ॥ ३ ॥

अभिवातासु गोषु व्याधितासु या अनभिवाता अव्याधिताः स्युस्ता दोहयित्वा तत्क्षीरं मन्थयेत् ततो यदुद्गच्छेत् घृतं तेनाज्यं कुर्य्यात् ॥ ३ ॥

यत्र स्तम्बा वृक्षा वा बहुला जाताः स्युस्तांश्छेदन् देवयजनं कुर्युः* ॥ ४ ॥

अभिचरणीयेषु देवयजनमुक्तलक्षणं विपर्य्यस्ताभिचरणीयेष्विति सूत्रवदेव यजनमुक्तं तदेव विशेषविध्यर्थमारभ्यते यत्र यस्मिन् देशे स्तम्बा वृक्षा वा बहुला जाताः स्युः तान् वृक्षस्तम्बान् छित्वा देवयजनं कुर्युः ॥ ४ ॥

यद्वा विद्राहि स्थण्डिलम्* ॥ ५ ॥

यस्मिन्नोषधयो विदह्यन्ते तद्विद्राहि एतस्मिन्वा विद्राहिणि स्थण्डिले देवयजनं कुर्युः ॥ ५ ॥

शकटमध्ये अधिषवणे इति येन यानेन सूतं निर्वहेयुस्तस्य मध्ये अधिषवणफलके कुर्युः† ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

ब्राह्मणं प्रवनभ्ये अधिषवण इति प्रवनभ्ये इति किमुक्तं भवति उच्यते येन यानेन सुतं निर्वहेयुः प्रवन्तस्य यानस्य नभ्ये नाभ्याः निर्वृत्ते अधिषवणफलके कुर्युः ॥ ६ ॥

अक्षपालो यूपस्याग्रः* ॥ ७ ॥

ब्राह्मणं तैल्वको वा बाधको वा यूपस्याग्र इति तत्र संशयः कथं स्याग्र इति किं स्याग्रः उपमार्थोऽयमथ स्याग्र एवाग्रे सोऽयं स्याग्र इति सोऽयमाचार्य्य आह अक्षपालो यूपः स्याग्र इति नाक्षस्य पयालमित्यक्षपाल इति ॥ ७ ॥

लोहितोष्णीषा लोहितवाससो निवीता ऋत्विजः प्रचरेयुरुपोतपरुषा उज्यधन्वानः* ॥ ८ ॥

ब्राह्मणं लोहितोष्णीषा इत्यादि लोहितान्युष्णीषाणि येषान्ते लोहितोष्णीषाः उष्णीषाणि शिरसो वेष्टनानि वासांसि तेषाञ्च वाससां लोहितो वर्णः स्यात् निवीताः कण्ठालम्बितसूत्रा एवं लक्षणास्ते प्रचरेयुः कर्माणि कुर्युः उपोतपरुषाः आसन्नपरुषाः परुषा इव व्यवस्थिताः अपरे ब्रुवते उपोताश्च परुषाश्चेति उपोताः कञ्चुकिनः पूर्व एवेत्यर्थः उज्यधन्वानः उद्गतज्यामुज्यम् उद्गतज्यान्येषां धनूंषि भवन्ति ॥ ८ ॥

पवमाने रथन्तरं करोतीति बृहत्यामेकर्चानाꣳ स्थाने स्यादेकं तद्धि बार्हतानाꣳ स्थानमेवञ्च तृचे भवति † ॥ ९ ॥

---

* आम्नायस्तोऽप्येवम्।

† आम्नायस्येतेन सूत्रद्वयं सतम्।

आद्यन्तं पवमाने रथन्तरं कुर्य्यादिति तत् रथन्तरं हृत्वा-ऽऽकर्णानां स्थाने स्यात् वषट्कारणिधनरौरवयौधाजयानामेकैकेषां स्थाने स्यात् तद्धि बार्हतानां साम्नां स्थानं कृतेषु तन्निधनार्थं रूपे भवति तत्र स्वरस्य गेयत्वात् रूपकरणं दृष्टम् एकरूपं त्रिष्टुप्कल्पावधारणार्थम् ॥ ९ ॥

अपिप्रतिषेधेनेतरेषामनुकल्पयेदित्यपरमेकमल्पीयान् विकारः* ॥ १० ॥

अपरं मतम् अबाधेनेतरेषामेकर्णानां रथन्तरमनुकल्पयेदिति एवं क्रियमाणे पूर्वस्मादल्पीयान्विकारः कृतो भवतीति ॥ १० ॥

तत्र पञ्चमं बार्हतमाहरेत् स्तोमवशेन तत् पौरुमद्गं स्यात् भ्रातृव्यवधं तस्मिन् ब्राह्मणं दर्शयति † ॥ ११ ॥

तत्र तस्मिन् कल्पे पञ्चमं साम बार्हतमाहरेत् स्तोमवशेन पञ्चमं साम पौरुमद्गं स्यात् तस्मिन् पौरुमद्गे ब्राह्मणं भ्रातृव्यवधं दर्शयति पाप्मानमेवैतेन भ्रातृव्यं मन्यतीति ॥ ११ ॥

पृष्ठेषु रथन्तरस्योत्तरयोर्द्विपदे स्यातामित्याचार्या एवं सुपराच्यो भवन्तीति ‡ ॥ १२ ॥

आद्यन्तं पराचीषु रथन्तरं भवतीति तत्रायं संशयः किमर्थमि-

---

* शाण्डिल्यायनेऽप्येवम् ।

† शाण्डिल्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

‡ शाण्डिल्यायनीये किञ्चिन्न्यूनमस्ति ।

त्यानुवादश्चिकं स्तोमं कृत्वा अथापूर्वो विधिरिति किं पुनरिति यदि तावदित्यानुवादः रथन्तरं काकुभत्वर्थ्येनैव भवितुमर्हति अथ पुनः अपूर्वो विधिः तत्र फलं कल्पयितव्यं सोऽयमाचार्य्य आह पृष्ठेषु रथन्तरस्य क्रियमाणस्य उत्तरयोः स्तोत्रीययोः ककुभोः स्थाने द्विपदे स्यातामित्याचार्य्याः एवं क्रियमाणे ताः सर्वाः सुष्टुतराः पराच्यो भवन्तीति ॥ १२ ॥

ककुभाविति गौतमो नावृत्तिमेतत् स्तोमस्य दर्शयन्तीति* ॥ १३ ॥

गौतम आचार्य्य आह ककुभावुत्तरे स्याताम् एवं क्रियमाणे सामस्य विकारो न कृतो भवत्यौत्पत्तिक्या गीतेः पराक्च कृतं भवति अनावृत्त्यैव स्तोमस्य पराचीषु रथन्तरमित्येतद्ब्राह्मणमनभ्यासम् ॥ १३ ॥

ध्रुवं ब्रह्मसाम कुर्वन् पृष्ठ्ये तस्यर्चं कुर्यात् † ॥ १४ ॥

ध्रुवं ब्रह्मसाम कुर्वन् बृहत्पृष्ठे पृष्ठ्ये तस्यर्चं कुर्यात् ॥ १४ ॥

वृत्तिर्ह्येतस्मिन् स्थाने पावमानीनां न विद्यते † ॥ १५ ॥

एतस्मिन् स्थाने पावमानीनां वृत्तिर्न विद्यते ॥ १५ ॥

नव नव दक्षिणा इति नववर्गान्यथोत्सर्गं दद्यात् काणखोरकूटबण्डानाम् † ॥ १६ ॥

---

* शाण्डायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† शाण्डायनोऽप्येवम्।

ब्राह्मणं नव नव दक्षिणा भवन्तीति अयं किंदक्षिण इति उच्यते नव वर्मान् कृत्वा यथोत्साहं दद्यादिति यावच्छक्ति काणा खञ्जा विकृताः खोराः खञ्जाः कुब्जाः कूटा भग्नशृङ्गाः बण्डा वालविविकृताः ॥ १६ ॥

तासामपि दक्षिणावेलायां लोहितं जनयेयुः* ॥ १७ ॥

तासामपि दीयमानानां सतीनां दक्षिणाकाले अपीड़या लोहितमुत्पादयेयुः ॥ १७ ॥

एकत्रिके सद्यः सर्वं कुर्युः* ॥ १८ ॥

उक्तः श्येनः अनन्तरमेकत्रिक उच्यते तस्मिन्नेकत्रिके षष्ठेऽहनि सद्यः सर्वं कुर्युः तत्किमिदमारभ्यते यदा उक्तमेकत्रिकान्ताः षट्साद्यःक्रा इति उच्यते विकल्पार्थमारम्भः ॥ १८ ॥

एकदीक्षस्तूपसत्क इति गौतमः* ॥ १९ ॥

गौतम आचार्य्य आह एकदीक्षस्तूपसत्कः स्यात् ॥ १९ ॥

तस्य गायत्रपार्श्वमार्भवोऽयारुचेति* ॥ २० ॥

तस्य एकत्रिकस्य गायत्रपार्श्वमार्भवः अयारुचेत्येतस्मान्नचि अत्रापि विकल्पार्थं एवारम्भः ॥ २० ॥

पुरोजित्यामिति शाण्डिल्यस्तस्याः सस्तुत्वेयो वहूनामित्येतां मध्ये कुर्यात् † ॥ २१ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं ।

शाण्डिल्य आचार्य्य आह पुरोजित्यां गायत्रपार्श्वं स्यात् किन्तु तस्यास्तु मध्ये समुलेयोवसूनामित्येतामेव कुर्य्यात् एवं सम्पदा भवति उक्तं सर्वेषां वा एषां छन्दसां रूपमिति ॥ २१ ॥

प्राचीमनुप्रदिशं याति चेकितदित्येतस्यामुद्वंशीयं कुर्या-दुद्धृत्य गायत्रपार्श्वमिति लामकायनः* ॥ २२ ॥

लामकायन आचार्य्य आह प्राचीमनुप्रदिशं याति चेकितदित्ये-तस्यामपि उद्वंशीयं कुर्य्यात् उद्धृत्य गायत्रपार्श्वमिति ॥ २२ ॥

त्रिकं वहिष्पवमानं स्यादिति धानञ्जय्यः पञ्चो मध्य-न्दिनः सप्तआर्भव एकोनोत्तराणीति* ॥ २३ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह त्रिकं बहिष्पवमानं स्यात् पञ्चीति मध्यन्दिनः पवमानः आर्भवः सप्तो इतराणि स्तोत्राणि सर्वाण्येको-नीति ॥ २३ ॥

पवमानाश्च षोड़शसामाणि च त्रिकाण्येकोनोत्तराणीति † ॥ २४ ॥

पवमानाश्च षोड़शसामाणि च त्रिकाणि स्युः इतराणि स्तोत्राण्ये-कोनि भवन्ति ॥ २४ ॥

चतुरुत्तरसम्पन्नो द्वे द्वे त्रिकपञ्चिनी प्रत्यवरोहेण ‡ ॥२५॥

---

* शाण्डायनोऽप्येवम् ।

† शाण्डायनीये विशेषोऽस्ति ।

‡ शाण्डायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

अस्मिन्नेव साह्नं ता उ चतस्रः सम्पद्यन्त इति चातुरुत्तर्येण स्तोत्रीयास्ते सप्तच्छन्दांसि सम्पद्यन्ते तासां सम्पदुच्यते तस्मिंश्चतुरुत्तर-सम्पन्ने द्वे द्वे त्रिकपञ्चिनो स्तोत्रे कर्त्तव्ये प्रत्यवरोहेण प्रत्यवरोहः प्रातिलोम्यम् उपरिष्टादारभ्य गायत्रीसम्पन्नस्तावदुक्तः साम्प्रतं तस्मि-न्नेव विशेष उच्यते उष्णिक्सम्पन्ने आर्भवस्त्रिकः पञ्चो अग्निष्टोमसाम अनेन प्रकारेण प्रत्यवरोहेत् यावज्जगतीसम्पन्नमिति ॥ २५ ॥

तस्य षट्षष्ठं शतं दक्षिणाः* ॥ २६ ॥

प्रत्यवरोहेणेत्यनुवर्त्तत एव ता एता दक्षिणाः प्रत्यवरोहेण भवन्ति गायत्रीसम्पन्ने तत् षट्षष्ठं शतम् उष्णिकसम्पन्ने द्विषष्ठं शतम् अनुष्टुप्सम्पन्ने अष्टापञ्चाशं शतं बृहतीसम्पन्ने चतुःपञ्चाशं शतं पङ्क्तिसम्पन्ने पञ्चाशं शतं त्रिष्टुप्सम्पन्ने षट्चत्वारिंशं शतं जगती-सम्पन्ने द्वाचत्वारिंशं शतम् एवमेषा ज्योतिषि स्तोत्रीयासम्पत्त्या च भवति शतं स्तोत्रीया इति दक्षिणाभिश्च सम्पद्यते ॥ २६ ॥

इति अष्टमस्य पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

व्रात्यस्तोमैर्यक्ष्यमाणाः पृथगग्नीनाधाय यज्ञोपकरणानि चेष्ट्वा य एषामध्ययनेऽभिक्रान्तितमः स्यादभिजनेन वा तद-भावेऽपि भोगलाभेन तस्य गार्हपते दीक्षेरन् भक्ष्याण्यनु भक्षयेयुः* ॥ १ ॥

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

उक्ताः साद्यःक्राः साम्प्रतं व्रात्यस्तोमा उच्यन्ते तान् विवक्षुरिदं सूत्रमारभते व्रात्यस्तोमैरिति व्रात्यानां स्तोमाः किंलक्षणाः पुनर्व्रात्या इति उच्यते पठिता ब्राह्मणेन हीना वा एते हीयन्ते ये व्रात्यां प्रवसन्ति न हि ब्रह्मचर्यं चरन्ति न कृषिं न वणिज्यमिति तथा गरगिरा वा एते ये ब्रह्माद्यं जन्यमन्नमदन्त्यदुरुक्तवाक्यं दुरुक्तमाहुरदण्ड्यं दण्डेन घ्नन्तश्चरन्त्यः दीक्षिता दीक्षितवाचं वदन्तीति एवंप्रकाराः व्रात्याः पठिताः ये चान्ये शाखान्तरेषु पठ्यन्ते ते सर्वे व्रात्याः व्रात्यस्तोमैरिति करणे तृतीया वक्ष्यमाणा इति भविष्यत्कालोपदेशः ते व्रात्या व्रात्यस्तोमैर्यक्ष्यमाणाः पृथगग्नीनाधाय पृथङ्नानेत्यर्थः पृथगन्याधानानि कृत्वा यज्ञोपकरणानि चेष्ट्वा यज्ञोपकरणानि यज्ञसाधनानि द्रव्याणि अर्जयित्वा य एषां व्रात्यानामध्ययनेऽभिक्रान्तितमः स्यात् अभिक्रान्ता अध्ययनेन सर्वे इमे अभिक्रान्तिनः अयमेषामभिक्रान्तितमः अतिशयेन तमतिष्ठिनौ अभिजनेन वा योऽतिरिच्यते अभिजनः कुलं यः कुलेन वाधिकः स्यात् तदभावेऽपि भोगलाभेन तयोरभावस्तदभावः तयोः स्वाध्यायाभिजनातिरेकयोरसम्भवे भोगलाभेन योऽतिरिच्यते द्रव्यवत्तमः स्यात् तस्य गार्हपते दीक्षेरन् स तेषां मुख्यः स्यात् भक्षांश्च तस्मात् सर्वे भक्षयेयुः ॥ १ ॥

ये के च व्रात्याः सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्* ॥ २ ॥

एते व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः पठिताः तत्र प्रथमोऽविशेषेण सर्वान् व्रात्यानधिकृत्य पठितः अन्ये तु द्वितीयादयो विशिष्टविषया उक्ताः

---

* लाट्यायनेऽप्येवं एतस्मात् पूर्वन्तत्र सप्तसूत्राण्यधिकानि दृश्यन्ते ।

ते यथाजातं भवति साम्प्रतं प्रथमस्य तावद्विधिरुच्यते ये केचिद्व्रात्याः सम्पाद्येयुरिति नात्र नियमः ये केचित् सम्पाद्येयुः संख्यां ते प्रथमेन व्रात्यस्तोमेन यजेरन् कियन्तं स्तोमसंख्यया उक्तं त्रयस्त्रिंशद्धि देवा आर्द्धुवन्निति ॥ २ ॥

ब्राह्मणेनेतर उक्ताः* ॥ ३ ॥

इतरे व्रात्यस्तोमाः ये च येषाञ्चेति ते ब्राह्मणेनैवोक्ताः अथैष षट्षोड़शीत्यधिकृत्याह ये नृशंसाः क्रूरकर्मकारिणः निन्दिताः सन्तो व्रात्यां प्रवसेयुस्तएतेन यजेरन्निति तथा द्विषोडशिनमधिकृत्याह ये कनिष्ठाः सन्तो व्रात्यां प्रवसेयुस्तएतेन यजेरन्निति ज्येष्ठकनिष्ठता कृता ग्रन्थान्तरे एवमेते ब्राह्मणेनैवोक्ताः ॥ ३ ॥

स्थाविरादपेतप्रजनना ये ते शमनीचामेढ्राः* ॥ ४ ॥

उक्तं अथैषशमनीचामेढ्राणां स्तोम इति साम्प्रतं परीक्ष्यते के ते शमनीचामेढ्रा इति तदुच्यते स्थविरपदेन प्रजनन उक्तः स्थविरभावः स्थाविरं स्थविरभावादपेतप्रजननाः ते शमनीचामेढ्राः शमनीचीभूतं मेढ्रं येषां ते निवृत्तप्रजननाः ॥ ४ ॥

यन्निरुक्तं निधनमुपेयुरितीन्द्रेति द्यौताने निधनं निराङ्गस्तस्य प्रतिषेधः† ॥ ५ ॥

ब्राह्मणं यन्निरुक्तं निधनमुपेयुर्गृहपतिरेवर्ध्नुयादिति तत्रायं संशयः

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवं तत्र छेदविषये विशेषोऽस्ति सूत्रमप्येकमधिकं दृश्यते ।

कतमस्य साम्नोऽनिरुक्तं निधनं यस्यायं प्रतिषेध इति ब्रवीति इन्द्रेति श्यैताने निधनं निराकृतस्य प्रतिषेध इति श्यैताने स्वाध्यायाध्ययनं निधनं पठितं तस्य प्रयोगकाले निधनान्तरमुक्तम् इन्द्रेति तस्य व्रात्यस्तोमेषु प्रतिषेधः क्रियते कथं तर्हि कर्त्तव्यम् उच्यते ॥ ५ ॥

यथाम्नायमेवोपेयुः* ॥ ६ ॥

यथापठितमेवोपेयुः आ ऊ३ इति ॥ ६ ॥

उष्णीषञ्च प्रतोदश्चेत्युष्णीषं यत्तिर्य्यङ्नद्धं भवति व्रात्यानाम् † ॥ ७ ॥

उष्णीषञ्च प्रतोदश्च ज्याह्रोडश्च विपथश्च फलकास्तीर्ण इत्येतदादि व्रात्यधनं तान्येतानि येषु संशयस्तान्युच्यन्ते उष्णीषं नाम तिर्य्यक् शिरोवेष्टनं व्रात्यानां तदुष्णीषमित्युच्यते व्रात्या हि उष्णीषिणश्चरन्ति वेष्टितशिरसः प्रतोदः प्रतुद्यतेऽनेनेति प्रतोदः ॥ ७ ॥

धनुष्कोणानिषुणा व्रात्याः प्रसेधमाना यन्ति स ज्याह्रोडः † ॥ ८ ॥

उक्तं ज्याह्रोडश्चेति कः पुनर्ज्याह्रोड इति उच्यते धनुष्केण अनिषुणा व्रात्याः प्रसेधमाना यन्ति अल्पकं धनुः धनुष्कं तेन धनुष्केण अनिषुणा अकाण्डेन व्रात्या लोकं प्रसेधमानाः आसेधन्तः वारयन्तो यन्ति स ज्याह्रोडः ॥ ८ ॥

---

* आम्नायस्तोऽप्येवं तत्र छेदविषये विशेषोऽस्ति।

† आम्नायस्तोऽप्येवम्।

विपर्ययश्च फलकास्तीर्णं इति प्राच्यरथो नास्तीर्णो विपर्ययः* ॥ ९ ॥

विपर्ययश्च फलकास्तीर्णं इति ब्राह्मणं तत् को विपर्ययः कथञ्च फलकास्तीर्णं इति उच्यते विपर्ययस्तावत् प्राच्यरथः उत्क्रम्य पन्थानं याति विपर्ययः अन्यदेव तस्य मार्गं फलकास्तीर्णः यथा पतित एव वंशफलाभिरेव मास्तीर्णः न चान्येनास्तरणेन स विपर्ययः ॥ ९ ॥

कम्प्रमिश्राभ्यामश्वाश्वतराभ्यां युक्तः स्यादिति शाण्डिल्यः† ॥ १० ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह प्राच्यरथो न विपर्ययः कम्प्रमिश्राभ्यामश्वाश्वतराभ्यां युक्तः स्यात् स विपर्ययः कम्पनशीलः कम्प्रः अश्वश्च अश्वतरश्च अश्वाश्वतरौ तयोरेकः कम्पनशीलः कश्चन ताभ्यामवश्यमेवोत्पथः क्रियते गतिवैषम्यात् एवमसौ विपर्ययो भवति ॥ १० ॥

याभ्यां काभ्याञ्चाश्वाभ्यामश्वतराभ्यां वेति धानञ्जप्यः‡ ॥११॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह याभ्यां काभ्यामश्वतराभ्यां युक्तः स्यात् अश्वाश्वतराभ्यां वेति कम्प्राभ्यामकम्प्राभ्यां वा अवश्यमेव ताभ्यामुत्पथः क्रियते स्वभावादेव ॥ ११ ॥

कृष्णाशंवास इति कृष्णाङ्कुरमिश्रमिति शाण्डिल्यः‡ ॥१२॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवं तत्र तु किञ्चिन्न्यूनमस्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवं तत्र तु युक्तशब्दात् परतो रथ इत्यधिकशब्दोऽदृश्यते ।

‡ द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

ब्राह्मणं कृष्णाजिनवासः कृष्णबलक्षे अजिने रजतो निष्कस्तद्वृषपते-रिति तत्कृष्णाजिनवास इत्येतस्मिन्नर्थे आचार्य्याणामनेकधा प्रवृत्तिः प्राप्तिस्तस्मात्तावदाह तत्कृष्णाजिनवास इति कृष्णाक्तमिश्रं कृष्णाजिनमित्यु-च्यते ॥ १२ ॥

शुक्लं कृष्णाद्यमिति गौतमः* ॥ १३ ॥

गौतम आचार्य्य आह शुक्लं वासः कृष्णाद्यं वा एतत्कृष्णाद्य-मिति सोऽयं मध्यवर्णलोपी समासः ॥ १३ ॥

कृष्णमित्येव मन्य इति धानञ्जय्यः* ॥ १४ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह एवमहमन्ये कृष्णमेव कृष्णाजिनमिति स्वार्थे तद्धित इति ॥ १४ ॥

यावविकौ द्वाभ्यामविभ्यामेकैकः क्रीतः स्यात्तयोः पार्श्व-संहिते कृष्णबलक्षे अजिने स्याताम्* ॥ १५ ॥

उक्तं कृष्णबलक्षे अजिने इति यावविकौ मेषौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां मविभ्यां मेषाभ्यां एकैकः क्रीतः स्यात् तयोः अजिने पार्श्वसंहिते स्यातां कृष्णबलक्षे कृष्णं प्रज्ञातं बलक्षं किमिति उच्यते ॥ १५ ॥

बलक्षमिति श्वेताख्या* ॥ १६ ॥

श्वेतोवर्णो बलक्षाख्यः कृष्णश्च बलक्षश्च कृष्णबलक्षे ॥ १६ ॥

रजतो निष्कः † ॥ १७ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम् ।

† आम्नायबोऽप्येवं किन्तु तत्र छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

निष्कः प्रशातः निष्को नामालङ्कार इति सराजतो भवति॥१७॥

तद्गृहपतेरित्येतत् सर्वं गृहपतिराहरेत्त्रयस्त्रिंशतञ्च*
॥ १८ ॥

यदेतदुक्तं उष्णीषञ्च प्रतोदश्चेत्येतदादि एतत्सर्वं गृहपतिरा-
हरेत् चयस्त्रिंशतञ्च कस्य चयस्त्रिंशतमिति उच्यते उक्तं संख्यामाचे च
दक्षिणा गाव इति एतत् चयस्त्रिंशद्दक्षिणा आहरेत् ॥ १८ ॥

द्वित्रयस्त्रिंशतमिति शाण्डिल्यः † ॥ १९ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह गवां द्विचयस्त्रिंशतं गृहपतिराहरे-
दिति ॥ १९ ॥

वत्सूकान्तानि दामतूषाणीतरेषामित्याविकानि लोहित-
प्रवाणानि वसनानि स्युः † ॥ २० ॥

तद्गृहपतेरित्युक्त्वाह वत्सूकान्तानि दामतूषाणीतरेषामिति इत-
रेषां आर्त्त्यानां वसनान्याह तान्युच्यन्ते वत्सूकान्तानीतिशब्दः प्रतीत-
पदार्थकः अतो ब्रवीति आविकानि ऊर्णानि लोहितप्रवणानि आवि-
केन शुक्लेन सूत्रेणोतानि स्युः लोहितेन प्रोतानि लोहितप्रव-
णानि ॥ २० ॥

दामतूषाणीति दामदशानि स्युर्दशाख्या तूषमिति‡ ॥२१॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रदयं कृतं ।

दामनीव दशाः स्युः यथा गोवन्धनानि दामानि तत्प्रकाराणि स्युः तेषां वाससाम् एकैकस्मिन् पार्श्वे ग्रन्थिः अन्यपार्श्वे वृषमिति दशाख्यात्वृषम् ॥ २१ ॥

द्वे द्वे दामनी इति द्वे द्वे एकैकस्य वसनस्य दशे स्याताम्* ॥ २२ ॥

द्वे द्वे दामनी इति ब्राह्मणम् एकैकस्य वसनस्य द्वे द्वे दशे स्याताम् उक्तं ग्रन्थिः पार्श्वे चेति ॥ २२ ॥

द्वे द्वे उपानहाविति कृष्णाः कर्णिन्य इति शाण्डिल्यः† ॥ २३ ॥

द्वे द्वे उपानहाविति ब्राह्मणं ताः कृष्णाः वर्णतः स्युः उपानहः कर्णिन्यः कर्णा आसां विद्यन्त इति कर्णिन्यः ॥ २३ ॥

याः काश्चेति धानञ्जप्यः† ॥ २४ ॥

धानञ्जप्य आचार्य आह याः काश्चोपानहः स्युः अनियमो वर्णकर्णयोः ॥ २४ ॥

द्विषंश्छितान्यजिनानीति पूर्वाभ्यामजिनाभ्यां व्याख्यातानि* ॥ २५ ॥

द्विषंश्छितान्यजिनानीति ब्राह्मणं तान्यजिनानि पूर्वाभ्यामजिनाभ्यां

---

* आह्मायनोऽप्येवम्।

† आह्मायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

व्याख्यातानि यावविकौ द्राभ्यामविभ्यामेकैकः क्रीतः स्यात्तयोः पार्श्वसंहिते कृष्णवलक्षे अजिने स्यातामिति ॥ २५ ॥

तद्येतरेषामेकैक आहरेत्त्रयस्त्रिꣳशतं त्रयस्त्रिꣳशता गृहपतिमभिसमायन्तीति स्यात्* ॥ २६ ॥

यदेतदुक्तं वलूकान्तानि दामतूषाणीतरेषामित्येतदादि तच इतरेषां व्रात्यानाम् एकैक आहरेत् त्रयस्त्रिंशतच्च उक्तं संख्यामात्रे च दक्षिणा गाव इति त्रयस्त्रिंशता गृहपतिमभिसमायन्तीति यद्ब्राह्मणमेवाह ॥ २६ ॥

ते त्रयस्त्रिꣳशत ऋत्विग्भ्यो दद्युः † ॥ २७ ॥

ते गृहपतिमुख्या व्रात्या यास्ताः त्रयस्त्रिंशत आहृतास्ता ऋत्विग्भ्यो दद्युः ॥ २७ ॥

व्रात्येभ्यो व्रात्यधनानि ये व्रात्यचर्याया अविरताः स्युर्ब्रह्मबन्धवे वा मागधदेशीयाय यस्मा एतद्ददति तस्मिन्नेव मृजानायन्तीति स्यात् ‡ ॥ २८ ॥

व्रात्येभ्यो व्रात्यधनानि दद्युः उष्णीषञ्च प्रतोदश्चेत्येतदादीनि यानि गृहपतिना हृतानि वलूकान्तादीनि च यानि व्रात्यैराहृतानि एतानि सर्वाणि व्रात्येभ्यो दद्युः उक्तम् एतद्वै व्रात्यधनमिति ये व्रात्या व्रात्यचर्याया अविरता अनवसिताः स्युः तेभ्यो दद्युः ब्रह्म-

* शाण्डिल्यायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

† शाण्डिल्यायनोऽप्येवम्।

‡ शाण्डिल्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

बन्धवे वा मागधदेशीयाय दद्युः बन्धुस्तस्य ब्रह्म अवस्थितं न तस्मिन् सोऽयं ब्रह्मबन्धुः मागधदेशीयाय मागधो नाम गायनः वन्दी सूत-मागधवन्दिन इति उच्यते गाथाभिर्लोकं स्तुवन्ति ते गायका इत्यु-च्यन्ते ईषत् मागधो मागधदेशीयः असम्यग्गायनः नोद्घाटितशिरास्तु मागधस्तु करोति स उच्यते मागधदेशीयः अपरे ब्रुवते मगधो देश इति तस्मिन् य उत्पन्नः स मागधदेशीयः इति पूर्व एव त्वर्थः यस्मै एतत् व्रात्यधनं ददति व्रात्याः तस्मिन्नेव यत्किञ्चित्कल्मषं तत् न्यआनायन्तीति श्याह ब्राह्मणम् ॥ २८ ॥

व्रात्यस्तोमैरिष्ट्वा त्रैविद्यवृत्तिं समातिष्ठेयुः* ॥ २९ ॥

व्रात्यस्तोमैरिष्ट्वा ते व्रात्या या त्रैविद्यवतां वृत्तिस्तां समाति-ष्ठेयुः द्विजानामध्ययनमिज्यादानमित्येतदादि ॥ २९ ॥

तेषान्तत ऊर्द्धं भुञ्जीतापि चैनान् कामं याजये-दिति† ॥ ३० ॥

तेषां व्रात्यानामिष्टव्रात्यस्तोमानां तत ऊर्द्धं भुञ्जीत अपि चैनान् कामं याजयेदिति एतद्दर्शयति अतो अर्वाक् येन तेषां पूर्वं याजनं कृतं भुक्तं वेति अव्यवहार्य्याः अकृतप्रायश्चित्ता इति ॥३०॥

---

* द्राह्मायणेऽप्येवम्।

† द्राह्मायणीये विशेषोऽस्ति।

इति अष्टमस्य षष्ठी कण्डिका।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

अग्निष्टुत्स्वनडुहामश्वानामजानामिति यथोत्साहं दद्यात् तथा हिरण्यस्य* ॥ १ ॥

उक्ता व्रात्यस्तोमाः अनन्तरमग्निष्टुत आम्नाताः तेषु न किञ्चिद्वक्ष्यते यद्वक्तव्यं सर्वमेवोक्तं दक्षिणास्तूच्यन्ते अग्निष्टुत्स्विति सर्वानग्निष्टुतोऽधिकृत्य सप्तमी तेषु अग्निष्टुत्सु अनडुहामश्वानामजानामिति यथोत्साहं दद्यात् अनो वहतीत्यनड्वान् यथोत्साहमिति शक्त्यपेक्षा कुतः वाक्यात् यथा असमासः किमर्थमिति चेत् अनडुहाश्वाजहिरण्यानां यथोत्साहं दद्यादिति वक्तव्ये उच्यते यदि समासः क्रियते प्रतिद्रव्यं बहुत्वं न गम्यते यथोत्साहमित्युच्यते प्रतिद्रव्यं बहुत्वानियमः स्यात् अनडुहामश्वानामजानामिति यो यः प्रतिद्रव्यं बहुवचनं करोति बहुत्ववचनाद्दृश्यते कथं प्रतिद्रव्यं बहूनां दानं स्यादिति यथा हिरण्यस्येति यथोत्साहमिति प्रकृतम् ॥ १ ॥

कञ्चिदर्थमर्हन्यो न प्राप्नुयात्स त्रिवृता प्रथमेन यजेत† ॥ २ ॥

इह ब्राह्मणं त्रिवृदग्निष्टोमः तस्यानिरुक्तं प्रातःसवनमिति तत्र पठति ग्रामकामो यजेतेति सोऽयमाचार्य्यः तस्याहरणे अपरमप्यर्थं दर्शयति कञ्चिदर्थमर्हन्यो न प्राप्नुयादिति अर्हन्योऽप्यसौ तमर्थं न प्राप्नोति तस्य प्राप्तये अनेन त्रिवृता प्रथमेन यजेत् ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् तथा विशेषश्च कृतः ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तस्य चतुर्युगश्वरथो दक्षिणा तेषामेकः श्यावः स्यात्* ॥ ३ ॥

तस्य त्रिवृतां प्रथमस्य चतुर्भिरश्वैर्युक्तो रथो दक्षिणा तेषामेकः श्यावः स्यात् तस्येति निर्देशः यदि ग्रामकामो यद्यन्यार्थप्राप्तये इति वेषामश्वानामेकः श्यावो वर्णतः स्यात् आनिरुक्तग्रहसम्बन्धात् ॥ ३ ॥

यं ब्राह्मणाः स्वराजानः पुरस्कुर्वीरन् स बृहस्पतिसवेन यजेत † ॥ ४ ॥

यमिति निर्देशः क्रियते यं ब्राह्मणाः स्वराजानः पुरतः कुर्वीरन् स पुनः पुरस्कार आधिपत्ये स्थापनम् अथ के ब्राह्मणाः स्वराजानः येषां राजनिष्ठे केषां निष्ठे ये स्वकर्मनिष्ठाः उक्तं राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति तत्र राजा सर्वस्येष्टे यतस्ते कर्मनिष्ठाः ब्राह्मणवृत्त्यऽवस्थिताः अविचलितव्रतविद्वांसः ते स्वराजानः ते यं पुरस्कुर्वीरन् स बृहस्पतिसवेन यजेत ॥ ४ ॥

तस्य प्रातःसवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादशदक्षिणा व्यादिशेदृत्विग्भ्यो नापाकुर्यात् ‡ ॥ ५ ॥

तस्य बृहस्पतिसवनस्य प्रातःसवने आसादितेषु नाराशंसेषु

---

* आश्वलायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† आश्वलायनोऽप्येवम्।

‡ आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

सवनेषु एकादशदक्षिणा व्यादिशेदृत्विग्भ्यः व्यादेशमात्रं कुर्यात् अपाकरणं न कुर्यात् ऋत्विग्भ्यो व्यादिशेत् अपाकरणमर्पणम् ॥ ५ ॥

अश्वद्वादशा मध्यन्दिने* ॥ ६ ॥

अपरमपाकरोति मध्यन्दिने एकादशदक्षिणा अश्वद्वादशाः अश्वो द्वादशो यासां ता इमा अश्वद्वादशाः ॥ ६ ॥

ता उभयोरपाकरोति † ॥ ७ ॥

याश्च प्रातःसवनीयायाः ता अश्वद्वादशाः उभयोर्मध्यन्दिने ददाति सन्निहितेषु नाराशंसेष्विति प्रकृतम् एवं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

एकादश तृतीयसवने ता अनुबन्ध्य वपायां हुताया- मपाकुर्यात् ‡ ॥ ८ ॥

एवं ब्राह्मणम् एकादश तृतीयसवने ता वशायामपाकरोतीति तृतीयसवने एकादशदक्षिणाः ता अनुबन्ध्यस्य पशोर्वपायां हुताया- मपाकुर्य्यात् वशापक्षे ब्राह्मणात् तचाप्येकादश एव ॥ ८ ॥

तान्यप्येकादशैकादशशतानि स्युः सहस्राणि वा नित्य- स्त्वश्वो मध्यन्दिने ‡ ॥ ९ ॥

याश्च प्रतिसवनं एकादशदक्षिणा आदिष्टाः तान्यपि सर्वाण्येका-

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

‡ द्राह्यायणेऽप्येवम् किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

द्वेशैकादशशतानि स्युः सहस्राणि वा प्रतिसवनं स्युः वाशब्दो विकल्पार्थः नित्यस्तम्भः सर्वेषु कल्पेषु मध्यन्दिने ॥ ९ ॥

य एनं पुरस्कुर्वीरन्नन्वग्भूतवृत्तिं तत ऊर्द्ध्वं तेषु वर्त्तयेत्* ॥ १० ॥

य एनं यजमानं पुरस्कुर्वीरन् अन्वग्भूतेषु या वृत्तिः तत ऊर्द्ध्वं तां वृत्तिं तेषु वर्त्तेरन् अन्वग्भूता नाम ये आश्रिताः तान् बिभृयात् योगक्षेमन्तेषु कल्पयेत् ॥ १० ॥

स्थपतिरिति चैनन्त आचक्षीरन्* ॥ ११ ॥

ते अन्वग्भूता एनं यजमानं स्थपतिरिति आचक्षीरन् ॥ ११ ॥

अयेनेनेषुर्व्याख्यातोदीक्षोपसदस्त्वस्यैकाहिक्यः † ॥ १२ ॥

इषुः अनेनैव व्याख्यातः यावान् अनेनस्य सूत्रकारेण विधिरुक्तः स सर्व एव इषोर्भवति अयन्तु विशेषः ऐकाहिक्यो दीक्षोपसद इति इषोर्भवन्ति अन्यस्तु सर्वोपक्रमः ॥ १२ ॥

इति अष्टमस्य सप्तमी कण्डिका।

अथ अष्टमी कण्डिका।

सर्वस्वारेण यक्ष्यमाणो दीक्षाप्रभृति प्रयतेत यथा सौत्येऽहनि प्रेयामिति † ॥ १ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

अग्निष्टुतः प्रकृताः तत्र सर्वस्वारस्य ब्राह्मणं त्रिवृदग्निष्टोमः स सर्वस्वारो यः कामयेतानामयतामुं लोकमियामिति स एतेन यजेतेति तस्य सर्वस्वारस्य विधिरुच्यते सर्वान् यस्मिन् स्वाराणीति स सर्वस्वारः तेन सर्वस्वारेण यक्ष्यमाणो दीक्षाभ्य आरभ्य प्रयतेव प्रयत्नं कुर्य्यात् यथा सौत्येऽहनि प्रेयां म्रियेयमिति दीक्षास्तस्य परिमिताः कुर्य्यात् ॥ १ ॥

प्राणभक्षꣳ सर्वत्र भक्षान् भक्षयेत्* ॥ २ ॥

दीक्षाभ्य आरभ्य यावन्तो भक्षाः सर्वान् प्राणभक्षान् भक्षयेत् न प्रत्यक्षभक्षान् सर्वग्रहणात् व्रतमपि प्राणभक्ष एव ॥ २ ॥

तानपोऽभ्यवहारयेत्कर्त्ते वानुषेचयेत्* ॥ ३ ॥

तान् भक्षानपोऽभ्यवहारयेत् अप्सु प्रक्षिपेत् कर्त्ते वा प्रक्षिपेत् खाते वा अनुषेचयेत् ॥ ३ ॥

सोममद्भिः सꣳसृज्य मार्जालीयसदेशे निनयेयुः* ॥ ४ ॥

सोमं प्राणभक्षं भक्षितम् अद्भिः संसृज्य मार्जालीय उत्कृष्टदेशे निनयेयुः संसर्गो मिश्रणम् ॥ ४ ॥

आर्भवे पवमाने स्तूयमान उदुम्बर्य्या दक्षिणा प्रावृतो निपद्येत कृष्णाजिनमुपस्तीर्य्य दक्षिणाशिरास्तदेव संगच्छते तदेव म्रियत इति* ॥ ५ ॥

इह ब्राह्मणम् आर्भवे पवमाने स्तूयमान औदुम्बर्य्या दक्षिणे

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

प्रदेशे कृष्णाजिनमुपस्तीर्य्य दक्षिणाशिरा निपद्येत संविशेत् तदेव सङ्गच्छते तदेव म्रियत इति सङ्गमनं मरणम् ॥ ५ ॥

एतं मृतं यजमानꣳ हविर्भिः सहजोषे यज्ञपात्रैश्चाहव-नीये प्रहृत्य प्रव्रजेयुरिति शाण्डिल्यः* ॥ ६ ॥

एतं मृतं यजमानं हविर्भिः सहजोषेण यज्ञपात्रैश्चाहवनीये प्रहृत्य प्रव्रजेयुरित्येवं शाण्डिल्यो मन्यते प्रहरणं प्रक्षेपः प्रव्रजेयुरिति एतावन्तमेतत्कर्मेति विज्ञापयति अथ एतं मृतं यजमानमिति किमर्थम् उच्यते एतमेव सर्वस्वारे यजमानं मृतम् एवं कुर्युः अन्यत्र तु मृते यजमाने समापयेयुः शेषमिति ॥ ६ ॥

समापयेयुः शेषमिति धानञ्जप्यः* ॥ ७ ॥

धानञ्जप्य आह समापयेयुरेव शेषमिति ॥ ७ ॥

समापयेयुश्चेदिति शाण्डिल्यायनो नेदिष्ठो तत् कृष्णा-जिनं प्रतिमुच्य याजमानं कुर्यात् भक्षाꣳश्च भक्षयेत्* ॥ ८ ॥

शाण्डिल्यायन आह यदि समापयेयुः शेषं कर्म ततो यद्यज-मानस्य कृष्णाजिनं तत्पुत्रो भ्राता वा यो वा नेदिष्ठो स्यात् स तत् प्रतिमुच्य आवृत्य याजमानं कर्म कुर्य्यात् भक्षांश्च भक्षयेत् तत्र हि यजमानस्य प्राणभक्षं सर्वञ्च भक्षान् भक्षयेदित्युक्तम् अयन्तु पुनर्भक्षं भक्षयेत् ॥ ८ ॥

ऋत्विजो याजयमानं कुर्युः सर्वहुतो भक्षान् जुहुयुरिति धानञ्जप्यः* ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

धानञ्चाप्य आह ऋत्विजो याजमानं कुर्युः ये याजमानस्य भक्षास्तान् सर्वङ्कतो जुहुयुरिति ॥ ९ ॥

सᳫंस्थितेऽहनि सन्त्वा हिन्वन्तीत्यासन्द्यङ्गानि समाहरेयुः* ॥ १० ॥

संस्थिते समाप्तेऽहनि कृते समिष्टयजूंषि सन्त्वाहिन्वन्तीत्यनेन साम्ना आसन्द्योरङ्गानि समाहरेयुः आसन्दी मञ्ची ॥ १० ॥

सन्त्वा रिणन्तीति प्रक्षालयेयुः* ॥ ११ ॥

सन्त्वा रिणन्तीत्यनेन साम्ना प्रक्षालयेयुः तान्यासन्द्यङ्गानि ॥११॥

सन्त्वा ततक्षुरिति तक्ष्णुयुः* ॥ १२ ॥

सन्त्वा ततक्षुरित्यनेन साम्ना तक्ष्णुयुः तान्यङ्गानि ॥ १२ ॥

सन्त्वा भ्रिमन्तीति विवयेयुः* ॥ १३ ॥

सन्त्वा भ्रिमन्तीत्यनेन साम्ना तान्यासन्द्यङ्गानि विवयेयुः ॥ १३ ॥

तयैनमवभृथᳫं हृत्वा सोमोपनहनेन प्रच्छाद्यानूबन्ध्यवपायाᳫं कृतायां दक्षिणे वेद्यन्ते केशश्मश्रूण्यस्य वापयेयुः* ॥१४॥

तया आसन्द्या एनं यजमानम् अवभृथं हृत्वा सोमोपनहनेन वाससा प्रच्छाद्य अनूबन्ध्यपशोर्वपायां कृतायां महावेदेर्दक्षिणे प्रदेशे केशश्मश्रूण्यस्य यजमानस्य वापयेयुः वपनङ्कारयेयुः ॥ १४ ॥

अनूबन्ध्यशेषं समाप्य मध्ये देवयजनस्य चितां चिनुयुः* ॥ १५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अनूबन्ध्यस्य पशोः शेषं समाप्य देवयजनस्य मध्ये काष्ठैश्चिताश्चि-नुयुः ॥ १५ ॥

पश्चाद्गार्हपत्यमुपदध्युः पुरस्तादाहवनीयं पश्चिमेन गार्ह-पत्यं दक्षिणत आग्नीध्रीयं परिहरेयुः* ॥ १६ ॥

तस्याश्चितायाः पश्चिमे प्रदेशे गार्हपत्यमग्निं स्थापयेयुः पुरस्तात् आहवनीयं पूर्वे प्रदेशे आहवनीयमग्निं स्थापयेयुः गार्हपत्यं पश्चि-मेन प्रदेशेन परिहृत्य चिताया दक्षिणे प्रदेशे आग्नीध्रीयमग्निं नि-दध्युः ॥ १६ ॥

तं दक्षिणाशिरसं चितावाहितं यज्ञपात्रैः कल्पयेत् † ॥१७॥

तं यजमानं दक्षिणाशिरसञ्चितावाहितम् आरोपितं निरहर्द्वभिः यज्ञपात्रैः कल्पयेत् संयोजयेत् यध्वर्युः तस्य हि व्यापारो यज्ञ-पात्रैः ॥ १७ ॥

शिरसि कपालानि युञ्ज्यात् † ॥ १८ ॥

शिरसि यजमानस्य कपालानि कुर्य्यात् कपालानि येषु पुरो-डाशाः संस्क्रियन्ते ॥ १८ ॥

समोप्तधानञ्च चमसम् † ॥ १९ ॥

समोप्तधानं यस्मिन् हवींषि सर्वाणि समोप्यन्ते इड़ापात्रमित्यर्थः तच्च शिरसि स्थापयेत् ॥ १९ ॥

---

* शाख्यायनीये विशेषोऽस्ति।

† शाख्यायनेऽप्येवम्।

ललाटे प्राशित्रहरणम्* ॥ २० ॥

येन प्राशित्रं ह्रियते यमसे तल्ललाटे स्थापयेत् ॥ २० ॥

नासिकयोः स्रुवौ* ॥ २१ ॥

नासिकयोः स्रोतसि स्रुवौ स्थापयेत् ॥ २१ ॥

आस्ये हिरण्यमवधायानुस्तरणिकाया गोर्मुखं वपया प्रच्छाद्य तत्राग्निहोत्रहवनीं तिरश्चीम्* ॥ २२ ॥

यजमानस्यास्ये मुखे हिरण्यं प्रक्षिप्य यानुस्तरणिकी गौस्तस्या वपया मुखं प्रच्छाद्य यजमानस्य तत्र तस्मिन्मुखे अग्निहोत्रहवनीं स्रुचन्तिरश्चीं स्थापयेत् प्राङ्मुखीम् ॥ २२ ॥

दक्षिणे पाणौ जुहूम्* ॥ २३ ॥

दक्षिणे पाणौ जुह्वं स्रुचं स्थापयेत् तिरश्चीमिति वर्त्तते ॥ २३ ॥

सव्यउपभृतम्* ॥ २४ ॥

सव्ये पाणौ उपभृतं स्रुचं स्थापयेत् तिरश्चीमेव ॥ २४ ॥

तथा वृक्कौ* ॥ २५ ॥

यथा स्रुचौ तथा वृक्कौ दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥ २५ ॥

उरसि ध्रुवाम्* ॥ २६ ॥

स्रुचं स्थापयेत् तिरश्चीमेव ॥ २६ ॥

उदरे पात्रीम्* ॥ २७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

उद्दरे पात्रीं स्थापयेत् ॥ २७ ॥

उपस्थे कृष्णाजिनम्* ॥ २८ ॥

उपस्थे कृष्णाजिनं स्थापयेत् ॥ २८ ॥

अन्तरेण सक्थ्यौ शम्यादृषदुपले यच्च नादेच्याम:* ॥२९॥

सक्थ्नो अन्तरेण शम्यां स्थापयेत् शम्या च दृषदुपलञ्च शम्या-दृषदुपले यच्च नादिश्यते यज्ञपात्रं तच्चास्मिन्नेव देशे स्थापयेत् अर-ण्यादि ॥ २९ ॥

दक्षिणस्योखस्य दक्षिणत उलूखलम्* ॥ ३० ॥

दक्षिणस्योखस्य कटिसन्निकृष्टजघनप्रदेशे उखस्य दक्षिणे प्रदेशे उलूखलं स्थापयेत् ऊर्ध्वन्तु ॥ ३० ॥

अनुसक्थं मुषलम्* ॥ ३१ ॥

सक्थिमनु अनुसक्थं तत्रैव मुषलं स्थापयेत् पुनः सक्थ्नः ऊर्द्धम् ॥ ३१ ॥

पादयोः शूर्पम्* ॥ ३२ ॥

पादयोः शूर्पं स्थापयेत् शूर्पं प्रज्ञातम् अनुकरणद्रव्यम् ॥३२॥

सर्वाण्युत्तानानि पृषदाज्यवन्ति कृत्वा सर्वेभ्योऽग्निभ्य उत्तपराजोस्तृणुयुर्यथास्मिन्नग्नयः समवेष्यन्तीति* ॥ ३३ ॥

यावन्त्युत्तानानि यज्ञपात्राणि तानि सर्वाणि पृषदाज्येन पूर-

* शाङ्खायनेऽप्येवम्।

यित्वा सर्वेभ्योऽग्निभ्य उत्परागोऽत्पद्युः यथास्मिन् यजमानस्य शरीरेऽग्नय एकत्र समाधानं करिष्यन्तीति अथ सर्वग्रहणं किमर्थमिति अग्निभ्य इत्युक्ते बहुवचनसामर्थ्यात्सिद्धमिदं यथा सर्वेभ्य इति उच्यते सर्वग्रहणं क्रियते गृह्यस्याप्यग्नेरेवोपयोग इति अथ किं स्थानं तस्येति उच्यते उक्तं यत्र नादेश्याम इति ॥ ३३ ॥

आहवनीयाच्चेत्प्रथममेयात् ब्रह्मलोकमेष्यतीति विद्यात् गार्हपत्याद्देवलोकं दक्षिणाग्नेः पितृलोकम्* ॥ ३४ ॥

उक्तम् अनन्तो वै स्वरोऽनन्तोऽसौ लोकोऽनन्तमेवैनं स्वर्गलोकं गमयन्तीति अप्रत्यक्षश्चासौ स्वर्गः तस्य स्वर्गस्य प्राप्तिरुच्यते यद्याहवनीयं प्रथममागच्छेत् अग्निर्यजमानं तत एवं जानीयात् ब्रह्मलोकं गमिष्यति यजमान इति यदि गार्हपत्यं प्रथममागच्छेत् देवलोकं यास्यतीति विद्यात् अथ दक्षिणाग्निं प्रथममागच्छेत् पितृलोकं यास्यतीति विद्यात् यदुक्तं अनन्तरमेवैनं स्वर्गं लोकं गमयतीति तदेषु स्थानेषु स्वर्गसंज्ञा यत् स्थानमागच्छति तदस्यानन्तं भवति ॥ ३४ ॥

क्लृप्तेषु यज्ञपात्रेषु त्रिश्छन्दोगाः परिगायेत् नाके सुपर्णमिति † ॥ ३५ ॥

यदा यज्ञपात्राणि क्लृप्तानि भवन्ति तस्मिन् यजमाने ततश्छन्दोगस्त्रिः परिगायेत् नाके सुपर्णमित्येतत्साम अथ छन्दोगग्रहणं

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

किमर्थमिति यस्य परिमाणमगानं प्राप्तं स गास्यत्येव उच्यते वक्ष्यत्यथं एषैवावृत्सर्वाश्चिताग्नीनामिति तदस्मिन्नपि त्रिरुच्छन्दोगः परिगाये-दिति ॥ ३५ ॥

धूम उदिते त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति* ॥ ३६ ॥

यदा धूम उद्गच्छेत् तदा तस्मिन्नुदिते त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति एतत्साम गायेत् त्रिरिति प्रकृतम् । ३६ ॥

प्रज्वलितेऽग्नौ मृड़मद्याम् असीत्येतयोरन्यतरेण* ॥३७॥

प्रज्वलितेऽग्नौ अग्ने मृड़मद्याम् असीत्येतयोः साम्नोः अन्यतरेण परिगायेत् अन्यतरेणेति विकल्पः ॥ ३७ ॥

एषैवावृत् सर्वाश्चिताग्नीनाम् † ॥ ३८ ॥

येयमावृदुक्ता सर्वस्वारमित्यधिकृत्य एषैव सर्वाश्चिताग्नीनां भवत्य-सर्वस्वारेऽपि ॥ ३८ ॥

जीवेच्चेत् यजेतोदवसानीयया † ॥ ३९ ॥

एतत् तावत्कृत्स्नं सार्वस्वारिकमुक्तं कर्म यावत्परिमाणमिति अथ पुनर्जीवेन्नैव म्रियेत यजमानः तत उदवसानीयया यजेत उद-वसानीयान्तं कृत्स्नं कर्म समापयेयुरिति एतदुक्तं भवति मृते तु परि-गानान्तमेव कर्म नोदवसानीयान्तम् ॥ ३९ ॥

अभोजनेन तत ऊर्द्धं मुमूर्षेत्* ॥ ४० ॥

---

* ग्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† ग्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

ततस्तस्यात्कर्मण अर्द्धम् अभोजनेन मुमूर्षेत् मर्त्तुमिच्छेत् यजमानः तावन्न भुञ्जीत यावन्मृत इति ॥ ४० ॥

भुञ्जीत जिजीविषेद्वेति धानञ्जप्यः* ॥ ४१ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह भुञ्जीत जिजीविषेद्वेति जीवितुमिच्छेत् ॥ ४१ ॥

तस्य कृतान्नं दक्षिणा* ॥ ४२ ॥

तस्य सर्वस्वारस्य कृतान्नं सक्तूतण्डुलादि दक्षिणा तस्य यज्ञं किमर्थमिति उच्यते जीवितस्य मृतस्य चेति ॥ ४२ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्याञ्चातुर्मास्यान्यारभेत † ॥ ४३ ॥

फल्गुनीभ्यां युक्ता फाल्गुनी तस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यान्यारभेत उक्तं त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य स्तोक इति विधानम् ॥ ४३ ॥

उक्तं कालान्तरं ब्राह्मणेन ‡ ॥ ४४ ॥

कालान्तरमुक्तं ब्राह्मणेन ततश्चतुर्षु मासेषु ॥ ४४ ॥

यजनीयेऽहनि वैश्वदेवशुनासीर्ये स्यातामुत्तरञ्च वारुणप्रघासिकम्* ॥ ४५ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां दीक्षितस्य यदन्तरस्मिन् पूर्वपक्षे यज-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये एतन्नास्ति ।

‡ द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

नीयमहः तत्र वैश्वदेवं स्यात् यजनीयमहः प्रतिपत् एवमेव शुनासीर्यं यथाकालम् उत्तरस्य वारुणप्रघासिकमहः यजनीय एवाहनि स्यात् ॥ ४५ ॥

पर्वण्युत्तमं साकमेधानाम्* ॥ ४६ ॥

उत्तममहः पर्वणि स्यात्साकमेधानां सप्तदशस्य एवं पूर्वपक्षे यज्ञपुच्छं सम्पद्यते ॥ ४६ ॥

द्वादशं शतं शुनासीर्यस्य दक्षिणाः* ॥ ४७ ॥

तत्किमिदमारभ्यते यदा सिद्धमेव ब्राह्मणे द्वादशं शतं दक्षिणा इति उच्यते इतरार्थं आरम्भः ॥ ४७ ॥

पञ्चाशदितरेषामह्नामेकैकस्यैकैकस्य* ॥ ४८ ॥

इतरेषां वैश्वदेवादीनां एकैकस्याह्नः पञ्चाशत् पञ्चाशद्दक्षिणाः वरुणप्रघासे शतं दक्षिणा इति पठितं साकमेधे पञ्चाशच्छतमिति ताः प्रत्यहं समलविभागेन कल्पयति ॥ ४८ ॥

इति अष्टमस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका ।

उपहव्ये देवतानामधेयानि परोक्षं ब्रूयुः स्वस्थानास्तु* ॥१॥

उपहव्यस्य ब्राह्मणं सप्तदशोऽग्निष्टोमो देवाश्च वा असुराश्च प्रजा-

---

* आम्नायवोऽप्येवम् ।

पतेर्द्वयाः पुत्रा आसंस्तेऽसुरा भूयांसो बलीयांस आसन् कनीयांसो देवाः ते देवाः प्रजापतिमुपाधावन् स एतमुपहव्यमपश्यन् स ऐक्षत यन्निरुक्तमाहरिष्याम्यसुरा मे यज्ञं हनिष्यन्तीति सोऽनिरुक्तमाहरेदिति तत्रायं संशयः किमानिरुक्त्यमिति तद्विवक्षुराचार्य्यः इदं सूत्रमारभते उपहव्य इति उपहव्ये क्रतौ देवतानामधेयानि परोक्षं ब्रूयुः स्वस्थानासु देवतासु परोक्षता परोक्षं देवताशब्दमुद्धृत्यान्येन शब्दान्तरेणोच्चारणं देवतायाः अनिर्वचनम् एतदानिरुक्त्यम् एवं स्वस्थानासु कुर्य्यात् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षमस्वस्थानासु* ॥ २ ॥

अस्वस्थानासु प्रत्यक्षमेव शब्दं प्रयुञ्जीत देवतास्थानानि न्याय्यान्युक्तानि किमुदाहरणं सोमातिरेकादिति ॥ २ ॥

देवशब्दं सर्वत्र वर्जयेयुः* ॥ ३ ॥

उक्तं स्वस्थानास्विति देवशब्दं सर्वत्र वर्जयेयुः ॥ ३ ॥

होता देवो महोमित्रस्येत्येते होता यज्ञे महीयज्ञस्येति ब्रूयुरिन्दुरिति सोमम् † ॥ ४ ॥

होता देवो महीमित्रस्येत्येतौ शब्दौ एवं ब्रूयात् होता यज्ञे महीयज्ञस्येति सोमशब्दं इन्दुरिति ब्रूयात् ननु मशकेन ऋक्सामद्वयं पठितमेवोपहव्यस्वानिरुक्तं मशकश्चास्य प्रमाणं तत्किमिदं पुनरा-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

रभ्यते देवतानामधेयानि परोक्षं ब्रूयुरिति उच्यते नैतदानिरुक्त्यं केवलं स्तोत्राणि भजते प्रतिस्तोत्रेषु चानिरुक्त्यं भवति महदादिषु च यजुःषु तद्यदीदं नारभ्येत ततोमहदादीनां यजुषां कथमानिरुक्त्यं गम्यते एवमेव स्तोत्रेष्वपि होता देवो महोमित्रस्येत्येतौ शब्दौ प्रत्यक्षौ पठितौ तयोस्तावच्छब्दान्तरं विधेयं तथा यज्ञशब्दस्य विभक्त्यन्तरं विधेयं तथा बृहत्यां सोमदेवशब्दयोः परोक्षं कल्पयितव्यं तत्र कृत्तिषु च एतत्परोक्षं कल्पयितव्यं स्तोमवशादपि अधिकद्रव्ये स्तोमक्लृप्ते च द्रव्यान्तरं सोऽयमाचार्य्य एतदर्थं सूत्रमारभते ॥ ४ ॥

आदिष्टा दक्षिणा ब्राह्मणेन* ॥ ५ ॥

ब्राह्मणेनादिष्टा दक्षिणा यावत् यस्य चेति अश्वः श्यावो दक्षिणा स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देय इति ॥ ५ ॥

इतरेभ्यश्च किञ्चिद्दद्यात्* ॥ ६ ॥

इतरेभ्यश्च ऋत्विग्भ्यः किञ्चिद्दद्यात् चशब्दः समुच्चयार्थः ब्रह्मणे चाश्वं दद्यादितरेभ्यश्च किञ्चिद्दद्यादिति किञ्चिच्छब्दोक्तम् ॥ ६ ॥

ऋतपेये तस्य द्वादशदीक्षोपसद इति तिस्र उपसदः* ॥७॥

ऋतपेये पठति तस्य द्वादशदीक्षोपसद इति तत्र अश्रमश्रुतेः दीक्षोपसदां विभागसंशये विशिनष्टि तिस्र उपसद इति नव दीक्षा इति सामर्थ्यात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

घृतव्रतो भवतीति यथोत्साहं दीक्षासु प्राश्नीयात्* ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

घृतव्रतो भवतीति ब्राह्मणम् एतद्दीयाद्धि यावदुज्जाहन्तावत् घृतस्य प्राश्नीयात् यावतास्य शरीरं नोपदह्यते ॥ ८ ॥

उत्तरेणोत्तरेण काण्डेनोपैतीति पृथगुपसत्स्वङ्गुलिपर्वभिः प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति धानञ्जय्यः* ॥ ९ ॥

उत्तरेणोत्तरेण काण्डेनोपैतीति ब्राह्मणं यत्रायं संशयः किं काण्डमिति सोऽयमाचार्य्यस्तद्ब्रवीति पृथगुपसत्स्वङ्गुलिपर्वभिः प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति पृथक्स्थानेत्यर्थः उपसत्स्वङ्गुलिपर्वभिः प्रतिलोमैः उपरिष्टादारभ्य घृतं प्राश्नीयादिति एवं धानञ्जय्य आचार्य्य आह अङ्गुलिपर्वसु काण्डसंज्ञा ॥ ९ ॥

एकाङ्गुल्या पृथक् पर्वभिः सर्वान्देशाꣳस्समसा मिताः स्युस्तैरनुलोमैरिति शौचिवृक्षिः* ॥ १० ॥

शौचिवृक्षिराचार्य्य आह एकाङ्गुल्या पृथक् पर्वभिः पृथक्स्थानेत्यर्थः सर्वान्देशान् प्रति समसा मिताः स्युः एकैकेनाङ्गुलिपर्वणा एकैकस्समसो मितः स्यात् तैस्समसैरनुलोमैः प्राश्नीयादिति ॥ १० ॥

प्रतिलोमैरिति शाण्डिल्यः* ॥ ११ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह तैः प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति ॥ ११ ॥

व्रतमुक्त्वा प्रसर्पन्तीति प्रसप्स्यतः सदो भक्षयिष्यन्तश्च देव सत्यानि ब्रूयुरियं भूमिरसावादित्य इति* ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

ब्राह्मणम् चमसमुख्या प्रसर्पन्तीति तदुच्यते यद: प्रतिगमनं विव-चमसचमसाश्च भक्षयिष्यन्त: प्रसर्पणकाले भक्षणकाले चेत्येतदुक्तं भवति तद्देव सत्यानि तदेवानधिकृत्य साधारणानि ब्रूयु: इयं भूमि: असावा-दित्य: अमूनि नक्षत्राणि असौ चन्द्रमा: उदेति प्रातरादित्य: एतान्य-व्यभिचरणानि ॥ १२ ॥

या देवताश्चमसैरिज्येरꣳस्तत् पीतवद्भक्षमन्त्रानूहेयुरिति शाण्डिल्य:* ॥ १३ ॥

या देवताश्चमसैरिज्येरन् ताभिर्देवताभिस्ते चमसा: पीता भवन्ति तस्मात्पीतवदेव भक्षमन्त्रानूहेयुरिति कृतपेयत्वात् एवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते ॥ १३ ॥

अविकारेण तु नाराशꣳसानाम्* ॥ १४ ॥

नाराशंसानां चमसानाम् अविकारेण भक्षमन्त्र: स्यात् ॥ १४ ॥

सोमचमसो दक्षिणेत्यभिषुतस्य स्यात्तस्मिन्हि चमसं प्रमा-णम् † ॥ १५ ॥

ब्राह्मणं सोमचमसो दक्षिणेति चमस: अभिषुतस्य सोमस्य पूर्ण: स्यात् तस्मिन् हि अभिषुते सोमे चमसं प्रमाणं यद्यनभिषुतस्य पूर्ण: स्यात् तत्र चमससंज्ञा स्यात् ॥ १५ ॥

तं मध्यन्दिने सवनमुख्यैः सहोन्नयेयुर्जुहुयुश्चास्य हुतो देय इति हि ब्राह्मणम् † ॥ १६ ॥

---

* आश्वलायनेनाप्येवम्।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

तं चमसं मध्यन्दिने सवनमनुशोधेयुश्चमसैः सह उन्नयेयुः शुश्रुवुश्चास उन्नीतस्य चमसस्य भ्राह्मणश्च ऋतो देय इति ॥ १६ ॥

तं दक्षिणावेलायां पूर्वेणाहवनीयमनिर्हरन्तो वेदेर्दक्षिणेन सदोहविर्धानानि हारयित्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रवेशयेयुः* ॥ १७ ॥

तं चमसं दक्षिणाकाले आहवनीयस्य पूर्वेण प्रदेशेन अनिर्गमयन्तो वेदेः यूपाहवनीयान्तरेण कृत्वा सदो हविर्धानयोश्च दक्षिणेन हारयित्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रवेशयेयुः ॥ १७ ॥

सꣳस्थितेऽहन्यृत्विग्भ्यः किञ्चिद्दद्यात्* ॥ १८ ॥

संस्थिते समाप्तेऽहनि ऋत्विग्भ्यः किञ्चिद्दद्यादिति ॥ १८ ॥

इति अष्टमस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

आदिष्टा दक्षिणा ब्राह्मणेन दूणाशस्य* ॥ १ ॥

ऋतपेय उक्तः तदनन्तरं पठितं सप्तदशोऽग्निष्टोमस्तस्य दीक्षणीयायामिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं ददातीति सोमसंस्था दक्षिणा फलानि श्रूयन्ते कर्मनामधेयञ्च श्रूयते सोऽयमाचार्यः सर्वज्ञः श्रुत्यन्तरं दृष्ट्वा नामधेयं कल्पयतीति आदिष्टा दक्षिणा ब्राह्मणेन दूणाशस्येति

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

कथमादिष्टा तस्य दीचणीयायामिष्टौ द्वादशमानं हिरण्यं ददाती-
त्यत आरभ्य यावदष्टाविंशतिशतमानानि वशायां वपायामिति ॥ १ ॥

एतावन्त्यष्टाविंशतिशतमानानीति यत्र स्याच्चतुर्विंशतिमानानान्तावन्त्यष्टाविंशतिशतानि दद्यात्* ॥ २ ॥

यत्र स्यादेतावन्त्यष्टाविंशतिशतमानानीति यथा द्वे अष्टाविंशति-
शतमाने अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपायाञ्चत्वार्यष्टाविंशतिशतमानानि
प्रातः पशोर्वपायामष्टाविंशतिशतमानानि प्रातःसवनेषु नाराशंसे-
ष्वित्येतदादि तत्र चतुर्विंशतिशतमानानान्तावन्ति तावत्परिमा-
णानि अष्टाविंशतिशतानि दद्यात् ॥ २ ॥

रुक्मो होतुरिति निष्कोनामालङ्कारस्तं दद्यात् † ॥ ३ ॥

उक्तं रुक्मो होतुः स्रगुद्गातुरिति रुक्मो होतुरित्युक्ते निष्को-
नामालङ्कारः सौवर्णस्तं दद्यात् ॥ ३ ॥

स्रगुद्गातुरिति हिरण्मयी स्यात् † ॥ ४ ॥

स्रगुद्गातुरिति आम्नाणं सा स्रक् हिरण्मयी स्यात् सौवर्णा इत्यर्थः
॥ ४ ॥

वैश्यस्तोमे सद्यो दुग्धेन पयसा सोमं मिश्रकुर्युः प्रातः-
सवने शृतेन मध्यन्दिने दध्ना तृतीयसवने ‡ ॥ ५ ॥

---

* आम्नायद्वयेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† आम्नायद्वयेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

‡ आम्नायद्वयेऽप्येवम्।

पश्चात्तदनन्तरतो वैश्यस्तोमः तत्र पठति यत्तद्भ्रोऽग्निष्टोमस्य प्रातःसवनीयान् सोमान् प्रति दुहा श्रीणाति शृतेन मध्यन्दिने दध्ना तृतीयसवने इति तत्र प्रति दुहां प्रति संशयः तदुच्यते वैश्यस्तोमे सद्यो दुग्धेन पयसा क्षीरेण सोमं मिश्रं कुर्युः प्रातःसवने सद्यो दुग्धे पयसि प्रतिधुक्संज्ञा शृतेन पयसा सोमं मिश्रं कुर्युर्मध्यन्दिने तृतीयसवने दध्ना सोमं मिश्रं कुर्युः ॥ ५ ॥

तस्य द्वादशशतं दक्षिणाः सहस्रं वा यथारूपाः पञ्चशारदीये पशव आलभ्यन्ते* ॥ ६ ॥

तस्य वैश्यस्तोमस्य द्वादशं शतं दक्षिणाः सहस्रं वा वाशब्दो विकल्पार्थः अयन्तु विशेषो यथारूपाः पञ्चशारदीये पशव आलभ्यन्ते तद्रूपा दक्षिणाः स्युः ॥ ६ ॥

तीव्रसुति सोमातिपवितं याजयेदिति* ॥ ७ ॥

तीव्रसुति यज्ञे अनेके अधिकृताः श्रूयन्ते सोमातिपवितं याजयेदित्यत आरभ्य तत्र अन्ये शब्दाः प्रतीतपदार्थकाः सोमातिपवित इति उच्यते ॥ ७ ॥

य इष्ट्वा पापीयान् स्यात् स सोमातिपवित इति शाण्डिल्यः* ॥ ८ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह इष्ट्वा यः पापीयान् भवेत् स सोमातिपवित इति सर्वथा इष्ट्वा श्रेयसा भवितव्यं यस्तु पापीयान् भवति

---

* भाष्यकारोऽप्येवम् ।

स सोमातिपवितः अतिपवनं नाम असम्यक् परिणामः तस्य सम्यक् सोमः परिणतः ॥ ८ ॥

यः सोमं पीत्वा छर्द्येत विरिच्येत वेति धानञ्जप्यः* ॥९॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह यः सोमं पीत्वा छर्द्येत विरिच्येत वा स सोमातिपवित इति वाजसनेय्यपरा श्रुतिः ॥ ९ ॥

तत्र भक्षावृतांश्चमसानवजिघ्रेयुरच्छावाकस्तोत्रेण स्तुत्वा भक्षयेयुरभक्षयन्त ऋत्विजश्चमसानवजिघ्रन्ति तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्षयन्तीति ह्याह † ॥ १० ॥

तत्र तस्मिन्नीप्रभृति ये भक्षा आम्नाताः तथा वृताः तेनैव विधिनेत्यर्थः चमसानवजिघ्रेयुः अवजिघ्रणमात्रं कुर्युः भक्षयेयुः यस्मा-दाह अभक्षयन्त ऋत्विजश्चमसानवजिघ्रन्तीति तांश्चाच्छावाकस्य स्तोत्रे स्तुत्वा भक्षयेयुः यस्मादेवं ब्राह्मणमाह तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्ष-यन्तीति ॥ १० ॥

एवꣳसर्वेषु सवनेषु † ॥ ११ ॥

अनेन प्रकारेण सर्वेषु सवनेषु चमसानां भक्षणविधिः ॥ ११ ॥

अभ्यभिसोमानुन्नयन्तीति यानवजिघ्रेयुस्तेष्वेवाभ्युन्नयेयुः* ॥ १२ ॥

ब्राह्मणम् अभ्यभिसोमानुन्नयन्तीति तत् यान् चमसान् अव-जिघ्रेयुः तेष्वेव पुनः पुनरुन्नयनं कुर्युः अभ्यभिशब्दः पौनःपुन्ये ॥१२॥

---

* ब्राह्मणेऽप्येवम्।

† ब्राह्मणेऽप्येवम् किन्तु तत्र छेदविषये विशेषोऽस्ति।

शतमाशिरं दुहन्तीति धेनुशतं दोहयित्वा त्रैधं विभज्य सोमं मिश्रं कुर्युर्यथा वैश्यस्तोमे* ॥ १३ ॥

ब्राह्मणं शतमाशिरं दुहन्तीति धेनूनां शतन्दोहयित्वा त्रेधन्तत्क्षीरं विभज्य तेन सोमं मिश्रं कुर्युः येन प्रकारेण वैश्यस्तोमे यथा दुग्धेन प्रातःसवने शृतेन मध्यन्दिने दध्ना तृतीयसवने ॥ १३ ॥

तस्य तदेव धेनुशतं दक्षिणास्ता उ एव दक्षिणा इति स्याच्च* ॥ १४ ॥

तस्य तीव्रसुतः यदेतच्छतमाशिरं दुहन्तीति तदेव धेनुशतं दक्षिणाः एवं हि ब्राह्मणमाह ता उ एव दक्षिणा इति ॥ १४ ॥

इति अष्टमस्य दशमी कण्डिका ।

अथ एकादशी कण्डिका ।

यं ब्राह्मणा राजानश्च पुरस्कुर्वीरन् स वाजपेयेन यजेत* ॥ १ ॥

तीव्रसुदुक्तः साम्प्रतं वाजपेयेन वाजपेय आम्नातः स उच्यते यं ब्राह्मणाः यमित्युद्देशः राजानश्च पुरस्कुर्वीरन् स पुरस्कारो नाम पूजा महःस्थापनं पुरस्कृतः सन् वाजपेयेन यजेत् यथोद्देशेन निर्देशः किमर्थं यं स इति ब्राह्मणं राजभिः पुरस्कृतो वाजपेयेन यजेते-

---

* शाट्यायनकेऽप्येवम् ।

त्येवं वक्तव्यमासीत् उच्यते तैत्तिरीयके श्रुतिः ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव वाजपेयो न वैश्यस्येति यथा एतस्मिन् कल्पकार आह वाजपेयः शरद्योऽवैश्यस्येति सोऽयमाचार्य्य एतं विधिं उद्दृश्यनिर्द्दिश्याभ्यामाह ॥१॥

तस्य पौर्णमास्यां दीक्षित्वा त्रयोदश दीक्षाः स्युः* ॥ २ ॥

तस्य वाजपेयस्य पौर्णमास्यां दीक्षित्वा त्रयोदश दीक्षा भवेयुः ॥२॥

सप्तदश वा* ॥ ३ ॥

सप्तदश वा दीक्षा भवेयुः ॥ ३ ॥

अमावास्यायां दीक्षित्वा मासमिति गौतमः* ॥ ४ ॥

गौतम आचार्य्य आह अमावास्यायां दीक्षित्वा मासन्दीक्षाः स्युरिति ॥ ४ ॥

संवत्सरमिति धानञ्जय्यः षडुपसत्कश्च साग्निचित्यः स्यादिति † ॥ ५ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह अमावास्यायामेतद्दीक्षित्वा संवत्सरं दीक्षाः स्युः षडुपसत्कश्च स्यात् साग्निचित्यश्चेति षडुपसत्क इति नियमः ॥ ५ ॥

पाष्टिकान् स्तोमान् ज्योतिष्टोमतन्त्रे कल्पयित्वा तैर्ज्योतिष्टोमादिभिस्तद्युक्तैः संवत्सरं पूर्वपक्षेषु यजेत त्रयोदशे पूर्व-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं ज्ञातम् ।

पक्षे वाजपेयेनेष्ट्वैतैरेवावृत्तैरपरꣳसंवत्सरं ते यथोत्साहदक्षिणाः स्युः* ॥ ६ ॥

इदं पुरस्तात् तथोपरिष्टाच्चास्य वाजपेयस्य विधानमुच्यते पार्ष्टिकान् सोमान् ज्योतिष्टोमतन्त्रे कल्पयित्वा त्रिवृदादींस्त्रयस्त्रिंशान्तान् तन्त्रलक्षणमुक्तं तैर्ज्योतिष्टोमादिभिर्ज्योतिष्टोमेनैव व्यवेतैः संवत्सरं पूर्वपक्षेषु यजेत प्रथमे पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमं कृत्वा द्वितीये पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमतन्त्रे त्रिवृतं कल्पयित्वा तेन यजेत एवमेतेषां पार्ष्टिकानां सोमानां ज्योतिष्टोमेन व्यवहितानां तन्त्रपूर्वेण क्रिया ततस्त्रयोदशे पूर्वपक्षे वाजपेयेन यजेत तत इष्ट्वा वाजपेयेन एतैरेवावृत्तैर्ये पूर्वस्मिन् संवत्सरे कृतास्तैरपरं संवत्सरं यजेत तैस्त्रयस्त्रिंशादिभिर्ज्योतिष्टोमव्यवहितैः प्रातिलोम्येन यथोत्साहदक्षिणाः स्युः ते सर्वे चतुर्विंशति यथोत्साहशब्दः शक्त्यपेक्षः ॥ ६ ॥

राजसूयविधेन यजेतेति लामकायनः † ॥ ७ ॥

लामकायन आचार्य्य आह राजसूयविधेन यजेतेति यद्विधो राजसूयस्तद्विधेनेति राजसूयवदृशेनेति ॥ ७ ॥

त्रिवृत्पञ्चदशोऽभ्यारोहणीयस्य स्थाने स्यात् † ॥ ८ ॥

अभ्यारोहणीयस्य स्थाने त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमो ज्योतिः स्यात् ॥८॥

वाजपेयोऽभिषेचनीयस्य † ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अभिषेचनीयस्य स्थाने वाजपेयः स्यात् ॥ ९ ॥

पञ्चदशत्रिवृत् केशवपनीयस्य* ॥ १० ॥

केशवपनीयस्य स्थाने पञ्चदशत्रिवृत् स्तोमः ज्योतिः स्यात् ॥१०॥

व्युष्टिक्षत्रधृत्योर्ज्योतिष्टोमौ* ॥ ११ ॥

व्युष्टिद्विरात्रस्य स्थाने क्षत्रस्य धृतेश्च ज्योतिष्टोमौ स्यातां पृथक् ॥ ११ ॥

बृहस्पतिसवेनैव पुरस्तादुपरिष्टाच्च परियजेतेति धानञ्जप्य* ॥ १२ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह वाजपेयस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च बृहस्पतिसवेनैव यजेत एवशब्दोऽवधारणार्थः बृहस्पतिसवेनैव नान्येनेति ॥१२॥

माससमात्रे पुरस्तात् ज्योतिष्टोमेन तथोपरिष्टादिति शाण्डिल्यायनः* ॥ १३ ॥

शाण्डिल्यायन आचार्य्य आह माससमात्रे पुरस्तात् ज्योतिष्टोमेन यजेत तथोपरिष्टाज्ज्योतिष्टोमेनैवेति ॥ १३ ॥

प्रत्यवरोहणीयेनैवान्ततो यजेत नेतरेषां केनचिदिति गौतमः* ॥ १४ ॥

गौतम आचार्य्य आह प्रत्यवरोहणीयेनैवान्ततो यजेत इतरेषां न केनचिदिति इतरे कल्प्यास्तेषामेव गौतमस्यानिष्टाः ॥१४॥

सदस्य सप्तदशान् पृथगृत्विजो वृणीत* ॥ १५ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

एकैकस्य पृथक्त्वेन वरणं कुर्य्यात् अथलिंग्यहणं किमर्थमिति यदस्यसप्तदशान् वृणीतेति वक्ष्ये न चान्येषां वरणप्रवृत्तिः उच्यते अस्योपरिष्टात् प्रयोजनं वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

तस्य दक्षिणा दासीनिष्करथहस्तियानगवां पृष्ठ्यानाश्वा-श्वानाᳪ सप्तदशैकैकस्य जातस्य* ॥ १६ ॥

तस्य वाजपेयस्य दक्षिणाः दास्यादीनां दक्षिणानां सप्तदश सप्तदश एकैकस्यैकैकस्य जातस्य स्युः दास्यः कर्मकार्य्यः निष्क उच्यलक्षणः सौवर्णा अलङ्काराः रथाः प्रख्याताः तथा हस्तिनः यानानि शकटा-दीनि गावः प्रसिद्धाः पृष्ठेन वहन्तीति पृष्ठ्याः अश्वाः एतेषां यथो-द्दिष्टानां जातानाम् एकैकस्य सप्तदश सप्तदश स्युः तस्य ग्रहणं क्रियते तस्य सर्वेषु कल्पेष्विति ॥ १६ ॥

सहस्राणि गवाᳪ शतानि वा* ॥ १७ ॥

उक्तं सप्तदशैकैकस्य जातस्येति तद्गवामपि प्राप्तं तथैव ततो विशिनष्टि सहस्राणि गवां सप्तदश स्युः शतानि वेति ॥ १७ ॥

सप्तदश वैव गावस्तं कुरुवाजपेय इत्याचक्षते* ॥ १८ ॥

सप्तदश वैव गावः स्युः अन्याः सर्वाणि वर्त्तन्ते तदेवं कुरुवाजपेय इत्याचक्षते एके तावत् ब्रुवते कर्त्ता वाजपेयः तं कुरुवाजपेय इति अथवा तं कुरुवाजपेय इत्याचक्षते अल्पको वाजपेयः यथा अल्पिका नदिका कुरुनदिका इत्युच्यते सुपूरा वै कुनदिकेति ॥ १८ ॥

---

* शाखायनोऽप्येवम् ।

ताः समम्त्विग्भ्यो विभजेत्* ॥ १९ ॥

ता दक्षिणाः समम्त्विग्भ्यो विभजेत् एतत् ज्ञापयति अन्यासान्ननादेशात् तत् सार्वत्रिको विभाग इति ता इति निर्देशः क्रियते सप्तद्वशगावोऽधिकृताः शतं सहस्रं तस्मादाहृता इति तास्ताः अथर्त्विक् ग्रहणं किमर्थम् उच्यते योऽस्यात्विजां मध्ये वृतः पूर्वसदस्यः तस्याप्यत्र विभागः स्यादिति ॥ १९ ॥

श्रेष्ठतो वा मध्यतः कारिभ्यः* ॥ २० ॥

अथवा तेषु दक्षिणाजातेषु यद्यच्छ्रेष्ठं तन्मध्यतः कारिभ्यो दद्यात् इतरेभ्यः समं विभजेत् ॥ २० ॥

येन रथेनाजिन्धावेत्तमुद्गात्रे दद्यादासन्दीञ्च सास्तरणां यामभिषिक्त आरोहेत्* ॥ २१ ॥

येन रथेनाजिन्धावेत्तं रथमुद्गात्रे दद्यात् आसन्दीञ्च सास्तरणां यामासन्दीमभिषिक्तः समारोहेत् आसन्दी उक्तलक्षणा ॥ २१ ॥

वस्तचर्म सरुक्मं होत्रे यस्मिन्नासीनोऽभिषिच्येत* ॥२२॥

वस्तस्य चर्म वस्तचर्म वस्तः छागः तच्चर्म सरुक्मं ससुवर्णं होत्रे दद्यात् यस्मिन् चर्मण्यासीनोऽभिषिच्येत ॥ २२ ॥

वसनमयी रसना अध्वर्यवे* ॥ २३ ॥

वासोभिर्निर्मिता रसनाः ता अध्वर्यवे दद्यात् ॥ २३ ॥

हिरण्यस्थालं मधुनः पूर्णं ब्रह्मणे ॥* २४ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

सौवर्णं स्थालं पात्रं मधुनः पूर्णं मधु इति द्रव्यनिर्द्देशः तद्ब्रह्मणे दद्यात् ॥ २४ ॥

कण्ठसस्थाले वा हिरण्यतुषान्मधुमिश्रान्* ॥ २५ ॥

अथवा कंसस्थाले हिरण्यतुषाः हिरण्यशकलाः तान्मधुमिश्रान् दद्यात् ॥ २५ ॥

इति अष्टमस्य एकादशी कण्डिका ।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

तस्य व्रतानि चत्रवृत्तिं वर्त्तयेत् † ॥ १ ॥

तस्य वाजपेययाजिनः व्रतान्यादिश्यन्ते व्रतमिति कर्म्मनाम चत्रवृत्तिं वर्त्तयेत् चत्रस्य या वृत्तिस्तां वृत्तिं वर्त्तयेत् अधीयीत नाध्यापयेत् दद्यात् न प्रतिगृह्णीयात् एतां चत्रवृत्तिं वर्त्तयेत् ॥ १ ॥

प्रत्यवरोहणाभिवादने जघन्यशय्याꣳसमानशय्यतामिति वर्जयेद्वाजपेययाजिभिः* ॥ २ ॥

प्रत्यवरोहणञ्चाभिवादनञ्च प्रत्यवरोहणाभिवादने प्रत्यवरोहणं प्रत्युत्थानं जघन्यशय्यां किम् आदेशकारित्वेन गमनं समानशय्यतामेकस्मिन्नेव शयने शयनम् एतान्यवाजपेययाजिना सह न कुर्य्यात् ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यथावयसं वाजपेययाजिभिः* ॥ ३ ॥

ये वाजपेययाजिनः तैर्यथावयसम् एतानि कुर्य्यात् ये ज्येष्ठा-स्तेषां प्रत्यवरोहणादि कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रत्यवरोहणीयेनेष्ट्वा नैतानि व्रतानि चरेदिति लामका-यनः† ॥ ४ ॥

कियन्तं पुनः कालमेतानि व्रतानि भवन्तीत्यत्र लामकायन आचार्य्य आह प्रत्यवरोहणीयेनेष्ट्वा ततो नैतानि व्रतानि चरेदिति प्रत्यवरोहणीय उक्तः क्लृप्तो ज्योतिष्टोमः प्रत्यवरोहणीय इति ॥ ४ ॥

तस्य विकल्पाः† ॥ ५ ॥

तस्य वाजपेयस्य विकल्पा आरभ्यत इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

प्राकृतएव वाजापेय एकिप्रभृतीद्युत्तरान् सप्तदशत्रयस्त्रिं-शान्तान् स्तोमान् कल्पयेत्समयूरोनोकर्षीत्याचक्षते† ॥६॥

योऽयं प्राकृतो वाजपेयः पथ्यः एतस्मिन्नेव एकिप्रभृतीन् द्युत्त-रान् सप्तदशसंख्यातत्रयस्त्रिंशान्तान् स्तोमान् कल्पयेत् स वाजपेय एवं स्तोमक्लृप्तः सन् मयूरो नोकर्षीत्येवमुच्यते मयूरः कलापो अथ सप्तदशग्रहणं किमर्थमिति चेत् एकिप्रभृतयो द्युत्तरोभावेन कल्पमानाः त्रयस्त्रिंशान्ताः सप्तदशैव सम्पद्यन्ते वक्ष्यत्ययं अह्नामेव प्रत्येतेनेष्ट्वा स्वर्गं लोकमाक्रमेतेति सोऽयमाचार्य्यो नियमार्थं सप्त-दशग्रहणं करोति प्रत्यवरोहणविधाने सप्तदशैव त्रयस्त्रिंशान्तानिति ॥६॥

---

* द्राह्यायणीये एतन्नास्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

तस्योपास्मै गायतेति बहिष्पवमानम् * ॥ ७ ॥

तस्यैवं क्लृप्तस्य वाजपेयस्य उपास्मै गायता नर इत्येतद्बहिष्पव-
मानं स्यात् ॥ ७ ॥

ब्रह्मसामैव प्रत्येतेनेष्ट्वा स्वर्गं लोकमाक्रमेतेति धान-
ञ्जप्यः * ॥ ८ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह ब्रह्मसामैव प्रति एतेन इष्ट्वा स्वर्गं
लोकमाक्रमेतेति इहैव ब्रह्मसाम्ना कामानवाप्नोतीति ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽषोड़शिकोऽनतिरात्रो वा षोड़शि-
मान् † ॥ ९ ॥

अपरो विकल्पः ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः अषोड़शिकः स्यात् अन-
तिरात्रो वा ज्योतिष्टोमः स्यात् षोड़शिमान् ॥ ९ ॥

तस्य बृहत्सप्तदशꣳस्तोत्रꣳस्यात् पञ्चदशस्तोमꣳस्यात्*
॥ १० ॥

प्राकृते हि शिपिविष्टवतीषु बृहत् क्लृप्तं तेन इह स्यादित्याह ॥१०॥

अग्निष्टोमो वा * ॥ ११ ॥

अग्निष्टोमो वा स्यात् ज्योतिः ॥ ११ ॥

तस्याभीवर्त्तो ब्रह्मसामानुष्टुभि यज्ञायज्ञीयमनुकल्पयेद्बृ-
हदग्निष्टोमसाम ‡ ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

‡ द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तस्याग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिषः अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम स्यात् अनुष्टुभि यज्ञायज्ञीयमनुकल्पयेत् बृहदग्निष्टोमसाम स्यात् यज्ञायज्ञीयस्यर्तु ॥ १२ ॥

पञ्चविꣳशं पृष्ठानां ब्रह्मसामाच्छावाकसाम वा चतुर्विꣳशमितरत्* ॥ १३ ॥

पञ्चविंशस्तोमं पृष्ठानां ब्रह्मसाम स्यात् अच्छावाकसाम वा इतरत्सर्वं चतुर्विंशम् ॥ १३ ॥

एतस्य वैव चतुस्त्रिꣳशानि पृष्ठान्यग्निष्टोमसाम च सप्तदशमितरत् † ॥ १४ ॥

अथवा एतस्यैव यथाक्लृप्तस्य सामद्रव्यस्य चतुस्त्रिंशानि पृष्ठानि स्युः अग्निष्टोमसाम च चतुस्त्रिंशमेव इतरत्सर्वं सप्तदशं स्यात् ॥ १४ ॥

नैतेषां कश्चन वाजपेय इति गौतमो यजमानस्त्वेभिर्न वाजपेयदक्षिणा दद्यादिति दद्यादिति ‡ ॥ १५ ॥

गौतम आचार्य्य आह य एते ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रषोड़शिक इत्यारभ्य विकल्पा उक्ताः नैतेषां कश्चिदपि वा वाजपेय इति नात्र प्रतिषेधो यजमानस्येति एभिर्यजमानो न वाजपेयदक्षिणा दद्यादिति ॥ १५ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् । ‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

इति अष्टमस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति अष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ।

नवमः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

राजा राजसूयेन यजेत* ॥ १ ॥

उक्तो वाजपेयः अनन्तरं राजसूयो वक्तव्यः तं विवक्षुरारभते राजा राजसूयेन याज्य इति अयं सूत्रार्थः प्राप्ताभिषेकक्षत्रियो राजसूयेन यजेतेति ॥ १ ॥

फाल्गुनीपक्षस्य प्रथमायां दीक्षेताभ्यारोहणीयाय ज्योतिष्टोमाय* ॥ २ ॥

फल्गुनीभ्यां युक्ता फाल्गुनी फाल्गुन्याः पक्षः फाल्गुनीपक्षः तस्य फाल्गुनीपक्षस्य या प्रथमा तिथिस्तस्यां दीक्षेत अभ्यारोहणीयाय ज्योतिष्टोमाय उक्तम् अग्निष्टोमं प्रथममाहरतीत्यादि मन्त्रेणाप्तक्तृतौ ज्योतिष्टोम इति सोऽभ्यारोहणीयाख्यो ज्योतिष्टोमः स्यात् तस्मै तदर्थं दीक्षेत ॥ २ ॥

तस्यैका दीक्षा द्वादशशतं दक्षिणाः* ॥ ३ ॥

तस्य अभ्यारोहणीयस्य ज्योतिष्टोमस्यैका दीक्षा स्यात् द्वादशं शतं दक्षिणाः एवं परिभाषितं तेषामेका दीक्षाऽनादेशे तिस्रश्चतस्रोऽ-

---

* आम्नायकोऽर्ध्यवम् ।

परिमिता चेति श्रोऽयमाचार्य्यो नियमयति तस्यैका दीक्षेति ननु दक्षिणापरिमाणं न कर्त्तव्यं कुतः तस्याग्नित्राचयस्य द्वादशं शतं दक्षिणा इति परिभाषितत्वात् उच्यते तत्र तस्य प्रधानस्योक्तम् अयन्त्वङ्गभूतोऽस्वतन्त्रस्तस्मादत्र वक्तव्यम् ॥ ३ ॥

संवत्सरादूर्द्धमभिषेचनीयेन यजेत तस्मिन्नेव काले* ॥४॥

इष्ट्वाभ्यारोहणीयेन संवत्सरमासित्वा ततोऽभिषेचनीयेन यजेत अभिषेचनीय इति संज्ञा तस्मिन्नेव काले यस्मिन् कालेऽभ्यारोहणीयेऽष्टं फाल्गुनीपक्षस्य प्रथमायामिति ॥ ४ ॥

तस्य यथैव दीक्षा† ॥ ५ ॥

तस्याभिषेचनीयस्य यथैवाभ्यारोहणीयस्य तथैव दीक्षा स्यात् एकेत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्वे इति गौतमः† ॥ ६ ॥

गौतम आचार्य्य आह द्वे दीक्षे स्यातामभिषेचनीयस्येति ॥ ६ ॥

तथा सत्यभ्यारोहणीयस्यापि द्वे‡ ॥ ७ ॥

तथा सति कल्पे अभ्यारोहणीयस्यापि द्वे दीक्षे स्याताम् अभिषेचनीये च परस्य मतम् ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणीये "तस्मिन्नेव काले" इति नास्ति ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

‡ द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

एकाभ्यारोहणीयस्य तिस्रोऽभिषेचनीयस्येति शाण्डिल्य-स्तयोदृष्यान्त्यपरपक्षस्य दीक्षेत* ॥ ८ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह एकाभ्यारोहणीयस्य दीक्षा स्यात् अभिषेचनीयस्य तिस्रः स्युः अयन्तु विशेषः तयोदृष्यापमरपक्षस्य दीक्षेत ॥ ८ ॥

तस्य दक्षिणा द्वात्रिंशतं मध्यतःकारिभ्यः सहस्राणि दद्यादेकैकस्मै † ॥ ९ ॥

तत्राभिषेचनीयस्य दक्षिणा उच्यन्ते द्वात्रिंशतं सहस्राणि मध्यतःकारिभ्यः एकैकस्मै दद्यात् मध्यतः कारिणस्तु होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ॥ ९ ॥

षोडश प्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिभ्यः ‡ ॥१०॥

षोडशसहस्राणि प्रस्तोत्रादिभ्यो दद्यात् एकैकस्मा इति वर्त्तते ॥ १० ॥

ता अर्द्धिन्यः ‡ ॥ ११ ॥

ता एता ऋत्विजः अर्द्धिन्य उच्यन्ते ॥ ११ ॥

अष्टौ प्रतिहर्तृपोतृनेष्ट्राच्छावाकेभ्यस्तास्तृतीयिन्यः † ॥१२॥

अष्टौ सहस्राणि प्रतिहर्त्रादिभ्यो दद्यात् एकैकस्मा इति प्रकृतं तास्तृतीयिन्य इत्युच्यन्ते ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

चत्वारि सुब्रह्मण्याग्नीध्रनेष्टृग्रावस्तुद्भ्यस्ताः पादिन्यः* ॥ १३ ॥

चत्वारि सहस्राणि सुब्रह्मण्यादिभ्यो दद्यात् एकैकस्मा इत्यनुवर्त्तत एव ता एता होत्राः पादिन्य इत्युच्यन्ते ता एताः संज्ञा मध्यतः कारिभ्योऽर्द्धिन्यस्तृतीयिन्यः पादिन्य इति संज्ञा संव्यवहारार्थाः वक्ष्यति चायमष्टाचत्वारिंशं शतं वा मध्यतः कारिभ्यः सहस्राणि दद्यादित्येवमादि तथा गर्गत्रिरात्रादिषु दक्षिणाप्रतिविभागं वक्ष्यति एतद्दर्शयति यत्र यत्र दक्षिणानां संविभागः प्रतिविशिष्टो नोच्यते तत्रायं संविभागन्याय इति मध्यतः कारिभागात् एता उत्पद्यन्ते ॥ १३ ॥

अबलानस्य ज्ञातीन्सवित्तानावहेयुः † ॥ १४ ॥

अस्य राज्ञो यजमानस्य ज्ञातयः प्रतिराजानः तान् अबलान् कृत्वा निर्जित्य सह वित्तेनानयेयुः राजभृत्याः ॥ २४ ॥

तान्जिनीयाद्दक्षिणावेलायाम् † ॥ १५ ॥

तानबलानानीतान् राजा जिनीयात् दक्षिणावेलायाम् ॥ १५ ॥

इषूंॅरस्तेभ्योऽस्येत्* ॥ १६ ॥

इषूं स्तेभ्यः अस्येत्क्षिपेत् दक्षिणावेलायां यजमानः ॥ १६ ॥

ताॅंस्त एव प्रत्याहरेयुर्विजयस्व राजन्निति* ॥ १७ ॥

---

* शाट्यायनकेऽप्येवम्।

† शाट्यायनेन सूत्रद्वयमेकसूत्रं कृतम्।

तानिषून् जितान् त एव राजानः प्रत्याहरेयुः विजयस्व राज-
न्निति ब्रुवन्तः ॥ १७ ॥

तेषां वित्तस्य तृतीयमृत्विग्भ्यो दद्यात्* ॥ १८ ॥

तेषां राज्ञां वित्तस्य तृतीयं भागमृत्विग्भ्यो दद्यात् ॥ १८ ॥

दशपेयेऽनुप्रसर्पिभ्यस्तृतीयम्* ॥ १९ ॥

दशपेयेऽनुप्रसर्पिभ्यः तृतीयं भागं विभज्य दद्यात् अनुप्रसर्पका
यच्छन्ते शेषं तेभ्य एव प्रत्युत्सृजेत् तस्य वित्तस्य ॥ १९ ॥

शेषन्तेभ्य एव प्रत्युत्सृजेत्* ॥ २० ॥

तस्य वित्तस्य शेषन्तेभ्य एव राजभ्यः प्रत्युत्सृजेत् प्रतिदद्यात् ॥२०

ग्रामानेभ्योऽपि दद्यात्* ॥ २१ ॥

ग्रामांश्चैभ्यो दद्यात् ॥ २१ ॥

राजन्यास्ते स्युस्तत ऊर्द्ध्वमनभिषेच्याः* ॥ २२ ॥

तत ऊर्द्ध्वन्ते राजन्याः स्युः राजधर्म्मफलं प्राप्नुयुः न अभिषेकार्हाः
स्युः ॥ २२ ॥

**तेनेष्ट्वा न साक्षादवभृथमभ्यवेयात् कृष्णविषाणां कृष्णा-
जिनपादं वावदध्यात्* ॥ २३ ॥**

तेनाभिषेचनीयेनेष्ट्वा न प्रत्यक्षमवभृथमभ्यवेयात् अवभृथं नाप्सु
मज्जेत् कृष्णविषाणं वा कृष्णाजिनस्य पादं वा अप्स्ववदध्यात्
मज्जयेत् ॥ २३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

वाराहीभ्यामित उपानद्भ्यां अजेत्कार्ष्णीभ्यां प्रत्याव्रजेत्* ॥ २४ ॥

इतो देवयजनादवभृथं वाराहीभ्यामुपानद्भ्यां व्रजेत् वराहचर्मणा निर्वृत्ता वाराही कार्ष्णीभ्यां कृष्णसारचर्मणा निर्वृत्ताभ्यामुपानद्भ्यां प्रत्याव्रजेत् ॥ २४ ॥

इति नवमस्य प्रथमा कण्डिका।

अथ द्वितीया कण्डिका।

तद्दीक्षितएव दशाहे ततो दशपेयेन यजेत* ॥ १ ॥

उक्तं तेनेष्ट्वा न साक्षादवभृथमभ्यवेयादिति साम्प्रतन्त्वाभिष्वेव दीक्षितोऽभिषेचनीयस्य दशाहान्ते ततो दशपेयेन यजेत दशाहे सप्तदीक्षेष्टयसिन्नेचोपसदः दशपेय इति संज्ञा ॥ १ ॥

तस्य ब्राह्मणं दश दश चमसमभियन्तीति* ॥ २ ॥

तस्य दशपेयस्य ब्राह्मणं दश दश चमसमभियन्तीति यत्, अभियन्तीत्यस्य पदस्य कोऽर्थः अत्राह ॥ २ ॥

सुब्रह्मण्यचतुर्था उद्गातृचमसं भक्षयेयुः षड्वान्ये* ॥ ३ ॥

सुब्रह्मण्यः चतुर्थो येषान्त इमे सुब्रह्मण्यचतुर्थाः ते उद्गातारः सुब्रह्मण्यचतुर्था उद्गातृचमसं भक्षयेयुः षड्वान्ये ब्राह्मणाः यदेतद्वा-

---

* आम्नायश्चाप्येवम्।

श्लाणं दश दश चमसमभियन्तीत्यस्यायमर्थः दश दश चमसं भक्षयन्तीति तत्कथमेतद्गम्यते अभियन्तीत्युक्ते भक्षयन्तीति गम्यते उच्यते लिङ्गात् दशपेय इति अथोद्गातृग्रहणं किमर्थमिति चमसं भक्षयन्तीति सिद्धे प्रकृते उद्गातार इति उच्यते अन्यत्रापि यत्र सुब्रह्मण्यः सोमं भक्षयेत् तत्रोद्गातृचमसेनैव ॥ ३ ॥

एवमितरेषामेकैकं यावता दश पूर्येरन्यजमानश्चमसादन्यान्* ॥ ४ ॥

एवमितरेषाञ्चमसानां भक्षयेयुः यावता दशपूर्येरन् तावता ब्राह्मणान् गृहीत्वा एकैकं चमसं भक्षयेयुः यजमानचमसन्तु यजमान एव भक्षतेत् नान्यः ॥ ४ ॥

ते दशमातृर्दशपितृनित्यन्वाख्याय प्रसर्पेयुरादशमात् पुरुषादिति ह्याह* ॥ ५ ॥

ते ब्राह्मणा ये चमसान् भक्षयन्ति दशमातृर्दशपितृनिति अन्वाख्याय प्रसर्पेयुः मातृः पितृनिति द्वितीया कर्मणि आदशमात् पुरुषादन्वाख्याय प्रसर्पन्तीत्येवं ब्राह्मणमाह मातृतश्च दश पितृतश्च दश आचक्षीरन् ॥ ५ ॥

यत्राब्राह्मणीमधिगच्छेयुर्ब्राह्मण्यैवाभ्यासं दशसम्पूरयेयुः* ॥ ६ ॥

यस्या आरभ्य ब्राह्मणत्वं प्रवृत्तन्तामेवाभ्यस्येयुर्यावद्दशमः पूर्ण इति कः पुनरस्य विषयः वर्णान्तरागमनमुत्कर्षाभ्यामिति ॥ ६ ॥

---

* ब्राह्मणेऽप्येवम्।

अस्मरन्तश्च यतः स्मरेयुः* ॥ ७ ॥

अस्मरन्तश्च नामानि यतः स्मरेयुस्तस्यैवाभ्यासं कुर्युर्नामि ॥ ७ ॥

ऋत्विग्भिः सह धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन्* ॥ ८ ॥

ते प्रसर्पका ऋत्विग्भिः सह धिष्ण्योपस्थानं कुर्युः ॥ ८ ॥

उपगुद्गातुरिति स्रप्स्यतेऽस्मै बहिष्पवमानं हिरण्यस्रजं त्रिपुष्करां प्रतिमुञ्चेत् † ॥ ९ ॥

उपगुद्गातुरिति ब्राह्मणं स्रप्स्यतेऽस्मै उद्गातुर्बहिष्पवमानं सर्पणकाल इत्यर्थः सौवर्णीं स्रजं मालां त्रिपुष्करां त्रिभिः सौवर्णपद्मैः संयुक्तां प्रतिमुञ्चेत् बध्नीयात् ॥ ९ ॥

आस्तावउपविष्टाय यजमान औदकीं द्वादशपुष्करां यास्य स्रा स्यात्* ॥ १० ॥

आस्ताव उपविष्टाय कस्मै उद्गात्रे यजमान औदकीं उदके भवामौदकीं द्वादशपुष्करां द्वादशपद्मसंयुक्तामाबध्नीयात् यास्य यजमानस्य स्रा भवेत् ॥ १० ॥

स्तुत्वा बहिष्पवमानेन यजमानायैवौदकीं प्रत्युत्सृजेत्* ॥ ११ ॥

स्तुत्वा बहिष्पवमानेन औदकी द्वादशपुष्करा तां यजमानायैव पुनर्दद्यात् ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

इतरया प्रतिमुक्तया सर्वमहः कृत्वा ताᳫंसएव हरेत्* ॥ १२ ॥

इतरया हिरण्मस्रजा आबद्धया सर्वमहः कृत्वा सर्वशब्दो निरवशेषवाची यावत् समिदाधानमिति स एवोद्गाता स्रजोयात् ॥ १२ ॥

प्राकाशावध्वर्य्योरिति सौवर्णौऽध्वर्य्योर्दक्षिणतः स्याद्राजतः प्रतिप्रस्थातुः सव्यतः † ॥ १३ ॥

ब्राह्मणं प्राकाशावध्वर्य्योरिति सौवर्णः प्राकाशोऽध्वर्य्योर्दक्षिणे प्रदेशे शिरसा आबद्धः स्यात् प्राकाश आदर्शः प्रकाशकरः प्राकाशः अपरे ब्रुवते कर्णोत्सवान् प्राकाशाविति प्रतिप्रस्थातुः रौप्यप्रकाशः सव्ये पार्श्वे स्यादाबद्धः ॥ १३ ॥

वासः पोतुरिति कार्पासᳫंस्यात् † ॥ १४ ॥

ब्राह्मणं वासः पोतुरिति तद्वासः कार्पासं स्यात् कार्पासस्य विकारः कार्पासम् ॥ १४ ॥

बरासी नेष्टुरिति क्षौमी स्यात् † ॥ १५ ॥

ब्राह्मणं बरासी नेष्टुरिति सा बरासी क्षौमी स्यात् क्षुमायाः विकारः क्षौमी ॥ १५ ॥

ब्राह्मणेनैवेतरा विज्ञाताः † ॥ १६ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

इतरा दक्षिणाः याश्च देया येभ्यश्च ता ब्राह्मणेनैव विज्ञाता विस्पष्टाः पठिताः ॥ १६ ॥

तस्यावभृथादुदेत्य संवत्सरन्देवव्रतानि चरेत्* ॥ १७ ॥

तस्य दशपेयस्यावभृथादुदेत्य संवत्सरं देवव्रतानि चरेत् तस्य ग्रहणमभिषेचनीयोऽपि अधिक्रत इति। कानि पुनर्देवव्रतानि उच्यते ॥ १७ ॥

उन्मृद्गीता नाप्लवमानः* ॥ १८ ॥

उन्मर्दनं कुर्याच्छरीरस्य उदकेन स्नानं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

धावेत दन्तान् † ॥ १९ ॥

शोधयेत् दन्तान् दन्तकाष्ठं भक्षयेत् ॥ १९ ॥

निक्रन्तयेत नखान् † ॥ २० ॥

नखांश्छेदयेत् ॥ २० ॥

श्मश्रूणि वापयेत न केशान् † ॥ २१ ॥

श्मश्रूणि वापयेत् न केशान् ॥ २१ ॥

वैयाघ्रे चर्मण्युत्तरलोम्न्यग्न्यगारे संविशेत्* ॥ २२ ॥

व्याघ्रस्य विकारो वैयाघ्रं तस्मिन्वैयाघ्रे चर्मण्युत्तरलोम्नि आस्तृतस्यैवोपरिष्टाल्लोमानि स्युः अग्न्यगारेऽग्निशरणे तस्मिन् चर्मणि शयीत ॥ २२ ॥

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम्।

† शाङ्खायनेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम्।

अहरहः समिध आदध्यात्* ॥ २३ ॥

अहन्यहन्यग्नौ समिध आदध्यात् ॥ २३ ॥

नानुग्रामं प्रविशेत्* ॥ २४ ॥

न ग्रामान्तः प्रविशेत् एतत् ज्ञापितं भवति यथा देवयजनमरण्ये भवतीति अपरे ब्रुवते नानुग्रामं प्रविशेदिति मैथुनप्रतिषेधः ग्राम्यं कर्म न कुर्यादिति ॥ २४ ॥

नास्यानाह्मणा राष्ट्रे वापयेरन्* ॥ २५ ॥

अस्य राज्ञो राष्ट्रे नाब्राह्मणा वापयेरन् केशश्मश्रुरोमनखानि न कारयेयुः ॥ २५ ॥

अस्नानाच्च न केशांश्छिन्द्युः* ॥ २६ ॥

अस्नानाच्च केशच्छेदनं न कुर्युः ॥ २६ ॥

न तेजनी दन्तान्* ॥ २७ ॥

तेजनिना दन्तांश्च छिन्द्युः तेजनी विकटः ॥ २७ ॥

न प्रस्रवणानि † ॥ २८ ॥

प्रस्रवणानि न छिन्द्युः ॥ २८ ॥

ब्राह्मणास्तु यथाभिप्रेतं ये च ताननु स्युः* ॥ २९ ॥

ब्राह्मणास्तु यथाभिप्रेतं यथेष्टं छेदनं कुर्युः तथा ये चान्यान् ब्राह्मणानाश्रिता अन्ये वर्णास्तेऽपि यथाभिप्रेतं कुर्युः ॥ २९ ॥

---

* आश्वायनोऽप्येवम् ।

† आश्वायनीये एतन्नास्ति ।

इति नवमस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

संवत्सरादूर्द्ध्वं केशवपनीयाय दीक्षेत यस्मिन् कालेऽभिषेचनीयेन यजेत* ॥ १ ॥

उक्तं दशपेयः तस्मादवभृथादुदेत्य संवत्सरन्देवव्रतानि चरेदिति ततस्तस्मात् संवत्सरादूर्द्ध्वं केशवपनीयाय दीक्षेत केशवपनीय इति संज्ञा संवत्सरधृतानां केशानां तस्मिन् वपनं क्रियते केशवपनीयायेति तादर्थ्ये चतुर्थी दीक्षेतेति यजमानस्य क्रियोपदेशः यस्मिन् कालेऽभिषेचनीयेन यजेतेति अभिषेचनीयस्य काल उक्तः ॥ १ ॥

तस्य पौर्णमास्यामतिरात्रः* ॥ २ ॥

तस्य केशवपनीयस्य पौर्णमास्यामतिरात्रः स्यात् ॥ २ ॥

दशपेयेनेष्ट्वा य उत्तरः पूर्वपक्षस्तस्मिन्नेव केशवपनीयेन यजेतेति धानञ्जय्यः पौर्णमास्याञ्चैवातिरात्रः † ॥ ३ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह दशपेयेनेष्ट्वा यस्तस्योत्तरः पूर्वपक्षः अनन्तरन्तस्मिन्नेव केशवपनीयेन यजेतेति पौर्णमास्यामेव चातिरात्रः स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्य सहस्रं दक्षिणाः* ॥ ४ ॥

तस्य केशवपनीयस्य सहस्रं दक्षिणाः तस्य ग्रहणं यदि संवत्सरादूर्द्ध्वं यद्यनन्तरं पूर्वपक्ष इति ॥ ४ ॥

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम् ।

† आम्नायश्चेनेतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

तस्योदवसानीययेष्टानिष्ट्वा पौर्णमासेन व्युष्टिद्विरात्राय दीक्षेतामावास्यायां पूर्वमहरिति चेच्चिकीर्षेत्* ॥ ५ ॥

तस्य केशवपनीयस्य उदवसानीययेष्ट्वा यदनन्तरं पौर्णमासं प्राप्तं अनिष्ट्वा तेन व्युष्टिद्विरात्राय दीक्षेत यद्यमावास्यायां पूर्वमहः कर्त्तुमिच्छेत् उक्तम् अमावास्यायां पूर्वमहरदृष्टं उत्तरस्यानेवार्द्धमासयोः प्रतितिष्ठति पौर्णमास्यां पूर्वमहर्व्युष्टकायामुत्तरं नानैवमासीत् प्रतितिष्ठतीति ॥ ५ ॥

पौर्णमास्यामिति चेत्पूर्वपक्षएव दीक्षेत* ॥ ६ ॥

पौर्णमास्यां पूर्वमहरित्येवञ्चेच्चिकीर्षेत् पूर्वपक्ष एव दीक्षेत ह्रस्वादर्शम् ॥ ६ ॥

उभयोर्विचारयोर्यजनीय उत्तरमहः* ॥ ७ ॥

उभयोर्विचारयोर्यद्यमावास्यायां यदि पौर्णमास्यां यजनीयेऽह्नि उत्तरमहः स्यात् प्रतिपदीत्यर्थः कुतः पुनरयं संशयः यथा अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा पूर्वस्मिन्नह्नि कृतेन यजनीयेऽह्नि उत्तरमहः स्यादिति उच्यते ब्राह्मणम् अमावास्यायां पूर्वमहरदृष्ट उत्तरमिति तद्यस्मिन्नहनि दर्शनं भवति चन्द्रमसस्तदुदृष्टं नाम तस्य तु दर्शनं कदाचिद्यजनीयेऽहनि भवति नित्यन्तु द्वितीयायां तदच दर्शनशङ्कया कदाचिद्यजनीयमहर्लङ्घयेत् सोऽयमाचार्य्यो नियमार्थमारभते यजनीयेऽहनीति यद्यपि तस्मिन्नहनि न दृश्यते काल एवायं साधुदर्शनस्यस्याविकृष्टा एव द्वितीया भवति तस्मिन्नहनि ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

व्यष्टकायामुत्तरमिति तामिस्रप्रथमा तिस्रोव्यष्टका इत्याचक्षते* ॥ ८ ॥

ब्राह्मणं व्यष्टकायामुत्तरमिति तामिस्रोऽपरपक्षः विगता व्याप्तिरस्मिन्नित्यपरपक्षप्रतिपदि चन्द्रमसस्तस्मादसौ व्यष्टकेत्युच्यते तेन सर्वव्याप्तेरेकया कलयोनोभवति अथ तिस्रो व्यष्टका इति किमिदं यदा व्यष्टकार्थः कृतः प्रतिपद्येव उच्यते एतद्दर्शयति यथैव पूर्वपक्ष उत्थानाय तथैव तामिस्रप्रथमानि चीणहान्युत्थानीयानि भवन्ति लोके हि यानि पूर्वपक्षकार्य्याणि तान्येतेष्वहस्सु क्रियेरन्निति ॥ ८ ॥

उभेवा पूर्वपक्षे स्यातां ये एव समानपक्षे पुण्याहनो स्यातां तयोरेव कार्य्यमिति श्राह्वेति* ॥ ९ ॥

अथवा उभे एवैतेऽव्युष्टिद्विरात्रस्याहनी पूर्वपक्षे स्यातां यस्मादेवं ब्राह्मणमाह ये एवेत्यादि ॥ ९ ॥

पूर्वेण दक्षिणा व्याख्याताः* ॥ १० ॥

अस्य व्युष्टिद्विरात्रस्य पूर्वेण केशवपनीयेन दक्षिणा व्याख्याताः तस्य सहस्रं दक्षिणा इति ॥ १० ॥

तस्मिन्नेव पूर्वपक्षे क्षत्रस्य धृतिना यजेतावकाशश्चेत् स्यात्* ॥ ११ ॥

इष्ट्वा व्युष्टिद्विरात्रेण यदि तस्मिन्नेव पूर्वपक्षे अवकाशः स्यात् अन्तरं स्यात् तस्मिन्नेव पक्षे क्षत्रस्य धृतिना यजेत उक्तं कृप्तो ज्योतिष्टोमः क्षत्रस्य धृतिरिति ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अविद्यमाने य उत्तरः पूर्वपक्षस्तस्मिन्* ॥ १२ ॥

अविद्यमाने अवकाशे य उत्तरः पूर्वपक्षस्तस्मिन् चत्रस्य धृति-ना यजेत ॥ १२ ॥

सोऽभ्यारोहणीयेन व्याख्यातः* ॥ १३ ॥

स चत्रस्य धृतिरभ्यारोहणीयेन ज्योतिष्टोमेन व्याख्यातः योऽ-भ्यारोहणीयस्य विधिः स तस्य तत्रैका दीक्षा द्वादशं शतं दक्षिणा इत्येतदादि ॥ १३ ॥

तयोः पृथक्सहस्रे दक्षिणा इति गौतमधानञ्जप्यौ द्वे च सहस्रे केशवपनीये तथा व्युष्टौ † ॥ १४ ॥

तयोः चत्रस्य धृत्यभ्यारोहणीययोः पृथक् सहस्रे दक्षिणाः पृथ-ग्ज्ञानेत्यर्थः एकस्मिन्नपि सहस्रमन्यस्मिन्नपि एवं गौतमधानञ्जप्या-वाचार्यावाहतुः केशवपनीये च द्वे सहस्रे दक्षिणाः स्युः चशब्द आचार्यमतानुकर्षणार्थः तथा व्युष्टौ व्युष्टिद्विरात्रे द्वे सहस्रे दक्षिणाः तयोरेवाचार्ययोर्मतम् ॥ १४ ॥

चत्वार्यभिषेचनीये गौतमः ‡ ॥ १५ ॥

अभिषेचनीये चत्वारि सहस्राणि दक्षिणाः स्युः इति गौतम आचार्यो मन्यते ॥ १५ ॥

पञ्च धानञ्जप्यो नित्यं त्ववलानां ज्ञातीनां वित्तम् ‡ ॥१६॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सू-त्रयं कृतम् ।

‡ द्राह्यायणेऽप्येवं किन्तु तत्र छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

धानन्तस्य आचार्य्य आह अभिषेचनीये पञ्चसहस्राणि दक्षिणाः स्युः अवाक्तानां ज्ञातीनां वित्तं स्यात् नित्यं दानं तुभ्यञ्चो विशे- षणार्थः सर्वेषु दक्षिणाकल्पेषु ॥ १६ ॥

इति नवमस्य तृतीया कण्डिका।

अथ चतुर्थी कण्डिका।

राज्येकविंशतिवर्गान्यथोत्साहं दद्यादैन्द्रेण त्वृषभेण पुर- स्तादुपरिष्टाच्च परियजेत* ॥ १ ॥

उक्तो राजसूयः साम्प्रतं इष्टा वक्तव्याः तेषां राज्यकामयज्ञः प्रथमो राट् स उच्यते राजीत्यधिकरणा सप्तमी तस्मिन् राजि एक- विंशतिवर्गान् कृत्वा यथोत्साहं दद्यात् लिङ्गं अष्टावेकविंशः संस्तुतो भवतीति ऐन्द्र ऋषभः इन्द्रो देवता अस्येत्यैन्द्र ऋषभ इति गौरुच्यो- च्यते वयोविशिष्टस्तेन पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च यजेत परिशब्द उभयतो- वाची ॥ १ ॥

विराजि दशवर्गान्यथोत्साहं दद्यादाग्नेयेन तु पशुना पुरस्तादुपरिष्टाच्च परियजेत † ॥ २ ॥

---

* आश्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† आश्वायनोऽप्येवम्।

विराजि क्रतौ दश्म: दशवर्गान् छत्वा यथोत्साहं दद्यात् अत्रापि सामान्याद्दश दश भवन्तीति अयन्तु विशेष: आग्नेयेन पशुना पुरस्ता-दुपरिष्टाच परियजेत अविशिष्ट: पशुशब्दश्छागे वर्त्तते ॥ २ ॥

वैश्वदेवेनौपशदे* ॥ ३ ॥

औपशदे क्रतौ वैश्वदेवेन पशुना पुरस्तादुपरिष्टाच यजेत ॥३॥

तस्य चतुर्विंशंशतं दक्षिणाः* ॥ ४ ॥

तस्यौपशदस्य चतुर्विंशमेकशतं दक्षिणा: अत्रापि सामान्यम् एकैका स्तोत्रीयोपजायत इति द्वादशस्तोत्रीया उपजायन्ते प्राकृतेभ्य ऊर्द्धं दक्षिणा अपि द्वादशैवोपजायन्ते ॥ ४ ॥

पूर्वे वयस्युच्चावचान्याजयित्वोपनीय वा तेभ्यः समावर्त्स्यन् पुनः स्तोमेन यजेत* ॥ ५ ॥

उक्तं पुन: स्तोममधिकृत्य यो बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव मन्यते स एतेन यजेतेति तदुच्यते पूर्वे वयसि उच्चावचान्याजयित्वा उपनीय वा तेभ्य: समावर्त्स्यन् निवर्त्तयिष्यमाण: पुन: स्तोमेन यजेत ॥ ५ ॥

तस्य द्वादशमिथुना दक्षिणा इति धानञ्जप्य:* ॥ ६ ॥

तस्य पुन: स्तोमस्य द्वादशमिथुना दक्षिणा: स्यु: द्वादशं माध्यन्दिनं सवनमिति सामान्यता पुन: द्वादश मिथुना दक्षिणा: स्यु: मिथुनशब्द-स्त्रीपुंससम्भव: स्त्रिय: पुमांसश्च एवं धानञ्जप्य आचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम्।

पुनः सꣳस्कृतो रथः पुनरुत्स्यूतꣳ वासो पुनर्धेनुः पुनर्वत्स इति शाण्डिल्य एतेषां यथोत्साहं दद्यात्* ॥ ७ ॥

शाण्डिल्यो दक्षिणां विकल्पयति जीर्णो यो रथः पुनः संस्कृतः पुनरुत्स्यूतं वासः जीर्णं वासः पुनः सूचेण संस्कृतं वासमिति जीर्णं वासः पुनर्धेनुः विसृष्टा गौः प्रवृत्तक्षीरा पुनर्धेनुः पुनर्वत्सः स्तनपानान्निवृत्तः सन् पुनः प्रवृत्तः एतेषां द्रव्याणां यथोत्साहं दद्यात् इत्येतच्छाण्डिल्य आह पुनस्त्वसामान्यात् ॥ ७ ॥

चतुष्टोमयोरेकखुराणां पूर्वस्मिन्यथोत्साहं दद्यादुभयेषामुत्तरस्मिन्* ॥ ८ ॥

द्वौ चतुष्टोमौ तयोः पूर्वस्मिंश्चतुष्टोमे एकखुराणां अश्वाश्वतरगर्दभानां यथोत्साहं दद्यात् उभयेषामुत्तरस्मिन् चतुष्टोमे एकखुराणाञ्च द्विखुराणाञ्च यथोत्साहं दद्यात् ॥ ८ ॥

उद्भिद्वलभिद्भ्यामविप्रयोगेण यजेत † ॥ ९ ॥

उद्भिच्च वलभिच्च उद्भिद्वलभिदौ ताभ्यामुद्भिद्वलभिद्भ्यामविप्रयोगेण यजेत उद्भिदा इष्ट्वा अवश्यं वलभिदा यजेत सम्बन्धेन फलश्रुतेः अर्थशेषत्वाच्च ॥ ९ ॥

तावुभौ सप्रापवर्गौ स्याताम् वसन्ते च ‡ ॥ १० ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणीये छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

तावुद्धिद्भिदावुद्भिद्बलभिदौ यज्ञापवर्गौ स्याताम् अपवर्गः समाप्तिश्च उभा-
विति प्रत्येकं यज्ञापवर्गौ वसन्ते च स्यातामुभावपि ॥ १० ॥

अर्द्धमास एनावन्तरेण स्यान्मासो वा संवत्सरो वा* ॥११॥

अर्द्धमासः एनयोरन्तरेण स्यात् मासो वा संवत्सरो वेति काल-
विकल्पः अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया ॥ ११ ॥

तयोः पृथक् चतुर्विंशतिवर्गान् यथोत्साहं दद्यात् †
॥ १२ ॥

तयोरुद्भिद्बलभिदोश्चतुर्विंशतिवर्गान् कृत्वा यथोत्साहं दद्यात्
पृथग्दानेत्यर्थः प्रत्येकं चतुर्विंशतिवर्गान् यथोत्साहं दद्यात् चतु-
र्विंशतिवर्गसामान्यात् गावो गम्यते इति ॥ १२ ॥

पृथक् चतुर्युजावश्वरथावपचित्योः ‡ ॥ १३ ॥

अपचित्योः क्रत्वोः पृथक् नाना चतुर्युजावश्वरथौ दद्यात् चतु-
र्भिर्युक् चत्वारो वाजिन् युक्ताश्चतुर्युक् ॥ १३ ॥

उभयतः कांस्यकवचौ ‡ ॥ १४ ॥

तौ रथौ उभयतः कांस्यकवचौ स्यातां कांस्येव कवचे एकैकस्य
रथस्योभयतः स्यातां कंसस्य विकारः कांस्यं कवचं सन्नहनम् ॥ १४ ॥

प्रतार्द्दः स्युरश्वाः प्रतक्रियो वा † ॥ १५ ॥

---

* आश्वलायनीये छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

† आश्वलायनेऽप्येवम् ।

‡ आश्वलायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

तयोरग्न्योश्चत्वारोऽपि व्रतार्हाः अन्या युक्ताः स्युः व्रतम् एकैको-ऽर्हतीति सूत्रमिति व्रतार्हैः व्रतक्रियो वा व्रतेनैव वा एकैकः क्रीतः स्यात् ॥ १५ ॥

राजैताभ्यां यजेतेति धानञ्जय्यः* ॥ १६ ॥

धानञ्जय्य आचार्यो मन्यते राजैताभ्यामपचितिभ्यां यजेतेति स हि सर्वस्मात् पूजां कामयते ॥ १६ ॥

यः कश्चापचितिकाम इति शाण्डिल्यः* ॥ १७ ॥

शाण्डिल्य आह यः कश्चापचितिकामः स एताभ्यां यजेतेति ॥ १७ ॥

ऐकाहिकेन व्रतेनोक्त उपायोऽग्न्योः सोमयोः* ॥ १८ ॥

अग्न्योः सोमयोरैकाहिकेन व्रतेनोक्त उपायः एकाहेषु भव ऐका-हिक उपगमनमुपायः तिस्र उपसदो व्रतस्यैकाहिकस्य गौतमीयेन षड् वा द्वादश वेति ॥ १८ ॥

तयोः पृथक्चत्वारि धान्याचितानि दक्षिणाः षड्गवानि पूर्वस्य चतुर्गवान्युत्तरस्य† ॥ १९ ॥

तयोरग्न्योः सोमयोः पृथक् एकैकस्मिन् चत्वारि धान्याचितानि दक्षिणाः स्युः धान्याचितानीति धान्यपूर्णानि शकटानि एकैकस्मिन्नपि चत्वारि अन्यस्मिन्नपीति कथमेतद्गम्यते यथा चत्वारि चत्वारि न द्वे द्वे इत्युच्यते बहुवचनसामर्थ्यात् षड्गवानि चतुर्गवानीति चत्वारि

---

* आम्नायषोऽप्येवम्।

† आम्नायेनैतेन सूत्रद्वयं ग्रतम्।

चान्याचितानीति पूर्वस्य षड्गवानि दक्षिणाः स्युः उत्तरस्य चतुर्गवा-णीति षड्भिः षड्भिः गोभिर्युक्तानि षड्गवानि चतुर्भिश्चतुर्भि-र्युक्तानि चतुर्गवाणि ॥ १९ ॥

ऋषभाणां द्वादशशतं दक्षिणाः सहस्रं वर्षभे* ॥ २० ॥

ऋषभाणामनडुहां द्वादशं शतं दक्षिणाः स्युः ऋषभे सहस्रं वा वाशब्दो विकल्पार्थः राजयज्ञत्वात् ॥ २० ॥

अविद्यमानेषु कतिपया अप्यृषभाः स्युः साण्डा इतरे वत्सतराः* ॥ २१ ॥

अविद्यमानेष्वप्यृषभेषु सर्वेषु कतिपया अप्यृषभाः स्युः इतरे वत्सतराः स्युः वत्सतरेषु बहुत्वमतश्च वत्सतराः साण्डाः स्युः सेचन-समर्थाः ॥ २१ ॥

वैश्यं यं विशः स्वराजानः पुरस्कुर्वीरन् स गोसवेन यजेत ॥ २२ ॥

वैश्यमिति वर्णनिर्देशः वैश्यं यं वैश्याः स्वराजानः पुरस्कुर्वीरन् स्वराजानः येषां स्वो राजा वैश्यानां यथा आर्य्यः ब्राह्मणः पुरस्कारः आधिपत्ये स्थापनं स गोसवेन यज्ञेन यजेत ॥ २२ ॥

स बृहस्पतिसवेन व्याख्यातः † ॥ २३ ॥

स गोसवो बृहस्पतिसवेनोक्तो व्याख्यातः अभिषेकादिविधान-

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैतत्सूत्रं कृतम् ।

सामान्यं च एनं पुरस्कुर्वीरन्नग्रभूतवृत्तिं तत ऊर्द्धं तेषु वर्त्तयेत् स्थपतिरिति चैनमा आचक्षीरन्निति ॥ २३ ॥

अयुतं त्वस्य दक्षिणाः* ॥ २४ ॥

अयुतन्तु अस्य दक्षिणाः स्युः श्रुतत्वात् तुशब्दो विशेषणार्थः अन्यत् समानं वृहस्पतिसवेन स्यात् दक्षिणास्तु अत्रायुतं स्युः ॥ २४ ॥

सखायो भ्रातरो वा ये सम्पादयेयुस्ते मरुत्स्तोमेन यजेरन्* ॥ २५ ॥

मरुत्स्तोमे ब्राह्मणं पठति एतेनैव त्रीन्या यजेदिति अत आरभ्यते सखायो भ्रातरो वा ये सम्पादयेयुः ते मरुत्स्तोमेन यजेरन्निति सखित्वं नाम प्रीतिपूर्वकं भवति तद्ये समानजातीया एकत्र सम्पादयेयुः भ्रातरो वा ते मरुत्स्तोमेन यजेरन्निति ॥ २५ ॥

तस्य दक्षिणा यथा रूपाः पञ्च शारदीये पशव आलभ्यन्ते तेषां यथोत्साहं दद्युः* ॥ २६ ॥

तस्य मरुत्स्तोमस्य दक्षिणाः तद्रूपाणां पशूनां यथोत्साहं दद्युः तस्येति निर्द्देशः क्रियते अयमेकमस्य वा भवति त्रयाणां वेति तद्यदेकस्य स्याद्यदि त्रयाणां तस्य तस्य पञ्चशारदीये सामान्यं मरुत्स्तोमत्वम् ॥ २६ ॥

येषां केषाञ्चेति धानञ्जय्यः* ॥ २७ ॥

---

* ब्राह्मणेऽप्येवम्।

धानञ्जय्य आचार्य्य आह येषां केषाञ्च पशूनां यथोक्तां दद्युरिति ॥ २७ ॥

कुलदक्षिण इन्द्राग्न्योः कुलाय:* ॥ २८ ॥

इन्द्राग्न्योः कुलाये गवां कुलानि कृत्वा सरस्वत्याः कुलमिदं विश्वरूपाया इदं गङ्गायाः इत्येवमादिसंख्यां प्रकृतिं पूरयेत् कुलादाने प्रयोजनं कुलाय इति शब्दसामान्यात् ॥ २८ ॥

सहस्रमिन्द्रस्तोमे* ॥ २९ ॥

इन्द्रस्तोमे सहस्रं दक्षिणाः राजयज्ञत्वात् ॥ २९ ॥

राजपुरोहितौ यजेयातामिन्द्राग्न्योः स्तोमेन* ॥ ३० ॥

राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहितौ तावेकत्र यजेयातामिन्द्राग्न्योः स्तोमेन एवं हि ब्राह्मणं राजा च पुरोहितश्च यजेयातामिति ॥ ३० ॥

गायत्रीसम्पन्ना दक्षिणा ब्राह्मणो दद्यात् जगतीसम्पन्ना राजा* ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणं गायत्रीश्च जगतीश्च सम्पद्यत इति ब्राह्मणो गायत्रीसम्पन्ना दक्षिणा दद्यात् गायत्रीसम्पच्चतुर्विंशतिः राजा जगतीसम्पन्ना दक्षिणा दद्यात् जगतीसम्पन्ना अष्टाचत्वारिंशत् ॥ ३१ ॥

कामन्तु पृथग्यजेयातां तयोरेवमेव दक्षिणाः † ॥ ३२ ॥

---

* ब्राह्मणेऽप्येवम् ।

† ब्राह्मणेनैतेन सूत्रद्वयं ज्ञातम् ।

कामन्तु पृथङ्मना यजेयातां तयोरेवमेव दक्षिणाः स्युः गायत्री-सम्पन्ना ब्राह्मणस्य जगतीसम्पन्ना राज्ञः ॥ ३२ ॥

विघनाभ्यां पशुकामो यजेताभिचरन्वा* ॥ ३३ ॥

विघनौ द्वौ पठितौ ताभ्यां पशुकामो यजेताभिचरन्वा उभयथा श्रुतिः पशुकामस्यापि तौ भवतः अभिचरतोऽपि श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥

सोमसामाथर्वणं वेत्याथर्वणं पशुकामयज्ञे कुर्यात् सोमसामाभिचरतः* ॥ ३४ ॥

मशकः पठति सोमसामाथर्वणं वेति तत्किमयं तुल्यविभाषा अथ विनिविष्टविभाषेति सोऽयमाचार्य्यो विनिवेशं कल्पयति यदा पशुकामः स्यात् तदास्मिन्नाथर्वणं कुर्य्यात् अभिचरतः सोमसाम कुर्य्यात् ॥ ३४ ॥

बृहतीसम्पन्नाः दक्षिणाः पशुकामस्य* ॥ ३५ ॥

पशुकामस्य बृहतीसम्पन्नाः दक्षिणाः स्युः षड्त्रिंशदक्षरा बृहतीति ॥ ३५ ॥

इषुणाभिचरतो व्याख्यातौ* ॥ ३६ ॥

अभिचरत एतौ विघनौ इषुणा व्याख्यातौ इषोर्योविधिरुक्तः स सर्वोऽपि भवतीति ॥ ३६ ॥

सन्दंशप्रवर्ग्यौ च* ॥ ३७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

सन्दंशवज्रौ च क्रतू इषुणा व्याख्यातौ ॥ ३७ ॥

राजानꣳसन्दꣳशेनाभिचरेज्जनपदं वज्रेण* ॥ ३८ ॥

राजानं सन्दंशेन क्रतुना अभिचरेत् जनपदं वज्रेण ॥ ३८ ॥

राजानमभिचरन्व्यत्यासमेनौ प्रयुञ्जीत* ॥ ३९ ॥

राजानमभिचरन् एनौ सन्दंशवज्रौ व्यत्यासं प्रयुञ्जीत व्यत्यासः सन्दंशं कृत्वा वज्रं वज्रं कृत्वा सन्दंशं अनेन न्यायेन ॥ ३९ ॥

ज्योतिष्टोमेनैवान्ततो यजेत शान्त्यर्थं शान्त्यर्थं* ॥ ४० ॥

एताभ्यां सन्दंशवज्राभ्यामिष्ट्वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शान्त्यर्थं ननु मशकेनोक्तं क्लृप्तो ज्योतिष्टोमः शान्त्यर्थ इति उच्यते तत्र सन्दंशवज्रावनधिकृत्योक्तं इह सन्दंशवज्रावधिकृतौ अतः पुनराह ॥ ४० ॥

इति नवमस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

पौर्णमासीदीक्षामासापवर्गा अहीनाः* ॥ १ ॥

उक्ता एकाहाः साम्प्रतमहीना विवक्षिताः तेषां परिभाषामारभ्यते पौर्णमासीदीक्षेत्यादिना पौर्णमास्यां दीक्षित्वा मासेनापवर्गो येषान्त इमे पौर्णमासीदीक्षामासापवर्गा इति अपवर्गः समाप्तिः अहीना इति व्यावहारिकी संज्ञा त्रिकाण्डो यज्ञः एकाहा-

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

हीनाः सत्राणीति अयं निश्चयः ज्योतिष्टोमातिरात्रादयः एते सर्वे पौर्णमासीदीक्षामासापवर्गाश्चेति केचित्तु प्रलोभनां कुर्वन्ति ये मासापवर्गास्ते पौर्णमासीदीक्षा इति मासापवर्गा तया पौर्णमासी-दीक्षात्वमुपपद्यत इति के पुनर्मासापवर्गा इत्युच्यते ये सुत्याभ्यु-च्चयिनस्ते मासापवर्गा इति वक्ष्यति एकत्रिंशेऽहनि यज्ञपुच्छं त्रिंशे वा सुत्याभ्युच्चय इति सूत्रं कृत्वा वयन्तु ब्रूमः ये च सुत्याभ्युच्चयिनो ये च न सर्व्वेषामहीनशब्दः सामान्यः श्रुतिप्रामाण्यात् ज्योतिष्टोमा-तिरात्रादारभ्य यावत्पौण्डरिक इति उच्यते यदि च ये सुत्याभ्युच्च-यिनः तेषु पौर्णमासीदीक्षता मासापवर्गता चेष्टाभविष्यत् न शेषेषु विधिरारप्स्येत अस्मिन् काले दीक्षा इयत्यश्च दीक्षोपसद इति येन पुनर्विशेषेण विधिरारभ्यते तेन च मन्यामहे सर्वेषामयं सामान्यो विधिरिति ॥ १ ॥

तेषां द्वादशोपसदः* ॥ २ ॥

तेषामहीनानां द्वादशोपसदः स्युः तेषामिति निर्देशः क्रियते अन्यत्रास्मात् समाहृत्यानादेश इति इह पुनः किमनादेश इति न प्रतीतिः अनादेशाग्रहणात् सामान्यस्य विधेर्विशेषकस्य च विकल्पः प्राप्नोति जमदग्निपञ्चशारदीयादिवत् तेन तेषामित्यारभ्यते तेषामेव पौर्णमासीदीक्षाणां मासापवर्गाणां द्वादशोपसदः स्युः अन्यत्र यथा-देशमेवेति अपरे पुनर्ब्रुवते अनादेशग्रहणाद्विकल्प एवेति ॥ २ ॥

षड़िति धानञ्जय्यः* ॥ ३ ॥

---

* शाण्डायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

धानस्थस्य आचार्य आह वत्सुपसदः स्युरिति ॥ ३ ॥

एकत्रिंशेऽहनि यज्ञपुच्छं त्रिंशे वा* ॥ ४ ॥

यज्ञपुच्छमतिरात्रः सेयं विनिविष्टविषया विभाषा त्रिंशिनि मासे एकत्रिंशेऽहनि यज्ञपुच्छं स्यात् एकोनत्रिंशिनि त्रिंशे एवं पौर्णमास्यां दीक्षितस्य पौर्णमास्यामेव यज्ञपुच्छं भवति ॥ ४ ॥

सुत्याभ्युच्चये दीक्षा प्रति ह्रासः† ॥ ५ ॥

उपसदां नियमः अतः द्वादश षड़िति वा सुत्यास्वपि नियतविषय एव तत्सुत्योपसत्सु शेषेण दीक्षा भवति द्विरात्रप्रभृतिषु सुत्याभ्युच्चयेन प्रतिसुत्यं दीक्षाणां ह्रासः स्यात् ॥ ५ ॥

सर्वेऽतिरात्रा अहीना द्विरात्रप्रभृतयस्त्वाहर्गणा अश्वमेधादन्ये सहस्रदक्षिणाः प्राक् चतूरात्रेभ्यः† ॥ ६ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची सर्वेऽतिरात्रा अहीनाः सिद्ध इति विधान्तरमारभते द्विरात्रादयस्त्वाहर्गणाः सर्वेऽहीना अश्वमेधादन्ये सर्वे सहस्रदक्षिणाः प्राक्चतूरात्रेभ्यः सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते येऽप्यहीनकाण्डेन समस्तातिरात्राः यथा केशवपनीयसाकमेधव्युष्टिद्विरात्रादयश्चेति ये चान्ये शाखान्तरदृष्टाः समस्तातिरात्रादयः सर्वे सहस्रदक्षिणा इति कः पुनर्विशेष आहीनिको यदा दीक्षाकालोऽपि प्रतिविशिष्टः दक्षिणा अपि रात्रिविशेषे पृथक् समाम्नायान्तरतया

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

† द्राह्यायणीये छेदविषये विशेषोऽस्ति।

निवृत्ता तद्दाहीनिकी सति को विशेषः स्यादिति उच्यते उपसद्-स्यावद्दाहीनिकाः स्युः यथां सम्भवोऽस्ति एवं कृत्वा निदानकारोऽपि सिद्धमहीनेष्वित्युपक्रम्य केशवपनीयप्रकरणमाह प्राचीनस्तोम उत्तरः इत्येवमधिकृत्य अथापीदं द्वितीयं यज्ञस्थानं यदहीनो द्वितीयो वर्णः क्षत्रिय इति ॥ ६ ॥

तत्प्रभृतीनां भूयस्यः सुत्याभ्युच्चयेन* ॥ ७ ॥

यदिति पूर्वनिर्देशः षड्रात्रप्रभृतीनां भूयस्यः सहस्रा दक्षिणाः स्युः सुत्याभ्युच्चयेन यथा यथा सुत्या वर्द्धयेरन् तथा तथा दक्षिणा वर्द्धयेरन् कः पुनरुपजनः स्यादिति उच्यते द्वौ न्यायौ दृष्टौ एकस्त्रैरात्रिकः प्रतिविनाशो दृष्टः त्रयस्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि प्रथमेऽहनि देयास्तथा द्वितीये तथा तृतीये तथानुकारवचने अथ चतुर्थादिष्वपि प्रतिसुत्यं अपरोन्यायः यथा दीयमानासु पौण्डरीके अयुतमुपपद्यते तथोपजनं कुर्य्यादिति पञ्चविंशं शतं सहस्रस्योपजन इति एका एवमयुतोत्पत्तिः पौण्डरिक इति ॥ ७ ॥

ताः समं सर्वेष्वहःसु विभाजं दद्यात्† ॥ ८ ॥

विभज्य विभज्य विभाजम् ॥ ८ ॥

समानुपपत्तावुत्तमेऽहनि भूयिष्ठाः† ॥ ९ ॥

यत्र समप्रविभागोनोपपद्यते तत्र उत्तमेऽहनि भूयिष्ठा दद्यात् याः समं विभागं नोपपद्येरन् ताः सर्वा उत्तमेऽहनि दद्यात् ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणीये छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

अयुतमेकादशरात्रे दद्यात्* ॥ १० ॥

एकादशरात्रे पौण्डरीके अयुतं दद्यात् ननु तत्किमिदमारभ्यते यदा अयुतमेव श्रुतं तत्र उच्यते, प्रविभागार्थमारभ्यते ॥ १० ॥

नव नव पूर्वेष्वहःसु शतानि सहस्रमुत्तमे* ॥ ११ ॥

नवनवशतानि पूर्वेष्वहःसु प्रथमादिषु यावद्दशममिति उत्तमे एकादशे सहस्रं दद्यात् तत्र हि यद्दशममधिकं शतं तत्र समं प्रविभागं कर्त्तुमेकादशसु अहःसु नव नव भवन्ति एकावशिष्यते सा उत्तमेऽहनि दीयते एवं प्रविभागो माभूदित्यत आह यद्येवं नव नव पूर्वेष्वहःसु शतानीति उक्ते सहस्रमवशिष्यते तदुत्तम एव दास्यते तत्किमिदमारभ्यते सहस्रमुत्तम इति उच्यते उत्तमेऽहनि द्वादशाहे उपजनन्यायेन दक्षिणाविभागाः प्राप्ताः तासु प्राप्तास्वाह सहस्रमुत्तम इति उच्यते नैतद्युक्तं प्रधाने ज्ञापकज्ञापिता दक्षिणा इति न युक्ता अन्याः प्रविष्टा द्वारेण सुचिनानाहृताः तस्मादच प्रत्यहं सहस्रं दद्यात् दक्षिणा प्रवादमात्रं भवति सहस्राद्यादिस्ताविति ॥ ११ ॥

अप्तोर्यामिणि कृता गर्भाः कल्पेन† ॥ १२ ॥

अप्तोर्याम्णि पठति विश्वजितानि पृष्ठानां गर्भा इति ॥ १२ ॥

रथन्तरं वा पृष्ठम्† ॥ १३ ॥

भवत्यप्तोर्याम्णि वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १३ ॥

तस्य स्थाने बार्हतं वाजजित्† ॥ १४ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तस्य रथन्तरस्य स्थाने यत्प्रकृतेऽप्तोर्यामणि बृहत्यां कल्पितं तस्य स्थाने बार्हतं वाजजित् स्यात् बृहत्यां भवं बार्हतं तस्य ग्रहणं क्रियते अन्यत्रापि रथन्तरं कल्पकेन बृहता रथन्तरस्थाने बार्हतं वाजजित् स्यात् यथा चतुर्विंशे चतुर्विंशमरथन्तरपृष्ठं वा बृहदनुष्टुप्कमिति ॥ १४ ॥

बृहद्दारवन्तीये उत्तरे पृष्ठे* ॥ १५ ॥

एतस्मिन् कल्पे बृहद्दारवन्तीये उत्तरे पृष्ठे स्यातां तृतीयचतुर्थे ॥ १५ ॥

कालेयस्य तु वारवन्तीयम्* ॥ १६ ॥

कालेयस्य तु वारवन्तीयं स्यात् चतुर्थं पृष्ठम् ॥ १६ ॥

तस्य स्थाने पूर्वम्* ॥ १७ ॥

तस्य वारवन्तीयस्य स्थाने अतिरिक्तस्तोत्रेषु पूर्वं वारवन्तीयं स्यात् ॥ १७ ॥

समं तस्य च कालेयम् † ॥ १८ ॥

समं तस्य स्थाने यद्बृहत्यां कल्पितं तस्य स्थाने कालेयं स्यात् चशब्दो विकल्पानुकर्षणार्थः ॥ १८ ॥

पार्थस्यौशनम् † ॥ १९ ॥

पार्थस्य स्थाने माध्यन्दिनान्त्यमौशनं स्यात् ॥ १९ ॥

---

* आम्नायबोऽप्येवम्।

† आम्नायबोन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

त एव गर्भाः पृष्ठेषु* ॥ २० ॥

पृष्ठेषु त एव गर्भाः स्युः ये मशकेनोक्ताः ॥ २० ॥

वैश्वजिता न्याज्यान्याज्येषु गर्भान् कुर्य्यादिति धानञ्जप्यः षाष्ठिकान्युक्थान्युक्थेषु* ॥ २१ ॥

अपरं विकल्पं धानञ्जप्य आचार्य्य आह मशकक्लृप्तेऽप्तोर्यामणि वैश्वजिता न्याज्यान्याज्येषु गर्भान् कुर्य्यादिति विश्वजिति भवानि वैश्वजितानि षाष्ठिकानि उक्थान्युक्थेषु गर्भान् कुर्य्यादिति षष्ठेऽहनि भवानि षाष्ठिकानि अपरः पक्षः ॥ २१ ॥

यथैवार्षेयकल्पेन क्लृप्तमिति शाण्डिल्यः* ॥ २२ ॥

शाण्डिल्यिराचार्य्य आह यथैवार्षेयकल्पेन क्लृप्तं विधानं तथैव स्यात् अवधारितमिति अपरः पक्षः ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे वातिरात्रेऽतिरिक्तस्तोत्राण्याद्ध्यात् षोडशिमतीति शाण्डिल्यः* ॥ २३ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह यथा मशकेन क्लृप्तं तथैव स्यात् अथवा ज्योतिष्टोमे वातिरात्रे षोड़शिमति अतिरिक्तस्तोत्राणि कुर्य्यात षोड़शिमतीति अषोड़शिको ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽपि इत्यज्योतिष्टोमोऽपीत्येव ज्ञापयति ॥ २३ ॥

त एव गर्भाः पृष्ठेषु यज्ञायज्ञीयञ्च बृहद्गर्भम्* ॥ २४ ॥

त एव गर्भा मशकोक्ताः स्युः यज्ञायज्ञीयञ्च बृहद्गर्भं स्यात् यज्ञ्व-

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

एवमपि सूत्रकारस्य कल्पं दर्शयति अपि वा सर्वाण्यावर्त्तीनि वैश्वजितैरावर्त्तिभिः गर्भवन्ति कुर्य्यात् तत्र छन्दस्यस्वरते तस्य वैरूपं विधृत्या इति ॥ २४ ॥

इति नवमस्य पञ्चमी कण्डिका।

अथ षष्ठी प्रकाशः।

त्रिरात्राणां प्रथमेऽहनि वषट्कारिभ्यो दद्यात् ग्रावस्तुते च* ॥ १ ॥

त्रिरात्रे सहस्रं श्रुतं दक्षिणाः ताः प्रतिविभागं प्रविभ्रिष्टोविभाग उच्यते उक्तम् अश्वमेधादन्ये सहस्रदक्षिणादिति तत् येऽश्वमेधादन्ये त्रिरात्रास्तेषामयं दक्षिणाप्रविभाग उच्यते त्रिरात्राणां प्रथमेऽहनि वषट्कारिभ्यो दद्यात् होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्रेभ्योग्रावस्तुते च प्रथमएव दद्यात् सा च मात्रा वक्ष्यते यस्य यावती देया ॥ १ ॥

छन्दोगेभ्य उत्तमे* ॥ २ ॥

उत्तमेऽहनि छन्दोगेभ्यो दद्यात् ॥ २ ॥

मध्यमइतरेभ्यः* ॥ ३ ॥

ये अनुक्तास्तेभ्यो मध्यमेऽहनि दद्यात् ॥ ३ ॥

---

* शाखायखोऽप्येवं किन्तु एतत् स्थानान्तरेऽस्ति।

शतमेकैकस्मै मध्यतः कारिभ्यो दद्यात्* ॥ ४ ॥

एकैकस्मै मध्यतः कारिभ्यो होत्रादिभ्यो महर्त्विग्भ्यः शतं शतं दद्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चाशतमर्द्धिनीभ्यः* ॥ ५ ॥

अर्द्धिनीभ्यो होत्रादिभ्यः पञ्चाशतं पञ्चाशतं दद्यात् एकैकस्मा इति प्रकृतम् अर्द्धिन्य उक्ताः अर्द्धिन्यस्तृतीयिन्यः पादिन्यः इति ॥ ५ ॥

तृतीयिनीनां विंशतिं पोत्रे तथा नेष्ट्रे* ॥ ६ ॥

तृतीयिनीनां होत्राणां विंशतिं पोत्रे दद्यात् तथा नेष्ट्रे विंशतिं दद्यादित्येतदुक्तं भवति ॥ ६ ॥

त्रिंशतमितराभ्यामाग्नीध्राय च पादिनीनाम् † ॥ ७ ॥

इतराभ्यां तृतीयिनीभ्यां होत्राभ्यां त्रिंशतं दद्यात् आग्नीध्राय च पादिनीनां त्रिंशतमेव दद्यात् ॥ ७ ॥

नवोन्नेत्रे दशेतराभ्याम् ‡ ॥ ८ ॥

पादिनीनामुन्नेत्रे नव दद्यात् इतराभ्यां पादिनीभ्यां दश दश दद्यात् ॥ ८ ॥

अन्वहन्तून्नेत्रे समं दद्यात् ‡ ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवं किन्तु एतत् स्थानान्तरेऽस्ति ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

‡ द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

यास्ताः उक्तेत्रे नव दक्षिणास्ता एव विभज्यान्वहं दद्यात् तिस्रस्तिस्रः ॥ ९ ॥

दश सहस्याय प्रथमेऽहनि सप्ततिं द्वितीये विंशतिं तृतीये* ॥ १० ॥

सहस्राय प्रथमेऽहनि दश दद्यात् द्वितीयेऽहनि सप्ततिं दद्यात् तृतीये विंशतिं दद्यात् ॥ १० ॥

दशदशार्षेयप्रवादिभ्यो य उक्ता ब्राह्मणेन* ॥ ११ ॥

आर्षेयप्रवादिभ्यो दश दश दद्यात् ये ब्राह्मणेनोक्ताः य आर्षेयो विद्वानित्येवमादयः, विद्वानविद्वानित्येतस्मिन् संशय आह ॥ ११ ॥

अनूचानौ पूर्वयोरह्नोरननूचान उत्तमे* ॥ १२ ॥

विद्वांसौ पूर्वयोरह्नोरविद्वानुत्तमे ॥ १२ ॥

दशशतं शिष्यन्ते ता ऋत्विग्भ्यो दद्यात् प्रसर्पकेभ्यो वा* ॥ १३ ॥

दशाधिकं शतमेव शिष्यते दक्षिणानां ताः सर्वेभ्यो ऋत्विग्भ्यो विभज्य दद्यात् प्रसर्पकेभ्यो वा दद्यात् ॥ १३ ॥

सहस्रतमीं मध्यमेऽहनि ब्रह्मण आग्नीध्राय च † ॥१४॥

सहस्रस्य पूरणी सहस्रतमी तां सहस्रतमीं मध्यमेऽहनि ब्रह्मणे

---

* आम्नायकोऽप्येवम् ।

† आम्नायकोयेऽतिरिक्तपाठोऽस्ति ।

दद्यात् आग्नीध्राय च दद्यात् उक्तम् अथैषा द्विदेवत्या चिरूपा अशक्तो वे तृतीये तृतीयमग्नीध्र इति कानि पुनस्तानि रूपाणीत्युच्यते ॥१४॥

पृष्ठं कृष्णं रोहितमित्यस्या रूपाणि* ॥ १५ ॥

पृष्ठकादीनि अस्याः सहस्रतम्याः त्रीणि रूपाणि ॥ १५ ॥

दशकला ब्रह्मणे पञ्चाग्नीध्रायैका ममेत्यपाकुर्वीत* ॥१६॥

तां सहस्रतमीं षोडशधा कलशो विभज्य यजमानो दश कला ब्रह्मणे पञ्चाग्नीध्राय एका मम इत्यपाकरणं कुर्वीत ॥ १६ ॥

तामन्यया गवा निष्क्रीय दक्षिणेऽस्याः कर्णे गोनामानि जपित्वा गोष्वपि सृजेत* ॥ १७ ॥

तां सहस्रतमीं यजमानः अन्यया गवा निष्क्रीय दक्षिणे अस्या गोः कर्णे गोनामानि जपित्वा काम्याभीत्येतदादीनि अन्यासु गोष्वपि सृजेत ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमविधिरनन्तराम्नानात् द्वादशाहभूतस्य स्यात्† ॥ १८ ॥

इह ब्राह्मणं कृत्स्नं ज्योतिष्टोमविधिमाम्नायानन्तरं द्वादशाहविधिमामनन्ति ततो द्वादशाहानन्तरं पुनरेकाहादौ पुनर्ज्योतिष्टोमविधिं समामनन्ति तत एकाहान् समाप्याहीनानामादौ पुनर्ज्योतिष्टोमविधिमामनन्ति तत्रायं संशयः किमयं ज्योतिष्टोमविधिः अन-

---

* द्राह्यायणेऽप्येवं किन्तु एतेषु छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

न्तराम्नानात् द्वादशाहभूतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य भवति उत स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्येति किं पुनरेतस्याश्चिन्तायाः प्रयोजनमिति चेत् उच्यते यदि तावद्द्वादशाहभूतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य स्यात् तदा उत्तरयोराम्नाययोर्द्रव्यान्तरं कल्पयितव्यम् अथ पुनः सार्वत्रिकः ततः पुनराम्नाये प्रयोजनं वक्तव्यम् एतस्मिन् संशयेऽयमाचार्य्यः शास्त्रमारभते ज्योतिष्टोमविधिरित्यादिना ज्योतिष्टोमस्यासौ विधिः द्वादशाहभूतस्य स्यादिति किंकारणम् अनन्तराम्नानादिति यस्मादनन्तरो द्वादशाह आम्नातः ॥ १८ ॥

तल्लिङ्गदर्शनाच्च यथा पृष्ठानाम्* ॥ १९ ॥

किञ्चान्यत् द्वादशाहिकलिङ्गदर्शनात् यात्व् प्रकारवचने यथा पृष्ठानां यथा स्तोमानाञ्च ॥ १९ ॥

पुनराम्नानाच्चाहीनैकाहादौ* ॥ २० ॥

किञ्चान्यत् यस्मादहीनैकाहादौ पुनर्ज्योतिष्टोमविधिराम्नातः तस्मात् द्वादशाहभूतस्य स्यादिति ॥ २० ॥

नाना प्रकरणवत्तु चोदितानामानन्तर्यात् सम्बन्धो न स्याद्यथोपसद्व्यत्तपेययोः* ॥ २१ ॥

नन्वेवं स्यात् तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त्तकः यदुक्तं द्वादशाहभूतस्य स्यादिति तत्र नाना पृथक् तस्मिन् स्वस्मिन् प्रकरणे चोदितानां क्रमेण आनन्तर्य्यात् सम्बन्धो न स्यात् नह्यानन्तर्य्यं सम्बन्धकारणं

---

* आश्वलायनेऽप्येवम् ।

यथा उपहव्यस्य च ऋतपेयस्य च प्रकरणवचोदितयोर्न सम्बन्धो भवत्यानन्तर्ध्यात् ॥ २१ ॥

लिङ्गग्रहणञ्चान्यार्थेन यथा षष्ठेऽहनि शक्करीणाम्* ॥२२॥

अथ यदुक्तं तल्लिङ्गदर्शनाच्चेत्यत्र ब्रूमः लिङ्गग्रहणं अन्यार्थेन कृतं किञ्चिदेवार्थमुद्दिश्यान्यन्तदर्थेन कृतं यथा षष्ठेऽहनि शक्करीणां ग्रहणं कृतं स्तूयमानः सुहस्त्येति सिमानां रूपं समानं वै सिमानाञ्च रूपं रेवतीनाञ्च सिमाभ्यो ह्यधिरेवत्यः प्रजायन्त इति ॥ २२ ॥

शेषविधेः पुनराम्नानम्* ॥ २३ ॥

अथ यदुक्तं पुनराम्नानाच्चाहीनैकाहाद्यावित्यत्र ब्रूमः शेषस्य विधेः पुनराम्नानं न सर्वस्य शेषविधेरिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी कः पुनः शेषविधिरिति उच्यते प्रतिसवनं तावत् स्तोमविन्यासः त्रिवृत्पञ्चदशौ प्रातःसवनमिति तस्य नवतिशतं स्तोत्रीया इति संख्यादेशः तस्य द्वादशं शतं दक्षिणा इति दक्षिणानियमः तथा अहीनादौ त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यत आरभ्य प्रतिस्तोत्रं स्तोमविन्यासः अतिरात्रश्चेति संख्याचोदना ऋद्धिकामफलचोदना एतदर्थं पुनराम्नानम् ॥ २३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

इति नवमस्य षष्ठी कण्डिका ।

अथ सप्तमी कण्डिका ।

तस्मिन् स्वतन्त्रेऽहीनरात्रिः स्यादविशेषेण ह्यहीनेषु चोद्यते* ॥ १ ॥

तस्मिन् ज्योतिष्टोमेऽतिरात्रे स्वतन्त्रे नाङ्गभूते आहीनिकी रात्रिः स्यात् यस्मादविशेषेण अहीनेषु चोद्यते हिशब्दः कारणोपदेशार्थः सर्वेऽतिरात्रा अहीना इति ॥ १ ॥

प्राकृती त्वेव स्यादधिकृत्याम्नानात्* ॥ २ ॥

प्राकृती त्वेव स्यात् प्राकृतौ भवा प्राकृती तुशब्दः पक्षान्तर-निवृत्तये यदुक्तमाहीनिकी स्यादिति तन्न एवशब्दोऽवधारणार्थः नैवाहीनिकी स्यात् किंकारणम् अधिकृत्याम्नानात् यस्मादधिकृत्य ज्योतिष्टोमं सा रात्रिराम्नाता ॥ २ ॥

अविशेषचोदना शेषे यथा चतुरवत्तम्* ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तमविशेषेण ह्यहीनेषु चोद्यत इति तत्रोच्यते अविशेष-चोदना शेषे स्यात् सर्वसोमादिषु यथा चतुरवत्तं सर्वत्राविशेषेण भवति पञ्चावत्तन्तु भृगूणामिति तच्चतुरवत्तं भृगुणाविशेषेण भवति एवमविशेषचोदना ज्योतिष्टोमशेषे भवति ॥ ३ ॥

एतेनोक्तमोङ्कारस्य प्रत्याम्नानं वाचा रथन्तरे* ॥ ४ ॥

एतेन न्यायेनोक्तमाख्यातम् ओङ्कारस्य प्रत्याम्नानं वाचा रथन्तरे

---

* शाट्यायनकोऽप्येवम् ।

अविशेषचोदितं सर्वेषां साम्नामोङ्कारेणोद्गीथादानन्तर्ह्यन्तरे प्रत्या-म्नातं वाचा वागित्यादेर्यमिति ॥ ४ ॥

समुच्चयस्तु नानार्थत्वात् प्रस्तावशान्त्यर्था हि वागुद्गीथादे-रोङ्कारः* ॥ ५ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिवृत्यर्थः यदुक्तमोङ्कारो वाचा निवर्त्तित-स्तत्र समुच्चयः स्याद्वागोङ्कारयोः कस्मात् नानार्थत्वात् वाक् प्रयोगः प्रस्तावशान्त्यर्थः उद्गीथादेरोङ्कारः शान्त्यर्थः कथं पुनर्वागोङ्कारयोः शान्त्यर्थतेति उच्यते एवं ब्राह्मणमाह वज्रेण वा एतत् प्रस्तोतोद्-गातारमभिप्रवर्त्तयति यद्धयन्तरं प्रस्तौति समुद्रकं तर्ह्योङ्कावेत् वागित्यादेयं वाग्वै समुद्रः समुद्रमेवान्तर्दधात्यहिंसाया इति तत् यत् वज्रेणाभिप्रवर्त्तनं तस्य वाचा समुद्रभूतायां अन्तर्द्धानं क्रियते अहिंसार्थम् ओङ्कारस्तद्गीथादेः शान्त्यर्थः प्रस्तुतं वै सामावसीदति तदुद्गातोङ्कारेण विष्टभ्नोति तत्प्रस्तुतं सामावसीयमानमुद्गातोङ्कारेण क्षिपति तदेवं नानार्थत्वात् वागोङ्कारयोः समुच्चयः स्यात् उभयोः क्रिया ॥ ५ ॥

वाक्तु पूर्वमेवं यथार्थप्रत्यासत्तिः † ॥ ६ ॥

एवं वागोङ्कारयोरेकत्र समुच्चयीभूतयोः कस्य पूर्वं प्रयोगोऽस्ति-त्यतआह वाक् तु पूर्वं स्यात् एवं क्रियमाणे यदर्थं वाक् प्रयुज्यते

* शाण्डिल्यशीये विशेषोऽस्ति ।

† शाण्डिल्यशीये एतन्नास्ति ।

सोऽर्थः प्रत्यासन्नतरो भवति प्रस्तावानन्तरं वाचि क्रियमाणायाम् ॥ ६ ॥

उत्तरा वा जघन्यविधेराचाराच्च* ॥ ७ ॥

उत्तरा वा वाक् स्यात् यस्मादादित आरभ्य स्तोत्राणाम् ओङ्कारेण प्रवृत्तमुद्गीथादानं वाचा जघन्यविधानं रथन्तरे किञ्चान्यत् समाचारस्च दृश्यते आचारः पारम्पर्य्यमविच्छिन्नः लोकेऽपि ब्रह्मण आदानमोङ्कारपूर्वकमेव भवति तस्मादोङ्कार एव पूर्वमुत्तरकाला वाक् ॥ ७ ॥

एकस्तोमेषु वैदत्रिरात्रे च स्वस्तोमा रात्रिः स्यात्तथा सन्धिरुभयꣳ ह्यविकारेण वर्त्तते † ॥ ८ ॥

इह त्रिवृतातिरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यारभ्य चतुर एकस्तोमानामनति तथा त्रयस्त्रिवृतो तिरात्राः सर्वे षोड़शिमन्त इति वैदत्रिरात्रे श्रुतिः तत्रायं संशयः किमयमहःस्तोमो विधीयते भूयस्त्वादहत्स्वसंयोगः रात्रिर्यथाक्लृप्तस्तोमैव अथवा क्रतुस्वसंयोगात् सरात्रिकाण्यहानि तत्स्तोमान्येवेति एतस्मिन् संशये आचार्य्यः शास्त्रमारभते एकस्तोमेष्विति एकस्तोमेषु चतुर्षु वैदत्रिरात्रे च स्वस्तोमारात्रिर्भवेत् यथा सन्धिः स्वस्तोमकः कः पुनः रात्रेः स्वस्तोमक इति उच्यते स्वजातितः पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरिति ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणीये एतन्नास्ति।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

पराक्त्वस्य त्रिवृतोऽन्यत्र सन्धेर्नोपपद्यते त्रिवृतातिरात्रेणेति च विशेषचोदना* ॥ ९ ॥

अथ व्यावृत्तः पक्षः यदुक्तमेकस्तोमे वैदत्रिरात्रे च सस्तोमा रात्रिः स्यादिति तथा सन्धिरिति तत्र त्रिवृतातिरात्रेणेति सविशेषचोदना नायं विशिनष्टि यदस्त्रिवृतां सस्तोमा रात्रिस्तथा सन्धिरिति इत्याह त्रिवृतेति ॥ ९ ॥

वृत्त्यपेक्षा चादेशेन विद्यते यथा षोडशं प्रथमं रात्रिषामेति† ॥ १० ॥

यदुक्तमुभयं ह्यविकारेण वर्त्तेत इत्यत्र ब्रूमः आदेशे वृत्त्यपेक्षा न विद्यते आदेशो हि बलवान् यथा षोडशं प्रथमं रात्रिषामेति आदेशेन सामान्यावृत्तिः प्रत्याम्नाता ॥ १० ॥

अर्थोक्तिः सन्धावावापः‡ ॥ ११ ॥

यदुक्तं पराक्त्वस्य त्रिवृतोऽन्यत्र सन्धेर्नोपपद्यत इत्यत्राप्यर्थोक्त आवापः स्यात् कोऽर्थः पराक्त्वस्य ॥ ११ ॥

अभ्यासो वा‡ ॥ १२ ॥

अभ्यासो वा स्यात् अर्थोक्त एव कथमर्थोक्तः न हि पराक्त्वं श्रुतं सन्धौ त्रयस्तृचाश्चोदिताः तेषां स्तोमवशेन पराक्त्वं कृतं इहापि स्तोमवशेनाभ्यासः क्रियतां ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं विशेषोऽपि कृतः ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

ब्राह्मणमाज्यदोहानामग्निमुपनिधाय स्तुवत इति होतुर्धिष्ण्येऽग्निं धारयेयुः प्रथमेऽहनि यं मध्यन्दिन आनयेयुः* ॥१३॥

आज्यदोहानां ब्राह्मणमग्निमुपनिधाय स्तुवत इति तत्रायं संशयः कस्मिन् देशे तदुपनिधानं कुतश्चाग्निराहर्त्तव्य इति अत आह होतुर्धिष्ण्येऽग्निं धारयेयुः प्रथमेऽहनि यं मध्यन्दिने धिष्ण्यविहरण आनयेयुः यावदाज्यदोहकाल इति तत्र ह्यार्भवे आज्यदोहम् ॥ १३ ॥

प्रातःसवन उत्तरयोरह्नोः † ॥ १४ ॥

द्वितीयतृतीययोः प्रातःसवने धिष्ण्यविहरणाय यमानयेयुः तं धारयेयुः यावदाज्यदोहकाल इति तयोर्हि मध्यन्दिने आज्यदोहे ॥ १४ ॥

स्तोत्रवेलायामेनं प्रज्वलयेयुः † ॥ १५ ॥

स्तोत्रवेलायामेनमग्निं प्रज्वलयेयुः सर्वेष्वहःसु ॥ १५ ॥

तमनुमन्त्रयेताग्निरसि वैश्वानरो नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीरिति ‡ ॥ १६ ॥

तमग्निमनुमन्त्रयेतोद्गाता प्रज्वलितमग्निरसीति मन्त्रेण यथा सूचितेन ॥ १६ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणीये एतन्नास्ति ।

इति नवमस्य सप्तमी कण्डिका ।

अथ अष्टमी कण्डिका ।

सहस्रपोषकामः शबलीहोमं कुर्वीत* ॥ १ ॥

गर्गत्रिरात्रस्यानन्तरं शबलीहोमस्य आरम्भः तस्य विधान-मुच्यते सहस्रपोषं कामयते सहस्रपोषकामः यः कामयते सहस्रं मम पोषः स्यादिति स शबलीहोमं कुर्वीत किं तत्सहस्रं पशूनामित्य-परे वर्णयन्ति सहस्रपोषकाम इति सहस्रं विन्द्यादिति पूर्वं एतत्तु कथं गम्यते वक्ष्यति प्रथमतश्चेत्तु श्वा गर्दभो वा प्रतिवाश्येत न पशू-नामाशास्तीति विद्यादिति तेन पशुकामस्येति सुतरामुपपद्यते ॥१॥

नात्रिरात्रयाजीति शाण्डिल्यस्त्रिरात्रो वा एतां प्रदा-पयतीति ह्याह † ॥ २ ॥

शाण्डिल्य आचार्य आह न अत्रिरात्रयाजी शबलीहोमं कुर्वीत यस्माद्ब्राह्मणं सम्बन्धं दर्शयति त्रिरात्रो वा एतां प्रदापय-तीति ॥ २ ॥

यः कश्च सहस्रपोषकाम इति धानञ्जय्यः* ॥ ३ ॥

धानञ्जय्य आचार्य आह यः कश्च सहस्रपोषकामः स्यात् त्रिरात्रयाजी अत्रिरात्रयाजी वा शबलीहोमं कुर्वीतेति नात्र त्रिरात्रो निमित्तं कामो निमित्तम् ॥ ३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

वसन्ते प्रथमायां पूर्वपक्षस्य केशश्मश्रूणि वापयित्वाहतं वसनं परिधायानन्तर्हिते स्थण्डिले द्वादशरात्रिरधः शयीत तप्तं क्षीरं पिबन्* ॥ ४ ॥

वसन्ते प्रथमायां पूर्वपक्षस्येति नियमः केशश्मश्रूणि वापयित्वा-हतं वसनं परिधाय अहतम् अभुक्तपूर्वम् अनन्तर्हिते स्थण्डिले आस्तरणेनास्तृते द्वादशरात्रीरधः शयीत ब्राह्मणं द्वादशरात्रीरधः शयीतेति तत्रास्तरणे प्राप्ते सूत्रकार आहानन्तर्हिते स्थण्डिल इति ब्राह्मणं तप्तं पिबन्निति तत्किन्तप्तमिति तद्द्रव्यं निर्द्दिष्टं सोऽयमाचार्य्य आह क्षीरमिति ॥ ४ ॥

नित्याभ्याहितोऽस्याग्निरावसथे स्यात् † ॥ ५ ॥

अस्यावसथेऽग्निर्नित्याभ्याहितः स्यात् न जागरयेत् द्वादशा-हानि ॥ ५ ॥

नैनमन्यः सुहृदः प्रेषकृतोऽनुप्रविशेत् † ॥ ६ ॥

एनं कर्म्मिणं सुहृत् यः स्यात् प्रेषकृत् एवैनमनुप्रविशेत् नान्यः कश्चित् प्रेषकृदन्ये सुहृदः स्यात् ॥ ६ ॥

अल्पव्याहारी च स्यात् ‡ ॥ ७ ॥

अल्पव्याहारी च भवेत् नासद्बहु भाषेत् ॥ ७ ॥

अदूरगामी ‡ ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवं किन्तु तत्र पाठक्रमवैपरीत्यमस्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणीये सूत्रमास्ति ।

न च दूरं यायात् अवश्यकार्य्यार्थं वा समिदर्थं वा ॥ ८ ॥

द्वादश्या उपव्युषं परिसमुह्याग्निं परिस्तीर्य्यौदुम्बर इध्मः स्यात् स्रुक् स्रुवौ च तथा चमसस्तस्माद्दधिमधुसर्पिरिति स्रुवेण स्रुचि गृह्णीयाच्चतुर्गृहीतमष्टगृहीतं वा* ॥ ९ ॥

द्वादश्या रात्रेरुपव्युषम् उषाराचेरपरः कालः विगता उषा व्युषा व्युषायाः समीपे उपव्युषं परिसमुह्याग्निं परिस्तीर्य्य परिसमूहन-परिस्तरणे सिद्धे औदुम्बरः इध्मः स्यात् उदुम्बरस्य विकारः औदु-म्बरः स्रुक्स्रुवौ च औदुम्बरे दारवे स्यातां तथा चमसः औदु-म्बरः स्यात् तथा चमस इति किमर्थं स्रुक्स्रुवचमसाश्चेति वक्तव्ये उच्यते वक्ष्यत्ययं तस्माद्दधिमधुसर्पिरिति स्रुवेण स्रुचि गृह्णीया-दित्येतदर्थं पृथक् चमसग्रहणश्चमन्यस्मिन्निति चमसः तस्माच्चमसा-द्दधिमधुसर्पिरित्येतानि द्रव्याणि संयुतानि स्रुवेण स्रुचि गृह्णीयात् चतुर्गृहीतमष्टगृहीतं वा ॥ ९ ॥

तज्जुहुयाच्छवलिः समुद्रोऽसीति* ॥ १० ॥

तदिति निर्द्देशः यदि चतुर्गृहीतं यद्यष्टगृहीतं तज्जुहुयात् शबलिः समुद्रोऽसीत्येतदादिना यजुषा यथाम्नातेन उक्तं मन्त्रविधि-त्वादिग्रहणेनेति ॥ १० ॥

स्वाहाकारेणोत्तराम् † ॥ ११ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तथैव गृहीत्वा चतुर्गृहीतमष्टगृहीतं वा उत्तरामाहुतिं स्वाहाकारेण जुहुयात् ॥ ११ ॥

स्रुचि यः शेषः स्यात्तं चमस आनीय प्राश्नीयात्* ॥ १२ ॥

तस्य द्रव्यस्य यः शेषः स्यात् आचम्य तं चमसे कृत्वा प्राश्नीयात् ॥ १२ ॥

प्रक्षाल्य स्रुक्स्रुवौ चमसञ्च निदध्यात्* ॥ १३ ॥

स्थापयेत् ॥ १३ ॥

तत्रैवानुप्रहरेदिति शाण्डिल्यायनः* ॥ १४ ॥

शाण्डिल्यायन आचार्य्य आह कृतार्थत्वात् स्रुक्स्रुवचमसानां प्रक्षाल्याग्निन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेदिति ॥ १४ ॥

प्राङ्वोदङ्वा ग्रामान्निष्क्रम्य यत्र ग्राम्यस्य पशोर्नाशृणुयात्तदरण्यं परेत्य दर्भस्तम्बमालभ्य शबलि शबलीति त्रिः परमकण्ठेन क्रोशेत्* ॥ १५ ॥

स्रुक्स्रुवचमसान्निधायाग्नौ वा प्रक्षिप्यानन्तरं प्राङ्वोदङ्वा ग्रामान्निष्क्रम्य यस्मिन् देशे ग्राम्यस्य पशोः शब्दं न शृणुयात् तदरण्यं परेत्य गत्वा दर्भस्तम्बमालभ्य शबलिशबलीत्यनेन कृतरूपेण मन्त्रेण त्रिःपरमकण्ठेन क्रोशेत् आह्वयेत् परमेण स्वरेणेति न तस्मात्परतरोऽन्यः स्यात् ॥ १५ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम्।

यदन्यच्छुनो गर्दभाद्वा प्रतिवाश्येत समृद्धं कर्मेति वि-
द्यात्* ॥ १६ ॥

तस्मिन्नाह्वाने क्रियमाणे कृते वा शुनो वा गर्दभाद्वा यदन्यत्
सर्वं प्रतिवाश्येत समृद्धं कर्मेति जानीयात् ॥ १६ ॥

एवमातृतीयꣳ संवत्सरात्यासमप्रतिवाश्यमाने कुर्वीत*
॥ १७ ॥

एवमनेन प्रकारेण आतृतीयं संवत्सरात्यासं संवत्सरं त्रिधा कुर्वी-
त उक्तं यदि न प्रतिवाश्येत संवत्सरेण पुनराह्वयेदिति ॥ १७ ॥

प्रथमतश्चेत्तु श्वा गर्दभो वा प्रतिवाश्येत न पशूनामाशा-
स्तीति विद्यात्* ॥ १८ ॥

यदि प्रथमतः श्वा गर्दभो वा न प्रतिवाश्येत संवत्सरे पुनराह्वयेत्
यदि प्रतिवाश्येत न पशूनामाशास्तीति विद्यात् ॥ १८ ॥

आतृतीयञ्चाप्रतिवाश्यमाने* ॥ १९ ॥

आतृतीयं यावत् तृतीयं कर्मेति तावदन्यस्मिन्न प्रतिवाश्यमाने
च तेन पशूनामाशास्तीति विद्यात् ॥ १९ ॥

शान्तिर्वामदेव्यꣳ शान्तिर्वामदेव्यम्* ॥ २० ॥

अन्ते कर्मणः शान्त्यर्थं वामदेव्यं गायेत् समृद्धे चासमृद्धे च नित्यं
वामदेव्यगानम् ॥ २० ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

इति नवमस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका।

राजाश्वमेधेन यजेत* ॥ १ ॥

सर्वजिद्धोमउक्तः साम्प्रतमश्वमेध उच्यते सत्रानन्तरं तस्माद्राजा राजा प्राप्ताभिषेकः क्षत्रियः पृथिवीश्वरः अश्वमेध इति कर्मणो नामधेयम् अश्वमेधेन यजेतेति विधायकं वाक्यम् ॥ १ ॥

तस्योपायो यथा महाव्रते गौतमीयम् † ॥ २ ॥

तस्याश्वमेधस्य उपायः उपगमनमुपायः यथा येन प्रकारेण महाव्रते गौतमीयं विधानम् अमावास्यायां दीक्षित्वेत्येतदादि ॥ २ ॥

उपसदस्त्वस्याहीनिक्यः † ॥ ३ ॥

तिस्र उपसदो व्रतस्यैकाहिकस्य गौतमीयेन षड्वा द्वादश वेति प्राप्त आह उपसदस्त्वस्याहीनिक्य इति षड्वा द्वादश वोपसदः स्युः इति उपसत्पक्षं निवर्तयति ॥ ३ ॥

दीक्षित्वाश्वमुत्सृजेत् श्वेतं कृष्णमण्डलमक्ष्णो रूपं योजवेन सम्पन्नः ‡ ॥ ४ ॥

दीक्षित्वा यजमानः नियमं गृहीत्वा यदेतद्व्रतावलम्बनादि दीक्षणीयायामिष्टावसमाप्तेस्तस्या एतत् सर्वं कृत्वानुष्ठीयाश्वमुत्सृजेत् अश्वस्योत्सर्गविधानमाध्वर्य्यवे दृष्टं श्वेतं कृष्णमण्डलं श्वेतमिति वर्ण-

---

* द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति।

† द्राह्यायणेऽप्येवम्।

‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

निर्देशः छाग मण्डलं यस्य शरीरे एतद्ब्रह्मणो रूपम् उक्तं प्रजापतेर्वा मन्त्राश्च यन्नत्परापतत्तद्ग्रोऽभवदिति यो अनेन सम्पन्नः स्यात् अव तिर्गत्यर्थः श्रोष्ठगतितम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तमनावर्त्तयन्तो दिग्भ्यः संवत्सरं रक्षित्वा राजक्रये बध्नीयुः* ॥ ५ ॥

तमेवं लक्षणमश्वं कामतस्तरन्तं अनावर्तयन्तो रक्षेयुः दिग्भ्यः संवत्सरं सोमस्य राज्ञः क्रये बध्नीयुः अथ दिग्भ्य इति किमर्थम् उच्यते दिग्भ्य अनावर्तयन्तो रक्षेयुः विषमेभ्यश्च श्वभ्रेभ्यः पर्वतादिभ्यश्च आवर्तयेयुः अथ क्रय इत्युक्ते राजग्रहणं किमर्थं राजक्रय इति उच्यते एतदादि दर्शयति सर्वकर्मसु प्रत्यक्षं सोममुपलभ्य दीक्षेत प्रतिनिधिना आरम्भो न स्यादिति ॥ ५ ॥

ग्रीष्मउपक्रमेति धानञ्जय्यः † ॥ ६ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य माह गोष्मे आरभ्येतेति ॥ ६ ॥

वसन्त इति शाण्डिल्यः † ॥ ७ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह वसन्ते उपक्रमेतेति ग्रीष्मे वसन्त इति काल निर्देशः ॥ ७ ॥

चैत्रवैशाखयोरन्यतरस्य सप्तम्यामष्टम्यां वा मध्यतः कारिण ऋत्विजो ब्रह्मौदनं भोजयित्वा तेभ्यः पृथक् सहस्राणि दद्यात्* ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

चैत्रवैशाखयोरन्यतरस्य चैत्रवैशाखस्य वा सप्तम्याम्निथावष्टम्यां वा यजमानो मध्यतः कारिण ऋत्विजो होत्राध्वर्युब्रह्मोद्गातॄन् ब्रह्मौदनं भोजयित्वा ब्रह्मौदनः सिद्धः अध्वर्य्यवे तेभ्यो मङ्गलिंग्भ्यः पृथगेकैकस्मै सहस्राणि दद्यात् उक्तं संख्यामात्रे च दक्षिणा गाव इति अथ पृथक्ग्रहणं किमर्थमिति चेत् उच्यते सहस्राणीति बहुवचनसामर्थ्यात् सिद्धे उच्यते त्रिप्रभृतिबहुत्वात् सहस्राणीत्युक्ते त्रिभ्य आरभ्य अनियमः सहस्राणां स्यात् सोऽयं नियमार्थमारभते पृथगिति चतुर्णामिति ॥ ८ ॥

पौष्णयामिष्टौ विततायाꣳ सꣳस्थितायां वाश्वमुत्सृजेत् तन्तयैवावृता रक्षेयुः* ॥ ९ ॥

तेनैव विधिना रक्षेयुः यथोक्तेन दीक्षिताऽश्वमुत्सृजेदित्येतस्मिन् कल्पे पूषा देवता अस्येति पौष्णी तस्यां पौष्णयामिष्टौ विततायां आरब्धायां संस्थितायां समाप्तायां वाश्वमुत्सृजेत् तन्तयैवावृता रक्षेयुः ॥ ९ ॥

तिस्र इष्टयः साविच्यो भवन्ति तासु सꣳस्थितासु दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्मये कूर्चे प्राङ्मुख आसीनो यजमानः संवत्सरमहरहर्होतुः पारिप्लवमाचक्षाणस्य शृणुयात् † ॥१०॥

अनन्तरमश्वोत्सर्जनात् तिस्र इष्टयः साविच्यो भवन्ति सविता देवता आसामिति सावित्यः तासु संस्थितासु समाप्तासु आहवनीयस्य

---

* आह्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† आह्वायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

दक्षिणे प्रदेशे हिरण्मये कूर्चे सौवर्णे पीठे प्राङ्मुख आसीनो यजमानः संवत्सरमहरहः अहन्यहनि पारिप्लवमाख्यानं होतुराचक्षाणस्य शृणुयात् ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपुनि ब्रह्मोद्गाता चोदङ्मुखौ* ॥ ११ ॥

सौवर्णे कशिपुनि ब्रह्मा उद्गाता च पृथक् उदङ्मुखावासीनौ संवत्सरमेवाहरहर्होतुः पारिप्लवमाचक्षाणस्य शृणुयात् हिरण्यकशिपुनि सौवर्णे विचित्रे आसने ॥ ११ ॥

शतञ्च होत्रे दद्यात् दशाध्वर्य्यवे † ॥ १२ ॥

तत्पारिप्लवं श्रुत्वा यजमानः शतञ्चाः होत्रे दद्यात् दशाध्वर्य्यवे ॥ १२ ॥

सहस्रं वा होत्रे शतमध्वर्य्यवे किञ्चिच्चेतराभ्याम् † ॥१३॥

इतराभ्यां ब्रह्मोद्गातृभ्यां किञ्चिद्दद्यात् किञ्चिच्छब्दोऽनियमे वाशब्दः उभयकल्पार्थः ॥ १३ ॥

तस्य देवव्रतानि यथा राजसूये* ॥ १४ ॥

तस्य यजमानस्य पारिप्लवं शृण्वतः संवत्सरं देवव्रतानि भवन्ति यथा राजसूये उपक्रीतामाश्वमान इत्येतदादीनि ॥ १४ ॥

संवत्सरादूर्द्धमश्वं बद्धा दीक्षेत* ॥ १५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवं किन्तु छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

पारिप्लवाख्यानिके संवत्सरे प्राप्ते तस्मादूर्द्ध्वमश्वं बध्वा अश्वमेधाय दीक्षेत नियमं गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

तदहरेतान्यृत्विज आसनानि यथास्वꣳ हरेरन्* ॥१६॥

तदहस्तस्मिन्नहनि एतान्यासनानि हिरण्यकशिपुप्रभृतीनि यथास्वं गृह्णीयुः यद्यस्य यथास्वं तस्मिन्नेव काले दर्शयति यथा तेषां सर्वेषां पृथक् हिरण्यकशिपुप्रभृत्यासनानीति ॥ १६ ॥

तस्य द्वादशदीक्षा द्वादशोपसदः सर्वेषामह्नां बहिर्बहिष्पवमानैः स्तुवीरन् † ॥ १७ ॥

उक्तम् अहीनबहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन् प्रथमादह्नोऽन्यत्रेति सोऽयमत्र विशेष आरभ्यते सर्वेषामेतेषामह्नां बहिर्बहिष्पवमानैः स्तुवीरन्निति अथ सर्वग्रहणं किमर्थं बहुवचनात्सिद्धे बहिष्पवमानैरिति उच्यते उभयोः कल्पयोः संवत्सरदीक्षे द्वादशदीक्षोपसदे च ॥ १७ ॥

मध्यमेऽहन्यश्वस्य वालधिमालभ्य बहिष्पवमानꣳ सर्पेयुः* ॥ १८ ॥

मध्यमेऽहनि अश्वस्य वालधिम् आलभ्य गृहीत्वा बहिष्पवमानं सर्पेयुः वाला अस्मिन्धीयन्त इति वालधिः ॥ १८ ॥

सर्पत्सु यजमान उद्गातारं ब्रूयात् उद्गातरप त्वावृणे शतेन च निष्केण चाश्वोम उद्गास्यतीति* ॥ १९ ॥

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं क्रतम् ।

सर्पन्तु बहिष्पवमानं यजमान उद्गातारं ब्रूयात् उद्गातरुप त्वा वृणे शतेन च निष्केण च अपवृणे त्वा गवां शतेन च सौवर्णेन च निष्केण चकारेण कृतपरिमाणेन अश्वोम उद्गास्यतीति ॥ १९ ॥

अश्वमास्तावमाक्रमय्य वडवां दर्शयेयुः* ॥ २० ॥

एवमुक्त्वाथानन्तरम् अश्वमास्तावमाक्रमय्य वडवां दर्शयेयुः ॥२०॥

तां यदाभिक्रन्देदथ यजमान उद्गातारं ब्रूयादुद्गातरुप त्वाह्वये शतेन चैव निष्केण च त्वमेव म उद्गास्यसीति* ॥ २१ ॥

तां वडवां अश्वम् आभिमुख्येन यदा क्रन्देत् शब्दं कुर्य्यात् अथानन्तरं यजमानः उद्गातारं ब्रूयात् उद्गातरुप त्वाह्वये शतेन चैव निष्केन च त्वमेव म उद्गास्यसीति ॥ २१ ॥

उदञ्चमश्वमुत्क्रमय्यास्ताव उपविश्योद्गाताश्वव्रतेन स्तुयादभिवाजो विश्वरूप इत्येतासु* ॥ २२ ॥

उदङ्मुखमश्वन्तस्मादास्तावादुत्क्रमय्य नीत्वा आस्तावे उपविश्योद्गाता अश्वव्रतेन साम्ना आत्मना स्तुयात् अभिवाजो विश्वरूप इत्येतासृक्षु उद्गातृग्रहणं इतरयोर्निवृत्त्यर्थम् ॥ २२ ॥

हिरण्यकशिपुन्यासीनो बहिष्पवमानेन स्तुत्वा स एव तद्धरेत्* ॥ २३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

आस्तावे हिरण्यकशिपुनि आसीनो बहिष्पवमानेन स्तुत्वा स एवोद्गाता प्रतीयादिति आसनम् एवशब्दः क्रियते वचनात् प्रतीयादिति ॥ २३ ॥

इति नवमस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

या पत्नीनां प्रियतमा यजमानस्य सा वावाता राजपुत्री* ॥ १ ॥

या पत्नीनां प्रियतमा यजमानस्य पत्नीनां प्रियतमा राजपुत्री राजदुहिता क्षत्रिया तस्याः सांव्यवहारिकी संज्ञा वावातेति संव्यवहारं वक्ष्यति ब्रह्मा वावातामभिमेथेदिति ॥ १ ॥

अनपचिता परिवृक्ती† ॥ २ ॥

यजमानस्य या अनपचिता पत्नी स्यात् अपूजिता तस्याः सांव्यवहारिक्येव संज्ञा परिवृक्तीति वक्ष्यति उद्गाता परिवृक्तीमभिमेथेदिति ॥ २ ॥

संज्ञप्तेषु पशुषु होताभिमेथिते ब्रह्मा वावातामभि-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये एतन्नास्ति ।

मेथेदूर्द्धमेनामुच्छ्रयतादृगिरौ भारं हरन्निवाथास्यै मध्यमे जतु शीते वाते पुनर्निवेति निर्दिशेत्* ॥ ३ ॥

संज्ञप्तेषु पशुषु शमिता सर्वेषु होत्राभिमेथिते सति ब्रह्मा वावातामभिमेथेत् ऊर्द्धमेनामुच्छ्रयतादित्येतदादिना यथोद्दिष्टेन अभिमेथनं नाम तदाक्रोशनमभिमेथनम् असंयतया वाचा मन्त्रवत्या उक्तिप्रत्युक्तिः ॥ ३ ॥

शतमस्या राजन्यानां दुहितरोऽनुचर्य्यः स्युस्तास्तं प्रत्यभिमेथेयुरूर्द्धमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निवाथास्य मध्यमे जतु शीते पुनर्निवेनेति निर्दिशेयुः † ॥ ४ ॥

शतम् अस्या वावातायाः राजन्यानां क्षत्रियाणां दुहितरः अनुचर्य्यः अनुगामिन्यः स्युः तास्तं ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथेयुः प्रतिब्रूयुः ऊर्द्धमेनमुच्छ्रयतादित्येतदादिना यथासूत्रितेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

उद्गाता परिवृक्तीमभिमेथेद्यदस्या अंहुभेद्या अणुस्थूलमुपातसन् मुष्कौ यदस्या एजतो गोशफे शकुला विवेति निर्दिशेत्* ॥ ५ ॥

उद्गाता परिवृक्तीं यजमानस्य पत्नीमभिमेथेत् यदस्या अंहुभेद्या अणुस्थूलमित्येतदादिना यथासूत्रितेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

शतमस्याः सूतग्रामणीनां दुहितरोऽनुचर्य्यः स्युस्तास्तं प्रत्यभिमेथेयुर्देवासो लक्षामगुं प्रसश्चाष्टिनमाजिर्दुरिति निर्दिशेयुः सकृत्स्ना देदिश्यते नार्य्यस्याक्षिभुवो यथेति* ॥६॥

अस्याः परिवृक्तयाः शतं सूतग्रामणीनां दुहितरः अनुचर्य्यः अनुगामिन्यः स्युः सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः ग्रामन्नयतीति ग्रामणीः तास्तमुद्गातारं प्रत्यभिमेथेयुः प्रति ब्रूयुः यं देवासो लक्षामगुमित्येतदादिना यथाम्नातेन ॥ ६ ॥

अप उपस्पृश्य वामदेव्यं गीत्वा तस्यर्चोऽनुजपेयुः † ॥७॥

तदभिमेथनं कृत्वा ब्रह्मा उद्गातारश्च वामदेव्यं साम गायेयुः उद्गीत्वा ऋचोऽस्यानुजपेयुः अस्याभिमेथनस्यैतच्छान्त्यर्थं वामदेव्यगानम् अथ तस्येति किमर्थम् उच्यते यत्र यत्र वामदेव्यगानमादिश्यते शाखान्तरेऽपि तत्र तत्र गीत्वा तस्यर्चोऽनुजपेयुः ॥ ७ ॥

स्वाहाकृतिभिः श्वरिते पूर्वेण सद उपविश्य ब्रह्मोद्यं वदेयुः † ॥ ८ ॥

स्वाहाकृतयो नाम पशुप्रजयाजेषु तैः कर्मणि कृते होत्रध्वर्य्युभिः सदसः पूर्वे प्रदेशे ब्रह्मोद्यं वदेयुः ब्रह्मोद्यं वक्ष्यति किं तद्ब्रह्मोद्यम् ॥ ८ ॥

होत्राध्वर्य्युणा चोक्ते ब्रह्मा पृच्छेदुद्गातारं पृच्छामि

---

* शाखायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† शाखायनोऽप्येवम्।

त्वा चितयं देवसख यद्यत्त्वमत्र मनसानुवेत्थ येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वष्ट येषु विश्वं भुवनमाविवेशेति* ॥ ९ ॥

होताध्वर्युणा च उक्ते अग्नोद्ये ब्रह्मा पृच्छेदुद्गातारं पृच्छामि त्वाचितयं देवसखेत्येतदादि यथासूचितं प्रश्नम् ॥ ९ ॥

तं प्रति ब्रूयादपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मिन् येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वष्ट येषु विश्वं भुवनमाविवेश सद्यः पर्यैमि पृथिवीं द्यामुते मामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठमिति* ॥ १० ॥

तं ब्रह्माणं प्रति ब्रूयादुद्गाता अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मिन्नेतदादि यथासूचितं प्रतिवचनम् ॥ १० ॥

उद्गाता पृच्छेद् ब्रह्माणं किꣳस्विदन्तःपुरुष आविवेश कान्यन्तःपुरुषे अर्पितान्येतद् ब्रह्मन्नुपवल्हामहे त्वा किꣳस्विन्नस्त्वं प्रतिवोचास्यत्रेति † ॥ ११ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छेत् किंस्विदन्तःपुरुष आविवेशेत्येतदादि यथासूचितं प्रश्नम् ॥ ११ ॥

तं प्रति ब्रूयात् पञ्चस्वन्तःपुरुष आविवेश तान्यन्तःपुरुषे अर्पितान्येतत्त्वात्र प्रतिमन्वानो अस्मिन्न मायया भवस्युत्तरो मदिति † ॥ १२ ॥

---

* शाङ्खायनेन स्वचद्रयेणैकसूत्रं कृतम् ।

† शाङ्खायनोऽप्येवम् ।

तमुद्गातारं प्रति ब्रूयाद्ब्रह्मा पञ्चस्वन्तःपुरुष आविवेशेत्येतदादि यथासूचितेन प्रतिवचनेन ॥ १२ ॥

सर्वे यजमानं पृच्छेयुः पृच्छामस्त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामो यत्र भुवनस्य नाभिः पृच्छामस्त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामो वाचः परमं व्योमेति* ॥ १३ ॥

सर्वे ब्रह्मोद्यवक्तारो यजमानं पृच्छेयुः पृच्छामस्त्वा परमन्तं पृथिव्या इति यथासूचितं प्रश्नम् ॥ १३ ॥

तान् प्रति ब्रूयादियं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिरयꣳसोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योमेति* ॥ १४ ॥

तान् सर्वान् प्रति ब्रूयात् यजमानः इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इत्येतदादि यथासूचितेन प्रतिवचनेन ॥ १४ ॥

तस्य दक्षिणाः सहस्रं प्रथमेऽहनि दद्यात्तथोत्तमे* ॥१५॥

तस्य अश्वमेधस्य दक्षिणा उच्यन्ते प्रथमेऽहनि सहस्रं दद्यात् तथोत्तमे सहस्रमेव दद्यात् परिभाषितमिदं संख्यामात्रे च दक्षिणागाव इति तस्य ग्रहणमनेकान् विकल्पानस्य वक्ष्यन्ते तस्य तस्य च स्यात् ॥ १५ ॥

मध्यमेऽहन्येकजनपदे यद्ब्राह्मणानां वित्तꣳ स्यात् तत् दद्यात्* ॥ १६ ॥

---

* आम्नायवोऽप्येवम्।

अयं राजानेकजनपदेश्वरस्तदेकस्मिन् जनपदेऽग्राह्मणानां वित्तं स्यात् तत् दद्यात् जनपदाः पञ्चालाः कुरवो मत्स्याः शूरसेनीयाः येषमाजवादयः ॥ १६ ॥

विजितस्य वा मध्ये यजेत* ॥ १७ ॥

अथवा न केवलं पृथिवीश्वरो राजाश्वमेधेन यजेत मण्डलेश्वरोऽपि यजेत यो यस्य देशो विजितः स्यात् स तस्य मध्ये यजेत ॥ १७ ॥

इति नवमस्य दशमो कण्डिका ।

अथ एकादशी कण्डिका ।

प्राचीं होत्रे दिशं दद्यात् दक्षिणां ब्रह्मणेऽध्वर्यवे प्रतीचीमुदीचीमुद्गात्रे यदन्यस्तेनाञ्च पुरुषेभ्यस्तेत्युभयोर्विचारयोः † ॥ १ ॥

दक्षिणा उच्यन्ते अश्वमेधे विहिता पृथिवी दक्षिणा श्रूयते तद्यदि तावत्पृथिवीश्वरः स्यात् पृथिवीमेव दद्यात् चतुर्द्धा कृत्वा यो न्यायो वक्ष्यते अथ मण्डलीकः स्यात् यस्य देशस्येश्वरस्तस्य मध्ये यजमानो मध्यमेऽहनि होत्रे प्राचीन्दिशं दद्यात् दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात् अध्वर्यवे प्रतीचीं दद्यात् उद्गात्रे उदीचीं दद्यात् यदन्यत्-

---

* शाखायस्तोऽप्येवम् ।

† शाख्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

चात्र पुरुषेभ्यश्चेति भूपुरुषवर्जमित्येतदुक्तं भवति भूमिश्च न देया पुरुषश्च पुरुषशब्देन जातिग्रहणं यत् तत्र राजगामिभोगफलं दद्यादित्येतदुक्तं भवति भूमिश्च न देया उभयोर्विचारयोरेतत् अस्मिंश्च कल्पे यथोक्तं मध्यमेऽप्यनेकजनपदे यद्ब्राह्मणानां वित्तं स्यात् तत् दद्यादिति तत्र च ॥ १ ॥

यावद्वा भूयुर्नेतोभूय इच्छाम इति* ॥ २ ॥

अपरो विकल्पः तावद्वा दानं स्यात् यावद्भूयुर्नेतो भूय इच्छाम इति ब्रूयुः स इति ॥ २ ॥

अष्टाचत्वारिंशतं वा मध्यतः कारिभ्यः सहस्राणि दद्यादेकैकस्मै चतुर्विंशतिमर्द्धिनीभ्यो द्वादशतृतीयिनीभ्यः षट्-पादिनीभ्यः* ॥ ३ ॥

अपरः कल्प उच्यते अष्टाचत्वारिंशतं वा सहस्राणि मध्यतः कारिभ्यः एकैकस्मै दद्यात् चतुर्विंशतिमर्द्धिनीभ्यः चतुर्विंशति-सहस्राणि अर्द्धिनीभ्यो दद्यात् एकैकस्मा इति वर्त्तते द्वादश तृतीयि-नीभ्यः तृतीयिनीभ्यो होत्राभ्यो द्वादशसहस्राणि दद्यात् षट् पादि-नीभ्यः पादिनीभ्यो होत्राभ्यः एकैकस्मै षट्सहस्राणि दद्यात् उक्तं संख्यामात्रे च दक्षिणा गाव इति ॥ ३ ॥

अवरार्ध्या एताः काममु भूयसीर्दद्यात्* ॥ ४ ॥

य एते दक्षिणाविकल्पा उक्ताः एतेषामष्टाचत्वारिंशादयो

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम् ।

दक्षिणा अवरार्ध्याः सर्वनिकृष्टाः भूयस्त्वे बहुत्वं कुतः पुनरियमाशङ्का यथा नियमिताभ्यो न अवरार्ध्या इति उच्यते उक्तमनेन वाक्यं भूयुर्नेतो भूय इच्छाम इति तदेतस्मिन् विकल्पे अवरार्ध्या एभ्योऽपि नैव दद्यात् अवरार्ध्या एताः ॥ ४ ॥

तस्य विकल्पाः* ॥ ५ ॥

तस्य अश्वमेधस्य विकल्पा वर्त्तिष्यन्त इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

एतान्येव पञ्चदशस्तोमान्यहानि कल्पयेत् स पतन्तको-ऽश्वमेधः* ॥ ६ ॥

एतान्येव प्रथमकल्पितान्यहानि पञ्चदशस्तोमविकृतानि कल्पयेत् सपतन्तकोऽश्वमेधः श्रुत्यन्तरदृष्टः अश्वमेधग्रहणं किमर्थमिति उच्यते न तत्कर्मान्तरं द्रष्टव्यम् अश्वमेधविचारोऽश्वमेधेन यजेत योऽसौ प्रकृतोऽश्वमेधः संवत्सरमश्वस्य चारणकालः स विकल्प्यते ॥६॥

अर्द्धमासमश्वञ्चारयित्वैतेन यजेत* ॥ ७ ॥

अर्द्धमासमश्वं चारयित्वा एतेन पतन्तकेन यजेत ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमो वै तस्यातिरात्रस्तृतीयमहः स्यात् तेन मासम्* ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमो वा अतिरात्रः एतस्य पतन्तकस्य ॥ ८ ॥

गौर्वा तेन त्रीन्* ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

गौर्वातिरात्रस्तृतीयमहः स्यात् तेन यजमानस्त्रीन्मासानश्वं चारयेत् ॥ ९ ॥

आयुर्वा तेन षट्* ॥ १० ॥

आयुर्वातिरात्र एतस्य पतन्तकस्य तृतीयमहः स्यात् तेन यजमानः षण्मासानश्वं चारयेत् ॥ १० ॥

प्राकृतस्य वैतेषामह्नां किञ्चित्तृतीयमहः स्यात्* ॥ ११ ॥

प्राकृतस्याश्वमेधस्य वा एतेषां ज्योतिष्टोमादीनां यथोद्दिष्टानां त्रयाणां किञ्चिदेकं तृतीयमहः स्यात् ॥ ११ ॥

विश्वजिदभिजिद्भृताप्तोर्य्यामाणां वातिरात्राणामेव* ॥ १२ ॥

अथ वा प्राकृतस्यैव विश्वजिदादीनां यथोद्दिष्टानां किञ्चित् तृतीयमहः स्यात् अतिरात्राणामेव ॥ १२ ॥

तेषांस्तोमचोदनैव स्यात् यथा चतुष्टोमसर्वस्तोमयोस्त्रिरात्रेषु च तन्त्रविलोपो न विद्यते † ॥ १३ ॥

तेषां ज्योतिष्टोमादीनामप्तोर्यामान्तानां स्तोमचोदनैव स्यात् न द्रव्यचोदना यथा चतुष्टोमसर्वस्तोमयोः प्रत्यक्षशिष्टयोः स्तोमचोदनामात्रं भवति एवमेतेषां स्तोमचोदनामात्रं स्यात् किं कारणं यस्मात् त्रिरात्रेषु तन्त्रविलोपो न विद्यते ॥ १३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं तथा विशेषश्च कृतः।

स्वतन्त्रास्त्वेव स्युः कृतलक्षणा हि पुरस्ताच्चोद्यन्ते प्रत्यक्षविकारात् स्तोमचोदना चतुष्टोमसर्वस्तोमयोः* ॥ १४ ॥

अथ यदुक्तं यथा चतुष्टोमसर्वस्तोमयोः प्रत्यक्षशिष्टयोः स्तोमचोदनामात्रं भवति एवमेतेषां स्तोमचोदनामात्रं स्यात् किं कारणं यस्मात् चिरात्रेषु च तन्त्रविलोपो न विद्यत इति तत्र नन्वेवं स्यात् तुशब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः यदुक्तं तेषां स्तोमचोदनैव स्यादिति तन्न स्वतन्त्रा एव स्युः किं कारणं यस्मात् पुरस्तात् कृतलक्षणा हि चोद्यन्ते तेषां कृतलक्षणं न चोद्यमानानां स्तोमचोदनामात्रं प्रतीयात् अथ यदुक्तं यथा चतुष्टोमसर्वस्तोमयोरित्यत्र ब्रूमः प्रत्यक्षविकारात् चतुष्टोमसर्वस्तोमयोः स्तोमचोदनामात्रं प्रतीयते प्रत्यक्षविकारः कृत एव मन्त्रकेण ॥ १४ ॥

वचनात्तन्त्रविलोपो यथा आग्निकल्पः सर्वस्वारे † ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं चिरात्रेषु च तन्त्रविलोपो न विद्यत इत्यत्र ब्रूमः तन्त्रविलोपो वचनाद्भवति वचनं बलीयः न हि तदस्ति यद्वचनात्र भवति प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ज्योतिष्टोमादीनां सुत्यन्तरे ॥ १५ ॥

इति नवमस्य एकादशी कण्डिका ।

---

* द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

अथ द्वादशी कण्डिका।

त्रयोदश्यामपरपक्षस्य दीक्षेत जामदग्न्याय* ॥ १ ॥

अश्वमेध उक्तः अनन्तरं वैदचिराचादयः परिभाषासिद्धाः सर्वे यावज्जामदग्न्य इति, साम्प्रतं जामदग्निविशेषो विवक्षितः स उच्यते त्रयोदश्यामपरपक्षस्य दीक्षेत जामदग्न्यायेति त्रयोदश्यामिति तिथिनिर्देशः अपरपक्षस्येति सामान्यविधिप्राप्तस्य पूर्वपक्षस्य प्रत्याम्नायः दीक्षेतेति क्रियानिर्देशः जामदग्न्यायेति जामदग्न्यार्थं तादर्थ्ये चतुर्थी एष सूत्रार्थः जामदग्न्येन चतूरात्रेण यक्ष्यमाणस्त्रयोदश्यामपरपक्षस्य दीक्षेत ॥ १ ॥

तस्य विंशतिर्दीक्षा द्वादशोपसदः* ॥ २ ॥

तस्य जामदग्न्यस्य विंशतिः दीक्षा द्वादशोपसदः स्युः इह सामान्यपरिभाषा पौर्णमासी दीक्षा मासापवर्गा अहीनाः तेषां द्वादशोपसदः षड़िति धानञ्जय्य इति तदिदं सर्ववचनात् विकल्प्यते ॥ २ ॥

तत्रोपसत्सु पृथग्घोमानध्वर्युर्जुहुयात् पुरोड़ाशांस्त उक्ता ब्राह्मणेन † ॥ ३ ॥

तत्रोपसत्सु पृथग्घोमाः पुरोड़ाशाः भवन्ति उक्तं जामदग्निब्राह्मणे पुरोड़ाशिन्य उपसदो भवन्तीति तत्तस्मिन् जामदग्न्य उपसदिष्टिः पृथग्घोमाः पुरोड़ाशा भवन्ति पृथक्शब्दो नानार्थवाची

---

* द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्।

नाना उपसदानि प्रधानानि पृथग्घोमा एव ते भवन्ति तानध्वर्युर्जुहुयात् पुरोडाशान्ते शाखयैवोक्ताः आग्नेय एककपाल इत्येतदादयो द्वादशकपालान्ताः अध्वर्युग्रहणं छान्दोग्य आशानात् तेषां पवमानादेवकोष्णतुषी स्यातां पौर्वाह्णिकाम् उपसदामापराह्णिकाश्च ॥ ३ ॥

समानदेवतौ पूर्वाह्णापराह्णयोः* ॥ ४ ॥

समानदेवतौ तुल्यदेवतौ पुरोडाशौ स्यातां पूर्वाह्णिकानुपसदि आपराह्णिकाश्च ॥ ४ ॥

अग्नेर्वेहोत्रमित्येतत्प्रभृतय एषां होमाः* ॥ ५ ॥

अग्नेर्वेहोत्रमित्येतदादिभिर्यथाम्नातैर्मन्त्रैः अनुपूर्वं होमा भवन्ति एकैकेन मन्त्रेण एकैकः पुरोडाशो हूयते ॥ ५ ॥

तस्यावभृथादुदेत्य द्वादशाहमिष्टिभिर्यजेत* ॥ ६ ॥

तस्य नामदग्न्यस्यावभृथादुदेत्य द्वादशाहमिष्टिभिर्यजेत तस्येति पुनःशब्दो नियमार्थः नासौ सामान्येन विधिना विकल्पिते नियमार्थः तस्यशब्दः ॥ ६ ॥

तास्वेतएव प्रतिलोमाः पुरोडाशाः* ॥ ७ ॥

तास्विष्टिषु एत एव पुरोडाशा ये उपरिष्टात् उक्तास्ते स्युः तेनैव विधिना समानदेवतौ पूर्वाह्णापराह्णयोरिति अयन्तु विशेषः प्रति

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

लोमा द्वादशकपालादयः एककपालान्ताः न मन्त्रैः प्रातिलोम्यम् अयं दीक्षोपसन्नियमो विंशतिः दीक्षा द्वादशोपसद इति सम्पदर्थः उक्तं ह्यस्य ब्राह्मणे जगतीच्छन्दोभिः सम्पद्यत इति न दीक्षाभिरुपसद्भिः उपरिष्टात् द्वादशभिरिष्टिभिः जगती सम्पद्यते कथं पुरोडाशैरुपसत्सु च चतुर्विंशतिरन्त्यास्विष्टिषु चतुर्विंशत्येव जगती सम्पद्यते ॥ ७ ॥

वसिष्ठस्य जनित्रे भवत इति सꣳसर्पस्य चतुर्थेऽहनि बृहत्यनुष्टुभोः पृथगनुपूर्वमनुकल्पयेच्चतुर्थꣳ हि जनित्रस्थानम्* ॥ ८ ॥

उक्तं वसिष्ठस्य जनित्रे भवत इति ते कल्पयत्याचार्यः संसर्पस्य क्रतोः चतुर्थेऽहनि बृहत्यनुष्टुभोः पृथक्नाना अनुपूर्वम् अनुकल्पयेत् बृहत्यां पूर्वम् अनुष्टुभि उत्तरं यस्माच्चतुर्थमहर्जनित्रस्य स्थानम् ॥ ८ ॥

तयोर्विकल्पः स्यादार्षेयकल्पेन † ॥ ९ ॥

वसिष्ठस्य जनित्रे मशकेनानुकल्पिते तयोराचार्य्यकल्पेन विकल्पः स्यात् न तयोर्नियमः ॥ ९ ॥

पञ्च शारदीये पशुबन्धैर्यजेत सप्तम्यामष्टम्यां वाश्वयुजीपक्षेषु ‡ ॥ १० ॥

पञ्च शारदीये विशेष उच्यते तस्मिन् पञ्च शारदीये ब्राह्मणेन

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं तथा विशेषश्च कृतः ।

पञ्च आख्याताः बभ्रुश्च पृश्नीगुल्फः पञ्चवर्णा इत्येकमाहुः तेषां विधिविशेष उच्यते पञ्चशारदीये क्रतौ प्रतिसंवत्सरं पञ्चदश्यभैवेत सप्तम्याम् अष्टम्यां वाऽयुजोपवसेत् ॥ १० ॥

वत्सतरीरेवालभेरन्नुक्ष्णो विसृजेयुः* ॥ ११ ॥

उक्तं बभ्रुश्च पृश्नीगुल्फः पञ्चवर्णान् बभ्रुश्च पृश्नीस्त्रिवत्सा अप्रवीतास्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानेतरा लभन्ते प्रेतरान् सृजन्तीति तत्रायं संशयः केऽत्रालब्धव्याः के चोत्स्रष्टव्या इति तद्यमाचार्यो विशिष्टवत्सतरीरेवालभेरन्नुक्ष्णो विसृजेयुः यास्तत्र वत्सतर्यस्ता आलब्धव्याः ये उक्षाणस्ते उत्स्रष्टव्याः तेषामालम्भनं योगे भविष्यति ॥ ११ ॥

तेषां यावन्तो भ्रेषमापद्येरंस्तावतोऽन्यानयजुष्कृतानपि सृजेयुस्तथारूपांस्तावद्वर्षान्* ॥ १२ ॥

पठितं यदि रुद्रोभिः मन्येताग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरूप्याथान्यमालभेत इत्येवमाद्योभ्रेषाः पठिताः अन्येषां चालम्भनं तेषामुत्सृष्टानां उक्ष्णां यावन्तो यावत्परिमाणाः भ्रेषमापद्येयुः तावन्तः अन्यानयजुष्कृतान् अकृतसंस्कारान् तेष्वपि सृजेयुः तद्रूपास्ते पृश्निः चित्राः अप्रवीताः अनामिता नवनीतवर्षिचा राजीवा पञ्चवर्षिचा सारङ्गोवर्णान्तरापध्वस्ताः पिशङ्गो मांसवर्णाः अरुणा गवड्कपिला भ्रेषमापन्नाः यद्रूपानेव तावद्वर्षास्तावद्वर्षानेव च ॥१२॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

षष्ठ्यां शरदि कार्त्तिके मासि यजेत* ॥ १३ ॥

पञ्चसु संवत्सरेषु गतेषु या षष्ठी शरत् तस्यां कार्त्तिके मासि पञ्चशारदीयेन यजेत ॥ १३ ॥

तस्य द्वादशोपसदः* ॥ १४ ॥

तस्य पञ्चशारदीयस्य द्वादशोपसदः स्युः षड़िति धामच्छदः इत्येतन्निवर्त्तयति ॥ १४ ॥

तृतीये षडहे पञ्चमस्याह्नः प्रत्यवरोहीण्युक्थानि स्युरित्याचार्य्या अभ्यासंयोगाच्च यथा देवानां पञ्चरात्रे † ॥१५॥

द्वौ षडहौ परिभाषितौ क्रतौ षडह आयुःकामषडहश्च तृतीये किञ्चिद्विशेषितं तदुच्यते तत्र पठति अभ्यासङ्गः पञ्चाह इति तृतीये षडहे पञ्चमस्याह्नः प्रत्यवरोहीण्युक्थानि स्युरिति एवमाचार्य्या मन्यन्ते कस्मात् यस्मादत्राभ्यासङ्गश्चोद्यते यथा देवानां पञ्चरात्रे तत्र पञ्चमेऽहनि प्रत्यवरोहीण्युक्थानि तस्मादिहापि तथैव स्यात् अभ्यासङ्गातिदेशात् ॥ १५ ॥

रात्रिकारितस्तत्र प्रत्यवरोह इति गौतमस्त्रयस्त्रिंशान्येव स्युरिति ‡ ॥ १६ ॥

गौतम आचार्य्य आह देवानां पञ्चरात्रे पञ्चमेऽहनि रात्रिर्भवति

---

* आश्वलायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

‡ आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं तथा विशेषश्च कृतः।

तत्कारितस्तत्र प्रत्यवरोहः इह पुनः पञ्चममहः उक्थ्यसंस्थम् एव भवति तस्मात् तत्र त्रयस्त्रिंशान्येव स्युरिति यातु प्रत्यवरोहस्य निमित्तं रात्रिः सा विश्वजिति करिष्यति तत्र प्रत्यवरोहो भविष्यति ॥ १६ ।

सप्तरात्राणां प्रथमस्यातिरात्र एकविंशान्युक्थानि स्युर्ज्योतिष्टोमप्रदेशात् ज्योतिष्टोमप्रदेशात्* ॥ १७ ॥

सप्तरात्राणां प्रथमे पठति पृष्ठ्यः षड़हो महाव्रतमतिरात्र इति तत्रायं संशयः महाव्रते किमुक्थानि व्रतस्तोममनुवर्त्तताम् अथैकविंशस्तोमानि भवन्ति एतस्मिन् संशये अयमाचार्य्य आरभते सप्तदशरात्राणां प्रथमस्यातिरात्र एकविंशान्युक्थानि स्युरिति यस्मात् ज्योतिष्टोमप्रदेशः क्रियते तस्य ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोड़शिमानिति शेषा अहीनाः परिभाषासिद्धा यावत्पौण्डरीक इति ॥ १७ ॥

---

* शाण्डिल्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं तथा विशेषस्य कृतः ।

इति नवमस्य द्वादशी कण्डिका ।

इति नवमः प्रपाठकः समाप्तः ।

दशमः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमा कण्डिका ।

दीक्षाक्रयप्रसवोत्थानानि सर्वसत्रेषु पूर्वपक्ष उपपादयेयुः* ॥ १ ॥

अहीनानन्तरं सत्राणि वक्तव्यानि तानि विवक्षुराचार्यः परिभाषामारभते दीक्षाक्रयप्रसवोत्थानानि सर्वसत्रेषु पूर्वपक्षउपपादयेयुरिति दीक्षा च क्रयश्च प्रसवश्च उत्थानञ्च दीक्षाक्रयप्रसवोत्थानानि तस्मिन्नहनि दीक्षेरन् यथैतानि सर्वाणि पूर्वपक्षे भवन्ति सर्वशब्दो निरवशेषवाची ॥ १ ॥

तेषामेकस्यानुपपत्तौ क्रयोऽपरपक्षे स्यात्* ॥ २ ॥

तेषां दीक्षादीनामेकस्यानुपपत्तौ क्रयः अपरपक्षे स्यात् अनुपपत्तिरसामर्थ्यं कालस्य सम्पादने ॥ २ ॥

प्रसवश्च यदि द्वे* ॥ ३ ॥

यदि द्वे न सम्भवेयातां प्रसवश्च अपरपक्षे स्यात् क्रयश्च इति प्रकृतम् ॥ ३ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

त्रिषूत्थानमेव पूर्वपक्षे स्यात्* ॥ ४ ॥

त्रिष्वनुपपद्यमानेषु उत्थानमेव पूर्वपक्षे स्यात् एषामुदाहरणमावमुच्यते कुण्डके द्वादशाहे तथा विश्वसृजामयने सर्पसत्रं समाख्ये चत्वारि स्युः यथाक्रमं कुण्डकतापश्चिते तावद्दीक्षाक्रयप्रसवोत्थानानि सर्वाणि पौर्णमास्यां दीक्षितानां पूर्वपक्षे उपपद्यन्ते द्वादशाहे पूर्वपक्षस्य सप्तम्यां दीक्षित्वा द्वादशदीक्षास्ततः अपरपक्षस्य चतुर्थ्यां क्रयः सम्पद्यते एवं दीक्षाक्रयप्रसवोत्थानानि त्रीणि पूर्वपक्षे सम्पद्यन्ते विश्वसृजामयने पूर्वपक्षस्य षष्ठ्यां दीक्षित्वा अपरपक्षस्य तृतीयायां क्रयः सम्पद्यते अमावस्या प्रसवे सहस्रसंवत्सर इति सर्पसत्राद्येषु सत्रवत्सु सर्वेष्वमावास्यायां दीक्षित्वा तस्मिन् काले सह सुत्याभिः षडहानि संवत्सरादधिकानि स्तोत्रैस्तिष्ठेयुरिति अमावास्यायां दीक्षितानां दीक्षाक्रयप्रसवा अपरपक्षे भवन्ति उत्थानमेव केवलं पूर्वपक्षे सम्पद्यते ॥ ४ ॥

तेषां द्वादशदीक्षास्तथोपसदोऽनादेशे* ॥ ५ ॥

तेषां सत्राणां द्वादशदीक्षाः स्युः तथोपसदो द्वादशैव अनादेशे तेषां ग्रहणं त्रिषूत्थानमेव पूर्वपक्षे स्यादेतदनन्तरम् आदेशः मासं दीक्षिता भवन्ति संवत्सरमुपसद्भिश्चरन्ति ॥ ५ ॥

सांवत्सरिकेभ्यश्चोर्द्धं दीक्षाणां यथाकामो † ॥ ६ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

सांवत्सरिकेभ्यश्च सत्रेभ्य ऊर्द्धं दीक्षाणां यथाकामी स्यात् याथाकाम्यमिष्टतः प्रवृत्तिः सांवत्सरिकाणि गवामयनादीनि सत्राणि॥६॥

प्रथमे पञ्चदशरात्र एकान्नविंशतिर्दीक्षा इति धानञ्जप्य एकाष्टका महाव्रतममावास्यातिरात्र इति ब्राह्मणेति* ॥ ७ ॥

प्रथमे पञ्चदशरात्रे एकान्नविंशतिः दीक्षाः स्युः इत्येवं धानञ्जप्य आचार्य्य आह एवं हि ब्राह्मणमाह एकाष्टकामहाव्रतममावास्यातिरात्र इति एवं क्रियमाणे एष कल्पः सम्पद्यते पौर्णमास्यां दीक्षितानां एकान्नविंशतिः दीक्षाः कृत्वा पूर्वपक्षस्य चतुर्थ्यां क्रयः ततः अपरपक्षस्य प्रतिपद्यतिरात्रं कृत्वा षड़हङ्कृत्वा अष्टम्यां महाव्रतं ततः पुनः षड़हं कृत्वा अमावास्यायामतिरात्रः ॥ ७ ॥

अष्टादशेति गौतमः पौर्णमास्यतिरात्र इति ब्राह्मणेति* ॥८॥

गौतम आचार्य्य आह अष्टादशदीक्षाः स्युरिति यस्मादेवं ब्राह्मणमाह पौर्णमास्यतिरात्र इति अत्रापि पौर्णमास्यां दीक्षितानां अष्टादशदीक्षाः कृत्वा तृतीयायां पूर्वपक्षस्य क्रयो भवति ततः पौर्णमास्यां प्रायणीयोऽतिरात्रः ततः षड़हं कृत्वा सप्तमीं लङ्घयित्वा अष्टम्यां महाव्रतं कृत्वा अमावास्यायामतिरात्रः नत्वेषन्यायो युक्तः न हि लङ्घनमङ्गो युक्तं सन्तानविरोधात् तस्मात् न्यूनमपरपक्षं विधाय कल्पं कुर्य्यात् ॥ ८ ॥

जातिकल्पो वा* ॥ ९ ॥

---

* ब्राह्मणयोऽप्येवम्।

आतिकल्पो वा स्यात् दीक्षोपरां आतिकल्पस्तु तेषां द्वादश-दीक्षास्तथोपसदोऽनादेश इति ॥ ९ ॥

षोडशरात्रप्रभृतीनि त्रिंशद्रात्रान्तान्यष्टादशदीक्षाण्यैकाजपञ्चाशद्रात्राणि च* ॥ १० ॥

षोडशरात्रादारभ्य यावत् त्रिंशद्रात्रमिति एतानि सर्वाण्यष्टादशदीक्षाणि स्युः एकान्नपञ्चाशद्रात्राणि च सर्वाणि अष्टादशदीक्षाणि स्युः एतेषां सर्वेषां पौर्णमासी दीक्षा क्रयप्रसवोत्थानानि सर्वाणि पूर्वपक्षे सम्पद्यन्ते ॥ १० ॥

द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि* ॥ ११ ॥

द्वादशाहप्रभृतिसत्रस्यारभ्यन्ते प्रभृतिशब्दः आदौ वर्त्तते इदं हि द्वादशाहप्रकरणं तेनारभ्यते द्वादशाहप्रभृतीनीति विशेषश्च विवक्षितः ॥ ११ ॥

तेन यजेताप्यहीनभूतेनाहीनलिङ्गानि ह्यस्मिन् ब्राह्मणं दर्शयति यथैकदीक्षणाम् † ॥ १२ ॥

तेन द्वादशाहेनाप्यहीनभूतेन यजेत अपि सत्रभूतेन अपिशब्द: अप्यहीनभूतेन यजेत किं पुनः सत्रभूतेनेति यस्मात् अस्मिन्नहीन-लिङ्गानि ब्राह्मणं दर्शयति यथा एको वा दीक्षेतेति यद्वारोवितेना-हीनानीति यजमानं वा अनुप्रतिष्ठन्तमित्येवमादीनि ॥ १२ ॥

---

* आह्वायणेऽप्येवम् ।

† आह्वायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतं तथा विशेषश्च कृतः।

प्रथमेऽहन्याचारं ब्रह्मसाम कुर्वन्नौधसमर्चं कुर्यात्* ॥ १३ ॥

यः पुरा पुण्यो भूत्वा पश्चात् पापीयान् स्यात्तदाचारं ब्रह्मसाम कुर्वीतेति तदाचारं प्रथमेऽहनि ब्रह्मसाम कुर्वन्नौधसमर्चं कुर्य्यात् ॥ १३ ॥

तस्यै।ष्णिहमेकाक्षरणिधनं स्थाने स्यान्नौधसं वा †॥१४॥

तस्याचारस्य यत्किञ्चिदौष्णिहं साम एकाक्षरणिधनं स्यात् आचारं स्वेकाक्षरणिधनं नौधसं वा तस्य स्थाने स्यात् ॥ १४ ॥

अनाचारस्तूष्णिक्षु बार्हतानामनेकाक्षरणिधनानि चात्र भूयिष्ठानि सामानि † ॥ १५ ॥

नन्वेवं स्यादनाचारस्तूष्णिक्षु बार्हतानां अक्रिया किन्तु अनेकाक्षरणिधनानि चात्र उष्णिक्षु हूयन्ते भूयिष्ठानि सामानि क्रियमाणानि ॥ १५ ॥

तत्र पौष्कलं कुर्यात् ज्योतिष्टोमप्रायाणि ह्यत्र सामानि† ॥ १६ ॥

तत्र तस्यामुष्णिहि पौष्कलं कुर्य्यात् यस्मात् तस्मिन्नहनि ज्योतिष्टोमप्रायाणि सामानि प्रायेण ज्योतिष्टोमसामानि ॥ १६ ॥

---

* माध्यायबीये विशेषोऽस्ति ।

† माध्यायबोमैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

इति दशमस्य प्रथमा कण्डिका ।

अथ द्वितीया कण्डिका ।

शर्क्करीषु षोड़शिना स्तुवीतेति गौरीवितं महानाम्नीषु स्यादक्रचोदना हि तत्प्रकरणे* ॥ १ ॥

षोड़शिप्रकरणे चतुर्थेऽहनि पठति गौरीवितमधिकृत्य शर्करीषु षोड़शिना स्तुवीतेति तत्रायं संशयः किमत्र शर्क्यः गौरीवितस्य चयस्तोयन्ते अथ सामचोदनैवेयम् इति कुतः पुनरयं संशयः चोद-नात् एव शर्करीषु षोड़शिना स्तुवीतेति अधिकरणे पञ्चम सप्तमी श्रूयते शर्करीषु खलु गौरीवितेन साम्ना स्तुवीरन्निति अथ दृष्टा एता महानाम्न्यः षोड़शिसामेति कृत्वा अग्निः सामचोदनेति ऋगभि-राश्रयेण साम आश्रयेण च चोदनेति संशये आचार्य्य इदं सूत्रमा-रभते शर्करीषु षोड़शिना स्तुवीतेति यदेतद्ब्राह्मणं तत्र गौरीवितं महानाम्नीषु खलु स्यात् किं कारणं तस्य प्रकरणे यस्मादृक्चो-दना ॥ १ ॥

महानाम्न्यस्त्वेव षोड़शिसाम स्युर्नह्येतास्वन्यत्सामाप-द्यते* ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्त्यर्थः यदुक्तं गौरीवितं महानाम्नीषु स्यादिति तत्र महानाम्न्य एव षोड़शिसाम स्युः यस्मादेतासु न कदाचिदपि अन्यत्सामापद्यते अन्यासु खलु दृश्यन्ते अन्यानि सामानि आपद्य-मानानि एतासु न कदाचिदप्यन्यत्सामापद्यते ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

अपि च पृष्ठस्तोत्रीयेषु परोक्षाणि कुर्वन्नैतासु नित्यवत्साः करोति* ॥ ३ ॥

अपिह मशकाचार्य्यः पृष्ठस्तोत्रीयेषु परोक्षाणि कल्पयन् पञ्चमात्परोक्षाणि प्रत्यक्षाणि प्रत्यक्षेषु पृष्ठस्तोत्रीयेषु कल्पयति पाञ्चमिकं परोक्षं नित्यवत्साः नैतासु करोति एतमेव न्यायमनुपश्यन् ॥३॥

कृतास्वेतस्मिंस्थाने वत्सस्य* ॥ ४ ॥

कृता महानाम्न्यः षोड़शिसाम वत्सस्य न ह्येतास्वन्यत्साम किञ्चिद्दृष्टं प्रतीयते दृष्टप्रत्ययोन्यायतस्तस्मान्महानाम्न्य एव षोड़शिसाम स्युः न तासु गौरीवितं स्यात् ॥ ४ ॥

विराट्स्वनुष्टुप्सु च गौरीवितमेव स्यात्स्वारप्रायाणि हि षोड़शिसामानि † ॥ ५ ॥

विराट्स्वनुष्टुप्सु चोद्यमानं गौरीवितमेव स्यात् यस्मात्स्वारप्रायाणि हि षोड़शिसामानि दृष्टानि आसितादीनि ॥ ५ ॥

शर्करीणां काम्यानि निधनानीड़ास्थानेषु स्युरित्याचार्य्यास्तद्धि भूयिष्ठम्* ॥ ६ ॥

शर्करीणां काम्यानि निधनानि चोदितानि गायत्रमयनं स्वर्णिधनं ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रैष्टुभमयनमथकारनिधनमोजस्कामस्य जागतमयनमिड़ानिधनं पशुकामस्य इति तदेतेषां निधनानां

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम् ।

† आम्नायश्चेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

किं स्थानमिति उच्यते यावत्य इडा महानाम्नीषु तासां स्थानेऽमू तानि निधनानि स्युरिति तस्माद्भूयिष्ठं निधनमिडामहानाम्नीषु ॥६॥

अधःस्वेवेति गौतमधानञ्जप्यावत्र हि निधनवादं वदति* ॥ ७ ॥

गौतमधानञ्जप्यावाचार्य्यावाहतुः एतानि काम्यानि निधनानि अधःस्वेव स्युः यस्मादेतस्मिन्निधनवादं वदतीति इडे अभितोऽथ कारमिति एतदधिकृत्य काम्यानि निधनानि पठन्ति ॥ ७ ॥

अथकारस्थान इति शौचिवृक्षिरेवमल्पीयान् विकारः† ॥ ८ ॥

शौचिवृक्षिराचार्य्य आह अथकारस्थाने काम्यानि निधनानि स्युरिति एवं क्रियमाणे अल्पीयान् विकारो भवति अधःसु क्रियमाणेऽनल्पो विकारो भवति अथकारस्थाने च क्रियमाणे अल्पीयान् विकारो भवति ॥ ८ ॥

अनियमात्सर्वेषु निधनस्थानेष्विति कौत्सः‡ ॥ ९ ॥

कौत्स आचार्य्य आह न नियमितममुष्य निधनस्य स्थाने काम्यानि निधनानि स्युरिति अतः अनियमात्सर्वेषु निधनस्थानेषु स्युरिति ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

उत्तमया स्तोत्रीयया संयुक्तं पुरीषमानन्तर्य्यादिति धानञ्जप्यः* ॥ १० ॥

तिस्रः स्तोत्रीयाः पठित्वा पुरीषं पठति तत्किं पुरीषं महानाम्नीषु सहत्प्रयोक्तव्यम् अथ पृथगेव तदिति उच्यते उत्तमया स्तोत्रीयया संयुक्तं पुरीषम् आनन्तर्य्याद्धेतोस्तस्मिन् संयोज्यम् उत्तमया सह युज्येत यावत्कृत्व उत्तमता प्रयुज्यते तावत्कृत्वः पुरीषाणि प्रयुज्यन्ते ॥ १० ॥

शक्वरीभिः स्तुत्वेत्यपवर्ज्य पुरीषेणेत्याह तस्मादसंयुक्तं स्यात् † ॥ ११ ॥

शक्वरीभिः स्तुत्वा पुरीषेण स्तुवते पशवो वै शक्वर्य्यागोष्ठः पुरीषमिति ब्राह्मणं शक्वरीभिस्तुत्वेत्यपवर्ज्य अपवर्गं कृत्वा समाप्तिं कृत्वा पुरीषेणेत्याह तस्मादसंयुक्तं स्यात् सकृत्कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पर्य्यायान्ते स्यात् स्तोत्रान्ते वा ‡ ॥ १२ ॥

पुरीषप्रयोग इति शेषः ॥ १२ ॥

पञ्चमेऽहनि रायोवाजीयं ब्रह्मसाम कुर्वंस्तस्य स्थाने कुर्य्यात् यत् कल्पवृत्तेनोपपन्नम् † ॥ १३ ॥

उक्तं बार्हद्गिरं ब्राह्मणाय रायोवाजीयं वैश्यायेति तत् यदा

---

* आह्मायश्रीये विशेषोऽस्ति।

† आह्मायशोऽप्येवम्।

‡ आह्मायश्रीये एतन्नास्ति।

पञ्चमेऽहनि रायोवाजीयं ब्रह्म साम स्यात् तत् कुर्वन् तस्य स्थाने कुर्य्यात् यत् कल्पवृत्तेनोपपन्नं तदेतत् कल्पवृत्तं साम यदरण्येगेयम् अथवा कल्पेन च वृत्तेन च वृत्तं छन्दः ॥ १३ ॥

वार्हद्गिरं कुर्यादरण्ये गेयं हि सच्छन्दस्यञ्च समाने चाहनि दृष्टम्* ॥ १४ ॥

वार्हद्गिरमेव कुर्य्यात् ब्रह्मसाम यस्मादरण्ये गेयं तत् सच्छन्दस्य तस्मिन्नेवाहनि दृष्टं तदेव कल्पवृत्तेनोपपन्नम् ॥ १४ ॥

पार्थुरश्मं कुर्वन् वार्हद्गिरस्यर्त्तुं कुर्य्याद्ध्यामसञ्चारार्थं ॥ १५ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम कुर्वन् वार्हद्गिरस्यर्त्तुं कुर्य्यात् च्यवामसञ्चारार्थं यदि हि स्यात्तु कुर्य्यात् च्यवां सञ्चारः स्यात् अतएव रायोवाजीयं करिष्यन्ते ॥ १५ ॥

इति दशमस्य द्वितीया कण्डिका ।

अथ तृतीया कण्डिका ।

दशमस्याह्नोऽनह्नमेके मानसं ब्रुवते वषिष्यचीसंवाजत्वादस्तोत्रस्यानं हि* ॥ १ ॥

---

* आम्नायकोनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आम्नायकोऽप्येवम् ।

गवामयनप्रकरणे द्वादशाहस्य दशाहानि भवन्तीत्येवमधिकृत्याह अथैतत् दशममहरिति तस्मिन्नधिकरणे मानसम्पठति तत्रायं संशयः किमेतन्मानसं दशमस्याङ्गम् अथानङ्गमिति कुतः पुनरयं संशयः अङ्गमनङ्गमिति तत्कारणमस्मिन्नेव वक्ष्यते अथाङ्गमनङ्गमिति किं पुनरेतस्याश्चिन्तायाः प्रयोजनं यद्यनङ्गं ततः को विशेषः स्यादिति उच्यते मशकेन द्वादशाहविचारेषु अथापरे दश भवन्ति यथा स्तोमं प्रथममहस्तथा स्तोमोऽयं सर्वो दशरात्रः स्यात् तेन तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामो वा यजेतेति एवं द्वितीयादिष्वहःसु ये-स्तोमास्तैः प्रतिकाममेकैकेन स्तोमेन सर्वाणि दशाहानि भवन्ति तद्यदि तावन्मानसं दशमस्याङ्गं ततस्त्रिवृदादिभिः स्तोमैः प्रतिकल्पं मानसेनापि भवितव्यं तथा दाशमिकेन स्तोमेन दशरात्रे क्रियमाने मानसेनापि स्तोमेनात्र भवितव्यम् अथ पुनरनङ्गं ततः मानसिकेन स्तोमेन नात्र भवितव्यं सोऽयमाचार्य्य एवमर्थं परिविवक्षुः पुनरारभते दशमस्याङ्गोऽनङ्गमिति दशमस्याङ्गः एके आचार्य्याः मानसम् अनङ्गं ब्रुवते गुणप्रधानमेकदेशोऽङ्गम् अवयवद्वत्येकोर्थः न अङ्गम् अनङ्गं कस्मादनङ्गं ब्रुवते बहिष्पत्नीसंयाजत्वादेते यस्मात् पत्नीसंयाजेभ्यो बहिरेतत् अस्तोत्रस्थाने ह्येतत् स्तोत्राणि सर्वाणि प्राक् पत्नीसंयाजेभ्योऽपवृज्यन्ते ऊर्द्ध्वं पत्नीसंयाजेभ्यः स्तोत्राणाम-प्रवृत्तिः तस्मादनङ्गम् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमावभित इति* ॥ २ ॥

---

* आम्नायपाठोऽप्येवम्।

द्वादशाहशाखाणं अष्टौ मध्य उक्थ्या अग्निष्टोमावभित इति यदि हि मानसं दशमस्याङ्गमभविष्यत् अग्निष्टोमत्वेन तस्यापवर्ज्जनं नाभविष्यत् दशमस्य मानसं हि तत्रयोदशं स्तोत्रं तत्र दशममहरत्य-ग्निष्टोमोऽभविष्यत् ॥ २ ॥

अवयवेन चास्य सर्गं वदति* ॥ ३ ॥

किञ्चान्यत् अस्य मानसस्य अवयवेन एकदेशेन सर्गं वदति सर्गः सृष्टिरित्यनर्थान्तरम् इह स्तोत्राणां सर्वेषां आत्माभ्यासक्रिया अस्य पुनर्मानसस्य अवयवेन एकदेशेन क्रियां वदति मनसोऽपावर्तयति मनसा हिङ्करोति मनसा प्रस्तौति मनसोद्गायति मनसा प्रतिहरति मनसा निधनमुपयन्तीति एवं एभिः कारणैरनङ्गं सदित्युच्यते ॥३॥

अङ्गन्तु स्यादधिकृत्याम्नानात्* ॥ ४ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति यदुक्तं दशमस्याङ्गः अनङ्गं मानस-मिति तन्न अङ्गमेव स्यात् यस्मादधिकृत्य दशममहः मानसमाम्नातं कथमनङ्गं स्यात् ॥ ४ ॥

अस्तोत्रस्थानमित्येकस्तोत्रस्यापि स्वातन्त्र्यं न विद्यते* ॥ ५ ॥

न हि कदाचित् पश्यामः एकस्तोमस्य स्वतन्त्रभावो वर्त्तमानः तस्मादस्तोत्रस्थानमित्याह ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अग्निष्टोमावभित इति वाद्मात्रं यथा यदुक्थ्यो यज्ञ-क्रतोरनन्तरयायेत्यतिरात्रस्य गवामयने* ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तमग्निष्टोमावभित इति चाहेत्यत्र ब्रूमः वाद्मात्र-मेतत् यथा गवामयने अतिरात्रस्य वाद्मात्रं ज्योतिष्टोमो भवति यज्ञमुखं तद्ब्रुवन्ति यदुक्थ्यो यज्ञक्रतोरनन्तरयाजेति न कदाचित् ज्योतिष्टोमः उक्थ्यः प्रायणीयो भवति गवामयने उक्था-नि दृष्ट्वा वाद्मात्रं प्रवृत्तं एवमेतद्वाद्मात्रं अग्निष्टोमावभित इति ॥ ६ ॥

नच सर्गावयवादधिकृत्याम्नातमनङ्गं स्यात् यथा रथ-न्तरं ज्योतिष्टोमस्य* ॥ ७ ॥

यदुक्तं अवयवेन चास्य सर्गं वदतीत्यत्र ब्रूमः अहेतुरयं न हि अधिकृत्याम्नातं सर्गावयवमात्रादनङ्गं स्याद्यथा रथन्तरं ज्योति-ष्टोमस्य ज्योतिष्टोममधिकृत्य आम्नातं रथन्तरं वाचाग्रथन्तरमन्व-पद्यतेत्येकदेशाम्नानात् न हि रथन्तरं ज्योतिष्टोमस्य अनङ्गं भवति प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तूष्णीं मनसा ध्यायेत् तस्य यन्मनस्यासीत् तद्बृहत्समभवत्स आदीधीत गर्भो वै मेऽयमन्तर्हितस्तं वाचा प्रजनया इति स वाचं व्यसृजत सा वाग्रथन्तरमन्वपद्यतेति एवमेते हेतवः प्रसक्तास्तस्मादङ्गमेव मानसं स्यात् दशमस्येति ॥ ७ ॥

अतिरात्रयोः षोडशिन्यनादिष्टे प्रतिषिद्धेवा क्रियमाणे

---

* आम्नायशोऽप्येवम्।

यत्र विराडुपपद्येत कुर्य्यादेनं तत्रेत्याचार्य्या द्वादशाहे हि क्रियते न गवामयने तत्र तथोपपद्यते* ॥ ८ ॥

इह सत्रेषु प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ पठति तत्र कस्मिंश्चित् षोड़शिनमादिशति कस्मिंश्चित्प्रतिषेधति यत्र पुनर्नादेशो न प्रतिषेधः तत्र कथं षोड़शी कर्त्तव्यो न कर्त्तव्य इत्येतस्मिन्नर्थे आचार्य्याः परीक्षामारभते अतिरात्रयोः प्रायणीयोदयनीययोः षोड़शिनि अनादिष्टे अप्रतिषिद्धे क्रियमाणेऽस्मिन्यत्र विराट् उपपद्यते कुर्य्यादेनं षोड़शिनं तत्र इत्याचार्य्या आहुः यस्मात् द्वादशाहे क्रियते न गवामयने तत्र तथोपपद्यते तत्र तयोर्द्वादशाहगवामयनयोः क्रियमाणे चाक्रियमाणे च षोड़शिनि विराडुपपद्यते तत्र द्वादशाहे यदि षोड़शी क्रियते अतो विराट् सम्पद्यते गवामयने क्रियमाणे प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः षोड़शिनि विराट् सम्पद्यते ॥ ८ ॥

अकारणन्तु सम्पद्बहवो ह्यविराट् सम्पन्नाः कारणञ्चापूर्वस्य विधेर्न विद्यते* ॥ ९ ॥

प्रतिपक्षे यदुक्तं सम्पत्कारणं षोड़शिन इति तत्र न कारणम् अकारणम् अनिमित्तं सम्पत् हेतुः निमित्तं प्रमाणं कारणमित्यनर्थान्तरं बहवो ह्यविराट्सम्पन्नाः बहवो हि यज्ञा न विराट् सम्पन्नाः किञ्चान्यत्कारणमपूर्वस्य विधेर्न विद्यते अपूर्वस्य प्रथमोत्पत्तिकस्य विधेः कारणं न विद्यते यस्मात् द्वादशाहगवामयनयोः षोड़शिका

---

* आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

षोडशिलं न विराट्सम्पदर्थम् अपूर्वएवासौ तयोरौत्पत्तिको विधिः प्राकृतस्य ॥ ९ ॥

याथाकामी त्वतिरात्रस्य प्रकृतौ तस्मादिहापि तथैव स्यात्* ॥ १० ॥

अतिरात्रस्य तु ज्योतिष्टोमस्य प्राकृतस्य तत्र याथाकामी भवतीति षोडशिनि क्रियमाणे अक्रियमाणे वा याथाकाम्यं नाम इष्टतः प्रवृत्तिः ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोडशिमानिति तस्मात् येषु सत्रेषु प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः षोडशी नादिश्यते नापि प्रतिषिध्यते तेषु याथाकाम्यं स्यात् ॥ १० ॥

नियमार्थौ तु विधिप्रतिषेधौ † ॥ ११ ॥

यौ तौ विधिप्रतिषेधौ क्वचिद्विधानं क्वचित्प्रतिषेधः तौ नियमार्थौ ॥ ११ ॥

पूर्वस्मिंस्त्रयोदशरात्रे व्यूढाश्छन्दोमाः सोमसामादेशाद्गौरीवितस्य चानादेशात् † ॥ १२ ॥

पूर्वस्मिंस्त्रयोदशरात्रे पठति अतिरात्रः पृष्ठ्यषडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्रस्त्रयश्छन्दोमा अतिरात्र इति तत्रायं संशयः किं छन्दोमा व्यूढा भवन्ति न व्यूढा इति सर्वस्तोमेन व्यवधानात् अत आचार्य्य आरभते पूर्वस्मिंस्त्रयोदशरात्रे व्यूढाश्छन्दोमाः स्युरिति कस्मात्

* शाण्डायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं तथा विशेषश्च कृतः।

† शाण्डायनोऽप्येवम्।

सोमसाम आदेशात् गौरीवितस्य चानादेशात् यदि हि समूढा अभविष्यन् इह सोम साम नादेक्ष्यत् तस्मात् समूढेषु छन्दोमेष्ववस्थितं सोमसाम गौरीवितञ्चादेक्ष्यत् यस्मात् समूढेषु छन्दोमेषु गौरीवितं नास्ति न हि समूढेऽस्ति छन्दोमानां प्रकृतौ प्राक् गौरीवितस्वरः तस्मात् व्यूढाश्छन्दोमा भवन्ति ॥ १२ ॥

गवामयनन्यायेन पृष्ठ्योऽवस्थितो हि तथा प्रवर्त्ततेः ॥ १३ ॥

गवामयनन्यायेन पृष्ठ्यः स्यात् यो गवामयनन्यायः सः व्यूढो वा समूढो वा दृष्टवत्प्रवहिष्यवमानः तस्मात् यत्र यथावस्थितस्तत्र तत्र तथा प्रवर्त्तते ॥ १३ ॥

दशरात्रवत्त्वव्यतिरेकात् † ॥ १४ ॥

दशरात्रवत् तु स्यात् न गवामयनन्यायेन अव्यतिरेकात् नायं व्यतिरिक्तो दशरात्रात् ॥ १४ ॥

सच्छन्दोमत्वात् † ॥ १५ ॥

अव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

व्यूहसमाधेः † ॥ १६ ॥

व्यूहसमाधिर्हेतुः व्यूढाश्छन्दोमाः पृष्ठेऽपि व्यूढे क्रियमाणे समाधिः कृतो भवति ॥ १६ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

प्लवच्चाद्यबहिष्पवमानं परेण ह्येतदस्य प्लानुरूप इत्याह* ॥ १७ ॥

प्लवचाद्यबहिष्पवमानं सिद्धं यस्मात्परेण एतस्मात् त्रयोदशरात्रम् अस्य प्लानुरूप इत्याह मशकः अपवृज्य त्रयोदशरात्रं अस्य प्लानुरूप इति पठति द्वादशाहस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ त्रयोदशरात्रे प्रथमस्य छन्दोमस्य कण्वरथन्तरस्य लोके सोमसाम पुनानः सोम धारयेत्येतत्सांवत्सरिकं व्रतं सत्त्रेषु यत्रातिरात्रात्पृष्ठ्यमुपयन्ति प्रथमस्याह्नोऽस्य प्लानुरूप इति ॥ १७ ॥

दृष्टश्च दशमार्थमव्यवच्छेदे† ॥ १८ ॥

छन्दो भवति दशरात्रे ॥ १८ ॥

नवाहयोगाच्च† ॥ १९ ॥

भवत्येतद्बहिष्पवमाने नवाहस्य युक्त्या इति स चेह नवाहोऽस्ति ॥ १९ ॥

संवत्सरादेशाद्रात्रिसत्त्रेषु तथैवाभिप्लवानामभ्यास इति गौतमः† ॥ २० ॥

संवत्सरेऽभिप्लवस्याभ्यासो दृष्टः तत्र च विशेषो दृष्टः अर्वासोमसुमत्तम इति गायत्रश्च यएवञ्चापत्यसन्तनिशाकरवर्णान्युत्तरेष्विति तदभिप्लवस्याभ्यासः रात्रिसत्त्रेष्वपि केषुचिद्भवति तत्संवत्सरे आदेशा-

---

* शाण्डिल्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† शाण्डिल्यायनोऽप्येवम्।

द्विशेषस्य रात्रिसत्रेष्वेवाभ्यासस्तथैव स्यात् एवं गौतम आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

त्रयस्त्रिंशद्रात्रे निवृत्तिमुत्तरेषां दर्शयतीत्यपरे* ॥ २१ ॥

त्रयस्त्रिंशद्रात्रे सत्रे निवृत्तिमुत्तरेषाम् अपत्यादीनां दर्शयतीति अपरं मतं नास्य परमपरम् अथवा इदमन्यत् इदमपरं तस्मादन्येषु सांवत्सरिको अभ्यासः स्यादिति ॥ २१ ॥

इति दशमस्य तृतीया कण्डिका ।

अथ चतुर्थी कण्डिका ।

आवृत्तानां पञ्चाहानां प्रथमस्य पञ्चाहस्य प्रथमस्याह्नो मानवादिर्ष्टुतो तज्जामि स्यात्सन्तनिना † ॥ १ ॥

कथं निवृत्तिमुत्तरेषां दर्शयतीति तदुच्यते आवृत्तानां पञ्चाहानां त्रयस्त्रिंशद्रात्रे प्रथमस्य पञ्चाहस्य प्रथमस्याह्नो मानवादिष्टुतो भवति अथैतयैव पञ्चाहा आवृत्ता आवृत्तानां पञ्चाहानां प्रथमस्य पञ्चाहस्य प्रथमस्याह्नोऽभिसोमास आयव इति मानवमेकस्यां तस्यामेवानूप इति तत् यद्यपत्यादीनां प्रवृत्तिः स्यात् तत्र तृतीये पञ्चाहे सन्तनि स्यात् तदावृत्तस्य प्रथमं तदेवं सन्तनि

---

* लाट्यायनीये एतन्नास्ति ।

† लाट्यायनीयेऽप्येवम् ।

मानवयोर्जामि स्यात् अनेन कारणेन मन्यामहे अपत्यादीनां रात्रिसत्रेषु निवृत्तिर्भवति ॥ १ ॥

वैकृतत्वात् तु निवृत्तिः* ॥ २ ॥

वैकृतत्वात्तु तेषु पञ्चाहेषु अपत्यादीनां निवृत्तिः पञ्चाहाख्येन ते षडहाख्येषु पञ्चाहेष्विति ॥ २ ॥

पञ्चाहेष्वभिप्लवस्य प्रसजेत्* ॥ ३ ॥

पञ्चाहेष्वभिप्लवप्रसङ्गं न कुर्य्यात् तस्मादभिप्लवाभ्यासो रात्रिसत्रेषु स्यात् सांवत्सरिकेभ्योऽयं विशेषः ॥ ३ ॥

तान् पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहानेकेऽनादेशे प्रकृतिप्रत्ययादिश्वजिदन्ववायान्नाना ब्रह्मसामत्वात्पृष्ठ्यस्य षष्ठस्यालोपवचनात् ज्योतिर्गौरायुरित्यनादेशात् त्रिवृता प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीति चाह † ॥ ४ ॥

य एते पञ्चाहास्त्रयस्त्रिंशद्रात्रे चोदिताः ते अनादेशे प्रकृतिप्रत्ययादित्येतदादिभिर्हेतुभिः पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहानिति पक्षः प्रतिज्ञायते तान् प्रत्येकमुन्मीलयिष्यामः तान् पञ्चाहानेक आचार्य्याः पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहान् मन्यन्ते किं कारणम् अनादेशे प्रकृतिप्रत्ययात् यत्र ह्यादेशो नास्ति तत्र प्रकृतेः प्रत्ययो भवति इह सर्वे विलोपादुत्तराचाह्नवन्ति उच्यते यद्येवं पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहानित्येवं न वक्तव्यं

---

* शाण्डायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† शाण्डायनेनैतेन षट्संख्यकानि सूत्राणि कृतानि ।

न हि पृष्ठ्यः स्तोमः प्रकृतिः उच्यते पृष्ठ्यपञ्चाहा एवास्य विवक्षिताः इहद्रथन्तरपृष्ठ्यतामभिप्रेत्य समूढस्य पृष्ठ्यस्तोमेन प्रदेशं करोति यदि तु पृष्ठ्येन प्रदेशं कुर्यात् पृष्ठ्यानि प्रसज्येरन् व्यूढसमूढतायाश्च विकल्पः स्यात् एवं माभूदित्यतः पृष्ठ्यस्तोमेन प्रदिशति पृष्ठ एव तस्य प्रकृतित्वेनाभिप्रेतः विश्वजिद्व्यवायात् इह च मन्यामहे पृष्ठ स्तोमपञ्चाहा इति येनैव विश्वजिद्व्यवैति य एते पृष्ठ्यविलोपा एतान् सर्वान् विश्वजिद्व्यवैति तथा तृतीये षड्रात्रे अभ्यासङ्ग्यः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः तथा द्वितीये नवरात्रे ज्योतिष्टोमोऽग्नि-ष्टोमो गौरुक्थ्य आयुरुक्थ्योऽभ्यासङ्ग्यः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्र इति दशरात्रेऽभ्यासङ्ग्यः पञ्चाहास्तान् वा यश्छन्दोमा विश्वजिदतिरात्र इति एतेषां पृष्ठ्यविलोपं कृत्वा विश्वजिद्व्यवायो भवति पृष्ठ्यानु-पहार्थं नाना ब्रह्मसामत्वाच्च मन्यामहे पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहा इति न हि नाना ब्रह्मसाम अभिप्लवः श्रैतनौधसब्रह्मसामत्वात् तेन प्रदेशः नाना ब्रह्मसामान्युपयन्तीति नित्यानुवादोऽयं यदि ह्यपूर्वो भवेत् विधिरेवाभविष्यत् विधायकेन वाक्येन व्यवायः स्यात् नाना ब्रह्म-सामान्युपेयुरिति षष्ठस्यालोपवचनात् इतश्च मन्यामहे पृष्ठ्यस्तोम-पञ्चाहा इति यस्मात् पृष्ठ्यं प्रति षष्ठस्यालोपवचनं लुप्यते वा एतत् षष्ठमहर्यत्पञ्चाहानुपयन्ति नर्त्तवः कल्पन्ते यत्पृष्ठ्यः षडहस्तेन षष्ठ-महर्न लुप्यते नर्त्तवः कल्पन्त इति तद्यदि पार्ष्टिकं षष्ठमहर्न लुप्तं ततः पृष्ठ्यस्य षडहस्य क्रियायामलोपवचनं नोपपद्यते अथ पुनराभिप्लविकं षष्ठमहर्न लुप्तं तस्य पार्ष्टिकेन षष्ठेनाह्ना अलोपवचनं नोपपद्यते ज्योतिर्गौरायुरित्यनादेशात् यद्यस्याभिप्लविकः पञ्चाह इष्टो भवति

तत्रोपदिश्यते वातिरात्रोऽज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाह इति इह पुनस्तस्मानादेशात् मन्यामहे पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहा इति त्रिवृता प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीति चाह एवं ब्राह्मणमाह त्रिवृता प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीति तस्य त्रिवृत्स्तोमं प्रथममहः आवृत्तस्य तदेवोत्तमीयं भवति एवमेतैर्हेतुभिर्मन्यामहे पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहा इति ॥ ४ ॥

समास्त्वेते* ॥ ५ ॥

समास्त्वेते हेतवः य एते पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहत्वे हेतव उक्तास्तान् समीकरिष्यामः तुशब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः यदुक्तं पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहा इति तत्र य एवैते हेतव उक्ता उभयत्रैते समाः पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहेष्व-भिप्लवपञ्चाहेषु च यत्तावदुक्तम् अनादेशे प्रकृतिप्रत्ययादित्यत्र ब्रूमः नैव पृष्ठ्यः स्तोमः प्रकृतिः यदुक्तं त्वया पृष्ठ्यमभिप्रेत्य पृष्ठ्यस्तोमेन प्रदि-श्यत्येतन्नोपपद्यते कथं हि पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहा इत्युक्ते पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहा इति प्रतीयेरन् तद्यथेत्र पृष्ठ्यस्तोमस्य दाशरात्रिकाण्यहानि प्रकृति-रेवमभिप्लवस्यापि तान्येव प्रकृतिः तस्मादनादेशे प्रकृतिप्रत्यया-दिति उभयत्रायं समोहेतुः उभावेतौ षडहावभिप्लवपृष्ठ्यस्तोमौ विकृती तस्मादुभयोर्दशाहिकः षडहः प्रकृतिः अथ यदुक्तं विश्व-जिदन्ववायादित्यत्र ब्रूमः नह्यत्र पृष्ठानां विलोपोऽयदर्थं विश्वजिदन्व-वैतीति अत्र हि दशरात्रप्रयोगो वक्ष्यते तत्प्रयोगादेव पृष्ठानाम-विलोपः न चापि पृष्ठार्थेन विश्वजिदागच्छति विषुवदर्थेना-गच्छति अत्र विश्वजित् ततो अयमपि समोहेतुः अथ यदुक्तं नाना

---

* शाङ्खायनोऽप्येवम् ।

मन्त्रसामत्वाच्च ब्रूमः नन्वत्र नानामन्त्रसामानीति अनित्यार्थवादः
अपूर्वमेव नाना मन्त्रसामत्वं विधीयते नित्यानुवादवद्विधानानि
दृश्यन्ते यथा रथन्तरं भवति वार्षं वास्मै इषं अयच्छन्मायवेदिति
अथ यदुक्तं पृष्ठ्यतः षष्ठस्यालोपवचनादिति अत्राप्युच्यते यथैव
पृष्ठ्यस्तोमस्य बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य सतः षष्ठमहरुच्यते एवमेवाभि-
प्लवस्यापि तस्मात् समानोऽलोपः षडहतन्त्रे अथ यदुक्तं ज्योति-
र्गौरायुरित्यनादेशादित्यत्र ब्रूमः यत्र ह्यस्य पृष्ठ्यस्तोमपश्चाद्वा दृष्टः
तत्राप्यादिशत्येव यथा पृष्ठ्यस्य न लब्धिः अभ्यासङ्ग्यः पञ्चाह इति
यथा द्वितीये नवरात्रे दशरात्रे छन्दो भवति तद्यथैवात्र ज्योति-
र्गौरायुरित्यनादेशे इति एवं पृष्ठ्यस्तोमेऽप्यनादेश इति यदुक्तं त्रिवृता
प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीति चाहेति अत्र ब्रूमः अयं त्रिवृच्छन्दः न
केवलं स्तोमवाचीति त्रित्वस्यापेक्ष्य भवति यथा अग्निना पृथिव्यौ-
षधिभिस्तेनायं लोकस्त्रिवृत् तथा अग्ने विवस्वदुषस इति सन्धिना
स्तुयुरित्यधिकृत्य त्रिकं स्तोमं विधायाह प्राणा वै त्रिवृत्स्तोमाना-
मिति एवमयं त्रिवृच्छब्दस्त्रिवृता प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीति उत्तमे च
पर्यस्त्रिंशद्रात्रे त्रित्वमिह समाख्याभिप्रवर्त्तते त्रिवृता प्रयन्ति
त्रिवृतोद्यन्तीति पुरस्तात्त्रयः पश्चाद्दास्त्रय उपरिष्टादिति तस्मादय-
मपि हेतुरुभयत्र समः अत एते हेतवः समीक्षिताः प्रत्युक्ताः स्वपक्ष-
मिदानीं स्थापयिष्यामः ॥ ५ ॥

अभिप्लवपञ्चाहा एवेति गौतमेऽधिकृतो हि स सर्वेषु
भवतीतरत्रादृष्टः* ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं ज्ञातम् ।

गौतम आचार्य्य आह अभिप्लवपञ्चाहा एव भवन्तीति एव शब्दो-ऽवधारणार्थः अभिप्लवपञ्चाहा एव न पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहा इति यस्मा-दधिकृतः सत्त्रेषु अभिप्लवपञ्चाहः अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुः पञ्चाह इति यदुक्तमनादेशे प्रकृतिप्रत्ययादिति अनादेशजातिरेषा भवति यदधिकारः किञ्चान्यत् इतरश्चादृष्टः इतरश्च पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहः अदृष्टः सत्त्रेषु किं दृष्टार्थः प्रतीयतामदृष्टार्थः प्रतीयतामिति दृष्टप्रत्ययो न्याय्य इति ॥ ६ ॥

अभ्यासश्चास्य प्राकृतस्यापि कुतः पञ्चाहस्य* ॥ ७ ॥

अभ्यासश्चादृष्टः प्राकृतस्य तावत् पृष्ठ्यस्तोमस्यैव कुतः पञ्चाहस्या-भ्यासः स्यादिति यावता निदानकारोऽप्याह अथापि क्लृप्तावेव पृष्ठ्यस्तोमौ नाभिप्रयोगं लभेते कुतो विलुप्तौ लभेयातामिति ॥ ७ ॥

ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहः स द्वितीयः स तृतीय इति च परब्राह्मणम्† ॥ ८ ॥

यदप्युक्तं ज्योतिर्गौरायुरित्यनादेशादिति अत्रैव परेषां ब्राह्मणं ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः स द्वितीयः स तृतीय इति ॥ ८ ॥

एष प्रत्नावार्कजन्यं वा प्रतिपञ्चाहं यथा लोकमृचद्रथ-न्तराश्येत्* ॥ ९ ॥

एते पञ्चाहा भवन्ति तत एष प्रत्ना वा अनुरूपः प्रतिपञ्चाहं वार्कजन्यं वा प्रथमेऽहनि ॥ ९ ॥

---

* आश्वायनीयोऽप्येवम् ।

† आश्वायनीये विशेषोऽस्ति ।

आञ्जनाभ्यञ्जनास्तु गार्हपत्य उपसन्नु सर्पींषि फाण्टयुः पृथग्देवसुरभिभिर्यान्युक्तानि ब्राह्मणेन* ॥ १० ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनास्तु गार्हपत्येऽग्नौ सर्पींषि गृहीतानि फाण्टयेयुः पृथङ्नानेत्यर्थः देवसुरभिभिः सह देवसुपभोषि यान्युक्तानि ब्राह्मणेन गौल्गुलवेन सौगन्धिकेन पैतुदारवेण घृतं सह एकीकरणं देवसुरभिभिः ॥ १० ॥

तैः सुत्यास्वुपाकरणवेलायाꣳसवनानां पूर्वेण हविर्द्धाने आसीना आञ्जीरन्नभ्यञ्जीरꣳश्च* ॥ ११ ॥

तैः सुत्यास्वुपाकरणवेलायां हविर्द्धानयोः पूर्वे प्रदेशे आसीनाः सर्व्विणः आञ्जीरन् अक्षीणी गात्राणि च अभ्यञ्जीरन् उक्तं गौल्गुलवेन प्रातःसवने सौगन्धिकेन माध्यन्दिने सवने पैतुदारवेण तृतीयसवने इति ॥ ११ ॥

भूत्वाग्नीध्रीय एवेति गौतमः* ॥ १२ ॥

गौतम आचार्य्यो मन्यते भूत्वाग्नीध्रीय एव तत् कुर्य्युरिति ॥१२॥

उक्तमानुपूर्व्यं ब्राह्मणेन † ॥ १३ ॥

आनुपूर्व्यं ब्राह्मणेनोक्तं गौल्गुलवेन प्रातःसवने सौगन्धिकेन माध्यन्दिने सवने पैतुदारवेण तृतीयसवने ॥ १३ ॥

अहरहरेतत् कुर्युरिति धानञ्जप्यशाण्डिल्यौ* ॥ १४ ॥

---

* आह्वायनेऽप्येवम् ।

† आह्वायनीये एतन्नास्ति ।

धानञ्चप्यशाण्डिल्यावाचार्य्यावाहतुः अहरहरेतत् कुर्य्युरिति ॥१४॥

सर्वस्तोम एवेति गौतमः* ॥ १५ ॥

सर्वस्तोमएवैतत् कुर्य्युरिति एष ऊर्द्धं स्तोमतः संस्थातः ॥ १५ ॥

पृष्ठ्य इत्येके* ॥ १६ ॥

एके आचार्य्या ब्रुवते पृष्ठ्य एव तत्कुर्य्युरिति ॥ १६ ॥

इति दशमस्य चतुर्थी कण्डिका ।

अथ पञ्चमी कण्डिका ।

संवत्सरसम्मितासु प्रथमं दाशरात्रिकं प्रायणीयꣳ स्यादित्येके त्रिवृदेव कार्य्यमिति स्थाचेति* ॥ १ ॥

संवत्सरसंमितासु पठति तदाऊर्य्यचतुर्विंशमहः प्रायणीयं कुर्य्युः संवत्सरमारभ्य न समापयेयुरिति त्रिवृदेव कार्य्यमिति तत्र किमिदं त्रिवृता लिङ्गेन दाशरात्रिकं प्रथममहस्तोच्यते अथवा तत अधिष्ठतस्यैव प्रायणीयस्य स्तोमविकार इति सोऽयमेतस्मिन्नर्थे शास्त्रमारभते संवत्सरसंमितास्वित्यादि संवत्सरसंमिता इति संज्ञा तासु संवत्सरसंमितासु प्रथममहः दाशरात्रिकं प्रायणीयं स्यादित्येके आचार्य्या ऊचुः यस्मादेवं ब्राह्मणमाह त्रिवृदेव कार्य्यमिति ॥ १ ॥

प्रायणीयन्तु चोदयित्वा तस्य स्तोमविकारं गृह्णाति* ॥२॥

नत्वेवं स्यात् प्रायणीयं चतुर्विंशमहश्चोदयित्वा अतिरात्रस्तु-

---

* शाण्डिल्यपाठोऽप्येवम् ।

विंशं प्रायणीयमहरिति त्रिवृदेव कार्य्यमिति तस्य सोमकिका-
न्मन्यति ॥ २ ॥

द्वादशरात्रिकाणाञ्चावयवप्रयोगो न विद्यते* ॥ ३ ॥

किञ्चान्यत् द्वादशरात्रिकाणाञ्चाह्नां अवयवप्रयोगः एकदेशर्त्वि-
तासु प्रयोगो न विद्यते ॥ ३ ॥

आवृत्तेऽभिप्लवे मार्क्करवर्णं स्यादित्याचार्य्याः सांवत्सरि-
कस्य द्रव्यस्यानुग्रहायेति* ॥ ४ ॥

संवत्सरसंमितासु उत्तरे पक्षसि अभिप्लवे अस्मिन् आवृत्ते
मार्क्करवर्णं स्यादित्याचार्य्या मन्यन्ते सांवत्सरिकस्य द्रव्यस्यानुग्रहार्थ-
मिति पूर्वस्मिन् पक्षसि त्रयोऽभिप्लवाः प्रयुक्ताः पञ्चापत्यं सन्तनिनिमि-
त्तम् अयं चतुर्थः मार्क्करवर्णवान् उत्तरे पक्षसि तस्मिन् प्रयुज्यमाने
सर्वसांवत्सरिकं द्रव्यमनुग्रहीतं भवति ॥ ४ ॥

चतुर्थस्त्वभिप्लवो लुप्तस्तेन सहापेयाद्यथा पृष्ठेन अनि-
त्रम्* ॥ ५ ॥

नत्वेवं स्यात् यश्चतुर्थः सांवत्सरिकोऽभिप्लवः पूर्वस्मिन् पक्षसि स
इह लुप्तः तेन सह मार्क्करवर्णमप्युपेयात् यथा पृष्ठेन लुप्यमानेन
अनित्रमपि लुप्तं ननु सर्व एव पृष्ठो लुप्तः तत्किमिदं यथा पृष्ठेन
अनित्रमिति उच्यते पृष्ठो दशरात्रे प्रयोक्ष्यते अनित्रन्तु समूढागतं
तत् लुप्तमेव ॥ ५ ॥

---

* आह्लायणोऽप्येवम् ।

सन्तनि पूर्वप्रयुक्तमावृत्तिसाधुत्वात्* ॥ ६ ॥

उच्यते यदि शार्करवर्णं न क्रियते किं तर्हि तत्र कर्त्तव्यमिति ब्रवीति सन्तनि कर्त्तव्यं तद्धि पूर्वस्मिन् पञ्चसि प्रयुक्तन्तदिह कर्त्तव्यं आवृत्तिसाधुत्वात् उत्तरस्य पञ्चस्य आवृत्तिसाधुरुत्तरे पञ्च इति ॥६॥

यद्यवन्तु स्यादुपरिष्टाध्यभिप्लवानां लोपस्थानं पूर्वस्मिन् पञ्चसि तत् पुरस्तादावृत्तानाम्† ॥ ७ ॥

यद्यवन्तु स्यात् तत्र न सन्तनिनि उपरिष्टाध्यभिप्लावानां लोपस्थानं पुरस्ताद्भवति तस्मात् यद्यमेव स्यात् ॥ ७ ॥

एतेनोक्तमेकषष्टिरात्रे* ॥ ८ ॥

उत्तरस्मिन् पञ्चसि आवृत्तस्याभिप्लवस्य एतेनोक्तं विधानम् एकषष्टिरात्रे ॥ ८ ॥

अतरात्रेऽभिप्रयायमभिषुण्वन्त्वभिक्रान्त्यै समानत्राभिषुण्वन्ति प्रतिष्ठित्या इति स विकल्पः स्यात्* ॥ ९ ॥

अतरात्रे पठति अभिप्रयायमभिषुण्वन्त्यभिक्रान्त्यै समानत्राभिषुण्वन्ति प्रतिष्ठित्या इति स विकल्पः स्यात् भवेत् अभिप्रयाय वा स्यादभिषवः अभिप्रयायाभिप्रयाय समानत्र समानत्र वा समानदेशे एकस्मिन् उभयस्याप्रकृतत्वात् ॥ ९ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

याम्तः स्तुयुर्यथा सारस्वतेषु* ॥ १० ॥

अभिप्रयायं स्तुवन्तः याम्तः स्तुयुः यथा येन प्रकारेण सारस्वतेषु प्रयाप्रायणेन ॥ १० ॥

यत्र तु क्व च* ॥ ११ ॥

क्व क्व देशे मार्ग विषमः यथा सारस्वतेषु सरस्वत्याश्चोरे इति ॥ ११ ॥

समानदेशे वा यथान्येषामयाम्त एव* ॥ १२ ॥

एकस्मिन्वा देशे स्तुयुः समाने यथान्ये एव ॥ १२ ॥

चक्रीवन्ति सदोहविर्द्धानानि कारयित्वाहःसंस्थासु चक्राणि विपरिवर्त्तयेयुरित्याचार्य्यास्तदभिप्रयात्तद्रूपमप्रयाणाच्च समानत्राभिषवः* ॥ १३ ॥

श्रुत्यर्थत्वात् कल्पयन्ते चक्रीवन्ति सदो हविर्द्धानानि कारयित्वा सदश्च हविर्द्धाने च सदो हविर्द्धानानि तेषामहःसंस्थासु अहःसमाप्तिषु चक्राणि विपरिवर्त्तयेयुरित्याचार्य्या आहुः तदभिप्रयात्तद्रूपम् अप्रयाणाच्च समानत्राभिषवः अप्रयाणाच्च एकत्र देशे समाने अभिषवः कृतो भवति एवमुभयोः श्रुत्योरर्थं कृतं भवति ॥ १३ ॥

अहरहरेतत् कुर्युरिति धानञ्जप्यशाण्डिल्यौ † ॥ १४ ॥

---

* द्राह्यायणेन सूत्रचतुष्टयेन सूत्रद्वयं कृतं तथा च्छेदविषये विशेषश्च कृतः ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

धानञ्जय्यशाण्डिल्यावाचार्यावाहतुः यदेतदभिप्लवस्य विधान-मुक्तम् एतदहन्यहनि कुर्य्युरिति ॥ १४ ॥

अभिप्लवेष्वेवेति गौतमः* ॥ १५ ॥

गौतम आचार्य्य आह अभिप्लवेष्वेव तत् कुर्य्युर्नाहन्यहनि इति ॥ १५ ॥

त्रिकद्रुकेष्वित्येके* ॥ १६ ॥

एके आचार्य्या आहुः त्रिकद्रुकेष्वित्येवैतत्कुर्य्युर्नान्यत्रेति ॥ १६ ॥

उक्तकालदीक्षा ब्राह्मणेन गवामयनस्य* ॥ १७ ॥

उक्तः कालो यस्याः सेयमुक्तकालदीक्षा काल उक्तो ब्राह्मणेन गवामयनस्य अयने विकल्पः ॥ १७ ॥

वैशाखज्यैष्ठौ तु विकल्पेते चैत्रीपक्षेणाषाढस्य* ॥ १८ ॥

वैशाखज्यैष्ठौ तु विकल्पेते अयमासे इति किमर्थम् आषाढ-स्येति उच्यते वक्ष्यति षष्ठ्यां वा दीक्षित्वा सप्तदशदीक्षाः कुर्वीरन्निति तदाषाढ एव स्यात् ॥ १८ ॥

षष्ठ्यां वा दीक्षित्वा सप्तदशदीक्षाः कुर्वीरन् † ॥ १९ ॥

षष्ठ्यां वा आषाढस्य दीक्षित्वा सप्तदशदीक्षाः कुर्वीरन् ॥ १९ ॥

एतेनोत्क्रमनादेशे सांवत्सरिकानाꣳसांवत्सरिकाणाम्* ॥ २० ॥

---

* आम्नायेऽप्येवम्।

† आम्नायवीथ्ये विशेषोऽस्ति।

एतेन गवामयनिकेन विधिना सांवत्सरिकाणां सत्राणाम् उक्तं विधानम् आदेशादन्यत्र आदेशे यथादेशम् ॥ २० ॥

इति दशमस्य पञ्चमी कण्डिका ।

अथ षष्ठी कण्डिका ।

पञ्चसु मा:सु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्त इत्यभीवर्त्त-स्तोत्रीया ब्रह्मसामभूतस्य तस्य हि प्रकरणे श्रूयन्ते* ॥ १ ॥

उक्तकालादीक्षा ब्राह्मणेन गवामयनस्येत्येतदधिकृतं तस्मिन् गवामयने पठति अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवतीत्येवमधिकृत्याह पञ्चसु मा:सु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्त इति तेषां प्रगाथानान्तु विषयः कल्प्यते पञ्चसु मा:सु बार्हताः प्रगाथाः समाप्यन्ते आप्यन्त इति यदिदं विधानन्ते प्रगाथा अभीवर्त्तस्तोत्रीयाः स्युः किं विषयस्याभीवर्त्तस्य ब्रह्मसामभूतस्य यस्मात्तस्य प्रकरणे श्रूयन्ते ॥ १ ॥

अन्योन्यः प्रगाथ इति च नाना प्रगाथतां दर्शयति † ॥२॥

समानं साम भवत्यन्योन्यः प्रगाथ इत्येतद्ब्राह्मणं मभीवर्त्तस्य नाना प्रगाथतां दर्शयति ॥ २ ॥

चतुःशतमैन्द्राबार्हता प्रगाथा दशतयीषु † ॥ ३ ॥

---

* शाण्डायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† शाण्डायनोऽप्येवम् ।

कुतः पुनस्ते प्रगाथा आहर्त्तव्या इति उच्यते चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः प्रगाथा दशतयोष्विति चत्वारश्च शतं चतुःशतं ऐन्द्राः देवतया बार्हताः छन्दसा दशतयीषु दशावयवासूक्तु ऋग्वेद इत्यर्थः ॥ ३॥

तेषां बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीया इन्द्रक्रतुश्चान्यत्र स्थानाः* ॥ ४ ॥

तेषां प्रगाथानां चतुःशतस्य चत्वारः अन्यत्र स्थानाः चतुर्णामन्यत्र स्थानं प्रश्नश्चाथः बृहद्रथन्तरयोः स्तोत्रीययोः कालेयस्तोत्रीयाः इन्द्रक्रतुमौत्तरपाक्षिक इति ॥ ४ ॥

शतस्यैकं चतुर्विंशे कुर्य्यादितरानभिप्लवेषु* ॥ ५ ॥

एवञ्चान्यत्र स्थानां चतुरकृत्य शतं प्रगाथाः श्रियन्ते तस्य शतस्यैकं प्रगाथं प्रायणीयेऽहनि चतुर्विंशे कुर्य्यात् इतरान्येकोनशतम् अभिप्लवेषु कुर्य्यात् पञ्चसु मासेषु विंशतिरभिप्लवाः तेषु एकैकस्मिन्नभिप्लवे पञ्च पञ्च प्रगाथा भवन्तीति तेषामेकस्मिंश्चत्वार एवमेवैषां प्रगाथानां विनाशः ॥ ५ ॥

एकोनत्रिंशत्सातोबार्हतास्तृचाः † ॥ ६ ॥

तास्वेव दशतयीषु एकोनत्रिंशत्सातोबार्हतास्तृचाः तान् आहरेत् ॥ ६ ॥

तेषामेकैकं तृतीये तृतीयेऽहनि कुर्य्यात् क्षताद्योतस्मिंस्थान आर्षेयकल्पेन † ॥ ७ ॥

---

* आश्वायबोऽप्येवम् ।

† आश्वायबोऽप्येवं किन्तु तत्र छेदविषये विशेषोऽस्ति ।

तेषां शातोबार्हतानां तृचानां एकैकं तृतीये तृतीयेऽहनि कुर्यात् अभिप्लवेषु प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठेषु प्रगाथा न कृता हि शतोऽष्टृच्यः तृतीयेऽहन्यार्षेयकल्पेन आत्ता षट्कमासगतमित्येताः ॥ ७ ॥

पञ्चमस्य मासस्योत्तमेऽभिप्लवे पञ्चमेऽहनि शतोत्तमाः कुर्यात् प्रगाथा प्रभवात्* ॥ ८ ॥

पञ्चमस्य मासस्य य उत्तमोऽभिप्लवस्तस्मिन्नेव प्रगाथो न संपूर्य्यते पञ्चमेऽहनि शतोऽष्टृतोः कुर्य्यात् द्वौ शातोऽष्टृतौ द्वौ चत्वारश्च प्रगाथाः एवमेकविंशतिः शातोऽष्टृच्यः प्रयुक्ताः प्रगाथाश्च सर्वे प्रष्ठा शातोबार्हतास्तृचाः अवशिष्यन्ते ॥ ८ ॥

सेध्याप्तेषु छन्दसी संयुज्यैतव्यमिति षष्ठे मासि गायत्रीपादमेकैकमुष्णिहामुपरिष्टात् कुर्याद्विष्टावानुपपत्तिर्ह्यन्यथा† ॥ ९ ॥

उक्तं पञ्चसु मासु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते तेष्वाप्तेषु छन्दसि संयुज्यैतव्यमित्यत्र्पु उष्णिहः सुरेका गायत्री नास्तित्वो तृचतो भवन्तीति यावत् तेषु प्रगाथेषु आप्तेषु सर्वेषु छन्दसी संयुज्यैतव्यमिति ब्राह्मणं षष्ठे मासि गायत्रीपादमेकैकमुष्णिहामुपरिष्टात् कुर्य्यात् एवन्ते बार्हतास्तृचा भवन्ति अन्यथा हि विष्टावानोपपद्यते ॥ ९ ॥

---

* शाण्डायनोऽप्येवम् ।

† शाण्डायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

सातोबार्हतप्रैषेषोऽष्टौ तान् कृत्वा संयोग इति गौतमः*
॥ १० ॥

गौतम आचार्य्य आह सातोबार्हतानां तृचानाम् एकविंशतिः पञ्चसु मासेषु प्रयुक्ताः अन्येऽष्टौ शेषा अप्रयुक्ताः तान् षष्ठस्य मासस्य प्रथमेऽभिप्लवे कृत्वा द्वितीयस्य चार्य्ये षष्ठे ततश्छन्दसी संयुज्या-दिति ॥ १० ॥

बृहतीत्रयाद्येवमामनन्तीति* ॥ ११ ॥

यस्मात् बृहतीत्रयादेवमामनन्ति तेष्वाप्तेषु छन्दसी संयुज्यै-तव्यम् ॥ ११ ॥

चतुरुत्तरैरेव छन्दोभिरेतव्यमिति गायत्रीं चतुर्विंशे कुर्यादुष्णिहं प्रथम आभिप्लविकेऽनुष्टुभं द्वितीये बृहतीरित-रेषु † ॥ १२ ॥

उक्तं तदाहुः संभर इव वा एष छन्दसां यद्बृ छन्दसी संयुज्य-न्तीति चतुरुत्तरैव छन्दोभिरेतव्यमिति एतस्मिंस्तुरुत्तरकल्पे गायत्रीं चतुर्विंशेऽहनि कुर्य्यात् अभिप्लविके प्रथमेऽहनि उष्णिहं कुर्य्यात् अनुष्टुभं द्वितीयेऽहनि कुर्य्यात् इतरेषु सर्वेष्वहःसु बृहतीं कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

उद्धरेत्तु पञ्चमादह्नः सतोबृहतीः प्रभवन्ति हि प्रगाथाः †
॥ १३ ॥

---

* † आश्वलायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

किञ्च उद्धुरेत्पञ्चमादह्नः षतोबृहतीः यस्मात् प्रगाथाः प्रभवन्ति विदधन्त इत्यर्थः चतुर्विंशात् प्रायणीयादेकः चाभिप्लविकौ द्वौ द्वितीयप्रथमाभ्यामहोभ्याम् एकः पञ्चमात् ॥ १३ ॥

तत्र पङ्क्तीः कृत्वा षष्ठे वा* ॥ १४ ॥

तच पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा पङ्क्तीः कृत्वा ॥ २४ ॥

त्रिष्टुभा षष्ठं मासमीयुः* ॥ १५ ॥

त्रिष्टुभा षष्ठं मासं गच्छेयुः ॥ १५ ॥

जगती तु तृतीये स्वरसाम्नि † ॥ १६ ॥

तृतीये स्वरसाम्नि जगती कर्त्तव्या एवमेतेषां छन्दसां क्रिया यस्मादाह एकां गायत्रीमेकाहमुपेयुरेकामुष्णिहमेकाहमेकामनुष्टुभमेकाहं बृहत्या पञ्चमासमीयुः पङ्क्तिमेकाहमुपेयुः त्रिष्टुभा षष्ठं मासमीयुः श्वोविषुवान् भवितेति जगतीमुपेयुरिति ॥ १६ ॥

नव सातोबार्हतप्रगाथा द्वौ च प्रगाथौ तान् कृत्वा पङ्क्तिमुपेयुस्तेषाञ्चोत्तमस्य स्थाने तत ऊर्द्ध्वं त्रिष्टुभेति गौतमः †॥१७॥

गौतम आचार्य्य आह सातोबार्हता नवावशिष्टा द्वौ च प्रगाथौ तान् षष्ठस्य मासस्य प्रथमे चाभिप्लवे द्वितीयस्य चाभिप्लवस्याद्ये पञ्चाहे तान् कृत्वा ततः पङ्क्तिमुपेयुरिति अथवा तेषामेव बार्हतानां

---

* आह्वायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† आह्वायणोऽप्येवम् ।

प्रगाथानाम् उत्तमस्य स्थाने पङ्क्तिं कृत्वा तत ऊर्द्ध्वं त्रिष्टुभा षष्ठ मासमोयुः यावन्निरूढम् ॥ १७ ॥

इति दशमस्य षष्ठी कण्डिका।

अथ सप्तमी कण्डिका।

बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यमिति त्रिष्टुभं चतुर्विंशे कुर्याद्बृहतीं प्रथम आभिप्लविके* ॥ १ ॥

इह पठति तदाऊरनवक्लृप्तानि वा एतानि छन्दांसि मध्यन्दिने बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यमिति चातुरुत्तर्य्यमपोह्य त्रिष्टुप्-बृहतीभ्यां विदधाति तदुच्यते बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यमिति त्रिष्टुभं चतुर्विंशेऽहनि प्रायणीये कुर्य्यात् अभीवर्त्तस्तोत्रीयं प्रथमे आभिप्लविकेऽहनि बृहतीं कुर्य्यात् अभीवर्त्तस्य ॥ १ ॥

एष विपर्यासः सर्वस्मिन्नयने* ॥ २ ॥

एष विपर्य्यासः अनेन न्यायेन एष विपर्य्यासः सर्वस्मिन्नयने ॥ २ ॥

एतानि महानानात्वानि* ॥ ३ ॥

य एते विधय उक्ताः पञ्चसु मासु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्त इत्यारभ्य एतानि महानानात्वानीत्युच्यन्ते श्रुत्यन्तरे महानानात्वानि श्रूयन्ते ॥ ३ ॥

---

* ब्राह्मणेऽप्येवम्।

चतुरुत्तरप्रयोगो बृहतीत्रिष्टुभोश्च विपर्यासः षष्ठश्च मासि स्यादिति गौतमिश्चष्टिः सञ्चर इव वा एष छन्दसामिति चि तस्मिन्नुपोद्य विदधाति* ॥ ४ ॥

गौतमिश्चष्टिराचार्य्य आह य एष चतुरुत्तरप्रयोगः छन्दसां छन्दोभिरेतव्यमिति यश्च बृहतीत्रिष्टुभोश्च विपर्य्यासः बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यमिति एतौ कल्पौ क्रियमाणौ षष्ठ एव मासि स्यातामिति यस्मादाह संचर इव वा एष छन्दसां यद्वे छन्दसी संयुञ्जन्तीति चतुरुत्तरैरेव छन्दोभिरेतव्यमिति तस्मिन् षष्ठे उपोद्य छन्दःसंयोगं कल्पौ विदधाति षष्ठविषयः छन्दःसंयोगः यद्विषयश्चाप-वादः तद्विषयेणैवेतरेण विधिना भवितव्यम् ॥ ४ ॥

सर्वत्रैवेत्याचार्य्याश्चतुरुत्तराणि ह्यनुपूर्वं प्रयुञ्जानो बृह-तीं मध्यआमनति त्रिष्टुभा षष्ठं मासमिति चाह † ॥ ५ ॥

आचार्य्या आहुः सर्वस्मिन्नेवायने पूर्वस्मिन्नेतौ कल्पौ स्याता-मिति यस्माच्चतुरुत्तराणि छन्दांसि अनुपूर्वं प्रयुञ्जानः गायत्र्युष्णि-गनुष्टुभौ विधाय त्रिष्वहःसु बृहतीं मध्य आमनति यावत्पञ्चमासाः समाप्ता इति किञ्चान्यत् त्रिष्टुभा षष्ठं मासमिति चाह ब्राह्मणं छन्दसां ‡ संयोगं दर्शयति ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

‡ छन्दसामित्यस्य स्थाने अन्यदिति काशीस्थपुस्तकपाठः ।

बृहतीवचनाच बृहत्या व्यत्यासो नोपपद्यते* ॥ ६ ॥

यस्मात् बृहत्य एव न सन्ति केन व्यत्यासः करिष्यति ॥ ६ ॥

सा प्राग्याद्बृहतीग्रहणमिति गौतमिश्चित्त्रिष्टुभेति यथा भूयसो वादोऽक्षीणाश्च बृहत्यः † ॥ ७ ॥

गौचिश्चिराचार्य्य आह स्यादेव षष्ठे मासि बृहतीत्रिष्टुभो-र्विपर्य्यासः यत्तावदुच्यते षतुरुत्तराणि आनुपूर्वं प्रयुञ्जानो बृहतीं मध्य आमनतीति सा प्राग्याद्बृहतीग्रहणं न स्रूच बृहत्यः कृताः अत्र यदुक्तं त्रिष्टुभा षष्ठं मासमिति चाह अयं भूयसोवादः भूयस्त्वं गृहीत्वा प्रवृत्तः प्रयोगो हि वादानान्नियामको भवति अथ यदुक्तं बृहती-वचनाच बृहत्या व्यत्यासोनोपपद्यते इति अक्षीणाश्च बृहत्यः नच बृहत्यः, क्षीणाः सत्यो बृहत्यः कथं सन्तीत्युच्यते ॥ ७ ॥

सातावार्हतशेषो ह्यष्टौ बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीयाश्च तैस्त्रिष्टुभो व्यत्यस्येत् ‡ ॥ ८ ॥

य एकोनत्रिंशत्सातोबार्हतास्तचास्तेषामेकविंशतिप्रगाथैः सह्रोप-युक्ताः अष्टौ शिष्यन्ते तैरष्टभिः बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीयैश्च तैः तैस्त्रिष्टुभैः षष्ठे मासि त्रिष्टुभोव्यत्यस्येत् एकादशसु राथन्तरेष्वहःसु एकादशबृहत्यः दशसु बार्हतेषु दश त्रिष्टुभः त्रिष्वभिप्लवेषु च स्वर-सामसु च ॥ ८ ॥

---

* आश्वलायनीये विशेषोऽस्ति।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतं तथा विशेषश्च कृतः।

‡ आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

तरणिरित्सिषासतीति कालेयं स्याद्यद्यहस्तस्य स्तोत्रीयेऽभीवर्तः* ॥ ९ ॥

यस्मिन्नहनि कालेयस्तोत्रीयेऽभीवर्त्तः स्यात् तस्मिन्नहनि तरणिरित्सिषासतीति कालेयं स्यात् असञ्चाराद्धेतोः ॥ ९ ॥

स्वरसाम्नोर्वान्यतरस्मिन् रथन्तरस्तोत्रीयं कुर्यात् कृता हि तत्रान्या रथन्तरस्यैवं व्याचक्षत आचार्याः † ॥ १० ॥

अथवा स्वरसाम्नोः प्रथमतृतीययोरन्यतरस्मिन्नेकस्मिन् रथन्तरे स्तोत्रीयं अभ्यसनि कुर्य्यात् यस्मात्तत्र पृष्ठगतस्य रथन्तरस्य अन्या एव ऋचः कृता एवमाचार्य्या व्याचक्षते ॥ १० ॥

विंशतिशतं त्वपि प्रगाथा न धीयते तेभ्यएव प्रयुञ्जीत सꣳरोधो हि चतुःशते ‡ ॥ ११ ॥

विंशतिश्च शतञ्च विंशतिशतं विंशतिशतन्त्वपि प्रगाथा न धीयते अपरे तुशब्दो हेत्वर्थः यस्मात् तत्र स एव प्रयुज्यते चतुःशते संरोधः स्वस्य पत्त एव ॥ ११ ॥

तत्र तथैव सतोबृहतीः कुर्यात्* ॥ १२ ॥

तत्र तस्मिन् कल्पे तथैव सतोबृहतीः कुर्य्यात् यथा चतुःशते तृतीयेऽहनि ॥ १२ ॥

---

* शाण्डिल्यायनोऽप्येवम् ।

† शाण्डिल्यायनोऽनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

‡ शाण्डिल्यायनोऽनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

उद्धरेत्तु पञ्चमादह्नः* ॥ १३ ॥

यथा सतोबृहत्यः पञ्चमे मासि अस्याभिप्लवस्य पञ्चमेऽहनि कृताः ता उद्धरेत् प्रभवन्ति हि प्रगाथाः हिशब्दो हेत्वर्थः यस्मात् प्रभवन्ति प्रगाथाः ॥ १३ ॥

गौरिवीतस्य पुनर्विपर्यासोऽन्यायेनाकृतक्रिया हि विधानं कृताः पुनर्बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीयाः † ॥ १४ ॥

यः पुनरयं गौरिवीते: बृहतीत्रिष्टुभोर्विपर्यासः षष्ठे मासि अयमन्यायेन कृतः कथमन्यायः यस्मादकृतक्रिया हि य आस्तुतं कुर्वतो यथादुग्धामुपसीदेदेवन्तदिति अप्रयुक्तप्रतिषेधः कृतः पुनर्बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीयाः तेषां कृतानां सतां स्वेषु स्थानेषु कृताः पुनर्ब्रह्मसाम्नि प्रयोगः ॥ १४ ॥

इति दशमस्य सप्तमी कण्डिका।

अथ अष्टमी कण्डिका।

विंशतिशतस्य तु शेषो विद्यते तेषां सप्तभिः सातोबार्हतैश्चतुर्भिर्व्यत्यस्येत्* ॥ १ ॥

विंशतिशतस्य प्रगाथानां शेषो विद्यते तेषां सप्तभिः प्रगाथैः

---

* शाङ्खायनेऽप्येवम्।

† शाङ्खायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

ये च नव स्तोमाऽर्हतास्तच: तेषां चतुर्भिः षष्ठे माषि चिष्टुभोऽध्यवस्येत् ॥ १ ॥

चयस्त्रिंशत्प्रभृतीन् सह चतुर्विंशेषु कुर्यादुत्तमे च स्वरसाम्नीत्याचार्या अभीवर्तप्रकरणे हि श्रूयन्ते सोऽत्राप्यभीवर्त इति* ॥ २ ॥

अनन्तरं पठति चयस्त्रिंशता प्रगाथैरेतव्यं चयस्त्रिंशद्देवतास्वेव प्रतितिष्ठन्तोयन्ति चतुर्विंशत्यैतव्यं द्वादशभिरेतव्यं षड्भिरेतव्यं चतुर्भिरेतव्यं त्रिभिरेतव्यं द्वाभ्यामेतव्यमिति चयस्त्रिंशत्प्रभृतयः कल्पाः श्रूयन्ते तान् चयस्त्रिंशत्प्रभृतीन् प्रगाथान् सह चतुर्विंशेष्वभिप्लवेषु कुर्य्यात् उत्तमे च स्वरसाम्नि इत्येवमाचार्य्या आहुः यस्मादेते चयस्त्रिंशत्प्रगाथादयः कल्पाः अभीवर्त्तप्रकरणे श्रूयन्ते सोऽत्राप्यभीवर्त्त इति चतुर्विंशे स्वरसामसु च उत्तमं स्वरसामानं उद्धृत्याति तत्र तु स्तोमाहृतोऽलम्भवति स्तोमाहृतो उद्धरतीह ॥ २ ॥

अन्तरेण त्वेतावार्षेयकल्पेन कृतं षट् प्रगाथमिहापि तथैव स्यात् † ॥ ३ ॥

नत्वेवं स्यात् अन्तरेण चतुर्विंशस्वरसाम्नोः आर्षेयकल्पेन मशकेन कृतं षट्प्रगाथम् अयने इहापि तथैव स्यात् ॥ ३ ॥

तेषां यत्र समप्रयोगे तृतीये तृतीयेऽहनि स्तोमाहृत्य उपपद्येरन् कुर्यादेनास्तत्र † ॥ ४ ॥

---

* आह्वायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आह्वायणोऽप्येवम् ।

तेषां प्रगाथानां यत्र समप्रयोगे क्रियमाणे तृतीये तृतीयेऽहनि सतोबृहत्य उपपद्येरन् कुर्य्यादेनांस्तत्र ॥ ४ ॥

अनुपपद्यमानास्तु प्रगाथाएव स्युरनाचारो हि षडहेऽन्यत्र तृतीयादह्नः सतो बृहतीनाम्* ॥ ५ ॥

अनुपपद्यमानासु समप्रयोगेण प्रगाथा एव स्युः तृतीयेष्वहःसु यथा अनाचारः षडहेऽन्यत्र तृतीयादह्नः सतोबृहतीनाम् अयं हि समप्रयोगः षट्प्रगाथे एवोपपद्यते ॥ ५ ॥

स यथैव पुरस्तादभीवर्त्तस्तोत्रीयं कुर्य्यात् तथोपरिष्टादिन्द्रक्रतौ ब्रह्मसामानि निधनवन्त्येवं ह्यार्षेयकल्पेन कृतम्† ॥ ६ ॥

स येनैव कल्पेन पूर्वस्मिन् पक्षसि अभीवर्त्तस्तोत्रीयं कुर्य्यात् आदिकल्पादारभ्य यावद्धि प्रगाथ इति तथैतस्मिन् पक्षसि इन्द्रक्रतौ प्रगाथे ब्रह्मसामानि निधनवन्ति एवं कल्पयेत् यस्मादेवमार्षेयकल्पेन कृतं पूर्वस्मिन् पक्षसि षट् प्रगाथेषु अभीवर्त्तः कृतः उत्तरस्मिन् इन्द्रक्रतौ षट् सामानि कृतानि ॥ ६ ॥

अतिरात्रचतुर्विंशाभ्यां सह षष्ठो मासः पूर्वस्मिन् पक्षसि व्रतातिरात्राभ्यां प्रथम उत्तरस्मिन्* ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् पक्षसि अतिरात्रचतुर्विंशे पठित्वा पञ्चायनमासान् पठति ततः षष्ठे मासि व्रतं पठति उत्तरस्मिन् पक्षसि प्रथमं

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति।

व्रतं पठित्वा चतुरयनमासान् पठति ततो दशरात्रमिश्रं मासं पठति तत्र व्रतातिरात्रमधिकं पठति तत् षष्ठसप्तमयोर्मासयोः पूर्वं ददाति अतिरात्रचतुर्विंशाभ्यां सह पूर्वस्मिन् पक्षसि षष्ठोमासः सम्पूर्णो भवति उत्तरस्मिन् पक्षसि प्रथमोव्रतातिरात्राभ्याम् ॥ ७ ॥

यदेतानि सामानि न च्यवन्त इति गौरीवितस्योत्तरयोर्निहवश्यावाश्वे स्याताꣳ सर्वत्र गवामयनेऽनारभ्य ह्यच्यवनं विदधातीत्येके* ॥ ८ ॥

उक्तं ये वै वाचमन्नमादयन्त्यन्नादा भवन्तीति ये वितर्षयन्ति हृत्वा भवन्ति गौरीवितं श्यावाश्वन्निहव एतानि वै सामानि वाचोऽन्नमेतेषां वागन्नं यदेतानि सामानि न च्यवन्ते वाचमेव तदन्नमादयन्ति तेन सर्वेऽन्नादा भवन्ति तद्यदेतानि सामानि न च्यवन्त इति गौरीवितस्योत्तरयोस्तोत्रीययोर्निहवश्यावाश्वे स्यातां सर्वस्मिन् गवामयने हि यस्मादनारभ्य एतेषां स्थानम् अच्यवनम् विदधाति एवमेके आचार्य्या मन्यन्ते ॥ ८ ॥

अन्ववेत्य विधिस्त्वार्षेयकल्पेन कृतो गौरीवितश्यावाश्वयोर्निहवस्य च ब्राह्मणेन तथा सत्यच्यवनꣳ स्यात्* ॥ ९ ॥

अन्ववेत्यान्वगत्य गौरीवितश्यावाश्वयोः आर्षेयकल्पेन विधिः कृतः अनुगमनमन्ववायः निहवस्य च अन्ववेत्य विधिः कृतो ब्राह्मणेन तथा सति कल्पे तेषाम् अच्यवनं स्यात् ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

इति दशमस्य अष्टमी कण्डिका ।

अथ नवमी कण्डिका।

सर्वे सहर्त्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन्नित्युद्गातृविकार एव स्यादस्तुतिभूता ह्यन्ये* ॥ १ ॥

महाव्रतप्रकरणे सर्वे सहर्त्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन्नित्येवमधिकृत्याध्वर्युः शिरसोद्गायेदिति परिसंख्यानं करोति तत्र किं सर्वशब्दस्य निरवशेषवाचित्वात् सर्वेषां स्तवनं अथ परिसंख्यानादध्वर्य्वादयो ये परिसंख्यातास्तेषामिति एतस्मिन् संशय आचार्य्य आरभते सर्वे सहर्त्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन्निति तदेतद्ब्राह्मणम् अयमुद्गातृविकार एव स्यात् येनोद्गाता विक्रियते अध्वर्य्युमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिगृहपतिभिस्त एव स्युः अस्तुतिभूता ह्यन्ये न स्तुतिभूता अस्तुतिभूताः अन्य ऋत्विजः न स्तुतिभृताः उच्यन्ते नन्वियं स्तुतिः सर्वे सहर्त्विज इति अत्राह ॥ १ ॥

अवाप्यते च सर्वशब्दस्तेष्वेव† ॥ २ ॥

योऽयं सर्वशब्दः अयन्तेष्वेवावाप्यते एतद्धि ब्राह्मणम् अध्वर्य्वादीन् मनसि कृत्वा सर्वशब्दं प्रयुङ्क्ते तेन तस्याधिकृतेषु सर्वशब्दोऽर्थवान् यथा सर्वश्रोदनभुक्तः सर्वैर्ब्राह्मणैर्भुक्तमिति ॥ २ ॥

सह स्तुवीरन्निति कर्मसमवायात् पौर्वापर्य्यचोदनादनुपूर्वं स्तवनं स्यात्* ॥ ३ ॥

---

* शाण्ड्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

† शाण्ड्यायनोऽप्येवम्।

सह स्तुवीरन्निति यदेतत् तदेतस्मिन् कर्मणि समवायात् पौर्वापर्य्यचोदनादनुपूर्वं स्तवनं स्यात् यस्तु स्तवनं तदेव आनुपूर्व्येण स्यात् पूर्वापरभावः पौर्वापर्य्यम् ॥ ३ ॥

तिसृभिरुद्गातात्मन उद्गायेति चात्मना जघन्यस्तवनं दर्शयति* ॥ ४ ॥

तिसृभिरुद्गातात्मन उद्गायेति चैतदादि ब्राह्मणम् आत्मना जघन्यस्तवनं दर्शयति एवं चैतत्सर्वं भवति यथानुपूर्व्येण स्तवनमिति ॥ ४ ॥

नानादेशस्तवनं छन्दोगानामेव स्यादुद्गातैव सर्वेणोद्गायेदिति श्रुत्वा तस्य देशान् विदधाति हविर्द्धाने शिरसा स्तुत्वा संरब्धाः प्रत्यञ्च एयुस्ते दक्षिणेन धिष्ण्यान् परीत्य पश्चान् मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यस्योपविश्येति च ये शिरसा स्तुवते तेषामेवेतरैः स्तवनं दर्शयति † ॥ ५ ॥

यदेतन्नानादेशस्तवनञ्चोदितं हविर्द्धाने शिरसा स्तुत्वा इत्येतदादिना तच्छन्दोगानामेव स्यात् नेतरेषां यस्मात् अथो खल्वाहुः कथमध्वर्य्युर्बह्वृचः साम गायेदित्युद्गातैव सर्वेणोद्गायेदिति श्रुत्वा तस्य देशान्विदधाति तस्य स्थानानि विदधाति उद्गातुः किञ्चान्यत् हविर्द्धाने शिरसा स्तुत्वा संरब्धाः प्रत्यञ्च एयुस्ते दक्षिणेन धिष्ण्यान् परीत्य

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

पश्चात् मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यस्योपविश्येति चैष समागकर्त्तृक आदेशः ये शिरसि सुवते तेषामेवेतरैः स्तवनं दर्शयति ॥ ५ ॥

इलान्दमग्निष्टोमसाम कार्य्यमित्यग्ने तव श्रवो वय इत्येतासां पूर्वासु तिसृषु स्यात्* ॥ ६ ॥

इलान्दमग्निष्टोमसाम कार्य्यमिति ब्राह्मणं तदिलान्दमग्निष्टोमसाम क्रियमाणम् अग्ने तव श्रवोवय इत्येतासां षण्णामृचां पूर्वासु तिसृषु ऋक्षु स्यात् ॥ ६ ॥

दशाक्षरेष्वार्चिकान्यनुगानान्येवं तृचे भवति यथान्यानि सामानि* ॥ ७ ॥

तासामितरासामृचां दशाक्षरेषु आर्चिकान्यनुगानानि स्युः दशाक्षराणि दशाक्षरे दशाक्षरे एकैकमार्च्चिकमनुगानं स्यात् एवं क्रियमाणन्तृचे भवति यथान्यानि सामानि ॥ ७ ॥

षड्ऋचे सर्वस्मिन्नित्याचार्य्याः अर्द्धर्चेष्वनुगानान्येवमसंरोधतरोगीतानाम् † ॥ ८ ॥

षड्ऋचे सर्वस्मिन् कार्य्यमित्येवमाचार्य्या मन्यन्ते एवं क्रियमाणे असंरोधतरः पर्वणां कृतो भवति अयमतिसंरोधः पूर्वस्मिंस्तु कल्पे संरोधः ततस्तत्क्रिया ॥ ८ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति।

द्वादशार्च इति शाण्डिल्यस्तत्रापरावाग्नेयौ तृचावाहरे-
दाते अग्नेऽग्निं तं मन्य इत्येवमृत्स्वनुगानानि* ॥ ९ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह द्वादशार्चः स्यात् तत्र तस्मिन् वक्तृषा-
वुत्तरौ अपरावाग्नेयौ तृचावाहरेदाते अग्नेऽग्निं तं मन्य इति एवं
क्रियमाणे ऋतुस्थान्यनुगानानि सर्वाणि कृतानि भवन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थमेवानुगानं तृचे स्यादिति वार्षगण्योऽत्र हि निधन-
वादं वदति अतमिति भवति स्वरिति भवति अकुन इति
भवतीति भक्तयश्च कल्पन्ते नानासामवन्त्यैनान्येकेऽधीयते-
ऽधीयते † ॥ १० ॥

वार्षगण्य आचार्य्य आह चतुर्थमेवानुगानन्तृचे स्यात् यस्मादत्र
हि निधनवादं वदति अतमिति भवति स्वरिति भवति अकुन इति
भवतीति एष निधनवादः भक्तयश्च सर्वाः प्रस्तावादयः अस्मिन्नेव
कल्पन्ते एके च छन्दोगा एतानि पञ्चाप्यनुगानानि नानासामवदेवा-
धीयते ॥ १० ॥

---

* आग्नायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं किन्तु तत्र किञ्चिन्न्यूनमस्ति ।

† आग्नायणेनैतत् सूत्रचतुष्टयं कृतम् ।

इति दशमस्य नवमी कण्डिका ।

अथ दशमी कण्डिका ।

छन्दोमदशाहयोर्दशमस्य त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम स्यादित्येके त्रिकं सार्पराज्ञं दशमप्रदेशात्* ॥ १ ॥

गवामयने यत्किञ्चित्सन्दिग्धं तद्विचारितम् अनन्तरमादित्यानामयनमङ्गिरसामयनञ्च तयोः सामान्यं विचार्य्यते आदित्यानामयने अहर्व्यूहं विधाय पठति छन्दोमदशाहेऽष्टाचत्वारिंश प्रथममहरिति एवं दशस्वहःसु अष्टाचत्वारिंशादिभिः स्तोमैः प्रकृतान् स्तोमान् प्रत्यामनति दशमेऽहनि चतुर्विंशस्तोममामनति एवमेवाङ्गिरसामयने च चतुर्विंशादींस्तोमान् पठति पुनर्दशमे चतुर्विंशमेवामनति मशकेन प्रायणीयाद्युक्थ्यामद्वयं कल्पयित्वा छन्दोमदशाहयोरेकत्र दशमेऽहनि पठति मशकः अथ यदेव छन्दोमवतो दशरात्रस्य महाव्रतान्ति-*ममहस्तदत्र दशरात्रमिति अपरत्र पठति अथ यदेव पूर्वस्य छन्दोमदशाहस्य दशममहस्तदत्र दशममिति तत्रायं संशयः किं मशकेन दशमप्रदेशात् त्रिकत्रयस्त्रिंशौ मानसाग्निष्टोमसाम्नोः स्तोमौ कर्त्तव्यौ अथ प्रत्यक्षविधानात् सर्वत्रैव चतुर्विंश इति एतस्मिन् संशये अयमाचार्य्य आरभते छन्दोमदशाहयोर्दशमस्य त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम स्यादित्येके त्रिकं सार्पराज्ञं दशमप्रदेशादिति छन्दोमदशाहयोरुभयोरपि दशमस्याह्नः त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम स्यादित्येके आचार्य्या मन्यन्ते त्रिकञ्च सार्पराज्ञम् एते उभे मानसाग्निष्टोमसामनी त्रिकत्रयस्त्रिंशस्तोमयोः स्यातां किं कारणं दशमप्रदेशात् यस्मात् दशमे

* शाङ्खायनेऽप्येवम् ।

उभयोरप्येतयोः प्राकृतेन दशमेनाह्ना प्रदेशं करोति अन्योन्यं स्यात् यद्येवं तदिदं ब्राह्मणं चतुर्विंशमिति अस्य छन्दःसंयोगस्यानर्थक्यं प्राप्नोति उच्यते ॥ १ ॥

यथा भूयसोवादश्चतुर्विंशमिति* ॥ २ ॥

यदेतद्ब्राह्मणं चतुर्विंशमिति एष यथा भूयसोवादः भूयस्त्वं गृहीत्वा प्रवृत्तः आम्रवनवत् ब्राह्मणग्रामः यस्मिन्नन्येपि वृक्षा विद्यन्ते तथापि आम्रवनमिति उच्यते तथा अन्येऽपि वर्णा विद्यन्ते तथापि ब्राह्मणग्रामइत्युच्यते न चतुर्विंशत्यन्येऽपि वर्णा न सन्ति किन्तु भूयस्त्वाद्वादः सन्निविष्टो यथा प्राधान्यभूयस्त्वान्नित्यत्वाच्च वादाः सन्निविशन्ते एवमयं चतुर्विंशमिति भूयस्त्वाद्वादः सन्निविष्टः ॥ २ ॥

ऋक्सामानि तु प्रदिश्यन्ते दशमात्सर्वं छन्दरधिकृत्य चोद्यते चतुर्विंशः* ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः यदुक्तं चतुर्विंशमग्निष्टोमसाम स्यात् त्रिकं सार्पराज्ञमिति तत्र ऋक्साममात्रं प्रदिश्यते दशमस्तोमस्य चतुर्विंशस्तोमं प्रथममहरधिकृत्य अष्टाचत्वारिंशं प्रथममहरधिकृत्य सर्वेषामङ्गानां छन्दसाधिकारः ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षविकारश्च यथा भूयसो वादात् † ॥ ४ ॥

यदुक्तं भूयसोवादश्चतुर्विंशमिति एवं न स्यात् किं कारणं

---

* द्राह्यायणीयेऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति ।

यस्मात् प्रत्यक्षविकारो बलीयान् यथा भूयसोवादात् चतुर्विंशमिति प्रत्यक्षेण शब्देन विकरोति त्रिकत्रयस्त्रिंशे ॥ ४ ॥

ब्राह्मणविहिते च स्तोमे कल्पप्रदेशः छक्सांम्नां भवति* ॥ ५ ॥

यदुक्तं मशकेन प्रदेशादिति ब्राह्मणविहितेन स्तोमेन कल्पप्रदेशेन छक्साम्नां भवति मशको हि ब्राह्मणं उपकृतस्य स्तोमस्य वशेन प्रदेशस्येष्टेन हि ब्राह्मणविहितं स्तोमं मशकस्य विकल्पयितुं ईशितम् ॥ ५ ॥

त्रिंशिनः सुत्या मासान् सर्वत्र सञ्चीरन् कौण्डपायिने च द्वाविंशिकाणस्तापश्चिते च दैक्षोपसदान् † ॥ ६ ॥

सर्वसत्रेषु त्रिंशिनः सुत्या मासान् सर्वत्र सञ्चीरन् कौण्डपायिने च द्वाविंशिकान् मासान् कौण्डपायिने चाग्निहोत्रादयो विहिताः गुडनासीर्थ्याः मासमग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत आरभ्य तांश्च द्वाविंशिकान् मासान् कौण्डपायिने त्रिंशिनः सञ्चीरन् तापश्चिते पठति संवत्सरं दीक्षिता भवन्ति संवत्सरमुपसद्भिश्चरन्ति संवत्सरं प्रसुतो भवति तांश्च दैक्षोपसदान्मासांस्तापश्चिते त्रिंशिनः सर्वान् सञ्चीरन् सौत्यास्तु सर्वशब्देनैव सिद्धाः ॥ ६ ॥

इतिवातवतोरयने द्वावेकोनौ मासौ सुनुयुस्त्रिवृताविति गौतमः ‡ ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

दृतिवातवतोरयने अतिरात्रच्छिन्नता मासमित्यधिकृत्य पार्ष्टिकैः षष्ठसप्तमैरेकेन सोमेन क्रियाविधानं पूर्वस्मिन् पठति तदनन्तरसूत्रेऽस्मिंस्तैरेव प्रतिलोमैः तत्र गौतम आचार्य्य आह द्वौ मासौ प्रथमोत्तमौ चिवृतौ एकोनौ स्तुयुरतिरात्राभ्यामनयोः पूरणमिति ॥ ७ ॥

त्रयस्त्रिंशाविति धानञ्जय्यः* ॥ ८ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह त्रयस्त्रिंशौ मासौ षष्ठसप्तमौ एकोनौ स्तुयुरिति गवामयने स्थितौ एकोनौ दृष्टाविति ॥ ८ ॥

उभौ वा त्रिंशिनौ स्यातां यथैतद्ब्राह्मणम्* । ९ ॥

अथवा उभावेव त्रिंशिनौ स्यातां प्रथमोत्तमौ वा षष्ठसप्तमौ वा यथैतद्ब्राह्मणं ब्राह्मणं समधिकावेवातिरात्रौ पठति ॥ ९ ॥

तथा सत्यष्टम्यां दीक्षित्वा पञ्चदशदीक्षाः कुर्वीरन्* ॥१०॥

तथा सति कल्पे अष्टम्यां दीक्षित्वा पञ्चदशदीक्षाः कुर्वीरन् ॥१०॥

पञ्चदशानां दशमस्याष्टादशद्वान्तान्युक्थानि स्युरित्याचार्याः षोडशिपायाद्धि निवृत्तं नार्मेधमिति* ॥ ११ ॥

मशकः पठति विधृतिभिः क्लृप्तं दृतिवातवतोरयनमाचिख्येभ्यः चिदङ्गाः उद्धरत्युक्थानि पञ्चदशेभ्यः षोडशिनमिति षोडशिन उद्धारं पठति तत्र च विधृतीनां दशमेऽहनि पञ्चदशानां नार्मेधमुक्थानेव पठति यदि षोडशिनमुद्धरति तत्रायं संशयः किं नार्मेधस्य तत्र षोडशी निमित्तम् अथ वचनं कारणमिति तदिह आचार्य्यैर्विचा-

---

* शाट्यायनेऽप्येवम् ।

र्थं ते पञ्चदशस्तोमानामर्क्यां इत्यस्याङ्गः आष्टादंष्ट्रान्युक्थानि स्युरि-त्येवमाचार्य्या मन्यन्ते कस्मात् षोड़शपायात् नार्मेधस्य हि तत्र षोड़-शी निमित्तं भवेत् षोड़शी तस्मादेवमपि स्यात् अवयवानां निवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

अवचनात्तु निवृत्तिर्न स्याद्यथान्येषाᳲ साम्नाम्* ॥ १२॥

तुशब्दः पक्षविनिवृत्त्यर्थः यथा अन्यानि सामानि निवृत्तानि भवन्ति तत्प्रदेशादेवमेव नार्मेधमपि स्यात् न हि वचनमस्ति येन नार्मेधं निवर्त्तेत इति यथोक्तं षोड़शिनो निवृत्तं न तत्र नार्मेधमित्येवं वचनम् ॥ १२ ॥

वचनञ्च कारणं नार्मेधस्य न षोड़शी † ॥ १३ ॥

वचनञ्च तत्र कारणं नार्मेधस्य न षोड़शी निमित्तं भवति ॥१३॥

दृश्यते चाभीक्ष्णमषोड़शिकेषु † ॥ १४ ॥

दृश्यते चैतदेवमाभीक्ष्णं पुनः पुनः प्रयुज्यमानम् अषोड़शिकेषु यज्ञेषु यथा गूर्दः चैककुभञ्च नार्मेधमित्युत्थानानीत्येतदादिवत् ॥१४॥

तस्यायनविचाराः पृष्ठ्येनैकैको मासो वर्त्ततेत्येके ‡ ॥१५॥

तस्यायनविचारा वक्ष्यन्ते पृष्ठ्येनैकैको मासो वर्त्ततेत्येवं श्रुतिः चित्रतामासमित्येवमादि अत्र पृष्ठ्येन षड़हस्तोमेन त्रिवृदादि स्तोम-

---

* आह्वायबोऽप्येवम्।

† आह्वायनेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम्।

‡ आह्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

विक्टतेन एकैको मासो वर्त्तेत एवमेके आचार्य्या मन्यन्ते लिङ्गात् यस्मात् पार्ष्टिकाः स्तोमास्तोयन्ते ॥ १५ ॥

पृष्ठ्यस्तोमेनेति शाण्डिल्यः* ॥ १६ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह पृष्ठ्यस्तोमेन त्रिवृदादिस्तोमविक्टतेन क्रमेण एकैकोमासो वर्त्तेत ॥ १६ ॥

अभिप्लवपृष्ठ्याभ्यामिति धौमावृद्धिः* ॥ १७ ॥

धौमावृद्धिराचार्य्य आह अभिप्लवपृष्ठ्याभ्यां त्रिवृदादिस्तोम-विक्टताभ्याम् एकैकोमासो वर्त्तेतेति संवत्सरप्रक्टतित्वात् ॥ १७ ॥

पृष्ठ्याङ्गैकैकेनेति शाण्डिल्यायनधानञ्जप्यौ* ॥ १८ ॥

शाण्डिल्यायनधानञ्जप्यावाचार्य्यावाहतुः पृष्ठ्याङ्गैकैकेन त्रिवृ-दादिः एकैको मासः वर्त्तेतेति यस्मात् तेन लिङ्गेन तस्य तस्य हि स्तोमचोदना ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमेनेति लामकायनस्तस्य रथन्तरं पृष्ठं बृहच्च व्यत्यासम् † ॥ १९ ॥

लामकायन आचार्य्य आह ज्योतिष्टोमेन त्रिवृदादिस्तोम-विक्टतेन एकैकोमासो वर्त्तेत यस्मात् सर्वेषामह्नामसौ प्रक्टतिः अयन्तु विशेषः तस्य रथन्तरपृष्ठं बृहच्च पृष्ठानुग्रहार्थं तत्प्रक्टतीनि हि स-र्वाणि ॥ १९ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रदयं क्टतम् ।

यथैवार्षेयकल्पेनोक्तमिति गौरकलम्बिः* ॥ २० ॥

गौरकलम्बिः आचार्य्य आह यथैवार्षेयकल्पेनोक्तमयनं तथैव स्यादिति परं नः प्रमाणं मशक इति एवमेते सर्वे कल्पाः प्रमाणम् ॥ २० ॥

इति दशमस्य दशमी कण्डिका।

अथ एकादशी कण्डिका।

पौर्णमासीप्रभृतयो दीक्षाः कौण्डपायिनस्य † ॥ १ ॥

विचारितं दृतिवातवतोरयनं साम्प्रतं कौण्डपायिनं विचार्य्यते तत्र पठति मासं दीक्षिता भवन्ति मासं सोमं क्रीणन्ति तेषां द्वादशोपसद उपसद्भिश्चरित्वा सोममुपनह्य मासमग्निहोत्रं जुह्वति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते मासं वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासं शाकमेधैर्मासं शुनाशीर्य्येण चित्वा मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासन्त्रिणवेन मासमष्टादशत्रयस्त्रिंशान्यहानि द्वादशान्यहानि द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतञ्चातिरात्रञ्चेति तत्र उपसद्भिश्चरित्वा सोममुपनह्य विधाय प्रायणीयमतिरात्राग्निहोत्रादीन् हविर्य्यज्ञानुपदिशति चित्वामासादींस्तान्स्तान् मासान् तत्रायं संशयः किं सत्रन्यायेन प्रायणीयोऽतिरात्रेषु यथाश्रवणात् माभूदिति एत-

---

* द्राह्यायणीये विशेषोऽस्ति।

† द्राह्यायणेऽप्येवम्।

स्मिन् संशये आचार्य्यैः स्वं स्वं मतं परिदृश्याममर्षो विचार्य्यते पौर्णमासीप्रभृतयो दीक्षाः कौण्डपायिनस्येति पौर्णमास्यारब्धाः पौर्ण-मासीप्रभृतयः दीक्षाः प्रभृतिशब्दः आद्यर्थः कौण्डपायिनस्येति सम्बन्ध-लक्षणा षष्ठी ॥ १ ॥

तस्योपसदन्त उपवसथ्यकर्म कृत्वातिरात्रमुपेयुरिति शा-ण्डिल्य एवꣳ हि गृह्यते वृत्तिः* ॥ २ ॥

कौण्डपायिनस्य उपसदन्त उपवसथकर्म कृत्वातिरात्रमुपेयुरिति शाण्डिल्य आचार्य्य आह किं कारणं यस्मादेवं वृत्तिर्गृह्यते सर्व-सत्राणाम् ॥ २ ॥

तत ऊर्द्ध्वं प्रातराहुत्युपक्रमाः सायमाहुतिसꣳस्था एका-ग्निꣳशतमहान्यग्निहोत्रं जुहुयुः* ॥ ३ ॥

ततस्तस्मादतिरात्रादूर्द्ध्वं प्रातराहुत्युपक्रमाः प्रातराहुत्यारब्धाः सायमाहुतिसंस्थाः सायमाहुत्यपवर्गाः एकाग्निंशतमहान्यग्निहोत्रं जुहुयुः एवं शाण्डिल्यो मन्यते ॥ ३ ॥

मासमेवेति गौतमः सुत्यानान्तु पुरस्तादुपवसथ्यकर्म स्यादतिरात्रस्यैवञ्च गृह्यते वृत्तिरव्यवायश्च हविर्यज्ञैः सुत्या-नाम् † ॥ ४ ॥

गौतम आचार्य्य आह मासमेवाग्निहोत्रं जुहुयुः मासो हि श्रुतः

* लाट्यायनेऽप्येवम् ।

† लाट्यायनेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

तस्य कुतः ख्यापनम्मूते वचनात् किन्तु सुत्यानान्तु पुरस्तादग्निहोत्रा-
दीन् शुनासीर्य्यान्तान् हविर्यज्ञान् उपरिष्टात्क्रमेण समाप्य ततः
सुत्यानान्तु पुरस्तादुपवसथकर्म स्यादतिरात्रस्यैवञ्च ग्टह्यते इत्ति: सर्व-
कर्मसु सुत्यानां पुरस्तादुपवसथकर्म भवति किञ्चान्यत् अव्यवायश्च
हविर्यज्ञैरेवं क्रियमाणे सुत्यानां भवति ॥ ४ ॥

अश्रवणादतिरात्रो न स्यादिति धानञ्जप्यः प्रत्यन्ताद्धा-
न्येषु चोदयन्नेह विदधाति* ॥ ५ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह अश्रवणादतिरात्रो न स्यादिति यदि
अतिरात्रो दृष्टोऽभविष्यत् अश्रोषत् येन पुनस्तेषु सत्रेषु प्रतिसत्र-
श्चोदयन् यावदन्त इति नेह विदधाति तस्मादकल्प्यो न श्रुतमति-
रात्रं कल्पयितुम् ॥ ५ ॥

उपसदन्त एवोपवसथकर्म स्यात् † ॥ ६ ॥

उपसदन्त एव उपवसथकर्म भवेत् न सुत्यानन्तरम् ॥ ६ ॥

अष्टादशभ्यो वाऽह्निः शौनासीर्य्येभ्यो राजानं क्रीणीयु-
रेवमनन्तरः सुत्याभ्यो भवतीति † ॥ ७ ॥

अथवाऽनेकदीक्षाणामनन्तरं सोमक्रयो न स्यात् शौनासीर्य्या-
न्यहान्यष्टादश कृत्वा ततः सोमं राजानं क्रीणीयुः एवं तत् राजक्रया-
दि कर्म अनन्तरं सुत्याभ्यो भवतीति ॥ ७ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतं तथा विशेषश्च कृतः।

दीक्षोपसदां व्यवायो न्याय इति शाण्डिल्यायनस्ते मासि सोमं क्रीणन्तीति वानन्तरं दीक्षाभ्यः क्रयं दर्शयति* ॥ ८ ॥

शाण्डिल्यायन आचार्य्य आह दीक्षोपसदां व्यवायः न्याय इति किन्त्वन्यत् ते मासि सोमं क्रीणन्तीति चैतत् ब्राह्मणमनन्तरं दीक्षाभ्यः क्रयं दर्शयति ॥ ८ ॥

उपवसथकर्म्मैवानन्तरꣳ सुत्याभ्यः स्यात् † ॥ ९ ॥

उपवसथकर्म्मैवानन्तरं सुत्याभ्यः स्यादतिरात्रो न स्यात् ॥ ९ ॥

आग्नीध्रीयादङ्गारान्मार्जालीयꣳ हृत्वा पृथक् स्थाली-पाकान् श्रपयित्वा पितृयज्ञान् कुर्वीरन् † ॥ १० ॥

दर्शे पितृयज्ञा भवन्ति तेषां विधिरुच्यते आग्नीध्रीयादङ्गारान् मार्जालीयं हृत्वा पृथङ्नाना स्थालीपाकाञ्छ्रपयित्वा पितृयज्ञान् कुर्वीरन् ॥ १० ॥

ततो दक्षिणातिप्रणयेयुः पैतृयज्ञिकायाम् † ॥ ११ ॥

ततस्तस्मान्मार्जालीयात् दक्षिणे प्रदेशे अतिप्रणयेयुः पैतृयज्ञिकायां पितृमेधेषु ॥ ११ ॥

आहवनीयाद्दक्षिणतो वरुणप्रघासेषु तस्मिन् कुर्य्युर्यद्दक्षिणाहवनीये कृत्यमुपवसथकर्म चेत् कृतꣳ स्यात् ‡ ॥ १२ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

‡ द्राह्यायणेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

कृतउपवसथानन्तरं आहवनीयप्रणयनं भवति वरुणप्रघासेषु यो द्वितीयोऽग्निः प्रणीयते दक्षिणतस्तमाहवनीयस्य दक्षिणे प्रदेशे प्रणयेयुः तस्मिन् कुर्य्युर्यत् कर्म दक्षिणाहवनीये कृत्यं तदुपवसथकर्मपूर्वकं स्यात् ॥ १२ ॥

यथा प्रकृत्यकृते* ॥ १३ ॥

अथ पुनरुपवसथकर्म नैव कृतं स्यात् तथा मथ्यनन्तरं प्रकृतं तत इह आग्नीध्रीयादङ्गारादित्येतदादि यथा प्रकृत्येव स्यात् ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रमासे दीक्षितान्नस्याध्वर्युर्जुहुयादन्वारब्धा इतरे स्युः* ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रमासे प्रकृतानां सत्रिणां अग्निहोत्राच्छिष्टेन तृप्तिर्न कल्पते तदेव दर्शयति तेषामन्नं क्रियत इति दीक्षितार्थमन्नं तस्य दीक्षितान्नस्याध्वर्य्युर्जुहुयात् उक्तन्नाहुतस्याश्नीयुरिति इतरेऽध्वर्य्युमन्वारभेरन् जुह्वानम् ॥ १४ ॥

हवींष्येवेष्ट्ययनेषूपावद्येयुः † ॥ १५ ॥

इष्ट्ययनेषु हवींष्येवोपावद्येयुः नात्र दीक्षितान्नमग्निहोत्रमासवत् स्यात् तत्किमिदमारभ्यते यथा उक्तमेवाग्निहोत्रमासे दीक्षितान्नस्येति तत् कथमिष्ट्ययनेषु न स्यात् उच्यते अन्यार्थमेवैतदित्यादिश्यते हवींष्येवेष्ट्ययनेषूपावद्येयुरिति हविषामातृप्तिपरिमाणमुक्तम् इह तु तथा उपावद्येयुः यथा इष्टीनां हविःशेषेण यजमानतृप्तिः स्यात् ॥१५॥

---

* आम्नायस्रोऽप्येवम्। † आम्नायसीये विशेषोऽस्ति।

इति दशमस्य एकादशी कण्डिका।

अथ द्वादशी कण्डिका ।

अग्निहोत्रोपस्थानं विष्णुक्रमाः समिष्टयजूंषीति न क्रियेरन्नवभृथन्यङ्गश्चेति शाण्डिल्यः* ॥ १ ॥

सोममुपनम्य मासमग्निहोत्रं जुहति इत्युक्तं तस्मिन् कर्मणि यत् प्राप्तं कर्म तत्र किञ्चिद्वचनेन निवर्त्यते अग्निहोत्रं तावदुपस्थानमिष्टिषु विष्णुक्रमाः समिष्टयजूंषि अवभृथन्यङ्गश्चेति एतानि न क्रियेरन् इत्येवं शाण्डिल्य आचार्यो मन्यते एतेषां प्राप्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

समिधस्त्वादध्युर्यास्तत्र पुरस्तादुक्ताः † ॥ २ ॥

समिधस्त्वादध्युर्या अस्मिन्नवभृथन्यङ्गेषु पुरस्तादुक्ताः अवभृथन्यङ्गं प्राप्याभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म समापयेयुरित्येतस्मिन् प्रकरणे तत्र हि समिदाधानान्तं भवति ॥ २ ॥

सर्वं क्रियेतेति धानञ्जप्यः † ॥ ३ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह अग्निहोत्रोपस्थानादि सर्वं क्रियेतेति ॥ ३ ॥

मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यामावास्येन पूर्वपक्षमितरं पौर्णमासेन* ॥ ४ ॥

मासन्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेरन्नित्युक्तं तत्रामावास्येन हविषा पूर्वपक्षं यजेरन् इतरमपरपक्षं पौर्णमासेन यजेरन् ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

आमावास्ये पितृयज्ञः सकृत्कृत्वा न स्यादिति गौतमः* ॥५॥

आमावास्ये कर्मणि पितृयज्ञः सकृत्कृत्वा प्रथमे इतरेषु न स्यादित्येवं गौतम आचार्य्यो मन्यते सति दर्शाङ्गत्वे कालेऽपि न स्यात् पितृयज्ञः अमावस्यायाम् ॥ ५ ॥

न सकृदपि न स्यादिति शाण्डिल्यः* ॥ ६ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह असकृदपि न स्यात् पितृयज्ञः नाङ्गमेतद्दर्शस्येति ॥ ६ ॥

अहरहः स्यादिति धानञ्जय्यः* ॥ ७ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह यावत्कालममावस्या तावत्कालः पितृयज्ञः स्यात् दर्शाङ्गं हि स इति ॥ ७ ॥

मासꣳ साकमेधैरिति गृहमेधीयेनेष्ट्वा तदैव शेषꣳ सꣳस्थापयेयुरेवं त्रिꣳशत्कल्प उपेता भवन्तीति † ॥ ८ ॥

मासं साकमेधैर्य्यजेरन्निति ब्राह्मणं तत्र गृहमेधीयेनेष्ट्वा पूर्वेद्युः कर्म संस्थापयेयुः एवं क्रियमाणेन साकमेधीयं कर्म त्रिंशत्कल्प उपेतं भवतीति ॥ ८ ॥

द्व्यहापवर्गास्त्वेषां प्रकृतौ पञ्चदशकल्प एवाभ्यस्येयुः समासः* ॥ ९ ॥

तुशब्दो हेत्वर्थः एषां साकमेधानां प्रकृते द्व्यहेनापवर्गो दृष्टः

---

* आम्नायेऽप्येवम्।

† आम्नायेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

इत्यापि ग्रहापवर्गतामेव कल्पयित्वा पञ्चदशकृत्वोऽभ्यस्येयुः समाप्तो भवति एवं मासमन्त्रस्यार्थवत्त्वं कृतं भवति ॥ ९ ॥

अग्निहोत्रं दशहोतेति दशहोतारं नामाध्वर्यवोऽग्निहोत्रोपस्थानमधीयते* ॥ १० ॥

अग्निहोत्रं दशहोता दर्शपूर्णमासं चतुर्होता चातुर्मास्यानि पञ्चहोता सौम्याध्वरे सप्तहोतेति ब्राह्मणं तत्र अग्निहोत्रं दशहोतेति दशहोतारं नामाध्वर्यवः अग्निहोत्रस्योपस्थानमधीयते तदभिप्रेत्यैतद्ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

ऋत्विज उत्तरैरभिप्रेताः* ॥ ११ ॥

उत्तरैर्वचनैर्यदुक्तं तत्र ऋत्विजोऽभिप्रेताः दर्शपौर्णमास्योश्चत्वारो होतारः चातुर्मास्ये तु पञ्च ॥ ११ ॥

वषट्कारिणोऽध्वरे* ॥ १२ ॥

अध्वरे सोमे वषट्कारिणः सप्तानामनभिप्रेत्यैतद्ब्राह्मणं सौम्योऽध्वरः सप्तहोतेति ॥ १२ ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयेयुः कुण्डप्रतिरूपैः† ॥ १३ ॥

ते सर्वे कुण्डपायिनोऽत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्तीति अत्सरुकैरदण्डचमसैः कुण्डप्रतिरूपैः कुण्डसदृशैर्भक्षयेयुः ॥ १३ ॥

होत्रा समास उक्तो ब्राह्मणेन† ॥ १४ ॥

---

* आश्वलायने सूत्रत्रयमेकसूत्रं कृतम् ।

† आश्वलायनेऽप्येवम् ।

यो होता योऽध्वर्युः अपोतेत्येतदापि समासः सह्रेण एकीभावः ॥ १४ ॥

स्वादासनादुपसञ्चारं अह्लोतरे होत्रे कुर्यात्* ॥ १५ ॥

स्वस्मादासनादुपसञ्चारेऽपि सञ्चार्य्य इतरे होत्रे मैत्रावरुणीय-प्रतिकर्म्म कुर्य्यात् एतत् ज्ञापितं भवति अह्लेनासौ दीक्षितः इतरे होत्रे करोति ॥ १५ ॥

तथोद्गात्प्रस्तोतारावाग्नीध्रश्च* ॥ १६ ॥

तथा उद्गाता च स्वस्मादासनादुपसञ्चारमितरे होत्रे नेष्टीयाच्छावाकीये कुर्य्यात् तथा प्रस्तोता इतरे होत्रे यावन्तत् ब्राह्मणाच्छंसीये स्वस्मादासनादुपसञ्चारं कुर्य्यात् तथाग्निध्रोऽप्यसौ दीक्षितः इतरे उभे च प्रतिप्रस्थात्रे कुर्य्यात् ॥ १६ ॥

गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इत्यसमाम्नातयोर्ह्वयति* ॥ १७ ॥

गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इत्यनया वीप्सया ब्राह्मणसमाम्नातयोर्दर्शयति विज्ञापयति ॥ १७ ॥

इति दशमस्य द्वादशी कण्डिका।

अथ त्रयोदशी कण्डिका।

एतेनोक्तस्तापश्चितस्य दीक्षादिः* ॥ १ ॥

---

* ब्राह्मणबोद्धव्येयम्।

उक्तं कौण्डपायिनामयनम् अनन्तरं तापश्चितस्य ब्राह्मणं संवत्सरं दीक्षिता भवन्ति संवत्सरमुपसद्भिश्चरन्ति संवत्सरं प्रसुतो भवतीति तस्य दीक्षाकाल उच्यते एतेनोक्तस्तापश्चितस्य दीक्षादिरिति एतेन कौण्डपायिनेन उक्तो व्याख्यातस्तापश्चितस्य दीक्षादिः पौर्णमासीप्रभृतयो दीक्षा इति ॥ १ ॥

तस्यायनविचाराः* ॥ २ ॥

वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः अयनस्य विकल्पितं मासकेन गवामयनेन क्लृप्तं तापश्चितामयनं ज्योतिष्टोमेन वा विक्लृप्तेनेति तस्य विकल्प उच्यते ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोडशिमानहरहः स्यादिति धानञ्जप्यः* ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोडशिमानहन्यहनि स्यात् संवत्सरमिति शेषः ॥ ३ ॥

चत्वारो ज्योतिष्टोमा अभिजिदेष पञ्चाहः षट्सु मासेष्वभ्यस्येत महाव्रतं विषुवानथैत एव मासा आवृत्ता विश्वजिदभिजित्स्थाने तत्पुरुषस्य नारायणस्यायनम् † ॥ ४ ॥

चत्वारो ज्योतिष्टोमाः ज्योतिष्टोमश्चतुरभ्यस्तः अभिजिदेष पञ्चाहः षट्सु मासेष्वभ्यस्येत महाव्रतं विषुवान् स्यात् अथैत

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन पञ्च सूत्राणि कृतानि तथा विशेषश्च कृतः।

एव मासा आवृत्ताः स्युः अयन्तु विशेषः विश्वजित्त्वभिजितः स्थाने स्यात् तत्पुरुषस्य नारायणस्यायनम् ॥ ४ ॥

अभिजिदहरहस्तदग्नेर्ज्योतिष्टोमो वा रथन्तरपृष्ठः * ॥५॥

तेनाभिजिद्विकल्पेन रथन्तरपृष्ठमिति नियमार्थम् ॥ ५ ॥

बृहत्पृष्ठ इन्द्रस्य † ॥ ६ ॥

बृहत्पृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरमहरहः स्यात्तदिन्द्रस्यायनम् ॥६॥

व्यत्यासं बृहद्रथन्तरे पृष्ठे तदिन्द्राग्न्योः † ॥ ७ ॥

व्यत्यासं ज्योतिष्टोमे संवत्सरं बृहद्रथन्तरे पृष्ठे स्यातां तदिन्द्राग्न्योरयनम् ॥ ७ ॥

उभयसामा ब्रह्मप्राजापत्योः † ॥ ८ ॥

उभयसामा ज्योतिष्टोमः संवत्सरः स्यात् तद्ब्रह्मप्राजापत्योरयनं स्यात् ॥ ८ ॥

वार्येर्वैरूपपृष्ठो व्रतं वा † ॥ ९ ॥

वैरूपपृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरं स्यात् महाव्रतं वा संवत्सरमहरहः स्यात् तद्वार्योरयनम् ॥ ९ ॥

आदित्यस्य वैराजपृष्ठो विश्वजिद्वा † ॥ १० ॥

वैराजपृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरं स्यात् विश्वजिद्वा तदादित्यस्यायनम् ॥ १० ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं ज्ञातम् ।

† द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

अपां शक्वरीपृष्ठः* ॥ ११ ॥

शक्वरीपृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरं स्यात् तदपामयनम् ॥ ११॥

गवां रेवतीपृष्ठः* ॥ १२ ॥

रेवतीपृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरं स्यात् तद्गवामयनं स्यात् ॥१२॥

प्रजापतेर्वामदेव्यपृष्ठः* ॥ १३ ॥

वामदेव्यपृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरं स्यात् तत्प्रजापतेरयनम् ॥१३॥

विश्वेषां देवानाᳫँ स्वरपृष्ठः* ॥ १४ ॥

स्वरपृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरं स्यात् एतद्विश्वेषां देवानामयनम् ॥ १४ ॥

सूर्य्यस्य दिवाकीर्त्यपृष्ठः* ॥ १५ ॥

दिवाकीर्त्यपृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरं स्यात् तत्सूर्य्यस्यायनम् ॥१५॥

महेन्द्रस्य महाव्रतपृष्ठः* ॥ १६ ॥

महाव्रतपृष्ठो ज्योतिष्टोमः संवत्सरं स्यात् एतन्माहेन्द्रायनम् एते विचारास्तापश्चितस्य ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमेन त्रीण्युत्तराणि तस्य रथन्तरं पृष्ठं बृहच्च व्यत्यासम् † ॥ १७ ॥

तस्य तापश्चितस्य यानि त्रीण्युत्तराणि द्वादशसंवत्सरं षट्त्रिंशत् संवत्सरं शतसंवत्सरमिति एतानि ज्योतिष्टोमेन अभ्यस्तानि भवन्ति

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन त्र्यं शतं तथा विशेषश्च स्तः ।

तस्य ज्योतिष्टोमस्य रथन्तरं पृष्ठं बृहच्च व्यत्यासं व्यत्यस्य व्यत्यस्य व्यात्यासम् ॥ १७ ॥

यथैवार्षेयकल्पेनोक्तमिति क्षैरकलम्भिः* ॥ १८ ॥

क्षैरकलम्भिराचार्य्य आह एतेषामयनविधानं यथैवार्षेयकल्पेनोक्तं तथैव स्यादिति इति वातवतोरयने तत् क्लृप्तं प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं षट्त्रिंशत्संवत्सरं शतसंवत्सरमिति ॥ १८ ॥

इति दशमस्य त्रयोदशी कण्डिका।

अथ चतुर्दशी कण्डिका।

अग्निष्टोमास्त्रिवृत उक्थ्याः पर इति तत्रावचनादतिरात्रा न स्युर्विषुवन्तश्चेति शाण्डिल्यः† ॥ १ ॥

इह ज्योतिष्टोमेन चौष्णुत्तराणीति प्रकृतं तेषु सर्वेषु संवत्सरचोदना न च प्रायणीयोदयनीयावादिष्टौ नापि विषुवान् तत्रायं संशयः किं संवत्सरन्यायं गृहीत्वा प्रायणीयोदयनीयातिरात्रवन्तो भवन्ति अथाग्रहणान्न भवन्तीति एतस्मिन् संशयेऽयमाचार्य्य आरभते अग्निष्टोमास्त्रिवृत इत्येतदादि सूत्रं मन्यक एतेषु ये त्रिवृदादिस्तोमाः संवत्सरान् अग्निष्टोमसंस्थान् कल्पयति यान् पञ्चदशान् तानुक्थ्यसंस्थान् सोऽयमाचार्य्य एतदर्थं गृहीत्वा तु परीक्षितुमारभते

---

* लाट्यायनीये विशेषोऽस्ति।

† लाट्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

अग्निष्टोमाविवृत उक्थाः पर इत्येतस्मिन् कल्पे अवचनादतिरात्रा न स्युः विषुवस्तथेति एवं प्राप्तिक्रम आचार्य्य आह ॥ १ ॥

इतरः सत्त्रन्याय इति धानञ्जप्यः* ॥ २ ॥

धानञ्जप्य आचार्य्य आह इतरोयो वक्ष्यते सत्त्रन्यायः स भवेत इह कः पुनरित्युच्यते ॥ २ ॥

अतिरात्रावभितः स्यातां मध्ये विषुवान् बृहत्पृष्ठो रथन्तरमध्यन्दिनः पञ्चदशः सप्तदशः † ॥ ३ ॥

प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ स्याताम् आद्यन्तयोः सत्त्र स्यातां मध्ये विषुवान् स्यात् बृहत्पृष्ठो रथन्तरमध्यन्दिनः पञ्चदश सप्तदशौ स्तोमौ स्तोत्रेषु व्यत्यासेन स्याताम् एकत्रिक इव ॥ ३ ॥

एकैकस्मिन्नेतत्संवत्सरवर्गे स्यात् ‡ ॥ ४ ॥

त्रिवृदादिवर्गेषु आद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ मध्ये विषुवान् ॥ ४ ॥

उत्तममुत्तमे वा संवत्सरे ‡ ॥ ५ ॥

वर्गाणामुत्तमे वा संवत्सरे एतत् स्यात् उत्तमस्योत्तमस्य संवत्सरस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ मध्ये विषुवान् ॥ ५ ॥

पृथग्वा संवत्सरेषु ‡ ॥ ६ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

‡ द्राह्यायणेन सूत्रत्रयेणैकसूत्रं कृतम् ।

पृथक्संवत्सरेषु एकैकस्मिन् संवत्सरे आद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ मध्ये विषुवान्॥ ६॥

तेषां यथास्तोमं विषुवन्तः स्युः* ॥ ७॥

तेषां संवत्सराणां यथास्तोमं विषुवन्तः स्युः योऽयं यस्तोमः संवत्सरस्तस्मिन् यस्तोमे विषुवान् स्यात्॥ ७॥

रथन्तरपृष्ठो बृहद्ब्रह्मसामा त्रिवृताऽस्याद्बृहत्पृष्ठो रथन्तरमध्यन्दिनः परेषु † ॥ ८॥

त्रिवृतां संवत्सराणां रथन्तरपृष्ठो बृहद्ब्रह्मसामा विषुवान् स्यात् बृहत्पृष्ठो रथन्तरमध्यन्दिनः परेषु पञ्चदशादिषु संवत्सरेषु विषुवान् स्यात्॥ ८॥

यजनीयेऽहनि प्रसवः स्यात् पूर्व्वपक्षे यद्यविषुवत्काः समार्द्धमासातिवर्त्तिषु* ॥ ९॥

यजनीयेऽहनि प्रतिपदि प्रसवो भवेत् प्रथमः सवः प्रसवः यद्यविषुवत्काः स्युः ततः पूर्वपक्षे स्यात् समार्द्धमासातिवर्त्तिनश्च यदि भवेयुः॥ ९॥

अपरपक्षे विषमेषु* ॥ १०॥

यदि विषमार्द्धमासातिवर्त्तिनः अविषुवत्काश्च ततो अपरपक्षे प्रसवः स्यात्॥ १०॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम्।

† आश्वलायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

सहस्रसाव्ये सहातिरात्राभ्याꣳ सहस्रमहानीत्याचार्य्याः सहस्रसाव्यमिति ह्याहेति* ॥ ११ ॥

सहस्रसाव्ये पठति अतिरात्रः सहस्रमहानीत्यतिरात्र इति तत्र संशयः किं सहातिरात्राभ्यां सहस्रमहानि स्युः उत विनातिरात्राभ्यामिति कुतः संशय उत्पन्न इति चेत् प्रत्यक्षायां श्रुतौ अतिरात्रः सहस्रमहानीत्यतिरात्र इति उच्यते समाख्यातः सहस्रसाव्य इति सहस्रमस्मिन् साव्या सहस्रसाव्यम् अत आचार्य्या आरभते सहस्रसाव्ये सत्रे सहातिरात्राभ्यां सहस्रमहानि स्युरिति यस्मादाह सहस्रसाव्यमिति ॥ ११ ॥

अन्तरेणेति शाण्डिल्यः सहस्रमहानीत्यन्तरेणातिरात्रावाह† ॥ १२ ॥

शाण्डिल्यस्त्वाचार्य्य आह अन्तरेणातिरात्रौ अन्यानि सहस्रमहानि स्युरिति यस्मादन्तरेणातिरात्रावाह सहस्रमहानीति अतिरात्रः सहस्रमहान्यतिरात्र इति अथ यदुक्तं समाख्यातः संशय उत्पन्न इति न हि प्रत्यक्षायां श्रुतौ समाख्या ग्राह्या प्रथमं हि विनियोगकारणं श्रुतिः दुर्बला समाख्या ॥ १२ ॥

तस्यायनविकल्पस्त्रिकद्रुकाश्चतुःषष्ठꣳ शतमभिप्लवानां दशरात्रो शतमिति दशरात्रो शतमिति‡ ॥ १३ ॥

---

* लाट्यायनेऽप्येवम् ।

† लाट्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

‡ लाट्यायनीये विशेषोऽस्ति ।

तस्य सहस्रसाव्यस्यायन उच्यते अतिरात्रौ तावत्प्रत्यचाग्निष्टौ अन्यद्व सहस्रमयनं यथोदितं तत् सम्यकेन विकल्पितं ज्योतिष्टोमेनाविक्लृप्तेन क्लृप्तम् अग्नेः सहस्रसाव्यं गौरीवितस्य स्वरेण वा तत्रायं विकल्प उच्यते अतिरात्रौ तावत् प्रत्यचाग्निष्टौ अन्यस्मिक-क्लृप्तास्तुःषष्ठं शतमभिप्लवानां दशरात्रो शतमिति एतदृचः सहस्रं त्रिकक्लृप्ता ज्योतिर्गौरायुरिति चतुःषष्ठ्यधिकं शतं अभिप्लवानां दशरात्रोशतमिति ॥ १३ ॥

इति दशमस्य चतुर्दशी कण्डिका।

अथ पञ्चदशी कण्डिका।

दक्षिणे तीरे सरस्वत्या विनशनस्य दीक्षेरन् सारस्वताय षष्ठ्यामचस्येति गौतमः* ॥ १ ॥

सहस्रसाव्यमुक्तम् अनन्तरं सारस्वतान्युच्यन्ते तत्र ब्राह्मणं सरस्वत्या विनशने दीक्षेत इति यस्मिन् देशे सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमित्युच्यते तस्य विनशनस्य दक्षिणे कूले तीरे सारस्वताय तादर्थ्ये चतुर्थी षष्ठ्यां तिथौ पक्षश्च परिभाषितम् उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहमिति गौतम आचार्य आह ॥ १ ॥

अमावास्यायामतिरात्रः स्यादेवं स्वस्थानमामावास्यं प्रयुज्यते* ॥ २ ॥

---

* द्वाह्यायणेन सूत्रद्वयेन सूत्रत्रयं कृतम्।

तत्रं यदहरतिरात्रो भवति तदहर्व्रतमपाकुर्वन्ति संस्थितेऽतिरात्रे साकमेधेन यजन्त इति तदव्रतापाकरणेव साकमेधेनेन च अतिरात्रस्यैव कालो ज्ञायते व्रतापाकरणं हि अमावास्यायां भवति तदयन्तरेऽहनि साकमेधेन यागः सोऽयं गौतम आचार्य आह अमावास्यायामतिरात्रः स्यादेवं स्वस्थानममावास्यं प्रयुज्यत इति आमावास्यस्य हि पूर्वपक्षादिस्थानम् उक्तञ्च संस्थितेऽतिरात्रे साकमेधेन यजन्त इति तद्यदमावास्यायामतिरात्रो भवति ततस्तस्य स्वस्थानं पूर्वपक्षादौ भवति ॥ २ ॥

सप्तम्यां वा दीक्षित्वामावास्याया यजनीयेऽहन्यतिरात्रः स्यादिति धानञ्जय्यः* ॥ ३ ॥

धानञ्जय्य आचार्य एवमाह ॥ ३ ॥

समाधय उत्तराभ्यां सुत्याभ्याम् † ॥ ४ ॥

वक्ष्यति हि तेषां पौर्णमास्याज्योतिष्टोमस्तोमो भवतीति यजनीयेऽहनि आदित्याचार्या इति तथैवायुः प्रदेक्ष्यते एवन्तावत् आयुषो यजनीयेऽहनि क्रियोपदेक्ष्यते तद्यदतिरात्रोऽपि यजनीयेऽहनि क्रियते ततः गो आयुर्भ्यां समाधिः कृतो भवति एतदर्थं अतिरात्रोऽपि यजनीय एवाहनि स्यात् इति किञ्चान्यत् ॥ ४ ॥

स्वस्थानञ्चैवामावास्यं प्रयुज्यते* ॥ ५ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

† द्राह्यायणीये एतन्नास्ति ।

यदुक्तममावास्यायामतिरात्रे क्रियमाणे पूर्वपक्षादौ स्वस्थानममावास्यं प्रयुज्यते इतरथा हि क्रियमाणे न स्वस्थानममावास्यं प्रयुज्यते किं कारणम् ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षो ह्यामावास्यस्थानमिति* ॥ ६ ॥

कृत्स्नो हि पूर्वपक्ष आमावास्यस्थानं तदा दर्शितं ग्रन्थान्तरे ॥६॥

पुरा रात्रेः सायं दोहं दोहयेरन् सꣳस्थितेऽतिरात्रे प्रातर्दोहं तेन सान्नाय्येन यजेरन् † ॥ ७ ॥

प्रागरात्रेरारम्भात् सायन्दोहं दोहयेरन् संस्थिते समाप्तेऽतिरात्रे प्रातर्दोहं दोहयेरन् उक्तं संस्थितेऽतिरात्रे सान्नाय्येन यजन्त इति ॥७॥

सान्नाय्येनेष्ट्वाध्वर्युः शम्यां परास्यतीत्याहवनीयन्यन्तेन तिष्ठन् प्राङ्मुखो नित्यमिष्टिसꣳस्थासु प्रास्येत्तदुक्तं ब्राह्मणेन ‡ ॥ ८ ॥

उक्तं सान्नाय्येनेष्ट्वाऽध्वर्युः शम्यां परास्यतीति तच्छम्याप्रासनं कुत्र भवतीत्याह आहवनीयसमीपे तिष्ठन्निति क्रियोपदेशः न आसीनः तिष्ठन् प्राङ्मुखः नित्यमहन्यहनि इष्टिसंस्थासु इष्टिसमाप्तिषु प्रास्येत् प्रक्षिपेत् शम्यां तदुक्तं ब्राह्मणेन सा यत्र निपतति तद्गार्हपत्यस्ततः षट्त्रिंशतं प्रक्रमान् प्रक्रामति तदाहवनीयमिति नित्यग्रहणम् अमा-

---

* आम्नायबोऽप्येवम्।

† आम्नायबेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम्।

‡ आम्नायबेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

वाख्यानन्तरं प्राप्तं प्रकृतं तत्सर्वमकृतम् इष्टिसंस्थासु च तत् स्यादिति नित्यग्रहणम् ॥ ८ ॥

चक्रीवत्ता च तथापि पत्नीशाला स्याच्छामित्रञ्च* ॥ ९ ॥

पत्नीशालापि तथैव चक्रीवति स्यात् पत्नीशाला प्राग्वंशा शामित्रमपि चक्रीवदेव स्यात् शामित्रसुकलक्षणम् ॥ ९ ॥

तानि यथादेशं वर्त्तेरन् समश्चेद्भूमिभागः स्यात् † ॥ १० ॥

तानि सह आदीनि यथादेशं वर्त्तेरन् यो यस्य देशो यथादेशं स्वस्वदेशेन गच्छेयुर्यदि समोभूमिभागः स्यात् ॥ १० ॥

अनुपूर्वं विषमे † ॥ ११ ॥

यदि विषमो भूमिभागः स्यात् आनुपूर्व्येण वर्त्तेरन् आनुपूर्वं मध्वर्थेवे चिह्नं यथा व्यवायनम् ॥ ११ ॥

वेदेः पांशून् हरेयुस्तथोत्तरवेदेर्धिष्ण्येभ्यश्च † ॥ १२ ॥

वेद्यादीनाञ्चयनमग्राक्यं तच तेषामवयवा नीयन्ते वेदेरित्यपादानलक्षणा पञ्चमी तस्याः पांशून् गृहीत्वा नयेयुः यथा वेदेस्तथोत्तरवेदेः पांशून् हरेयुः धिष्ण्येभ्यश्च पांशून् हरेयुः ॥ १२ ॥

तान्निविश्य यथायतनं निवपेयुः † ॥ १३ ॥

तान् पांशून् निविश्य उपविश्य यथायतनं यद्यस्यायतनं तन्निवपेयुः ॥ १३ ॥

---

* आश्वायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† आश्वायनेऽप्येवम् ।

उलूखलबुध्नो यूप इति पृथुबुध्नः स्यात्* ॥ १४ ॥

उलूखलबुध्नो यूप इति ब्राह्मणं तत्कथमुलूखलबुध्न इत्युच्यते पृथुबुध्नः स्यात् पृथु विस्तारे विस्तीर्णबुध्नः स्यात् ॥ १४ ॥

प्रक्षुप्य इति तं पूर्वं कर्षेयुरेवानुत्यक्तन्तः* ॥ १५ ॥

यपः प्रक्षुप्य इति ब्राह्मणं यूपस्थानं सर्वेषां पूर्वं कर्षेयुः अनुत्यक्तन्तः अनुत्क्षिपन्तः एवशब्दः क्रियते कर्षेयुरेव नैनमुत्क्षिपेयुः यथा ग्रन्थान्तरे दृष्टः प्रक्षुप्य इत्यवस्थाने प्रक्षुप्यत आकृतिको ह्यत्यन्त इति आकृतिको भवतु मा वाभूत् प्रक्षुप्य एव प्रक्षुप्य इति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

उपोप्त एवेत्यनिखातस्तिष्ठेत् पांशुभिः पर्युप्तः* ॥ १६ ॥

उपोप्त एवेति ब्राह्मणं न निखातस्तिष्ठेत् उपोप्त एवेति पांशुभिः पर्युप्तः परिवेष्टितः ॥ १६ ॥

नोपरवान् खनन्तीत्यधिषवणफलकयोरधस्तादुपरवानामश्वभ्रास्तेषां प्रतिषेध आलिखेयुरेवैनान्न खनेयुः † ॥ १७ ॥

नोपरवान् खनन्तीति ब्राह्मणं ते उपरवाः कस्मिन् देशे इति उच्यते सोमस्याधिषवणार्थौ यौ फलकौ तयोरधस्ताद्भूमौ उपरवाणामश्वभ्रा विद्यन्ते श्वभ्रः खातः तेषामत्र प्रतिषेधः आलेखनमात्रमेवैषां कुर्युः न खनेयुः आलिखेयुरेनानित्येवमेव वक्तव्ये एवशब्दः

---

* आम्नायकोऽप्येवम्।

† आम्नायकेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

किमर्थं क्रियते न यजेयुरिति उच्यते अन्यथापि यथार्थतः यातो न स्यात् तत्र लेखनमात्रमेव स्यात् यथा साद्यःक्रेषु वैश्वदेवे पा-नासपांशुभिः प्रयोजनं नास्ति तथाप्यालेखनमात्रं स्यादिति ॥ १७॥

इति दशमस्य पञ्चदशी कण्डिका ।

अथ षोडशी कण्डिका ।

तेषां पौर्णमास्यां गोष्टोमः स्तोमो भवतीति यजनीयेऽहनि स्यादित्याचार्याः संस्थिते गोष्टोमे पौर्णमासमिति हि संस्थानान्ताद्विदधाति* ॥ १ ॥

उक्तं ते समापूर्यमाणमामावास्येन यन्ति तेषां पौर्णमास्यां गोष्टोमः स्तोमो भवत्युक्थ्यो बृहत्सामा संस्थिते गोष्टोमे पौर्णमासं निर्वपन्त इति गोष्टोमसंस्थानन्तरं पौर्णमासस्य क्रियामादिशति पौर्णमासस्य चापरपक्षादिः स्थानं तत्किं पौर्णमासकालवशेन यजनीयेऽहनि गोष्टोमोऽस्तु अथ प्रत्यक्षत्वात् पौर्णमास्यां गोष्टोमं कृत्वा तत्कालानन्तरं पौर्णमासं निरूप्यतामिति अतोऽर्थमाचार्याः परीक्षितुमारभते तेषां पौर्णमास्यां गोष्टोमः स्तोमो भवतीति स गोष्टोमो यजनीयेऽहनि स्यात् इत्येवमाचार्या मन्यन्ते किं कारणं यस्मात् संस्थानन्तरं पौर्णमासस्य क्रियां विधत्ते यस्त्वयं पौर्णमासीशब्दस्तेषां पौर्णमास्यामिति अयं पौर्णमासीसन्निकृष्टे काले ॥ १ ॥

---

* आम्नायभेदेनैतेन सूत्रत्रयं कृतम् ।

ते तमापूर्यमाणं तेनमपक्षीयमाणमिति च कृत्स्नवत्यक्षा-भिधानम्* ॥ २ ॥

किञ्चान्यत् यदिदन्ते तमापूर्यमाणमामावास्येन यक्ष्ये तेनम-पक्षीयमाणं पौर्णमासेन यक्ष्यतीत्येतदभिधानं कृत्स्नौ पक्षावधिकृत्य कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीयेति यदि चायं पौर्णमास्यां गोष्टोमं कुर्य्यादमावास्यायाञ्चायुष्टोमम् आमावास्यापौर्णमासाभ्यां कृत्स्नयोः पक्षयोर्य्याप्तिर्न स्यात् ॥ २ ॥

पर्वणि त्वेव स्यात्तेषां पौर्णमास्यां तेषाममावास्यायामिति हि प्रत्यक्षेण विदधाति † ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः यदुक्तं यजनीयेऽहनि स्यादिति तन्न पर्वण्येव स्यात् एवशब्दोऽवधारणार्थः तेषां पौर्णमास्यान्तेषाममा-वास्यायामेवेति यस्मात् प्रत्यक्षेण विदधाति यदिदं यजनीयेऽहनीत्या-चार्य्याणां वचनं कल्पनामात्रमिदम् अयन्त्वाद्यः प्रत्यक्षोपि: कल्पना-मात्रेण शक्यं प्रत्यक्षं वचनं बाधितुं कल्पनावचनयोर्वचनस्य बलीय-स्त्वात् वचनं हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

कर्मानन्तर्यमात्रन्तु संस्था दर्शपूर्णमासयोः* ॥ ४ ॥

संस्थिते गोष्टोमे पौर्णमासमिति यदुक्तमनान्तरान्यत्कर्म प्रवर्त्तेत इत्येतदुक्तं भवति स्वे स्वे काल एव गोष्टोमः स्वे स्वे काल एव पौर्णमासः स्यात् वक्ष्यत्येतेनायुर्थ्याख्यात इति तत्राऽप्येष एव विधिः स्यात् ॥ ४ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम्।

† द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम्।

ते तमापूर्य्यमाणन्ते तमपक्षीयमाणमिति च यथा भूयसो वादः* ॥ ५ ॥

अथ यद् उक्तं तमापूर्य्यमाणन्ते तमपक्षीयमाणमिति च कृत्स्नवत्पक्षाभिधानमिति अथं यथा भूयसोवादः प्रसृताम् अवयवात् कृत्स्नभावस्य ॥ ५ ॥

सᳪस्थिते गोष्टोमे तदहरेव पौर्णमासेन हविषेष्ट्वो-द्युञ्जीरन्निति* ॥ ६ ॥

पर्वणि गोष्टोमं कृत्वा तस्मिन्नेवाहनि पौर्णमासेन हविषेष्ट्वा उद् युञ्जीरन्निति उद्योगं कुर्य्युरिति तदहरेव प्रतिष्ठेरन्निति एवं संस्थानन्तरं पौर्णमासं प्रयुक्तं भवतीति ॥ ६ ॥

अयजमानास्तत्रैव तां रात्रिं वसेयुरिति गौतमः* ॥ ७ ॥

गौतम आचार्य्य आह पर्वणि गोष्टोमेनेष्ट्वा अयजमानाः पौर्णमासेन तस्मिन्नेव देशे तां रात्रिं वसेयुरिति ॥ ७ ॥

उद्युञ्जीरन्नेवेति शाण्डिल्यः श्वोभूते तु यजेरन्* ॥ ८ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह इष्ट्वा पौर्णमास्यां गोष्टोमेन प्रतिष्ठेरन्नेव श्वो भूते तु पौर्णमासेन यजेरन् एवं पौर्णमासं स्वे स्थाने कृतं भवति ॥ ८ ॥

एतेनायुर्व्याख्यातः* ॥ ९ ॥

---

* द्राह्यायणेऽप्येवम् ।

एतेन गवा आयुर्व्याख्यातः यजनीयेऽहनि स्यात् पर्वणि स्यादित्येतदादिना ॥ ८ ॥

तत्र धानञ्जय्येनामावास्यायाᳫं सायन्दोहं दोहयेरन् पुरा प्रातरनुवाकात्प्रातर्दोहम्* ॥ १० ॥

तत्र तस्मिन् कर्मणि धानञ्जय्येन विधानेनातिरात्रे क्रियमाणे अमावास्यायां यजनीयेऽहन्यतिरात्रः स्यादिति तत्र तस्मिन्नमावास्यायां सायन्दोहं दोहयेरन् पूर्वमतिरात्रस्य प्रातरनुवाकात् प्रातर्दोहं ततः संस्थितेऽतिरात्रे साम्नाय्येन यजेरन् ॥ १० ॥

अतिचिरमेवं दुग्धᳫं साम्नाय्यन्तिष्ठेदिति शाण्डिल्यायन इतरयोरेवान्यतरत् कुर्युरिति † ॥ ११ ॥

शाण्डिल्यायन आचार्य्य आह एवं क्रियमाणे यद्यमावास्यायां साम्नाय्यं क्रियते द्वितीयायाञ्च यागः अतिचिरं साम्नाय्यं दुग्धमवतिष्ठेदिति तस्मादितरयोरेव गो आयुषोर्यजनीयेऽहनि पर्वणि चेत्येतयोर्विधानयोरन्यतरत् कुर्य्युरिति अतिरात्रन्त्वमावास्यायामेव स्यादिति ॥ ११ ॥

कौण्डपायिने भोजनमुक्तमिष्ट्ययनेषु दर्शपूर्णमासधर्माश्च † ॥ १२ ॥

इष्ट्ययनेषु कौण्डपायिने यच्च भोजनमुक्तं हविरद्यम् इष्ट्ययनेषूपा-

---

* शाह्यायनोऽप्येवम् ।

† शाह्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

यजेयुरिति दर्शपूर्णमासधर्माश्च कौण्डपायिन एवोक्ताः अमावास्येन पूर्वपक्षमितरं पौर्णमासेनेत्यादयः ॥ १२ ॥

चन्द्रप्रमाणास्त्वेव पर्वसु स्युः* ॥ १३ ॥

प्रमाणं एवं पर्वसु कौण्डपायिने हि चिंत्रिनो मासाविहिताः ह चन्द्रप्रमाणा एवेति ॥ १३ ॥

इति दशमस्य षोड़शी कण्डिका ।

अथ सप्तदशी कण्डिका ।

दृषद्वत्या अप्ययेऽपोनप्त्रीयामिष्टिं निर्वपेरन्यदि सोदका स्यात्* ॥ १ ॥

उक्तं दृषद्वत्या अप्ययेऽपोनप्त्रीयं चरुंनिरूप्यायातियन्तीति तत्रैषा इष्टिश्चोद्यते दृषद्वत्या नद्या अप्ययः सरस्वत्यासङ्गम एकीभावस्तस्मिन्नप्ययेऽपोनप्त्रीयामिष्टिं निर्वपेरन् अपोनप्ता देवता अस्या इत्यपोनप्त्रीया निर्वपत्यालभते यजतयः प्रधानशब्दास्तत्र प्रवर्त्तकाः निर्वपतिशब्देनेष्टिश्चोद्यते यदि तस्मिन् देशे सोदका स्याद्दृषद्वती ॥ १ ॥

अप्यनुदकायामिति धानञ्जय्यः* ॥ २ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह अनुदकायामपि निर्वपेरन् श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ २ ॥

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अते गोष्वृषभमप्यृजन्तीति वत्सतरी अते गर्भिणीषु* ॥३॥

अते गोष्वित्यादि ब्राह्मणं अते गोष्वृषभं मिश्रयन्ति तासां वयः उच्यते वत्सतरी अते गर्भिणीषु वत्सभावादुत्तीर्णा वत्सतर्य्यः अयमेतासां वत्सत्वं बहुगोत्वं वत्सोच्चाम्रर्षभेभ्यस्त तनुत्वरति टरप् प्रथमगर्भास्वासित्येतदुक्तं भवति ॥ ३ ॥

ता यत्र गव्यमभयꣳस्यात्तत्र रक्षेयुः* ॥ ४ ॥

ता गावो यस्मिन् देशे गव्यं तृणोदकमभयं स्यात् गोभ्योहितं गव्यम् अभयं यत्र भयं न स्यात् व्याघ्रचौरादिभ्य एतस्मिन् देशे एता रक्षेयुः गोपाः ॥ ४ ॥

पुङ्गवैस्तासां भुञ्जीरन् सर्पिषा च* ॥ ५ ॥

ये तासाङ्गवां पुङ्गवा उत्पद्येरंस्तैर्भुञ्जीरन् सत्रिणः यत्किञ्चिद् भाद्यम् उपार्जयितव्यं स्यात् तैः पुङ्गवैस्तदर्जयेरन् ते तत्र निमित्त- भूताः, अपरे ब्रूवते ये तत्र पुङ्गवास्तेषां मातृदुग्ध्वा तेन क्षीरेण भुञ्जी- रन् दम्यावा याः स्त्रियस्तासां मातरो न दोग्धव्याः एवं वर्द्धमाना क्षिप्रं सहस्रं सम्पद्यते एष एवमुख्यार्थः, अपरे ब्रूवते आलभ्यास्ते पुङ्गवा इति तैश्च पुङ्गवैर्भुञ्जीरन् सर्पिषा च ॥ ५ ॥

तासु सहस्रꣳसम्पन्नासु पूर्वपक्षे गामतिरात्रं कृत्वा दत्त्वै- ताउत्तिष्ठेयुः* ॥ ६ ॥

उक्तं यदा सहस्रं सम्पद्यतेऽथोत्थानं यदा सर्वज्यानिर्ज्जीयन्ते

* आम्नायश्चोऽप्येवम्।

भ्रथोत्यानं यदा गृहपतिर्म्रियते भ्रथोत्थानं यदा ग्रहं प्राप्नव-मागच्छन्त्यथोत्थानमिति एतान्येवोत्थाननिमित्तान्युक्तानि तत्रेदमा-वत् प्रथममुत्यानं तासु गोषु सहस्रं संपन्नासु मासव द पूर्वपचस्तस्मिन् गामतिरात्रसंस्थानं कृत्वा दत्वा कृतागाः उत्तिष्ठे यस्मै देयास्तदुपरिष्टाद्वक्ष्यते ॥ ६ ॥

यदा सर्वज्यानिर्जीयन्त इति तासामेवाधिकारः प्रकरण-भूतत्वात्तत्र विश्वजिदतिरात्रः* ॥ ७ ॥

तद्यदा सर्वज्यानिमिति किं सचिणो यथा सर्वज्यानिर्जीयन्ते भ्रथान्य इत्यत्राह तासामेवाधिकारः प्रकरणभूतत्वात् तस्मिन् हि प्रक-रणे तस्मिन्नुत्थाने विश्वजिदतिरात्रः स्यात् ॥ ७ ॥

मृते गृहपतावायुः† ॥ ८ ॥

मृते गृहपतौ आयुः स्यात् अतिरात्र इति प्रकृतम् ॥ ८ ॥

प्रादुर्भावान्ताद्देतयोरापदोरुत्तिष्ठेयुरप्यपरपक्षे † ॥ ९ ॥

एतयोरापदोः सर्वज्यानिगृहपतिमरणयोः प्रादुर्भावसमकाल-मेवोत्तिष्ठेयुः न पूर्वपक्षमाद्रियेरन् अपरपक्षेऽप्युत्तिष्ठेयुः ॥ ९ ॥

न सकृच्चन सरस्वत्यामवभृथमभ्यवेयुर्देवयजनभूता ह्येषा भवति † ॥ १० ॥

सकृदपि सरस्वत्यामवभृथनाभ्यवेयुः ॥ १० ॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अविद्यमाने सरस्वत्या एवोद्धारं पार्श्वतस्तु* ॥ ११ ॥

अविद्यमानेऽन्यत्रोदके सरस्वत्या एवोद्धारं कुर्य्यात् पार्श्वतस्तु तस्या एव न दूरे ॥ ११ ॥

यदा प्रक्षं प्लाक्षवणमागच्छन्त्यथोत्थानमिति तथा प्रास्येयुर्यथैनं पूर्वपक्ष आगच्छेयुरिति गौतमः † ॥ १२ ॥

प्रक्षवणे भवं प्लाक्षवणं यदि तावद्दूरे स्यात् प्रक्षः सन्निकृष्टश्च पूर्वपक्षः तदा तेन क्रमेण प्रास्येयुर्यथा पूर्वपक्षे आगच्छेयुरिति गौतम आचार्य्य आह ॥ १२ ॥

यदेनात्किञ्चिदुत्थानमागच्छेदिति धानञ्जय्यः प्रायणीयमेवातिरात्रमुपेत्योत्तिष्ठेयुरिति* ॥ १३ ॥

धानञ्जय्य आचार्य्य आह चतुर्णामुत्थानानां यदेनात् सत्रिणः किञ्चिदुत्थानमागच्छेत् प्रायणीयमेवातिरात्रं ज्योतिष्टोमं कृत्वोत्तिष्ठेयुः आद्यन्तसमाध्यर्थं नैव गवादीन् कुर्य्यादिति ॥ १३ ॥

प्लक्षं प्लाक्षवणमागम्य पुरस्तादतिरात्रस्याग्नये कामायेष्टिः स्यादिति शाण्डिल्यः* ॥ १४ ॥

उक्तं प्लक्षं प्लाक्षवणमागच्छन्तीति तत् प्लक्षं प्लाक्षवणमागम्याग्नये कामायेष्टिः पुरस्तादतिरात्रस्य स्यादित्येवं शाण्डिल्य आचार्य्यो मन्यते ॥ १४ ॥

---

* लाट्यायनेऽप्येवम् ।

† लाट्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

उपरिष्टादिति धानञ्जप्यः* ॥ १५ ॥

धानञ्जप्य आचार्य आह दृष्टिः उपरिष्टादतिरात्रस्य स्यादिति ततोऽप्याहावश्रयम् ॥ १५ ॥

तस्यामयाश्च पुरुषोश्च धेनुके यज्ञोपकरणशेषाएऽअभिरूपायान्यस्मै दद्युः* ॥ १६ ॥

तस्यामयाश्च पुरुषोश्च धेनुके इत्येति तस्यामिष्टौ अयाश्च पुरुषोश्च धेनुके यज्ञोपकरणशेषभूतांश्च अभिरूपाय विद्यादिगुणयुक्तायान्यस्मै ब्राह्मणाय दत्वा उत्तिष्ठेयुः ॥ १६ ॥

स्वामिनो हि सर्वे सत्रेषु तेषां प्रतिग्रहं न विद्यते* ॥ १७ ।

कस्मादन्यस्मै दद्युः यस्मात् सत्रेषु सर्वे स्वामिनस्तेषां प्रतिग्रहं न विद्यते विधानं किमर्थमिति चेत् अन्यस्मै दद्युरिति उच्यते अन्या अपि याः काश्चिदङ्गदक्षिणा नैमित्तिन्यः कर्तृसंयुक्ताः सत्रेष्वागच्छेयुः ता अप्यन्यस्मा एव दद्युः ॥ १७ ॥

उक्तोऽवभृथो ब्राह्मणेन* ॥ १८ ॥

अवभृथ उक्तो ब्राह्मणेन कारपचवं प्रति यमुनावभृथमभ्यवयन्तीति ॥ १८ ॥

अपृष्ठ्यशमनीयमेतत्* ॥ १९ ॥

एतत् सत्रं सारस्वतम् अपृष्ठ्यशमनीयम् अथ कस्मादयमप्राप्तप्रतिषेधः क्रियते यदा नैव कश्चित् पृष्ठ्यशमनीयः सत्रेष्वभिहितः

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

अथापि द्वह प्रतिषेधेऽन्यत्र प्राप्तिं दर्शयति श्रुत्यन्तरदृष्टत्वात् तस्मादु-द्ववानीयज्योतिष्टोमेन अग्निष्टोमेन रथन्तरपृष्ठेन सहस्रदक्षिणेन पृष्ठ-शमनीयेन च यजेतेति ॥ १९ ॥

इति दशमस्य सप्तदशी कण्डिका ।

अथ अष्टादशी कण्डिका ।

एतेनैवोत्तरे व्याख्याते* ॥ १ ॥

एतेनेव उत्तरे सारस्वते व्याख्याते तयोः पूर्वस्मिन् पठति अति-रात्रस्त्रिवृत्पञ्चदशमित्यादि परत्र चिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्रय इत्या-दि दर्शपौर्णमासिकानां हविषामेभिस्त्रिवृत्पञ्चदशचिकद्रुकैः प्रत्याक्र-न्यत्सर्वमेतेनैव व्याख्यातमुत्तरयोः दक्षिणे तीरे सरस्वत्या विनशनस्य दीक्षेरन् सारस्वतायेत्यारभ्य ॥ १ ॥

तत्राग्नये कामायेष्टिरपोनप्त्रीया च स्रुवहोमौ स्याताम्* ॥ २ ॥

तद्देवत्यौ ॥ २ ॥

इष्टिरेवाग्नये कामायोपरिष्टाच्चेदतिरात्रस्येति शाण्डि-ल्यः* ॥ ३ ॥

प्रथमे अग्नये कामायेष्टिः पुरस्तादतिरात्रस्य उपरिष्टाद्दै विभा-

---

* शाट्यायनकोऽप्येवम् ।

चितं तत्र शाण्डिल्य आचार्य्य आह यदुपरिष्टाद्तिरात्रस्य सारि-
रेवाग्नये कामाय स्याम सुवर्ण्णामाविति ॥ ३ ॥

पर्वणोरिन्द्रकुक्षी* ॥ ४ ॥

उक्थ्याग्न्यायुषो इन्द्रकुक्षी विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षी इति
ताविन्द्रकुक्षौ पर्वणोः स्यातां तयोर्हि पूर्वस्मिंस्थाने दृष्टा इन्द्रकुक्षी
इति संज्ञा इन्द्रकुक्षी काले तु वदति तत इन्द्रकुक्षीति चोक्तम् ॥ ४ ॥

पूर्वस्याग्निष्टोमौ त्रिवृतौ राथन्तरवार्हते पूर्वपक्षउक्थ्ये
पञ्चदशे राथन्तरवार्हते अपरपक्ष इति गौतमः* ॥ ५ ॥

ये अधिकृते तयोः सामान्यो विधिरुक्तः साम्प्रतं पूर्वस्मिंस्थान-
विशेष उच्यते उत्तरयोः सारस्वतयोः पूर्वस्य त्रिवृतौ अहनी राथ-
न्तरवार्हते अग्निष्टोमसंस्थे स्यातां पूर्वपक्षे उक्थ्यसंस्थे पञ्चदशे राथ-
न्तरवार्हते अपरपक्षे इति गौतम आचार्य्य आह ॥ ५ ॥

ते न पक्षयोः सञ्चारयेत्* ॥ ६ ॥

ते अहनी न पक्षयोः सञ्चारयेत् तयोः पक्षव्यत्यासप्रयोगे ॥ ६ ॥

सर्वत्र त्वेव त्रिवृत्पञ्चदशे व्यत्यासं स्याताम्* ॥ ७ ॥

सर्वत्र त्वेव पूर्वपक्षे अपरपक्षे च त्रिवृत्पञ्चदशे एव व्यत्यासं
स्याताम् ॥ ७ ॥

तयोर्यस्मिन्ननुपेते पर्वागच्छेत्तेनोत्तरं पक्षमुपक्रमेत* ॥८॥

तयोस्त्रिवृत्पञ्चदशयोर्यस्मिन् अनुपेते असंस्कृते पर्वागच्छेत् ता-

---

* द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

प्रमथमेव तेनोत्तरं यज्ञमारभेत उक्तं हि यज्ञप्रमाणास्त्वेव पर्वसु स्युरिति ॥ ८ ॥

एतेनोक्तमुत्तरस्य त्रिकद्रुकेषु* ॥ ९ ॥

एतेनोक्तं विधानमुत्तरस्य सारस्वतस्य त्रिकद्रुकेषु यस्मिन् न संस्तुते पर्वागच्छेत् तेनोत्तरं यज्ञमुपक्रमेतेति ॥ ९ ॥

दार्षद्वतनैरयोर्व्रतानि* ॥ १० ॥

अनन्तरं दार्षद्वततौरे पठति तयोः सामान्यतो विधानमुच्यते दार्षद्वतस्य तौरस्य तयोर्व्रतानि वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः व्रतानि नियमाः ॥ १० ॥

तिष्ठेद्दिवासीत नक्तं हविरुच्छिष्टभोजी स्यादधःसंवेश्य-मांसाम्यलवणाशी न स्त्रियमुपेयाद्यथा प्रकृत्याग्निताग्निवृत्तिं वर्तयेत् † ॥ ११ ॥

तिष्ठेद्दिवासीत नक्तं न संविशेत् छागतिनिवृत्तौ नक्तं रात्रावासीत उपविशेत नापि संविशेत् हविरुच्छिष्टभोजी स्यात् अधःसंवेशी अधःसंविशेत् न खट्वायां भूमावित्यर्थः अमांसाम्लवणाशी न मांसमश्नीयात् न लवणमिति ‡ कुतः पुनः संशय उच्यते न पुनः प्रकृत्यि-दपरिसंवेशनस्य मांसलवणभोजनस्य च येनायं प्रतिषेधः क्रियते यावता उक्तं तिष्ठेद्दिवासीत नक्तं हविरुच्छिष्टभोजी स्यादिति तदिद-

* शाखायबोऽप्येवम्।

† शाखायनेनैतेन षट् सूत्राणि कृतानि।

‡ अत्र पतितमनुमीयते।

मनर्थकं तस्मात् न वक्तव्यम् उच्यमाने वा प्रयोजनं वक्तव्यम् उच्यते आरब्धव्यमेव उक्तं हि संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेत् संवत्सरं वर्षं नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत संवत्सरे परोक्षब्राह्मणादधीतेति तद्गोपालाग्नीन्धनयोरेतत्र सम्भवति गाः पालयतः स्वानासनं सम्भवति अग्नीन्धने प्रागन्याधानाद्भविषोऽभावाद्भविरुच्छिष्टभोजित्वं न सम्भवति एतस्मात् कारणादारब्धव्यमिदमनेन नियमो यथा सम्भवति विवक्षापेयात् मैथुनधर्मेणेति कुतो वा प्रवृत्तिः तत्राह वक्ष्यत्ययं यथा प्रकृत्याहिताग्निवृत्तिं वर्त्तयेदिति तस्यां वृत्तावेतत् प्रकृतस्वतावुपेयादिति तत् प्रतिषिध्यते यथा प्रकृति आहिताग्नेर्या प्रकृतवृत्तिः तां वर्त्तयेत् अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासानां कर्मणामनुष्ठानं कुर्यात् दार्षद्रुततैरयोः सामान्यानि व्रतान्युक्तानि साम्प्रतं दार्षद्रुततैरयोर्यो विधिः स उच्यते ॥ ११ ॥

दार्षद्रुते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेदित्यृत्विज आचार्यस्य वा* ॥ १२ ॥

दार्षद्रुते पठति संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेदिति तद्योयस्य ब्राह्मणस्य ऋत्विक् स्यात् आचार्यो वा तस्य गा रक्षेत् न यस्य कस्यचिद्ब्राह्मणस्य ऋत्विगाचार्यावुक्तलक्षणौ एतौ हि ऋत्विगाचार्यौ स्वामिनाविधायिनौ ॥ १२ ॥

नैतन्धवाना मार्माः सरस्वत्यां तेषामेको व्यर्णस्तस्मिन् संवत्सरमग्निमिन्धीत यैकाग्नेः परिचर्य्या तया* ॥ १३ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

उक्तं संवत्सरं व्यर्णे नैतन्धवेऽग्निमिन्धीतेति नैतन्धवाना मार्माः सरस्वत्यां मार्मा ह्रदाः तेषामेको व्यर्णः अर्ण इत्युदकनाम विगतोदकः तस्मिन् व्यर्णे ह्रदे संवत्सरमग्निमिन्धीत जिह्मो दीप्तो येन न्यायेन या एकाग्नेः परिचर्य्योक्ता ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रमेव जुह्वत् पुरस्ताच्चेदाहिताग्निः* ॥ १४ ॥

यदि पुरस्तादाहिताग्निः स्यात् ततस्तस्मिन् व्यर्णे नैतन्धवे मार्मे अग्निहोत्रमेव जुह्वत्संवत्सरमेवासीत तदेव स्यादग्नीन्धनम् ॥ १४ ॥

इति दशमस्य अष्टादशी कण्डिका ।

अथ ऊनविंशी कण्डिका ।

संवत्सरादूर्द्ध्वं परीणं नाम स्थली कुरुक्षेत्रे तस्यामग्नीनाधाय यथाकालमन्वारम्भणीययेष्ट्वा प्रव्रज्येतेति शाण्डिल्यः* ॥ १ ॥

उक्तं संवत्सरे परीणह्यग्नीनादधीतेति संवत्सरमग्निमिन्धित्वा तस्मादूर्द्ध्वं परीणह्यग्नीनादधीत परीणहीति देशस्तुतिः परीणं नाम स्थली कुरुक्षेत्रे भूमेरुन्नतप्रदेशः तस्यां स्थल्यामग्नीनाधाय यथाकालमन्वारम्भणीयो यः कालः तस्मिन्नेव एतयेष्ट्वा प्रव्रज्येतेति शाण्डिल्य आचार्य्य आह ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति धानञ्जप्यः* ॥ २ ॥

---

* आश्वलायनोऽप्येवम् ।

धानञ्जय्य आचार्य आह अग्न्याधानं कृत्वा तस्मिन्नेव देशे यथा-कालमग्न्यारम्भणीययेष्ट्वा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति ॥ २ ॥

सायं प्रातराहुतीएव हुत्वा पुरस्ताच्चेदाहिताग्निः* ॥ ३ ॥

अथ यदि पुरस्तादाहिताग्निः सायं प्रातराहुती एव हुत्वा प्रस-ज्येतेति ॥ ३ ॥

सरस्वतीदृषद्वत्योः सम्भेदं प्राप्याग्नेयेनाष्टाकपालेन यष्टु-मुपक्रमेत* ॥ ४ ॥

ब्राह्मणं सदक्षिणेन तीरेण दृषद्वत्या आग्नेयेनाष्टाकपालेन अग्न्या-पराधीयादिति तत्सरस्वतीदृषद्वत्योः सम्भेदं सङ्गमं प्राप्याग्नेयेन पुरो-डाशेनाष्टाकपालेन यष्टुमुपक्रमेत उपक्रम आरम्भः ॥ ४ ॥

तत्र ग्नम्याप्रासनं यथा सारस्वतेषु* ॥ ५ ॥

तत्र तस्मिन् कर्मणि अष्टाकपालेन यागेन शम्याप्रासनं शम्या-प्रक्षेपः येन प्रकारेण सारस्वतेषु आहवनीयान्शम्ननेत्यादिना ॥ ५ ॥

नतु प्रक्रमात् प्रक्रामेत्* ॥ ६ ॥

न त्विह प्रक्रमात् प्रक्रामेत् यथा सारस्वतेषु तत्र हि शैमिक-त्वेत्याहवनीयम् इह पुनरैष्टिकं तस्मादिह प्रक्रमात् न प्रक्रामेत् ॥६॥

काममनेकामिष्टिमेकैकेनाह्ना सꣳस्थापयेत्* ॥ ७ ॥

इह काममिष्टितः अनेकमिष्टिमेकैकेनाह्ना संस्थापयेत् कुर्यात् विप्रकृत्य ॥ ७ ॥

---

* शाट्यायनकेऽप्येवम् ।

दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणेयात्* ॥ ८ ॥

दृषद्वत्या दक्षिणेन कूलेन इयाद्गच्छेत् अन्याप्राप्तेः ॥ ८ ॥

तस्याः प्रभवमप्ययं प्राप्यैतयेष्ट्वा त्रिप्लक्षावहरणं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवेयात्* ॥ ९ ॥

उक्तं त्रिप्लक्षान् प्रति यमुनामवभृथमभ्यवैतीति तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवतीति तस्या दृषद्वत्याः प्रभवमप्ययं प्राप्य यस्माद्देशे प्रभवति प्रायात् तं प्राप्यैतयेष्ट्वा आग्नेयेनाष्टाकपालेन त्रिप्लक्षावहरणं देशं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवेयात् त्रिप्लक्षान् प्रतीति ब्राह्मणं ते प्लक्षा न ज्ञायन्ते कस्मिन् काले अवहृता इति आगमेन त्वविच्छिन्नेन पारम्पर्य्येणादौ विज्ञायन्ते तस्मात् सूत्रकार एवं कल्पयति ॥ ९ ॥

यत्र क्व च ततो दूरे यमुना स्यात् तत्रैतयेष्ट्वा स्वयꣳ साम गायन्नवभृथमभ्यवेयादगायन्वा † ॥ १० ॥

यदि तस्माद्देशाद्यमुना दूरे स्यात् तस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे एतयेष्ट्वा स्वयं साम गायन्नवभृथमभ्यवेयादित्यर्थादवगम्यते स्वयमिति उच्यते एतद्धि अवभृथसाम ऋत्विक्कर्त्तृकं तदनेन लिङ्गेनाद्रियेतापि ऋत्विग्गानार्थम् एवमादित आरभ्य स्वयमिति अथवा स्वयं साम गायतीति असंप्रेषितो गायेत् अगायन्वा अभ्यवेयादवभृथम् ॥ १० ॥

---

* आह्वायणेन सूत्रद्वयेनैकसूत्रं कृतम् ।

† आह्वायणेनैतेन चत्वारि सूत्राणि कृतानि ।

प्रव्रजिष्यतोऽयनमिदं मन्य इति धानञ्जय्यस्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरोभवतीति* ॥ ११ ॥

इदं दार्षद्वतमयनं प्रव्रजिष्यत एवं मन्य इति धानञ्जय्यस्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवतीति एष तिरोभावस्तस्य यन्नित्यमरण्ये वसन्मनुष्यैर्दृश्यते ॥ ११ ॥

न ग्रामं पुनरेयादितीव † ॥ १२ ॥

एवमिव हि तद्ब्राह्मणं भवति ॥ १२ ॥

स्वर्गं लोकमाक्रमते ‡ ॥ १३ ॥

अथ क्रियाफलमिदमुच्यते अनेन कर्मणा स्वर्गं लोकमाक्रमते ततो मनुष्येभ्यस्तिरोभूतो भवति न मनुष्यैरुपलभ्यते ॥ १३ ॥

व्यावर्त्तते श्रेयान् भवतीति वा ‡ ॥ १४ ॥

अथवा व्यावर्त्तत एवासौ मनुष्येभ्यः नासौ मनुष्यैस्तुल्यो भवति श्रेयान् भवति किं पुनर्मनुष्येभ्यः श्रेयः ब्रह्मप्राप्तिः ब्रह्म प्राप्नोतीत्यनेन कर्मणा अपवृज्यत इत्यर्थः अयमात्यन्तिकस्तिरोभावः ॥ १४ ॥

उदकान्तर्द्धानाद्वा यथा सरजस इति* ॥ १५ ॥

अथवा तिरोभाव उदकान्तर्द्धानात् यदासौ अवभृथमभ्यवैत्य निमज्जति तदासावन्तर्हितो भवति न दृश्यते तस्मादुदकान्तर्द्धानात्

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† द्राह्यायणीये एतन्नास्ति ।

‡ द्राह्यायणोऽप्येवम् ।

तिरोभवति यथा सरजस इति दृष्टान्त उपादीयते यथा सरजसेऽ-हनि मनुष्यलोकाद्देवैनमन्तर्दधातीति कुम्भपुटैरुपयन्तीति ॥ १५ ॥

इति दशमस्य एकोनविंशी[ति]कण्डिका।

अथ विंशी कण्डिका।

संवत्सरमहरहस्तौरेण यजेत* ॥ १ ॥

इह ब्राह्मणमाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवश्चरु-रित्येतदाद्यनुक्रम्याह एतेन वै तुरो देवमुनिः सर्वामृद्धिमार्ध्नोत् सर्वामृद्धिमृध्नोति य एतदुपैतीति आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिप्रधानत्वं चोदितं नाप्यभ्यासश्चोदितो नापि कालनियमः अतः सोऽयमा-चार्यो लिङ्गं गृहीत्वा एतेन वै तुरो देवमुनिः स सर्वामृद्धिमाध्नोत् सर्वामृद्धिमृध्नोति य एतदुपैति सांवत्सरिकं सत्रायणमुपैतीति संवत्सर-महरहस्तौरेण यजेतेति संवत्सरमिति कालनियमः अहरहरित्यभ्यास-श्चोद्यते तौरेणेति करणलक्षणा तृतीया यजेतेति क्रियोपदेशः अयं सूत्रार्थः यदेतद्दैष्टिकं विधानं वक्ष्यति अनेनाहरहः संवत्सरं यजे-तेति ॥ १ ॥

षष्ठ्यां चैत्रीपक्षस्य पञ्चम्यामिति गौतमो व्रतोपायनीय-मोदनमशित्वा केशश्मश्रूणि वापयित्वाहतं वसनं परिधाय परिसमुह्याग्नीन् परिस्तीर्य्य प्रणीताः प्रणीय मेखलामाबध्य

---

* आम्नायश्चोऽप्येवम्।

दण्डं पाणौ कृत्वा पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्य स्वयं कृष्णाजिनं प्रतिषजेत तूष्णीम्* ॥ २ ॥

षष्ठ्यां तिथौ चैत्रोपक्षस्य चित्राभियुक्ता पौर्णमासी चैत्री यदेतत् कर्म वक्ष्यते एतत् षष्ठ्यां चैत्रीपक्षस्यारभ्य कुर्य्यात् पञ्चम्यामिति गौतम आचार्य्य आह पञ्चम्यां चैत्रीपक्षस्य व्रतोपायनीयमोदनमश्नित्वा ओदनं भुक्त्वा व्रतमुपैति येन तं व्रतोपायनीयमोदनमोपवर्णायकं हविष्यमन्नं भुक्त्वा केशान् श्मश्रूणि च वापयित्वा अहतं वस्त्रं परिधाय तान्तुकमनिर्णिक्तमप्राकृतपूर्वं तद्वसनं परिधाय परिस्तुत्याग्नीन् परिस्तीर्य्य त्रेताग्नीनां परिस्तरणमाध्वर्य्यवे सिद्धं प्रणीताः प्रणीय प्रणीतासंज्ञा मन्त्रसंस्कृता आपः मेखलामाबध्य मेहनस्य स्थान माला मेखला अधरोत्तरकायविभागार्था रज्जुरित्यर्थः मुञ्जादीनां द्रव्याणां एकेन निर्वृत्ता दण्डं पाणौ कृत्वा पालाशादीनां यज्ञीयानां वृक्षाणामेकस्यावयवभूतं गार्हपत्यस्य पश्चिमे प्रदेशे उपविश्य स्वयं कृष्णाजिनं प्रतिषजेत तूष्णीं कृष्णमृगस्य चर्म्म कृष्णाजिनं तत् स्वयं स्कन्धे प्रतिषजेत अदत्तमध्वर्य्युणा एतदाध्वर्य्यवं तद्वचनात् स्वयं भवतीति अदीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चेत इति तूष्णीमिति मन्त्रपाधस्ताद्ग्रहणं दृष्टं तस्य प्रतिषेधः ॥ २ ॥

पश्चिमेनाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्यैतत् कुर्य्यात् † ॥ ३ ॥

किन्तु पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्येति यदुक्तं तस्यायं विकल्पः ॥३॥

---

* द्राह्यायणेनैतेन सूत्रद्वयं कृतं तथा विशेषश्च कृतः।

† द्राह्यायणोऽप्येवम्।

तस्य तिस्र इष्टयः पूर्वाह्ण एका पृथक् च मध्यन्दिनापराह्णयोः* ॥ ४ ॥

तस्य तिस्र इष्टयः सोमसंस्था विकृतं गवामयनं सर्पसत्रं स्यादित्येके आचार्या ब्रुवते ॥ ४ ॥

सतास्तु पृथगनुपूर्वꣳ हवींꣳषि यान्युक्तानि ब्राह्मणेन*॥५॥

अष्टाकपालः एकादशकपालश्चरुः ब्राह्मणोक्तमेतत् सर्वं वक्ष्यमाणविशेषविधानार्थम् ॥ ५ ॥

एका वैव स्यात्तस्यां तानि सर्वाणि स्युः* ॥ ६ ॥

कालत्रयविहितहविःष्वेकैवेष्टिः न तिस्रः ॥ ६ ॥

संवत्सरादूर्द्ध्वमवभृथमभ्यवेयात्तत्र सामगानं यथापूर्वस्मिन्* ॥ ७ ॥

स्वयं गायेन्न वा गायेदिति ॥ ७ ॥

उभयोस्त्ववभृथादुदेत्य यत् पुरस्तादिष्ट्ययनं तेनेष्ट्वा सोमेन यजेत* ॥ ८ ॥

प्रकृतत्वादुभयोर्दार्षद्वततैरयोरवभृथोत्तरकालमाग्नेय्यादिभिरिष्ट्वा सोमेनाग्निष्टोमेन प्रयोगः ॥ ८ ॥

यावन्ति वा हवींꣳषि पुरस्तात्तावद्भिर्वा पशुभिस्तद्देवत्यैः* ॥ ९ ॥

---

* आश्वलायनेऽप्येवम्।

तद्देवत्यैः पशुभिः सामर्थ्यात् मन्त्रवर्णविकारः ॥ ९ ॥

षण्डकुषण्डावभिगरापगराविति द्राह्यायणिः* ॥ १० ॥

सर्वो द्व्यहद्विरात्रीति सोमो विकृतः अग्निष्टोममेव इति संज्ञाविकारः शेषं समानं गवामयनेन अभिगरापगरयोः कृतत्वात् ॥१०॥

प्रत्यक्षविहितं त्वार्षेयकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यते †॥११॥

प्रत्यक्षविहितमेतदार्षेयकल्पेन सर्पसत्रं तत्र तस्मिन्ननुमानं न विद्यते परं नः प्रमाणमार्षेयकल्पे तेन चेदं प्रत्यक्षमुक्तसंशयं विहितं न शक्यं प्रत्यक्षविहितमनुमानेन प्रत्याख्यातुं विकल्पयितुं वा तदार्षेयकल्पेन कृतं तथैव स्यात् किन्तु ॥ ११ ॥

अभिगरापगरावेवोपोत्तमेऽहनि स्याताम् † ॥ १२ ॥

अभिगरापगरावेव सर्पसत्रस्योत्तमेऽहनि भवेतां तद्धि प्रतखानीयमुपोत्तममहः ॥ १२ ॥

पौर्णमासीप्रसवं त्रिसंवत्सरम † ॥ १३ ॥

पठति गवामयनं प्रथमः संवत्सरोऽथादित्यानामथाङ्गिरसामिति तस्य त्रिसंवत्सरस्य पौर्णमास्यां प्रसवः स्यात् तथोपपादयेरन् यथा पौर्णमास्यां प्रसवो भवति ॥ १३ ॥

तस्य याथाकामी दीक्षाणाम् † ॥ १४ ॥

---

* शाण्डिल्यायनेनैतेन सूत्रद्वयं कृतम् ।

† शाण्डिल्यायनोऽप्येवम् ।

यावत्य इष्टयः सुत्यावतीः कुर्युरिति ॥ १४ ॥

षष्टिरिति शाण्डिल्यः* ॥ १५ ॥

शाण्डिल्य आचार्य्य आह षष्टि दीक्षाः स्युरिति ॥ १५ ॥

प्रथमोत्तमौ संवत्सरौ व्यतिहरेदित्येकेऽभिप्लवस्तोमपृष्ठ्यदेशरोहार्थ इति † ॥ १६ ॥

एके आचार्य्या ब्रुवते अस्मिंस्त्रिसंवत्सरे प्रथमोत्तमौ संवत्सरौ व्यतिहरेदिति प्रथमोत्तमयोः संवत्सरयोर्व्यतिहारः कथं कुर्यादिति गवामयनम् इति किमर्थम् अभिप्लवस्तोमपृष्ठ्यदेशरोहणार्थम् एवं त्रिवृत्स्तोमा अभिप्लवाः प्रथमे संवत्सरे भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमा द्वितीये चातुष्टोम्येन तृतीये अभिप्लवस्तोमानामेष रोहः पृष्ठ्यदेशस्य ये पृष्ठ्यः अभिप्लवानां पुरस्तात् मध्य उपरिष्टाद्भवति ॥ १६ ॥

यथाम्नायमेवोपेयुः ‡ ॥ १७ ॥

यथैवाम्नाताः संवत्सरास्तथैव तानुपेयुः के हि प्रमाणमाश्रित्य प्रत्यक्षश्रुतिं प्रत्यामनन्ति तस्माद्यथाम्नायमेवोपेयुः ॥ १७ ॥

अमावास्याप्रसवे सहस्रसंवत्सरे सहस्रसंवत्सरे* ॥ १८ ॥

इति लाट्यायनसूत्रे दशमः प्रपाठकः ।

लाट्यायनसूत्रं समाप्तम् । संवत् १९११ वर्षे भाद्रपदशुदि १५ शुक्रे वारानसीमध्ये लिखितं शुभमस्तु ॥

---

* शाण्डायबोठप्येवम् ।

† शाण्डायबेनैतेन सूत्रद्वयं ज्ञातम् ।　　‡ शाण्डायबीये एतन्नास्ति ।

उक्तं त्रिसंवत्सरं सहस्रसंवत्सरे पठति एकं प्रजापतेः स्वदिनस्वाज्यत्वयोः स्तोत्रविधिरुक्तो मन्त्रकेन कर्मविधिः सर्वः परिभाषासिद्धः केवलं प्रसवकाल उच्यते अमावास्याप्रसवे सहस्रसंवत्सरे अमावास्यायां प्रसवो ययोस्ते इमे अमावास्याप्रसवे तदा दीक्षेरन् यदा अमावास्यायां प्रसवः सम्पद्यते षष्ठ्यां पूर्वपक्षस्य दीक्षितानां स्तोत्रयामपरपक्षस्य क्रमः एवममावास्यायां प्रसवः सम्पद्यते ॥ १८॥

इति दशमस्य विंशी कण्डिका।

इति दशमः प्रपाठकः समाप्तः।

इत्याचार्य्येणाग्निस्वामिना कृतं लाट्यायनसूत्रभाष्यं समाप्तम्।

संवत् १९२१ वर्षे श्रावणसुदि ४ शनौ तद्दिने काश्यां लिखितं शुभम्भवतु ॥

लाट्यायनश्रौतसूत्राणां प्रतीकसूचिः।

अकारादिवर्णक्रमेण

तात्पर्य्यसूची।

सूचीसमाप्ता ।

